

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΟ
ΛΕΞΙΚΟ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
Κ. ΚΑΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

**ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΟ
ΛΕΞΙΚΟ**

COPYRIGHT: ΑΦΟΙ ΚΑΠΟΠΟΥΛΟΙ & ΣΙΑ Ε.Ε.
ΖΩΟΔΟΧΟΥ ΠΗΓΗΣ 24
106 81 ΑΘΗΝΑ
ΤΗΛ. 3836482 - 3805451
FAX: 3807608

**ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΟ
ΛΕΞΙΚΟ**

ΤΟΜΟΣ Γ'

Καβάσιλας – Μπεντά

ΕΚΔΟΣΕΙΣ: Κ. ΚΑΠΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΘΗΝΑ 1995

ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ ΤΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

ΠΡΟΛΟΓΙΖΕΙ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

Ακαδημαϊκός

ΑΡΧΙΣΥΝΤΑΚΤΕΣ

- **Χιωτάκης Τάκης**
Δρ Φιλοσοφίας
- **Χωραφάς Ευστράτιος**
Φιλολόγος, πρώην
εκπαιδευτικός σύμβουλος

ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

- **Αγουρίδης Σάββας**
Ομ. Καθηγητής Παν. Αθηνών
- **Αναπολιτάνος Διονύσιος**
Καθηγητής του Τμήματος Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας
της Επιστήμης του Πανεπιστημίου Αθηνών
- **Αλατζόγλου - Θέμελη Γραμματική**
Επίκουρος Καθηγήτρια Φιλοσοφίας στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο
- **Βασιλείου Αθανάσιος**
Πολιτικός Επιστήμων - Κοινωνιολόγος
- **Βελισσαρόπουλος Δημήτριος**
Πρέσβυς ε.τ.
- **Βιτσαξής Βασίλειος**
Πρέσβυς ε.τ.
- **Βώρος Φανούριος**
Δρ Φιλοσοφίας, Σύμβουλος Παιδαγωγικού Ινστιτούτου
- **Δελλής Ι. Γ.**
Αναπληρωτής Καθηγητής Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Πατρών
- **Ζιάκας Γρηγόριος**
Καθηγητής Ιστορίας Θρησκειών Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
- **Θεοτοκάς Νίκος**
Κοινωνιολόγος
- **Ιέλο Μαριάντζελα**
Φιλολόγος, Πανεπιστήμιο Αθηνών
- **Καράς Γιάννης**
Δρ Φιλοσοφίας, Ερευνητής του ΚΝΕ του ΕΙΕ
- **Καριώτογλου Αλέξανδρος**
Δρ Θεολογίας
- **Κασσωτάκη - Μαριδάκη Αθανασία**
Δρ Ψυχολογίας, ειδική συνεργάτις στο Τμήμα Ψυχολογίας του
Πανεπιστημίου Αθηνών
- **Κεσίσογλου Αλέξανδρος**
Αναπληρωτής καθηγητής κλασικής φιλολογίας Πανεπ. Ιωαννίνων
- **Κεσσιδής Θεοχάρης**
Καθηγητής Φιλοσοφίας, αντεπ. μέλος της Ακαδημίας Αθηνών
- **Κιτρομηλίδης Πασχάλης**
Καθηγητής της Πολιτικής Επιστήμης Πανεπ. Αθηνών
- **Κοκάλας Θεόδωρος**
Φιλολόγος
- **Κοκολόγος Αθανάσιος**
Φιλολόγος, Ερευνητής
- **Κουκής Αναστάσιος**
Δρ. Φιλοσοφίας, Ακαδημία Αθηνών

- **Κράλλης Χάρης**
υπ. Δρ Φιλοσοφίας
- **Κρητικός Γιάννης**
Κοινωνιολόγος
- **Κύρκος Βασίλης**
Καθηγητής Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
- **Κωσταράς Γρηγόριος**
Καθηγητής Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Αθηνών
- **Λεονταίνη - Γλυκοφρύδη Αθανασία**
Επίκουρος Καθηγήτρια Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Αθηνών
- **Μαμούρης Ζήσης**
Βιολόγος, Δρ Γενετικής, Λέκτωρ του Γενικού Τμήματος
Πανεπιστημίου Θεσσαλίας
- **Μανουράς Ευάγγελος**
Ψυχολόγος
- **Μόττη - Στεφανίδη Ευφροσύνη**
Επίκουρος Καθηγήτρια Ψυχολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών
- **Μπάλιας Ευστάθιος**
Δρ Πολιτικής Επιστήμης
- **Μπαρτζελιώτης Λεωνίδας**
Αναπληρωτής Καθηγητής Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Αθηνών
- **Μπέγζος Μάριος**
Επίκουρος Καθηγητής Φιλοσοφίας της Θρησκείας Πανεπιστημίου Αθηνών
- **Μπιτσάκης Ευτύχης**
Καθηγητής Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων,
Υφηγητής Θεωρίας της Φυσικής Πανεπιστημίου Αθηνών
- **Νάσης Αθανάσιος**
Φιλολόγος, Πανεπιστήμιο Αθηνών
- **Νόβα - Καλτσούνη Χριστίνα**
Επικ. Καθηγήτρια Κοινωνιολογίας Παν. Πατρών
- **Οικονομίδης Νικόλαος**
Φιλολόγος, Ερευνητής
- **Οικονόμου Αντώνιος**
Οικονομολόγος - Μηχανικός
- **Οικονόμου Γεώργιος**
Φυσικός
- **Πάκος Παναγιώτης**
Φιλολόγος - Ερευνητής
- **Παπά Βασιλική**
Ψυχολόγος
- **Πατέλης Δημήτριος**
Δρ Φιλοσοφίας
- **Πολίτης Νικόλαος**
Αναπληρωτής Καθηγητής Βυζαντινής Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Αθηνών
- **Ρούσσος Ευάγγελος**
Δρ Φιλοσοφίας
- **Σκιαδοπούλου Ν. Σταυρούλα**
Φιλολόγος - Ερευνήτρια
- **Τερέζης Χρήστος**
Επίκουρος Καθηγητής Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Πατρών
- **Τζαφερόπουλος Απόστολος**
Φιλολόγος, πρώην Σύμβουλος Εκπαίδευσης ΕΕ
- **Τσατσούλης Δημήτριος**
Κοινωνιολόγος - Σημειολόγος
- **Τσινόρεμα Σταυρούλα**
Επίκουρος Καθηγήτρια Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
- **Φαραντάκης Πέτρος**
Δρ Φιλοσοφίας
- **Φασουλάκης Στέριος**
Επίκουρος Καθηγητής Ιστορίας Παν. Αθηνών
- **Χρόνης Νικόλαος**
Καθηγητής Φιλοσοφίας Παν. Αθηνών
- **Χωραφάς Ευστράτιος**
Φιλολόγος

Οι κυριότερες συντομογραφίες

αγγλ.	– αγγλικά	ΟΕΔΒ	– Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων
ανατ.	– ανατύπωση	ό.π.	– όπου παραπάνω
Ακαδ. Επ.	– Ακαδημία Επιστημών	παράγρ.	– παράγραφος
αποσπ.	– απόσπασμα	π.χ.	– παραδείγματος χάρη
βιβ.	– βιβλίο	πρβλ.	– παράβαλε
βιβλιογρ.	– βιβλιογραφία	Σ.Ε.	– Σύγχρονη Εποχή
βλ.	– βλέπε	στερ.	– στερητικό
γεν.	– γέννηση	σ.σ.	– σελίδες
εκδ.	– έκδοση	στο ίδιο	– στο προαναφερόμενο έργο
ΕΚΚΕ	– Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών	τ.	– τόμος
εξ.	– και εξής	του ίδιου	– του ίδιου συγγραφέα
επαν.	– επανέκδοση	Χ.Χ.	– χωρίς χρονολογία έκδοσης
επιμ.	– επιμέλεια		
ετυμ.	– ετυμολογία		
θιβ.	– θιβετιανά		
κ.ά.	– και άλλα	Bd	– τόμος
κεφ.	– κεφάλαιο	Hrsg	– εκδότης
κ.ο.κ.	– και ούτω καθεξής	PG	– Patrologia Graeca
λ.	– λήμμα	PUF	– Press Universitaires de France
λ.χ.	– λόγου χάρη		
μαρτ.	– μαρτυρία		
μερ.	– μέρος	Αθ.	– Αθήνα
MIET	– Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης	LPZ.	– Λιψία
μτφ.	– μετάφραση	N.Y.	– Νέα Υόρκη
		Φρανκ.	– Φρανγκφούρτη

Σημείωση:

- Οι χρονολογίες, που αναγράφονται μετά το όνομα του προσώπου στο οποίο αναφέρεται το λήμμα, σημαίνουν τον χρόνο γέννησης και θανάτου του [π.χ. Αβελάρδος (Νάντη, 1079 - Cluny, 1142)].
- Ο αστερίσκος που συνοδεύει μια λέξη (π.χ. Αριστοτέλης*, υλισμός* κ.ά.) δείχνει ότι για τη συγκεκριμένη λέξη υπάρχει στο Λεξικό ειδικό λήμμα.
- Ο μικρός αριθμός που βρίσκεται στο τέλος μιας χρονολογίας δείχνει τη σειρά έκδοσης (π.χ. το "1966" υποδηλώνει ότι πρόκειται για τη 2η έκδοση του έργου στο οποίο αναφέρεται το κείμενο).
- Οι τίτλοι των βιβλίων, και γενικά των έργων, γράφονται στο κείμενο με πλάγια στοιχεία (π.χ. *Πολιτεία* του Πλάτωνα, *Τα Μετά τα φυσικά* του Αριστοτέλη).

K

Καθόσιλας Νικόλαος (14ος μ.Χ. αι.). Βυζαντινός συγγραφέας, επίσκοπος Θεσσαλονίκης και ο τελευταίος διαπρεπής μυστικιστής της Ανατολικής Εκκλησίας. Ο Νικόλαος ξεχώρισε ως μυστικιστής με το σύγγραμμά του *Περί της εν Χριστώ ζωής* (βιβλ. επτά), όπου ξεκινάει από την αρχή ότι ο Χριστιανός οφείλει να προχωρήσει στην πλήρη ένωση με τον Χριστό και ότι αυτό συντελείται με τα τρία μεγάλα μυστήρια: βάπτισμα, χρίσμα και θεία ευχαριστία (βιβλ. 1-4). Η ζωή διατηρείται με την άσκηση των αρετών, της προσευχής και της θεωρίας (βιβλ. 5-7). Το περιεχόμενο του έργου αυτού, το οποίο δεν έχει το αντίστοιχο του στη βυζαντινή ασκητική ως προς την οικονομία της συγγραφής, εξαρτάται από τα συγγράμματα του (ψευδο) Διονυσίου Αρεοπαγίτη*, του μόνου συγγραφέα τον οποίο μνημονεύει ο Νικόλαος μία φορά. Μυστικού περιεχομένου είναι επίσης και η *Ερμηνεία της θείας λειτουργίας*, στην οποία εκθέτει τη συμβολική σημασία των τελουμένων κατά τη θεία λειτουργία και των ευχών της, καθώς και το *Περί ενανθρωπήσεως*. Άλλη ομάδα συγγραμμάτων του αποτελείται από ομιλίες σε δεσποτικές και θεομητορικές εορτές και εγκώμια αγίων, όπως στον Μεγαλομάρτυρα Δημήτριο και την Αγία Θεοδώρα της Θεσσαλονίκης, όπου ο Νικόλαος αναδεικνύεται σε δεινό ρήτορα. Αλλά και στις σύγχρονες θεολογικές έριδες αναμείχθηκε, ως ο κυριότερος από τους οπαδούς του αρχηγού της κινήσεως των Ησυχαστών, του Γρηγορίου Παλαμά*. Για τη στάση του απέναντι στις έριδες αυτές ασφαλείς πληροφορίες θα πρέπει να περιέχει το ανέκδοτο ακόμη έργο του *Κατά Γρηγορά του παραληρούντος*. Με το όνομά του φέρονται επίσης χειρόγραφα συγγράμματα, ρητορικά, φιλοσοφικά και περί λογικής. Ιστορικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι επιστολές τις οποίες αντάλλαξε με την αυτοκράτειρα Άννα, τον Δημήτριο Κυδώνη* και άλλες διακεκριμένες προσωπικότητες της εποχής του.

Απ. Τζαφερόπουλος

Καθόλα, βλ. *Κάμπαλα*

Καβέλιν Κωνσταντίν Ντιμίτριγιεβιτς (1818-1885). Ρώσος νομομαθής, ιστορικός, δημοσιολόγος. Ως φιλόσοφο τον ενδιέφερε ο άνθρωπος, ο εσωτερικός του κόσμος. Θεωρούσε ότι η ψυχολογία μπορεί να λύσει τα προβλήματα στα οποία δεν μπορούν να δώσουν απάντηση ούτε η φιλοσοφία ούτε η φυσιολογία (Έργα, τ. 3, σ. 637): η μεν φιλοσοφία –τόσο ο ιδεαλισμός όσο και ο υλισμός– γιατί είναι αφηρημένη, δηλαδή προσανατολισμένη προς το γενικό, η δε φυσιολογία γιατί, προσπαθώντας να εξηγήσει το ψυχικό, πέφτει σε φαύλο κύκλο. Η ψυχολογία, όμως, κατά τον Καβέλιν, προσανατολίζεται στη "συγκεκριμένη" γνώση της ψυχής του ανθρώπου, στην ελευθερία της βούλησης και της συνειδητής του, που μολονότι συνδέονται, κατά κάποιον τρόπο, με τον υλικό κόσμο, αποτελούν την πηγή τόσο της εξωτερικής πραγματικότητας, όσο και του εσωτερικού κόσμου, των ιδανικών. Ο Καβέλιν θεωρεί ότι ο άνθρωπος δεν μπορεί να υπερβεί τα όρια της εμπειρίας του. "Ο εξωτερικός κόσμος αποτελεί προέκταση του εσωτερικού του κόσμου" (στο ίδιο, σ. 935). Η πραγματική ουσία της ηθικής είναι τα υποκειμενικά ιδεώδη, τα οποία αυτή θέτει στη ζωή και τη δράση του ανθρώπου (στο ίδιο, σ. 961). Από πολιτική άποψη ο Καβέλιν ανήκε στη φιλελεύθερη αριστοκρατία. Τασσόταν υπέρ της κατάργησης της δουλοπαροικίας, της απελευθέρωσης των αγρών και της διανομής σ' αυτούς της γης με εξαγορά.

Θεοχ. Κεσσιδης

Καζιουτίνσκι Βαντίμ Βασίλιεβιτς (1932). Σοβιετικός φιλόσοφος, τακτικό μέλος της Κοσμοναυτικής Ακαδημίας "Κ.Ε. Τσιολκόφσκι": ειδικός στον τομέα της φιλοσοφίας και της μεθοδολογίας της επιστήμης, των φιλοσοφικών βάσεων της αστρονομίας και της κοσμολογίας.

Καζνέθ

καθηγητής, διδάκτωρ της φιλοσοφίας, επιστημονικός συνεργάτης (από το 1962) του Ινστιτούτου Φιλοσοφίας της Ακαδημίας Επιστημών της Ρωσίας. Έργα του μεταφράστηκαν σε πολλές ευρωπαϊκές γλώσσες. Η ανάλυση της έννοιας "Κόσμος", από την άποψη της φιλοσοφίας, και της έννοιας "Σύμπαν", από την άποψη της κοσμολογίας, οδήγησε τον Καζιουτίνσκι στο συμπέρασμα ότι το Σύμπαν δεν είναι "παν το υπάρχον", με την έννοια ότι περιλαμβάνει "όλα απολύτως όσα υπάρχουν", αλλά ότι αποτελεί "παν το υπάρχον" μόνο στα πλαίσια ενός δοσμένου μοντέλου ή μιας δοσμένης θεωρίας. Γι' αυτό και διατύπωσε την αρχή ότι το Σύμπαν δεν είναι ένα αλλά ότι υπάρχει πλήθος απ' αυτά, αρχή που εφαρμόστηκε στην κβαντική κοσμολογία.

Βασικά του έργα: *Προβλήματα της σύγχρονης κοσμολογίας* (σε συνεργασία με τον ακαδημαϊκό Β.Α. Αμπαρτσούμοφ), Μόσχα, 1969 (μεταφρ. στα αγγλικά, γαλλικά, γερμανικά).- *Σύμπαν, αστρονομία, φιλοσοφία*, Μόσχα, 1972.- *Κοσμοναυτική και προοπτικές της ανθρωπότητας*, Μόσχα, 1991, κ.ά.

Θεοχ. Κεσσιδης

Καζνέθ (Cazeneuve) Ζαν (γεν. 1915). Γάλλος κοινωνιολόγος και ανθρωπολόγος, το έργο του οποίου συνιστά ιδιότυπη συνέχιση των κατευθύνσεων του Μωσ, του Γκυρβίτς και εν μέρει της συμβολικής διαντίδρασης. Έργα του: *Sociologie de Marcel Mauss*, Paris, 1968.- *Dix grandes notions de la sociologie*, Paris, 1976.- *La raison d' être*, Paris, 1981.

Δ. Π.

καζουϊστική, βλ. *περιπτωσιολογία*

"Καθαρμοί", βλ. *Εμπεδοκλής*

Καθαροί. Κατά το νόημα του όρου, αυτοί που ονομάζονται καθαροί αντιτίθενται προς τους μυσαρούς και ρυπαρούς. Στο ηθικό επίπεδο ο καθαρός αντιδιαστέλλεται προς τον ένοχο, τον άδικο κ.ά. Η τάση προς το "καθαρεύειν", απ' όπου συνάγεται και η "κάθαρσις" κ.λπ., υπάρχει από καταβολής κοινωνικής συνειδητής ζωής, ενώ κατά τη μεταχριστιανική περίοδο ως καθαρός και ακήρατος θεωρείται ο Θεός. Οι οπαδοί του Ναυάτου παρ' όλα αυτά ονομάσθηκαν καθαροί. Αυτοί έδιδασκαν μερικές υπερβολές ως προς τον γάμο και, επί πλέον, δεν δέχονταν σε κοινωνία όσους είχαν φοβηθεί κατά τους διωγμούς.

Λόγω της αναμφισβήτητα εσφαλμένης διδασκαλίας τους, η Α' Οικουμενική Σύνοδος πήρε ήδη μέτρα εναντίον τους και με τον η' κανόνα εκάλεσε όσους ακολουθούσαν αυτή τη διδασκαλία να μην επιμένουν στην άποψή τους (Ράλλη-Ποτλή Β', 134). Παρ' όλα αυτά οπαδοί της σχισματικής αυτής απόψεως υπήρχαν και αργότερα, ιδιαίτερα όμως η σχετική διδασκαλία επηρέασε τη Δύση. Κατά τον 13ο αι., εμφανίστηκε αυτή η διδασκαλία στη Γαλλία και χαρακτηρίζε "τον πνευματικό βίο κατ' αναφορά προς τον κλήρο της Εκκλησίας" (Φειδά, *Εκκλ. Ιστ.*, Β', 448). Υποστήριζαν την αποχή από τον γάμο, τον πόλεμο, την ιδιοκτησία, αλλά και από την κρεοφαγία. Ως αποτέλεσμα της δύναμης των Καθαρών στη Δύση πρέπει να θεωρηθεί η εμφάνιση της Ιεράς Εξετάσεως. Η πίεση που εξασκούσαν στα γεγονότα διακρίνεται και από το ότι η Εκκλησία της Δύσης προσάρμοσε το μυστήριο του Ευχελαίου στο πνεύμα της τελετής των Καθαρών (Φειδά, *Εκκλ. Ιστ.*, Β', 448).

Νικ. Γ. Πολίτης

κάθαρσις. Κυριολεκτικά σημαίνει αποκάθαρση, καθαρισμό από κάτι, συνήθως από τον ρύπο των παραπτωμάτων (στην περίπτωση των μυστηρίων) ή καθαρισμό από "κακούς" χυμούς στο σώμα, σχετικά με την ιατρική χρήση του όρου. Ο Αριστοτέλης όμως με τον περίφημο ορισμό της τραγωδίας καθιέρωσε τον όρο αυτό στην περιοχή της τέχνης, τον επέβαλε στην αισθητική θεωρία και τον νομιμοποίησε στη φιλοσοφία. Υπήρχε βέβαια στο τυπικό της μυστηριακής λατρείας και στη γλώσσα της ιατρικής, ο φιλόσοφος αυτός όμως του προσέδωσε το εύρος που ξέρουμε στην αισθητική και στη θεωρία της τέχνης, αλλά συγχρόνως (χωρίς ασφαλώς να το θέλει) δημιούργησε και ένα από τα μεγαλύτερα αινίγματα στην ερμηνεία της τέχνης, ειδικά της τραγικής ποίησης, και στη φιλοσοφία.

Το πρόβλημα έχει την αρχή και την αιτία του στην τελευταία φράση του ορισμού της τραγωδίας, που μαθαίνουμε από την *Ποιητική* του Αριστοτέλη: "δι' ελέου και φόβου περαινουσα την των τοιούτων παθημάτων κάθαρσιν" (1449b 24-27). Απ' αυτή την αινιγματική φράση περισσότερο από όλες τις λέξεις - κλειδιά βασάνισε τους ερμηνευτές η "κάθαρση", σε συνάρτηση βέβαια με το νόημα όλων των άλλων, και κυρίως σε σχέση με το ουσιαστικό "παθημάτων", δηλαδή "κάθαρσις (τοιούτων) παθημά-

των". Στην ιστορία της ερμηνείας του ορισμού της τραγωδίας, και κυρίως της κάθαρσης βέβαια, επισημαίνουμε τρεις σταθμούς και άλλες τρεις "σχολές" ή ομάδες. Οι τρεις σταθμοί συνδέονται με τα ονόματα τριών μεγάλων ανδρών: του Corneille, του μεγάλου Γάλλου συγγραφέα, (1660), του Γερμανού αισθητικού Lessing* (1767) και του Goethe*.

Στις τρεις μεγάλες ομάδες ή σχολές ερμηνείας διακρίνουμε: α) Την παιδαγωγική - ηθική, που αρχίζει από την Αναγέννηση και κορυφώνεται με τον Lessing, όπως είδαμε. Τη βασική αντίληψη αυτής της ομάδας ερμηνευτών αποτελεί ο ισχυρισμός ότι η κάθαρση αναφέρεται στον ηθικό και παιδαγωγικό σκοπό που έχει να εκπληρώσει η τραγωδία. β) Την ψυχολογική ερμηνεία της κάθαρσης. Έχει και αυτή η θεωρία την αφετηρία της στην Αναγέννηση με κύριο εκπρόσωπό της αργότερα τον Γάλλο Batteux (1771). Στον περασμένο αιώνα όμως θεμελιώνεται φιλολογικά από τους μεγάλους φιλολόγους H. Weil και J. Bernays. Κύριο επιχείρημα της θεωρίας αυτής είναι ότι η τραγωδία διεγείρει τα πάθη (τον φόβο και τον έλεο), που επενεργούν στην ψυχική υγεία των θεατών στο θέατρο όπως οι κακοί χυμοί στο σώμα. Με την τέχνη του ποιητή ο φόβος και ο έλεος αποκαθαίρουν την ψυχή από την ταραχή και τα συγκλονιστικά συναισθήματα (παθήματα) που γεννήθηκαν στην ψυχή των θεατών από την πλοκή της τραγωδίας ("ούσταση των πραγμάτων"). Από τις αρχές και κατά τα μέσα του αιώνα μας διάσημοι φιλόλογοι (W.D. Ross, Ang. Rostogni, Max Pohlenz κ.ά.) συμπληρώνουν τη δεύτερη θεωρία και δέχονται με παραλλαγές την ηθική σημασία της κάθαρσης.

Σήμερα η επικρατέστερη άποψη (και όχι βέβαια οριστική) δέχεται ότι: (1) Πρέπει να αναζητήσουμε το νόημα της κάθαρσης μέσα στο έργο του Αριστοτέλη (π.χ. στα *Πολιτικά* του 1339b κ.ε., 1341b κ.ε.) και πάντοτε σε συνάρτηση με τη γνώμη του Πλάτωνα* για την ποίηση και ειδικά την τραγωδία, όπως τη διατυπώνει κυρίως στην *Πολιτεία* του (596a - 605c). (2) Δεν επιτρέπεται να μεταφέρουμε σύγχρονα αισθητικά κριτήρια, για να ερμηνεύσουμε τη θεωρία των Αρχαίων για την τραγική κάθαρση, διότι θα μας οδηγήσουν οι σύγχρονες αισθητικές αντιλήψεις σε παραπλανητικά συμπεράσματα. (3) Υπάρχει, μπορούμε να πούμε, μια κοινή αντίληψη (ένα common sense) ότι η κάθαρση παθημάτων αναφέρεται στην ψυχή των θεατών, ότι δηλαδή η μίμηση ολοκληρώνεται

(περαινούσα) με την κάθαρση των συναισθημάτων του ελέου και του φόβου και των παρόμοιων μ' αυτά στην ψυχή των θεατών.

Βιβλιογρ.: F. Dirlmeier, *Kátharsis pathematon*, "Hermes" 75 (1940) σ. 81 κ.ε.- W. Schadewaldt, *Furcht und Mitleid?*, "Hermes" 83 (1955), σ. 129 κ.ε. (= "Hellas und Hesperien", 1960, σ. 346 κ.ε.).- H. Flashar, *Die medizinische Grundlage der Lehre von der Wirkung der Dichtung in griechischen Poetik*, "Hermes" 84 (1956), σ. 12 κ.ε.- M. Fuhrmann, *Einleitung in die antik Dichtungs Theorie*, 1973.- Ι. Συκουτρής - Σ. Μενάρδος, *Αριστοτέλης, Ποιητική*, εκδ. Ακαδ. Αθηνών, 1937.- Κ.Δ. Γεωργούλης, *Αριστοτέλης ο Σταγίριτης*, Θεσσαλονίκη, 1962.- Ε.Π. Παπανούτσος, *La catharsis des passions d'après Aristote*, εκδ. Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών, 1953 (= "Φιλοσοφικά Προβλήματα", Αθήνα, 1964, σ. 219-298).

Βασ. Κύρκος

καθήκον (από το ρήμα "καθήκει μοι", αρμόζει σε μένα, ανήκει σε μένα, είναι στην αρμοδιότητά μου, λατινικά: officium). Η καθιέρωση και η μεταφορά του όρου αυτού στην ηθική φιλοσοφία οφείλεται στους στωικούς* φιλόσοφους και ειδικά στον ιδρυτή της Στοάς, τον Ζήνωνα* τον Κιτιέα. Φαίνεται ότι ο Ζήνων επέλεξε τον όρον αυτό, για να τονίσει ή να δείξει αυτό που έρχεται (καθήκει) από τη θέση του ανθρώπου μέσα στην κοινότητα να επιβληθεί στο άτομο ως εκτελεστέον αίτημα, ως ηθική, τελικά, υποχρέωση απέναντι του συνόλου αλλά και του εαυτού μας ("κατωνομάσθη δ' ούτως υπό πρώτου του Ζήνωνος το καθήκον, από του κατά τινος ήκειν", Διογ. Λαέρτ. 7, 108). Η εκτέλεση του καθήκοντος εξαρτάται βέβαια από την ψυχική διάθεση και το φρόνημα του πράττοντος ατόμου αλλά και από την κοινωνική του συνειδηση.

Κατ' αρχήν η έννοια του καθήκοντος στους Στωικούς πρέπει να ενταχθεί στα πλαίσια της θεωρίας/διδασκαλίας τους για τη φύση. Οι πληροφορίες μας όμως προέρχονται κυρίως από το έργο του Κικέρωνα* *De finibus* (Περί καθήκοντων) και απηχούν, ως ένα βαθμό, και τη δική του προσπάθεια να ερμηνεύσει τη διδασκαλία των Στωικών περί καθήκοντων. Κατά τους Στωικούς, λοιπόν, το πρώτο καθήκον κάθε (όντος, άρα και του) ανθρώπου είναι να διατηρείται στην κατάσταση που είναι ορισμένος από τη φύση του. Ειδικότερα τώρα, όταν ο άνθρωπος επιτύχει αυτό το πρώτο στάδιο της ηθικής του κατάστασης, τότε προβάλλει ως έσχατο (δηλαδή ύψιστο) εντέλει καθήκον του η τελείωση της φύσης του. Αυτή η διαδικασία ολοκληρώνεται βαθμιαία, καθώς ο άνθρωπος αναπτύσσει τη λογικότητα και τον ανάλογο

καθήκοντα

τρόπο συμπεριφοράς. Οι "αρμόζουσες πράξεις" ("καθήκοντα") του ανθρώπου έχουν αφητηρία τους τον "λόγον", τη λογική του φύση. Το καθήκον ορίζεται τώρα ως "αυτό που ο λόγος μάς πείθει να κάνουμε" ("όσα ο λόγος αιρεί ποιείν", Διογ. Λαέρτ. 7, 108). Οι Στωικοί διέκριναν ακόμη, στην κλίμακα των καθηκόντων, "καθήκον κατά περιστάσιν" (π.χ. να διατηρείς την υγεία σου με περιπάτους) και "καθήκον άνευ περιστάσεως", καθώς και καθήκον απλώς και "τέλειον καθήκον".

Στη νεότερη φιλοσοφία επανέφερε τη θεωρία περί καθηκόντων ο Kant*. Είχε προηγηθεί βέβαια όχι μόνο η διδασκαλία των Στωικών αλλά και η χριστιανική αντίληψη περί καθήκοντος, σύμφωνα με την ηθική που διαμόρφωσε η χριστιανική διδασκαλία περί ηθικής. Ο Kant αναπτύσσει τη θεωρία του με τη βασική προϋπόθεση ότι το καθήκον δεν αποτελεί ευχάριστη υπόθεση για τον άνθρωπο αλλά πολλές φορές αντιβαίνει στις επιθυμίες και στις κλίσεις μας. Η θέση του Kant ερειδείται ουσιαστικά στη χριστιανική εκδοχή για το καθήκον, την επεξεργάζεται όμως θεωρητικά και αφαιρεί το μεταφυσικό της βάθος.

Βιβλιογρ.: A. A. Long, *Η ελληνιστική φιλοσοφία*, μφ. Στυλ. Δημόπουλος - Μυρτώ Δραγώνα - Μονάχου, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1987.- Κ. Δ. Γεωργούλης, *Ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας*, Αθήνα, 1994 (1975).- M. Pohlenz, *Die Stoa. Geschichte einer geistigen Bewegung*, τόμ. 1-2, Göttingen, 1984* (1964*).- J. M. Rist, *The Stoics*, Un. of California Pr., 1978.- A. Graeser, *Zenon von Kiton. Positionen und Probleme*, Berlin / N. York, 1975.

Βασ. Κύρκος

καθήκοντα, βλ. Στωικοί

καθολικά ή καθολικές έννοιες (universalia). Με τον όρο αυτό καλούνται στη Λογική οι έννοιες δηλωτικές γνωρισμάτων που αποδίδονται σε μίαν ολότητα αντικειμένων, δηλαδή οι γενικές έννοιες. Έτσι, οι έννοιες π.χ. "άνθρωπος", "ζώο", "αγαθό" κατατάσσονται στα καθολικά, μια και καθεμιά τους μπορεί να αποδοθεί σε μια ολόκληρη ομάδα αντικειμένων. Τα καθολικά αντιτίθενται προς τα "καθ' έκαστον", προς τις ατομικές δηλαδή έννοιες, που εκφράζουν χαρακτηριστικά γνωρίσματα ενός μεμονωμένου ατόμου. Ο όρος καθολικά απαντά για πρώτη φορά στον Πλάτωνα* ("κατά όλου", *Μένων** 77 α), αλλά χρησιμοποιήθηκε και από τον Αριστοτέλη* ("καθόλου", *Περί ερμηνείας** 17 α 39), από τον οποίο και τον παρέλαβαν οι δυτικοί φιλόσοφοι για να τον αποδώσουν στην

λατινική με τον όρο *universalia*.

Το πρόβλημα του αν τα καθολικά ως μεταφυσικές υποστάσεις έχουν αυτοτελή ύπαρξη ή συνιστούν απλώς γενικές ενδείξεις, απετέλεσε αντικείμενο έριδας στα πλαίσια της μεσαιωνικής φιλοσοφίας. Από τους σχολαστικούς φιλοσόφους υποστηρίχθηκαν οι ακόλουθες τρεις απόψεις: 1) Η "πραγματοκρατία" (realismus) ή "εννοιολογικός ρεαλισμός", βάσει της οποίας η υπόσταση των καθολικών είναι ανεξάρτητη από τα ατομικώς υφιστάμενα συγκεκριμένα αντικείμενα, αντίληψη που ως προς την ανθρώπινη ύπαρξη διατυπώθηκε από τον νεοπλατωνικό Πορφύριο* και έγινε δεκτή από τους Ιωάννη Σκώτο Εριγένη* (810-877) και Άνσελμο του Καντέρμπουρου* (1033-1106). 2) Η "ονοματοκρατία" ή "νομιναλισμός" (nominalismus), που θεωρεί ότι τα καθολικά δεν έχουν αυτοτελή ύπαρξη, αλλά είναι μόνον λέξεις και σχηματίζονται αφαιρετικά από τα πραγματικά υφιστάμενα αντικείμενα. Η αντίληψη αυτή, που είχε ήδη διατυπωθεί κατά την αρχαιότητα από τους Στωικούς*, υποστηρίχθηκε κατά τον Μεσαίωνα από τον Γάλλο σχολαστικό Ροσελλίνο (1050-1125) και τον Άγγλο Γουλιέλμο Όκκαμ* (1300-1350). 3) Η "μετριοπαθής πραγματοκρατία", που θεωρεί ότι τα καθολικά έχουν υπόσταση, ενόσω ενυπάρχουν ως ουσιαστικά γνωρίσματα μέσα στα συγκεκριμένα αντικείμενα. Την αντίληψη τούτη διέτυπωσε κατά την αρχαιότητα ο Σταγειρίτης, κατά δε τον Μεσαίωνα υποστήριξε ο Θωμάς ο Ακινάτης* (1225-1274).

Στα πλαίσια της νεότερης φιλοσοφίας ο Γερμανός φιλόσοφος Hegel* (1770-1831) εισηγήθηκε τον όρο "συγκεκριμένο καθολικό" σε αντίθεση προς το "αφηρημένο", για να δηλώσει τη συγκεκριμένη βούληση μιας κοινωνίας, που υφίσταται ανεξαρτήτως των επιμέρους βουλήσεων των ατόμων που συναποτελούν την κοινωνία. Από τον Ιταλό φιλόσοφο Benedetto Croce* προτάθηκε η άποψη για την ύπαρξη ενός συγκεκριμένου καθολικού, που ο φιλόσοφος καλεί "αληθή ιδέα", καθώς θεωρεί ότι τούτο εμπεριέχεται σε όλα τα σχετικά με αυτό αντικείμενα. Ορισμένοι σύγχρονοι Άγγλοι φιλόσοφοι, τέλος, νοούν ως συγκεκριμένο καθολικό κάθε ενιαία από οργανική άποψη ενότητα, ενώ στη σύγχρονη φιλοσοφία γενικότερα καλείται συγκεκριμένο καθολικό και το ατομικώς υφιστάμενο ον ως περιέχον στην εντέλεια τα γνωρίσματα των όντων του αυτού τύπου.

Βιβλιογρ.: Bréhier E., *La philosophie au Moyen Age*, Paris, 1937.- Κωσταράς Γρ., *Φιλοσοφική Προπαιδεία*, Αθήνα, 1994*.- Van Steenberghe F., *Histoire de la philosophie*,

"Periode chrétienne", Louvain, 1964.- Vasoli C., *La filosofia medievale*, Milano, 1967'.

Μαρίαντζελα Ιέλο

Κάιζερλινγκ Χέρμαν (Kayserling, 1880-1948). Γερμανός φιλόσοφος του πολιτισμού, οπαδός του υπαρξισμού*. Κατ' αυτόν μόνο το ατομικό, το μοναδικό, το προσωπικό, το αποκλειστικό μπορεί να συλλάβει το παγκόσμιο. Οι θεωρίες δεν έχουν αξία για τη ζωή. Ο υποκειμενικός άνθρωπος είναι φορέας της πνευματικής αρχής, ενώ το απρόσωπο και το αντικειμενικό δεν έχουν σημασία χωρίς την προσωπική εμπειρία. Η αληθινή φιλοσοφία είναι πράξη, ενέργεια και ελευθερία και όχι έννοιες αφηρημένες. Και η ελευθερία είναι σύμφωνη με το πνεύμα, που ζει στα κατάβαθα της κάθε ανθρώπινης ύπαρξης. Επιρκρίνει επίσης το λογικό στοιχείο, στο οποίο αποδίδει την κρίση* η οποία μαστίζει τη σημερινή ανθρωπότητα, διότι αυτή είναι που σκοτώνει την πίστη στις ανώτερες αξίες της ζωής, τις ηθικές, θρησκευτικές και πνευματικές. Γι' αυτό και αναζητεί νέο πνευματικό προσανατολισμό και δημιουργικό πρότυπο ανθρώπου για τον κόσμο του 20ού αι.

Απ. Τζ.

Καίρηντ (Caird) Έντουαρντ. Σκωτσέζος φιλόσοφος (1835-1908). Καθηγητής της Ηθικής στο πανεπιστήμιο της Γλασκώβης, νεοχεγκελιανός. Γνωστός κυρίως από τις εργασίες του στην ιστορία της φιλοσοφίας*. Η μελέτη του *Η κριτική φιλοσοφία του Καντ*, 2 τόμοι, 1889, θεωρείται ως σήμερα μία από τις σημαντικότερες στην αγγλική γραμματεία για τον Καντ*. Κατά τον Καίρηντ η φιλοσοφία του Χέγκελ* είναι "κριτικός ιδεαλισμός". Βασική αρχή της χεγκελιανής διαλεκτικής ο Καίρηντ θεωρούσε την "ταυτότητα" και τη "διαφορά". Απ' αυτή την αρχή, ο Καίρηντ συνήγαγε το απόλυτο ως "αυτοτελές και νοητό σύνολο". Σε διάκριση από τους περισσότερους επιγόνους του Χέγκελ, ο Καίρηντ όρισε και την "ολοκλήρωση" (συσσωμάτωση) ως "ενότητα της διαφορότητας". Την ιδέα της εξέλιξης προσπάθησε να την εφαρμόσει στη διδασκαλία της ιστορίας της θρησκείας (*The evolution of religion*, 1893). Στον χριστιανισμό* είδε την "απόλυτη θρησκεία": το ανώτατο προϊόν της ιστορικής ανέλιξης της θρησκείας* τη δε φιλοσοφία του Χέγκελ θεωρούσε ως τη "θεωρητική μορφή" του χριστιανισμού.

Κυριότερα έργα του: *Essays on Literature and Philosophy*, 2 τόμοι, 1892.- *The Evolution of the Theology in the Greek Philosophers*, 2 τόμοι, 1904.

Βιβλιογρ.: H. Jones και J. H. Muirhead, *The Life and Philosophy of Edward Caird*, 1921.

Γιάν. Κρητικός

Καίνιχ (Koenig) Ρενέ (γεν. 1906). Γερμανός κοινωνιολόγος με ευρύ φάσμα ενδιαφερόντων, οπαδός του δομολειτουργισμού*. Έργα του: *Soziologie heute*, 1949.- *Soziologische Orientierungen*, 1965.- *Kleider und Leute: zur Soziologie der Mode*, 1967. Από το 1955 εκδότης του περιοδ. "Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie".

Δ. Π.

Καΐρης Θεόφιλος (1784-1853). Ένας από τους φωτεινότερους σε επιστημονική - φιλοσοφική συγκρότηση Έλληνες στοχαστές του πρώτου μισού του 19ου αιώνα. Σπούδασε στο Παρίσι, όπου γνώρισε τις μεγάλες επιστημονικές κατακτήσεις του ευρωπαϊκού πνεύματος καθώς και τον μηχανιστικό υλισμό των γάλλων υλιστών του 18ου αιώνα, από τους οποίους δέχτηκε σοβαρές επιδράσεις.

Δάσκαλος της φιλοσοφίας και των φυσικομαθηματικών επιστημών στις Κυδωνίες, τη Σύμρνη και πάλι στις Κυδωνίες μέχρι την Επανάσταση του 1821, στην οποία πήρε ενεργό μέρος. Το 1835 ίδρυσε στην ιδιαίτερη πατρίδα του, την Άνδρο, ένα ορφανοτροφείο, που λειτούργησε μέχρι το 1839 και όπου δίδαξε φιλοσοφία, φυσικές επιστήμες, φυσική, χημεία, μαθηματικά, αστρονομία κ.ά. με βάση σύγχρονα ευρωπαϊκά εγχειρίδια. Κατηγορήθηκε ως αρνητής "των θείων Γραφών, των ιερών παραδόσεων και των δογμάτων της ορθοδόξου ημών πίστεως", ότι με τη "θεοσέβειά" του "εισάγει αρχάς εναντίως της θρησκείας των πατέρων μας, φρονώντας και διδάσκοντας όσα η εκκλησία δεν αποδέχεται". Μετά από πολλούς κατατρεγμούς, εξορίες, κακουχίες και βασανιστήρια, πέθανε έγκλειστος στις φυλακές της Σύρου ο μεγάλος αυτός στοχαστής και επιστήμονας, "ο του Γένους διδάσκαλος, ο υπέρ πατρίδος πολλά μοχθήσας, ο των ορφανών πατήρ και προστάτης", όπως λέγεται στο βάθρο της προτομής που του έστησαν οι συμπατριώτες του στην κεντρική πλατεία της Άνδρου.

Η πολυεδρική σκέψη του Θεόφιλου Καΐρη, η προσπάθειά του για την ανάπτυξη της επιστημονικής - φιλοσοφικής σκέψης εντάσσεται και εκφράζει τη γενικότερη προσπάθεια των πρωτοπόρων λογίων της εποχής του για τη μετακίνηση, με διάφορα κανάλια, της ευρωπαϊκής

καιροσκοπισμός

σκέψης, του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, σε κέντρα του ελληνισμού, και κυρίως του περιφερειακού ελληνισμού.

Στο φιλοσοφικό του σύστημα ο Θεόφιλος Καΐρης έδωσε ιδιαίτερη σημασία στα προβλήματα της γνώσης την οποία θεωρεί ως "εναργή των όντων κατάληψιν". Και αυτή γενικότερα η φιλοσοφία, γράφει, είναι "γνώσις έλλογος", συνεχής αναζήτηση της πρώτης των όντων αιτίας, γνώση της φύσης και των νόμων που τη διέπουν, γνώση του ίδιου του ανθρώπου. Γνώση αλλά και πράξη. Γι' αυτό και η "μετά λόγου" αναζήτηση της αλήθειας συμπληρώνεται, στο "καίρειο σύστημα", με την "κατά λόγον" ενέργεια του ανθρώπου. "Ο άνθρωπος", γράφει, "υπό του λόγου οδηγούμενος ή συνάπτει μόνον τας ομοειδείς γνώσεις αυτού, σκοπόν έχων την μετά λόγου αυτών έκθεσιν, ή τροποποιεί τα περι αυτόν όντα, ή τας αιτίας των όντων διερευνά την εν αυτοίς μετά λόγων εκζητών αλήθειαν" (*Γνωστική*, Αθήνα, 1849, παργ. 14). Και αλλού: "Την φύσιν των όντων διερευνών ο άνθρωπος, τους νόμους καθ' ους και τους λόγους δι' ους τα περι αυτόν συμβαίνει φαινόμενα εξιχνιάζει, παντοίας τε λαμβάνει γνώσεις και παμπληθείς εφευρίσκει τέχνας και διαφόρους επινοεί επιστήμας" (στο ίδιο, παργ. 6).

Η αναζήτηση των αιτίων των διαφόρων φαινομένων, η αναζήτηση της αλήθειας, της πρωταρχικής αλήθειας, η ανίχνευση των αρχών των όντων και αυτού του αποχρώτους λόγου των όντων μέσα στην ίδια τη φύση, στον φυσικό κόσμο, η "δια της πείρας, δια της παρατηρήσεως" μελέτη των αναφορών και σχέσεων που συνδέουν σε ένα ενιαίο σύνολο τα διάφορα φαινόμενα, φυσικά και κοινωνικά, οδηγούν τον Θεόφιλο Καΐρη στη διατύπωση της θεωρίας για την ενότητα του σύμπαντος στη βάση μιας ουσίας "ύλης ονομαζομένης, ης τα μόρια αδρανή μεν καθ' εαυτά όντα, ενεργά δε προς άλλα συναελθόντα, διάφορα παρήγαγον σώματα κινητά εν τόπω και κινητικά... εξ ων το μέγα τούτο συμπληρούται κοσμικόν σύστημα" (*Φιλοσοφικά και Φιλολογικά*, Πάτρα, 1875, παργ. ΥΚΘ'). Το στοιχείο εκείνο που προσδίδει και θεμελιώνει αυτήν ακριβώς την ενότητα του υλικού κόσμου, που ενεργοποιεί και "συνέχει έκαστον μόριον της ύλης", όλα τα "υλικά μόρια παντός σώματος" και "συνάπτει τα σώματα προς άλλα", είναι το "ένυλον". Το ένυλον, που εντάσσεται στη γενικότερη δυαδική φιλοσοφική θεώρηση του Θεόφιλου Καΐρη, εκφρά-

ζει μια ανώτατη μορφή οργάνωσης της ύλης, θεμελιώνει την καθ' όλα επιστημονικά σωστή και αποδεκτή σήμερα άποψη ότι δεν υπάρχει απόλυτο κενό, ερμηνεύει την αιτία της κίνησης και μεταβολής των σωμάτων, θεμελιώνει τη συνοχή ολόκληρου του υλικού κόσμου, την ενότητα μικρόκοσμου και μακρόκοσμου, αποτελεί, τέλος, έκφραση του ορθολογισμού του Ανδριώτη αυτού στοχαστή. Μια σημαντική προσφορά στην ανάπτυξη της νεοελληνικής φιλοσοφικής σκέψης.

Γιάννης Καράς

καιροσκοπισμός (ή οππορτουניσμός από το λατ. *opportunus*). Ορισμένου τύπου πολιτική τακτική (ατόμων και ομάδων) που χαρακτηρίζεται από ευκολία αθέτησης, καταστρατήγησης, απόρριψης είτε αναθεώρησης των ιδεολογικών και θεωρητικών αρχών και της στρατηγικής με στόχο την κοντόφθαλμη και χρησιμοθηρική προσαρμογή στην εκάστοτε τρέχουσα συγκυρία. Βλ. επίσης *δογματισμός και αναθεωρητισμός*.

Δ. Π.

Κακό, βλ. *Καλό και κακό*

καλαισθησία. Ικανότητα ή λειτουργία ειδική με την οποία διακρίνεται το ωραίο ή η απουσία του και γενικότερα οι αισθητικές ιδιότητες των αντικειμένων της φύσης και των έργων τέχνης, που αποτελεί κύρια έννοια της αισθητικής. Στην ιστορία των ιδεών η καλαισθησία λαμβάνεται ως δύναμη που οδηγεί τις κρίσεις και τη συμπεριφορά των ανθρώπων καθώς και τα συναισθήματα αρέσκειας ή απαρέσκειας που αυτοί δοκιμάζουν. Συνδέεται συνεπώς με την ψυχολογία της αισθητικής απόλαυσης και ειδικότερα με προβλήματα που αφορούν στην επίδραση της τέχνης. Στις αισθητικές θεωρίες που διαμορφώθηκαν κατά τον 17ο και τον 18ο αιώνα τονίζεται ο ενστικτώδης χαρακτήρας της, αφού στην ικανότητα αυτή δίνεται από τους καλολογούντες το όνομα "γούστο" (*gusto, taste, Geschmach*) κατ' αναλογία προς την αίσθηση της γεύσης, που αποφαίνεται με τον πλέον άμεσο τρόπο για τα συναισθήματα αρέσκειας ή απαρέσκειας.

Το ενδιαφέρον για την έννοια αυτή υπήρξε έντονο κατά τον 18ο αιώνα όταν, σε αντίθεση προς το παρελθόν που διερευνούσε το ωραίο ως ποιότητα μεταφυσική ή εμπειρική, το ενδιαφέρον των καλολογούντων στρέφεται προς

τον θεωρό και προς διερεύνηση γενικότερα της ανθρώπινης φύσης. Η καλαισθησία θεωρείται ως ορισμένη αίσθηση εσωτερική, μια έκτη αίσθηση, ένα εσωτερικό μάτι, ως μέρος του ψυχισμού και ειδική λειτουργία του νου, ως εγγενής ποιότητα που μπορεί να καλλιεργηθεί και να εξελιχθεί ή ως ειδική μορφή συμπεριφοράς. Διακρίθηκε σε φυσική και πνευματική, σε ενστικτώδη και έλλογη, σε σχετική και καθολική, σε "καλή" και "κακή". Κατέχει σημαντική θέση στις αισθητικές θεωρίες των γάλλων διαφωτιστών* (Dubos, Diderot*, D' Alembert*, Voltaire*, Montesquieu*), των άγγλων και σκώτων καλογοούντων και φιλοσόφων (Seftesbury*, Hutcheson*, Hume*, Gerard, Burke*, Reid*, Blair) και των γερμανών αισθητικών (Baumgarten*, Lessing*, Kant*, Sulzer, Herber*). Η καλαισθησία, προσωπικό ένστικτο και ενορατικό συναίσθημα, φυσική ικανότητα άμεση και συνάμα διαστοχαστική που στηρίζεται στην προσωπική ευαισθησία και έχει τη δυνατότητα εξέλιξης και καλλιέργειας, είναι λειτουργία της αντίληψης με την οποία διακρίνονται οι αισθητικές ποιότητες που αποδίδονται περιγραφικά στα αντικείμενα της αισθητικής θεώρησης και συνάμα λειτουργία αξιολογική που συνδέεται με την αισθητική κριτική δύναμη του ανθρώπου.

Παραδοσιακά οι θεωρίες του γούστου σχετίζονται με το θέμα του κατά πόσο και αν πρέπει οι προσωπικές προτιμήσεις να σχετίζονται με τις αισθητικές αξιολογικές κρίσεις. Οι συζητήσεις για τις καλογογικές κρίσεις, για το κατά πόσον αυτές είναι υποκειμενικές ή αντικειμενικές, οδήγησαν στη διάκριση αυτών από τις επιστημολογικές, οικονομικές, κοινωνικές και ηθικές κρίσεις και καθιέρωσαν την αυτοτέλεια της αισθητικής*. Οι αναφορές άλλωστε στα κριτήρια της καλαισθησίας έθεσαν το πρόβλημα της εύρεσης ενός μέτρου με το οποίο θα ήταν δυνατή η συμφιλίωση των ποικίλων συναισθημάτων. Τα είδη των κριτηρίων συνδέθηκαν με τη διάκριση της καλαισθησίας σε "κακή" και "καλή" και επισημάνθηκε ο ρόλος της ιδιοσυγκρασίας και των εξωτερικών παραγόντων που συντελούν στη διαμόρφωσή της.

Μια ματιά στην ιστορία της τέχνης φανερώνει ότι κάθε εποχή έχει τις προτιμήσεις της και τα δικά της κριτήρια ομορφιάς. Μια τέτοια διαπίστωση στηρίζει τον βαθμό αλήθειας της γνωστής φράσης "de gustibus et coloribus non est disputandum", που στηρίζει τη σχετικότητα των αισθητικών αξιών, ενώ το ενδιαφέρον και

ο θαυμασμός που ορισμένα έργα εγείρουν *semper et ubique* τη διαχρονική τους αξία. Από τον 18ο αιώνα μέχρι σήμερα υπάρχει η τάση να συνδέεται η καλαισθησία με την αμεσότητα του συναισθήματος και οι αισθητικές κρίσεις να θεωρούνται ανεξάρτητα από αρχές ή κανόνες. Παράλληλα επικρατεί η αντίληψη σύμφωνα προς την οποία η καλαισθησία είναι δυνατόν να καλλιεργηθεί και οι καλαισθητικές κρίσεις να ταυτισθούν με έλλογες αποτιμήσεις. Οι καλαισθητικές κρίσεις, πέρα από τον υποκειμενικό ή αντικειμενικό χαρακτήρα τους, πέρα από την επισήμανση αιτίων και αποτελεσμάτων που συνδέονται με την αισθητική εμπειρία, παρέχουν το προνόμιο της αισθητικής απόλαυσης και καταδεικνύουν τη χρησιμότητα της καλαισθησίας ως αυθόρμητης και συνάμα κριτικής δύναμης του νου, η οποία συνδυάζοντας τον λόγο με το συναίσθημα κατευθύνει τη δημιουργική πράξη και την αξιολογική κρίση καλλιτέχνη και θεωρού.

Βιβλιογ.: R. W. Babcock, *The Idea of Taste in the 18th century*, PMLA, 1935, 922-926.- E. N. Hooker, *The Discussion of Taste from 1750 to 1770, and the New Trends in Literary Criticism*, PMLA, 1934, 577-592.- W. J. Bale, *From Classic to Romantic: Premises of Taste in Eighteenth Century England*, 1946.- R. G. Saiselin, *Taste in 18th Century France*, 1965.- M. C. Beardsley, *Ιστορία των αισθητικών θεωριών*, Νεφέλη, 1989.

Αθαν. Γλυκοφρύδη - Λεονταίνη

Καλάμ (Kalâm): "λόγος", "λόγος του Θεού", "θεολογία του Ισλάμ". Στην κοινή χρήση της στην αραβική γλώσσα η λέξη "Καλάμ" σημαίνει "λόγος, ομιλία, γλώσσα". Στη μουσουλμανική όμως θρησκεία έχει δύο έννοιες: είναι α) "ο λόγος -η ομιλία- του Θεού" ("Καλάμ Αλλάχ") και β) η θεολογία του Ισλάμ, η οποία ονομάζεται "ιλμ αλ - Καλάμ", δηλαδή "επιστήμη του λόγου του Θεού", ή "ιλμ αλ - ταουχίντ", δηλαδή "επιστήμη της θείας ενότητας". Γενικώς πάντως υπό τον όρο Καλάμ επεκράτησε να θεωρείται η θεολογία του Ισλάμ, η οποία μιλά για τον λόγο του Θεού, που δεν είναι άλλος παρά το Κοράνιο, ή αλλιώς η "θεία αποκάλυψη". Το Ισλάμ δεν δίνει το βάρος στη θεολογία, αλλά στον νόμο του Θεού, που αποκαλύφθηκε στο Κοράνιο, και στα καθήκοντα του πιστού έναντι του νόμου του Θεού. Γι' αυτό αρχικά αναπτύχθηκε ο ιερός νόμος του Ισλάμ. Ωστόσο πολύ ενωρίς φάνηκε ότι ορισμένες αρχές της πίστης χρειάζονται συστηματοποίηση. Οι λόγοι που συνέτειναν σ' αυτό είναι οι εξής: α) Οι διαμάχες του πρώτου καιρού μεταξύ μουσουλμά-

Καθίβος

νων. β) Η επικοινωνία των μουσουλμάνων με τους χριστιανούς. γ) Όταν από τις αρχές κυρίως του 9ου αιώνα και ύστερα άρχισε να εισέρχεται η ελληνική σκέψη και φιλοσοφία στο Ισλάμ με κυρίαρχους τον Αριστοτέλη* και τον Πλάτωνα*, ορισμένοι μουσουλμάνοι υιοθέτησαν μια αμέσως λογοκρατική στάση έναντι της θρησκείας, άλλοι εξελληνίσθησαν (οι φιλόσοφοι) και έδωσαν φιλοσοφική χροιά στην έννοια του Θεού, και άλλοι τέλος λόγιοι θεολόγοι, πιστοί και ζηλωτές της πίστης τους, ρίχτηκαν στο έργο της υπεράσπισης και συστηματοποίησης των βασικών αρχών της θρησκείας τους. Έτσι άρχισε η ισλαμική θεολογία.

Οι πρώτοι από αυτούς τους "διανοητές θεολόγους" του Ισλάμ, που έδωσαν την πρώτη ώθηση για τη συστηματοποίηση του "Καλάμ" (θεολογίας), ήταν οι Μουταζιλίτες*. Αυτοί χώρισαν την ουσία του Θεού από τα ιδιώματά της, κήρυξαν ότι ο Θεός είναι δίκαιος, δεν μπορεί να κάνει το κακό παρά μόνο το καλό και γι' αυτό δίνει στον άνθρωπο τη δύναμη να έχει ελευθερία στη θέλησή του. Και έπειδή ο Θεός δεν έχει αιώνια ιδιώματα, γι' αυτό και το Κοράνιο δεν είναι αιώνιο. Τις θέσεις αυτές αντέκρουσε ο αλ - Ασαρή (θ. 935), ο οποίος, μαζί με τον αλ - Ματουρίντη (θ. 956), είναι από τους ιδρυτές της επιστήμης του επίσημου ισλαμικού Καλάμ.

Τη διδασκαλία του Ασαρή ανέπτυξαν οι μαθητές του και έτσι διαμορφώθηκε μια ιδιαίτερη "ασαριτική σχολή", της οποίας η κύρια συμβολή στην ανάπτυξη της θεολογίας του Ισλάμ (Καλάμ) ήταν η ανάλυση των σχέσεων μεταξύ λόγου και πίστης.

Ο σύγχρονός του αλ - Ματουρίντη προσέφερε φιλελεύθερες και λογικές θέσεις στα θέματα της θεολογίας που ήταν κοντά προς τις θέσεις των Μουταζιλιτών, αλλά χάρασαν και τη χρυσή τομή μεταξύ αυτών και της ισλαμικής ορθοδοξίας.

Μια νέα εξέλιξη του Καλάμ θα σημειωθεί κατά τον 10ο και 11ο αιώνα. Έχομε ματάβαση από την "παλιά" στη "νέα οδό". Η παλιά είχε ως γνώρισμα τη διαλεκτική, που την ενέπνεε κυρίως η λογική των νομοδιδασκάλων. Η νέα είχε ως κύριο γνώμονα τον αριστοτελικό συλλογισμό. Τη νέα οδό τη βρισκουμε στον θεολόγο αλ - Μπακλλάνη (θ. 1013) και στον μαθητή του Τζουουαΰνη (θ. 1085). Και οι δύο μίλησαν για την ύπαρξη του ενός Θεού, την ουσία του και τα ιδιώματά του και για τη σχέση του με τον κόσμο.

Σταθμό στην ιστορία του Καλάμ άφησε ο μεγάλος θεολόγος του Ισλάμ αλ - Γκαζάλη* (θ. 1111). Μορφωμένος φιλοσοφικώς καταπολέμησε τις ακραίες θέσεις των φιλοσόφων χρησιμοποιώντας τα επιχειρήματά τους. Θιασώτης του ισλαμικού μυστικισμού, που ήταν έξω από την ισλαμική θεολογία, τον συνδιάλλαξε μαζί της και πλούτισε τη θεολογία με τις διδασκαλίες του.

Ορισμένοι σπουδαιότεροι θεολόγοι παρουσιάζονται από τον 12ο - 13ο αιώνα, χωρίς ωστόσο να δώσουν νέα πνοή στη θεολογική σκέψη. Σύντομα έπειτα, το Καλάμ αποστεώθηκε, έχασε την πνοή των παλιών χρόνων και άρχισε να κωδικοποιείται σε στερεότυπες μορφές "επιτομών" και "εγχειριδίων".

Μια προσπάθεια ανανέωσης του Καλάμ αρχίζει στο β' μισό του 19ου αιώνα, με τον Σείχη Μουχάμαντ Αμπντού (Abduh), μαθητή του μεταρρυθμιστή Jamāl al - Dīn al - Afghānī (θ. 1897). Πίστευε βαθιά στο Ισλάμ, αλλά ήθελε να το ερμηνεύσει έτσι, ώστε να μπορεί να ανταποκριθεί στη σύγχρονη ζωή και να γίνει υπέρμαχος των ελευθεριών του λαού.

Ένας από τους μαθητές του είναι ο Shaykh Mustafā Abd al - Rāziq, που το 1945 έγινε πρόεδρος του αρχαίου και ξακουστού ισλαμικού πανεπιστημίου στο Κάιρο, του αλ - Azhar. Μεταξύ των σύγχρονων μουσουλμάνων συγγραφέων υπάρχει ένας αριθμός θεολογούντων, που έχουν δοκιμάσει να μιλήσουν για τον Θεό και τις διδασκαλίες της ισλαμικής πίστης με τρόπο προσαρμοσμένο στον σύγχρονο κόσμο. Μια πλήρης παρουσίαση των αρχών του Καλάμ πρέπει να λάβει επίσης υπόψη της το Καλάμ των Σιιτών, και ιδίως των μαθητών και διαδόχων του Mollā Sadrā (θ. 1640), καθώς και ορισμένων ικανών θεολόγων του 19ου και 20ού αιώνα.

Βιβλιογρ.: H. A. Wolfson, *The Philosophy of the Kalam* (Cambridge, Mass., 1976).- Louis Gardet and G. Anawati, *Introduction à la théologie musulmane* (1948, Paris, 1970).- G. Anawati, *Kalām*, στο "The Encyclopedia of Religion", ed. M. Eliade (1987), τόμ. 8ος, σ. 231-242.

Γρηγ. Ζιάκας

Καθίβος Ιωάννης. Γάλλος θρησκευτικός μεταρρυθμιστής και συγγραφέας. Γεννήθηκε στη Νογοη της Πικαρδίας το 1509 και πέθανε στη Γενεύη το 1564. Σπούδασε φιλολογία και φιλοσοφία στο Παρίσι, νομικά στο Πανεπιστήμιο της Ορλεάνης και της Bourges και εβραϊκά, ελληνικά και θεολογία στο βασιλικό Κολλέγιο. Το 1533 υποστήριξε τη θρησκευτική Μεταρ-

ρύθμιση και άρχισε να κηρύττει. Πολύ γρήγορα αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τη Γαλλία και ήρθε στη Βασιλεία όπου δημοσίευσε το βιβλίο του *L' Institution chrétienne*. Από το 1536 υπήρξε ιεροκήρυκας στη Γενεύη, όπου οργάνωσε σε συνεργασία με τον Βίλχελμ Φαρέλ την κοινότητα των μεταρρυθμιστών. Το 1538 εξορίστηκε από τη Γενεύη, εξ αιτίας των υπερβολικά αυστηρών συνθηκών που επέβαλε, και επέστρεψε το 1541. Στο Στρασβούργο, όπου παρέμεινε τα χρόνια της εξορίας, δίδαξε θεολογία, διηύθυνε την Εκκλησία των Μεταρρυθμιστών της Γαλλίας, γνώρισε τον Μελάγγθονα* και παντρεύτηκε την Idelette de Bure. Μετά την εξορία του επέβαλε αυστηρά εκκλησιαστικά σωφρονιστικά μέτρα στους αντιπάλους του στη Γενεύη. Εξέδωσε τα "Εκκλησιαστικά Διατάγματα" και έπαιξε καθαρά πολιτικο-θρησκευτικό ρόλο στην κοινωνία της Γενεύης. Με τη δημιουργία της Ακαδημίας της Γενεύης το 1559 η επιρροή του Καλβίνου ξεπέρασε τα όρια της ελβετικής πόλης και η Μεταρρύθμιση εξαπλώθηκε σε ολόκληρη την Ευρώπη. Πολυγραφότατος καθώς ήταν εξέδωσε *Ομιλίες, Κατήχηση* και άλλα ερμηνευτικά έργα.

Η διδασκαλία του, που έλαβε την ονομασία "Καλβινισμός", συνίσταται στα εξής κύρια σημεία: 1) Αναγνώριση της Αγίας Γραφής ως ύψιστης πηγής της πίστωσης. 2) Διδασκαλία περί "προορισμού" και περί της "θείας χάριτος" παραπλήσια με αυτήν του Αυγουστίνου. 3) Επιτροπή στην απλότητα και αυστηρότητα του βίου και αποδοχή του μυστηρίου του βαπτίσματος μόνο. Απόρριψη των άλλων μυστηρίων, εκτός της Ευχαριστίας, των οποία κατανοούσε μόνο συμβολικά ως προς τον καθαγιασμό των τιμών δώρων.

Η καλβινική ηθική, αυστηρή και αποστεωμένη, έπαιξε σημαντικό ρόλο στην οικονομική ζωή των ανθρώπων και υπήρξε το θεωρητικό υπόβαθρο του καπιταλισμού*.

Βιβλιογρ.: Max Weber, *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, μτφρ. Μ. Κυπριαίου, εκδ. Gutenberg, Αθήνα.

Αλέξ. Καριώτογλου

Καλέκας Εμμανουήλ (; - Μυτιλήνη, 1410). Έλληνας θεολόγος από την Κωνσταντινούπολη, συγγενής του Πατριάρχη Ιωάννη Καλέκα. Ακολούθησε τον μοναχικό βίο και εντάχθηκε στο Τάγμα των Δομινικανών. Υπήρξε σφοδρός πολέμιος του Γρηγορίου Παλαμά* και των Ησυχαστών* και υπέρμαχος της ενώσεως των Εκκλησιών. Στα συγγράμματά του υπερασπί-

ζεται τις θέσεις και τα δόγματα των καθολικών, όπως φαίνεται και από τους τίτλους ορισμένων έργων του: *Κατά της πλάνης των Γραικών περί Αγίου Πνεύματος, Περί θείας ουσίας και θείας ενεργείας, Περί πίστεως και περί των αρχών της καθολικής θρησκείας*. Ακόμη έγραψε: *Δογματική, Περί της Αγίας Τριάδος, Περί περιτομής*.

Απ. Τζ.

Καλλιόφας Σπυρίδων (1885-1964). Παιδαγωγός και φιλόσοφος. Ως παιδαγωγός υπήρξε ένθερμος οπαδός του "σχολείου εργασίας" και προσπάθησε να καθιερώσει τη μέθοδο αυτή στην Ελλάδα. Στην ψυχολογία, ως διάδοχος του Ν. Εξαρχόπουλου στην ομώνυμη έδρα, επέβαλε βασικές έννοιες της επιστήμης αυτής. Και ως φιλόσοφος ακολούθησε την πνευματοκρατία, την οποία προσπαθεί να θέσει στην υπηρεσία της παιδαγωγικής. Το συγγραφικό του έργο υπήρξε πλούσιο. Παιδαγωγικά: *Επιτομιοσ γενική παιδαγωγική* (1958), *Η σύγχρονη παιδαγωγική στη θεωρία και την πράξη* (1923), *Το παιδαγωγικό πρόβλημα της γενετησίου ορμής* (1958) κ.ά. Ψυχολογικά: *Ψυχολογία του βάθους* (1945), *Το περί ψυχής πρόβλημα* (1951), *Νοημοσύνη και ευφυΐα* (1951) κ.ά. Φιλοσοφικά: *Σώμα και ψυχή, ύλη και πνεύμα* (1929), *Περί της βουλήσεως* (1940), *Υλισμός και σύγχρονος βιολογία* (1952) κ.ά.

Απ. Τζ.

Καλλίμαχος ο Κυρηναίος (Κυρήνη 300; - Αλεξάνδρεια 240;). Λόγιος και εκπρόσωπος της Αλεξανδρινής ποίησης. Ολοκλήρωσε τις σπουδές του στην Αθήνα και εγκαταστάθηκε στην Αλεξάνδρεια, όπου ίδρυσε γραμματική σχολή. Μεταξύ των μαθητών του υπήρξαν οι μετέπειτα φημισμένοι σοφοί: Ερατοσθένης*, Αριστοφάνης* Βυζάντιος, Απολλώνιος* ο Ρόδιος κ.ά. Ο Καλλίμαχος υπήρξε πολυγραφότατος. Κατά τη Σούδα*, έγραψε 800 τόμους. Από τα πεζά του σημαντικότερο είναι: *Πίνακες των εν πάση παιδεία διαλαμψάντων και ων συνέγραψαν*. Έργο κολοσσιαίο (120 βιβλία), που αποτελεί την πρώτη απόπειρα συγγραφής μιας ιστορίας της λογοτεχνίας, όπου για πρώτη φορά οι Έλληνες συγγραφείς κατατάσσονται σύμφωνα με το είδος των έργων τους κατ' αλφαβητική σειρά. Από τον όγκο του έργου του διασώθηκαν μόνο 64 επιγράμματα, λίγα αποσπάσματα από τους *Πίνακες*..., από τα *Αίτια*, από την *Εκάλη* και ακέραιοι έξι *Υμνοι*.

Κάλλιπος ο Κυζικηνός

Ο Καλλιμαχος μελετήθηκε και χρησιμοποιήθηκε όσο κανένας άλλος αρχαίος συγγραφέας, αν εξαιρέσουμε τον Όμηρο. Άπειρες είναι οι αναφορές του από γραμματικούς, ιστορικούς, σχολιαστές, λεξικογράφους κ.λπ.

Απ. Τζ.

Κάλλιπος ο Κυζικηνός (γεν. 370 π.Χ.). Έλληνας αστρονόμος, μαθητής του Πτολεμαρχου στη Σχολή της Κυζίκου, τον οποίο διαδέχθηκε στη διεύθυνσή της. Αργότερα πήγε στην Αθήνα, όπου έγινε μαθητής του Αριστοτέλη*. Ο Κάλλιπος διόρθωσε και τελειοποίησε το σύστημα των ομοκέντρων σφαιρών του Ευδόξου*, προσθέτοντας ακόμη επτά σφαίρες, μία για τον καθένα από τους τότε θεωρούμενους πλανήτες, και αυξάνοντας έτσι τις 26 σφαίρες του Ευδόξου σε 33. Ασχολήθηκε επίσης με παρατηρήσεις των καλουμένων "εών επιτολών" και "εσπερίων δύσεων" των απλανών αστερών. Τέλος, προσδιόρισε με μεγαλύτερη ακρίβεια τη διάρκεια των εποχών του έτους. Έγραψε: *Περί συστήματος των απλανών*, το οποίο δεν σώζεται.

Βιβλιογρ.: Ginzl F. K., *Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie*, τόμ. 2ος, σελ. 409-419, 1911.- Farrington B., *Graec Science*, Penguin Books, Harmondsworth, England, 1944.

Απ. Τζ.

Κάλλιστος Ανδρόνικος, βλ. *Ανδρόνικος Κάλλιστος*

Κάλλιστος Καταφυγιώτης (πιθ. 12ος μ.Χ. αι.). Βυζαντινός μυστικός φιλόσοφος και συγγραφέας. Δέχθηκε επιδράσεις από τη διδασκαλία του νεοπλατωνικού* φιλοσόφου Πλωτίνου*. Έγραψε: *Περί θείας ενώσεως και βίου θεωρητικού*. Τα 92 κεφάλαια του έργου αυτού αποτελούν ισάριθμες αποδείξεις για την αναγκαιότητα της μεταστροφής της ψυχής από τη διαιρεση και το χάος των αντιλήψεων προς το Εν, που είναι απόρροια της αμοιβαίας τους αγάπης. Κατά τον Κάλλιστο, η ζωή για τον άνθρωπο, τον γιο του Θεού, δεν είναι παρά η πράξη της νόησης, η οποία από τη φύση της κατευθύνεται μόνο προς τον άπειρο, απροσδιόριστο, απεριόραπτο και αιώνιο Θεό. Η ένωση της νόησης με τον Θεό δεν σημαίνει ότι αυτή χάνει την κίνησή της. Αντίθετα, αυτή κινείται γύρω από το Εν και έτσι βρίσκει τη φύση της και την αλήθεια, η οποία παρέχει στη νόηση την πραγματική ελευθερία και την αιωνιότητα. Η ανύψωση της ψυχής από τα πράγματα προς το Εν

και η ένωση της μ' αυτό, καθώς και η προσκόλλησή της στην αλήθεια, απαλλάσσει την ψυχή από την ανάγκη της ομιλίας και του λόγου. Στο σημείο αυτό ο Κάλλιστος πλησιάζει προς τους Ησυχαστές*, καθώς διαπιστώνει εξάλλου ότι, όταν η ψυχή κατέρχεται από το Εν προς τα πράγματα, τότε η σιωπή, που είναι ολόκληρη πνεύμα και ενέργεια, μπορεί να την επαναφέρει εκ νέου στην ένωση με το Εν. Η άνοδος της νόησης προς το Εν πραγματοποιείται σταδιακά ως εξής: η νόηση έρχεται σε επαφή με τα αισθητά όντα, συνειδητοποιεί ότι αυτά είναι "κτιστά", περνάει στα άκτιστα νοητά όντα και τέλος πετάει προς το Εν. Οι δρόμοι, λέει ο Κάλλιστος, που μπορεί να ακολουθήσει η νόηση προκειμένου να αντικρίσει τον Θεό είναι τρεις: α) να ακολουθήσει μόνη της την ιδιαίτερη φύση της (όπως έκαμαν οι Έλληνες), β) να οδηγηθεί από το θείο φως (αυτόν τον δρόμο ακολούθησε ο Κάλλιστος) και γ) να ακολουθήσει εν μέρει τον ένα και εν μέρει τον άλλο δρόμο.

Βιβλιογρ.: J. P. Migne, *Patrologia Graeca*, Παρίσι, 1857-1866, τόμ. 147, σ. 833-941.

Απ. Τζαφερόπουλος

καλλιτεχνική εικόνα. Η καλλιτεχνική εικόνα χρησιμοποιείται τόσο από παραδοσιακές τέχνες (εικαστικές, μουσική, ποίηση, λογοτεχνία) όσο και από σύγχρονες μορφές καλλιτεχνικής δημιουργίας (όπως η φωτογραφία, ο κινηματογράφος, η τηλεόραση, το νίτσο, η διαφήμιση), και αποτελεί μέσο και μορφή έκφρασης και επικοινωνίας. Η καλλιτεχνική εικόνα είναι ο τρόπος ύπαρξης ενός έργου τέχνης, στοιχείο ή μέρος αυτού, και συνδέεται με θεωρίες της τέχνης που εστιάζουν το ενδιαφέρον τους στις έννοιες της μίμησης, της αναπαράστασης, της ψευδαισθήσης, της έκφρασης. Διαφέρει ως προς την εσωτερική δομή της ανάλογα με το υλικό που χρησιμοποιούν οι διαφορετικές τέχνες αλλά και ως προς τη χωροχρονική ιδιομορφία (στατική, δυναμική κ.ά.) και στηρίζεται σε δυο δομικές αρχές, της "επιλογής" και της "συνειρμικής σύνδεσης". Οι εικόνες συνιστούν την πραγματικότητα της συνείδησης στη φαντασία, και ως οπτικές, ακουστικές, κινητικές υπάρχουν σε σχέση σημείου προς σημαινόμενο, συνδέοντας τον κόσμο της αντικειμενικής πραγματικότητας με αυτόν των φαινομένων, το αισθητό με το νοητό, τον λόγο με τη φαντασία. Εξ αιτίας της ποικιλομορφίας των δομικών τους στοιχείων είναι δυνατόν να

αναγκούν σε τύπο ή σύμβολο. Οι καλλιτεχνικές εικόνες, συμπλέκοντας το πραγματικό με το φανταστικό, το ονειρικό και άλογο με τη λογική τάξη, αποτελούν μίμηση ή πιστή αναπαράσταση της πραγματικότητας, μετάπλαση και μετουσίωσή της, έκφραση του εσωτερικού κόσμου του καλλιτέχνη και της δημιουργικής του ικανότητας, που συνδέεται στενά με τη δυναμική της ποιητικής φαντασίας, την αντίληψη και τη μνήμη. Τα εικονικά σημεία χρησιμοποιούνται στην τέχνη με ποικίλους τρόπους σημάνσης και χρήσης (W. Morris), για να προσδιορίσουν, να περιγράψουν, να πληροφορήσουν, να αποτιμήσουν, να εκφράσουν, να παρουσιάσουν, συμβολίσουν ή να νοηματοδοτήσουν. Οι εικόνες ή τα εικονικά σημεία διαθέτουν μια ιδιότητα ή ομάδα ιδιοτήτων που είναι ταυτόχρονα και ιδιότητες του αντικειμένου που εικονίζουν, οι οποίες, κατά τον Peirce*, που εισηγείται μια σημειολογική θεωρία αισθητικής, είναι μορφικές, ενώ για τον Cassirer*, που δέχεται την απόλυτη αναγκαιότητα του υλικού μέσου, συμβολικές. Τα καλλιτεχνικά σημεία της τέχνης παραπέμπουν, κατ' αυτόν, στον εαυτό τους, εδραιώνοντας την αυτονομία της τέχνης, της οποίας το νόημα εγκλείεται μέσα στις ίδιες τις μορφές. Τα εικονικά σημεία, που υπεισέρχονται στην καλλιτεχνική εικόνα, συνδέουν ωστόσο την τέχνη με τη θρησκεία, την κοινωνία, την ιστορία, την αισθητική, ενσωματώνουν νοήματα και αξίες, συνθέτοντας τη γλώσσα της τέχνης που είναι καθολική και έχει τη δυνατότητα να παρέχει την ψευδαίσθηση ή την πιστή αναπαράσταση της πραγματικότητας, να είναι αλληγορική και συμβολική, να συλλαμβάνει άμεσα σημαντικές αλήθειες. Στον φιλοσοφικό στοχασμό οι έννοιες είναι συσφασμένες με τις εικόνες που είναι δυνατόν να πλάσουμε στον νου μας (Αριστοτέλης*) ή εικόνες αισθητών παραστάσεων (Hume*). Ο Kant* συνέδεσε τις εικόνες με τις συγκεκριμένες, επί μέρους, έννοιες και τα σχήματα με τις γενικές έννοιες, διάκριση που δεν είναι πάντοτε θεμιτή, αν λάβουμε υπόψη μας τη λειτουργική ομοιότητά τους. Η εικονική ή παραστατική θεωρία των εννοιών, που φαίνεται να θέτει μεταξύ του υποκειμένου και του αντικειμένου ένα "tertium quod", είτε ιδέα, εικόνα, εντύπωση ή δεδομένο των αισθήσεων ονομασθεί αυτό, υιοθέτησε γενικά την άποψη ότι το περιεχόμενο των εννοιών υπαγορεύεται από τη μόρφωση αντιστοιχών προς αυτές νοητικών εικόνων. Η άποψη αυτή αμφισβητήθηκε από τους φαινο-

μενολόγους, οι οποίοι προσπάθησαν να γεφυρώσουν το μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου χάσμα με την έννοια της "προθετικότητας", νοούμενης ως άμεσης αναφοράς της συνείδησης προς τα αντικείμενα.

Οι εικόνες αντιστοιχούν στα αντικείμενα του υλικού κόσμου όσο και του φανταστικού, συνδέονται με τη μνήμη, που είναι πιστή εικόνα του παρελθόντος, και τη φαντασία, η οποία συνδέει το παρελθόν με το παρόν και το μέλλον και έχει τη δυνατότητα της επινόησης και της ανακάλυψης, της υπέρβασης και της αναδημιουργίας του αισθητού. Η εικόνα (συνώνυμα: είδωλο, ομοίωμα, απεικασμα, φάσμα, φάντασμα) είναι υλική αναπαράσταση πραγματικού ή φανταστικού αντικειμένου ή κατάστασης και γεγονόςτος, αισθητοποίηση της ιδέας ή της έννοιας, συγκεκριμένης ή αφηρημένης, και χρησιμοποιείται από τις διακοσμητικές τέχνες, κυρίως τη ζωγραφική και τη γλυπτική, αλλά και από τις κυρίως εκφραστικές τέχνες.

Η λέξη εικόνα χρησιμοποιείται γενικά για καθετί που εμφανίζει κάτι που δεν υπάρχει ή απουσιάζει, και ειδικότερα για να δηλώνει θρησκευτική παράσταση ζωγραφισμένη σε σανίδα ξύλου κατά διαστολή προς την διαψηφιδωτών ή δια τοιχογραφίας ζωγραφική και συνιστά αντικείμενο λατρείας, που οδηγεί από την αισθητική στη θρησκευτική εμπειρία (βυζαντινή, κρητική, επτανησιακή, ρωσική εικονογραφία). Στον χώρο των εικαστικών τεχνών η εικόνα θεωρείται ως κύριο μέσο επίτευξης της εικαστικής εμπειρίας και η σωστή ανάγνωση των εικόνων και των μοτίβων, των αλληγοριών και των ιστοριών οδηγεί, ως μέθοδος πλέον, στην εικονογραφία, κλάδο της ιστορίας της τέχνης που ασχολείται με το θέμα ή τη σημασία των έργων τέχνης σε αντιδιαστολή προς τη μορφή τους (Panofski).

Οι εικόνες θεωρούνται ως φορείς του νοήματος των λέξεων (Locke*), αντίληψη που έχει εγείρει αιτιάσεις (Wittgenstein*). Ωστόσο εικόνα και λέξη, εικόνα και σύμβολο*, συνδέονται στενά και αντιστοιχούν στο σχήμα ιδέα - αντικείμενο. Η χρήση του μύθου* από τους ποιητές και ζωγράφους της κλασικής Ελλάδας, η σύνδεση λέξης και εικόνας στη γαλλική ζωγραφική του "ancien régime" καθιστούν την καλλιτεχνική εικόνα ένα παράθυρο, όπως εκείνο του αναγεννησιακού ζωγράφου, μέσα από το οποίο βλέπουμε τον κόσμο ή κάποιον άλλον κόσμο κρυμμένο πίσω από τα φαινόμενα ή, γενικότερα, την ανθρώπινη φύση. Οι καλλιτεχνι-

καλοκαγαθία

κές εικόνες ως απεικονίσεις είναι δυνατόν να παρασταθούν με διάφορους τρόπους. Ο Sartre⁶ θεώρησε πως ένα σύνολο αναπαραστάσεων, αρχής γενομένης με μια φωτογραφία και στη συνέχεια με μια προσωπογραφία, ένα σχέδιασμα ή μια καρικατούρα, μπορούν να υποδεικνύουν κάποιο συγκεκριμένο πρόσωπο ή να ανακαλούν μια νοητή εικόνα και το όνομα ενός προσώπου. Όλοι αυτοί οι διαφορετικοί τρόποι σκέψης αυτού του προσώπου εξαρτώνται από το νόημα του οποίου φορείς αποτελούν οι εικόνες.

Η καλλιτεχνική εικόνα, ως φορέας της οπτικής, ακουστικής ή κινητικής εμπειρίας, χρησιμοποιείται συνεχώς από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα και θέτει το πρόβλημα των σχέσεων πραγματικότητας και φαινομενικότητας, λέξης και όρασης κυρίως, συνδέεται με το σύνολο προσκτιμένων παραδοχών τις οποίες ο καλλιτέχνης και ο θεωρός έχουν γύρω από την τέχνη ή οδηγεί στην υπέρβασή τους. Η σύγχρονη τέχνη ακολούθησε μια πορεία προς την ανεικονικότητα και την αφαίρεση, απέρριψε την αναπαράσταση, ως συνέπεια της απομάκρυνσης από τον ιλλουζιονισμό στη ζωγραφική και τη γλυπτική. Στη σύγχρονη τέχνη, ο καλλιτέχνης έπαυσε πλέον να είναι "αντιγραφείας του κόσμου" και έγινε "ανταγωνιστής" του. Η πρόθεση ανατροπής των καθιερωμένων αξιών και των προσκτιμένων παραδοχών είναι εμφανής στη σύγχρονη ζωγραφική αλλά και σ' άλλες μορφές καλλιτεχνικής δημιουργίας. Ο τρόπος με τον οποίο ο Dalí χρησιμοποιούσε μια μορφή που αναπαριστούσε ταυτόχρονα διαφορετικά πράγματα θέλει να τονίσει την πολυσημία των χρωμάτων και των σχημάτων και η λογοτεχνική γραφή επιτρέπει διαφορετικές ερμηνείες. Τη σχέση των λέξεων και των αντικειμένων ή των γλωσσικών και των εικαστικών συστημάτων αναπαράστασης παρουσιάζει ο Magritte στον πίνακα "Κλειδί των ονείρων", όπου η σχέση αυτή θεωρείται συμβολική, σχετική και μεταβλητή. Ζωγραφικοί πίνακες και φωτογραφίες επιτρέπουν σήμερα διαφορετικές αναγνώσεις και επιβάλλουν τη διάκριση των αισθητικών από τις καλλιτεχνικές ιδιότητες. Η καλλιτεχνική εικόνα, από οποιαδήποτε τέχνη και αν χρησιμοποιείται, είναι ένα παράθυρο που βγάζει στην εσωτερική ζωή και στην προσωπικότητα του ίδιου του ατομικού δημιουργού και συνάμα έκφραση του πνεύματος της κάθε εποχής. Η ποιητική εικόνα του κινηματογράφου, η συγκινησιακή εικόνα της

μουσικής, η εκφραστική εικόνα των εικαστικών τεχνών και της ποίησης φανερώνουν την πολυπλοκότητα σήμανσης και επικοινωνίας των τεχνών και τις μεταξύ τους σχέσεις. Η δυναμική των καλλιτεχνικών εικόνων, που τα έργα τέχνης αλλά και σύγχρονες μορφές καλλιτεχνικής δημιουργίας (όπως η κινουμένη εικόνα ή η διαφήμιση) παρέχουν, καθιστά την τέχνη μια δραστηριότητα χωρίς προκαθορισμένα όρια και συμβάλλει στην αποκάλυψη της πρωτοτυπίας της τέχνης και των δυνατοτήτων που αυτή ενέχει εξαιτίας του πολυσύνθετου χαρακτήρα της.

Βιβλιογρ.: E. J. Furlong, *Imagination*, 1961.- E. H. Gombrich, *Art and Illusion*, 1960.- J. P. Sartre, *L' Imaginaire*, 1940.- G. Ryle, *The Concept of mind*, 1949.- L. Wittgenstein, *Philosophical Investigations*, 1953.- N. Bryson, *Word and Image*, 1981.- M. Hobson, *The object of Art*, 1982.- F. Schier, *Deeper into pictures*, 1986.- V. Aldrich, *Philosophy of Art*, 1963.- J. Berger, *Η εικόνα και το βλέμμα*, 1980.- Κ. Κωβαίου, *Η γραμματική του αισθητικού λόγου*, 1984.- Θ. Πελεγρίνη, *Εμπειρία και πραγματικότητα*, 1982.

Αθαν. Γλυκοφρύδη - Λεονταΐνη

καλοκαγαθία (από το καλός = ωραίος και το αγαθός = καλός). Ιδανικό σωματικής και ηθικής τελειότητας. Πρόσθετα η έννοια της καλοκαγαθίας περικλείει τη δικαιοσύνη, την ανδρεία, τη σύνεση και τη μετριοφροσύνη. Οι αρχές της έννοιας της καλοκαγαθίας βρίσκονται στα ομηρικά έπη, μέσα στα οποία δεν διαμορφώνονται ομοιώματα, αντίτυπα, αλλά πρότυπα που το καθένα ενσαρκώνει κάποια από τις γενικές δυνατότητες της ανθρώπινης τελειότητας. Ο Νέστωρ το πρότυπο του έξοχου γέροντα, ο Αχιλλέας το πρότυπο του τέλει νεού.

Οι βασιλείς γενικά ήταν ωραίοι, ενώ οι άνθρωποι των κατώτερων τάξεων κακοί και άσχημοι. Για τον Θερσίτη, που εξεγέρθηκε ενάντια στον Αγαμέμνονα, ο Όμηρος γράφει: "Ανδρας δεν έφθασε ασχημότερος κάτω απ' της Τροίας το κάστρο (Ιλ., Β, 216). Στα έργα του Πλάτωνα⁷ περιγράφονται όλοι οι τύποι της καλοκαγαθίας. Η καλοκαγαθία των αριστοκρατών της αρχαϊκής εποχής εκφράζεται με τον *Θεαίτητο*⁸, που πολέμησε γενναία για την πατρίδα του. Ο "διανοητικός - σοφιστικός" τύπος της καλοκαγαθίας δημιουργήθηκε τον 5ο - 4ο π.Χ. αι. Καλός και αγαθός εθεωρείτο ο άνθρωπος που είχε πολλές γνώσεις, αφιέρωνε τη ζωή του στη φιλοσοφία και ήταν γενικά μορφωμένος. Ο τύπος αυτός περιγράφεται στον *Πρωταγόρα*⁹ και στον *Λάχη*¹⁰. Καλοκαγαθία επίσης θεωρείται στον *Τίμαιο*¹¹ του Πλάτωνα η συμμε-

τρία της ψυχής, η συμμετρία του σώματος και η συμμετρία ανάμεσά τους.

Στον Αριστοτέλη* η έννοια της καλοκαγαθίας σχετίζεται με την έννοια του όλου. Δεν είναι μόνο μια αρετή. Οι επιμέρους αρετές δεν καθιστούν τον άνθρωπο ωραίο και καλό, επειδή ορισμένα από τα αγαθά είναι ωφέλιμα και καλά για μερικούς, ενώ ταυτόχρονα βλάπτουν τους άλλους.

Βιβλιογρ.: Egon Friedell, *Kulturgeschichte Griechenlands*.- Schachermeyr F., *Die fruhe klassik der Griechen*.- Frankel H., *Dichtung und Philosophie des fruhen Griechentums*.

Θεόδ. Κοκάλας

Καλό και Κακό. Η πρώτη διαπιστωμένη σύλληψη της κοσμικής διαρχίας, το αρχέγονο αντιθετικό σχήμα που κυβερνά τη Φύση και την Ιστορία. Είναι πλέον αποδεδειγμένη η ύπαρξη του δυιστικού αυτού σχήματος σε όλες τις αρχαίες (μονοθεϊστικές ή πολυθεϊστικές) θρησκείες: Ξέχωρα από τις διαφορές στην τοποθέτηση, κατά τις οποίες άλλοτε το κακό ορίζεται ως ανεξάρτητη από το καλό δύναμη, αυτοκέφαλη και ενεργητικώς παρούσα (όπως στον Μανιχαϊσμό*, ο οποίος κατέληξε συνώνυμος του θρησκευτικού δυισμού) και άλλοτε ως αποστασιοποίηση από την πηγή της Αγαθότητας, τον Θεό*, η διαμάχη του καλού με το κακό, η οποία συχνά κατέληγε σε (προσωρινή) νίκη του καλού, ουδέποτε είχε μια τελεσιδική έκβαση, υπέρ της μιας ή της άλλης δύναμης. Η οριστική νίκη του Καλού θα σηματοδοτούσε την έλευση της Επουράνιας βασιλείας και την επιστροφή στον Παράδεισο (η εσχατολογική προσδοκία των Εβραίων και των Χριστιανών) ή την επάνοδο στη Χρυσή Εποχή του Κρόνου (όπως οραματιζόταν ο Ησιόδος): η τελική επικράτηση του κακού θα σήμαινε την αυτόματη καταστροφή του κόσμου, καθώς το κακό είναι χαοτική δύναμη, που ωθεί στην αταξία, στην αποσύνθεση και στην εξαφάνιση. Έναν τέτοιο χαρακτήρα είχε στην Παλαιά Διαθήκη το τέρας Λεβιάθαν, ενώ παρόμοια καταστροφική δράση επεδείκνυε στην Αίγυπτο ο Σηθ (Σετ), στην Ινδία οι δαίμονες Ασούρας και στην Περσία (Ζωροαστρισμός*) ο Άνρα Μαινού* ή Αριμάν. Η συνεφάνιση καταστροφικών και δημιουργικών χαρακτηριστικών στο πρόσωπο μιας και της αυτής θεότητας (όπως αρχικά στον Σηθ και στις ινδουιστικές θεότητες Σίβα και Κάλι) ή η αναφορά δεσμών συγγένειας ανάμεσα σε φωτεινές και σκοτεινές δυνάμεις (ο Σηθ ήταν αδελφός του Οσίριδος, θεού της Σοφίας και της Δικαιοσύνης) μαρτυρούν την πίστη πολλών αρ-

χαιών λαών στην κοινή καταγωγή του καλού και του κακού. Την περίοδο της δυναστείας των Σασσανιδών (226-650 μ.Χ.) στην Περσία, η επικρατέστερη αντίληψη για την καταγωγή του Άχουρα Μάζδα η Ορομάσδη (δημιουργού και νομοθέτη του Σύμπαντος) και του Αριμάν ήταν πως και οι δύο γεννήθηκαν από τον Ζουρβάν, τον Άγγελο της Αιωνιότητας. Οι Γνωστικοί, εξάλλου, παραδέχονταν πως πίσω από τις αγαθές και τις πονηρές δυνάμεις κρύβεται μία και μόνη θεότητα, απρόσιτη και αδιάφορη (ουδέτερη) προς οποιοσδήποτε θετικές ή αρνητικές διαθέσεις και προθέσεις –άποψη που απαντάται και στα ερμητικά κείμενα, καθώς και, αργότερα, στην εβραϊκή Καμπαλά*. Κοινό γνώρισμα των δοξασίων αυτών είναι η τοποθέτηση του καλού και του κακού στα άκρα μιας ποιοτικής και αξιολογικής "κλίμακας", όπου *uti minus bonum habet rationem mali, ita minus malum rationem boni* (: όπως το λιγότερο καλό έχει τη σημασία του κακού, έτσι και το λιγότερο κακό έχει τη σημασία του καλού), κατά την εύστοχη διατύπωση του Λάμπνιτς* (*Discours de Métaphysique*, 1686, § 3).

Ανεξάρτητα από τις οποιοσδήποτε γνωστικές προσθήκες και τα αιρετικά σχήματα που αναφάνηκαν περιστασιακά στο σώμα του Χριστιανισμού*, πάγια ιδέα παρέμεινε, ήδη από την Καινή Διαθήκη, η έννοια του κακού ως του κατώτατου άκρου της "κλίμακας" που προσαναφέρθηκε. Η αντιπαράθεση του Θεού με διάφορες ξένες θεότητες των Φιλιστaiών, Χαναναίων, Μωαβιτών (Βάαλ, Χαμώς), καθώς και η ασταμάτητη δίωξη του Αντικείμενου Σατανά διατηρούσαν στην Παλαιά Διαθήκη τη δυιστική παράδοση, παρότι ο μονοθεϊσμός των Εβραίων υπαγόρευε την υποταγή όλων των δυνάμεων στον Ένα και Μόνο Αληθινό Θεό, τον Γιαχβέ. Ο Χριστιανισμός* παραγκώνισε την αντίληψη αυτή, για να την αντικαταστήσει με τη νεοπλατωνική θεώρηση του κακού ως κενού, μη όντος, καθώς το κάθε ον, ως "θείο σκεύος", έχει κτισθεί με άπειρη σοφία και αγαθότητα. Πιο συγκεκριμένα, το κακό στον Χριστιανισμό αποτελεί κυρίοτατα "αμαρτία" (: σφαλερή πράξη ή εκτίμηση), η οποία οφείλεται στην πεπερασμένη και αποσπασματική αντίληψη, εκ μέρους του ανθρώπου, της θείας βούλησης, η οποία περιλαμβάνει αποκλειστικά και απόλυτα το Αγαθό.

Παναγ. Πάκος

Κάλπα. Κατά τις ινδουιστικές διδασκαλίες,

Καλταχσιάν

είναι ο μέγιστος κοσμικός κύκλος, αναφερόμενος σε μια ολόκληρη κατάσταση ή βαθμίδα ύπαρξης, όπως π.χ. η δική μας, και διαιρείται σε δεκατέσσερις (σε δύο σειρές ανά επτά) "Μανβαντάρας", που καθένας τους υποδιαιρείται σε τέσσερις "Γιούγκα": α) Kṛita ή Satya Yuga β) Trēta Yuga γ) Dwāpata Yuga και δ) Kali Yuga, που η διάρκεια τους βαίνει φθίνουσα κατά την αναλογία: 4+3+2+1 (= 10). Κάτι ανάλογο συναντούμε και σε άλλες παραδόσεις: υπενθυμίζουμε τα τέσσερα γένη ανθρώπων της ησιόδειας *Θεογονίας*.

Βιβλιογρ.: Guénon R., *Formes traditionnelles et cycles cosmiques*, Gallimard, Paris, 1970, σσ 13-24.

E. X.

Καλταχσιάν Σουρέν (1918-1992). Σοβιετικός - Αρμένιος ιστορικός της φιλοσοφίας και ειδικός επί του εθνικού ζητήματος και της θεωρίας των εθνικών σχέσεων βάσει διεπιστημονικής προσέγγισης. Τελευταία μονογραφία του: *Η μαρξιστική - λενινιστική θεωρία του έθνους και η επικαιρότητα*, Μόσχα, 1983.

Δ. Π.

Καμαριώτης Ματθαίος (αρχές 15ου αι., Θεσ/νίκη - 1490, Κων/πολη). Έλληνας λόγιος του 15ου αιώνα, μαθητής του Γεώργιου Σχολάριου - Γεννάδιου*. Θεωρείται ως ο τελευταίος Βυζαντινός φιλόσοφος και υπήρξε ο πρώτος διευθυντής της Πατριαρχικής Ακαδημίας κατά την ίδρυσή της το 1454.

Σ' αυτήν διδάσκει τα γραμματικά μαθήματα αλλά και το μάθημα της Ρητορικής. Σφοδρός πολέμιος της διδασκαλίας του Γεωργίου Γεμιστού - Πλήθωνα*, σε κοινή γραμμή με τον δάσκαλό του Γεννάδιο, καταφέρεται εναντίον του στο έργο του *Λόγοι δύο προς Πλήθωνα περί ειμαρμένης*, προσπαθώντας να ανασκευάσει το "περί ειμαρμένης" κεφάλαιο από το βιβλίο *Νόμοι* του Πλήθωνα. Σε πολλά σημεία η κριτική του ξεπερνά τα όρια της φιλοσοφικής αντιπαράθεσης και καταφέρεται υβριστικά εναντίον του Πλήθωνα. Άλλα έργα του: *Περί των στοιχείων του Λόγου*, *Επιτομή εις τα ρητορικής προγυμνάσματα*, *Ρητορικής επιτομή εκ των του Ερμαγένους* κ.ά.

Αθην. Κοκολόγος

Κάμπαλα (Qabbalah). Εβραϊκός όρος που σημαίνει "παράδοση". Κατά τον Μεσαίωνα χρησιμοποιήθηκε για να εκφράσει τη μυστική ιουδαϊκή παράδοση. Για την προέλευση της Κάμπαλα

υπάρχουν πολλές θεωρίες. Ορισμένες από αυτές τη θεωρούν ως έναν αυθεντικό κλάδο της Αποκάλυψης και τοποθετούν την αρχή της στην εποχή του Αδάμ. Άλλες θεωρίες την αποδίδουν σε Ξένες επιρροές, περσικές, βαβυλωνιακές, γνωστικές κ.λπ. Τέλος ο ερευνητής G. Scholem διακρίνει στην Κάμπαλα πολλά στοιχεία Ξένης προελεύσεως, τα οποία αφομοιώθηκαν εξ ολοκλήρου από τον Ιουδαισμό. Αυτά πρέπει να αποδοθούν κυρίως στην επιρροή της Αποκαλύψεως και της ελληνιστικής σκέψης, στα οποία προστέθηκαν αργότερα γνωστικές και νεοπλατωνικές ιδέες. Από τους καμπαλιστές οι ρίζες της Κάμπαλα ανάγονται στην προχριστιανική εποχή του Ιουδαισμού, όταν οι διάφορες ιουδαϊκές ομάδες κάνουν "χαγκαδά", δηλαδή εξηγούν την Παλαιά Διαθήκη και δίνουν πολλές και ποικίλες ερμηνείες στις περιγραφές για τη δημιουργία του κόσμου.

Στην πραγματικότητα όμως πρόκειται για ένα σύστημα ιουδαϊκού μυστικισμού που εμφανίζεται κατά τον 13ο μ.Χ. αιώνα. Σκοπός του ήταν να κατανοήσει με συμβολική έννοια τη σοφία του Θεού που υπάρχει στον κόσμο και με την επίκληση θείων ονομάτων να οδηγήσει τον μύστη στη μυστική εμπειρία του Θεού. Είναι διδασκαλία που εκπονήθηκε στη βάση ανατολικών και νεοπλατωνικών ιδεών, που διδάσκουν ότι ο ορατός κόσμος απορρέει από τον πνευματικό. Γι' αυτό την Κάμπαλα την χαρακτήρισαν και ένα είδος ραββινικού γνωστικισμού, που βλέπει τον αισθητό κόσμο να πηγάζει από τον πνευματικό. Με τη βοήθεια των συμβολικών εννοιών, που από παλαιότερους ακόμη μυστικισμούς, όπως ο ισλαμικός, αποδίδονταν στα γράμματα του αλφαβήτου, και με τον μυστικισμό και τον συμβολισμό των αριθμών, προσπαθούσε να κατανοήσει το βαθύτερο και απόκρυφο νόημα της Αγίας Γραφής (δηλαδή της Παλαιάς Διαθήκης) και να μάθει τι υπήρχε πριν από τη δημιουργία και τι υπάρχει πέρα και πάνω από τον ορατό ουρανό. Κύριο έργο της Κάμπαλα είναι το *Σοχάρ* (στα εβραϊκά "φωτοχυσία", 13ος μ.Χ. αιώνας), που τιμάται από τους καμπαλιστές όπως η Βίβλος* και το Ταλμούδ*. Επίσης το βιβλίο *Γεζίρα* (Jesira), που προέρχεται από τον 7ο μ.Χ. αιώνα, θεωρείται κι αυτό έργο της Κάμπαλα.

Οι πιο γνωστοί καμπαλιστές του Μεσαίωνα είναι: Ο Ισαάκ ο Τυφλός (1200), ο μαθητής του Azriel (1160-1238) από την Gerora, ο Μωυσής μπεν Ναχμάν (Moses ben Nachman, 1149-1270) από την ίδια πόλη, ο Abraham Abulafia

(1240-1291) από την Saragossa και ο Samuel der Fromme από το Speyer της Γερμανίας (13ος αιώνας), ο γιος της Tehuda der Fromme από το Regenbourg και ο Eleasar από το Worms. Καβαλιστές της νεότερης εποχής ήταν οι "χασινίτιμ" (chassidim), που ιδρύθηκαν από τον Israel Baalschem γύρω στα 1750 και εξαπλώθηκαν στην περιοχή των Καρπαθίων.

Για τον σημερινό ιουδαισμό η Κάμπαλα, η οποία διδάσκει επίσης ξένες προς την ιουδαϊκή διδασκαλία αντιλήψεις περί μετεμψυχώσεως, δεν έχει κανένα νόημα. Από την εποχή του Raimund Lullus (1232-1316) οι χριστιανοί θεολόγοι άρχισαν να δείχνουν ενδιαφέρον για την Κάμπαλα.

Γρηγ. Ζιάκας

Καμπανέλλα (Campanella) Τομάζο. Προ του μοναχικού βίου του (1582) Τζιοβάνι Ντομένικο. (5.9.1568, Στίλο Ιταλίας - 21.5.1639, Παρίσι). Ιταλός φιλόσοφος, λογοτέχνης και πολιτικός, κύριος εκπρόσωπος του πρώιμου ουτοπικού κομμουνισμού. Από το 1591 (*Philosophia sensibus demonstrata*) υποστηρίζει την φυσική φιλοσοφία του Β. Τελεσιό, γίνεται σφοδρός πολέμιος της αριστοτελίζουσας σχολαστικής. Αναπτύσσει τις προωθημένες για την εποχή του ιδέες της αισθησιαρχίας* και του θεισμού*, οι οποίες συνοδεύονται από στοιχεία μαγείας και αστρολογίας. Καταδιώκεται για τις ιδέες του και, ως συνωμότης κατά της ισπανικής κυριαρχίας, υποβάλλεται σε βασανιστήρια και παραμένει φυλακισμένος επί είκοσι επτά χρόνια στη Νεάπολη, όπου συγγράφει περίπου τα μισά έργα του. Στη συνέχεια αποφυλακίσθηκε (1626), αθώωθηκε (1629) και γίνεται δεκτός από τον Ρισελιέ στο Παρίσι (1634). Ως κλασικός εκπρόσωπος της Αναγέννησης επιχειρεί να συμββάσει θρησκευτικές αντιλήψεις με την αναπτυσσόμενη επιστημονική γνώση της εποχής του και υποστηρίζει την περί διττής αποκάλυψης του θεού θεωρία: διαμέσου της φύσης (ζωντανός κώδικας) και διαμέσου της Αγίας Γραφής (έγγραφος κώδικας). Ο Καμπανέλλα πριν από τον Φ. Μπέικον* υποστήριζε το ανέμφικτο του προσπορισμού ασφαλών γνώσεων χωρίς συστηματική παρατήρηση και πειραματικό έλεγχο των υποθέσεων. Οι ουτοπικές του ιδέες εκφράζονται στην *Πολιτεία του Ηλίου* (Civitas Soli, 1602), στην οποία περιγράφεται μια θεοκρατική πολιτεία, οι κάτοικοι της οποίας ζουν με λογικό και φιλοσοφικό τρόπο, βάσει της αρχής της κοινοκτημοσύνης, της γε-

νικής ισοτιμίας και της εργασίας. Ο ύπατος αρχιερέας (Ήλιος) πλαισιώνεται από τρεις άρχοντες –που αντιπροσωπεύουν την Ισχύ (υπουργός ενόπλων δυνάμεων), τη Σοφία (υπουργός εκπαίδευσης) και την Αγάπη (υπουργός - επιβλέπων της αναπαραγωγής και της παιδοκομίας)– και εκλέγεται βάσει της αγωγής και όχι βάσει της καταγωγής. Ο Καμπανέλλα επεδίωκε την πνευματική ενότητα της ανθρωπότητας προβάλλοντας ουτοπικές εικασίες για το μέλλον της σε μια εποχή στην οποία οι κοινωνικές και οικονομικές δυνατότητες επαναστατικού μετασχηματισμού της κοινωνίας προς αυτή την κατεύθυνση ήταν ανύπαρκτες. Το έργο του άσκησε σημαντική επίδραση στη μετέπειτα προοδευτική κοινωνική σκέψη. Έργα του: "Tutte le opere" v. 1. - Milano - Verona, 1954.- "Lettera", Bari, 1927.- *La filosofia che i sensi ci additano*, Napoli, 1974.

Βιβλιογρ.: Badaloni N., *Tommaso Campanella*, Milano, 1965.- Corsano A., *Tommaso Campanella*, Milano - Messina, 1944.- Φ. Ενγκελς, *Ουτοπικός και επιστημονικός σοσιαλισμός*.- Νούτσος Π., *Ουτοπία και ιστορία. Η ιστορική διάσταση των ουτοπικών σχεδιασμάτων του Τ. Campanella και του Fr. Bacon*, Αθήνα, 1979 (βλ. και βιβλιογραφία).- Αθ. Βαγενάς, *Θωμά Καμπανέλλα. Η πολιτεία του Ηλίου*, Αθήνα, 1972.- Χρυσός Ευελπίδης, *Ουτοπίες και πραγματικότητες*, Αθήνα, 1945.- Π. Κιτρομηλίδης, *Ουτοπία και κριτικός στοχασμός. Η περίπτωση του Τ. Campanella*, "Διαβάζω", Νο 29, Αθήνα, 1980.

Δ. Πατέλης

Καμπανίς Ζορζ (Cabanis Georges, 1757-1808). Γάλλος γιατρός και υλιστής φιλόσοφος. Θεωρούσε τη φυσική (υλική) υπόσταση του ανθρώπου ως τον πρωτεύοντα παράγοντα και την ηθική του υπόσταση (τη συνείδηση) ως δευτερεύοντα, παράγωγο.

Ο Καμπανίς θεωρήθηκε από ορισμένους ιστορικούς της φιλοσοφίας ως ένας πρόδρομος του χυδαίου υλισμού*, διότι υποστήριζε ότι η σκέψη είναι μια έκκριση του εγκεφάλου, όπως η χολή είναι μια έκκριση του ήπατος. Πίστευε ακόμη ότι η ιατρική και η φυσιολογία είναι προορισμένες ν' αλλάξουν τα ήθη της κοινωνίας. Κυριότερο έργο του: *Σχέσεις μεταξύ φυσικής και ηθικής υπόστασης του ανθρώπου* (1802). Ο Καμπανίς υπήρξε, εξάλλου, εξέχων εκπρόσωπος και θεωρητικός της ομάδας των "ιδεολόγων".

Γιάν. Κρητικός

Καμπέ Ετιέν (Cabet Étienne). Γάλλος συγγραφέας, ιστορικός και "ουτοπικός" σοσιαλιστής (1788-1856). Πήρε μέρος στην επανάσταση του 1830, προσχώρησε κατόπιν στη μοναρχία

Κάμπελ

του Ιουλίου και εκλέγεται βουλευτής. Υποστήριξε πολύ προχωρημένες δημοκρατικές θέσεις, περνώντας τελικά στην αντιπολίτευση. Καταδικάστηκε το 1834 για ορισμένα άρθρα του στην εφημερίδα "Λε Ποπυλαίρ" και αναγκάστηκε να καταφύγει στο Βέλγιο και στην Αγγλία, όπου γνώρισε τη θεωρία του Όουεν*, που τον επηρέασε βαθιά. Από τα έργα του ξεχωρίζουν η *Λαϊκή Ιστορία της Γαλλικής Επανάστασης από το 1789 ως το 1830* (4 τόμοι, 1839-1840), το βιβλίο *Πώς είμαι κομμουνιστής και το κομμουνιστικό μου πιστεύω* (1841) και προπαντός το μυθιστόρημα *Ταξίδι στην Ικαρία* (*Voyage en Icarie*, 1842), όπου ο Καμπέ αναπτύσσει τη θεωρία για την κολλεκτιβοποίηση των μέσων παραγωγής με σκοπό την εγκαθίδρυση μιας μορφής κομμουνισμού και δίνει μίαν αισιόδοξη προοπτική της ιδεώδους κοινωνίας. Το 1848 αναχώρησε για τις ΗΠΑ, όπου επιχείρησε μάταια να εφαρμόσει τις θεωρίες του, ιδρύοντας, αρχικά στο Τέξας και ακολούθως στο Ιλλινόις, μίαν "Ικάρια" αποικία, οργανωμένη σε σοσιαλιστικές βάσεις.

Γιάν. Κρητικός

Κάμπελ (Campbell) Τζων Κένεντυ. Βρετανός ανθρωπολόγος. Διετέλεσε Διευθυντής του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών Ελλάδας. Έργα του: *Honour, Family and Patronage*, 1964.- *Modern Greece* (με τον Ph. Sherrard), 1968.

Δ. Π.

Καμύ Αλμπέρ (Camus Albert, 1913-1960). Γάλλος συγγραφέας και στοχαστής. Γεννήθηκε στο Αλγέρι, όπου και σπούδασε φιλοσοφία, παρά την άσχημη οικονομική κατάσταση της οικογένειάς του. Εγκαταστάθηκε στο Παρίσι από το 1938 και κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής έλαβε μέρος στην αντίσταση ως μέλος της γνωστής ομάδας Combat. Αν και η συγγραφική του δραστηριότητα είχε ήδη αρχίσει από την περίοδο της διαμονής του στην Αλγερία, ωστόσο η εμφάνισή του στον χώρο της λογοτεχνίας θα γίνει ουσιαστικά το 1942 με τη δημοσίευσή του μυθιστορήματος *Ο Ξένος* και του φιλοσοφικού δοκιμίου *Ο μύθος του Σισύφου*, έργων που εκφράζουν τη φιλοσοφία του. Κατά τον Καμύ, η ζωή συνιστά την τραγωδία του ανθρώπου, του θνητού και πεπερασμένου, που βιώνει τον παραλογισμό του κόσμου, ενώ η ίδια του η διάνοια δεν είναι σε θέση να τον στηρίξει. Ο φιλοσοφικός του στο-

χασμός συμπυκνώνεται στο πασίγνωστο μυθιστόρημά του *Η πανούκλα* (1947). Περαιτέρω, ο Καμύ όχι μόνον αντιμετωπίζει με απέχθεια τον παράλογο κόσμο μέσα στον οποίο ο σύγχρονος άνθρωπος ζει και κινείται, αλλά και θεωρεί μάταια κάθε προσπάθεια βελτίωσής του. Έτσι, απομακρύνεται από τον υπαρξισμό του Σαρτρ* για να καταλήξει σε ένα είδος απόλυτου ανθρωπισμού, που προϋποθέτει την αποδοχή από τον άνθρωπο της υφιστάμενης κατάστασης. Άλλα έργα του: α) μυθιστορήματα: *Η πτώση* (1956), *Η εξορία και το βασίλειο* (1957), β) δοκίμια: *Το θέρος* (1954), γ) άρθρα: συγκεντρωμένα σε τόμους με τον τίτλο "Επίκαιρα" (1949, 1954, 1958), δ) θεατρικά: *Η παρεξήγηση* (1944), *Ο Καλιγούλας* (1945). Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Καμύ τιμήθηκε το 1957 με το βραβείο Νομπέλ.

Αθαν. Νάτσος

Καν (Kahn) Χέρμαν (1922, Μπέγιον - 1983, Νιου Τζέρσει). Αμερικανός κοινωνιολόγος και μελλοντολόγος. Ασχολήθηκε με ζητήματα πολεμικής στρατηγικής και προγνώσεων στα πλαίσια του ερευνητικού κέντρου RAND, κατά παραγγελία του κρατικο-βιομηχανικού συγκροτήματος και κυβερνητικών φορέων. Ένας από τους θιασώτες και προπαγανδιστές της χρήσης του πυρηνικού πλήγματος ως συνέχειας της εξωτερικής πολιτικής των ΗΠΑ. Επιχείρησε τη θεμελίωση μιας διευθέτησης των οικονομικών προβλημάτων μέσω της χρήσης των νεότερων επιτευγμάτων της επιστήμης και της τεχνικής στα πλαίσια μιας παγκόσμιας στρατηγικής των πολυεθνικών εταιριών, υπό τη στρατιωτικοπολιτική αιγίδα των ΗΠΑ (ως επιβολή στις αναπτυσσόμενες χώρες ενός αμερικανικών προδιαγραφών εκσυγχρονισμού*). Η βουλησιαρχικά δομούμενη μελλοντολογία του προβάλλεται ως αυτοεκπληρούμενη προφητεία, ως χειραγωγικά επιβαλλόμενη, αναπόφευκτη για τις μάζες προοπτική της "μεταβιομηχανικής κοινωνίας". Τα έργα του περιέχουν πληθώρα δεικτών, δεδομένων και τεχνικών (πολυπαραγοντικά μοντέλα, προγνωστικά σενάρια κ.λπ.). Έργα του: *On thermonuclear War*, New York, 1960· *On escalation: metaphors and scenarios*, New York, 1965· *The year 2000*, New York - London, 1967· *The next 2000 years. A scenario for America and the world*, New York, 1976· *Thinking about unthinkable*, New York, 1984 κ.ά.

Δ. Π.

Κανγκ Γιου - Γουέι (1858-1927). Ουτοπιστής κινέζος φιλόσοφος, του οποίου η δράση είναι σύγχρονη με την περίοδο που κυβέρνησε ουσιαστικά στην Κίνα η βασιλομήτωρ Τζου Σι, μια μεσαιωνική στον χαρακτήρα γυναίκα μεταξύ του 1861 και 1908. Ο Κανγκ Γιου - Γουέι γνώρισε μέσα από κείμενα τον δυτικό τρόπο σκέψης και ζωής και πάνω σ' αυτή τη γνωριμία προσπάθησε να οικοδομήσει τη σκέψη του. Διορίστηκε αυτοκρατορικός σύμβουλος από τον τότε ανήλικο αυτοκράτορα Κουάνγκ Σου και η παραμονή του για εκατό μέρες στη θέση αυτή σφραγίστηκε από την έκδοση σωρείας ριζοσπαστικών μεταρρυθμιστικών διαταγμάτων. Η βασιλομήτωρ τον εξεδίωξε και, μετά από μια σειρά περιπέτειες, μετά την επανάσταση του 1911 επέστρεψε το 1918 από την εξορία και έζησε στην Κίνα μέχρι τον θάνατό του.

Συνέγραψε πολλά φιλοσοφικά έργα, το σπουδαιότερο από τα οποία είναι *Το βιβλίο της Μεγάλης Κοινότητας* (Ta T'ung Sha), το οποίο δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά μετά τον θάνατό του (1935).

Ο Κανγκ Γιου Γουέι οραματίστηκε μια ιδανική κοινωνία εισάγοντας την ιδέα της προόδου, αντίθετη από τη μέχρι τότε ιδέα της σταθερότητας. Η πρόοδος του κόσμου περνάει από τρεις κοσμικές εποχές: την εποχή του χάους, την εποχή της Μικρής Ομόνοιας και την αναμενόμενη εποχή της Μεγάλης Κοινότητας. Ο Κομφούκιος γεννήθηκε στην εποχή του Χάους και, βάζοντας τάξη, ο κόσμος εισήλθε στην εποχή της Ομόνοιας. Στην εποχή της Μεγάλης Κοινότητας αναθεωρούνται προοδευτικά όλες οι συνήθειες της παλιάς Κίνας. Καινούργιοι θεσμοί, οι οποίοι βελτιώνουν τις σχέσεις των ανθρώπων και καταργούν τον πόνο και τη δυστυχία, καταργούν την έννοια του έθνους, τον θεσμό της οικογένειας, του στρατού. Κυριαρχεί η αγάπη (jeh) με την έννοια της ανθρωπιάς.

Ο φιλόσοφος αυτός επηρεάστηκε και συνένωσε βασικές κομφουκιανικές, βουδιστικές και ταισιτικές αντιλήψεις, εισάγοντας δε την ιδέα της προόδου πίστεψε ουτοπικά ότι θα μπορούσε να επιφέρει ανατροπή του μεσαιωνικού τρόπου ζωής στην Κίνα.

Βιβλιογρ.: Δ. Βελισσαρόπουλου, *Ιστορία της κινεζικής φιλοσοφίας*, τ. II, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα - Γιάννινα, 1981.

Αλέξ. Καριώτογλου

Κανάντα (Kanada). Ο ιδρυτής μιας από τις έξι φιλοσοφικές σχολές (Darshanas) του Ινδουισμού, συγκεκριμένα της Vaisheshika. Η πιθανή

ακμή του τοποθετείται ανάμεσα στο 200 και 400 μ.Χ. Για τη ζωή του δεν γνωρίζουμε τίποτα. Το όνομά του σημαίνει (όπως και οι άλλες δύο παραλλαγές του: Kanabhaksha και Kanabhuji) "ο εσθίων το άτομο" και συνδέεται πιθανώς με αυτό που χαρακτηρίζει την όλη θεωρία της σχολής Vaisheshika. Η ονομασία της σχολής προέρχεται από τη λέξη "Βισέσα", η οποία σημαίνει "διακριτικό χαρακτηριστικό" και κατά συνέπεια "πράγμα ατομικό". Η Darshana αυτή αφορά στη γνώση των πραγμάτων που έχουν δική τους ατομικότητα, όταν αυτά θεωρούνται και εξετάζονται υπό την ιδιαίτερη μορφή την οποία καθένα έχει μέσα στη σχετικότητα. Στο βιβλίο του *Vaisheshika - Sutra* ο Kanada διακρίνει στη φύση έξι κατηγορίες (padarthas): 1) "υπόσταση" (dravya), η οποία αποτελείται από γη, νερό, φωτιά, αέρα, αιθέρα, χρόνο, χώρο, ψυχή και νόηση, 2) "ποιότητα" (guna), που συνίσταται σε χρώμα, γεύση, οσμή, αίσθηση, αριθμό, έκταση, ατομικότητα, σύνδεση, χωρισμό, προτεραιότητα, υστερότητα, γνώση, χαρά, πόνο, ικανοποίηση, αποστροφή και θέληση, 3) "κίνηση-αλλαγή" και "πράξη" (karma), 4) "κοινότητα ιδιότητα" (samānya), 5) "διαφοροποίηση" (Visheshā) και 6) "συνένωση" (samavaya). Οι έξι αυτές padarthas, δηλαδή το σύνολο των υποστάσεων και τα κατηγορημάτά τους, αποτελούν την όλη "ύπαρξη".

Η περί ατόμων σύλληψη της φιλοσοφικής σχολής του Kanada παρουσιάζεται ειδικά στη θεωρία των σωματοποιημένων στοιχείων. Ένα άτομο, εν δυνάμει, περικλείει τη φύση του ενός ή του άλλου στοιχείου, και με τη συνένωση των ατόμων των διαφόρων αυτών ειδών και υπό την επίδραση μιας "μη - αντιληπτής" δύναμης αποτελέστηκαν όλα τα σώματα.

Μια τέτοια αντίληψη έρχεται σε αντίθεση με τις Βέδες". Η βασική πλάνη συνίσταται στο ότι υποθέτει ότι υπάρχουν απλά στοιχεία μέσα στην τάξη των ενσωμάτων, ενώ καθετί που έχει σώμα είναι κατ' ανάγκη σύνθετο, αφού υπόκειται στον χώρο και την έκταση.

Βιβλιογρ.: Heinrich Zimmer, *Philosophie und Religion Indiens*, Frankfurt an Main, 1973.- René Guénon, *Γενική εισαγωγή εις τας επί της γνώσεως ινδουιστικής διδασκαλίας*, Βιβλιοθήκη της "Σφίγγος", σσ 79-89, Αθήνα, 1968.

Αλέξ. Καριώτογλου

Κανελλόπουλος Παναγιώτης (1902-1986). Έλληνας πολιτικός του δεξιού συντηρητικού χώρου, κοινωνιολόγος και συγγραφέας. Σπούδασε νομική, φιλοσοφία και κοινωνιολογία στη

κανόνες

Γερμανία. Συμμετείχε στην κυβέρνηση Τσου-δερού στη Μ. Ανατολή και σε πολλά από τα κυβερνητικά σχήματα μετά την απελευθέρωση, κατά το αυταρχικό καθεστώς του εμφυλίου πολέμου και της μετεμφυλιακής περιόδου. Καθηγητής κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, με έντονες επιρροές από τη γερμανική και γαλλική ιδεοκρατική κοινωνιολογική παράδοση. Έργα του: *Evolution und Fortschritt*, 1926.- *Περί των μεθόδων της κοινωνιολογίας*, 1926.- *Κοινωνιολογία των ιμπεριαλιστικών φαινομένων*, 1927.- *Κριτική του ιστορικού υλισμού*, 1928.- *Προβλήματα φιλοσοφίας και κοινωνιολογίας της ιστορίας*, 1936.- *Ιστορία του Ευρωπαϊκού Πνεύματος*, 1966-1975.- *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας 490-146 π.Χ.*, 1982, κ.ά. Δ. Π.

κανόνες (λατ. norma). Το μέτρο κάθε ενέργειας, ο γνώμονας για την εκτίμηση (αποτίμηση, αξιολόγηση) πράξεων. Διακρίνονται οι ηθικοί, πολιτικοί, νομικοί, αισθητικοί, θρησκευτικοί και λογικοί κανόνες. Κατά την κοινωνιολογία, κοινωνικοί κανόνες είναι ορισμένα μέσα κοινωνικής ρύθμισης της συμπεριφοράς ατόμων και ομάδων, βάσει των οποίων η κοινωνία (ή ορισμένες ομάδες της) προβάλλει ορισμένες αξιώσεις τις οποίες πρέπει να εκπληρώνει η συμπεριφορά των μελών της, κατευθύνει, ελέγχει, ρυθμίζει και εκτιμά αυτή τη συμπεριφορά. Κατ' αυτό τον τρόπο η έννοια του κοινωνικού κανόνα συνδέεται με τις έννοιες της ενσωμάτωσης* και της ανομίας*. Ως κοινωνικός κανόνας προβάλλει και ορισμένο πρότυπο συμπεριφοράς που διαμορφώνεται βάσει των θεωρούμενων ως παραδεδομένων από το κοινωνικό σύνολο τρόπων ενέργειας και δράσης. Η σχετική προβληματική αναπτύσσεται στα πλαίσια του κοινωνιολογικού νορματισμού (Σπένσερ*, Σάμνερ*, Ντυρκαϊμ*, Πάρσονς* κ.ά.).

Δ. Πατέλης

καντάρ. Λέξη αραβική και όρος της ισλαμικής φιλοσοφίας, που έχει δύο διαφορετικές σημασίες. Για τους ορθόδοξους ισλαμιστές σημαίνει θεική προσταγή, θεική δύναμη, πεπρωμένο. Για τους νεοισλαμιστές, που εμφανίζονται από τις αρχές του 8ου αι. και που οι ορθόδοξοι τους θεωρούν ότι παρεκκλίνουν και τους χαρακτηρίζουν αιρετικούς, σημαίνει την κυριαρχία του ανθρώπου επάνω στις πράξεις του, κάτι δηλαδή ανάλογο προς αυτό που η δυτική φιλοσοφία αποκαλεί ελευθερία της βουλήσε-

ως, που συνεπάγεται συνεπώς την ηθική ευθύνη του ανθρώπου. Παράλληλα αναπτύχθηκε και ο όρος κανταριστές, που σημαίνει ερμηνευτές του θεικού καντάρ και που είναι οπαδοί του νεωτεριστικού καντάρ. Κύριοι εκπρόσωποι αυτών είναι οι Μαμπάντ - ιμπν - Χάλεντ - ιμπν - Ντζουχανί, Γκaiλάν αντ - Ντιμασκι, Χασάν - αλ Μπαασρί κ.ά.

Βιβλιογρ.: Nallino G. A., *Sul nome di quaranti*, "Rivista degli Studi orientali", 1916-18, v. 7.- Watt H. M., *Free will and predestination in early islam*, London, 1948.

Απ. Τζ.

Κάντιος Εμμανουήλ (Kant, Immanuel). Φυσικός και φιλόσοφος από την κωμόπολη Königsberg της Γερμανίας (22 Απριλίου 1724 - 12 Φεβρουαρίου 1804), του οποίου το φιλοσοφικό έργο, καθώς χαρακτηρίζεται από μια πρωτότυπη στροφή προς την υποκειμενικότητα και, γενικότερα, προς την εσωτερική ζωή, κατέχει περίοπτη και κομβική θέση στην παγκόσμια φιλοσοφία, ενώ ταυτόχρονα συνάπτεται απολύτως με τον καθημερινό πρακτικό βίο και τις ηθικές αρχές του δημιουργού του. Συνοπτικά, το φιλοσοφικό έργο του Kant συνιστά την πρώτη –και κορυφαία– συστηματική απόπειρα μιας ενδελεχούς ανάλυσης ή, όπως τονίζει ο ίδιος, ανατομίας (Zergliederung) του τρόπου με τον οποίο ο άνθρωπος μπορεί να προσπελάσει τον εξωτερικό, τον εσωτερικό και τον υπεραισθητό κόσμο με βάση την αισθητήρια ικανότητα (Sinnlichkeit), τη νόηση (Verstand) και τη Λογική (Vernunft) ως καθαρά γνωσιολογικές (απαλλαγμένες εντελώς από το ψυχικό και μεταφυσικό υπόβαθρό τους) λειτουργίες κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να αποφεύγεται αφενός κάθε μορφή υπερβατικού (transscendent) ιδεαλισμού (σύμφωνα με τον οποίο η αντικειμενική υπόσταση δεν αποτελεί προνόμιο των όντων αλλά μονάχα των νοητών, υποκειμενικών ή υπερ-υποκειμενικών αρχών τους) κυρίως του Πλάτωνα* (τα όντα είναι απομμήσεις των αντίστοιχων υπεραισθητών ιδεών), του Descartes* (η αντικειμενική ύπαρξη των όντων είναι επισφαλής, γιατί αποτελεί απλώς έμμεσο συνακόλουθο του cogito, το οποίο είναι και το μόνο που υπάρχει αναμφισβήτητα καθότι αυτοδηλώνεται) και του Berkeley* (τα όντα δεν υπάρχουν αντικειμενικά, διότι συνιστούν άμεση απορροή της αντιληπτικής δυνάμεως), –και έτσι η οντολογία που συνέπεται κάθε φορά εξαιτίας μιας αμέσου αναγωγής της γνωσιολογικής αιτίας (ratio cognoscendi) σε μεταφυσική / οντολογική αιτία (ratio essendi)–, και αφετέρου

ο ψυχολογισμός, εμπειρικός ή ιδεαλιστικός, καθώς και ο υλισμός και, ταυτόχρονα, η τυπική επιστημονική σκέψη. Τούτο κατορθώνεται με βάση μια νέα –“κριτική”– μέθοδο, η οποία, μολονότι διατηρεί ακόμη το πλαίσιο του παραδοσιακού ιδεαλισμού, καθόσον προϋποθέτει ότι τα όντα, παρά την αντικειμενική ύπαρξη που ενέχουν αφ’ εαυτών, εντούτοις καθίστανται καταννοητά και αποκτούν υπόσταση, μόνο στον βαθμό που διαμεσολαβούνται από τις ανθρώπινες εσωτερικές λειτουργίες, δεν παύει να καταστρατηγεί τον τελευταίο και ως ένα βαθμό να αυτο-καταστρατηγείται διανοίγοντας έτσι τον δρόμο προς τις σύγχρονες φαινομενολογικές κατευθύνσεις (Husserl*, Heidegger* κ.ά.), κατά το μέτρο που: εκλαμβάνει τις εσωτερικές (αισθητηριακές, νοητικές και λογικές αντίστοιχα) λειτουργίες αποκλειστικά ως αρχές που υπερβαίνουν την αισθητή εμπειρία (empirisch), με την έννοια ότι (και ενόσω) είτε καθιστούν δυνατή (möglich) την πρόσληψη αυτής ως *arriori* (προ-ληπτικές) μορφικές δυνατότητες της (πράγμα το οποίο αποτελεί και την ουσιώδη εμπειρία [erfahrung]), όπως είναι ο χώρος (Raum) και ο χρόνος (Zeit) ως καθαρές μορφές της εξωτερικής και εσωτερικής αισθήσεως αντίστοιχα και, κατ’ επέκταση, οι δώδεκα νοητικές έννοιες (Verstandsbegriffe) (μονάδα, πλήθος, ολότητα, πραγματικότητα, άρνηση, περιορισμός, υπόσταση, αιτία, αλληλεπίδραση, δυνατότητα, ύπαρξη, αναγκαιότητα) στις οποίες οι δύο μορφές του χώρου και του χρόνου αναφέρονται στη συνέχεια για ολοκλήρωση της εμπειρίας, είτε παραπέμπουν ως σύνολο λογικών ιδεών (Vernunftsbegriffe) “κανονιστικού χαρακτήρα” (ψυχολογική, κοσμολογική, θεολογική ιδέα) στην πιθανή αλλά ανθρωπίνως απροσπέλαστη ύπαρξη μιας πρωταρχικής υπερ-εμπειρικής (Ding an Sin) αρχής, κατά τρόπον ώστε η τελευταία να καταδεικνύει στην εμπειρία τα γνωστικά όριά της και να την προφυλάσσει από σχετικές μεταφυσικές πτήσεις· με άλλα λόγια, ως καθοδηγητικά σχήματα που επέχουν την οριακή θέση μεταξύ της αισθητής εμπειρίας και μιας υποθετικής αντικειμενικής υπερβατικότητας και που, για να υποδηλώσουν ακριβώς αφενός την κίνηση προς την υπερβατικότητα και αφετέρου την *sine qua non* προσάρτησή τους στην εμπειρία, αποκαλούνται “υπερβασιακά” (transscendental). Πραγματοποιείται, τοιουτοτρόπως, μια ριζική, μολονότι έμμεση, απεμπλοκή του υποκειμένου και της σχέσης του με τον κόσμο από παλαιά οντολο-

γικά και μεταφυσικά μορφώματα και, κατά συνέπεια, μια ανατίμησή του, η οποία και καθίσταται εναργέστερη –κατά τρόπο παράλληλο και συμπληρωματικό, μολονότι εξ αντικειμένου πλέον μη αποδεικτικό– στο πεδίο της ηθικής, όπου τόσο οι γνωστές χριστιανικές ηθικές αρχές όσο και οι αντίστοιχες υλιστικές (ηδονή - πόνος) καταλύονται και, επαναδομούμενες, προσλαμβάνονται εκ νέου και εκφράζονται από τον ηθικό νόμο (moralisches Gesetz, Praktisches Gesetz), ο οποίος πηγάζει από την ελεύθερη θέληση (Wille) του ανθρώπου. Η ανατίμηση τούτη με βάση την οποία τα άτομα αναδεικνύονται και καταξιώνονται, όπως είναι προφανές, ως ηθικά πρόσωπα και, ως εκ τούτου, ως αφ’ εαυτών σεβαστά (αυτοσκοποί), επεκτείνεται, εξάλλου, και στο επίπεδο της ανθρωπότητας (ιστορίας), ιδιαίτερα στην πολιτική διάστασή της, με τη μορφή του αντι-ουτοπιστικού –καθότι λειτουργεί μόνον ως ευρετική/καθοδηγητική αρχή– οράματος μιας παγκόσμιας συνομοσπονδίας κρατών που βρίσκονται σε “αιώνια ειρήνη” (ewige Friede). Με ανάλογο μάλιστα τρόπο, εφαρμόζεται ακόμη και στο πεδίο της φιλοσοφίας του ωραίου χάρη στην ανάλογη θεώρηση του τελευταίου ως “σκοπιμότητας χωρίς σκοπό”, δηλαδή ως ευαρεσθήσεως που δεν προέρχεται από την πιθανή ωφέλεια την οποία ενέχει η υλική υπόσταση του αισθητικού αντικειμένου αλλά αποκλειστικά από την ανιδιοτελή θέαση αυτού.

Η εμπειριστατωμένη ανάλυση και αποσαφήνιση των προηγούμενων θεμελιωδών απόψεων αποτέλεσε, όπως ήταν αναπόφευκτο, μοναδικό αντικείμενο ενασχόλησης του Kant καθ’ όλη την περίοδο της φιλοσοφικής δραστηριότητάς του, στη διάρκεια της οποίας και ολοκληρώθηκε ως ένα μεγάλο βαθμό σταδιακά και ως αποτέλεσμα ανάλογης ωριμαντικής διαδικασίας, μολονότι ο θάνατος τον εμπόδισε να αποτελειώσει σχετική Σύνοψη που ετοιμάζε προς τα τέλη της ζωής του. Απέβη μάλιστα η ουσιαστικότερη επένδυση της τελευταίας καθότι, όπως είναι γνωστό, εάν εξαιρέσουμε τον άκρως τακτικό καθημερινό του περιπάτο καθώς και την κατά το μάλλον ή ήττον συχνή παρουσία του σε κοσμικές συναθροίσεις στις οποίες αρεσκόταν ιδιαίτερα, ο φιλόσοφος απέφυγε συστηματικά οιαδήποτε άλλη “εμπλοκή” στα εγκόσμια (κυρίως στον γάμο) και επιδίωξαν αποκλειστικά στη μελέτη καθώς και, για ένα μικρό διάστημα (1746-1755), στην παράδοση ιδιαίτερων μαθημάτων, τα οποία –πολύ περισσότερο βέβαια

Κάντιος

που ήταν παιδί αρκετά φτωχής οικογένειας (ο πατέρας του ήταν σελλοποιός)– ήσαν και το μοναδικό μέσον βιοπορισμού του αμέσως μετά τη λήψη του πτυχίου του και πριν καταλάβει τη θέση του ιδιωτικού διδασκάλου (βοηθού) στο Πανεπιστήμιο της Koenigsberg (1755). Αναλυτικότερα, η φιλοσοφική δραστηριότητα του Kant και ειδικότερα, υποθέτουμε, η σπερματική σύλληψη και επεξεργασία των αρχών της δικής του φιλοσοφίας, αρχίζει το 1740 με την είσοδό του στο Πανεπιστήμιο της γενέτειράς του, όπου –καθώς δεν ενδιαφέρεται για ορισμένη εξειδίκευση αλλά γενικά για τη διαμόρφωση της προσωπικής του, γνωστικής και ηθικής, στάσεως προς τον κόσμο– παρακολουθεί ένα ευρύ φάσμα παραδόσεων (φιλοσοφίας, θεολογίας, μαθηματικών, φυσικής, αστρονομίας), ενώ, ταυτόχρονα, εντυπώνει ιδιαίτερα στην επιστημονική θεωρία του Newton* και στη μεταφυσική του Wolf*, δηλαδή σε δύο θεματικούς άξονες, η πρόσληψη και η επαναθεμελίωση των οποίων εκ μέρους του θα τον βοηθήσει αργότερα στη διαμόρφωση μιας καινούριας "μεταφυσικής" προσπελάσεως του κόσμου και των νόμων που τον κυβερνούν. Συνεχίζεται εξάλλου και αποκτά ένα μεγαλύτερο σχετικά βάθος κατά την αμέσως επόμενη περίοδο και συγκεκριμένα μεταξύ των ετών 1746 και 1755, κατά τη διάρκεια της οποίας ο Kant, πτυχιούχος ήδη (1746), συγγράφει, παράλληλα με τα ιδιαίτερα μαθήματα, τη διδακτορική του διατριβή *Meditationum quarundam de igne succinta delineatio* (στη λατινική την οποία κατείχε απολύτως), χάρη στην οποία ανακηρύσσεται διδάκτωρ φιλοσοφίας του ίδιου Πανεπιστημίου (1755) καθώς και την εργασία *Principiorum primorum cognitionis metaphysicae nova dilucidatio* (1755) –που είναι επίσης γραμμένη στη λατινική και επιπλέον ενδεικτική ήδη της μεθυστηρης συστηματικής κατεύθυνσης του στοχασμού του– με βάση την οποία θα καταλάβει το ίδιο έτος –και μέχρι το 1770– τη θέση του πανεπιστημιακού βοηθού. Από το 1770 πλέον, έτος κατά το οποίο ο Kant εκλέγεται τακτικός καθηγητής της λογικής και της μεταφυσικής στο Πανεπιστήμιο της Koenigsberg (οπότε και, συνεπώς προς τις ηθικές αρχές του, παραιτείται από το αξίωμα του υποβιβλιοθηκαρίου της Βασιλικής Βιβλιοθήκης της Koenigsberg, το οποίο είχε ήδη καταλάβει από το 1766) και κυρίως από το 1781 έως τουλάχιστον το 1798 (καθότι από το 1798 μέχρι και το έτος του θανάτου του επέρχεται στον φιλόσοφο αυξημέ-

νη γερωντική διανοητική έκπτωση), ενώ έχει συγγράψει ήδη πλήθος διατριβών στην προσπάθειά του να συμβιβάσει τις μεταφυσικές αρχές του Leibniz και του Wolf με τις απόψεις περί φυσικής του Newton, ο φιλοσοφικός νους του εκδιπλώνει με εξέχουσα εμβρίθεια και πρωτοτυπία τις μεταφυσικές, ηθικές και πολιτικές αρχές στις οποίες θεμελιώνεται κατά τη γνώμη του η διαλεκτική συνύφανση του υποκειμένου με τον κόσμο και οι οποίες αποκρυσταλλώνονται προοδευτικά σε μια σειρά από σημαντικά για την κατοπινή εξέλιξη της φιλοσοφικής σκέψης έργα όπως κατά κύριο λόγο: *Kritik der reinen Vernunft* (1781), *Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik, die als Wissenschaft wird auftreten können* (1783), *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten* (1785), *Kritik der praktischen Vernunft* (1788), *Kritik der Urteilskraft* (1790), *Zum ewigen Frieden* (1795) κ.ά. Από το σύνολο των έργων αυτών ανακλύπτει, τελικά, μια φιλοσοφική θεώρηση, βασική συνισταμένη της οποίας είναι η εσωτερικευση (υπερβατολογισμός), όχι όμως και ο ερμητισμός (υπερβατισμός), και η ανάλογη πρόσληψη και ανάδειξη του κόσμου: μια εσωτερικευση που θα μπορούσε να θεωρηθεί ως απόληξη και ολοκλήρωση της σχετικής ροπής η οποία χαρακτήριζε ήδη τον φιλόσοφο από τα πρώιμα παιδικά χρόνια του και η οποία οφείλονταν κατά το μάλλον ή ήττον στην αποφασιστική επίδραση που άσκησαν πάνω του, τουλάχιστον μέχρι την ηλικία των 14 χρόνων, αφενός το πνεύμα εντιμότητας που γενικά κυριαρχούσε στην πατρική οικογένειά του και αφετέρου –ειδικότερα– η πνευματική καλλιέργεια και η, υπερβολική ίσως, ηθικότητα της μητέρας του, καθώς επίσης –όχι βέβαια χωρίς αρκετές κριτικές αντιρρήσεις εκ μέρους του– και οι αρχές του ευσεβισμού κατά τα χρόνια των εγκυκλιών σπουδών του στο Collegium Fridericanum (1732-1740), στο οποίο η μητέρα του φρόντισε προς τούτο να τον εγγράψει. Πέραν όμως από την εσωτερικευση, ίσως και εξαιτίας της, η καντιανή φιλοσοφική θεώρηση δεν παύει να συνεκφράζει το γενικό πνεύμα της εποχής του –ιδιαίτερα με τη μορφή που αυτό εκδηλωνόταν στη Γερμανία: ως αποτέλεσμα μιας επιβραδυμένης διαδικασίας αστικοποίησης ή μάλλον μιας τάσεως για συγχώνευση της τελευταίας με τις παραδοσιακές φεουδαρχικές δομές– μέσω του οποίου ετίθετο το κυρίαρχο αίτημα της αμβλύνσεως της πλέον ριζοσπαστικής τουλάχιστον αισθησιαρχικής εκδοχής του Δια-

φωτισμού* και των πολιτικών ιδεωδών του· πράγμα το οποίο θα μπορούσε να επιτευχθεί –και τούτο επιτελεί, νομίζω, κατ' ουσίαν ο Kant μεταποιώντας σχετικά την επιρροή που δέχθηκε από τον Hume* και τον Rousseau*– με την υποταγή μιας τέτοιας εκδοχής σε ανάλογες πνευματικές και ηθικές –ταυτόχρονα όμως κριτικές– διεργασίες.

Τα έργα του: *Gesammelte Schriften*, hrsg. von der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften, Bd. I - XXVIII, Berlin, 1902-1972 (βλ και λ. *Κριτική της καθαρής Λογικής, Κριτική της πρακτικής Λογικής*).

Βιβλιογρ.: Beck L., *Early German Philosophy. Kant and his Predecessors*, Cambridge, Mass. 1969.- Cassirer E., *Das Erkenntnisproblem in der Philosophie und Wissenschaft der Neuzeit*, Berlin, 1907.- Cohen H., *Kants Begründung der Aesthetik*, Berlin, 1889.- Kaulbach F. I., *Kant*, Berlin, 1969.- Gerresheim E., (herausg.), *Immanuel Kant 1724 / 1974. Kant als Politischer Denker*, Bonn - Bad Godesberg, 1974.- Mittelsrass J., *Neuzeit und Aufklärung. Studien zur Entstehung der neuzeitlichen Wissenschaft und Philosophie*, Berlin/New York, 1970.- Παπανούτσος Ε., *Γνωσιολογία*, 2. εκδ., Αθήνα, 1962.- Παπανούτσος Ε., *Ηθική*, 2. εκδ., Αθήνα, 1956.- Paton H. J., *Der Kategorische Imperativ. Eine Untersuchung über Kants Moral Philosophie*, Berlin, 1962.- Philomenko E., *L' oeuvre de Kant*, Paris, 1969.- Vlachos G., *La Pensée Politique de Kant*, Paris, 1962.

Αναστάσιος Κουκής

καντιανισμός, βλ. κριτικισμός

Καντόρ Γεώργιος (1845-1918). Ρώσος μαθηματικός. Δίδαξε φιλοσοφία στο πανεπιστήμιο της Χάλλης, αλλά η ασχολία του αυτή υπήρξε ουσιαστικά μια μικρή παρένθεση της ζωής του, την οποία αφιέρωσε κατά τα άλλα στα μαθηματικά και ήρθε σε ρήξη με τις παραδοσιακές θεωρίες. Ασχολήθηκε με τη μελέτη των τριγωνομετρικών σειρών και προβληματίστηκε επάνω στα σύνολα των πραγματικών αριθμών. Στη θεωρία των συνόλων απέδωσε έναν συνθετικό και ενωτικό ρόλο, εγκαινιάζοντας εντελώς νέους τρόπους συναγωγής. Στο έργο του *Συμβολή στη θεμελίωση της θεωρίας των υπερπερασμένων αριθμών* (1897) προβαίνει σε μια συστηματική και αφηρημένη έκθεση των υπερπερασμένων διατακτικών αριθμών, που είναι μία από τις πιο πρωτότυπες θεωρίες του. Επίσης έθεσε τις βάσεις της αφηρημένης θεωρίας των συνόλων και διετύπωσε θεωρήματα που αφορούν στους πληθαρίθμους.

Απ. Τζ.

Κάντορ Μόριτς (Cantor Moritz, 1829-1920).

Γερμανός μαθηματικός, ακαδημαϊκός δάσκαλος και συγγραφέας πολλών έργων, που σχεδόν όλα αναφέρονται στην επιστημονική ιστοριογραφία. Το σπουδαιότερο από αυτά είναι το *Vorlesungen über die geschichte der Mathematiks* (Μαθήματα ιστορίας των μαθηματικών, τόμοι 3). Πρόκειται για μια μεγαλειώδη ιστορική σύνθεση των μαθηματικών, η οποία αρχίζει από τους αρχαιότατους χρόνους, με τους Αιγυπτίους και Βαβυλωνίους μαθηματικούς, και φθάνει ως τις ημέρες του. Έργο ιστορικό, αναλυτικό και φιλοσοφικό, στο οποίο η γένεση και εξέλιξη της ελληνικής μαθηματικής επιστήμης κατέχει εξέχουσα θέση, με εκτενή αναφορά στον Θαλή* τον Μιλήσιο, τους Πυθαγόρειους*, τον Ιπποκράτη* τον Χίο, τον Πλάτωνα*, την Ακαδημία*, τον Αριστοτέλη* και το Λύκειο* του, την Αλεξανδρινή σχολή και τους μεγάλους μαθηματικούς Ευκλείδη, Αρχιμήδη, Ερατοσθένη κ.λπ. Σημαντική επίσης θέση κατέχει ο 17ος αιώνας, που είναι εποχή της ραγδαίας εξέλιξης της θεωρητικής και πρακτικής μηχανικής, της ανακάλυψης των λογαρίθμων, της τριγωνομετρίας κ.λπ. (Κέπλερ*, Καρτέσιος* κ.ά.) και της ανάπτυξης του απειροστικού* λογισμού (Νεύτων*, Λάιμπνιτς* κ.ά.).

Απ. Τζ.

Κάουτσκι (Kautsky) Κάρολος (16.10.1854, Πράγα - 17.10.1938, Άμστερνταμ). Από τους κυριότερους ηγέτες και θεωρητικούς της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας και της Β' Διεθνούς. Κατά την αρχική προσχώρησή του στον σοσιαλισμό (1874) προσεγγίζει κυρίως τις απόψεις του Λασσάλ*, ενώ αργότερα υιοθετεί θέσεις του μαρξισμού* και αναπτύσσει πολύπλευρη οργανωτική, πολιτική, εκδοτική και συγγραφική δραστηριότητα (έχει συγγράψει περίπου 1.800 βιβλία, μπουρούρες και άρθρα), με ιδιαίτερη έμφαση στο προπαγανδιστικό έργο. Στην ιδεολογική του εξέλιξη ξεκίνησε από προμαρξιστικές απόψεις, προχώρησε σε μαρξιστικές θέσεις και από αυτές στον κεντρισμό και τον ομορτουρισμό. Ως προς τις φιλοσοφικές του απόψεις διακρινόταν για τον εκλεκτικισμό* του και τη μεθοδολογική ασυνέπειά του. Θεωρεί τον μαρξισμό, τον οποίο ανάγει σε ορισμένη δογματοποιημένη και σχηματική εκδοχή εξελικτισμού* και οικονομικού ντετερμινισμού*, συμβατό με πληθώρα άλλων φιλοσοφικών συστημάτων (βλ. *νεοκαντιανισμός, μαχισμός, ηθικός σοσιαλισμός* κ.λπ.). Πιστεύει ότι οι νόμοι της κοινωνίας δεν διαφέ-

Καπίλα

ρουν ουσιαστικά από αυτούς που διέπουν τη φύση και θέτει τα "κοινωνικά ένστικτα" (στα οποία ανάγει τελικά τον πόλεμο, τον εγωισμό, την ιδιοκτησία αλλά και τη δημοκρατία*) ως έκφραση της "θέλησης για ζωή" στη βάση της οικονομίας και της κοινωνικής εξέλιξης (βλ. *φιλοσοφία της ζωής, Ντιλτάι, Νίτσε, Μπερξόν, αναγωγισμός, σοσιαλδαρβινισμός*). Η υπερταξική και εξωιστορική θεώρηση της δημοκρατίας συνδέεται με τη νομιμόφρονα υπερτίμηση του αστικού κοινοβουλευτισμού, που κατά τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο και μετά την Οκτωβριανή επανάσταση του 1917 τον οδηγούν στις θέσεις του "σοσιαλεθνικισμού" (προτάσσει το εθνικό και την ταξική συνεργασία έναντι του ταξικού) και του αντιμπολσεβικισμού. Η στροφή αυτή του Κάουτσκι συνδέεται και με τη θεωρία του περί "υπεριμπεριαλισμού", κατά την οποία διέβλεπε άμβλυνση των αντιθέσεων της ιμπεριαλιστικής κεφαλαιοκρατίας. Πολλές από τις ιδέες του άσκησαν ισχυρή επίδραση σε πολλά ρεύματα μαρξιστικής αναφοράς της λεγόμενης "δυτικής παράδοσης" (π.χ. η ασαφής διάκριση των εννοιών "ουτοπικός" και "επιστημονικός σοσιαλισμός", "σοσιαλισμός" και "κομμουνισμός", η αντιπαράθεση μεταξύ νεαρού και ώριμου Μαρξ*, η πλουραλιστική αντίληψη περί "ειδικών" εθνικών μορφών μαρξισμού κ.λπ.). Η πορεία του Κάουτσκι συνιστά τυπική περίπτωση μετάβασης από τον δογματισμό (βλ. την κριτική στον Μπερνστάιν*), στον αναθεωρητισμό, την οποία αναδεικνύει στα σχετικά κείμενα πολεμικής του ο Β. Ι. Λένιν* (βλ. *δογματισμός και αναθεωρητισμός**). Έργα του: *Der Einfluss der Volksvermehrung auf den Fortschritt der Gesellschaft: Untersucht*, Wien, 1880.- *Karl Marx ökonomische Lehren*, 1887.- *Thomas More und seine Utopie*, 1887.- *Die sozialistische Revolution*, 1902.- *Der Weg zur Macht*, 1909.- *Die Diktatur des Proletariats*, Wien, 1918.- Στην ελληνική: *Ηθική και υλιστική αντίληψη της ιστορίας*, Αθήνα [χ.χ.]- *Το κεφάλαιο* (επίτομο, εκλαϊκευμένο), Αθήνα, 1975.- *Η κοινωνική επανάσταση*, Αθήνα, 1985.

Βιβλιογρ.: Λένιν Β. Ι., *Η προλεταριακή επανάσταση κι ο αποστάτης Κάουτσκι*, Αθήνα, Σ.Ε.- Μπραγιόβιτς Σ. Μ., Κ. Κάουτσκι, Μόσχα, 1982.

Δ. Πατέλης

Καπίλα. Ινδός φιλόσοφος, ο οποίος θεωρείται ιδρυτής του φιλοσοφικού συστήματος Σάνκχα*. Το πρόσωπο του Καπίλα θεωρείται σχεδόν μυθικό και περισσότερο συμβολικό. Παρά το γεγονός ότι δεν μνημονεύεται από την ινδι-

κή παράδοση όσο τα ονόματα άλλων μεγάλων φιλοσόφων, αναγνωρίζεται η θαυματουργική του δύναμη σε ένα επεισόδιο της *Μαχαμπάρτα** (3, 107). Αναφέρεται να κατέχει ηλιακής ενέργειας δύναμη, στοιχείο που έχει σχέση με την απόδοση του ονόματος Καπίλα, που σημαίνει "ο ερυθρός". Στην περίπτωση που είναι υπαρκτό πρόσωπο πρέπει να έζησε πριν από τον 6ο π.Χ. αιώνα, παρά το γεγονός ότι τα κείμενα που θεμελιώνουν το φιλοσοφικό σύστημα Sāṅkhya - karika ανήκουν στον 5ο αι. μ.Χ.

Βιβλιογρ.: Η. Zimmer, *Philosophie und Religion Indiens*, Frankfurt am Main, 1973.

Αλέξ. Καριώτογλου

καπιταλισμός, βλ. κεφαλαιοκρατία

Καπαδοκίας όμιλος. Όμιλος χριστιανών θεολόγων συγγραφέων και επιστημόνων, οι οποίοι έδρασαν στην Καπαδοκία της Μ. Ασίας κατά το δεύτερο μισό του 4ου αι. Επικεφαλής του ομίλου ήταν ο Μέγας Βασίλειος και σημαντικότερα μέλη του οι Γρηγόριος ο Θεολόγος*, Γρηγόριος ο Νύσσης* και Αμφιλόχιος ο Ικονίου. Ο όμιλος αγωνίστηκε κατά του Αρειανισμού και υπέρ της ενότητας της εκκλησίας, στην οποία συνέβαλε με την επιβολή των δογμάτων της συνόδου της Νικαίας. Θετική υπήρξε επίσης η στάση του ομίλου απέναντι στην αρχαία ελληνική παράδοση. Σ' αυτόν, κατά κύριο λόγο, οφείλεται η εκχριστιάνιση του ελληνισμού και η εξελληνισή του Χριστιανισμού, έτσι ώστε να προκύψει η ελληνοχριστιανική παιδεία, η οποία, έχοντας ως θεμέλιο τον Πλάτωνα* και τον Παύλο* και αναπτύσσοντας με την ελληνική φιλοσοφία τις χριστιανικές αλήθειες, υπήρξε η βάση του ευρωπαϊκού πολιτισμού.

Απ. Τζ.

Καρ-Σώντερς (Carr-Saunders) Σερ Αλεξάντερ Μόρις (1886-1966). Βρετανός κοινωνιολόγος και δημοσιογράφος. Έργα του: *The Population Problem*, 1922.- *The Professions*, 1933.- *World Population*, 1936.

Δ. Π.

Καραβίδας Κώστας Δ. (1890-1973). Ερευνητής της κοινωνικοοικονομικής οργάνωσης μικρών επαρχιακών κοινοτήτων και υποστηρικτής του κοινοτισμού. Έργα του: *Σοσιαλισμός και κοινοτισμός*, 1930.- *Κοινοτική Πολιτεία*, 1935.- *Γεωοικονομία και κοινοτισμός*, 1980 κ.ά.

Δ. Π.

Καρέγιεφ Νικολάι Ιβάνοβιτς (1850-1931). Ρώσος ιστορικός και κοινωνιολόγος, εκπρόσωπος της υποκειμενικής κατεύθυνσης. Έργα του: *Δοκίμια ιστορίας των γάλλων αγρωτών από αρχαιστάτων χρόνων μέχρι το 1789*, Βαρσοβία, 1881.- *Βασικά ζητήματα φιλοσοφίας της ιστορίας*, τ. 1-2, 1883-1890.- *Εισαγωγή στη σπουδή της κοινωνιολογίας*, Μόσχα, 1897.- *Η ουσία της ιστορικής διαδικασίας και ο ρόλος της προσωπικότητας στην ιστορία*, Αγ. Πετρούπολη, 1914.

Δ. Π.

Καρλάυλ Θωμάς (Carlyle Thomas, Ecclefechan, Dumfries, 1795 - Chelsea, 1881). Σκώτος ιστορικός και δοκιμιογράφος, προσωπικότητα εξαιρετικής ηθικής δύναμης και ακτινοβολίας στην Αγγλία καθ' όλη σχεδόν τη λεγόμενη Βικτωριανή εποχή. Γόνος αγροτικής οικογένειας καλβινιστών και με σπουδές φιλοσοφίας και φιλολογίας, διετέλεσε από το 1865 και εξής πρύτανης του Πανεπιστημίου του Εδιμβούργου. Ο στοχασμός του Καρλάυλ, διαποτισμένος από τον γερμανικό ιδεαλισμό και από την αυστηρή καλβινική ηθική, απετέλεσε μια ισχυρή πνευματοκρατική αντίδραση κατά του κοινωνικού ευδαιμονισμού και ωφελιμισμού* θετικιστικής κατεύθυνσης, που διέκρινε το ανήσυχο πνεύμα των αρχών του 19ου αιώνα.

Κατά τον Καρλάυλ η ιστορία δεν είναι το εξαγόμενο μιας μηχανιστικής άθροισης γεγονότων ούτε η εκδίπλωση μιας τελεολογικής ακολουθίας, αλλά κινείται από την πνευματική ενέργεια ισχυρών προσωπικοτήτων, των ηρώων, που χαράσσουν νέα πορεία για τα πεπρωμένα ενός έθνους (ο Κρόμγουελ στην Αγγλία, ο Φρειδερίκος ο Μέγας στην Πρωσία, ο Ναπολέων στη Γαλλία κ.ο.κ.). Πέρα από την ανασύνθεση των γεγονότων, η ιστορική έρευνα, κατά τον Καρλάυλ, στοχεύει στην ερμηνεία τους στα πλαίσια μιας βουλευσιαρχικής θεώρησης του ανθρώπινου πεπρωμένου. Στην πολιτική ο Καρλάυλ υπήρξε θερμός πολέμιος των δημοκρατικών και εξισωτικών τάσεων και υπέρμαχος του βρετανικού ιμπεριαλισμού. Σημαντικότερα έργα του: *Sartor Resartus* (1833-34), *Η γαλλική επανάσταση* (3 τόμ., 1837), *Οι ήρωες, ο μύθος των ηρώων και το ηρωικό στην ιστορία* (1841), *Παρελθόν και παρόν* (1843), *Ιστορία του Φρειδερίκου του Μεγάλου* (6 τόμ., 1858 - 1865).

Αθων. Νάτσος

Κάρμα. Θεμελιώδης οντολογική αρχή της ινδι-

κής φιλοσοφίας είναι το κάρμα. Ανήκει σε κάθε άνθρωπο και αφορά στα έργα του, τα καλά και τα κακά. Καθετί που πράττει άνθρωπος συνιστά το "κάρμα" του. Αυτό διαφορίζεται σε αγαθά και πονηρά, καλά ή κακά έργα. Με βάση το κάρμα κρίνεται ο άνθρωπος.

Η πίστη στο κάρμα είναι αρχαιότατη και εξαιρετικά θεμελιώδης. Ανάγεται στην εποχή των Ουπανισάδων* και γενικεύεται από τον βουδισμό έτσι ώστε να περιλαμβάνει ακόμα και τις θεότητες. Θα μπορούσε να λεχθεί ότι το κάρμα είναι η σπονδυλική στήλη της ινδουιστικής θρησκευοφιλοσοφικής πραγματικότητας. Με το κάρμα μπορεί κανείς να μελετήσει όλες τις άλλες αρχές της ινδικής σκέψης. Το "ντάρμα" είναι ο νόμος και η τάξη, που συνίσταται στο σύνολο των έργων του ανθρώπου, τα οποία υπόκεινται στο δέον. Με το κάρμα προσμετράται το ντάρμα. Η τήρηση ή παράβαση του νόμου του ντάρμα συγκεκριμενοποιείται με τα έργα του κάρμα σε κάθε ανθρώπινη ύπαρξη. Έτσι πάλι προκαθορίζεται η ένταξη καθενός στην "κάστα" του και δικαιολογείται η παραμυθία του σε αυτήν χωρίς δυνατότητα αλλαγής. Η "σασάρα" (ανακύκλιση) συνδέεται στενά με το κάρμα. Χάρη σε αυτήν διαιωνίζεται το κάρμα, αλλά και αντιστρόφως με το κάρμα τροφοδεύεται η σασάρα. Με το κάρμα καθίσταται εφικτή η αποφυγή της "μάγια", δηλαδή της ψευδαίσθησης των πραγμάτων, και αποβαίνει δυνατή η "μόκσα", η απολύτρωση του ανθρώπου από την αυταπάτη. Ανάλογα με τα έργα του κινείται ο άνθρωπος ανάμεσα στους δυο πόλους, τον θετικό και τον αρνητικό, τη μόκσα και τη μάγια, κι έτσι χάρη στο κάρμα σώζεται ή χάνεται (βλ. και *Ινδουισμός*).

Βιβλιογρ.: Α. Γιαννουλάτος, *Θέματα ιστορίας των θρησκευμάτων*, Αθήνα, 1989.- Γ. Ζιάκας, *Ιστορία των θρησκευμάτων*, τόμος 1: "Τα ινδικά θρησκευματα", Θεσσαλονίκη, 1986.- Σ. Παπαλεξανδρόπουλος, *Δοκίμια ιστορίας των θρησκειών*, Αθήνα, 1994.

Μάριος Π. Μπέζος

Κάρναπ Ρούντολφ (Ronsdorf, Wuppertal, 1891 - Santa Monica, California, 1970). Γερμανός φιλόσοφος. Μαθητής του G. Frege* στην Ίένα, ανακηρύχθηκε διδάκτορας με διατριβή πάνω στο πρόβλημα του χώρου. Από το 1926 στη Βιέννη έλαβε μέρος στις δραστηριότητες του ομώνυμου Κύκλου. Ιδρυτικό, μαζί με τον H. Reichenbach*, μέλος του περιοδικού εντύπου της ομάδας "Erkenntnis". Το 1935, με την άνοδο του ναζισμού, εγκαταστάθηκε στις ΗΠΑ, αρχικά στο Σικάγο και κατόπι στο Λος

Καρνεάδης ο Κυρηναίος

Άντζελες, όπου συμμετέσχε, μαζί με τους O. Neurath* και Ch. Morris, στην έκδοση της "International Encyclopedia of Unified Science". Στο πρώτο μεγάλο έργο του, *Η λογική κατασκευή του κόσμου* (1928), πρότεινε την ανασύνθεση της διαδικασίας μέσω της οποίας το νοούν υποκείμενο συλλαμβάνει τον εξωτερικό κόσμο ξεκινώντας από απλά αρχέτυπα στοιχεία. Υπό την επίδραση του E. Mach* και της ψυχολογίας της μορφής (βλ. *γκεσταλτ-ψυχολογία*), τα δεδομένα αυτά θεωρήθηκαν ως στοιχειώδη δεδομένα, συντιθέμενα από σφαιρικές στιγμιαίες εμπειρίες του νοούντος υποκειμένου. Του 1934 είναι το έργο του *Η λογική σύνταξη της γλώσσας*, έργο στο οποίο ο Κάρναπ συστηματοποιεί και αναπτύσσει περαιτέρω τις θεωρίες των D. Hilbert*, A. Tarski*, K. Gödel* υποστηρίζοντας την "αρχή της ανεκτικότητας" ή "της συμβατικότητας των γλωσσικών μορφών", για να εξοβελίσει από τη φιλοσοφική προβληματική κάθε υποτιθέμενη κανονικότητα μη αναγνίσιμη στη χρήση συγκεκριμένων γλωσσικών κωδίκων. Ο Carnap υποστηρίζει περαιτέρω τη δυνατότητα περι-ορισμού της λογικής στα πλαίσια της σύνταξης της επιστημονικής γλώσσας, καθόσον οι θεμελιώδεις έννοιες της λογικής αποδίδονται εξ ολοκλήρου με τη συντακτική ορολογία. Κατά τον Carnap τα παραδοσιακά φιλοσοφικά προβλήματα αφορούν στη γλώσσα και θα πρέπει να διατυπώνονται με μετα-γλωσσικούς όρους. Για τούτο η Μεταφυσική* αποτελεί σύνολο ψευδοπροβλημάτων, αφού αναγνωρίζει σημασία σε μη αποδείξιμες και ως εκ τούτου άνευ νοήματος προτάσεις.

Λίγο πριν μεταβεί στις ΗΠΑ, ο Carnap προχωρεί σε ριζική αναθεώρηση των θεωρητικών κατευθύνσεων του Κύκλου της Βιέννης, σηματοδοτώντας την έναρξη της λεγόμενης "διαδικασίας φιλελευθεροποίησης του εμπειρισμού": αναγνωρίζοντας ότι περιγραφικοί νόμοι και προτάσεις (συλλογισμοί) έχουν υποθετικό χαρακτήρα, φθάνει να αμφιβάλλει για την αρχή της επαλήθευσης ως κριτηρίου εμπειρικής δυνατότητας σημασης των προτάσεων, αρνούμενος τη θέση ότι οι επιστημονικές έννοιες είναι σαφώς προσδιορίσιμες. Στην Αμερική ασχολείται με τη Σημασιολογία* βασιζόμενος στον κατά τον Tarski ορισμό του αληθούς. Στα έργα του *Εισαγωγή στη Σημασιολογία* (1942) και *Τυποποίηση της Λογικής* (1943), προσπαθεί να διακρίνει μεταξύ αντικειμενικής και λογικής αλήθειας, για να προσδιορίσει πρωταρχικές έννοιες της λογικής.

Κατά την τελευταία φάση του στοχασμού του, πέραν του κοινού με τους W. Quine* και C. G. Hempel προβληματισμού του για τη μεταξύ αναλυτικού και συνθετικού διάκριση, ο Carnap ασχολείται και με τη θεωρία των πιθανοτήτων* και της επαγωγής* εξετάζοντας στο έργο του *Τα λογικά θεμέλια της πιθανότητας* (1950) την έννοια του επαγωγικού συλλογισμού*, που προσδιορίζει τον βαθμό βεβαιότητας μιας πρότασης. Ο βαθμός αυτός βεβαιότητας μιας υπόθεσης, επί τη βάση ορισμένων συλλογισμών, δεν είναι άλλο από την πιθανότητα ως λογική σχέση μεταξύ των προτάσεων. Με τους J. M. Keynes* και L. Wittgenstein*, ο Carnap θεμελιώνει έτσι μια θεωρία της πιθανότητας ως λογικής σχέσης μεταξύ αντικειμενικών προτάσεων αναγνωρίζοντας ως αναλυτικά τα θεωρήματα επαγωγικής λογικής. Έργα του: *Meaning and necessity*, Chicago, University of Chicago Press, 1956².- *Introduction to Semantics* (1942).- *Formalization of logic* (1943), Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1958.

Βιβλιογρ.: Μπαμπινιώτης Γ., *Εισαγωγή στην Σημασιολογία*, Αθήνα, 1985.

Αθαν. Νάτσος

Καρνεάδης ο Κυρηναίος (214/3-129/8 π.Χ.). Φιλόσοφος με "ακαδημαϊκή" και "σκεπτική" κατεύθυνση, σχολάρχης της Ακαδημίας* (160-137) και μέλος της περίφημης "πρεσβείας" των Αθηναίων φιλοσόφων στη Ρώμη (156/5, βλ. λ. Διογένης ο Βαβυλώνιος). Ήταν φιλόπονος και ακαταμάχητος στις συζητήσεις αλλά, συνεπής με τον Σκεπτικισμό* του, δεν άφησε συγγράμματα, και η διδασκαλία του έγινε γνωστή στους μεταγενέστερους από σημειώσεις των μαθητών του. Ανανεώνοντας τη διδασκαλία του Αρκεσίλαου*, που έναν αιώνα νωρίτερα, με βάση την απορητική του Σωκράτη* και την αντιαισθησιοκρατική Γνωσιολογία* του Πλάτωνα*, είχε εισαγάγει τον Σκεπτικισμό στην Ακαδημία, ο Καρνεάδης αμφισβήτησε την αξιολογία των αισθήσεων στις διεργασίες για αντικειμενική γνώση και απέρριψε τη σχετική γνωσιολογική θέση των στωικών φιλοσόφων για την εννοιακή παράσταση ("καταληπτική φαντασία"), δηλώνοντας ότι υπάρχουν μόνο κοινές παραστάσεις. Θεωρώντας εξάλλου ανεπαρκή τη διαλεκτική*, εφόσον και αυτή θεμελιώνεται πάνω σε κοινές παραστάσεις, αρνήθηκε την ύπαρξη κριτηρίου της αλήθειας* και αξιώσε την "εποχή", δηλαδή την αποχή από κάθε κρίση. Για την πρακτική ζωή βέβαια ο Καρνεάδης επέμεινε στη θέση του Αρκεσίλαου για το "εύ-

λογον", αναγνωρίζοντας σ' αυτό τρεις βαθμούς, δηλαδή την παράσταση που είναι πιθανή, την παράσταση που είναι πιθανή και αναντίρρητη και την παράσταση που είναι πιθανή, αναντίρρητη και γενικά ελεγμένη, και εξηγώντας ότι στις καθημερινές περιπτώσεις αρκούν οι παραστάσεις του πρώτου βαθμού, ενώ, όταν υπάρχουν διαφορετικές γνώμες, χρειάζονται οι παραστάσεις δεύτερου βαθμού, και μόνο σε οριακές περιπτώσεις είναι απαραίτητες οι παραστάσεις του τρίτου βαθμού. Επίσης ο Καρνεάδης επέκρινε διδασκαλίες που δέχονταν την ύπαρξη θεών και θείας πρόνοιας ή απέδιδαν σημασία στη μαντική και την αστρολογία, και κυρίως εναντιώθηκε στη στωική θεωρία της "ειμαρμένης".

Βιβλιογρ.: S. Pieri, *Carneade*, Padova, 1978.

E. N. Ρούσος

Καρντάνο Ιερώνυμος (Cardano Girolamo, Pavia 1501 - Ρώμη 1576). Ιταλός φιλόσοφος, γιατρός και μαθηματικός. Σπούδασε ιατρική στο Πανεπιστήμιο της Ραδονα και δίδαξε μαθηματικά στα Πανεπιστήμια της Bologna, Pavia και Ρώμης. Εξέχουσα προσωπικότητα του καιρού του, εκπροσωπεί στην εποχή της Αναγέννησης το ιδανικό του "καθολικού ανθρώπου" (homo universalis), του ανθρώπου που ενδιαφέρεται για όλους τους τομείς της γνώσης. Στα "Απαντά" του (*Opera omnia*, Λυών 1663, τόμοι 10), συμπερισλαμβάνονται ποικίλοι στοχασμοί του και ο ίδιος κινείται σε διάφορους κλάδους του επιστητού: από τη μεταφυσική ως την ιατρική και από τον μυστικισμό ως την αστρονομία. Στο έργο του *De subtilitate* (1574) ασχολείται με την αρχή των πραγμάτων, φυσικών και τεχνητών, ενώ στο *De rerum varietate* (1557) με το σύνολο του σύμπαντος και τα στοιχεία που το απαρτίζουν. Ως προς την κοσμοθεωρία του ο Καρντάνο, εκκινώντας από νεοπλατωνική αφετηρία, εξετάζει τους μυστικούς δεσμούς συμπάθειας και αντιπάθειας που συνέχουν κατά τρόπο "μαγικό" τα πράγματα. Σημαντική θέση στον στοχασμό του Καρντάνο κατέχουν τα μαθηματικά που, κατά την άποψή του, εξασφαλίζουν στον άνθρωπο μια γνώση πολύ πιο ακριβή και ολοκληρωμένη από εκείνη που προσφέρει η απλή εμπειρία*. Ένα έτος πριν από τον θάνατό του ο Καρντάνο εξέδωσε την Αυτοβιογραφία του (*De vita propria*), έργο σημαντικής λογοτεχνικής αξίας και ενδιαφέρουσα πηγή πληροφοριών για την Ιταλική Αναγέννηση.

Μαριάντζελα Ιέλο

Καρό Ελμ Μάριος (Elm Maria Caro). Γάλλος φιλόσοφος (1826-1887). Διακεκριμένος ηθικοφιλόσοφος, δίδαξε φιλοσοφία στη Σορβόνη· έγινε μέλος της Ακαδημίας Ηθικών και Πολιτικών Επιστημών το 1869 και το 1871 εξελέγη μέλος της Γαλλικής Ακαδημίας. Γνωστός από τον αγώνα του κατά του διαλεκτικού και ιστορικού υλισμού*, αντιμετώπισε το ρεύμα αυτό ως φαλκιδευτή της ηθικής τάξεως, αμοραλιστικό και επικίνδυνο παράγοντα στην αναζήτηση της μεταφυσικής αλήθειας. Από τα σημαντικότερα έργα του Καρό είναι οι *Ηθικές μελέτες περί της σύγχρονης εποχής* (1855), *Η Ιδέα του Θεού* (1864) και *Υλισμός και Επιστήμη* (1868).
Παναγ. Πάκος

Κάρους (Carus), Καρλ Γκούσταφ. Γερμανός γιατρός και φιλόσοφος (1789-1869). Καθηγητής στη χειρουργική Ακαδημία της Δρέσδης (1827). Η φιλοσοφική σκέψη του δέχτηκε την επίδραση του Γκαίτε* και του Σέλλινγκ*. Θεωρούσε τον κόσμο ως οργανισμό και υποστήριζε ότι φύση και πνεύμα συναρτώνται μέσω μιας ανεπίγνωστης διάνοιας. Ο Κάρους αναζητεί στην περιοχή του ενστίκτου και του ασυνείδητου την πηγή των ενσυνειδητών φαινομένων. Προσπαθεί να συλλάβει τη στιγμή όπου το συνειδητό αναδύεται από το ασυνείδητο. Της αυτοσυνειδησης προηγείται η αυτοσυναίσθηση, η οποία, στη χαμηλότερη βαθμίδα της, μόλις διακρίνεται από το αντικείμενό της. Αυτή η μη χωριστή συνειδηση είναι, κατά τον Κάρους, συνειδηση του κόσμου (Weltbewusstsein). Ο όρος για την ανάπτυξή της είναι η συγκέντρωση των εντυπώσεων από το νευρικό σύστημα, η συρροή και νέων εντυπώσεων προερχόμενων από τον έξω κόσμο και η στερέωσή τους από τη μνήμη. Ο Κάρους άσκησε άμεση επίδραση στον Φίχτε* και επανήλθε στην επικαιρότητα μέσω του Κλάγκες*. Κυριότερα έργα του: *Vorlesungen über Psychologie* (1831).- *Psyche. Zur Entwicklungsgeschichte der Seele* (1846).- *Physis* (1851).

Γιάν. Κρητικός

Καρούσος Θεόδωρος. Επτανήσιος φιλόσοφος (1808-1876), μαθητής του Νεοφύτου Βάμβα*. Μυήθηκε στο φιλοσοφικό σύστημα του Χέγκελ* από τον Ιωάννη Μενάγια*. Από το 1832 καθηγητής φιλοσοφίας στο Αργαστόλι, στους Παξούς, στην Τεργέστη. Το 1851, καθηγητής των ελληνικών στην Ξακουστή Πετρίτσειο Σχολή του Ληξουρίου και, το 1854, γυμνασιάρχ-

Καρσάβιν

χης στην ίδια σχολή. Από το 1858 αναμίχθηκε και στην ενεργό πολιτική, όπου, ως βουλευτής, έπαιξε ρόλο στη δημόσια ζωή της Επτανήσου. Εξεφώνησε και δημοσίευσε πολλούς λόγους με την ευκαιρία μνημοσύνων ή έναρξης μαθημάτων στην Πετριτσείο Σχολή και υπέρ της Ενωσης των Ιονίων νήσων με την Ελλάδα. Από τις κυριότερες φιλοσοφικές πραγματείες του είναι οι εξής: *Λόγος εισαγωγικός εις την σειράν της φιλοσοφίας, εκφωνηθείς κατά την έναρξιν των μαθημάτων της εν Παλαιώ Κεφαλληνίας Πετριτσείου Σχολής (10 Σεπτεμβρίου 1856)*. - *Ο Σωκρατισμός και ο Χριστιανισμός (1865)*. - *Δοκίμιον της παρ' Ελληνι φιλοσοφίας (δημοσιεύτηκε μετά τον θάνατό του, το 1888)*. Για τον χεγκελιανό Καρούσο, "φιλοσοφική και εθνική εκπαίδευσις είναι έννοιαι συσχετικά και αχώριστοι, επειδή, βέβαια, εν εκ των κυριωτέρων χαρακτηριστικών του ελληνικού πνεύματος υπήρξε πάντοτε η περί το φιλοσοφείν τάσις και ενέργεια" (Εναρκτήριο μάθημα).

Βιβλιογρ.: Γ. Κ. Γρατσιάτος, *Εγγελοιανοί εν Ελλάδι*, περιοδικό "Αρχαίον Φιλοσοφίας και θεωρίας των Επιστημών", έτος Γ', τεύχ. 3. - Ε. Π. Παπανούτσος, *Νεοελληνική Φιλοσοφία*, τόμος 2, 1956.

Γιάν. Κρητικός

Καρσάβιν Λεβ Πλατόνοβιτς (1882, Πετρούπολη - 1952, Αμπέζ - Κόμι). Ρώσος θρησκευτικός φιλόσοφος, ειδικός στην ιστορία του Μεσαίωνα και πολιτισμολόγος. Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Πετρούπολης. Το 1922 η σοβιετική κυβέρνηση τον εξόρισε. Εξήσε στο Βερολίνο και στο Παρίσι. Το 1928 εγκαταστάθηκε στην αστική Λιθουανία, όπου δίδασκε Γενική Ιστορία στο Πανεπιστήμιο της Κάουνας και αργότερα της Βίλνας. Το 1948 -όταν η Λιθουανία είχε προσαρτηθεί στην ΕΣΣΔ- συλλαμβάνεται από τις σοβιετικές αρχές και στέλνεται σε στρατόπεδο, στο Αμπέζ τοϋ Κόμι, όπου και πεθαίνει από φυματίωση. Βασικά του έργα: *Ο πολιτισμός του Μεσαίωνα*, Σανκτ-Πέτερμπουργκ - Μόσχα, 1914. - *Ο καθολικισμός*, Πετρούπολη, 1918. - *Ανατολή, Δύση και ρωσική ιδέα*, Πετρούπολη, 1922. - *Ο Τζ. Μπρούνο*, Βερολίνο, 1923. - *Φιλοσοφία της Ιστορίας*, Βερολίνο, 1923. - *Θρησκευτικά - φιλοσοφικά έργα*, Μόσχα, 1992. κ.ά.

Αναπτύσσοντας την έννοια "Εν και παν", ο Καρσάβιν συνδέει τη "ρωσική φιλοσοφική παράδοση με τη νεοπλατωνική κατεύθυνση στην ιστορία της φιλοσοφίας της Δύσης". Οι απόψεις του για τη φιλοσοφία της Ιστορίας κυριαρχούνται από την ιδέα της ανάπτυξης.

Ερευνά την καθοριστική επίδραση των ανωτέρων επιπέδων του ιστορικού Είναι επί των κατωτέρων και επεξεργάζεται το πρόβλημα του "γενικού" στην Ιστορία. Κατά την άποψή του, το κράτος επιδιώκοντας να πραγματοποιήσει τα χριστιανικά ιδανικά είναι υποχρεωμένο, σε τελευταία ανάλυση, να συγχωνευθεί με την Εκκλησία (*Οι φιλόσοφοι της Ρωσίας του 19ου και 20ού αιώνα*, Μόσχα, 1993, σελ. 82).

Βιβλιογρ.: Λόσκι Ν. Ο., *Ιστορία της ρωσικής φιλοσοφίας*, τόμ. ΙΙ, μ. 2ο, Λένινγκραντ, 1991, σελ. 147-157.

Θεοχ. Κεσσιόης

καρτεσιανισμός. Νεότερο ορθολογικό και μεθοδολογικό σύστημα που αφορμάται από τον Καρτέσιο (Descartes*, 1596-1650), σύμφωνα με τον οποίο ο στοχασμός διαθέτει εσωτερικές ενόρασεις και έμφυτες γνωστικές δυνάμεις που του επιτρέπουν την απόκτηση ακριβούς και βεβαίας γνώσεως χωρίς τη μεσολάβηση των αισθήσεων. Η σαφής και ευκρινής ιδέα, όπως ο ίδιος αποκαλεί την αρχική ενόραση, δεν είναι παρά η αναμφίβολη σύλληψη ενός καθαρού πνεύματος, μια νοητική διεργασία η οποία μας απαλλάσσει εξ ολοκλήρου από την αμφιβολία για ό,τι προσπαθούμε να κατανοήσουμε. Ο Καρτέσιος, δηλαδή, προσπαθεί -όχι χωρίς αντιφάσεις- να αποσπάσει τον άνθρωπο από την αντικειμενική τάξη του φυσικού κόσμου, από το δράμα της φύσεως, και να τον στρέψει προς τον έσωτερικό κόσμο, στις εκ των προτέρων αρχές της νοήσεως (a priori), στο δράμα της συνειδήσεως. Υπενθυμίζεται ότι η "μεθοδική" αμφιβολία για την ύπαρξη του εξωτερικού κόσμου υποχρεώνει τον φιλόσοφο να στραφεί προς την αρχική βεβαιότητα, στο "cogito, ergo sum" (σκέπτομαι, άρα υπάρχω), το οποίο δεν μπορεί να είναι απατηλό, και τούτο δεν είναι άλλο από το "στοχάζεσθαι". Από την υποκειμενική και μοναχική αυτή ύπαρξη, το αρχικό δεδομένο της συνειδήσεως, προήλθε σταδιακά η συγκρότηση του ορθολογικού φιλοσοφικού συστήματος του Καρτεσίου, το οποίο υποτίθεται ότι αναλύει και εκφράζει την πρωταρχική μορφή γνώσεως. Το ορθολογικό αυτό σύστημα οικοδομείται πάνω στις δύο κύριες λειτουργίες του ανθρώπου, την ενόραση* και την παραγωγή*. Η πρώτη παρέχει το ευκρινώς γνωστό, είναι δηλαδή η ίδια η ενόραση. Η δεύτερη αποτελεί την κίνηση από τη μια ενόραση στην άλλη. Η μαθηματική επιστήμη παρέχει την απόλυτη βεβαιότητα και την αυστηρή αναγκαιότητα, γιατί το αντικείμενό της είναι

απλό και καθαρό και δεν προϋποθέτει τίποτε που να εξαρτάται από την εμπειρία και να χρειάζεται εμπειρική επαλήθευση. Η περί εμφύτων ιδεών ("innate ideas") θεωρία του φιλοσόφου ενισχύει τις απόλυτες αυτές θέσεις. Στόχος, συνεπώς, της νέας αυτής μεθόδου είναι η δημιουργία μιας ενοποιημένης επιστήμης υπό την αιγίδα των "καθολικών μαθηματικών", υπό την έννοια ότι κάθε τμήμα της θα έχει την ίδια "καθαρότητα", "σαφήνεια" και "εγκυρότητα" με την αριθμητική και τη γεωμετρία. Από τις αντιφατικές αυτές θέσεις προέκυψε, επίσης, ο απόλυτος καρτεσιανός δυϊσμός, σύμφωνα με τον οποίο υπάρχουν η απόλυτη νοητική ουσία, για την οποία μας διαβεβαιώνει η φιλοσοφία, και η αναζήτηση των σχέσεων της νοητικής ουσίας προς τον απόλυτο χαρακτήρα της ύλης. Οι δύο αυτές οντότητες, η νόηση και το σώμα, είναι ανεξάρτητες μεταξύ τους. Το ανθρώπινο σώμα ευρίσκεται στον χώρο και υπόκειται στους μηχανικούς νόμους. Η νόηση όμως δεν περιορίζεται στον χώρο, ούτε οι λειτουργίες της υπόκεινται στους μηχανικούς νόμους. Η διάκριση αυτή απορρέει από τις βασικές αρχές του φιλοσόφου, σύμφωνα με τις οποίες κάθε ιδιότητα προϋποθέτει και την ουσία της και οι ουσίες που οι ιδιότητές τους μπορούν να νοηθούν χωρίς να δανείζονται τίποτε η μία από την άλλη, είναι χωριστές. Το μόνο ερώτημα που απέμεινε έκτοτε στη φιλοσοφία προς απάντηση είναι ποια από τις δύο αυτές οντότητες ήταν δυνατόν να επικρατήσει τελικά, ή, αν θα μπορούσαν, όπως ενόμιζε ο Καρτέσιος, να συνυπάρχουν και οι δύο. Έργα του: *Κανόνες για την καθοδήγηση του πνεύματος*, μετάφρ. Γ. Δαρδιώτη, έκδ. Φιλοσοφική Βιβλιοθήκη, Θεσσαλονίκη, 1974.- *Meditationes de prima philosophia*, έκδ. C. Adam-P. Tannery.- "Oeuvres de Descartes", τόμ. 13, Leopold Cerf, Imprimeur - Editeur, Paris, 1897-1913, τόμ. VII.

Βιβλιογρ.: Α. Αυγελή, *Μαθηματα φιλοσοφίας. Ορθολογισμός και Εμπειρισμός*, Θεσσαλονίκη, 1974.

Λεων. Κ. Μπαρτζελιώτης

Καρτέσιος, βλ. Ντεκάρτ

Κασσιόδωρος (Squillace, 490 - Vivarium, 583). Ρωμαίος πολιτικός άνδρας και συγγραφέας συριακής καταγωγής. Σύγχρονος του Βοηθίου, υπάλληλος και αυτός του Θεοδορίχου, συνέταξε *Οδηγόν σπουδών των μοναχών*. Ο ίδιος έζησε από το 540 έως το 583 σε μοναστήρι στο Vivarium της Καλαβρίας, προωθώ-

ντας μεταξύ των μοναχών ποικίλες πολιτιστικές δραστηριότητες, όπως η μεταγραφή κλασικών και χριστιανικών κειμένων. Υπήρξε το πρώτο παράδειγμα πεπαιδευμένου και ανθρωπιστικού μοναχισμού που συνδύαζε το κλασικό οτιμ με την προσευχή.

Η λογοτεχνική του παραγωγή ήταν πολύπλευρη, συχνά συναρτώμενη προς την ενασχόληση του με τα κοινά. Μεταξύ των πλέον σημαντικών έργων του αναφέρουμε τα: *Chronica*, Χρονικό από κτίσεως κόσμου έως το έτος 519, *De origine actibusque Getarum*, ιστορία του γοθτικού λαού, *De anima*, δοκίμιο περί της αρχής και της πνευματικότητας της ψυχής, *Commenta psalterii*, όπου εξαιρείται ο μεσαιωνικός χαρακτήρας των Ψαλμών, *Historia ecclesiastica tripartita*, διαδομένο κατά τον Μεσαίωνα εγχειρίδιο εκκλησιαστικής ιστορίας, και *Institutiones divinarum et humanarum rerum*, έργο εγκυκλοπαιδικού χαρακτήρα περί την θεολογία και τις ελευθέρια τέχνες.

Μαριάντζελα Ιέλο

Κάσσιος Λογγίνος, βλ. Λογγίνος Κάσσιος

Κασσίρερ Ερνστ (1874, Μπρεσλάου - 1945, Νέα Υόρκη). Γερμανός ουμανιστής φιλόσοφος, γιος εβραίων εμπόρων. Βασικός εμπνευστής της νεοκαντιανής σχολής του Marbourg*, υπήρξε καθηγητής στα πανεπιστήμια του Αμβούργου, της Οξφόρδης, του Γκέντεμποργκ και του Κολούμπια της Νέας Υόρκης. Λάτρης του κλασικού λόγου, επιδόθηκε σε μια τεράστια πνευματική προσπάθεια με στόχο να ανατοποθετήσει την ιστορία της σκέψης, επιλέγοντας ανάμεσα στον δογματισμό και τον σκεπτικισμό*, την κριτική μέθοδο του Καντ*. Χάρη στη μέθοδο αυτή μπορούμε να διακρίνουμε τις απειράριθμες ιστορικές μορφές των αναπαράστάσεών μας, που εκδηλώνονται μέσω των "συμβόλων" στο επίπεδο τόσο της γνώσης όσο και της τέχνης. Για τον Κασσίρερ, η σκέψη έχει τη δική της ξεχωριστή περιπέτεια, αυτοανακαλύπτεται μέσα στους δαιδάλους της ετερογένειάς της, για να συστηματοποιηθεί στο πνευματικό πεδίο της Aufklärung (= διαφωτισμού), που αποτελεί το κοινό εφελτήριο των θεωρητικών ρευμάτων που διαπερνούν τον 18ο αιώνα. Την πληθώρα αυτών των ρευμάτων επιχειρεί να συνθέσει στο έργο του *Η φιλοσοφία του διαφωτισμού* και να ενώσει σε μια αδιάρρητη ενότητα τις δύο όψεις της φιλοσοφίας, τη θεωρητική και την πρακτική - επιστημονική.

Κάστελς

Ο Κασσίρερ ασχολήθηκε σχεδόν με όλο το φάσμα του επιστητού: θρησκεία, μυθολογία, ποίηση, λαϊκή κουλτούρα, ανθρωπολογία. Από το πλήθος των έργων του ξεχωρίζουν επίσης *Η φιλοσοφία των συμβολικών μορφών*, *Ο μύθος του κράτους και Άτομο και κόσμος στη φιλοσοφία της Αναγέννησης*.

Ευστάθ. Μπάλιας

Κάστελς (Castells) Μανουέλ (γεν. 1942). Ισπανογάλλος κοινωνιολόγος, ειδικευμένος κυρίως στα ζητήματα του αστικού χώρου. Έργα του: *La question urbaine*, 1975².- *The Economic Crisis and American Society*, 1980.- *Πόλη και κοινωνικοί αγώνες*, Αθήνα, 1981.

Δ. Π.

κάστες. Ο όρος προέρχεται από το πορτογαλικό "casta", που χρησιμοποιήθηκε με την έννοια της φυλής ή του γένους, και ετυμολογείται από το λατινικό castus που σημαίνει αγνός, καθάρης. Χρησιμοποιείται με δύο σημασίες.

Κατά την ευρεία σημασία του, ο όρος κάστα παραπέμπει σε ένα σύστημα κοινωνικής διαστρωμάτωσης κλειστό, το οποίο βασιζέται στην κληρονομικότητα και καθορίζει τις κοινωνικές θέσεις των ατόμων σύμφωνα με το γόητρο, το επάγγελμα ή τον τόπο κατοικίας. Χρησιμοποιήθηκε με αυτή την έννοια στην αμερικανική κοινωνιολογία, κυρίως για να περιγράψει τις διαφοροποιήσεις μεταξύ λευκών και μαύρων. Από κάποιους μελετητές χρησιμοποιήθηκε επίσης για τις νομοκατεστημένες τάξεις της δυτικής φεουδαρχίας. Με την έννοια του κλειστού κοινωνικού στρώματος, κάστες μπορούν να χαρακτηριστούν διάφορες στρωματώσεις αρχαίων λαών, όπως οι ιερείς στην αρχαία Αίγυπτο, οι σαμουράι στην Ιαπωνία κ.ά.

Με τη στενή έννοια κατά όρου χαρακτηρίζεται το ιδιόμορφο σύστημα κοινωνικής οργάνωσης που συναντάται μόνο στην Ινδία. Εμφανίστηκε στην αρχαία και πρώιμη μεσαιωνική περίοδο κατά την περίοδο διαμόρφωσης ενός είδους φεουδαρχικής δομής. Εξού και οι τέσσερις "βάρνα" παρουσιάζονται ως οι αρχικές κάστες. Αυτές αντιστοιχούν κατά κάποιον τρόπο στις τέσσερις νομοκατεστημένες τάξεις της δυτικής φεουδαρχίας και περιλαμβάνουν: τους βραχμάνους ή ιερείς, τους ξατρία ή πολεμιστές (αντιστοιχεί των φεουδαρχών), τους βαισά ή εμπόρους και τους σούντρα ή υπηρέτες και αγρότες, εκμισθωτές γης και διαφόρων επαγγελματιών. Εκτός από τις τέσσερις βάρνα, και

εκτός του συστήματος κοινωνικής διαστρωμάτωσης που αυτές αντιπροσωπεύουν, υπήρχε και μια πέμπτη κατηγορία, οι "ανέγγιχτοι" ή μιανοί, των οποίων το άγγιγμα, ακόμη και η ματιά τους, αποτελούσε βεβήλωση για όλους τους άλλους. Πάνω στο παραδοσιακό αυτό σύστημα των τεσσάρων βάρνα στηρίχτηκε και η σύγχρονη επέκταση των καστών με τη δημιουργία των νέων επαγγελμάτων. Οι σύγχρονες "τζάτι" (το σανσκριτικό αντίστοιχο της κάστας) φθάνουν σήμερα πάνω από 2500 και είναι το αποτέλεσμα της περαιτέρω ανάπτυξης του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας.

Τα χαρακτηριστικά των καστών είναι τα εξής: πρόκειται για στρώματα που έχει επαγγελματική βάση αλλά η προέλευσή της είναι θρησκευτική. Πράγματι, ο ινδουισμός είναι εκείνος που συνετέλεσε στην ανάπτυξη της κάστας ως καθολικής οργάνωσης και, γι' αυτό τον λόγο, το είδος αυτό διαστρωμάτωσης είναι όχι μόνο από τα αυστηρότερα αλλά και δεν αμφισβητείται από τα άτομα. Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι ακόμη και σήμερα, παρ' όλες τις προσπάθειες εξάλειψης των συνεπειών που επιφέρει στην κοινωνική ζωή το αυστηρό σύστημα ιεράρχησης των καστών, και τη στιγμή που σύμφωνα με το ινδικό σύνταγμα του 1950 και νόμο του 1955 οι κάστες είναι ισότιμες και απαγορεύονται οι διακρίσεις ανάμεσά τους, το σύστημα των καστών δεν εκλείπει, αποτελώντας το κυριότερο εμπόδιο εκσυγχρονισμού της ινδικής κοινωνίας. Οι κάστες επίσης είναι ενδογαμικές πατρογονικές ομάδες. Αυτό σημαίνει ότι τα μέλη μιας κάστας συναναστρέφονται, συνηθίζονται και παντρεύονται μόνο με μέλη της κάστας τους, ενώ η επιμειξία μεταξύ των μελών διαφορετικών καστών απαγορεύεται. Επειδή δε η βάση τους είναι επαγγελματική, τα μέλη μιας κάστας δεν μπορούν να ακολουθήσουν επάγγελμα άλλο από εκείνο του πατέρα τους.

Τις κάστες μελέτησαν συστηματικά ο Μαξ Βέμπερ*, ο Σελεστέν Μπουγκλέ και ο Λουί Ντυμόν. Η κάστα διαφοροποιείται από τη φυλή γιατί δεν κατέχει μια συγκεκριμένη εδαφική περιοχή ούτε συνιστά πολιτική ένωση. Διαφέρει επίσης από τη συντεχνία, διότι στην κάστα το επάγγελμα καθορίζεται κληρονομικά, ενώ στη συντεχνία ο μαθητευόμενος είναι ελεύθερος να διαλέξει το επάγγελμα και τον μάστορα που επιθυμεί· κι επιπλέον οι συντεχνίες λειτουργούν ανταγωνιστικά ενώ οι κάστες συμπληρωματικά μεταξύ τους. Επικεφαλής της κάστας βρίσκονται τα συμβούλια - παντζαγιάτα, που ε-

λέγγουν την κοινωνικο-οικονομική δραστηριότητα των μελών και αποδίδουν δικαιοσύνη.

Δημ. Τσατσούλης

Καστοριάδης Κορνήλιος (1922-). Πολιτικός διανοητής των ημερών μας. Γεννημένος στην Κωνσταντινούπολη και μεγαλωμένος στην Αθήνα από μεγαλοαστική οικογένεια, άρχισε τις πανεπιστημιακές σπουδές του με ταυτόχρονη ανάμιξη στο κοινωνικό κίνημα κατά της δικτατορίας και της κατοχής με αποτέλεσμα να ακολουθήσει τον δρόμο της εξορίας, το 1945, στο Παρίσι, όπου ζει και δρα μέχρι σήμερα. Διακρίθηκε για την αυτονομία του που διατήρησε μέσα στις γραμμές της αριστερής διάνοησης, αρχίζοντας ως τροτσκιστής και συνεχίζοντας εντελώς αυτόνομα με την έκδοση (1948-1966) του περιοδικού οργάνου "Σοσιαλισμός ή Βαρβαρότητα" ("Socialisme ou Barbarie"). Θεωρείται πρόδρομος του παρισινού Μάη του '68, ανανεωτής του μαρξισμού*, δριμύς κριτικός του υπαρκτού (δογματικού) σοσιαλισμού (σταλινισμού), πολέμιος του ύστερου καπιταλισμού και του νεοφιλελευθερισμού, πρωτοπόρος της ιδέας για μια "αυτόνομη" πολιτική δράση κοινοτήτων πολιτών, τις οποίες διαβλέπει να ακμάζουν παραδειγματικά στο αρχαιοελληνικό άστυ και στις πρωτοαστικές κοινότητες ("communes", "κομμούνες") της Δυτικής Ευρώπης μέσα από το πρώιμο συντεχνιακό φαινόμενο.

Κύρια έργα του δημοσιευμένα στα γαλλικά πάντοτε και μεταφρασμένα σε πολλές γλώσσες είναι τα ακόλουθα: *Η Γραφειοκρατική Κοινωνία, Το Επαναστατικό Κίνημα στον Σύγχρονο Καπιταλισμό* (1979), *Η Φαντασιακή θέσμιση της Κοινωνίας* (1975), *Τα Σταυροδρόμια του Λαβυρινθου* (1978), *Από την Οικολογία στην Αυτονομία* (1981), *Ανθρωπολογία, Πολιτική, Φιλοσοφία* (1993) κ.ά. αυτοτελή βιβλία ή ανθολόγια διαλέξεων και άρθρων του. Κεντρική ιδέα του στοχασμού του είναι η "αυτονομία", δηλαδή ο αυτοπροσδιορισμός του υποκειμένου της ιστορίας (προσωπικού ή συλλογικού) χωρίς "έξωθεν" ή "άνωθεν" παρεμβάσεις. Απόρροια της εμπειρίας του σταλινικού φαινομένου και συνάμα ριζική αναίρεσή του είναι για τον Καστοριάδη η αυτοθέσμιση της κοινωνίας. Έτσι απαντά στο δίλημμα "Να μείνουμε μαρξιστές ή να γίνουμε επαναστάτες;", το οποίο θέτει η γραφειοκρατική στρέβλωση του μαρξισμού στη συνειδηση κάθε ευαισθητοποιημένου ανθρώπου.

Μάριος Π. Μπέγζος

κασφ. Ο όρος kashf χρησιμοποιείται από τη σουφική φιλοσοφία, δηλαδή τη μυστικιστική διδασκαλία στο Ισλάμ, για να αποδώσει την έννοια της αποκάλυψης, της φανέρωσης, την οποία αποκτούν οι σούφι*, οι οποίοι, ανάλογα με το επίπεδο συνειδητοποίησής της, μπορούν να οδηγηθούν σε μια ενορατική και νοητική γνώση του Θεού.

Υπάρχουν κατά τους μυστικούς του Ισλάμ τέσσερα βασικά είδη αποκάλυψης: α. Kashf kauni, η αποκάλυψη σε επίπεδο κτιστών πραγμάτων. Είναι αποτέλεσμα ευσεβών πράξεων και κάθαρση κατώτερων ψυχών. Γίνεται σαφής σε όνειρα και οράσεις. β. Kashf ilahi, η θεική αποκάλυψη. Καρπός συνεχούς προσευχής. Οδηγεί στη γνώση των πνευμάτων, ώστε ο σούφι να γίνεται γνώστης των κρυφών σκέψεων της καρδιάς. γ. Kashf 'aqli, η αποκάλυψη με το νου. Είναι ο κατώτερος βαθμός ενορατικής γνώσης, την οποία μπορούν να αποκτήσουν και οι φιλόσοφοι. δ. Kashf imani, η αποκάλυψη δια της πίστεως. Είναι ο καρπός ολοκληρωμένης πίστεως, αφού προηγουμένως ο άνθρωπος πλησιάσει τις αρετές του Προφήτη (Μωάμεθ) και φθάσει στο επίπεδο να διαλέγεται αγγέλους και τις ψυχές των προφητών.

Βιβλιογρ.: A. Schimmel, *Mystische Dimensionen des Islam*, Diederichs, Köln, 1985.

Αλέξ. Καριώτογλου

"Καταγωγή (Η) της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους", του Φρ. Ένγκελς. Η επιστημονική προσέγγιση της Οικογένειας αρχίζει το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα με τους Bachofen*, Morgan*, Engels*, οι οποίοι για πρώτη φορά την αντιλαμβάνονται ως ιστορικό κοινωνικό θεσμό, η δομή και λειτουργία του οποίου προσδιορίζονται από τον βαθμό ανάπτυξης της κοινωνίας στο σύνολό της.

Στο βιβλίο του Engels "Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους" γίνεται μια ανασκευή διαπιστώσεων και θέσεων των Bachofen και Morgan και περαιτέρω ανάπτυξη αυτών των θεσμών υπό το πρίσμα του ιστορικού υλισμού*.

Ο Engels, παρά την αναγνώριση της μεγάλης προσφοράς του Bachofen στην επιστημονική προσέγγιση της μελέτης της οικογένειας, επισημαίνει μια βασική ερμηνευτική αδυναμία στο έργο του, χωρίς ωστόσο να αμφισβητεί κανένα από τα στοιχεία που παραθέτει: Ο Bachofen δεν μπόρεσε να εξηγήσει τις μεταβολές που συντελέστηκαν (πέρασμα από το πατρικό στο μητρι-

κατάδειξη

κό δίκαιο, καθιέρωση της μονογαμίας κ.λπ.) ως αποτέλεσμα εξέλιξης των όρων ζωής, αλλά τις αποδίδει στην αντανάκλαση θρησκευτικών παραστάσεων που εντωμεταξύ έχουν μεταβληθεί (χωρίς να λέει πώς και γιατί).

Ο Morgan –Αμερικανός εθνολόγος, αρχαιολόγος και ιστορικός, μελετητής της πρωτόγονης κοινωνίας– είναι ο πρώτος που υπογραμμίζει την επίδραση της κοινωνίας στη μορφή οργάνωσης και λειτουργίας της οικογένειας. Η οικογένεια κατά τον Morgan δεν παραμένει αμετάβλητη, αλλά ακολουθεί την πορεία ανάπτυξης της κοινωνίας. Περνά από μια κατώτερη σε μια ανώτερη μορφή, στον βαθμό που η κοινωνία αναπτύσσεται από ένα κατώτερο σε ένα ανώτερο επίπεδο.

Την εξέλιξη της ανθρωπότητας ο Morgan την ταξινομεί σε τρία στάδια: α) της άγριας κατάστασης, β) της βαρβαρότητας και γ) του πολιτισμού. Κάθε ένα από αυτά τα στάδια τα υποδιαιρεί σε κατώτερο, μεσαίο και ανώτερο. Ασχολείται διεξοδικά με τη μελέτη των δύο πρώτων σταδίων (άγρια κατάσταση, βαρβαρότητα), ενώ το τρίτο στάδιο (πολιτισμός) τον ενδιαφέρει μόνο στον βαθμό που αυτό τον εξυπηρετεί για να περιγράψει τη μετάβαση από τη βαρβαρότητα στον πολιτισμό. Σε κάθε ένα από αυτά τα στάδια αντιστοιχεί και ένας τύπος οργάνωσης της οικογενειακής ζωής: α) αιματοσυγγενική ή πουναλουανή (ομαδογαμική), β) ζευγαρωτή, γ) μονογαμική.

Ο Engels, βαδίζοντας στα ίχνη των διαπιστώσεων του Morgan, αποδέχεται τα στάδια εξέλιξης της ανθρωπότητας, όπως αυτά διατυπώθηκαν από τον Morgan (με μοναδική διαφορά τη σύμπτυξη που έκανε αφαιρώντας από κάθε στάδιο τις υποδιαιρέσεις σε κατώτερο, μεσαίο και ανώτερο), και επιχειρεί μια συμπλήρωση και μια ανασκευή της οικονομικής ερμηνείας που είχε δώσει ο Morgan για την εξέλιξη της οικογένειας.

Το στοιχείο που, σύμφωνα με τον Engels, οδήγησε στην καθιέρωση της μονογαμικής οικογένειας είναι η αύξηση της παραγωγής σαν αποτέλεσμα νέων πηγών απόκτησης τροφής (κτηνοτροφία, γεωργία). Η αύξηση της παραγωγής δημιουργεί πλεόνασμα (το προϊόν που περισσεύει μετά την ικανοποίηση όλων των αναγκών), το οποίο θα πρέπει κάπου να διατεθεί. Σε ποιον ανήκει όμως αυτό το υπερ-προϊόν; Στην αρχή, παρατηρεί ο Engels, ανήκει στο γένος.

Η ζευγαρωτή οικογένεια είχε εισαγάγει ένα νέο και αποφασιστικής σημασίας στοιχείο για

την καθιέρωση της μονογαμίας: δίπλα στη βεβαιωμένη μητέρα έβαλε τώρα και τον βεβαιωμένο πατέρα του παιδιού. Η μονογαμική οικογένεια που ακολουθεί τη ζευγαρωτή βασιζέται, κατά τον Engels, στην κυριαρχία του άνδρα με σκοπό τη γέννηση παιδιών με αδιαφιλονίκητη πατρότητα.

Σε όλη της την αυστηρότητα συναντάμε αυτή τη μορφή οικογένειας στην αρχαία Ελλάδα. Στοιχείο του υποβιβασμού και ταπείνωσης της γυναίκας συναντάμε σε όλα τα αρχαία κείμενα (*Οδύσσεια*, *Ιλιάδα*, αρχαίες τραγωδίες).

Τη μετάβαση από τη συγγενική μορφή οργάνωσης της κοινωνίας (gens) στην πολιτική - κρατική ο Engels δεν ερμηνεύει μόνο με την εμφάνιση της ατομικής ιδιοκτησίας, όπως πίστευε ο Morgan για την Αρχαία Ελλάδα και τη Ρώμη, αλλά και με τον νέο καταμερισμό εργασίας και την εμφάνιση των τάξεων: "η παραγωγικότητα της εργασίας αυξάνεται συνεχώς και μαζί της η ατομική ιδιοκτησία και η συναλλαγή, οι οικονομικές ανισότητες και η δυνατότητα χρησιμοποίησης της ξένης εργατικής δύναμης, και επομένως η βάση των ταξικών ανταγωνισμών".

Η δουλεία ανάγεται σε σπουδαία πηγή πλούτου. Οι εξελίξεις όμως αυτές έκαναν αναγκαστική τη διάσπαση της κοινωνίας σε ελεύθερους και δούλους, σε πλούσιους εκμεταλλευτές και φτωχούς αντικείμενα της εκμετάλλευσης, δημιουργώντας έτσι κοινωνικές αντιθέσεις που δύσκολα μπορούσαν να γεφυρωθούν. Αντίθετα τις έσπρωχνε στα άκρα.

Το κράτος εμφανίζεται εδώ, κατά τον Engels, ως ο νέος θεσμός που καλείται να καταστείλει τις συγκρούσεις. Ο ρόλος του γίνεται αποδεκτός από όλους γιατί στέκεται φαινομενικά πάνω από τις τάξεις. «Το καθεστώς των γενών», όπως παρατηρεί ο Engels, "είχε φάει τα ψωμιά του. Είχε διασπαστεί από τον καταμερισμό της εργασίας και από το αποτέλεσμα αυτού του καταμερισμού – από τη διάσπαση της κοινωνίας σε τάξεις. Αντικαταστάθηκε από το "κράτος"».

Βιβλιογρ.: Φρ. Ένγκελς, *Η καταγωγή της Οικογένειας, της Ατομικής Ιδιοκτησίας και του Κράτους*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1984.- Bachofen J. J., *Das Mutterrecht*, Frankfurt-M., 1982.- Morgan L. H., *The ancient society ...*, Stuttgart, 1987.

Χρ. Νόβα - Καλτσούνη

κατάδειξη. Όρος που χρησιμοποιείται για να εκφράσει την πέραν κάθε αμφιβολίας απόδειξη ενός ισχυρισμού ή την εμπειρική και αντιλη-

πτική προφάνεια που συνοδεύει ένα γεγονός που εμφανώς καταδεικνύεται. Καταχρηστικώς μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να εκφράσει συγκεκριμένες μορφές διαλογισμού στην πορεία συνεπαγωγών του ζητούμενου από δεδομένες προκειμένες (το οποίο έτσι καταδεικνύεται). Επίσης χρησιμοποιείται για να εκφράσει την επιδείξη (κατάδειξη) του τρόπου με τον οποίο πραγματοποιείται κάτι.

Διον. Αναπολιτάνος

καταδήλωση. Το γεγονός της υποδήλωσης ενός αντικειμένου ή μιας κλάσης αντικειμένων με κάποιο ιδιαίτερο όνομα στα πλαίσια μιας γλώσσας. Στην περίπτωση του κοινού ονόματος μιας κλάσης αντικειμένων, η καταδήλωση αποτελεί την έκταση της έννοιας που σημαίνεται με το κοινό όνομα. Στα πλαίσια μιας συμβολικής τυποποιημένης γλώσσας, τα ονόματα αντικειμένων ανήκουν στα σύμβολα σταθερών (ή σταθερά σύμβολα) της γλώσσας, ενώ τα κοινά ονόματα, που χρησιμοποιούνται για τη σήμανση κλάσεων αντικειμένων, ανήκουν στα κατηγορηματικά σύμβολα της γλώσσας, δηλαδή στα σύμβολα που χρησιμοποιούνται για να εκφράσουν σχέσεις ή ιδιότητες. Με τον όρο "καταδήλωση" εκφράζουμε το ίδιο με αυτό που εκφράζεται με τον όρο "αναφορά" (reference) στα πλαίσια θεωριών νοήματος στη φιλοσοφική λογική. Για παράδειγμα, η κοινή αναφορά ή καταδήλωση των όρων "Αποσπερίτης" και "Αυγερινός" είναι ο πλανήτης Αφροδίτη. Για την περίπτωση προτάσεων (δηλαδή καταγεγραμμένων κρίσεων) η καταδήλωσή τους ή η αναφορά τους είναι η συγκεκριμένη τιμή αλήθειας τους που εκφράζει το αληθές ή ψευδές τους.

Διον. Αναπολιτάνος

καταμερισμός έργου. Συναντάται και ως "τεχνικός καταμερισμός εργασίας", προκειμένου να διαφοροποιηθεί από τον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας". Πρόκειται για μια εξειδίκευση ως προς τις λειτουργίες και δραστηριότητες μιας βιομηχανικής, επιχειρηματικής ή διοικητικής μονάδας ή ακόμη και στην ανάληψη εκτέλεσης ενός έργου. Στη βιομηχανική παραγωγή εννοούμε την παραγωγή ενός μόνον τμήματος του προϊόντος από τον κάθε εργάτη και όχι του συνολικού προϊόντος, όπως συνέβαινε στις χειροτεχνικές μονάδες (μανιφακτούρες). Συνέπεια του απόλυτου καταμερισμού έργου θεωρήθηκε από τη μαρξιστική θεωρία η αποξένωση του εργάτη από το προϊόν

της εργασίας του και η συνακόλουθη αλλοτρίωσή* του. Σήμερα, ο καταμερισμός έργου είναι σημαντικός όρος σε επίμερους κοινωνιολογικούς κλάδους, που ασχολούνται και με τις συνθήκες βελτίωσης των όρων εργασίας ή αύξησης της παραγωγής, όπως η Βιομηχανική Κοινωνιολογία.

Δημ. Τσατσούλης

καταμερισμός κοινωνικής εργασίας. 1. Διαφοροποίηση λειτουργιών και αρμοδιοτήτων, στα πλαίσια των διαφόρων τομέων της παραγωγής, της διοίκησης ή της προσφοράς υπηρεσιών.

2. Στη δομολειτουργική ανάλυση (Parsons*) η έννοια του καταμερισμού της εργασίας είναι συνώνυμο της διαφοροποίησης των επαγγελματιών και θεωρείται ως η βάση για την κοινωνική διαφοροποίηση και την κοινωνική στρωμάτωση.

3. Στον Durkheim* η έννοια του καταμερισμού της κοινωνικής εργασίας αποκτά μια μακρό- και μια μικρο-κοινωνιολογική διάσταση, αφού αποδίδει τόσο τη διάκριση και αυτονομία των διαφόρων κοινωνικών θεσμών (πολιτικών, οικονομικών, νομικών), όσο και τη διάκριση και αυτονόμηση των διαφόρων εξειδικεύσεων και δραστηριοτήτων σε επαγγελματικό-εργασιακό επίπεδο. Στο πνεύμα της θεωρίας του Durkheim, ο καταμερισμός της εργασίας θα πρέπει να γίνει αντιληπτός ως αποτέλεσμα της διαφοροποίησης των κοινωνικών υποκειμένων και όχι αντίθετα. Με την έννοια αυτή η ατομική διαφοροποίηση προηγείται του καταμερισμού της κοινωνικής εργασίας και δεν είναι το αποτέλεσμα της. Βέβαια δεν πρέπει να συγχέεται η κατάσταση αυτή με την αντίληψη ότι τα άτομα, πριν διαφοροποιηθούν κοινωνικά, διέφεραν μεταξύ τους και είχαν συνείδηση αυτής της διαφοράς. Αντίθετα, η διαφοροποίηση αυτή εκφράζει ζωτικές ανάγκες της κοινωνίας και με την έννοια αυτή είναι κοινωνική και όχι ατομική.

4. Μια άλλη διάσταση αποκτά η έννοια του καταμερισμού εργασίας στη μαρξική θεωρία. Σύμφωνα με τον Marx*, ο καταμερισμός της εργασίας αποκτά τη σημασία πραγματικού καταμερισμού από τη στιγμή που σημειώνεται η διάκριση της εργασίας σε χειρωνακτική και πνευματική. Αυτό έχει ως συνέπεια την αυτονόμηση της παραγωγής των ιδεών από την υλική πραγματικότητα. Από αυτή τη στιγμή μπορεί να θεωρηθεί ότι η συνείδηση σφυρηλατείται ως κάτι διαφορετικό από την υπαρκτή πραγματικότητα, δηλαδή αποδίδει πραγματικά κάτι, χωρίς να αποδίδει κάτι πραγματικό. Η συνείδηση

καταναλωτική κοινωνία

ση αυτονομείται από τον εμπράγματο κόσμο και περνά στην παραγωγή της "καθαρής" θεωρίας, θεολογίας, φιλοσοφίας, ηθικής κ.λπ. Παρά την αυτονόμηση αυτή, οι ιδέες και αντιλήψεις παραμένουν για τον Marx αντιλήψεις των πραγματικών (υλικών) συνθηκών των υποκειμένων, οι δε κρατούσες αντιλήψεις δεν είναι τίποτε άλλο από την ιδεαλιστική έκφραση των κυρίαρχων υλικών σχέσεων, δηλαδή των σχέσεων που αναγορεύουν μια τάξη σε κυρίαρχη, και, σε τελευταία ανάλυση, οι ιδέες της κυρίαρχιας της.

5. Η έννοια του καταμερισμού εργασίας μπορεί να αναφέρεται ακόμη στη διάκριση μεταξύ διαφόρων τομέων μιας οικονομίας (πρωτογενής, δευτερογενής, τριτογενής), στην κατανομή εργασιών και αρμοδιοτήτων ανάλογα με το φύλο (ανδρικές και γυναικείες εργασίες) ή και σε διεθνή καταμερισμό εργασίας, δηλαδή στη θέση που κατέχει κάθε χώρα στο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα.

Βιβλιογρ.: Αντωνοπούλου Μ., *Θεωρία και Ιδεολογία στη Σκέψη των Κλασικών της Κοινωνιολογίας*, εκδ. Παπαζήση, 1991, β' έκδοση, σ. 172.- Aron R., *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης*, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1991.- Marx K./Engels F., *Η Γερμανική Ιδεολογία*, MEW, τόμ. 37. Χρ. Νόβα - Καλτσούνη

καταναλωτική κοινωνία. Έννοια συνώνυμη της "κοινωνίας της αφθονίας", που εισήγαγε ο Galbraith* (1958) με το ομώνυμο έργο (*Affluent society*), προκειμένου να χαρακτηρίσει τις βιομηχανικές κοινωνίες, που έχουν πετύχει ένα υψηλό επίπεδο κατανάλωσης. Στο έργο αυτό, ο Galbraith θίγει τη σχέση μεταξύ παραγωγής καταναλωτικών προϊόντων και αναγκών του πληθυσμού. Η παραγωγή προϊόντων δεν προσατολίζεται, όπως πιστεύεται, στις ανάγκες του πληθυσμού, αλλά οι ανάγκες υποτάσσονται στην παραγωγή, με την έννοια ότι αυτές κατασκευάζονται (καλλιεργούνται) μέσα από τον μηχανισμό της διαφήμισης, που κύριος στόχος του είναι η δημιουργία επιθυμιών και αναγκών που δεν υπήρχαν μέχρι την παραγωγή ενός συγκεκριμένου προϊόντος. Ο Galbraith παρατηρεί σχετικά: "Το γεγονός ότι πολλές ανάγκες μας είναι συνθετικά δημιουργήματα των διαφημιστών, ότι τους δίνει σάρκα και οστά η τεχνική της πώλησης και ότι πλάθονται και αναμορφώνονται σύμφωνα με τη θέληση παρασκηνακών δυνάμεων που αναλαμβάνουν να μας πείσουν για το τι θέλουμε, δείχνει ασφαλώς πως οι ανάγκες αυτές αποκλείεται να είναι στ' αλήθεια πιεστικές". Οι μηχανισμοί

αυτοί δεν αρκούνται στην τεχνητή δημιουργία αναγκών για λελογοισμένη κατανάλωση, αλλά στόχο έχουν, όπως επισφαινει ο Thorstein Veblen*, την επιδεικτική κατανάλωση ως και τη σπατάλη. Πρόκειται για στάση που δεν περιορίζεται στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, αλλά διαχέεται σε όλα τα στρώματα ως απόρροια της προβολής από τους μηχανισμούς της διαφήμισης ενός "μέσου" καταναλωτή. Η κατάσταση αυτή είναι συνέπεια και ανάγκη της υπερπαραγωγής, η οποία θα πρέπει να διαθέσει τα παραγόμενα αγαθά με τη συνεχή δημιουργία επιθυμιών για αλόγιστη κατανάλωση. Όσοι, με οποιονδήποτε τρόπο, συμμετέχουν σ' αυτό το κύκλωμα της αλόγιστης σπατάλης αποτελούν αυτούς που ο V. Packard αποκαλεί "δημιουργούς της σπατάλης" (*Waste Makers*). Προκειμένου όμως να λειτουργήσει αυτό το κύκλωμα, θα πρέπει κανείς να παιδεύει στην ιδεολογία του "Ξεπερασμένου από την πρόοδο προϊόντος" και για τον λόγο αυτό άχρηστου και άρα αναγκάιου να αντικατασταθεί. Αυτή είναι η ιδεολογία που συντηρεί ολόκληρο το κύκλωμα των "δημιουργών σπατάλης". Η ιδεολογία όμως αυτή δεν σημαίνει ότι είναι και ο απομηχανής θεός των προβλημάτων της καταναλωτικής κοινωνίας. Η ποσοτική και ποιοτική διαφοροποίηση των καταναλωτικών αγαθών και η συνδεδεμένη με αυτή αδυναμία να παρακολουθήσει κανείς, πολύ δε περισσότερο να ελέγξει την αγορά, αρχίζει να προβάλλει ως το σημαντικότερο πρόβλημα. Τον τελευταίο καιρό παρατηρούμε πως όλο και περισσότεροι καταναλωτές προβληματίζονται γύρω από τις καταναλωτικές τους συνήθειες, την πραγματική χρησιμότητα πολλών από τα προσφερόμενα προϊόντα, καθώς και τις επιπτώσεις που η παραγωγή τους συνεπάγεται για το περιβάλλον.

Βιβλιογρ.: Galbraith J. K., *Η Κοινωνία της Αφθονίας*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1970.- Packard V., *The Waste Makers*, New York, 1960.- Wiswede G., *Soziologie des Verbraucherverhaltens*, Stuttgart, 1972.

Χρ. Νόβα - Καλτσούνη

κατανόηση. Βασική έννοια της ερμηνευτικής· η εύρεση του βαθύτερου νοήματος των φαινομένων της πραγματικότητας. Κατανώ κάποιο φαινόμενο ή αντικείμενο σημαίνει ότι αφομοιώνω (γνωρίζω, κατακτώ, ανακαλύπτω) το νόημα αυτού του αντικειμένου. Ωστόσο είναι γνωστό ότι νόημα έχουν, ή αποκτούν, εκείνα μόνο τα αντικείμενα που δημιουργούνται από τον άνθρωπο, δηλαδή εκείνα που αποτελούν ενσάρκωση, έστω και όχι πλήρη, των σκέψεων, των αισθη-

μάτων, των σκοπών και των ελπίδων του. Και τέτοια είναι πρώτα απ' όλα οι λέξεις, οι εκφράσεις, τα κείμενα. Φυσικά, όχι μόνον αυτά. Στα φαινόμενα στα οποία εμπεριέχεται κάποιο νόημα περιλαμβάνονται όλα τα έργα τέχνης, η συμπεριφορά και η δράση των ανθρώπων, τα εργαλεία παραγωγής, με λίγα λόγια όλα τα αντικείμενα του υλικού και πνευματικού πολιτισμού της κοινωνίας· καθετί που υπέστη την επιδραση ανθρώπινης εργασίας φέρνει τη σφραγίδα αυτής της επίδρασης και έχει αποκτήσει έτσι νόημα. Αυτό σημαίνει ότι τα φαινόμενα της φύσης δεν έχουν νόημα, δεν μπορεί να γίνει λόγος για κατανόησή τους, γιατί αυτά δεν είναι δημιουργήματα του ανθρώπου. Για τη θρησκεία, που θεωρεί τα φαινόμενα της φύσης ως σύμβολα της θείας βούλησης, κατανοώ αυτά σημαίνει βρίσκω το θεικό τους νόημα. Οι φυσικές επιστήμες δεν ενδιαφέρονται για το νόημα και τον προορισμό των αντικειμένων της φύσης, περιορίζονται μόνο στην περιγραφή και την ταξινόμησή τους, στη διερεύνηση των μεταξί τους σχέσεων, αποκαλύπτουν τις αιτίες τους, τα ερμηνεύουν. Γι' αυτό και χωρίζονται σε "φυσικές επιστήμες" και σε "επιστήμες πνευματικές". Κατανοώ σημαίνει καθορίζω ή ανασυγκροτώ το νόημα. Εξηγώ σημαίνει διευκρινίζω τις αμοιβαίες σχέσεις των φαινομένων, τις αιτιώδεις σχέσεις τους. Εάν παρ' όλ' αυτά ανακύπτει ανάγκη κατανόησης των φυσικών φαινομένων, τότε οφείλουμε να δούμε κάπως διαφορετικά τόσο τη φύση όσο και την έννοια "κατανόηση". Κατά τους νέους χρόνους, η φύση άρχισε να νοείται σαν κάτι ανάλογο με τη γλώσσα (τα γραπτά κείμενα), ενώ η κατανόηση θεωρούνταν ως ερμηνεία, δηλαδή ως απόδοση νοήματος σ' εκείνα τα πράγματα και φαινόμενα της φύσης που το στερούνταν. Σήμερα μπορούμε να πούμε ότι η προσφυγή στα συστήματα της σημειωτικής* και στη διαδικασία της κατανόησης αποδείχθηκε σπουδαία ευρετική μέθοδος δόμησης φυσικοεπιστημονικών θεωριών. Η απόδοση στα πράγματα και στα φυσικά φαινόμενα νοηματικού περιεχομένου θεωρείται από τη σύγχρονη φυσιογνωσία ως ένα από τα μέσα με τα οποία μπορούμε να γνωρίσουμε την πραγματικότητα. Κάτι παραπάνω: η κατανόηση θεωρείται ως καθολική γνωστική διαδικασία, που χαρακτηρίζει όλες τις μορφές επιστημονικής γνώσης.

θεοχ. Κεσσιδης

κατανοούσα κοινωνιολογία. Για τον M. Weber*

η Κοινωνιολογία είναι κατανοούσα επιστήμη, με την έννοια ότι κατανοεί την κοινωνική δράση μέσω της ερμηνείας της ατομικής δράσης. Η κατανόηση και ερμηνεία της δράσης του υποκειμένου δεν γίνεται, ωστόσο, σύμφωνα με τις γνώσεις του παρατηρητή - επιστήμονα, αλλά σημασία έχει το νόημα που το δρών υποκείμενο αποδίδει στην πράξη του. Δηλαδή, έργο του κοινωνιολόγου είναι να αξιολογήσει μια συμπεριφορά όχι με βάση το νόημα που αυτός της αποδίδει, αλλά με βάση το νόημα που αυτή έχει για τον δρώντα. Βασική κατηγορία της "κατανοούσας" Κοινωνιολογίας, κατά τη βεμπεριανή έννοια, είναι η έννοια της δράσης (Handeln), η οποία διακρίνεται από την απλή συμπεριφορά (Verhalten) χάρη στο "υποκειμενικό νόημα" (Subjektiver Sinn) με το οποίο τα δρώντα υποκείμενα συνδέουν τη συμπεριφορά τους.

Η πρώτη αυτή σύλληψη της "κατανοούσας" Κοινωνιολογίας από τον M. Weber αναπτύχθηκε περαιτέρω από τον Alfred Schuetz στην Αμερική από τα μέσα του αιώνα ως μια ιδιαίτερη εκδοχή της. Οι δε επιρροές της είναι εμφανείς τόσο στη φαινομενολογική Κοινωνιολογία όσο και στην Εθνομεθοδολογία και τη Συμβολική Διαντίδραση, στον βαθμό που οι κλάδοι αυτοί ασχολούνται με τα δρώντα υποκείμενα και το νόημα που τα ίδια αποδίδουν στις πράξεις τους.

Βιβλιογρ.: Helle H. J., *Verstehende Soziologie und Theorie der symbolischen Interaktion*, Stuttgart, 1977.

Χρ. Νόβα - Καλτσούνη

κατανοούσα ψυχολογία. Ιδεαλιστική κατεύθυνση στη γερμανική φιλοσοφία και ψυχολογία του 20ού αιώνα. Μπορεί να αναχθεί στο έργο του W. Dilthey*, ο οποίος την ονομάζει και Νοολογική ή Πνευματοκρατική ψυχολογία σε αντίθεση προς τη Φυσιολογική ψυχολογία. Πηγάζει από την έννοια της "κατανόησης", έτσι όπως αυτή νοηματοδοτείται από στοχαστές όπως ο Ντίλταϊν, ο Χούσσερλ*, ο Σπράνγκερ*, ο Λίτ* κ.ά. Δηλαδή, ως μία εσωτερική ενορατική νόηση κάποιας πνευματικής ολότητας, μια διείσδυση στην πνευματική υφή του ανθρώπου. Η "κατανόηση", έτσι, αποτελεί επιστημονική μέθοδο για την ερμηνεία των πνευματικών φαινομένων και χαρακτηρίζει τις πνευματικές επιστήμες, σε αντίθεση με τις φυσικές που χρησιμοποιούν τη μέθοδο της λογικής επεξεργασίας των δεδομένων και της αιτιώδους εξήγησης των γεγονότων, που προσπαθούν να τα ανάγουν σε γενικότερους νόμους. Η κατανοούσα

καταπίεση

ψυχολογία –σε αντίθεση προς τη φυσιολογική ψυχολογία– ερευνά, σύμφωνα με τον Ντίλταϊ, και ερμηνεύει τις ψυχικές εκδηλώσεις του ανθρώπου σε σχέση προς την πολιτιστική του δημιουργία. Στην ίδια σχολή της κατανοούσας ψυχολογίας ανήκει και ο Ed. Spranger*, που θεωρεί ότι η ψυχική δομή του ανθρώπου ορίζεται από τη στάση του απέναντι στις αξίες της ζωής. Ο Spranger διακρίνει την ιδεοφυσική κατανόηση (την ερμηνεία ενός όντος από τα φυσικά σημεία), την προσωπική, την πραγματολογική και την ιστορική κατανόηση. Οι αρχές της κατανοούσας ψυχολογίας επέδρασαν στους στοχαστές του υπαρξισμού* –κυρίως ο τρόπος που συλλαμβάνουν την έννοια της "κατανόησης"– όπως ο Μ. Χάιντεγγερ* ή ο Ορτέγκα - Υ - Γκασσέτ*, αλλά και στη διαμόρφωση της κατανοούσας κοινωνιολογίας (Βέμπερ*) καθώς και στην ερμηνευτική (Gadamer*, Ricoeur*).

Α. Κ.

καταπίεση. Όρος με αρκετή πολυσημία, που χρησιμοποιείται στις κοινωνικές επιστήμες και στην πολιτική για να υποδηλώσει την επιβολή ορισμένης βούλησης* σε κάποια άτομα ή ομάδες, τον περιορισμό της ελευθερίας* τους, την όποια άσκηση πίεσης, απειλή χρήσης βίας είτε άσκηση βίας. Η καταπίεση ερμηνεύεται με ποικίλους τρόπους από τους φορείς διαφορετικών και αντιθέτων συμφερόντων και συνδέεται με την εκμετάλλευση* ανθρώπου από άνθρωπο.

Δ. Π.

κατασκευαστική κατεύθυνση, στα μαθηματικά και στη λογική. Πρόκειται για προσέγγιση που καθορίζεται από συγκεκριμένες φιλοσοφικές απόψεις σχετικά με τη φύση των μαθηματικών αντικειμένων και τα όρια της μαθηματικής και λογικής δραστηριότητας. Σε μια πρώτη προσέγγιση η δραστηριότητα αυτή, πρώτον, θα πρέπει να περιορίζεται σε αντικείμενα των οποίων η ύπαρξη πιστοποιείται και διασφαλίζεται κατασκευαστικά και, δεύτερον, στα πλαίσια της δεν θα πρέπει να γίνεται χρήση μεθόδων και αρχών στις οποίες εμπλέκονται ή προϋποτίθενται έννοιες με βαθύτητα μη κατασκευαστικό περιεχόμενο. Τέτοιες έννοιες είναι όσες δεν προκύπτουν από ή δεν προϋποθέτουν το περατοκρατικά και αλγοριθμικά ελέγξιμο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιας έννοιας είναι αυτή του ενεστωτικού ή ενεργεία ή πραγματικού απείρου. Η έννοια του ενεργεία απεί-

ρου είναι μια έννοια που η αποδοχή της συνεπάγεται την αποδοχή της ύπαρξης άπειρων αντικειμένων, αντικειμένων δηλαδή με άπειρα στοιχεία ή και άπειρα μέρη. Επίσης είναι έννοια ανεκτική στη χρήση αποδεικτικών αρχών, όπως η αρχή της απαγωγής σε άτοπο, οι οποίες οδηγούν σε αποδείξεις ύπαρξης αντικειμένων που δεν προκύπτουν ως υπάρχοντα από συγκεκριμένες κατασκευαστικές διαδικασίες. Η κατασκευαστική κατεύθυνση, λοιπόν, είναι μια κατεύθυνση περατοκρατικού χαρακτήρα και ως προς τα αντικείμενα που κατασκευάζονται και ως προς τις μεθόδους που ακολουθούνται. Αντικείμενα όπως το σύνολο των φυσικών αριθμών απορρίπτονται, ως μη κατασκευάσιμα, χωρίς να απορρίπτονται οι ίδιοι οι φυσικοί αριθμοί, οι οποίοι είναι δυνατόν να προκύψουν (ο καθένας μόνος του) από δυνητικά πεπερασμένες διαδικασίες προσθήκης της μονάδας. Στα πλαίσια των περατοκρατικά κατασκευαστικών αντιλήψεων για τα μαθηματικά περιλαμβάνονται αυτές των φορμαλιστών του Χίλμπερτ* (Hilbert) καθώς και των ενορατικών (ιντουϊσιονιστών) του Μπράουερ (Brouwer). Επίσης περιλαμβάνονται απόψεις οι οποίες είναι ακόμη περιοριστικότερες της μαθηματικής δραστηριότητας, τις οποίες θα μπορούσαμε να ονομάσουμε υπερπερατοκρατικές. Σύμφωνα με αυτές, δεν είναι σωστή η άκριτη αποδοχή όλων των φυσικών αριθμών βάσει της περατοκρατικά δυνητικής κατασκευής τους, αλλά μέρους των, βάσει θεωρήσεων που λαμβάνουν υπόψη τους τις περατοκρατικές δυνατότητες των ανθρώπων και των μηχανών τους. Σε λογικό επίπεδο η κατασκευαστική κατεύθυνση συνεπάγεται την απόρριψη της αρχής της αποκλεισμού του τρίτου, συνέπεια της οποίας αποτελεί, σε επίπεδο εφαρμογής αποδεικτικών μεθόδων, η χρήση της απαγωγής σε άτοπο. Όπως ήδη ειπώθηκε, η χρήση αυτής της μεθόδου οδηγεί στην απόδειξη της ύπαρξης αντικειμένων τα οποία δεν είναι περατοκρατικώς κατασκευάσιμα. Η απόρριψη της αρχής της αποκλεισμού του τρίτου από την κατασκευαστική κατεύθυνση οφείλεται στο γεγονός ότι αν αυτή εφαρμοσθεί σε άπειρες συλλογές αντικειμένων οδηγεί σε μη περατοκρατικώς και κατασκευαστικώς ελέγξιμα συμπεράσματα. Για παράδειγμα, δεν αποδέχονται ότι μια πρόταση της μορφής "όλοι οι άνθρωποι είναι θνητοί" ή "κάποιος άνθρωπος που υπάρχει (ή θα υπάρξει) είναι αθάνατος" είναι αληθής, διότι δεν μπορεί να πιστοποιηθεί περατο-

κρατικά και κατασκευαστικά η αλήθεια καμιάς από τις πλευρές της. Συνέπεια της μη αποδοχής της αρχής της αποκλείσεως του τρίτου αποτελεί, για την κατασκευαστική κατεύθυνση, και η άρνηση αποδοχής της ισχύος της αρχής ή του κανόνα της διπλής άρνησης, σύμφωνα με τον οποίο επιτρέπεται η παραδοχή της ύπαρξης ενός αντικειμένου από την άρνηση της παραδοχής της μη ύπαρξής του. Τα γνωρίσματα αυτά της κατασκευαστικής κατεύθυνσης στη λογική και στα μαθηματικά καθορίζουν μαζί με τις συνέπειές τους τον περιορισμένο χώρο που διεκδικούν από την κλασική λογική και τα μαθηματικά ως τον μόνο θεμιτό για τη λογική και μαθηματική δραστηριότητα.

Ιστορικά η κατασκευαστική κατεύθυνση, είτε ως ώριμη άποψη και πρακτική είτε ως υπέρπυση τάση, συνυπάρχει με τη γενικότερη ιστορία των μαθηματικών και της λογικής. Παρά ταύτα η πραγματική και ουσιαστική της διαμόρφωση έλαβε χώρα κατά τον 20ό αιώνα και συνδέθηκε με τις νέες απόψεις για τη φιλοσοφία των μαθηματικών που αναπτύχθηκαν μετά την εμφάνιση των συνολοθεωρητικών παραδόξων κατά το τέλος του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα. Η κατασκευαστική κατεύθυνση άνθισε ιδιαίτερα μετά το 1930, ορόσημο για την ανάπτυξη της σύγχρονης θεωρίας αποτελεσματικής υπολογισιμότητας, που ξεκαθαρίζει και αναπτύσσει την έννοια του αλγορίθμου*. Από τη δεκαετία του 1940 στην τότε ΕΣΣΔ αναπτύσσεται από τον Α. Α. Μαρκόφ και τους μαθητές του μια ιδιαίτερη σημαντική και πρωτότυπη μορφή κατασκευαστικής κατεύθυνσης.

Διον. Αναπολιτάνος

κατασκευαστική λογική. Πρόκειται για είδος λογικής που συνδέεται προς την κατασκευαστική κατεύθυνση στα μαθηματικά και στη λογική. Υπ' αυτόν τον όρο περιλαμβάνονται όλες οι εκδοχές λογικής οι οποίες έχουν ως βασική έννοια αυτή της κατασκευής, είτε αυτή αναφέρεται σε λογικές πράξεις είτε σε κατασκευές αντικειμένων και υπαρκτικές αποδείξεις. Η έννοια της κατασκευής διαφέρει από λογικό σε λογικό σύστημα, ανάλογα με τη φύση των επιτρεπόμενων κατασκευαστικών αλγορίθμων και την εκάστοτε συγκεκριμένη της σύνδεση με περατοκρατικές απόψεις και αρχές. Έτσι, ως κλάδος της κατασκευαστικής λογικής θεωρείται η ενορατική ή ιντουισιονιστική λογική*, στην οποία υιοθετούνται συγκεκριμένες κατασκευαστικές απόψεις σχετικά με την αποδει-

κτική λειτουργία των λογικών συνδέσμων. Επίσης υιοθετείται η άποψη ότι η θεμελιώδης μαθηματική δραστηριότητα είναι προγλωσσικής και προλογικής υφής. Τέλος, απορρίπτεται η αρχή του αποκλεισμένου τρίτου καθώς και ο εξαρτώμενος απ' αυτήν νόμος της διπλής άρνησης, σύμφωνα με τον οποίο η άρνηση της άρνησης μιας πρότασης Α συνεπάγεται την Α. Ειδική μορφή κατασκευαστικής λογικής αποτελεί η αναπτυχθείσα με τη συμβολή του Α. Α. Μαρκόφ. Ο Μαρκόφ διατύπωσε μια αρχή κατασκευαστικής λογικής σύμφωνα με την οποία αν κάποια κατασκευαστική διαδικασία δεν συνεχίζεται επ' άπειρον θα περατώνεται ή θα διακόπτεται αναγκαία σε κάποιο πεπερασμένο προσδιορισίμο βήμα.

Διον. Αναπολιτάνος

κατάσταση. Ορισμένη τάξη πραγμάτων ή σύστημα*, ο τρόπος ύπαρξης, το σύνολο των προϋποθέσεων, των συνθηκών και των όρων που συγκροτούν τη γενική μορφή, τις ιδιότητες* και τις σχέσεις* με τις οποίες παρουσιάζεται κάποιο όλο, κατ' εξοχήν από την άποψη της σταθερότητας και της διατήρησής του. Οι διάφορες καταστάσεις συνιστούν βαθμίδες, στιγμές της διαδικασίας της αλλαγής, της εξέλιξης* της ανάπτυξης (π.χ. η στερεά, η υγρή και η αέρια κατάσταση των υλικών σωμάτων), οι οποίες με τη σειρά τους αποτελούν αλληλουχίες καταστάσεων. Η προσκόλληση στη θεώρηση ορισμένης κατάστασης ως έχει, από την άποψη της σταθερότητας, της διατήρησης και της παγίωσής της, χωρίς την ανάδειξη της εσωτερικής αντιφατικότητας και της δυναμικής της, οδηγεί σε στατική και τελικά σε μεταφυσική (αντιδιαλεκτική) προσέγγιση. Ο Αριστοτέλης* συνέδεε την κατάσταση με την ουσία και τη σχέση. Κατά την κλασική νευτώνεια κοσμοαντίληψη, η κατάσταση εξεταζόταν ως εκτατικό - ποσοτικό χαρακτηριστικό της κίνησης. Η έννοια της κατάστασης εμπλουτίζεται και διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στα πλαίσια της κυβερνητικής* και της πληροφορικής*.

Δ. Π.

κατάσταση κοινωνική. Κατά την καταστασιακή θεώρηση* (W. I. Thomas, F. Znaniecki*) είναι το πλαίσιο αναφοράς της κοινωνικής συμπεριφοράς και δράσης του ατόμου, το οποίο συντίθεται από τις αντικειμενικές συνθήκες, συμπεριλαμβανομένων των κοινωνικά επιβεβλημένων κανόνων* συμπεριφοράς, από τις προϋπάρχουσες

καταστασιακή θεώρηση

στάσεις (ατόμου και ομάδας) και από τον ορισμό της κατάστασης από το δρων υποκείμενο.
Δ. Π.

καταστασιακή θεώρηση (αγγλ. *situational approach*). Προσέγγιση που προτάθηκε από τον Ου. Ι. Τόμας και ανάγει την κοινωνιολογία σε μελέτη της ανθρώπινης συμπεριφοράς, όπως αυτή διαμορφώνεται από ορισμένη κατάσταση κοινωνική* και από τον ορισμό της τελευταίας από το άτομο.

Δ. Π.

κατάφαση. Ο όρος χρησιμοποιείται με τουλάχιστον δύο σημασίες. Σύμφωνα με την πρώτη, κατάφαση είναι είτε η νοητική σύλληψη είτε η γλωσσική εκφορά μιας κρίσης ως αληθούς. Η μορφή μιας κρίσης μπορεί να είναι είτε καταφατική είτε αποφατική. Μια αποφατικής μορφής κρίση είναι κατάφαση καθ' όσον είναι αληθής και αντιτίθεται έτσι στην αμφιβολία και στην ερώτηση. Η άρνηση εμπεριέχεται στην κρίση και δεν αφορά στην αποτίμησή της, δηλαδή δεν επηρεάζει την τιμή αληθείας της. Σύμφωνα με τη δεύτερη σημασία της (η οποία συναντάται ιδιαίτερα στη λογική), η κατάφαση είναι η ιδιότητα μιας πρότασης σύμφωνα με την οποία βεβαιώνεται η ύπαρξη μιας σχέσης ή μιας κατάστασης, ενώ η άρνηση συνίσταται στην κατάφαση, με την πρώτη της σημασία, της απουσίας μιας τέτοιας σχέσης ή κατάστασης. Η πρώτη σημασία του όρου συνδέεται με την αληθοτιμή μιας κρίσης, ενώ η δεύτερη με τη μορφή (αποφατική ή καταφατική) της πρότασης μέσω της οποίας εκφράζεται η κρίση. Για την πρώτη σημασία του όρου κατάφαση θα ήταν καλύτερο να χρησιμοποιείται ο όρος "απόφαση" και μόνον για τη δεύτερη ο όρος "κατάφαση". Κάτι τέτοιο θα διέλυε την ορολογική σύγχυση που προκαλείται από τον συμφυρμό στα πλαίσια του ίδιου όρου της πράξης της κατάφασης και του πράγματος το οποίο καταφάσκειται.

Διον. Αναπολιτάνος

κατεστημένο. Όρος που υποδηλώνει την κρατούσα και κυρίαρχη κατάσταση*, ορισμένη τάξη πραγμάτων που επικρατεί σε μια κοινότητα (ομάδα, κοινωνία) ανθρώπων και το σύνολο των παραγόντων που διαμορφώνουν, εδραιώνουν, συντηρούν και αναπαράγουν αυτή την κατάσταση. Διακρίνεται σε οικονομικό, πολιτικό, θρησκευτικό, καλλιτεχνικό, καθηγητικό κ.λπ. κατά τομείς της ανθρώπινης δραστηριό-

τητας. Πρόκειται για κατ' εξοχήν αρνητικού περιεχομένου έννοια, η οποία χρησιμοποιείται για να ψέξει και να επικρίνει παγιωμένα καθεστώτα, συστήματα συλλογικής ζωής, θεσμούς, κοινωνικούς και οικονομικούς σχηματισμούς, στον βαθμό που έχουν εξαντλήσει τον ιστορικό τους ρόλο και μετατρέπονται σε παρωχημένες μορφές, οι οποίες δεν ανταποκρίνονται στη δυναμική της κοινωνικής ανάπτυξης* και αποτελούν φραγμό για την περαιτέρω πορεία της. Ως προς τον τρόπο αλλαγής και ανατροπής του εκάστοτε κατεστημένου διακρίνονται οι θεωρητικές και πρακτικές τοποθετήσεις της "επανάστασης κοινωνικής"* και της μεταρρυθμιστικής εξέλιξης* (βλ. επίσης: *εξουσία, διοίκηση, γραφειοκρατία*).

Δ. Π.

κατηγορήμα. Η συμφυής, μόνιμη, ουσιώδης, αναφαιρέτη ιδιότητα ενός όντος* χωρίς την ιδιότητα αυτή δεν δύναται ούτε να υπάρξει ούτε να νοηθεί ένα ον. Ο Σπινόζα* την ορίζει ως εκείνο που αντιλαμβάνεται ο νους και το θεωρεί ως το Είναι της ουσίας. Κατά τον Καρτέσιο* κατηγορήμα είναι η βασική, αντικειμενική ιδιότητα της ουσίας* έτσι λ.χ. το κατηγορήμα της πνευματικής ουσίας είναι η νόηση και της υλικής ουσίας η έκταση (ή η έκταση και η κίνηση κατά τους Γάλλους υλιστές φιλοσόφους του 18ου αι. ή η κίνηση κατά τους οπαδούς του διαλεκτικού υλισμού*). Στις εικαστικές τέχνες κατηγορήμα είναι το μόνιμο διακριτικό γνώρισμα ενός ήρωα, μιας θεότητας κ.λπ. Κατηγορήμα λ.χ. στην παράσταση του Ηρακλή είναι το ρόπαλο, της θεάς Δικαιοσύνης ο ζυγός στο χέρι της και ο επίδεσμος στα μάτια. Πρώτος ο Αριστοτέλης* (*Μετα τα Φυσικά*, 1025α 14-30) διακρίνει τη μόνιμη ιδιότητα ενός όντος από τις άλλες ιδιότητές του, τις παροδικές, συμπτωματικές και μεταβλητές, τις οποίες ονομάζει "συμβεβηκότα".

Απ. Τζ.

"Κατηγορίαι". Έργο του Αριστοτέλη*, που χρονικά ανήκει στην πρώιμη συγγραφική περίοδο του φιλοσόφου, δηλαδή πριν από το 340 π.Χ., και έχει ως κεντρικό θέμα ή, πρόβλημα την εξέταση των όρων της πρότασης* ή, με μια άλλη διατύπωση, την ανάλυση των λέξεων ως φορέων εννοιών και τις σημασιολογικές λειτουργίες των διαφόρων (γραμματικών) τύπων των λέξεων. Το έργο αυτό αποτελεί μέρος (το πρώτο τμήμα) του έργου, που η παράδοση (όχι ο ίδιος ο Αριστοτέλης) το ονόμασε *Όργανον*,

δηλαδή βοηθητικό μέσο και λογική μέθοδο για την ανάλυση εννοιών και φιλοσοφικών ή επιστημολογικών θεμάτων. Ο τίτλος *Κατηγορίαι* δεν μαρτυρείται από τον Αριστοτέλη. Οι ερευνητές πιστεύουν ότι το τμήμα του έργου από το κεφ. 1 - 11b ανήκει στα παλαιότερα τμήματα ή σχεδιάσματα, ενώ τα κεφ. 11b - 15 φαίνεται ότι τα πρόσθεσε αργότερα. Υπάρχει επίσης αμφισβήτηση για τη γνησιότητα ορισμένων μερών του έργου. Πολλοί εξάλλου ερευνητές παλαιότερα αμφισβήτησαν τη γνησιότητα όλου του έργου. Σήμερα θεωρείται γνήσιο αριστοτελικό έργο και συμπληρώνει τις γνώσεις μας για την εξέταση των όρων της πρότασης. Η καλύτερη έκδοση του στερεότυπου κειμένου είναι του L. Minio - Paluella, Oxford, 1949 (ανατυπώνεται).

Βιβλιογρ.: I. Durīng, *Αριστοτέλης*, τόμ. Α', μτφ. Π. Κοτζιά - Παντελή, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1991 (1966).- του ίδιου, άρθρο στη R. E. *Aristoteles*, σ. 204.- W. D. Ross, *Αριστοτέλης*, μτφ. Μαριλίτσα Μητσού, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1991 (1923').- Κ. Δ. Γεωργούλης, *Αριστοτέλης ο Σταγίριτης*, Θεσσαλονίκη, 1962.

Βασ. Κύρκος

κατηγοριακή σκέψη. Η νοητική διαδικασία κατά την οποία το υποκείμενο της γνώσης* αναπαριστά το γνωστικό αντικείμενο μέσω ενός συστήματος αλληλένδετων κατηγοριών* και εννοιών*. Αποτελεί την ανώτερη βαθμίδα της νόησης, τον λόγο, η μετάβαση στην οποία προϋποθέτει την κριτική αφομοίωση - άρση* των κατώτερων επιπέδων (εμπειρίας, διάνοιας κ.λπ.). Η κατηγοριακή σκέψη απαιτεί βαθιά παιδεία και αφομοίωση του πολιτισμού. Σε αντίθετη περίπτωση, για τον επιστημονικά και φιλοσοφικά αδαή, κάθε κατηγοριακή σκέψη προβάλλει ως άγονος σχολαστικισμός, ως άχρηστη και ακατάληπτη ενασχόληση με τεχνητές νοητικές κατασκευές (βλ. επίσης: *ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, διάνοια και λόγος, διαλεκτική λογική*).

Δ. Π.

κατηγορική λογική, βλ. λογική των κατηγορημάτων

κατηγορική προσαγή, βλ. Κριτική της πρακτικής Λογικής

κατηγορούμενα (praedicabilia). Έννοιες της αρχαίας ελληνικής και της σχολαστικής λογικής, οι οποίες εκφράζουν τους τύπους των κατηγορημάτων. Η εισαγωγή αυτών στη λογική

έγινε από τον Αριστοτέλη* (*Τοπικά*, IV - VI), ο οποίος διακρίνει τέσσερα είδη κατηγορουμένων: είδος, γένος, ιδίον, συμβεβηκός γνώρισμα. Ο Πορφύριος* (Εισαγωγή στις κατηγορίες του Αριστοτέλη) προσθέτει και πέμπτο τύπο, την "ειδοποιό διαφορά".

Απ. Τζ.

κατόρθωμα. Όρος της ηθικής φιλοσοφίας των Στωικών* και σημαίνει "τα πραττόμενα κατά τον ορθόν λόγον". Η λέξη "κατόρθωμα" ανήκει στο ειδικό λεξιλόγιο της στωικής ηθικής και δηλώνει τις πράξεις που καθοδηγούνται από την ηθική επίγνωση του πράττοντος ανθρώπου. Από μια άλλη σκοπιά τα κατόρθωματα αποτελούν την κορύφωση των καθηκόντων, πράγμα που σημαίνει τις ηθικές πράξεις του σοφού (αντίθετα είναι τα αμαρτήματα). Κάθε πράξη, λοιπόν, που καθοδηγείται από τη γνώση του ορθού λόγου, του ορθώς πράττειν, χαρακτηρίζεται ως κατόρθωμα. Το κατόρθωμα είναι σύμφωνο με τον ορθό λόγο, "κατά τον ορθόν λόγον", εν αντιθέσει προς το καθήκον, που τελείται απλώς "κατά τον λόγον". Ηθική αξία έχουν μόνο τα κατόρθωματα, γι' αυτό άλλωστε χαρακτηρίζονται και ως ηθικά ενεργήματα και προσγράφονται μόνο στους αγαθούς, ενώ τα καθήκοντα είναι οι πράξεις των κοινών ανθρώπων και κατατάσσονται στις λεγόμενες "μέσες" πράξεις. Μερικοί ερευνητές ισχυρίζονται ότι η διάκριση που έκαναν οι Στωικοί μεταξύ καθηκόντων και κατόρθωμάτων έχει το ανάλογο της στη διάκριση ηθικότητας και νομιμότητας από τον Kant* (*Κριτική της πρακτικής λογικής*). Αυτό πάντως που ενδιέφερε τους Στωικούς, σχετικά βέβαια με την ηθική ζωή του ανθρώπου, ήταν η αιτία και η προέλευση του πράττειν, της πράξεως: να είναι δηλαδή η πράξη αποτέλεσμα της ψυχικής διάθεσης να πράξει κανείς το καλό, το ορθό. Αξία, με άλλα λόγια, έχει η πράξη που αναγνωρίζεται ότι στηρίζεται και επιβάλλεται από τον ορθό λόγο, "το κατά τον ορθόν λόγον κατόρθωμα", όπως έλεγαν.

Βιβλιογρ.: M. Pohlenz, *Die Stoa. Geschichte einer geistigen Bewegung*, Göttingen, 1964'.- A. A. Long, *Η ελληνιστική φιλοσοφία*, μτφ. Στυλ. Δημόπουλος και Μυρτώ Δραγώνα - Μονάχου, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1987.- Κ. Δ. Γεωργούλης, *Ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας*, Αθήνα, 1994'.- E. Zeller, *Die Philosophie der Griechen*, τόμ. III, Darmstadt, 1963'.

Βασ. Κύρκος

κθάζαρς (Quasars) ή ημιαστέρες. Είναι τα πιο μακρινά από τα γνωστά αντικείμενα του Σύ-

κβάντα

μπαντος. Πρόκειται για γαλαξίες που βρίσκονται σε αποστάσεις πολλών δισεκατομμυρίων ετών φωτός (ε.φ.) μακριά από τη Γη. Κύριο χαρακτηριστικό αυτών των γαλαξιών είναι η έντονη ραδιοφωνική ακτινοβολία που εκπέμπουν, γεγονός που παρέχει τη δυνατότητα να τους ανιχνεύσουμε σε μεγάλες αποστάσεις. Μέχρι τις μέρες μας έχουν ανιχνευθεί περισσότεροι από 800 κβάζαρς και μάλιστα η ταχύτητα μερικών απ' αυτούς ξεπερνάει το 90% της ταχύτητας του φωτός. Με βάση τις σύγχρονες απόψεις της Αστροφυσικής για τη διαστολή του Σύμπαντος, η μεγάλη ταχύτητά τους είναι αυτή που καθορίζει τη θέση των κβάζαρς στα όρια του Σύμπαντος. Η θέση αυτή των κβάζαρς στην άκρη του Σύμπαντος καθιστά τη μελέτη τους ιδιαίτερα σημαντική. Μπορούμε να έχουμε μια άποψη για το ποια ήταν η κατάσταση των κβάζαρς πριν από δισεκατομμύρια χρόνια, όταν και ξεκίνησε το φως τους που φθάνει σήμερα σε εμάς. Ακόμη, μέσω της μελέτης των κβάζαρς μπορούμε να έχουμε μια ένδειξη για την πυκνότητα των γαλαξιών εκείνη την εποχή, γεγονός που σήμερα σε συνδυασμό με άλλα πειραματικά δεδομένα ενισχύει τη θέση ότι το Σύμπαν ξεκίνησε από μια κατάσταση πολύ πυκνότερη από τη σημερινή.

Βιβλιογρ.: F. Shu, *The Physical Universe, An Introduction to Astronomy* by University Science Books, 1982.- Γ. Κοττόπουλου - Δ. Κωστάκη, *Κοσμολογία*, Αθήνα, 1968.- D. J. Raine, *The Isotropic Universe*, A. Hilger, Bristol, 1981.- D. W. Sciama, *Modern Cosmology*, Cambridge University Press, Cambridge, 1971.

Γιώργος Οικονόμου

κβάντα (Quanta). Είναι τα μικρότερα κομμάτια ενέργειας με τα οποία εκπέμπεται και απορροφάται η ηλεκτρομαγνητική ακτινοβολία. Ο όρος κβάντα πρωτοεμφανίστηκε στη Φυσική το 1900 από τον Γερμανό Φυσικό Max Planck* (1858-1947). Αν και συγκαταλέγεται στους διστακτικούς επιστήμονες, δεν δίστασε να προτείνει την εισαγωγή του όρου προκειμένου να ερμηνεύσει την ακτινοβολία του "μέλανος σώματος". Οι απόψεις του Planck περί της κβάντα ενέργειας συμπληρώθηκαν πέντε χρόνια αργότερα από τον Albert Einstein*, ο οποίος ισχυρίστηκε επιπλέον ότι η ηλεκτρομαγνητική ακτινοβολία όχι μόνο εκπέμπεται και απορροφάται σε "πακέτα" (κβάντα) ενέργειας, αλλά και διαδίδεται στον χώρο κατά τρόπο ασυνεχή. Για τις απόψεις του περί ενέργειας των κβάντα και για την ερμηνεία μέσω αυτών του φωτοηλεκτρικού φαινομένου, ο Einstein τιμήθηκε με

το βραβείο Nobel Φυσικής (και όχι για τη θεωρία της Σχετικότητας).

Πάνω στην υπόθεση της ενέργειας των κβάντα θεμελιώθηκε η Φυσική του 20ού αιώνα (Κβαντική Φυσική), που μαζί με τη θεωρία της Σχετικότητας άλλαξαν άρδην την επιστημονική σκέψη του αιώνα μας τόσο στον χώρο των Φυσικών Επιστημών όσο και στον χώρο του φιλοσοφικού στοχασμού. Ο αιτιοκρατικός χαρακτήρας που είχε λάβει η επιστήμη μέχρι τον 19ο αιώνα κλονίστηκε και η συνεχόμενη ανάπτυξη της Κβαντικής Φυσικής (διατύπωση το 1925 από τον Heisenberg* της αρχής της αβεβαιότητας κ.ά.) είχε ως αποτέλεσμα να φέρει τους θιασώτες του ντετερμινισμού* σε δυσχερέστατη θέση.

Βιβλιογρ.: Γ. Ι. Ανδριτσόπουλος, *Εισαγωγή στην Κβαντομηχανική*, Ιωάννινα, 1984.- R. H. Dicke - T. D. Wittke, *Introduction to Quantum Mechanics*, Addison Wesley, 1969.- Sir James Jeans, *Φυσική και Φιλοσοφία*, εκδ. Βάνιας, μτφ. Θ. Χρηστίδης, Θεσσαλονίκη, 1993.- W. Heisenberg, *Physics and Philosophy*, Allen and Unwin, 1958.

Γιώργος Οικονόμου

Κέθης ο Θηβαίος. Πλούσιος Θηβαίος πολίτης, μαθητής αρχικά του πυθαγόρειου φιλοσόφου Φιλόλαου* και στη συνέχεια αναφέρεται, μαζί με τον συμπατριώτη του Σιμμία, ως μαθητής του Σωκράτη* (Πλάτων: *Κριτ.* 45b, *Φαιδ.* 60c - 115a, *Ξενοφ. Απομν.* I 2, 48). Υπήρξε αφοσιωμένος μαθητής του Σωκράτη και φίλος του, αφού δεν ήταν και πολύ μικρότερος. Στον διάλογο *Κριτών* του Πλάτωνα εμφανίζεται αποφασισμένος (μαζί με τον Σιμμία) να δαπανήσει την περιουσία του, για να βοηθήσει τον Σωκράτη να δραπετεύσει από τη φυλακή και να τον σώσει στη Θεσσαλία. Επίσης στον διάλογο *Φαιδων* παρίσταται στη φυλακή, παίζει βασικό ρόλο στις φιλοσοφικές συζητήσεις του Σωκράτη και συμμετέχει στις τελευταίες στιγμές του δασκάλου του. Μια αναφορά στη 13η επιστολή, που αποδίδεται στον Πλάτωνα (μάλλον λάθος), δεν ελέγχεται ακριβώς, διότι δεν πρέπει να έζησε ως το 366 π.Χ., όπως αναφέρεται σ' αυτή την επιστολή.

Βιβλιογρ.: A. Lesky, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*, μετάφρ. Αγ. Τσοπανάκη, Θεσσαλονίκη, 1972.- Α. Βερτσέτης, *Πλουτάρχου, Περί παιδων αγωγής*, Εισαγ., μετάφρ. σχόλια, Αθήνα, 1986.

Βασ. Κύρκος

Κέθης ο στωικός. Με το όνομα του Κέβητα αυτού αναφέρεται η σύνταξη μιας σύνοψης διαφόρων θέσεων της στωικής φιλοσοφίας των χρόνων της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας: *Κέβητος Πίναξ*. Άλλες πηγές συνάπτουν τον Πί-

νακα αυτόν με το όνομα του Κέβητος του Θηβαίου, πράγμα που θεωρείται χωρίς αμφιβολία λάθος. Ο Κέβης αυτός, για τον οποίο δεν ξέρουμε τίποτε άλλο, έζησε ασφαλώς κατά την αυτοκρατορική εποχή, αφού βέβαια συνοψίζει θέσεις της στωικής φιλοσοφίας αυτής της εποχής (1ος αι. μ.Χ.). Πρόκειται για μια αλληγορική παρουσίαση διαφόρων "γνωμών" για τη ζωή υπό τύπον συμβουλών για τους δρόμους της ζωής. Ίσως μάλιστα να ανήκει στον 2ο αι. μ.Χ., όταν άκμαζε αυτό το είδος της αλληγορικής ερμηνείας του κόσμου.

Βιβλιογρ.: A. Lesky, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*, μτφ. Λγ. Τσοιανάνης, Θεσσαλονίκη, 1972.· Ed. Zeller, *Die Philosophie der Griechen*, III, 2, Darmstadt, 1963 (1923').

Βασ. Κυρκός

Κεκαυμένος (1020-1078). Βυζαντινός στρατηγός και συγγραφέας, εγγονός του στρατηγού της Θεσσαλίας Κατακαλών Κεκαυμένου. Έργα του: *Στρατηγικόν* και *Λόγος νουθетικός προς βασιλέα*. Το *Στρατηγικόν* είναι αξιόλογο ιστορικό μνημείο της περιόδου από του Βασιλείου Βουλγαροκτόνου μέχρι του Ρωμανού του Διογένη. Δεν έχει τόσο χαρακτήρα στρατιωτικού εγχειριδίου όσο συμβουλευτικού έργου. Ο Κεκαυμένος απευθύνει νουθεσίες προς τους γιους του και κάθε άλλον επίδοξο αξιωματούχο: να απέχουν από τις πολιτικές υποθέσεις, να είναι νομιμόφρονες προς τον νόμιμο ηγεμόνα τους και να είναι προσηλωμένοι στη στρατιωτική τους σταδιοδρομία και μόνο. Παράλληλα παρέχει σημαντικές πληροφορίες για την κοινωνική κατάσταση των βυζαντινών αγροτικών επαρχιών, καθώς και για το δυσβάστακτο φορολογικό τους φορτίο. Ο *Λόγος νουθетικός* απευθύνεται στον αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ' Παρραπινάκη (1071-1078) και επαινεί τα χαρίσματά του, όπως και στο *Στρατηγικόν*.

Βιβλιογρ.: D. K. Hesselung, *Βυζαντινόν και Βυζαντινός Πολιτισμός*, Αθήνα, 1914.· C. Krumbacher, *Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας*, Αθήνα, 1974.· Β. Τατάκη, *Η Βυζαντινή Φιλοσοφία*, Αθήνα, 1977.· G. Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, 1979.

Απ. Ιζ.

Κέλζεν (Kelsen) Χανς (1881-1973). Αυστριακός φιλόσοφος του Δικαίου, καθηγητής νομικών στη Βιέννη, στην Κολωνία, στη Γενεύη. Το 1940 μετανάστευσε στις ΗΠΑ και απέκτησε την αμερικανική υπηκοότητα. Δίδαξε πολιτικές επιστήμες στο Χάρβαρντ και στο Πανεπιστήμιο του Μπέρκλεϋ. Είναι ο ιδρυτής σχολής, της λε-

γόμενης "καθαρής θεωρίας του Δικαίου", που ονομάζεται επίσης νομικός νορματιβισμός (κανονοκρατία). Τις γενικές γραμμές της θεωρίας του εξέθεσε στην πραγματεία του *Γενική θεωρία περί Δικαίου και Κράτους* (*General Theory of Law and State*, 1945), η οποία αποτελεί την ανάπτυξη των θέσεων του νομικού θετικισμού, που ανάγει το έργο της επιστήμης στην απλή περιγραφή και λογική συστηματοποίηση του ισχύοντος Δικαίου και κηρύσσει περιττή την κοινωνικο-οικονομική αιτιολόγηση. Το Δίκαιο, ως σύστημα κανόνων της σωστής (πρέπουσας) συμπεριφοράς, είναι, κατ' αυτόν ανεξάρτητο από το κοινωνικό Είναι: δεν είναι προϊόν της θέλησης του Κράτους, αντίθετα, το Κράτος είναι παράγωγο του Δικαίου, η "προσωποποίηση της νομικής τάξης". Το Δίκαιο, όντας συνάμα ανεξάρτητο κι από την ηθική δεοντολογία, καθορίζεται μόνο από το ίδιο το Δίκαιο, οι κανόνες του οποίου αποτελούν μian ενότητα όχι σε συνάρτηση με τα πράγματα ή τα πρόσωπα ή με το έδαφος, αλλά αποκλειστικά με βάση το γεγονός ότι αυτοί οι κανόνες πηγάζουν όλοι απευθείας από έναν "θεμελιακό κανόνα" (*Grundnorm*). Ο Κέλζεν προβάλλει έτσι ως πρόμαχος της ιδέας ενός "παγκόσμιου" δικαίου και απ' αυτή την άποψη εμφανίζεται ως αντίπαλος της αυτεξουσιότητας των μικρών ιδίως κρατών.

Η "καθαρή θεωρία περί δικαίου" παρουσιάστηκε από τον Κέλζεν ήδη το 1911 με το έργο του *Κύρια προβλήματα της νομικής διδασκαλίας περί Κράτους* (*Hauptprobleme der Staatsrechtslehre*), αλλά πήρε ευρύτατη διάδοση στο διάστημα του Μεσοπολέμου. Στις κοινωνιολογικές πραγματείες του, όπως π.χ. στο *Κοινωνία και Φύση* (*Society and Nature*, 1943), ο Κέλζεν αρνιέται τη δράση του νόμου της αιτιότητας στην κοινωνική ζωή. Από τα κυριότερα έργα του Κέλζεν: *Sozialismus und Staat* (1920).· *Allgemeine Staatslehre* (1925).· *Reine Rechtslehre* (1934).· *Peace through Law* (1944).· *Théorie pure du droit* (1953).· *What is Justice?* (1957).

Γιάν. Κρητικός

Κέλλε Βλαντισλάβ Ζανόβιτς (1920). Σοβιετικός φιλόσοφος, μέλος της Ακαδημίας Φυσικών Επιστημών της Ρωσίας· ειδικός στον τομέα της κοινωνικής φιλοσοφίας και της κοινωνιολογίας της επιστήμης· καθηγητής, διδάκτωρ της Φιλοσοφίας· μέλος της Σύνταξης των κεντρικών περιοδικών της Ρωσίας "Ζητήματα φι-

Κέλσος ο Αλεξανδρεύς

λοσοφίας" και "Ζητήματα Ιστορίας της Φυσιολογίας και Τεχνικής". Τα συμπεράσματα μιας έρευνας που διεξήγαγε σε συνεργασία με τον Μ. Για. Κόβαλζον για τα προβλήματα της διαλεκτικής αντίληψης της ιστορίας μεταφράστηκαν σε πολλές γλώσσες. Στα ζητήματα της κοινωνιολογίας της επιστήμης ο Κέλλε εστιάζει την προσοχή του κυρίως στην ανάλυση της κοινωνικής πλευράς της επιστήμης που την βλέπει ως είδος πνευματικής δραστηριότητας και ως στοιχείο του κοινωνικού συστήματος. Βασικά του έργα: *Ιστορικός υλισμός*, Μόσχα, 1969·- *Κοινωνική γνώση και κοινωνική διεύθυνση*, Μόσχα, 1976·- *Η επιστήμη ως συστατικό στοιχείο του κοινωνικού συστήματος*, Μόσχα, 1988.

Θεοχ. Κεσαϊδής

Κέλσος ο Αλεξανδρεύς (περ. 140-200 μ.Χ.), Φιλόσοφος γνωστός μόνο από το έργο του *Αληθής λόγος* (178 μ.Χ.), που σώζεται αποσπασματικά από παραθέματα μέσα στο έργο του Ωριγένη· *Κατά Κέλσου* (περ. 245 μ.Χ.). Με τον *Αληθή λόγον* ο Κέλσος υπεράσπισε την ελληνική φιλοσοφία και παιδεία απέναντι στις ιουδαϊκές και χριστιανικές διδασκαλίες της εποχής του. Απολυτοποιώντας την αξία της πλατωνικής φιλοσοφίας, που τη θεωρούσε σαν τη μόνη δυνατή "σοφία" και σύμφωνη με κάθε καλή πολιτισμική παράδοση, ο Κέλσος υποστήριξε ότι ο Μωυσής παρανόησε και παραποίησε την παλαιά σοφία των λαών και ότι ο "κακός λόγος" του αποκρυσταλλώθηκε ως "κακός νόμος". Πάνω σ' αυτή τη βάση ο Κέλσος απέκρουσε τον Χριστιανισμό, πιστεύοντας ότι ο "λόγος" του ήταν ασυμβίβαστος με τον "παλαιόν λόγον" των Ελλήνων και ότι ο Χριστιανισμός επιχειρούσε να υποκαταστήσει τον Ελληνισμό. Για τον σύγχρονο κόσμο το έργο του Κέλσου αποτελεί μοναδικό τεκμήριο για τη στάση που τηρούσαν οι λόγιοι Έλληνες του 2ου αι. μ.Χ. απέναντι στο Χριστιανισμό.

Βιβλιογρ.: K. Pichler, *Streit um das Christentum. Der Angriff des Kelsos und die Antwort des Origenes*, Bern, 1980.

F. N. Ρούσσος

κενό. Αμφιλεγόμενη φιλοσοφική έννοια, με την οποία νοείται η παντελής έλλειψη ύλης και περιεχομένου από μέρος του χώρου. Η θεωρία περί υπάρξεως του κενού, που έμελλε να αποτελέσει πρόκληση για τον θεωρητικό φιλοσοφικό στοχασμό, εκκινεί από μια βαθιά αντιπα-

ράθεση προς την οντολογικά μονιστική προβληματική του Παρμενίδη·. Ο Ελεάτης φιλόσοφος υπεραμύνθηκε μιας απόψεως, η οποία όριζε ως πρωταρχική ουσία της πραγματικότητας ένα ον αγέννητο, αιώνιο, στατικό, αδιαίρετο και συνεχές, και ακολούθως συνέδεσε την έννοια του κενού με το μη·ον, που, σύμφωνα με την ίδια θεωρία, είναι ολότελα άρρητο και ασύλληπτο.

Στον αντίποδα της προαναφερθείσας άποψης (ως προς την τελευταία της κυρίως παράμετρο, που αφορά στη μη ύπαρξη του κενού) είχε τοποθετηθεί μισόν αιώνα πριν ο Πυθαγόρας· και αρκετά αργότερα ο Δημόκριτος· και οι λοιποί Ατομικοί·. Αυτοί επιχειρηματολόγησαν υπέρ της συνύπαρξης άτητων υλικών μορίων ("άτομα") και κενού χώρου, προκειμένου να διασφαλίσουν μια κατά το δυνατόν πληρέστερη εξήγηση της γέννησης, της φθοράς και όλων εν γένει των μεταβολών που προσιδιάζουν στα φυσικά σώματα. Οι απόψεις αυτές, όπως ήταν αναμενόμενο, πυροδότησαν εντονότερες αντιδράσεις μέσα στους κόλπους της φιλοσοφίας αλλά και της επιστήμης· και μεγάλοι αριθμοί διανοητών, όπως ο Πλάτων·, ο Αριστοτέλης·, οι Στωικοί· και αργότερα οι Ντεκάρτ·, Λάιμπνιτς·, Καντ·, Νεύτων·, Αϊνστάιν·, επιχειρήσαν να ανασκευάσουν τη συλλογιστική των Ατομικών, επαναλαμβάνοντας σε ορισμένες περιπτώσεις την αντίστοιχη αριστοτελική επιχειρηματολογία. Σύμφωνα μ' αυτή, το κενό δεν συνιστά προϋπόθεση *sine qua non* για την αιτιολόγηση της πολυμορφίας των φαινομένων και των αλλαγών που υφίστανται τα σώματα μέσα στη φύση, κυρίως γιατί τέτοιου είδους μεταβολές δεν επιβάλλεται να αξιολογηθούν με όρους αμιγώς ποσοτικούς, αφού μπορούν εξίσου ικανοποιητικά να ερμηνευθούν ως ποιοτικές αλλοιώσεις μέσα σ' έναν πλήρη από ύλη χώρο.

Ακόμα και η επιτυχημένη επιστημονική απόπειρα του Τορριτσέλλι να αποδείξει την ύπαρξη του κενού στον βαρομετρικό του σωλήνα δεν θεωρήθηκε αρκετή να ικανοποιήσει μακροπρόθεσμα τις προσδοκίες των στοχαστών, πολύ δε περισσότερο να εξαλείψει τις εννοιολογικές δυσκολίες και τις συνακόλουθες έριδες που απορρέουν από την έννοια του κενού, το πρόβλημα του οποίου εξακολουθεί να παραμένει αναπάντητο για τη φιλοσοφία.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η άποψη του απωνατολικού στοχασμού (ινδουισμός·, ταισιμός·, βουδισμός·), σύμφωνα με την οποία το κενό συνιστά, αν μπορούμε να εκφραστούμε

έτσι, μια όψη του Μη Όντος (= Μη Εκδηλωμένου), και μ' αυτό βρισκόμαστε πραγματικά στην περιοχή της μεταφυσικής.

Βιβλιογ.: G. S. Kirk & J. E. Raven, *The Presocratic Philosophers*, Cambridge and New York, 1957.- Αριστοτέλους, *Φυσικά*, 4, 6.

Σταυρούλα Ν. Σκιαδοπούλου

Κέντγουορθ (Cudworth) Ραλφ (1617-1688). Άγγλος φιλόσοφος και θεολόγος, πρύτανης του Clare College στο Καίμπριτζ, κατόπιν βασιλικός καθηγητής της εβραϊκής γλώσσας και, τέλος, πρόεδρος του Christ's College. Υπήρξε ο κύριος εκπρόσωπος της συντηρητικής ομάδας των "Πλατωνικών του Καίμπριτζ", που πολεμούσε τον υλισμό* και την αισθησιοκρατία των "δημοκρίτειων αθειστών", όπως αποκαλούσε ο Κέντγουορθ τον Χομπς* και άλλους προοδευτικούς φιλοσόφους του 17ου αι. Στην πολεμική του κατά του Χομπς, υποστήριζε ότι ο ανθρώπινος νους κατέχει καθολικές ιδέες πλατωνικού τύπου, που προϋπάρχουν της γνωστής εμπειρικής και αισθητής πραγματικότητας. Αν και παραδέχεται την ύπαρξη της ύλης, την εννοεί ως αδρανή, παθητική ουσία στην οποία το πνεύμα προσδίδει κίνηση. Χωρίς τη νόηση και τη βούληση, κατά τη γνώμη του, τα πάντα θα ήταν νεκρά. Στην υλιστική θεωρία περί αιτιότητας, ο Κέντγουορθ αντιπαρέτασε την "τελεολογία", το δόγμα για την προδιατεταγμένη θεική αρμονία: ο κόσμος είναι μια κλίμακα ανόδου από τη χυδαία ύλη ως τον Θεό*. Αντιπαλεύοντας την ηθική διδασκαλία του Χομπς, υποστήριζε ότι η ηθικότητα έχει απόλυτο και αμετάβλητο χαρακτήρα, ότι έχει εξαρχής εμφυτευθεί στον ανθρώπινο νου, έχει θεική προέλευση κάποιου νομοθέτη. Στον τομέα της πολιτικής, στηριζόμενος σε θεολογικές θέσεις, ο Κέντγουορθ έκρινε απαραίτητη την κυριαρχία της αριστοκρατίας επί του λαού. Από τα κυρ. έργα του Κέντγουορθ: *A treatise concerning eternal and immutable morality* (1731).- *The true intellectual system of the Universe v. 1-4* (new ed. 1820).- *A treatise of freewill* (1838).

Βιβλιογ.: E. Cassirer, *Die platonische Renaissance in England und die Schule von Cambridge* (1932).- G. Aspelin, *Ralph Cudworth's interpretation of Greek philosophy* (1943).

Γιάνα Κρητικός

Κέντροφ Μπονιφάτι Μιχάηλοβιτς (1903-1985). Φιλόσοφος, χημικός, ιστορικός της επιστήμης, ακαδημαϊκός. Ιδρυτής του περιοδικού "Ζητήμα-

τα Φιλοσοφίας". Φωτεινή και ιδιότυπη μορφή της σοβιετικής φιλοσοφίας. Γόνος επαναστατικής οικογένειας –ο πατέρας του, πεπεισμένος μαρξιστής, ήταν γνώριμος και συνεργάτης του Λένιν*. Ωστόσο, υπέστη διωγμούς για "παρέκλιση από τη μοναδικά σωστή διδασκαλία". Έτρεφε απόλυτη πίστη στα κείμενα των ιδρυτών του μαρξισμού*, όντας όμως ταυτόχρονα δημιουργικά σκεπτόμενος επιστήμονας, παρέμενε εσωτερικά ελεύθερος και είχε την τόλμη να ερμηνεύσει τον μαρξισμό-Λενινισμό με βάση τις επιστημονικές κατακτήσεις της εποχής του. Η προσπάθειά του αυτή προκάλεσε την πολεμική τόσο των δογματικών όσο και εκείνων που δεν θεωρούσαν τα κείμενα των κλασικών ιερά και απαραβίαστα. Ο Κέντροφ έκανε πολλά για να ανυψώσει το κύρος της φιλοσοφίας στα μάτια των φυσικών επιστημόνων, που επί χρόνια ολόκληρα έβλεπαν με καχυποψία τη φιλοσοφία, ιδιαίτερα τη μαρξιστική. Έργα του: *Ενγκελς και φυσιογνωσία*, Μόσχα, 1947.- *Το βιολογικό και το κοινωνικό στην ανάπτυξη του ανθρώπου*, Μόσχα, 1977 κ.ά.

Θεοχ. Κεσσίδης

Κέπλερ Γιохάννες (Johannes Kepler, Βαύλ, Βυτεμβέργη, 1571 - Ρεγενσβούργο, 1630). Γερμανός αστρονόμος και μαθηματικός. Στην Τυβίγγη παρακολούθησε τα μαθήματα αστρονομίας του M. Maestlin, από τον οποίο γνώρισε την κοπερνίκεια θεωρία. Το 1594 μετέβη στο Γκρατς για να διδάξει μαθηματικά και εκεί συνέλαβε την ιδέα για το πρώτο σύγγραμμά του *Πρόδρομος ή το κοσμογραφικό μυστήριο*, που δημοσιεύθηκε το 1596 στην Τυβίγγη με τον ακριβή τίτλο *Prodromus dissertationum continens mysterium cosmographicum de admirabile proportione orbium*. Στο έργο αυτό επιχειρηματολογεί υπέρ του συστήματος του Κοπερνίκου*, εισηγείται δε τον συσχετισμό μεταξύ των πλανητικών σφαιρών και των πέντε κανονικών πολυέδρων, η ακολουθία των οποίων στοιχείται προς αυτήν των μουσικών σημείων. Καλείται, το 1600, στην Πράγα από τον Τύχωνα Βράχιο (Tyge Brahe) ως βοηθός του και τον διαδέχεται έναν χρόνο αργότερα στη θέση του αστρονόμου της Αυλής του αυτοκράτορα Ροδόλφου Β'. Στην περίοδο αυτή εντάσσονται τα περισσότερα έργα του, μεταξύ των οποίων το γνωστό *Αστρονομία ή ουράνια φυσική* (*Astro nomia nova seu physica coelestis*), που δημοσιεύθηκε το 1609, το ίδιο έτος κατά το οποίο ο Γαλιλαίος* ολοκλήρωνε τις πρώτες παρα-

Κέρενι

τηρήσεις του με τηλεσκόπιο. Στο έργο αυτό περιέχεται η αναφερόμενη στην κίνηση του Άρη πρώτη διατύπωση των λεγομένων δύο "νόμων του Κέπλερ" σχετικά με την κίνηση των πλανητών, κατά τους οποίους: α) οι τροχιές των πλανητών γύρω από τον ήλιο συνιστούν ελλείψεις, από τις οποίες ο ήλιος κατέχει τη μία των εστιών και β) τα γραφόμενα από την εμβατική ακτίνα εμβαδά είναι ανάλογα προς τον χρόνο. Οι νόμοι αυτοί θα αποδειχθούν εν συνεχεία με ακρίβεια από τον Κέπλερ στο έργο του *Επιτομή Κοπερνικείου αστρονομίας* (Eritotmae astronomiae copernicanae, 1618-1621). Περαιτέρω, ο τρίτος νόμος για την κίνηση των πλανητών, κατά τον οποίο τα τετράγωνα του χρόνου περιφοράς των πλανητών είναι ανάλογα προς τους κύβους των ημιαξόνων αυτών, θα εκτεθεί στο σύγγραμμα *Αρμονία του κόσμου* (Harmonices mundi), που δημοσιεύθηκε στο Λυντς το 1619, ενώ και στους τρεις παραπάνω νόμους θα βασιστεί η διατύπωση από τον Νεύτωνα* το 1687 του νόμου της παγκόσμιας έλξης. Το 1617, με παρακίνηση των διαδόχων του Βραχίου, ο Κέπλερ εξέδωσε στην Ουλμ, όπου εν τω μεταξύ είχε μεταβεί, το έργο *Ροδόλφειοι πίνακες*, στο οποίο υπολογίζονται τα γεωκεντρικά πλάτη και μήκη με μεθόδους που θα εξακολουθήσουν να χρησιμοποιούνται από τους αστρονόμους για περισσότερο από έναν αιώνα. Ως φιλόσοφος ο Κέπλερ εκκινεί από τον πυθαγορισμό και τον αναγεννησιακό πλατωνισμό. Η ίδια του μάλιστα η προσχώρηση στην κοπερνικεία θεωρία στηρίζεται κατ' αρχήν σε λόγους μάλλον μεταφυσικούς παρά επιστημονικούς. Χάρη στη διδασκαλία του Βραχίου, ωστόσο, και στην επαφή του με τον Γαλιλαίο, δεν παραμένει δέσμιος παρόμοιων φιλοσοφικών θεωρήσεων και δεν διστάζει να αφήσει π.χ. να καταρρεύσει μία από τις αρχικές θεμελιώδεις υποθέσεις του "πυθαγορισμού" του σχετικά με το κυκλικό της τροχιάς των πλανητών –θέση στην οποία είχε μείνει πιστός ο Κοπέρνικος–, στην προσπάθειά του να συνδυάσει τη θεωρητική κατασκευή προς τα αποτελέσματα των αστρονομικών υπολογισμών.

Αθαν. Νάτσος

Κέρενι Κάρολυ (Kerényi Karoly, Τιμισόαρα, 1897 - Ζυρίχη, 1973). Ούγγρος μυθολόγος και ιστορικός των θρησκειών. Δίδαξε Επιστήμη των Θρησκειών στη Βουδαπέστη και κλασική φιλολογία στο Ρετσ και στο Szeged. Το 1943 μετέβη και εγκαταστάθηκε στην Ελβετία. Επηρεασμένος

στη φιλολογική του κατάρτιση από τον U. von Wilamowitz*, ανέπτυξε μια μέθοδο ερμηνείας των κλασικών κειμένων βασισμένη στα πορίσματα της Ιστορίας των Θρησκειών και της Εθνολογίας. Ήδη στο πρώτο έργο του *Το ελληνικό-ανατολικό μυθιστόρημα εξεταζόμενο από την άποψη της Ιστορίας των Θρησκειών* (1927), παρουσιάζει την καινοτόμο μεθοδό του ερμηνεύοντας το ελληνιστικό μυθιστόρημα ως λογοτεχνική μεταφορά μιας θρησκευτικής κατ' ουσίαν εμπειρίας. Το 1929 γνώρισε τον Walter F. Otto, ο οποίος τον επηρέασε τα μέγιστα. Κατά την περίοδο αυτή αντικείμενο έρευνας για τον Κερενί συνιστά η επιστήμη του μύθου ή μυθολογία, στην οποία θα αφιερώσει και όλα τα μετέπειτα συγγράμματά του: *Απόλλων* (1937), *Η αρχαία θρησκεία* (1940), *Κόρες του ήλιου* (1944), *Μύθοι και μυστήρια* (1945), *Οι θεοί και οι ήρωες της Ελλάδας* (1951), *Ζεὺς και Ήρα* (1973), *Διόνυσος* (εκδ. μετά θάνατον, 1976). Στα παραπάνω έργα ο Κερενί ερευνά τον χώρο του μύθου ως "μύθου του ανθρώπου", δηλαδή του μύθου ως δημιουργήματος του ανθρώπου, σχετικά με τον άνθρωπο. Το ενδιαφέρον του για ορισμένες συνήθειες μυθολογικές μορφές, όπως π.χ. ο θεϊκός έφηβος, η θεϊκή κόρη κ.ά., απετέλεσε τον λόγο συνεργασίας του με τον C. G. Jung* στα γνωστά *Προλεγόμενα στην επιστημονική μελέτη της μυθολογίας* (1941). Ο Κερενί, ωστόσο, δεν δέχεται τις έννοιες του "αρχετύπου" και του "συλλογικού ασυνειδήτου", που εισηγείται ο Jung: το μυθολογικό υλικό δεν "μεταφράζεται" κατ' αυτόν στη γλώσσα μιας επιστήμης που προσπαθεί να αγκαλιάσει όλο το φάσμα της ανθρώπινης δημιουργίας. Αξίζει τέλος να αναφερθεί η γόνιμη ανταλλαγή ιδεών του Κερενί με τον Thomas Mann*, πιστοποιούμενη από μια εκτεταμένη αλληλογραφία.

Βιβλιογρ.: Jung C. G., *Kerényi C.*, 1941, "Einführung in das Wesen der Mythologie" [ελλην. μετάφρ.: *Η επιστήμη της μυθολογίας*, εκδ. Ιάμβλιχος, Αθήνα, 1989].

Αθαν. Νάτσος

Κέρερ (Kehrer) Γκύντερ (γεν. 1939). Γερμανός κοινωνιολόγος, καθηγητής της κοινωνιολογίας της θρησκείας. Ερευνά τη σχέση προς τη θρησκεία διαφόρων κοινωνικών ομάδων και στρωμάτων. Έργα του: *Das religiöse Bewusstsein des Industriearbeiters.*, Berlin, 1962.- *Religionssoziologie*, Berlin, 1968.

Δ. Π.

Κεσσίδης Θεοχάρης, Χαραλάμποβιτς (γεν.

13.3.1920, Σάντα της περιοχής Τσάλκα της Γεωργίας). Γνωστός φιλόσοφος της πρώην ΕΣΣΔ. Από το 1993 διαμένει στην Ελλάδα. Σπούδασε φιλοσοφία στο πανεπιστήμιο "Λομονόσοφ" της Μόσχας, όπου του απενεμήθη ο τίτλος του διδάκτορα για τη διατριβή του με θέμα *Η πρώτη αρχαιοελληνική φιλοσοφία και η σχέση της με τον μύθο, την τέχνη και τη θρησκεία*. Το 1969 ανακηρύχθηκε Καθηγητής, ενώ το 1987 η Ακαδημία των Αθηνών τον εξέλεξε αντεπιστέλλον μέλος της. Επί σειρά ετών διδάξε φιλοσοφία σε διάφορα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Μόσχας ή εργάστηκε ως ανώτατος επιστημονικός σύμβουλος.

Στον τομέα της φιλοσοφίας ο Κεσσίδης υποστηρίζει ότι το απόλυτο (ο κόσμος, το Σύμπαν) αποτελεί ενότητα αντιτιθέμενων αρχών: του ιδεατού και του υλικού, του λογικού και του ά-λογου, του ολικού και του μερικού, του πρέποντος και του υπαρκτού. Στα έργα του: *Ηράκλειτος, Από τον μύθο στον Λόγο, Η ελληνική φιλοσοφία και η πολιτιστική και ιστορική της σημασία, Σωκράτης κ.ά.*, χαρακτηρίζει την πρώτη ελληνική φιλοσοφία ως παραλλαγή του πανθεισμού, ενώ την εμφάνιση σπερμάτων υλισμού* και ιδεαλισμού* τη συνδέει με το όνομα του Πλάτωνα* και του Δημόκριτου*. Σχετικά με την Ιστορία, ο Κεσσίδης θεωρεί ότι καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη της τύχης των λαών παίζει ο εθνικός χαρακτήρας τους, ο οποίος, κατά τη γνώμη του, καθορίζεται από την κληρονομικότητα και το κοινωνικό περιβάλλον. Θεώμενη από την άποψη αυτή, η αρχαιοελληνική δημοκρατία αποτελούσε την εξωτερική έκφραση της εσωτερικής ελευθερίας των Ελλήνων.

Σ' όλη του τη ζωή ο Κεσσίδης υπήρξε πολέμιος του ολοκληρωτισμού σ' όλες του τις εκφάνσεις, της προσωπολατρίας των ηγετών και της θεοποίησης κάθε επιγείου. Στις ιδέες του κομμουνισμού* και στις απόπειρες εφαρμογής του βλέπει τη δραματική διάσταση μεταξύ του οράματος και της πραγματικότητας, του επιθυμητού και του πραγματικά εφικτού. Τα έργα του, γραμμένα στη ρωσική, έχουν μεταφραστεί στα ελληνικά, τα γαλλικά, τα αγγλικά, τα γερμανικά και σε πολλές άλλες γλώσσες.

T. X.

Κετλέ (Quetelet) Λαμπέρ Αντόλφ Ζακ (Γκεντ, 22/2/1796 - Βρυξέλλες, 17/2/1874). Βέλγος κοινωνιολόγος, μαθηματικός, αστρονόμος και μετεωρολόγος. Υπήρξε παιδί - θαύμα στην εποχή του, αφού ήδη στα 21 του χρόνια διορίστηκε κα-

θηγητής μαθηματικών στο Αθήναιο Πανεπιστήμιο των Βρυξελλών. Στα πλαίσια του θετικισμού*, υποστήριξε την εφαρμογή των μαθηματικών μεθόδων στη μελέτη των κοινωνικών φαινομένων, πιστεύοντας πως τόσο η κοινωνική ζωή όσο και τα φυσικά φαινόμενα ακολουθούν τους ίδιους νόμους. Γι' αυτό και πρέπει να μελετώνται με ακριβείς μεθόδους. Θεωρείται ο εισηγητής της στατιστικής στην κοινωνιολογία*. Ενώ ο Κοντ* επεξεργαζόταν τη δική του κοινωνιολογική θεωρία, ο Κετλέ δημοσίευσε το έργο του *Essai de physique sociale*, χρησιμοποιώντας έτσι πρώτος τον όρο "κοινωνική φυσική" με τον οποίο ο Κοντ σκόπευε να ονομάσει τη νέα επιστήμη. Αναγκάστηκε έτσι να επιλέξει τον όρο "κοινωνιολογία" για να δηλώσει την επιστήμη που σαν αντικείμενό της θα είχε τη σπουδή των κοινωνικών φαινομένων. Πέρα από την επίδρασή του στη μετέπειτα εξέλιξη των ποσοτικών μεθόδων στην κοινωνική έρευνα και των στατιστικών αναλύσεων σε επίπεδο, κυρίως, μικροκοινωνιολογικής προσέγγισης, που επέδρασε σημαντικά στη διαμόρφωση της αμερικανικής κοινωνιολογίας, ο Κετλέ εισήγαγε την έννοια του "μέσου ανθρώπου" (*homme moyen*). Η έννοια αυτή προέκυψε από τη διαπίστωση που έκανε, έπειτα από μετρήσεις και πληθώρα υπολογισμών, ότι οι περιπτώσεις που πλησιάζουν τον μέσο όρο μιας σειράς είναι κατ' ανάγκη συχνότερες από τις περιπτώσεις που εμφανίζουν μεγάλες αποκλίσεις. Εκείνο, ωστόσο, που δεν έλαβε υπόψη του είναι το γεγονός ότι οι ίδιοι μέσοι όροι μπορούν να προκύψουν από διαφορετικές καταστάσεις ανάλογα με τη διαφορά της κατανομής π.χ. του εισοδήματος μιας χώρας.

Δημ. Τασσούλης

κεφάλαιο. Πρόκειται για ειδική κοινωνική σχέση της αστικής κοινωνίας, συνέπεια της οποίας είναι η παραγωγή αξίας για τον κάτοχο των μέσων παραγωγής, μέσω της εκμετάλλευσης της μισθωτής εργασίας. Η παραγόμενη αυτή αξία παίρνει τη μορφή συγκεκριμένου οικονομικού μεγέθους, το οποίο αναλύεται σε χρήμα και εμπόρευμα, συστατικό δε στοιχείο του εμπορεύματος είναι η μισθωτή εργασία. Ήδη από το 1776 ο Adam Smith* είχε εντοπίσει αυτή την ειδική σχέση και είχε αποδείξει ότι η αρχή της καπιταλιστικής συσσώρευσης έγκειται στην παραγωγή προϊόντος μέσω της μισθωτής εργασίας. Όμως ούτε στον Smith ούτε στον Ricardo* ή τους άλλους σύγχρονους τους οικονομολόγους κατείχε αυτή η σχέση μια κεντρική

κεφάλαιο

θέση στις αναλύσεις τους. Κάθε σχετική προσέγγιση έμενε στο επίπεδο της εννοιολογικής διάκρισης μεταξύ παγίου και μεταβλητού κεφαλαίου, καθώς και στη θεματική της τιμής και όχι της αξίας. Αντίθετα ο Marx*, με αφετηρία αυτές τις προσεγγίσεις της Πολιτικής Οικονομίας*, μετατοπίζει το ενδιαφέρον της ανάλυσης στην ατομική καπιταλιστική ιδιοκτησία, δηλαδή την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, και ειδικότερα στη σχέση μεταξύ κεφαλαίου και μισθωτής εργασίας. Ως αποφασιστικής σημασίας έννοια προβάλλει η "υπεραξία", η οποία ανακηρύσσεται σε κεντρικό άξονα της μαρξικής θεωρίας του κεφαλαίου. Η θεωρία του κεφαλαίου δομείται πάνω στις έννοιες του εμπορεύματος και της κοινωνικά απαραίτητης για την παραγωγή του εργασίας, της αξίας, καθώς και στην έννοια του χρήματος ως εμπορεύματος.

Η διατύπωση της θεωρίας αυτής είναι η αποκρυστάλλωση σαράντα περίπου χρόνων εργασίας του K. Marx (1843-1883) και εμπεριέχεται στο σημαντικότερο έργο του με τίτλο *Το Κεφάλαιο*. Ήδη από το 1843 βρίσκει κανείς σκόρπιες και μη συστηματοποιημένες έννοιες και θέσεις του Marx για τη δομή και τις αντιφάσεις της καπιταλιστικής κοινωνίας, οι οποίες αργότερα θα προβάλουν με τη μορφή μιας συστηματικής ανάλυσης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Στο έργο αυτό ο Marx καταδεικνύει τις αντιφάσεις του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και επισημαίνει ότι το κέρδος είναι το βασικό κίνητρο για την ανάπτυξη του. Το *Κεφάλαιο* δεν αποτελεί μόνο ένα βιβλίο Πολιτικής Οικονομίας, αλλά προπάντων μια κοινωνιολογική μελέτη του καπιταλισμού*. Πρόκειται, όπως παρατηρεί ο R. Aron*, για ένα "μεγαλειώδες εγχείρημα [...], ένα εγχείρημα ιδιοφυές, για να ελεγχθεί ταυτόχρονα ο τρόπος λειτουργίας, η κοινωνική δομή και η ιστορία του καπιταλιστικού καθεστώτος". Στόχος αυτού του έργου είναι να καταδειχθεί γιατί οι άνθρωποι μέσα στο σύστημα ατομικής ιδιοκτησίας, και ειδικότερα στο καπιταλιστικό σύστημα, υπόκεινται σε εκμετάλλευση και πώς το ίδιο αυτό σύστημα δημιουργεί τις αντιφάσεις του, που κάποια στιγμή θα οδηγήσουν στην υπέρβασή του. Ο ίδιος ο Marx από το τρίτομο αυτό έργο πρόλαβε να δημοσιεύσει μόνο τον πρώτο τόμο, ενώ οι υπόλοιποι, που άφησε με τη μορφή χειρογράφων, συμπληρώθηκαν και εκδόθηκαν από τον φίλο και συνεργάτη του F. Engels*.

Η ουσία, ο ακρογωνιαίος λίθος του καπιταλιστι-

κού συστήματος βρίσκεται στην επιδίωξη του κέρδους. Συνοψασμένη με την έννοια του κέρδους είναι η έννοια του εμπορεύματος. Το εμπορεύμα (προιόν ή αγαθό το οποίο δεν έχει μόνον αξία χρήσης αλλά προπάντων ανταλλακτική αξία) μπορεί να ανταλλαγεί με δύο τρόπους: Ο πρώτος τρόπος αποτελεί τη λεγόμενη ανταλλαγή "χέρι με χέρι". Πρόκειται για εμπόρευμα που ο κάτοχός του το ανταλλάσσει με άλλο περισσότερο χρήσιμο γι' αυτόν. Το δεύτερο είδος ανταλλαγής συντελείται με τη βοήθεια ενός ενδιάμεσου, που αποτελεί το ισοδύναμο όλων των εμπορευμάτων, δηλαδή του χρήματος. Η πρώτη μορφή ανταλλαγής είναι και η πλέον απλή και δεν αφήνει κανένα πλεόνασμα. Πλεόνασμα επίσης δεν αφήνει και το δεύτερο είδος ανταλλαγής με τη βοήθεια ισοδύναμου, του χρήματος. Πρόκειται για μια σχέση ισότητας, χωρίς κέρδος, που παίρνει είτε τη μορφή εμπόρευμα - εμπόρευμα (E-E), είτε τη μορφή εμπόρευμα - χρήμα - εμπόρευμα (E-X-E). Αυτές οι μορφές ανταλλαγής δεν έχουν στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής καμία σημασία, αφού δεν αποφέρουν κέρδος. Η μορφή ανταλλαγής που έχει σημασία και αποτελεί και το μυστικό της καπιταλιστικής παραγωγής είναι εκείνη που έχει αφετηρία και καταληκτικό της σημείο το χρήμα με ενδιάμεσο το εμπόρευμα: χρήμα - εμπόρευμα - χρήμα (X-E-X). Βέβαια η ιδιομορφία αυτής της ανταλλαγής δεν έγκειται σε αντιστροφή της πορείας, αλλά προπάντων στο γεγονός ότι στο τέλος της διαδικασίας ανταλλαγής το ανταλλάξιμο είδος (χρήμα) προβάλλει σε μεγαλύτερη ποσότητα από την αρχική. Η μορφή δηλαδή αυτής της ανταλλαγής είναι πλέον X-E-X'. Αυτό σημαίνει πως το χρήμα στη διαδικασία αυτή μεταβάλλεται σε εμπόρευμα με στόχο την παραγωγή μεγαλύτερης αξίας της αρχικής, δηλαδή κέρδους. Η διαπίστωση αυτή κρύβει, κατά τον Marx, ένα πραγματικό μυστήριο, το οποίο λύνεται μόνον με την απάντηση στο ερώτημα "πώς προκύπτει αυτό το κέρδος;" Η απάντηση στο ερώτημα αυτό δίδεται μέσα από τη θεωρία της υπεραξίας. Την επιπλέον αυτή αξία μπορεί να παράγει μόνον ένας από τους συντελεστές της παραγωγικής διαδικασίας, η μισθωτή εργασία, ένα τμήμα της οποίας δεν πληρώνεται και είναι αυτό που παράγει την υπεραξία. Η αμοιβή της εργατικής δύναμης, την οποία εισπράττει ο εργάτης, αντιστοιχεί στην ποσότητα κοινωνικής εργασίας που είναι απαραίτητη για την παραγωγή εμπορευμάτων, την οποία ο εργάτης

χρειάζεται για επιβίωση δική του και της οικογένειάς του. Ο χρόνος που χρειάζεται ο εργάτης για την παραγωγή αξίας ίσης με αυτή που εισέπραξε υπό μορφή μισθού είναι λιγότερος από τη διάρκεια της μέρας εργασίας του. Δηλαδή, αν ο εργάτης εργάζεται δώδεκα ώρες ημερησίως, τότε στις οκτώ παράγει την αξία που έχει εισπράξει ως μισθό, ενώ οι υπόλοιπες τέσσερις ώρες παράγουν την επιπλέον αξία, την οποία δεν εισπράττει ο εργαζόμενος, αλλά καρπούται ο εργοδότης. Πρόκειται εδώ για την παραγωγή της "απόλυτης υπεραξίας". Παράλληλα με αυτή τη μορφή υπεραξίας, ο εργάτης παράγει και τη λεγόμενη "σχετική υπεραξία", που προκύπτει από την αύξηση της παραγωγικότητας και τη βελτίωση των μηχανών.

Το κεφάλαιο που εισέρχεται στην παραγωγική διαδικασία με στόχο την επίτευξη κέρδους διακρίνεται σε πάγιο (konstantes Kapital) και σε μεταβλητό (variables Kapital). Το πάγιο συμπεριλαμβάνει κυρίως τις εγκαταστάσεις, τον μηχανολογικό εξοπλισμό, τις πρώτες ύλες, ενώ το μεταβλητό τη χρησιμοποιούμενη, στη συγκεκριμένη παραγωγική διαδικασία, μισθωτή εργασία.

Βιβλιογρ.: Marx K., *Das Kapital*, 3 τόμοι.- Haug W. F., *Einführung ins "Kapital"*, Berlin, 1985.- Aron R., *Η εξέλιξη της Κοινωνιολογικής Σκέψης*, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1991, τόμ. Α'.

Χρ. Νόβα - Καλτσούνη

"Κεφάλαιο" του Κ. Μαρξ. Πρόκειται για μοναδικό έργο στο οποίο εξετάζεται ενδελεχώς και συστηματικά υπό το πρίσμα της υλιστικής διαλεκτικής μια συγκεκριμένη επιστήμη στο σύνολό της – η πολιτική οικονομία της κεφαλαιοκρατίας – το αντικείμενο της οποίας (η υλική παραγωγή σε ορισμένη ιστορική βαθμίδα της ανάπτυξης της) συνιστά οργανικό όλο. Η συστηματική απεικόνιση ενός αναπτυσσόμενου αντικειμένου συνδέεται με την απεικόνιση των εσωτερικών αμοιβαίων συναφειών του, της ουσίας του. Το σύστημα των κατηγοριών της "διαλεκτικής λογικής" του *Κεφαλαίου* συνιστά νοητική αντανάκλαση της ουσίας της υπό εξέταση αναπτυξιακής διαδικασίας. Μοναδικό ανάλογο στην ιστορία της φιλοσοφίας είναι η εν πολλοίς ιδεαλιστικά μυστικοποιημένη *Επιστήμη της λογικής** του Χέγκελ*. Ο Μαρξ επεξεργαζόμενος τη διαλεκτική ιστορικά και υλιστικά εγκαινιάζει με το *Κεφάλαιο* την εποχή της αυστηρά επιστημονικής (απελευθερωμένης από τον ιδεοκρατικό μυστικισμό) νοητικής απεικόνισης της ουσίας, της εσωτερικής συνάφειας

των αναπτυξιακών διαδικασιών, την εποχή της αυστηρά επιστημονικής αντίληψης της ίδιας της νόησης, την εποχή στην οποία αρχίζει να δεσπόζει η συνθετική (ως άρση* της αναλυτικής) έρευνα. Με αυτή την έννοια, φιλοσοφικά και μεθοδολογικά το *Κεφάλαιο* προηγήθηκε των επιστημών κατά πολλές δεκαετίες.

Στο εν λόγω έργο η νόηση προβάλλει κατ' εσχόλην στο επίπεδο του λόγου (στην ενότητά του με τη διάνοια), με κυρίαρχο το λογικό (στην ενότητά του με το ιστορικό) και την "ανάβαση" από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο (στην ενότητά της με την ανάβαση από το αισθητηριακά συγκεκριμένο στο αφηρημένο). Οι λογικές κατηγορίες προβάλλουν στο επίπεδο του "είναι" (εμπόρευμα, χρήμα), της "ουσίας" (διαδικασία της κυκλοφορίας του κεφαλαίου) και της "πραγματικότητας" (ενότητα των διαδικασιών κεφαλαιοκρατικής παραγωγής και κυκλοφορίας). Στο έργο αυτό ο Μαρξ αποδεικνύει ότι η κατηγοριακή νόηση δεν ανακύπτει από την ατομική εμπειρία είτε από το άθροισμα των ατομικών εμπειριών (βλ. εμπειρισμός*), αλλά ούτε και από ολόκληρη την κοινωνία σ' ορισμένη βαθμίδα της ανάπτυξης της. Το σύστημα των λογικών κατηγοριών ανακύπτει από την κοινωνική πρακτική στην ιστορία της ανάπτυξης της κοινωνίας και διέπεται από ορισμένες νομοτέλειες.

Το *Κεφάλαιο* συνιστά ανώτερο επίπεδο κριτικής της προγενέστερης (αλλά και της σύγχρονης του Μαρξ) κλασικής και αγοραίας αστικής φιλοσοφίας (γνωσιοθεωρίας, λογικής, κοινωνικής φιλοσοφίας κ.λπ.), η οποία ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με την (κλασική και αγοραία) αστική πολιτική οικονομία. Η κριτική αυτή πραγματοποιείται έμμεσα (στο πρώτο μέρος των τριών θεωρητικών τόμων, μέσω της θετικής διευθέτησης των ζητημάτων της έρευνας) είτε άμεσα (στις "θεωρίες για την υπεραξία"). Στο ίδιο έργο αναπτύσσεται συστηματικά η πολιτική οικονομία παράλληλα με την μαρξική "διαλεκτική λογική" και μεθοδολογία (η αποδεικτική ισχύς της οποίας καταδεικνύεται με τη διαλεκτική συγκρότηση των οικονομικών κατηγοριών). Εδώ αναβαθμίζεται και η κοινωνική θεωρία, η κοινωνική φιλοσοφία του μαρξισμού* (βλ. *υλιστική αντίληψη της ιστορίας*), από το επίπεδο της επιστημονικής υπόθεσης* στο επίπεδο της επιστημονικής θεωρίας*, δεδομένου ότι αποδεικνύεται η ερμηνευτική και ευρετική λειτουργία της με τη διερεύνηση της υλικής παραγωγής του ανώτερου εκμεταλλευτικού κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού, με παράλληλη

κεφαλαιοκρατία

επεξεργασία των θεμελιωδών κατηγοριών της. Στο *Κεφάλαιο* αναβαθμίζεται και η θεμελίωση της επαναστατικής θεωρίας, της επιστημονικής πρόγνωσης της νομοτέλειας* του κομμουνισμού, μέσω της άρσης της κεφαλαιοκρατίας*. Αυτό επιτυγχάνεται με την αποκάλυψη των αντιφάσεων που διέπουν την ανάπτυξη της τελευταίας και των προϋποθέσεων της ώριμης αταξικής κοινωνίας που δημιουργεί αυτή η ανάπτυξη. Η ευρετική και μεθοδολογική σημασία της λογικής του *Κεφαλαίου* δεν είχε συνειδητοποιηθεί πλήρως ούτε από τον ίδιο τον δημιουργό της. Οποιαδήποτε περαιτέρω χρήση και ανάπτυξη της προϋποθέτει: 1) τη διάκρισή της σε καθαρή μορφή (την αναγκαιότητα αυτής της εργασίας ανέδειξε ο Β. Ι. Λένιν*). Η διάκριση αυτή προωθήθηκε σε ορισμένο βαθμό από τους Μ. Μ. Ρόζενταλ, Ε. Β. Ιλιένκοφ*, Λ. Α. Μανκόφσκι*, Β. Τιπούχιν*, Ζ. Μ. Ρουτζιέφ*, και πραγματοποιήθηκε πλήρως από τον Β. Α. Βαζιούλιν** 2) τη δημιουργική ανάπτυξη, τον μετασχηματισμό της σύμφωνα με τη λογική που διέπει την υπό εξέταση αναπτυξιακή διαδικασία (π.χ. *Λογική της Ιστορίας*). (Βλ. επίσης: *διάνοια και λόγος, ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, ιστορικό και λογικό, διαλεκτική λογική και τη σχετική βιβλιογραφία*).

Βιβλιογρ.: Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τομ. 1-3, Αθήνα, Σ.Ε.- του ίδιου: *Grundrisse*, τομ. Α'-Γ', Αθήνα, Στοχαστής, 1989.- του ίδιου: *Θεωρίες για την υπεραξία*, μέρη 1-3, Αθήνα, Σ.Ε.- Λένιν Β. Ι., *Φιλοσοφικά τετράδια*, Άπαντα, τ. 29, Σ.Ε.- Μ. Ρόζενταλ, *Διαλεκτικά προβλήματα στο Κεφάλαιο του Κ. Μαρξ*, Αθήνα, Αναγνωστίδη [χ.χ.] (Μόσχα, 1956).- Ε. Β. Ιλιένκοφ, *Η διαλεκτική του αφηρημένου και του συγκεκριμένου στο "Κεφάλαιο" του Μαρξ*, Μόσχα, 1960.- Λ. Α. Μανκόφσκι, *Οι λογικές κατηγορίες στο Κεφάλαιο του Κ. Μαρξ*, "Επιστ. Σημειώσεις του Παιδαγ. Ινστ. Μόσχας", 1962, Νο 179.- Δ. Πατέλης, *Φιλοσοφική και μεθοδολογική ανάλυση του γίνεσθαι της οικονομικής επιστήμης*, Μόσχα, 1991.- Β. Α. Βαζιούλιν, *Η λογική του "Κεφαλαίου" του Κ. Μαρξ*, Μόσχα, 1968.

Δ. Πατέλης

κεφαλαιοκρατία (καπιταλισμός). Οικονομικο-κοινωνικό σύστημα, που καθιερώνεται στο τέλος του Μεσαίωνα με την εκβιομηχάνιση της παραγωγής. Χαρακτηριστικά γνώρισμά του είναι η ιδιωτική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και η μεγιστοποίηση του κέρδους. Σήμερα η έννοια του καπιταλισμού αποδίδει ένα οικονομικό σύστημα κοινωνιών, συνώνυμο της οικονομίας της αγοράς, το οποίο μέσα από τον ελεύθερο ανταγωνισμό των δυνάμεων που συμπράττουν στη δομή και λειτουργία του εξασφαλίζει σε μια κοινωνία την καλύτερη δυνατή οικονομική ανάπτυξη.

Στη μαρξιστική ορολογία αποδίδεται εκείνο το κοινωνικό σύστημα στο οποίο ο κάτοχος των μέσων παραγωγής συσσωρεύει όλο και περισσότερο κεφάλαιο μέσω της εκμετάλλευσης της μισθωτής εργασίας, και ειδικότερα της υπεραξίας που αυτή παράγει. Πρόκειται στην ουσία για έναν τρόπο παραγωγής, ο οποίος αναλύεται σε "παραγωγικές δυνάμεις" και "σχέσεις παραγωγής". Ως οικονομικο-κοινωνικό σύστημα διακρίνεται ανάλογα με το επίπεδο ανάπτυξής του σε εμπορικό, βιοτεχνικό, μονοπωλιακό και κρατικο-μονοπωλιακό καπιταλισμό. Από γεωγραφική άποψη γίνεται διάκριση μεταξύ μητροπολιτικού ή αναπτυσσόμενου και περιφερειακού ή υπανάπτυκτου καπιταλισμού. Πρόκειται για διάκριση η οποία αντιστοιχεί στην ουσία στις έννοιες "κυρίαρχος" και "εξαρτημένος" καπιταλισμός.

Ιστορικά, ο καπιταλισμός καταλύει τη φεουδαρχία. Φορέας του νέου τρόπου παραγωγής είναι η μπουρζουαζία, η οποία στον αγώνα της εναντίον των φθαρμένων φεουδαλικών δυνάμεων αντιπροσωπεύει την κοινωνική πρόοδο. Αγνίζει για την αστική δημοκρατία, αναπτύσσει την αστική κουλτούρα, καθώς και προοδευτικές ιδέες, όπως η ιδέα της ελευθερίας και της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας, της ισότητας και της ισονομίας των πολιτών, της αδελφότητας όλων των ανθρώπων. Επρόκειτο για ιδέες που εξέφραζαν την επιθυμία και την απαίτηση των ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων και για τον λόγο αυτό οδήγησαν τα στρώματα αυτά σε σύμπραξη με τη μπουρζουαζία στον αγώνα της κατά της φεουδαρχίας. Έναν αγώνα, ο οποίος κατέληξε σε νίκη της μπουρζουαζίας και συγχρόνως του καπιταλισμού, που στην ουσία σήμαινε απελευθέρωση οικονομική, πολιτική, πνευματική από τα δεσμά της φεουδαρχίας και ανάπτυξη σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής ζωής.

Με εξαίρεση τον λεγόμενο "ασιατικό τρόπο παραγωγής" –έννοια που έχει δημιουργήσει ιδιαίτερα θεωρητικής φύσης προβλήματα και έχει πυροδοτήσει έντονες συζητήσεις και μεταξύ των μαρξιστών– ο δυτικός καπιταλισμός αναδύθηκε από τη φεουδαρχία και ήταν το αποτέλεσμα τριών σημαντικών μεταβολών, οι οποίες αποσκοπούσαν συγχρόνως και τις προϋποθέσεις ύπαρξης του καπιταλισμού ή, αλλιώς, τις βασικές συνιστώσες, με βάση τις οποίες αυτός λειτουργεί και αναπαράγεται.

Η πρώτη προϋπόθεση είναι ο διαχωρισμός μέσων παραγωγής και εργασίας, δηλαδή ο διαχωρισμός των μέσων παραγωγής από τον παραγωγό. Οι ρίζες αυτής της διάκρισης βρίσκονται

στο φαινόμενο που ο K. Marx* αποκάλεσε "πρωταρχική συσσώρευση" (Urspruengliche Akkumulation). Πρόκειται για διαδικασία που οδήγησε στην απαλλοτρίωση των αγροτικών πληθυσμών και τη μεταβολή τους σε προλεταριάτο, διαθέσιμο ανά πάσα στιγμή στις ανάγκες της βιομηχανίας.

Η δεύτερη προϋπόθεση είναι η δημιουργία "ελεύθερων" εργατών. Η πρωταρχική συσσώρευση είναι η ιστορική διαδικασία που μεταβάλλει τον παραγωγό σε μισθωτό, αφού τον απελευθερώνει από όλους τους εξαναγκασμούς που του επέβαλε η φεουδαρχία, όπως για παράδειγμα η δουλοπαροικία και το συντεχνιακό σύστημα.

Η τρίτη προϋπόθεση είναι η συσσώρευση χρηματικού κεφαλαίου. Βέβαια το χρηματικό κεφάλαιο υπάρχει από τότε που, παράλληλα με την παραγωγή προϊόντων για ίδια χρήση, αναπτύσσεται και η παραγωγή για ανταλλαγή. Στην αρχή όμως το χρήμα αποτελούσε απλά ένα μέσο, ένα ενδιάμεσο που διευκόλυνε αυτή την ανταλλαγή. Με την ανάπτυξη όμως του διεθνούς εμπορίου επεκτείνεται και εισβάλλει σε όλες τις σφαίρες της ανθρώπινης δραστηριότητας. Στη διαδρομή αυτή προσλαμβάνει διάφορες μορφές: 1. το δανειακό - τοκογλυφικό κεφάλαιο προκύπτει από την υπερχρέωση των ευγενών, οι οποίοι μέσω του δανεισμού χρηματοδοτούν πολυτελείς δαπάνες διαβίωσης, καθώς και πολέμους. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να προσπορίζονται τα ανερχόμενα αστικά στρώματα, που διέθεταν τα κεφάλαια, ένα σημαντικό μέρος της γαιοπροσόδου, που διεισθόταν για την αποπληρωμή των δανείων. 2. το εμπορικό κεφάλαιο, του οποίου η άνθιση συμπίπτει με την ανάπτυξη του διεθνούς εμπορίου. Οι ανακαλύψεις του 15ου και 16ου αιώνα προκαλούν μια πραγματική επανάσταση στον χώρο του εμπορίου. Μια σημαντική συνέπεια και προϋπόθεση για την εδραίωση του καπιταλισμού είναι η συνένωση του εμπορικού και τραπεζικού κεφαλαίου σε μια σύγχρονη μορφή, το πιστωτικό κεφάλαιο, που χρηματοδοτεί το υπερατλαντικό εμπόριο με βασικό στόχο την υπερεκμετάλλευση των αποικιών. Από το κεφάλαιο αυτό προκύπτει το βιοτεχνικό, το οποίο αλώνει τον χώρο της παραγωγής. Δηλαδή, ο έμπορος, ο οποίος στην αρχή παίζει απλά έναν ρόλο μεσάζοντα μεταξύ παραγωγής και διάθεσης (κατανάλωσης) του προϊόντος, μεταβάλλεται στην πορεία σε επιχειρηματία, αφού τροφοδοτεί τον παραγωγό—στην αρχή βιοτέχνη και στη συνέχεια βιομήχανο— με κεφάλαιο και πρώτες ύλες έναντι έτοι-

μων προϊόντων σε προκαθορισμένες τιμές.

Ως τρόπος παραγωγής η κεφαλαιοκρατία συνίσταται στην παραγωγή εμπορευμάτων με στόχο τη μεγιστοποίηση του κέρδους, το οποίο προορίζεται για συσσώρευση και όχι για σπατάλη. Πυρήνας επομένως του καπιταλιστικού συστήματος είναι το εμπόρευμα. Με την έννοια αυτή, ότι μπορεί να αποφέρει κέρδος μεταβάλλεται σε εμπόρευμα, από τα μέσα παραγωγής—χωρίς να εξαιρείται η εργασία—μέχρι το παραγόμενο προϊόν. Το εμπόρευμα έχει επομένως διττή ιδιότητα: από τη μια αποτελεί αγαθό που καλύπτει ανάγκες και με την έννοια αυτή έχει μια "αξία χρήσης", από την άλλη όμως έχει την ιδιότητα να ανταλλάσσεται και για τον λόγο αυτό έχει και μια "ανταλλακτική αξία". Οι ιδιότητες αυτές ενυπάρχουν σε κάθε εμπόρευμα, και συνεπώς και στην εργασία. Αυτός ο διττός χαρακτήρας της εργασίας αποτελεί, σύμφωνα με τον Marx, το κλειδί για την κατανόηση του καπιταλιστικού συστήματος. Κι αυτό, γιατί η ανταλλακτική αξία της εργασίας είναι αυτή που παράγει κέρδος, που παράγει δηλαδή "υπεραξία", αξία μεγαλύτερη από εκείνη που εισπράττει ο κάτοχος της εργατικής δύναμης, όταν την ανταλλάσσει.

Ο καπιταλισμός ως ιστορική πορεία διήνυσε διάφορες φάσεις εξέλιξης, σε καθεμία από τις οποίες αντιστοιχούσαν διαφορετικές παραγωγικές δυνάμεις. Στον τέταρτο τόμο του *Κεφαλαίου*, ο Marx κάνει λόγο για συνεργατική μορφή παραγωγής (Kooperation), βιοτεχνία (Manufaktur) και βιομηχανία (grosse Industrie). Στον Lenin* συναντά κανείς την έννοια του ιμπεριαλισμού*, με την οποία αποδίδεται το τελευταίο στάδιο του καπιταλισμού, ενώ στον Mandel γίνεται λόγος για "ύστερο καπιταλισμό" (Spaetkapitalismus). Ανεξάρτητα όμως από την ταξινόμηση που κανείς θα ακολουθήσει, αναμφισβήτητο είναι πως ο εμπορικός και βιοτεχνικός καπιταλισμός αποτελούν τα πρώτα στάδια ανάπτυξης του καπιταλισμού. Το στάδιο αυτό αναδύεται, όπως προαναφέρθηκε, με την κατάλυση της φεουδαρχίας και στηρίχθηκε στη λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση και την ελεύθερη (μισθωτή) εργασία. Το στάδιο αυτό εκτείνεται από την Αναγέννηση μέχρι το 1760. Με την περαιτέρω ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων—απόρροια της βιομηχανικής επανάστασης—προκύπτουν οι βασικές προϋποθέσεις για την εδραίωση του ώριμου καπιταλισμού: η σχέση κεφαλαίου - εργασίας και ο διαχωρισμός της κοινωνίας σε

Κικέρων

δύο βασικές και ανταγωνιστικές μεταξύ τους τάξεις, την αστική και την εργατική.

Το δεύτερο στάδιο είναι εκείνο του βιομηχανικού - ανταγωνιστικού καπιταλισμού και αποτέλεσε το αντικείμενο μελέτης του Κ. Marx. Στην Αγγλία το στάδιο αυτό διήρκεσε από το 1760 μέχρι το 1880 και διακρίνεται στην περίοδο της ατμομηχανής (πρώτο), στην περίοδο της ηλεκτρικής μηχανής (δεύτερο). Κυρίαρχο ρόλο στην πρώτη περίοδο παίζει η κλωστούφαντουργία, ενώ στη δεύτερη η βαριά βιομηχανία (χαλυβουργία).

Το τρίτο στάδιο, το στάδιο του μονοπωλιακού καπιταλισμού, αρχίζει το 1880 και διακρίνεται σε δύο υποπεριόδους: η πρώτη χαρακτηρίζεται από την ευρεία διάδοση της μηχανής, ενώ η δεύτερη από την επιστημονοτεχνική επανάσταση. Χαρακτηριστικό του σταδίου αυτού είναι η αναζήτηση νέων τρόπων οργάνωσης της παραγωγής και φυσικά της εργασίας με την εισαγωγή της αυτοματοποίησης. Η συγκέντρωση της παραγωγής σε όλο και μεγαλύτερες επιχειρήσεις (μονοπώλια) με παράλληλο αποκλεισμό των μικρών έχει ως αποτέλεσμα τη διαρκή αύξηση της οικονομικής και πολιτικής δύναμης αυτών των μονοπωλίων. Το στάδιο αυτό είναι περισσότερο γνωστό ως Τεύλορισμός (Teylorismus) και Φορδισμός (Fordismus). Παράλληλα με τη νέα οργάνωση της παραγωγής παρατηρείται και μια ανακατανομή στην παραγωγή και τον προσπορισμό της υπεραξίας: ένα σημαντικό τμήμα της παράγεται τώρα στις εξαρτημένες από τις καπιταλιστικές μητροπόλεις χώρες. Η εξέλιξη αυτή είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας εργατικής αριστοκρατίας στον αναπτυσσόμενο καπιταλισμό, που απομακρύνεται όλο και περισσότερο από τον ιστορικό ρόλο της εργατικής τάξης, δηλαδή την προλεταριακή επανάσταση.

Το τέταρτο στάδιο, ο κρατικομονοπωλιακός καπιταλισμός, αποτελεί τη σύγχρονη μορφή καπιταλισμού, ο οποίος συνίσταται στη σύνθεση της δύναμης των μονοπωλίων με τη δύναμη του αστικού κράτους. Η ανάμειξη του κράτους στη σφαίρα της οικονομίας με την πολύπλευρη εκμετάλλευση της δύναμής του (ιδεολογική, φυσική - κατασταλτική) συντελεί στην άμβλυνση των αντιθέσεων που δημιουργεί ο μονοπωλιακός καπιταλισμός.

Ο διαρκώς οξυνόμενος ανταγωνισμός μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής δημιουργεί σύμφωνα με τον Marx τις προϋποθέσεις της υπέρβασης του ίδιου του συ-

στήματος και της μετάβασης στον σοσιαλισμό. Πρωτοστάτης δε αυτής της εξέλιξης θεωρήθηκε ότι θα είναι η εργατική τάξη.

Βιβλιογρ.: Dodd M., *Entwicklung des Kapitalismus von Spaeftfeudalismus bis zur Gegenwart* (1946), Koeln, Berlin, 1970.- Mandel E., *Der Spaeftkapitalismus*, Frankfurt/M., 1972.- "Kritisches Woerterbuch des Marxismus", τόμ. 4, Berlin, 1986.

Χρ. Νόβα - Καλτσούνη

Κικέρων (το πλήρες λατινικό όνομά του είναι: Marcus Tullius Cicero). Γεννήθηκε στη μικρή αγροτική πόλη του Λατίου Αρπίνιο από πατέρα ευκατάστατο που ανήκε στην τάξη των ιππέων. Έλαβε άριστη αγωγή και παιδεία καταρχήν στη Ρώμη, όπου μαθήτευσε κοντά στους φιλοσόφους Διόδοτο* τον Στωικό, Φαίδρο* τον Επικούρειο και στον ακαδημαϊκό φιλόσοφο Φίλωνα* τον Λαρισαίο, εγκαταστημένο εκείνη την εποχή στη Ρώμη. Συνέχισε τις σπουδές του στην Αθήνα (όταν ήταν ήδη 27 ετών), όπου άκουσε τον Αντίοχο* τον Ασκαλωνίτη, σχολάρχη τότε της Ακαδημίας αλλά πρωτεργάτη και υπέρμαχο του εκλεκτισμού, επισκέφθηκε τη Σμύρνη, όπου άκουσε μαθήματα ρητορικής και στη συνέχεια ολοκλήρωσε τη σπουδή της Ρητορικής στη Ρόδο, όπου δίδασκε τότε ο γνωστός του από τη Ρώμη Απολλώνιος Μόλος, ο ρητοροδιδάσκαλος. Ο Κικέρων υπήρξε ο αδιαμφισβήτητος αρχηγέτης της λατινικής ρητορείας, ο απaráμιλλος συλλίστας της λατινικής φιλοσοφικής γλώσσας και φιλοσοφίας στη ρωμαϊκή κοινωνία και γραμματεία. Πολιτικός και δραστήριος υπερασπιστής της ρωμαϊκής δημοκρατικής πολιτείας (αντίπαλος του Καίσαρα), δεινός ρήτορας και έξοχος στοχαστής, αφομοίωσε την ελληνική φιλοσοφική παράδοση, αφού άκουσε τους εκπροσώπους όλων των φιλοσοφικών σχολών και ρευμάτων της εποχής του. Όσο κι αν ο στοχασμός του όμως έχει δύναμη και γνησιότητα πνευματική, προσωπικό ύφος, ο ίδιος δεν διατύπωσε σύστημα φιλοσοφικό ούτε δόγματα: ήταν ένας θαυμάσιος δοξογράφος συγγραφέας, που είχε συνειδηση της φιλοσοφικής προσφοράς του, έπλασε τη φιλοσοφική γλώσσα και ορολογία των Λατίνων και άντλησε κυρίως από τους φιλοσόφους και τα έργα της ελληνιστικής περιόδου (έμεινε στην ιστορία ο χαρακτηρισμός που έδωσε ο ίδιος στα έργα του: "απόγραφα suni"). Δεν θα μας απασχολήσουν βέβαια η πολιτική δραστηριότητα του Κικέρωνα ούτε οι ρητορικοί του λόγοι, που συνοδεύουν τη δημόσια ζωή του. Θα δούμε αποκλειστικά το φιλοσοφι-

κό του έργο, πάντοτε όμως σε σχέση και αναφορά προς το σύνολο έργο και τη ζωή του. Είναι η φιλοσοφική του ωριμότητα και το συγγραφικό του έργο παρακολουθούν τις μεταπτώσεις της ζωής του και τις περιπέτειες της πολιτικής του δραστηριότητας, ίσως καλύτερα θα λέγαμε της δημόσιας ζωής του. Οι μελετητές, λοιπόν, βλέπουν δύο συγγραφικές περιόδους ή φιλοσοφικές ενότητες. Στην πρώτη κατατάσσονται τα έργα πολιτικής φιλοσοφίας, τα οποία χρονολογούνται ως την εποχή ή το έτος της υπατίας του στην Κιλικία της Μ. Ασίας (52 π.Χ.) και περιλαμβάνει τα έργα: (1) *De oratore* (Περί ρήτορος), θεωρία της ρητορικής τέχνης, όπως και το έργο του *De inventione* (Περί ευρέσεως), που έγραψε αργότερα (45 π.Χ.), (2) *De republica* (Περί πολιτείας)—σώζεται σε αποσπασματική μορφή— "καταγραφή" ή απόηχος των πολιτικών συζητήσεων των προσώπων που αποτελούσαν τον "κύκλο του Σκιπίωνος". Το έργο διαπνέεται από τις πολιτικές ιδέες του Πλάτωνα*, απόψεις της πολιτικής φιλοσοφίας του Αριστοτέλη*, του Δικαίρχου* και του Παναίτιου*, και (3) *De legibus* (Περί νόμων), με πρότυπο την *Πολιτεία** και τους *Νόμους** του Πλάτωνα αλλά και ισχυρές επιδράσεις των πολιτικών θέσεων περί φυσικού δικαίου των Στωικών*. Μετά το 50 π.Χ. και ως το 46 ή 45 π.Χ. ο Κικέρων έζησε και εβίωσε δραματικά γεγονότα της ζωής του: πολιτικές απογοητεύσεις σημάδεψαν βαθιά τη σκέψη του, ο χωρισμός από τη γυναίκα του Τερέντια και ο θάνατος της κόρης του Τυλλίας. Από αυτά τα βιώματα και τη μεγάλη πολιτική εμπειρία, καθώς και από τη μακρά εξοικειώσή του με την ελληνική φιλοσοφία θα προκύψουν τα έργα της δεύτερης φιλοσοφικής, συγγραφικής περιόδου του Κικέρωνα: (1) Το πρώτο έργο είναι το *Consolatio* (Παραμυθία), ένα έργο αυτοπαρηγορίας μάλλον, που σώζεται μόνο αποσπασματικά· (2) το δεύτερο είναι το *Hortensius*, γραμμένο στο ύφος του αριστοτελικού *Προτρεπτικού*: (3) το τρίτο είναι το *Academica** (Ακαδημικά) σε δύο βιβλία: το πρώτο ονομαζόταν *Catullus* και το δεύτερο *Lucullus*, από τα οποία σώθηκε μόνο το δεύτερο και ένα μέρος από το πρώτο βιβλίο (*Academica Posteriora*): (4) *De Finibus bonorum et malorum* (Περί των ορίων του καλού και του κακού) σε 5 βιβλία, έργο ηθικής φιλοσοφίας, περιλαμβάνει την επικούρεια ηθική και την αναιρέσή της (1ο-2ο- βιβλ.), την ηθική διδασκαλία των Στωικών και την αντιμετώπισή της (3ο-4ο βιβλ.) και το 5ο βιβλίο τη θεωρία της

πλατωνικής Ακαδημίας περί αγαθού, όπως την είχε σπουδάσει ο Κικέρων κατά την παραμονή του στην Αθήνα το 79 π.Χ.: (5) το πέμπτο έργο φιλοσοφίας είναι το *Tusculanae disputationes* (Τουσκουλάνειες διατριβές), ένα έργο πρακτικής ηθικής, αφιερωμένο στον φίλο του πολιτικό Βρούτο, που έχει πέντε βιβλία και αναπτύσσει διάφορες αρετές, κυρίως σε σχέση με το μεγαλείο της Ρώμης· (6) το έκτο έργο είναι το *De Natura deorum* (Περί της φύσεως των θεών ή απλώς Περί θεών), αφιερωμένο κι αυτό στον Βρούτο. Το έργο αυτό είναι πηγή πληροφοριών για τις αρχαίες αντιλήψεις περί θεού, όπου θαυμάζει κανείς τις ανάλογες γνώσεις του Κικέρωνα και το δραματικό ύφος του· είναι γραμμένο σε διαλογική μορφή και εκθέτει τις αντιλήψεις περί θεού των Επικούρειων* και των Στωικών*, τις οποίες αντικρούει ο (σκεπτικός) Ρωμαίος αρχιερέας Κόττα· (7) το έβδομο έργο είναι το *De divinatione* (Περί μαντικής), δημοσιευμένο αμέσως μετά τη δολοφονία του Καίσαρα (44 π.Χ.), όπου εκφράζει τη γνώμη για την ύπαρξη ενός θεϊού όντος· (8) πρόκειται για το έργο *De fato* (Περί του πεπρωμένου ή Περί ειμαρμένης), όπου συζητεί το πρόβλημα της ελευθερίας της βούλησης και κατακρίνει την έννοια της στωικής ειμαρμένης· (9) το ένατο έργο είναι *Laelius de amicitia* (Λαίλιος περί φιλίας), όπου ο Κικέρων εκθέτει απόψεις του περί ηθικής και συζητεί θέσεις του Χρυσίππου*. Το έργο έχει ως υπόβαθρο το αντίστοιχο σύγγραμμα του Θεοφράστου* *Περί φιλίας* (δεν σώζεται): (10) Τέλος το δέκατο φιλοσοφικό έργο του Κικέρωνα είναι το *De officiis* (Περί καθηκόντων). Η έρευνα πιστεύει ότι το έργο αυτό το τελείωσε ο Κικέρων στο τέλος Νοεμβρίου του 44 π.Χ. και έχει ως πρότυπο —θα λέγαμε ότι είναι ανάπλαση ή παράφραση— το έργο του στωικού φιλοσόφου Παναίτιου* *Περί του καθήκοντος*. Από αυτό το έργο άλλωστε μαθαίνουμε την ηθική φιλοσοφία της Νέας Στοάς για την έννοια του καθήκοντος (καθώς και της αρχαίας). Αυτά κυρίως τα έργα του Κικέρωνα, καθώς και μερικά άλλα που δεν σώθηκαν (όπως π.χ. το *De gloria*, Περί δόξας) συγκροτούν τη συμβολή του στη φιλοσοφία. Οι ερευνητές πιστεύουν ότι όλα αυτά ή τα περισσότερα έργα τα έγραψε ο Κικέρων μέσα σε λίγους μήνες, ασφαλώς βέβαια από σημειώσεις που είχε κρατήσει, και σε μικρό σχετικά διάστημα (45 έως 44 π.Χ.) έκανε την τελική σύνθεσή τους. Με τα έργα αυτά ο Κικέρων μετουσίωσε την ελληνική φιλοσοφία στη λατινική

κιναισθησία

γλώσσα και μέσω αυτής στη νεότερη Ευρώπη. Διότι, βέβαια, οι Ευρωπαίοι πρώτα διάβασαν τα έργα της λατινικής Γραμματείας, τα οποία χρησίμευσαν ως ενδιάμεσος σταθμός προς τα έργα των αρχαίων Ελλήνων. Επιπλέον ο Κικέρων δεν υπήρξε μόνο ο ικανός διαμεσολαβητής της φιλοσοφικής σκέψης των αρχαίων Ελλήνων προς τη νεότερη Ευρώπη (μέσω Αυγουστίνου*, ως πρώτου σταθμού), αλλά χάρη στη γλωσσική του ευαισθησία και τις γλωσσολογικές του ικανότητες προίκισε τη λατινική γλώσσα με εύχymους καρπούς προηγμένων διανοητικών συλλήψεων. Αυτός έπλασε τη φιλοσοφική γλώσσα των Ρωμαίων και με τη δική του απόδοση της φιλοσοφικής γλώσσας των Ελλήνων διαμόρφωσε εν πολλοίς τη φιλοσοφική ορολογία των νεοτέρων. Με τις εκατοντάδες επιστολές του, άλλωστε, δίδαξε στους μεταγενέστερους το ύφος και την ευλυγισία της λατινικής και στην έκφραση λεπτών διαπροσωπικών σχέσεων.

Βιβλιογρ.: W. Kroll, *Die Kultur der ciceronischen Zeit*, 1933.- V. Poschl, *Römischer Staat und griechisches Staatdenken bei Cicero*, Berlin, 1936.- P. Klingner, *Humanität und Humanitas. Beiträge zur geistigen Überlieferung*, Bonn, 1947.- W. Ruegg, *Cicero und der Humanismus*, 1946.- P. Poncelet, *Cicero traducteur de Platon*, 1957.- K. X. Γρόλλιος, *Κικέρων και πλατωνική ηθική*, Αθήνα, 1960.- W. Lacey, *Cicero and the End of the Roman Republic*, N. York, 1978.- K. Τσάτσος, *Οι μεγάλοι ρήτορες της Ιστορίας: Κικέρων*, Αθήνα, 1968.- Ιω. Ρ. Πανέρης, *Ο "Laelius de amicitia". Διάλογος του Κικέρωνα σε σχέση με την αρχαία ελληνική φιλοσοφία*, Ιωάννινα, 1982 (= Ηπειρ. Εστία, 1982).

Βασ. Κύρκος

κιναισθησία. Η αίσθηση μέσω της οποίας το άτομο λαμβάνει γνώση για την κίνηση, τη θέση των μελών (ή όλου) του σώματος. Η κιναισθησία εμφανίζεται ως αποτέλεσμα της διέγερσης των εσωτερικών αναλυτών που είναι ειδικευμένοι για τη λειτουργία αυτή (κινητικοί αναλυτές), οι υποδοχείς των οποίων βρίσκονται διασπαρμένοι στους ιστούς των μυών, τους τένοντες και τις αρθρώσεις. Το ερέθισμα γεννιέται στους ειδικούς δέκτες (τα σωματίδια Γκόλτζι) και μεταφέρεται στον εσωτερικό αναλυτή, ο οποίος βρίσκεται στην περιοχή της πρόσθιας κεντρικής έλικας. Εκεί το ερέθισμα υφίσταται την τελική αποκωδικοποίηση, γενικεύεται και συνδέεται με τις πληροφορίες των εξωτερικών αναλυτών (οπτικών, ακουστικών και δερματικών), με αποτέλεσμα να επιτυγχάνεται ο ψυχοκινητικός συντονισμός που είναι απαραίτητος για τον προσανατολισμό στο περιβάλλον και

την εκτέλεση συγκεκριμένων πράξεων. Για τον λόγο αυτό η κιναισθησία αποκτά σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση κινητικών αυτοματοποιημένων ενεργειών καθώς και στον έλεγχο του μυϊκού τόνου. Η απώλεια της κιναισθησίας οδηγεί στην αποδιοργάνωση της κινητικής δραστηριότητας και στην κιναισθητική απραξία.

Βιβλιογρ.: Λούρια Α. Ρ., *Οι βάσεις της Νευροψυχολογίας*, Μόσχα, 1982.- Pribram H. K., *Languages of the brain*, N. Jersey, 1971.- Tamar H., *Principles of sensory psychology*, Illinois, USA, 1972.- Α. Β. Ζαφρανάς - Μ. Κάτσιου - Ζαφρανά, *Ύλη και εγκέφαλος*, εκδόσεις Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1989.

Ευάγγ. Μανουράς

Κινέας ο Θεσσαλός (ακμή 290 π.Χ. - 275 π.Χ.). Πολιτικός σύμβουλος και "υπουργός" εξωτερικών, θα λέγαμε, του ηπειρώτη βασιλιά Πύρρου (318-272 π.Χ.). Υπήρξε έξοχος ρήτορας, θεωρούνταν μαθητής του Δημοσθένη και μιμητής του (Πλούτ. Πύρρ. 14). Ο Πύρρος διατεινόταν ότι ο σύμβουλός του Κινέας κατέκτησε περισσότερες πόλεις με τον λόγο του, δηλαδή τη ρητορική του δεινότητα, από ό,τι ο ίδιος με τα όπλα (Πλούτ. ό.π. και Δίων απόσπ. 40, 5). Κατά την παράδοση υπήρξε οπαδός της φιλοσοφίας του Επικούρου*, όπως μαρτυρεί ο Κικέρων* (Κατ. 43) και ο Πλούταρχος* (Πύρρ. 20). Αυτό επιβεβαιώνεται άλλωστε και από τη νοοτροπία του, που φαίνεται στον διάλογο με τον Πύρρο πριν από την εκστρατεία του στην Κ. Ιταλία. Ελεγε δηλαδή στον Πύρρο ότι τα κατακτητικά του σχέδια είναι μάταια και άσκοπα, διότι απολαμβάνει ήδη τον στόχο όλων των προσπαθειών του, μια ήρεμη ευτυχία και τις απολαύσεις των συμποσίων.

Ο Πύρρος του ανέθετε και του εμπιστευόταν πάντοτε λεπτές διπλωματικές αποστολές, πριν εκείνος αναλάβει τις εκστρατείες του. Ειδικά κατά τις εκστρατείες του Πύρρου στην Κ. Ιταλία ο Κινέας έπαιζε σπουδαίο ρόλο και ανέλαβε με τις επισκέψεις του στη Ρώμη να βοηθήσει τον ηπειρώτη ηγεμόνα. Οι λατίνοι συγγραφείς (και ο φίλος των Ρωμαίων Πλούταρχος) διέσωσαν ή έπλασαν ολόκληρη παράδοση, μέσα από την οποία αποδεικνύεται το μεγαλείο της Ρώμης. Γεγονός είναι πάντως πως κατά τις εκστρατείες αυτές ο Κινέας απέδειξε τη φιλοσοφική του παιδεία και τις άλλες πολιτικές και διπλωματικές του ικανότητες. Εντυπωσίασε τους Ρωμαίους και έντυπώσασαθη απ' αυτούς, κυρίως από τους πολιτικούς θεσμούς και τα πολιτικά τους ήθη. Μίλησε επανειλημμένα στη ρωμαϊκή Σύγκλητο, η οποία

εκδήλωσε την εκτίμησή της στο πρόσωπο του φιλοσόφου διπλωμάτη, αλλά και ο Κινέας θαύμασε τη σοβαρότητα του ανώτατου αυτού πολιτικού σώματος των Ρωμαίων. Ο Πλούταρχος παραδίδει ότι ο Κινέας ονόμασε τη ρωμαϊκή Σύγκλητο "βασιλέων πολλών συνέδριον" (*Πύρ. 19*). Πέθανε λίγο μετά την εκστρατεία του Πύρρου στη Σικελία (276/75 π.Χ.).

Βασ. Κύρκος

Κινεζική φιλοσοφία, βλ. *Ιστορία της φιλοσοφίας*

κίνηση. 1. (κοινωνικό). Η δραστηριότητα ορισμένης κοινωνικής ομάδας που διέπεται από κάποια οργάνωση και επιδιώκει ορισμένους στόχους εναντίον ορισμένης κατάστασης, εναντίον θεσμών, εναντίον συνολικά μιας κατεστημένης τάξης (αρνητικός στόχος) και υπέρ κάποιων εναλλακτικών προοπτικών (θετικοί στόχοι). Υπάρχει πληθώρα κινήματων (π.χ. εργατικό, αγροτικό, επαναστατικό, διεθνιστικό, εθνικο-απελευθερωτικό, φοιτητικό, γυναικείο, οικολογικό, ειρηνιστικό κ.λπ.) με αντίστοιχη ιδεολογική και θεωρητική υποστήριξη. Η αποτελεσματική συμβολή ενός κινήματος στην αναδιαμόρφωση του υφιστάμενου συσχετισμού κοινωνικο-πολιτικών δυνάμεων είναι συνάρτηση: α) του τρόπου και του περιεχομένου της δράσης του, β) του βαθμού θεωρητικής θεμελίωσης των στρατηγικών και τακτικών στόχων του, γ) των κοινωνικών αναγκών που εκφράζει, δ) της σύνθεσης, της μαζικότητας και της οργανωτικής συγκρότησής του, ε) της εσωτερικής και εξωτερικής ιστορικής συγκυρίας.

2. Με τη στενή έννοια: οργανωμένη ενέργεια ομάδας στρατιωτικών (π.χ. το κίνημα στο Γουδι, το 1909) (βλ. επίσης: *ένοπλη εξέγερση, επανάσταση, δικτατορία*).

Δ. Π.

κίνηση. Επιστημονική έννοια και φιλοσοφική κατηγορία, η οποία επισημαίνει ορισμένη καθολική και ενδογενή ιδιότητα της ύλης, ένα γενικό χαρακτηριστικό της πραγματικότητας, του σύμπαντος: κάθε μεταβολή, αλλαγή, αλληλεπίδραση και διαδικασία που συντελείται. Αρχικά ταυτιζόταν με τη μεταβολή της θέσης αντικειμένων στον χώρο, με την απλή μηχανική μετατόπιση και αλληλεπίδραση (ιδιαίτερα στη φυσική φιλοσοφία των νέων χρόνων). Η αυθόρμητη διαλεκτική της αρχαιότητας (π.χ. Αναξαγόρας*, Αναξίμενης*, Εμπεδοκλής*, Ηράκλειτος*

κ.ά.) θεωρούσε το Είναι ως γίνεσθαι, ως διαρκή κίνηση και αλλαγή. Οι Ελεάτες* (Ξενοφάνης*, Παρμενίδης*, Ζήνων*) προτάσσουν τη σταθερότητα και την ακινησία, θέτοντας υπό αμφισβήτηση την καθολικότητα και τη γνωσιμότητα της κίνησης. Κατά τον Αριστοτέλη*, κίνηση δεν είναι μόνο η εξάφάνιση και η εμφάνιση αλλά και οι ποσοτικές αυξομειώσεις, οι ποιοτικές αλλαγές και οι μετατοπίσεις σωμάτων στον χώρο. Κατά τους νέους χρόνους παρατηρείται μια τάση απολυτοποίησης της μηχανικής μορφής κίνησης, μια αναγωγή της κίνησης στη μεταβολή της θέσης αντικειμένων στον χώρο, στην απλή μετατόπιση και αλληλεπίδραση (βλ. π.χ. Νεύτων*, Καρτέσιος*, Ελβέτιος*, Λαπλάς*). Σημαντικές επισημάνσεις για την καθολικότητα, τον διαλεκτικό χαρακτήρα και την αντιφατικότητα ως πηγή της κίνησης απαντώνται στον Χέγκελ*, ο οποίος ωστόσο μυστικοποιεί ιδεοκρατικά την κίνηση ανάγοντάς την σε αυτοκίνηση και αλλοτριωμένες εκφάνσεις της απόλυτης ιδέας. Ο Ένγκελς* γενικεύοντας τη δυναμική των επιστημών της εποχής αναπτύσσει τη φιλοσοφική κατηγορία της κίνησης στα πλαίσια της υλιστικής διαλεκτικής* και επεξεργάζεται ορισμένη ιεραρχία των μορφών κίνησης, δίνοντας έμφαση στο άφθαρτο, στο ακατάλυτο και στο αδημιούργητο (βλ. *αυτοκίνηση*) ύλης και κίνησης. Ο Μαρξ* συνδέει τη μελέτη της κίνησης με τη διερεύνηση των νομοτελειών και της αντιφατικότητας που διέπουν συγκεκριμένες αναπτυξιακές διαδικασίες (βλ. π.χ. *Κεφάλαιο*). Ο Λένιν* αναπτύσσει πολεμική κατά των εγχειρημάτων αναγωγής της ύλης σε ενέργεια (βλ. *ενεργητισμός*).

Η κίνηση είναι συσχετική με την ακινησία κατηγορία και συνδέεται στενά με τις κατηγορίες: χώρος* - χρόνος*, ποιότητα* - ποσότητα*, αντίφαση*, συνέχεια* - ασυνέχεια*, εξέλιξη*, ανάπτυξη* κ.λπ. Η σύγχρονη επιστήμη και η φιλοσοφία αποκαλύπτουν την ιεραρχικά διατεταγμένη πολυμορφία κινήσεων και τους περιορισμούς διαφόρων εγχειρημάτων αναγωγισμού* ανώτερων και περιπλοκότερων μορφών κίνησης σε κατώτερες. Η κάθε γνωστική διαδικασία ξεκινά από τη χαώδη κατ' αίσθηση αντίληψη περί κίνησης, προχωρά στην κατ' εξοχήν στατική διερεύνηση (ανάλυση, επαγωγή κ.λπ.) αποσπασμένων από τις αλληλεπιδράσεις τους μερών και, στον βαθμό που ολοκληρώνει αυτή τη διαδικασία, προβαίνει στη θεωρητική - συνθετική ανασύσταση του αντικειμένου, στη συναγωγή της εσωτερικής συνάφειας και των νόμων που διέπουν την

κίνηση και κοινωνική

κίνησή του. Στην πορεία αυτή η γνώση κινείται από τις απλούστερες και στοιχειώδεις μορφές κίνησης και αλληλεπίδρασης προς όλο και πιο σύνθετες και περίπλοκες (χημική, μηχανική, βιολογική, κοινωνική).

Βιβλιογρ.: F. Engels, *Η διαλεκτική της φύσης*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1984.- J. D. Bernal, *Η επιστήμη στην ιστορία*, τομ. 1-4, Αθήνα, Ζαχαρόπουλος.- Ε. Μπισάκη, *Το είναι και το γίνεσθαι*, Αθήνα, Ζαχαρόπουλος, 1983.- του ίδιου, *Διαλεκτική και νεότερη φυσική*, Αθήνα, Ζαχαρόπουλος, 1981.- Α. Σεπτουλίμ, *Κατηγορίες και νόμοι της διαλεκτικής*, Αθήνα, Αναγνωστίδης [χ.χ.].

Δ. Πατέλης

κίνηση και κοινωνική, βλ. κοινωνική κίνηση

κίνηση (motives). Είναι παράγοντες που ενεργοποιούν και κατευθύνουν τη συμπεριφορά ενός ατόμου συνειδητά ή ασυνειδητά. Το κίνητρο μπορεί να χαρακτηριστεί ως η αιτία μιας ενέργειας στη διαμόρφωση της συμπεριφοράς του ατόμου. Ο συμπεριφορισμός* υποστήριξε ότι τα κίνητρα αποτελούν τον κινητήριο μοχλό της διαμόρφωσης της συμπεριφοράς με βάση το σχήμα "ερέθισμα -αντίδραση". Το ερέθισμα αυτό μπορεί να προέρχεται είτε από το εξωτερικό περιβάλλον είτε από το ίδιο το άτομο ως απότοκο βιολογικών λειτουργιών, όπως π.χ. η πείνα, η δίψα κ.λπ. Συχνά το κίνητρο είναι εύκολο να εντοπισθεί. Πολλές φορές όμως μια τέτοια απόπειρα γίνεται πολύ δύσκολη όταν το κίνητρο (ή τα κίνητρα) της συμπεριφοράς προέρχεται από τον χώρο του υποσυνειδήτου. Σ' αυτές τις περιπτώσεις η ψυχολογία αδυνατεί να ερμηνεύσει κι ακόμα περισσότερο να οδηγηθεί στην πρόβλεψη της συμπεριφοράς. Πολλές φορές δε το άτομο βρίσκεται αντιμέτωπο με περισσότερα από ένα κίνητρα, τα οποία αναπόφευκτα συγκρούονται. Τότε το κίνητρο που υπερισχύει είναι αυτό με την ισχυρότερη τάση (C. L. Hull). Η ψυχανάλυση, στη δική της θεωρία των κινήτρων, ταύτισε ως ένα βαθμό τα κίνητρα με τα ένστικτα, δηλαδή με τα έμφυτα κίνητρα του ατόμου (πείνα, δίψα, γενετήσια ορμή). Οι σύγχρονες ψυχοδυναμικές θεωρίες υποστηρίζουν ότι η συμπεριφορά είναι η συνισταμένη των ασυνειδητών συγκρούσεων, των απαιτήσεων του περιβάλλοντος και του προσανατολισμού και των επιλογών του "εγώ". Σύμφωνα με τις γνωστικές θεωρίες, το άτομο παρουσιάζεται ως ένα υποκείμενο το οποίο κρίνει και επιλέγει το ίδιο τη μορφή συμπεριφοράς του μέσα από διάφορες γνωστικές διαδικασίες

που ακολουθεί. Έτσι ο Heider διατύπωσε τη θεωρία του των παραγωγικών αιτιών της συμπεριφοράς, την οποία επεξεργάστηκε ο Weiner. Ο Heider μίλησε για εξωτερικά αίτια (φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον) και εσωτερικά αίτια (κίνητρα ή διανοητικές ικανότητες) που κατευθύνουν τη συμπεριφορά. Άλλη θεωρία κινήτρων ανέπτυξε ο Kelley, ο οποίος μίλησε για τρία είδη αιτιών, τα οποία μπορεί να είναι: α) κάποιο ερέθισμα, β) κάποιο πρόσωπο ή γ) ο χρόνος - χώρος, ενώ ο Jones τονίζει δύο άλλες παραμέτρους: α) την απόκλιση από το κοινωνικά επιθυμητό και β) τον αριθμό των μη κοινών αιτιών στη διαμόρφωση της συμπεριφοράς.

Βιβλιογρ.: Nisan M., *Motivation*, "Academic, International Encyclopedia of Education", vol. 6, 3430-3454, Oxford, Pergamon Press, 1985.

Βασιλική Παπά

Κιντή αλ (Abū Ya 'qūb al - Kindī, 9ος αι.). Ο Αμπού Γιασακούμπ αλ - Κιντή υπήρξε ο πρώτος μεγάλος εκπρόσωπος της αριστοτελικής και νεοπλατωνικής μαζί σκέψης στο Ισλάμ, η οποία άρχισε να εισχωρεί δυναμικά στον μουσουλμανικό κόσμο με τη μεγάλη μεταφραστική κίνηση ελληνικών έργων στα αραβικά που σημειώθηκε κατά τον 9ο αιώνα. Γόνος εξέχουσας αραβικής οικογένειας προερχόμενης από τη νότια Αραβία, γεννήθηκε στις αρχές του 9ου αιώνα πιθανώς στη Βασόρα και πέθανε το 870. Επειδή είναι ο πρώτος που εισήγαγε τη σύνθεση της αριστοτελικής και της νεοπλατωνικής φιλοσοφίας στον αραβο-ισλαμικό κόσμο, πήρε τον τιμητικό τίτλο "ο φιλόσοφος των Αράβων". Υπηρέτησε ως φιλόσοφος στην αυλή της Βαγδάτης στα χρόνια του φωτισμένου χαλίφη αλ - Μασμούν (813-833) και του διαδόχου του αλ - Μουουτασίμ (833-842). Ο τελευταίος μάλιστα τον προσέλαβε και ως παιδαγωγό του γιου του. Στη Βαγδάτη ο αλ - Κιντή ήταν προϊστάμενος του "Οίκου Σοφίας", της ανακτορικής δηλαδή βιβλιοθήκης.

Παρά τις θεολογικές του τάσεις η μέθοδος της σκέψης του και η ισχυρή επίδραση που άσκησαν επάνω του τα έργα του Αριστοτέλη* τον κατατάσσουν ουσιαστικά στους φιλοσόφους παρά στους θεολόγους. Ο αλ - Κιντή συνέλεξε τα άνθη της αριστοτελικής και νεοπλατωνικής σκέψης και εισήγαγε δυναμικά τη φιλοσοφία στο θεολογικό σύστημα των Μουταζιλιτών* θεολόγων (mutakallimūn).

Την σκέψη του αλ - Κιντή την παρακολουθούμε σε πολυάριθμες μικρές πραγματείες του (Rasā'il), στις οποίες ο αγώνας του ήταν από

τη μια μεριά να εισαγάγει τη φιλοσοφία στα πεδία της θεολογίας και από την άλλη να σύρει τη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στη φιλοσοφία και τη θεολογία. Καταπίεστηκε με το πρόβλημα του κόσμου και της "πρώτης ύλης" και στη σπουδαία πραγματεία του *Πρώτη φιλοσοφία ή Μεταφυσικά*, στην οποία εκθέτει τις βασικές αριστοτελικές αρχές, μεταμόρφωσε, με μια μικρή αλλά αξιοσημείωτη λεπτομέρεια, το νεοπλατωνικώς ερμηνευμένο αριστοτελικό σχήμα του κόσμου. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη και τους Νεοπλατωνικούς*, ο κόσμος είναι αιώνιος, διότι η "πρώτη ύλη", από την οποία προέρχεται, απορρέει από τον Θεό, ο οποίος είναι το "πρώτον κινούν ακίνητον" και η ανεξάντλητη πηγή όλων των απορροών. Ο αλ - Κιντή, για να εναρμονίσει την ελληνική φιλοσοφία με την ισλαμική θρησκεία, η οποία δέχεται τον κόσμο ως δημιούργημα του Θεού και άρα πεπερασμένον, πιστεύει ότι η "πρώτη ύλη" είναι δημιούργημα του Θεού και επομένως δεν είναι αιώνια, όπως διδάσκει ο Αριστοτέλης.

Από τα παραδείγματα αυτά μπορούμε να εννοήσουμε ότι η φιλοσοφική σκέψη του αλ - Κιντή είναι ακόμη διστακτική· της λείπει η μεγάλη ικανότητα για ανάλυση και προπαντός για σύνθεση, που θα παρατηρηθεί λίγο αργότερα στους μεγάλους μουσουλμάνους φιλοσόφους (αλ - Φαράμπι, Αβικέννα κ.ά.). Ωστόσο με τις αναλύσεις του για το νόημα της δημιουργίας και με τις προσπάθειές του να εναρμονίσει φιλοσοφία και θρησκεία και να διασφαλίσει έτσι τις αξίες της πίστης, χάραξε τον δρόμο για μια "μουσουλμανική φιλοσοφία" με την αληθινή της έννοια. Αξιοσημείωτη είναι η τεράστια επιρροή της πραγματείας του *De intellectu* στον λατινικό Μεσαίωνα.

Βιβλιογρ.: Οι σπουδαιότερες από τις πραγματείες του αλ - Κιντή εκδόθηκαν στο Κάιρο από τον Dr. Abū Ridā, M.A.H., *Rasā il al - Kindī al - falsafīya*, 1-2, Κάιρο, 1950-53. Για τη φιλοσοφία του βλ. R. Waller, *The Rise of Islamic Philosophy*, στο "Oriens" 3 (1950) 1-19.- Γρηγορίου Ζιάκα, *Ο Αριστοτέλης στην αραβική παράδοση*, Θεσσαλονίκη, 1979-80, σ. 124-128.

Γρηγ. Ζιάκας

Κιρέεφσκι Ιβάν Βασιλιεβιτς (1806-1856). Ρώσος θρησκευτικός φιλόσοφος, κριτικός λογοτεχνίας και δημοσιολόγος. Ένας από τους θεμελιωτές της ιδέας του "σλαβισμού". Υπήρξε μαθητής του Χέγκελ* και του Σέλλινγκ*. Θεωρούσε ότι η ζωή του επί μέρους ανθρώπου καθώς και των λαών εδράζεται στη θρησκεία, της οποίας ο τύπος καθορίζει τον χαρακτήρα της κοινωνίας, το μορ-

φωτικό της επίπεδο και γενικά τον πολιτισμό της. Η αντίθεση (στα πλαίσια του Χριστιανισμού*) Καθολικισμού και Ορθοδοξίας αντιστοιχεί, κατά την άποψή του, στην αντίθεση δυτικής και ανατολικής (σλαβικής, και κυρίως ρωσικής) νοοτροπίας και σκέψης. Οι πηγές της αντίθεσης αυτής, κατά τον Κιρέεφσκι, ανάγονται στις διαφορές των φιλοσοφιών του Πλάτωνα* και του Αριστοτέλη*. Ο πλατωνισμός αποτελεί, αν όχι τη βάση της Ορθοδοξίας, μιαν από τις φιλοσοφικές της προϋποθέσεις, ενώ ο αριστοτελισμός* αποτέλεσε τη βάση του δυτικού σχολαστικισμού/καθολικισμού.

Ο Κιρέεφσκι προφήτευε ως αναπόφευκτη την πτώση του δυτικού αστικού πολιτισμού –που διαβρώθηκε, όπως πίστευε, από την ιδιοτέλεια και τον εγωισμό– και τον θρίαμβο της σλαβικής (ρωσικής) κουλτούρας. Έργα του: Πλήρης έκδοση των απάντων του, τ. 2, Μόσχα, 1911. Επιλογή άρθρων του, Μόσχα, 1984.

Βιβλιογρ.: Ιστορία της ρωσικής φιλοσοφίας, Μόσχα, 1991.- Gleason D., *European and Moscovite, Ivan Kireevsky and the origine of Slavophilism*, Camb. (Mass.), 1972.

Θεοχ. Κεσαίδης

Κίρκεγκαρ (Søren Aabye Kierkegaard). Ο Δανός φιλόσοφος και θεολόγος γεννήθηκε στις 5.5.1813 στην Κοπεγχάγη όπου και πέθανε στις 11.11.1855. Θεωρείται ως ένας από τους θεμελιωτές του φιλοσοφικού ρεύματος του υπαρξισμού*, που έμελλε να αναπτυχθεί παραπέρα στον 20ό αιώνα. Προερχόταν από εύπορη οικογένεια της Κοπεγχάγης. Σπούδασε Θεολογία στο εκεί Πανεπιστήμιο. Το 1841 υποστήριξε τη φιλοσοφική του διατριβή, που είχε τον τίτλο *Η έννοια της ειρωνείας με διαρκή αναφορά στον Σωκράτη*. Τον ίδιο χρόνο ταξίδεψε στο Βερολίνο με σκοπό να παρακολουθήσει τις παραδόσεις του Schelling*, από τον οποίο όμως, όπως και οι Engels*, Bakunin*, πολύ σύντομα απογοητεύτηκε. Το 1842 επέστρεψε στην Κοπεγχάγη με σκοπό να αφιερωθεί στη συγγραφή. Με μεγάλη ταχύτητα, από το 1843 μέχρι τον θάνατό του, έγραψε και δημοσίευσε με διαφορετικά ψευδώνυμα, μια μεγάλη σειρά έργων λογοτεχνικού, φιλοσοφικού και θεολογικού χαρακτήρα. Από αυτά μερικά είναι τα ακόλουθα: *Είτε - είτε* (1843), *Δύο εποικοδομητικοί λόγοι* (1843), *Φόβος και Τρόμος* (1843), *Επανάληψη* (1843), *Φιλοσοφικά θρύψαλα* (1844), *Η έννοια της Αγωνίας* (1844), *Πρόλογος* (1844), *Στάδια πάνω στον δρόμο της ζωής* (1845), *Εποικοδομητικοί λόγοι* (1847), *Χριστιανικοί λόγοι* (1848), *Η κρίση*

Κιστερσιανοί

(1848), *Η άποψη της δραστηριότητάς μου ως συγγραφέα* (1848), *Ενάσκηση στον Χριστιανισμό* (1850) κ.λπ. Εκτός από τα έργα αυτά έχουν εκδοθεί και τα προσωπικά του ημερολόγια, που παρουσιάζουν μεγάλο ενδιαφέρον. Ο Kierkegaard γνώριζε αρχαία ελληνικά και λατινικά πολύ καλά και είχε κλασική μόρφωση. Είχε δε αφιερώσει αρκετό χρόνο στη μελέτη των πλατωνικών διαλόγων.

Σημαντική θέση στη ζωή του και τη σκέψη του απέκτησε ο αρραβώνας με τη Reggina Olsen. Συγκεκριμένα τον απασχόλησε το πρόβλημα μήπως εξ αιτίας του και της αγάπης του προς αυτήν συνέχισε το ιδανικό με την πραγματικότητα. Και, ύστερα από εσωτερική αμφισβήτηση και εσωτερικό αγώνα, τον διέλυσε. Στο έργο του *Το ημερολόγιο ενός πλανευτή*, περιγράφει όλη αυτή την τρικυμιώδη ψυχολογική κατάσταση και εμπειρία. Όλη του την υπόλοιπη ζωή την πέρασε στη γενέτειρά του γράφοντας. Η δημιουργία του μπορεί να διαταχθεί σε τρεις μεγάλους κύκλους. Ο ίδιος έχει γράψει ότι η συγγραφική του παραγωγή χωρίζεται σε μία αισθητική, μία θρησκευτική και μία φιλοσοφική περιοχή που κείται μεταξύ των δύο προηγούμενων. Ως αισθητική παραγωγή θεωρούνται τα έργα από το 1843 ως το 1845. Στη δεύτερη ανήκουν τα έργα από το 1846 ως το 1848 και στην τρίτη αυτά από το 1848 ως το 1851. Μέσα σ' αυτά τα οκτώ χρόνια δημιούργησε έργα εκπληκτικά σε περιεχόμενο, συγκεντρώθηκε και ολοκληρώθηκε μια παραγωγή που αποτελεί και τους δεκατέσσερεις τόμους των απάντων του. Το σημείο απ' όπου ξεκινά είναι η κριτική της πανλογικής φιλοσοφίας του Εγέλου*. Στη διατριβή του ήδη θεωρεί την ειρωνεία* ως ατελείωτη αρνητικότητα, που αποτελεί και την οδό για την αλήθεια και οδηγεί στη μοναξιά του ατόμου. Ο Κίρκεγκαρ αρνείται τη λογική στην Ιστορία και δέχεται, αντιθέτως, την τραγικότητα της ζωής. Ακόμη δεν δέχεται και την εγγελιανή θέση για το ταυτόσημο υποκείμενο-αντικείμενο και ασκεί κριτική στις μεταφυσικές αξιώσεις του εγγελιανού ορθολογισμού. Από τη λεπτομερή κριτική του εγγελιανισμού περνά στο κεντρικό πρόβλημα της φιλοσοφίας του, δηλαδή στο πώς ο ξεχωριστός πεπερασμένος άνθρωπος θα μπορέσει να σταθεί απέναντι στην παντοδυναμία του ορθολογισμού του κόσμου. Συνδεδεμένο με αυτό το πρόβλημα είναι και το άλλο του εκπεσμού του χριστιανισμού, του γνήσιου χριστιανισμού, στον οποίο ασκεί δριμύτατη κριτική.

Ο Κίρκεγκαρ μιλούσε για τη φιλοσοφία των σφαιρών της ύπαρξης, που νοηματοδοτούνται από την ύπαρξη, την αγωνία, την πίστη, το αμάρτημα, το παράδοξο, και που είναι η Ηθική*, η Αισθητική* και η Θρησκεία*. Τα παραπάνω βασικά συναισθήματα δημιουργούν το πέρασμα από τη μια σφαίρα στην άλλη. Δεν είχε ποτέ τη φιλοδοξία να δημιουργήσει σύστημα, όπως ο Εγκελος, άλλωστε τον κατηγορούσε για το πανλογιστικό του σύστημα. Ξανάρχισε να απασχολείται με τα υπαρξιακά προβλήματα του ανθρώπου, εμπλέκοντάς τα στο παράδοξο του αληθινού χριστιανισμού. Δεν ασχολείται με την αριστοτελική "ουσία", αλλά με την "ύπαρξη", την "αγωνία" και την "απελπισία". Η επίδρασή του στην εποχή του υπήρξε μικρή. Μόνο ύστερα από τον πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο άρχισε να συγκινεί τα ευαίσθητα στα μυστήρια της ύπαρξης πνεύματα. Τότε μεταφράστηκαν και τα έργα του στα γερμανικά. Η φιλοσοφία του επέδρασε στους K. Jaspers*, M. Heidegger* και J. P. Sartre*, δηλαδή στους μεγαλύτερους φιλοσόφους του υπαρξισμού. Μεταφράσεις έργων του: Σαίρεν Κίρκεγκωρ, *Φόβος και Τρόμος*, μτφρ. Α. Σολωμού, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα, 1980.- Σαίρεν Κίρκεγκωρ, *Η έννοια της Αγωνίας*, μτφρ. Γ. Τζαβάρα, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα, 1990.

Βιβλιογρ.: Alastair Hannay, *Kierkegaard, στη σειρά "The Arguments of the Philosophers"* Routledge, London-New York, 1982.

Χάρης Κράλλη

Κιστερσιανοί. Μοναχικό τάγμα της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας. Ιδρύθηκε το 1098 και πήρε την ονομασία του από την πρώτη μονή που ιδρύθηκε στο Cîteaux, στη λατινική Cistercium, που βρίσκεται στη Βουργουνδία κοντά στην πόλη Ντιζόν. Ιδρυτής του τάγματος ήταν ο Ροβέρτος του Μολέσμ, βενεδικτίνος μοναχός. Ο μετέπειτα ηγούμενος και διάδοχος των Ροβέρτου Στέφανος Χάρντινγκ θεωρείται ο πραγματικός οργανωτής του κιστερσιανού κανόνα και του τάγματος. Η θεαματική ανάπτυξη του τάγματος, όμως, έγινε από το 1112, όταν στο τάγμα εισήλθε ο άγιος Βερνάρδος*. Από τον 16ο και 17ο αιώνα δημιουργήθηκε μια μεταρρυθμιστική κίνηση στα μοναστήρια των κιστερσιανών. Σημαντικότερη είναι του ηγούμενου της μονής του Λα Τραπ Αρμάν - Ζαν ντε Μπουτιγιέ ντε Ρανσέ το 1664, από την οποία προήλθαν οι Τραπιστές μοναχοί. Η βασική φιλοσοφία του τάγματος ήταν η αυστηρά ασκητική ζωή και η χειρωνακτική εργασία. Διακρίθηκε

για τη μεγάλη εκπολιτιστική δράση στη Γερμανία. Ετρώγαν, εργάζονταν και κοιμούνταν ομαδικά. Ειδικότερα οι Τραππιστές εφάρμοσαν και τη σιωπή μαζί με τον ιδιαίτερα ασκητικό βίο. Η σωματική και πνευματική άσκηση, η χειρωνακτική εργασία και η αδιάκοπη σιωπή έφερε κατ' αυτούς την κάθαρση και την προσέγγιση με τον Θεό.

Σήμερα κατά βάση το τάγμα δεν υφίσταται, αλλ' όμως υπάρχουν κάποιες ομάδες Τραππιστών.

Βιβλιογρ.: R. Thomas, *Spiritualité cistercienne*, La Trapp, 1967, 2 τόμοι.

Αλέξ. Καριώτογλου

Κλάγκες Λουδοβίκος (Ludwig Klages). Γερμανός φιλόσοφος και ψυχολόγος (Αννόβερο, 1872 - Ζυρίχη, 1956), από τους κυριότερους, μαζί με τον Ed. Spranger*, εκπροσώπους της χαρακτηρολογίας, επιστήμης που προσείλκυσε μεγάλο ερευνητικό ενδιαφέρον κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου στη Γερμανία. Κατά τον Κλάγκες, ο χαρακτήρας συνιστά προσυνηθισιακό φαινόμενο* ένα τμήμα του υποσυνηθισιακού διαφεύγει από τον απωθητικό μηχανισμό (η "ψυχή" κατά τον Κλάγκες) και συγκροτεί την προσωπικότητα, η οποία με την εμφάνιση του συνειδητού πνεύματος θα αποτελέσει το Εγώ, τιθασεύοντας τα προϋπάρχοντα εκείνα στοιχεία του χαρακτήρα που ρυθμίζονται άμεσα από τα ένστικτα*. Στη γραφολογία, κλάδο της χαρακτηρολογίας, ο Κλάγκες εισήγαγε, αναφορικά προς τον συνθετικό τύπο προσωπικότητας, την έννοια του "ζωτικού επιπέδου" της γραφής (ως συνθετικής παρουσίας των ενστικτωδών δυνάμεων του γράφοντος). Αντίθετος προς κάθε μορφή διανοητισμού, από τον οποίο πάσχει ο αστικός πολιτισμός, ο Κλάγκες, στο έργο του *Der Geist als Widersacher der Seele* (Το Πνεύμα ως ανταγωνιστής της Ψυχής, 1929-32), αναζητά την αυθεντικότητα της ζωής στον ανεπιτήδευτο, δημιουργικό αυθορμητισμό του συναισθήματος.

Παναγ. Πάκος

Κλαρκ Σάμιουελ (Samuel Clarke). Βρετανός θεολόγος και φιλόσοφος (1675-1729). Σπούδασε φιλοσοφία και μαθηματικά και εντάχθηκε στον κύκλο των οπαδών του Νεύτωνα*, οι ανακαλύψεις του οποίου έφεραν επανάσταση σε κάθε τομέα της διανόησης: έτσι, όταν ο Κλαρκ αφιερώθηκε στον προτεσταντισμό (διετέλεσε μάλιστα εφημέριος στο Λονδίνο), ήταν ανα-

γκαία μια προσπάθεια να έρθουν σε επικοινωνία η θεολογία και η επιστήμη. Αντιμετώπισε συνθετικά και συμβιβαστικά τις φιλοσοφικές θεωρίες περί φυσικών θρησκειών, τα επιτεύγματα των φυσικών επιστημών και την εκκλησιαστική δογματική. Η πίστη του στη μέλλουσα ζωή είναι χαρακτηριστική: η μέλλουσα ζωή είναι η ανταπόδοση για τον ενάρετο κοσμικό βίο, καθώς η αρετή και αυτό που προέρχεται από αυτήν (:η ευδαιμονία) δεν συμπίπτουν. Έργα του: *Απόδειξη περί της υπάρξεως και των ιδιοτήτων του Θεού* (1705).- *Πραγματεία περί των αμεταβλήτων επιταγών της φυσικής θρησκείας και περί της αλήθειας και βεβαιότητας της χριστιανικής αποκαλύψεως* (1706).

Βιβλιογρ.: R. Zimmermann, *Clarkes Leben und Werke*, Βιέννη, 1870.- Ed. Le Rossignol, *The ethical Philosophy of S. Clark*, Λίψια, 1892.

Παναγ. Πάκος

κλάση (λατ. classis, η οποία μεταφράζεται ως ομάδα, τάξη). Στη λογική και στα μαθηματικά, καθώς και σε άλλες επιστημονικές περιοχές, σημαίνει τη συλλογή αντικειμένων τα οποία ικανοποιούν κάποια ή κάποιες ιδιότητες ή αποτελούν μέλη της συλλογής με την πλήρωση από μέρους τους συγκεκριμένων όρων. Στο παρελθόν, και ιδιαίτερα κατά την περίοδο ισχύος της κατά τον Γκέοργκ Καντόρ* θεωρίας των συνόλων, η έννοια της κλάσης κάλυπτε την ίδια σημασιολογική περιοχή με την έννοια του συνόλου. Μετά την εμφάνιση των συνολοθεωρητικών παραδόξων στις αρχές του 20ού αιώνα, οι δύο έννοιες διαχωρίστηκαν με αποτέλεσμα η έννοια της κλάσης να είναι ευρύτερης σημασίας και να καλύπτει τις συλλογές αντικειμένων που ικανοποιούν κάποια ή κάποιες ιδιότητες, ενώ η έννοια του συνόλου να καλύπτει τις συλλογές αντικειμένων που ικανοποιούν κάποια ή κάποιες ιδιότητες αλλά και που συγχρόνως αποτελούν υποσύνολα ήδη υπάρχοντων συνόλων. Έτσι δεν υπάρχει, για παράδειγμα, σύνολο όλων των συνόλων, ενώ είναι δυνατόν να υπάρχει κλάση όλων των συνόλων. Γενικώς μπορεί να θεωρηθεί ότι για κάθε ιδιότητα υπάρχει κλάση αντικειμένων τα οποία την ικανοποιούν (την πληρούν), ενώ κάτι τέτοιο δεν ισχύει για τα σύνολα. Οι κλάσεις μπορούν να είναι συλλογές που έχουν είτε άπειρα είτε πεπερασμένα ως προς το πλήθος τους μέλη. Επίσης υπάρχει η κενή κλάση η οποία δεν διαθέτει μέλη. Μια τέτοια κλάση ορίζεται από μια ιδιότητα η οποία δεν ικανοποιείται από κανένα αντικείμενο (π.χ. από μια αντιφατική ιδιότητα, όπως

κλασική γερμανική φιλοσοφία

αυτή του να είναι ένα αντικείμενο κάτι και συγχρόνως να μην είναι αυτό το κάτι). Μια κλάση που αποτελείται από ένα μόνο στοιχείο ονομάζεται "μονομελής". Δεδομένου ενός πεδίου διερεύνησης, όπως αυτού των συνόλων, αντιπαράκειται στην "κενή" κλάση η "καθολική" κλάση, η οποία περιέχει ως στοιχεία της όλα τα αντικείμενα του συγκεκριμένου πεδίου διερεύνησης. Ο "λογισμός των κλάσεων", δηλαδή η μελέτη των ιδιοτήτων των κλάσεων καθώς και των πράξεων επί των κλάσεων, μελετάται στον "λογισμό των κλάσεων" που είναι δυνατόν να αποτελεί μέρος της "λογικής των κλάσεων".

Διον. Αναπολιτάνος

κλασική γερμανική φιλοσοφία. Ο περιγραφικός όρος "κλασική γερμανική φιλοσοφία" ορίζει την περίοδο της εξέλιξης της γερμανικής φιλοσοφίας από τον Καντ* μέχρι και τον Χέγκελ* ή καλύτερα τον Φεϋερμπαχ* και τους Νεοεγγελιανούς*, και είναι κατά τούτο ευρύτερος και περιεκτικότερος από τον όρο "γερμανικός ιδεαλισμός", διότι περιέχει και εμφανώς υλιστικές τάσεις, όπως στον νεαρό Καντ και τον Φεϋερμπαχ.

Η καθοριστική στιγμή για τον σχηματισμό της γερμανικής κλασικής φιλοσοφίας είναι η *Κριτική της καθαρής Λογικής*, έργο με το οποίο εμφανίζεται και σχηματίζεται η "κοπερνίκειος" στροφή του Καντ, ο οποίος προσπαθεί με αυτόν τον τρόπο να λύσει άλυτα προβλήματα, που είχαν παρουσιασθεί στην περίοδο του ρασιοναλισμού, όπως το πρόβλημα των εμφύτων ιδεών, το πρόβλημα του διχασμού του σενσουαλισμού και του ρασιοναλισμού κ.λπ. Ο Καντ προσπάθησε με την κοπερνίκεια στροφή να ξεπεράσει ειλικρινά τα άλυτα προβλήματα που παρουσίαζε η φιλοσοφία του Berkeley* ("esse est percipi").

Ο Fichte* ριζοσπαστικοποίησε περαιτέρω τη φιλοσοφία, κάνοντας αρχή της φιλοσοφίας του το "υπερβατικό Εγώ". Στον χώρο του υπερβατικού Εγώ περιέχονται νόμοι, οι οποίοι ορίζονται ως αντικειμενικοί. Οι διάφοροι δυϊσμοί του καντιανού συστήματος υπερβαίνονται. Στη θέση του τίθεται το "έλλογο Εγώ". Ο Jacobi* θα εγείρει ενστάσεις μέσω ενός σπινοζισμού κατά του ελλοχεύοντος υλισμού*. Το ταυτόσημο υποκείμενο-αντικείμενο οριζόταν στον Fichte ως δραστηριότητα του υποκειμένου. Ο Schelling* με τη σειρά του τόνισε τον ρόλο της Φύσης στη σχέση υποκειμένου-αντικείμενου, τροποποιώντας το δεύτερο. Η πρωτοτυπία του Schelling, ο οποίος συνέ-

δεσε με αυτόν τον τρόπο την υπερβατικότητα και τη φιλοσοφία της φύσης, οδήγησε στην αντίδραση του Fichte. Ο Schelling κατέστησε τη φύση την κεντρική έννοια της φιλοσοφίας του, και έτσι έκανε τη φιλοσοφία αντικειμενική, μετά από τον ριζοσπαστικό υποκειμενισμό του Fichte. Διάδοχος, αρχικά συνοδοιπόρος του Schelling, υπήρξε ο Hegel*, ο οποίος ολοκλήρωσε τη γερμανική κλασική φιλοσοφία, διαφοροποιούμενος στην πορεία καθαρά από τον παλιό συμμαθητή του. Η φιλοσοφία του αξιωνε την ολοκλήρωση όλης της φιλοσοφίας, με τα διάφορα φιλοσοφικά συστήματα να αποτελούν στιγμές της εξέλιξης της φιλοσοφίας και της πορείας προς τον σχηματισμό της. Δεν είναι τυχαίο ότι με τον Hegel για πρώτη φορά η ιστορία της φιλοσοφίας μελετάται ως ενιαία πορεία και όχι ως συλλογή ιδεών ή γνωμών για τα υπό συζήτηση φιλοσοφικά προβλήματα. Ο ριζοσπαστικός ιστορισμός του συνοδεύεται από μια περιφρόνηση για την εμπειρία ή τη φύση, όπου αποτυγχάνει από την πρώτη στιγμή. Η ονομαστή διδασκαλία της "διαλεκτικής" εννοείται τόσο επαναστατικά όσο ήταν και η ίδια η Γαλλική Επανάσταση, την οποία ένθερμα υποστηρίζει, καθώς επιφορτίζεται το καθήκον να πραγματώσει την ολοκληρωτική κυριαρχία του Λόγου, συνεχίζοντας έτσι τα αξιώματα του ευρωπαϊκού διαφωτισμού*. Παρόμοια επανάσταση γίνεται και στην ίδια τη Λογική*, την οποία ερμηνεύει ως ιστορική κατασκευή, όπως και στη *Φαινομενολογία του Πνεύματος*.

Η ολοκλήρωση της φιλοσοφίας, που πέτυχε με μια ορισμένη έννοια ο Hegel, ήδη απειλούνταν στα διάφορα πεδία που την αποτελούν από φωνές που συνάγουν διαφορετικά συμπεράσματα από την επιτυχία της στους συγκεκριμένους τομείς. Ήδη ο Strauss* συνεχίζει τη διαφωτιστική κριτική στο βιβλικό πεδίο, ο Φεϋερμπαχ μετατρέπει την εγγελιανή φιλοσοφία σε υλιστική ανθρωπολογία, ο Bruno Bauer* συνεχίζει τη βιβλική κριτική σε αθεϊστική ερμηνεία κοινωνικών φαινομένων. Ο Kierkegaard* παρακολουθεί παραδόσεις του Schelling, που διαδέχεται τον αποθανόντα Hegel στο πρωσικό Βερολίνο. Ο Schopenhauer* κάνει αποτυχημένες παραδόσεις, ενώ ακόμη ο Hegel ζει. Τέλος, οι Marx*, Engels* γράφουν ήδη τα πρώτα τους εγγελιανά έργα σε πνεύμα όμως που δείχνει στο μέλλον. Το οριστικό τέλος όλων των συστημάτων έχει έρθει.

Βιβλιογρ.: H. J. Sandkühler (hrsg.), "Europäische Enzyklopädie zu Philosophie und Wissenschaften", Αμβούργο, 1990.- W. Windelband/H. Heimssoeth, *Εγγελι-*

διο Ιστορίας της Φιλοσοφίας, γ' τόμος, μτφρ. Ν. Μ. Σκουτέρου, Αθήνα, 1991'.

Χάρης Κράλλης

κλασικισμός (από το λατ. *classicus*, εκείνος που ανήκει στην πρώτη, την ανώτερη, τάξη των πολιτών της αρχαίας Ρώμης και, μεταφορικά, υποδειγματικός). Ρεύμα στις καλές τέχνες και η αντίστοιχη του αισθητική θεωρία, που εμφανίστηκαν στον 16ο αι., γνώρισαν την άνθησή τους στον 17ο αι. και την παρακμή τους στις αρχές του 19ου αι. Είναι το πρώτο ρεύμα στην ιστορία της Τέχνης όπου η αισθητική θεωρία προηγήθηκε της καλλιτεχνικής πρακτικής και της υπαγόρευσε τους νόμους της. Η αισθητική του κλασικισμού συνοψίζεται στις εξής θέσεις: 1) Βάση της καλλιτεχνικής δημιουργίας είναι ο ορθός λόγος, στις απαιτήσεις του οποίου πρέπει να υποτάσσονται όλα τα συστατικά στοιχεία της τέχνης. 2) Σκοπός του έργου τέχνης είναι η γνώση της αλήθειας και το φανέρωμά της σε καλλιτεχνική παραστατική μορφή. Ανάμεσα στο Ωραίο και το Αληθές δεν μπορεί να υπάρχει διάσταση. 3) Η τέχνη οφείλει ν' ακολουθεί τη φύση, να τη "μιμείται". Ό,τι είναι άσχημο στη φύση, δεν πρέπει να γίνεται αισθητικά αποδεκτό στην τέχνη. 4) Η τέχνη είναι από την ίδια της τη φύση ηθική και, με την όλη δομή του έργου τέχνης, υποστηρίζει το ηθικό "ιδανικό" της κοινωνίας. 5) Το καλλιτεχνικό ιδεώδες, κατά τη γνώμη των θεωρητικών του ρεύματος, είναι ενσάρκωμένο στην τέχνη της ελληνικής αρχαιότητας. Γι' αυτό ο καλύτερος τρόπος να φτάσει κανείς το τέλειο είναι η μίμηση των προτύπων της κλασικής τέχνης της αρχαιότητας.

Σημαντική επίδραση για τη διαμόρφωση της αισθητικής θεωρίας στην περίοδο της Αναγέννησης άσκησε η διδασκαλία των πραγματειών του Αριστοτέλη* *Ποιητική* και του Ορατίου *Ars Poetica*, που έγιναν δεχτές ως κώδικας αναμφισβήτητων νόμων της τέχνης. Τον 17ο αι., ο κλασικισμός μετατρέπεται σε δόγμα, η τήρηση του οποίου είναι υποχρεωτική. Η αρχική φάση της συγκρότησής του εκδηλώνεται στην Ιταλία, αλλά η τελική του διαμόρφωση σε ολοκληρωμένο αισθητικό δόγμα πραγματοποιείται στη Γαλλία. Ταυτόχρονα, με την καθιέρωση του κλασικισμού στη λογοτεχνία και στο θέατρο, συντελέστηκε και η επιβολή του στις σφαίρες της αρχιτεκτονικής, της ζωγραφικής και της γλυπτικής. Στην αισθητική του κλασικισμού σημαντική επίδραση άσκησε η φιλοσοφία του ορθολογισμού*. Ο κύριος εκπρόσωπός

της, τον 17ο αι. στη Γαλλία, ο Ρ. Ντεκάρτ* (Καρτέσιος), συνέβαλε αποφασιστικά στη διαμόρφωση της αισθητικής θεωρίας του κλασικισμού. Η κρίση της φεουδαρχικής μοναρχίας, τον 18ο αι., γεννά μια νέα μορφή αντιφουδαρχικής ιδεολογίας: τον Διαφωτισμό*. Μια νέα παραλλαγή του κλασικισμού κάνει την εμφάνισή της, ο λεγόμενος "φωταδιστικός" (*illuminate*) κλασικισμός, που η ποιητική του, όπως τη διατύπωσε ο Μπουαλώ στην έμμετρη πραγματεία του *Η ποιητική τέχνη* (*L'art poétique*), γίνεται ο κώδικας απαράβατων κανόνων για τους κλασικιστές διαφωτιστές, μ' επικεφαλής τον Βολταίρο*. Οι τραγωδίες του Βολταίρου στη Γαλλία, του Αλφιέρι στην Ιταλία, η τραγωδία *Κάτων* του Άντισον στην Αγγλία, μαρτυρούν γι' αυτή τη στροφή. Αυτό το ρεύμα, στις παραμονές της Γαλλικής Επανάστασης (1789), μετεξελιίσσεται στον δημοκρατικό κλασικισμό. Στη Γερμανία, ο Βίνκελμαν* και, κατόπιν, ο Λέσινγκ* διαπιστώνουν ότι η γοητεία των μνημείων της αρχαιότητας συνδέεται με την πολιτική δομή της ελληνικής πόλεως: μόνο η δημοκρατία και η ψυχολογία του ελεύθερου πολίτη μπορούν να δημιουργήσουν μια τέτοια θαύμασια τέχνη. Ο Γκαίτε* στις *Συνομιλίες με τον Εκκερμαν* (1829), λέει: "Ονομάζω κλασικό ό,τι είναι υγιές, και ρομαντικό ό,τι είναι αρρωστημένο". Στις αρχές της δεκαετίας του 1830, οι ρομαντικοί κατήγαγαν στη Γαλλία την οριστική νίκη επί του κλασικισμού στη λογοτεχνία, χωρίς αυτό να σημαίνει και την πλήρη έκλειψη των ιδεών του στην τέχνη. Πιο ανθεκτικές αποδείχτηκαν οι ιδέες του κλασικισμού στην αρχιτεκτονική.

Βιβλιογρ.: F. Ernst, *Der Klassizismus in Italien, Frankreich und Deutschland*, 1924.- H. Peyre, *Qu' est-ce que le classicisme?*, 1942.- P. O. Kristeller, *The Classics and Renaissance Thought*, 1955.- K. E. Gilbert and H. Kahn, *A History of Esthetics*, 1953.

Γιάν. Κρητικός

κλασικό, βλ. **κλασικισμός**

Κλεάνθης (331-232 π.Χ.). Στωικός φιλόσοφος, μαθητής του Ζήνωνα του Κιτιέα* και διάδοχός του στη διεύθυνση της "Στοάς" (262-232 π.Χ.). Η διδασκαλία του είναι γνωστή από μαρτυρίες μεταγενέστερων συγγραφέων και σύντομα αποσπάσματα, μεταξύ των οποίων το μεγαλύτερο είναι ένας κοσμολογικού περιεχομένου ύμνος στον Δία, αποτελούμενος από 39 εξάμετρους στίχους. Στα κεντρικά προβλήματα της φιλοσοφίας ο Κλεάνθης δεν παρεξέκλινε

Κλέαρχος

από τα κριτήρια του δασκαλού του. Έτσι θεωρούσε τον Ήλιο σαν "ηγεμονικόν του κόσμου" και δεχόταν την "εκπύρωσιν", κατά την οποία ο Ήλιος "εξομοιώνει τα πάντα με τον εαυτό του". Επίσης, ακολουθώντας τον δάσκαλό του, που όρισε την ευδαιμονία ως "εύροια βίου", θεωρούσε σκοπό της ζωής, όπως και εκείνος, το "ομολογουμένως τη φύσει ζην" και εξηγούσε ότι αυτό δεν είναι αντίθετο από το "κατ' αρετήν ζην", εφόσον η ίδια η φύση οδηγεί στην αρετή, η οποία βέβαια για τους στωικούς ήταν νοητή ως "διδασκτική". Στα επιμέρους όμως της ηθικής διδασκαλίας του ο Κλεάνθης απομακρύνθηκε από τον δάσκαλό του, αρνούμενος την ηδονή ως φυσική κατάσταση και αγαθό και βάζοντας στη θέση της φρόνησης την "εγκράτεια" ως αρχή όλων των αρετών.

E. N. Ρούσος

Κλέαρχος από τους Σόλους της Κύπρου (ακμή περ. 280 π.Χ.). Από την παράδοση συγκαταλέγεται στους άμεσους μαθητές του Αριστοτέλη* (Αθήναιος, VI. 243 F. ή XV 701 c: Ιώσηπος, *Απ.* I 22, Πλούτ., *Παθ.* σελ. 2, 5 σ. 920) και σύμφωνα με ένα απόσπασμα (*αρ.* 25) πατρίδα του υπήρξε η πόλη Σόλοι της Κύπρου και όχι της Κιλίκιας. Δεν έχουμε συγκεκριμένες πληροφορίες για τη ζωή του. Με τον συνδυασμό διαφόρων νύξεων και αναφορών στους δοξογράφους συμπεραίνουμε ότι έζησε στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. και έως τα μέσα του 3ου αι. π.Χ. Ενδιαφέρθηκε, όπως οι περισσότεροι Περιπατητικοί φιλόσοφοι, για θέματα βιογραφίας και ψυχολογίας. Και τα δύο αυτά "λογοτεχνικά" / "φιλολογικά" είδη ανήκουν στην παράδοση του Περιπάτου*, όπως είναι γνωστό. Στο "πνεύμα" αυτής της παράδοσης λέγεται, ότι με προτροπή του Θεοφράστου* έγραψε για την κολακεία μια λεπτομερέστατη ως προς τις ψυχολογικές παρατηρήσεις ανάλυση. Εκείνο όμως που τον ξεχώρισε από τους άλλους Περιπατητικούς της γενιάς του είναι η απεριόριστη αναγνώριση του Πλάτωνα* και της φιλοσοφίας του, που εξέφρασε με το έργο του *Πλάτωνος εγκώμιον* (απόσπ. 43). Άλλο έργο του που αναφέρεται επίσης στην πλατωνική φιλοσοφία των μαθηματικών είναι: *Περί των εν τη Πλάτωνος Πολιτεία μαθηματικώς ειρημμένων*. Στον Κλέαρχο αποδίδεται επίσης μια ενδιαφέρουσα προσπάθεια, να διακριβώσει δηλαδή αν από τα όνειρα και τα φαινόμενα της νεκροφάνειας μπορούμε να πληροφορηθούμε κάτι για την ψυχή μετά θάνατον (στο έργο του

Περί ύπνου). Από τα λίγα αποσπάσματα που σώζονται φαίνεται ότι στηριζόταν στην περί ψυχής διδασκαλία του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη (και εναντίον του Δικαιάρχου*, άλλου μαθητή του Αριστοτέλη). Η παράδοση αποδίδει στον Κλέαρχο μια σειρά έργων, που σώζονται μόνον αποσπάσματα ή οι τίτλοι τους.

Βιβλιογρ.: Ed. Zeller, *Die Philosophie der Griechen*, Darmstadt, 1963*, τόμ. II 2. (σ. 894-96).- F. Wehrli, *Die Schule des Aristoteles*, τόμ. 3. Basel, 1948.

Βασ. Κύρκος

Κλεινίας ο Πυθαγόρειος. Καταγόταν από τον Τάραντα, έζησε στην Ηράκλεια της Ιταλίας και ήταν σύγχρονος του Πλάτωνα*. Όπως οι Πυθαγόρειοι συμμαθητές του Φιλόλαος*, Λύσις*, Αρχύτας* κ.ά., ασχολήθηκε και αυτός με τα μαθηματικά και τη μουσική, θεωρώντας τους αριθμούς ως στοιχεία όλων των όντων και δημιουργούς της συμμετρίας και της αρμονίας στον κόσμο. Κατά τον Αριστόξενο*, όταν ο Πλάτων συγκέντρωσε τα έργα του Δημοκρίτου* και ήταν έτοιμος να τα κάψει και να τα εξαφανίσει, τότε ο Κλεινίας επενέβη και τον εμπόδισε. Λέγεται ότι έγραψε σύγγραμμα με τίτλο *Περί οσιότητας και ευσεβείας* και ότι έζησε ως πραγματικός Πυθαγόρειος.

Απ. Τζ.

Κλειτόμαχος ο Καρχηδόنيος (187-109 π.Χ.). Ακαδημεικός φιλόσοφος. Το 163 π.Χ. ήλθε στην Αθήνα και το 140 ίδρυσε δική του σχολή στο Παλλάδιο, όπου δίδασκε τις θεωρίες του δασκάλου του, ακαδημεικού Καρνεάδη*. Διευθυντής της Ακαδημίας από το 127 μέχρι τον θάνατό του. Ο Κλειτόμαχος διακρίθηκε για την εργατικότητα, την πολυμάθεια και την οξυνοιά του. Συνέγραψε 400 συγγράμματα, με τα οποία ανέπτυξε και διέδωσε τη διδασκαλία του Καρνεάδη, στον οποίο έμεινε πιστός ως προς τα γνωσιολογικά προβλήματα, αλλά ως προς τα ηθικά έλεγε, κατά τον Κικέρωνα* (*Ακαδ.* 2. 139), ότι ποτέ δεν είχε καταλάβει ποια ήταν η γνώμη του Καρνεάδη. Στο *Ανθολόγιο του Στοβαίου* (3, 233) σώζεται το εξής χαρακτηριστικό των απόψεών του απόφθεγμα: "Ουδέν των ανθρωπίνων βέβαιόν εστι, αλλά πάντα φέρεται φορά τινι παραλόγω".

Βιβλιογρ.: A. Schmekel, *Philos. der mit. Stoa*.

Απ. Τζ.

"**Κλειτοφών**" του Πλάτωνα. Ο *Κλειτοφών* είναι ένας σύντομος διάλογος, που θεωρείται νό-

θος· είναι πιθανότατα γραμμένος από κάποιο μέλος της Ακαδημίας που είχε υπόψη του την *Πολιτεία*. Πρόσωπα του διαλόγου είναι ο Κλειτοφών, ένα δευτερεύον πρόσωπο της *Πολιτείας*, και ο Σωκράτης*. Συζητούν το θέμα που ήδη στην *Πολιτεία* είχε τεθεί: ποια είναι η φύση της δικαιοσύνης και πώς επιτυγχάνεται, θέμα στο οποίο ο Κλειτοφών ακολουθεί, όπως και στην *Πολιτεία*, τη θεωρία του σοφιστή Θρασύμαχου (βλ. λ. *Πλάτων*).

Γραμμ. Αλατζόγλου - Θέμελη

Κλεόβουλος (6ος π.Χ. αι.). Ένας από τους επτά σοφούς της αρχαίας Ελλάδας, καταγόμενος από τη Λίνδο της Ρόδου, της οποίας, κατά τον Πλούταρχο* (*Ηθ.* 148 d), υπήρξε τύραννος. Σε ένα από τα πολλά του ταξίδια συναντήθηκε, στην Αίγυπτο, με τον Σόλωνα και συνδέθηκε μαζί του με στενή φιλία. Έγραψε επιγράμματα, αινίγματα και αποφθέγματα, που ξεπερνούν τους τρεις χιλιάδες σίχους. Σ' αυτόν αποδίδεται το επιτύμβιο επίγραμμα του βασιλιά των Φρυγών Μίδα, εναντίον του οποίου όμως έγραψε ένα επιτιμητικό ποίημα ο Σιμωνίδης. Επίσης του αποδίδονται πολλά από τα περίφημα αποφθέγματα της αρχαιότητας, όπως: "μέτρον άριστον", "ηδονής κρατείν", "βία μηδέν πράττειν", "τέκνα παιδεύειν", "τον του δήμου εχθρόν πολέμιον νομίζειν" κ.ά. Κατά τον Διογένη τον Λαέρτιο* (1, 6) ο Κλεόβουλος πέθανε σε ηλικία 70 ετών.

Απ. Γζ.

Κλεομήδης (1ος αι. μ.Χ.): Αστρονόμος επηρεασμένος ιδιαίτερα από τα διδάγματα της Στωϊκής* φιλοσοφίας, και κυρίως του Ποσειδώνιου*, γνωστός αποκλειστικά από ένα σωζόμενο έργο του, την *Κυκλική θεωρία μετεώρων*, που αποτελεί εισαγωγή στην Αστρονομία, γραμμένη για διδακτική χρήση, και απαρτίζεται από δύο βιβλία. Στο έργο περιγράφεται το κοσμικό σύστημα, το μέγεθος και οι αποστάσεις των ουράνιων σωμάτων, οι κινήσεις των πλανητών, ο ζωδιακός κύκλος και οι επιδράσεις του, η σφαιρικότητα της Γης και οι ζώνες της, οι φάσεις της Σελήνης και οι εκλείψεις, η διάρκεια των εποχών του έτους, της μέρας και της νύχτας κ.λπ. Ο Κλεομήδης αποδίδει το "πεπερασμένον" του κόσμου στη "συμπάθεια" των μερών του, ακολουθώντας έτσι μια βασική έννοια της Στωϊκής φιλοσοφίας, ενώ, σε αντίθεση με τον Επίκουρο*, δεν δέχεται την ύπαρξη κενού μέσα στον κόσμο, αλλά μόνο έξω από αυτόν. Το έργο αποτελεί για τον σύγχρονο

κόσμο μία από τις κυριότερες πηγές για τη γνώση της αρχαίας Αστρονομίας.

Ε. Ν. Ρούσσος

Κλήμης ο Αλεξανδρεύς (περ. 150-περ. 216/220 μ.Χ.). Ολόκληρο το όνομά του ήταν: Τίτος Φλάβιος Κλήμης. Δεν είναι βέβαιο αν γεννήθηκε στην Αθήνα, όπως αναφέρεται στην παράδοση. Προερχόταν, πάντως, από οικογενειακό περιβάλλον εθνικών, αναζήτησε τους δασκάλους του σε διάφορες πόλεις και κατέληξε στην Αλεξάνδρεια, σταυροδρόμι λαών και πολιτισμών, όπου μαθήτευσε κοντά στον χριστιανό διδάσκαλο και ιδρυτή, κατά την παράδοση, της λεγόμενης "Κατηχητικής Σχολής" Αλεξανδρείας Πάνταινο. Ο Κλήμης υπήρξε μεγάλος Αλεξανδρινός θεολόγος και χριστιανός συγγραφέας δόκιμος. Εκπροσωπεί μάλλον την απόκρυφη παράδοση του Χριστιανισμού, ενώ είχε πολύ καλή γνώση της ελληνικής φιλοσοφίας, όπως φαίνεται από τα έργα του. Επηρεάστηκε επίσης από τους Γνωστικούς, που είχαν κέντρο διδασκαλίας των απόψεών τους και καλλιέργειας πνευματικής την Αλεξάνδρεια. Άλλη πηγή της σκέψης του Κλήμη ήταν ο Ιουδαϊσμός και προπάντων ο μεγάλος Ιουδαίος φιλόσοφος Φίλων*. Έτσι, τις φιλοσοφικές επιδράσεις που δέχτηκε ο Κλήμης μπορούμε να τις ορίσουμε με κάποια ακρίβεια, όπως βέβαια με επιτρέπουν τα συγγράμματά του να συμπεραίνουμε. Αντλεί, λοιπόν, και δέχεται επιδράσεις από την ελληνική φιλοσοφία, ιδίως τον Πλάτωνα* και δευτερευόντως από τους Στωϊκούς*, από την ιουδαϊκή θρησκευτική παράδοση μέσω του Φίλωνα και από τους Γνωστικούς. Ο Κλήμης είναι από τους σημαντικότερους χριστιανούς συγγραφείς, που αναγνωρίζουν τη σπουδαιότητα της ελληνικής φιλοσοφίας*, για τον ανερχόμενο Χριστιανισμό, ενσωματώνει αρκετά στοιχεία στη χριστιανική διδασκαλία, χωρίς να αλλοιώνει το δόγμα, και δέχεται την προπαρασκευαστική προ Χριστού αποστολή της αρχαίας φιλοσοφίας ("επαιδαγωγεί γαρ και αύτη το ελληνικόν, ως ο νόμος τους Εβραίους"). Ο ίδιος άλλωστε υπήρξε εξαιρετικός δάσκαλος και ταλαντούχος συγγραφέας. Είχε αίσθηση της σωστής γλώσσας, είναι βαθύς γνώστης της ελληνικής γραμματικής και μυθολογίας, κάτοχος της ποίησης και της επιστήμης, εκτός της φιλοσοφίας βέβαια, που μελετούσε κατά προτεραιότητα. Στα έργα του γίνεται συνεχής αντιπαράθεση της χριστιανικής διδασκαλίας προς την ελληνική φιλοσοφία και προς τον γνωστικισμό*.

κληρονομικότητα

Τα σημαντικότερα έργα του: 1) *Προτρεπτικός προς Έλληνας*, έργο φροντισμένο που απευθύνεται γενικά στους εθνικούς και φανερώνει γνώση και αγάπη για την ελληνική φιλοσοφία (περιέχει επίσης πολύτιμες πληροφορίες για τα ελεουσίνεια μυστήρια). 2) *Παιδαγωγός*, πρόκειται για ένα εγχειρίδιο χριστιανικής ηθικής. Παιδαγωγός βέβαια είναι ο Χριστός ή θείος λόγος και αποβλέπει να υποκαταστήσει τον παιδευτικό ρόλο της ελληνικής φιλοσοφίας. 3) *Στρωματείς*, ένα έργο από οχτώ βιβλία με χαλαρή ενότητα αλλά που έχει μεγάλη σημασία για την πληρέστερη κατανόηση της αντιπαράθεσης ελληνικής φιλοσοφίας και χριστιανισμού. 4) *Τις ο σωζόμενος*, μια ερμηνευτική προσπάθεια ενός ευαγγελικού χωρίου του Μάρκου. 5) *Θεοδότου επιτομαί*, αποσπάσματα κειμένων του γνωστικού Θεοδότου και, τέλος, παραδίδεται και ένα ακόμα μικρότερο έργο του και μία επιστολή προς Θεόδωρον. Με τον Κλήμη ο Χριστιανισμός διευρύνει το άνοιγμά του προς την ελληνική φιλοσοφική παράδοση αλλά και το πεδίο της αντιπαράθεσης. Η σκέψη του είναι διαποτισμένη από τις τρεις μεγάλες παραδόσεις, όπως είπαμε ήδη, ενώ συγχρόνως σηματοδοτεί τη διαμορφούμενη ήδη χριστιανική διδασκαλία.

Βιβλιογρ.: C. Bigg, *The Christian Platonists of Alexandria*, 1913'.- H. Chadwick, *Early Christianity and the Classical Tradition*, 1966.- J. Danielou, *La tradition selon Clément d'Alexandrie*, στο περιοδ. "Augustinianum" 12 (1972).- J. Fergusson, *The Achievement of Clement of Alexandria*, στο περ. "Religious Studies" 12 (1976).- Georgia Apostolopoulou, *Die Dialektik bei Klemens von Alexandria*, Διατρ., Frankfurt/M., 1977.- Al. Koltas, *Die Sophia - Lehre bei Klemens von Alexandrien. Eine pädagogisch - anthropologische Untersuchung*, Διατρβ., Frankfurt/M., 1982.

Βασ. Κύρκος

κληρονομικότητα. Η μεταβίβαση των χαρακτηριστικών των ζωντανών οργανισμών από γενιά σε γενιά. Θεμελιωτής των σύγχρονων απόψεων για τους μηχανισμούς της κληρονομικότητας θεωρείται ο Gregor Mendel.

Ο τρόπος κληρονομής των χαρακτηριστικών απασχόλησε τους ανθρώπους από καταβολής κόσμου. Η ιδέα της αυτόματης γένεσης, το δόγμα της κληρονομικότητας των επίκτητων χαρακτήρων και το ερώτημα αν και κατά πόσο ένας απόγονος μπορεί να επωφεληθεί από τους επίκτητους χαρακτήρες των γονέων του κυριάρχησαν για αιώνες στην επιστημονική σκέψη και υπήρξαν οι βασικές θεωρίες σε όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα. Τον 12ο αιώνα, θα διατυπωθεί η θεωρία του προσχηματισμού,

που θα γίνει ευρύτερα γνωστή τον 17ο αιώνα ως θεωρία του homunculus ή του "πακεταρισματος του σπέρματος". Σύμφωνα με αυτή, μέσα στο σπέρμα ή το ωάριο υπάρχει ήδη ένας μικρός οργανισμός, ο οποίος στη διάρκεια της ανάπτυξης αυξάνεται και τελικά παίρνει τη μορφή ενός ενήλικα.

Όταν ο Wolff θα παρατηρήσει ότι διάφορες δομές φυτών και ζώων μπορούν να προέλθουν από ασχημάτιστους εμβρυακούς ιστούς, στους οποίους δεν υπάρχει καμιά τάση για προσχηματισμό, η θεωρία του "προσχηματισμού" αντικαθίσταται σταδιακά από την ιδέα της "επιγένεσης". Σύμφωνα με την άποψη αυτή, πολλοί νέοι παράγοντες, όπως ιστοί και όργανα, εμφανίζονται κατά τη διάρκεια της ανάπτυξης ενός οργανισμού και δεν είναι παρόντες στον αρχικό σχηματισμό.

Με την αποδοχή της θεωρίας της επιγένεσης, το κληρονομικό υλικό ενός οργανισμού αρχίζει πάλι να θεωρείται ως κάτι αόρατο και μυστικιστικό. Πολλοί βιολόγοι της εποχής, ανάμεσά τους και ο Δαρβίνος", θα πιστέψουν ότι πολύ μικρά, ακριβή, αλλά αόρατα αντίγραφα των δομών του οργανισμού, τα σωματίδια, μεταφέρονται μέσω του αίματος στις γονάδες και στη συνέχεια ενσωματώνονται στους γαμέτες. Με τη γονιμοποίηση, προσθέτονται σωματίδια του αντίθετου φύλου και όλα αυτά τα υλικά διαχωρίζονται στα διάφορα μέρη του σώματος κατά τη διάρκεια της ανάπτυξης, για να αποτελέσουν ένα μίγμα μητρικών και πατρικών ιστών και οργάνων. Δημιουργείται έτσι η θεωρία της "παγγένεσης".

Τον 19ο αιώνα, η αλματώδης ανάπτυξη της γεωργίας και της κτηνοτροφίας θα κάνουν επιτακτική την ανάγκη δημιουργίας νέων φυτικών και ζωικών ποικιλιών. Έτσι, τα πειράματα του Mendel θα αποτελέσουν την επέκταση των προσπαθειών μιας ολόκληρης σειράς βιολόγων, όπως οι Kolreuter, Gartner, Naudin, Dzierzon και Darwin, που μελέτησαν τα αποτελέσματα διασταυρώσεων φυτών και ζώων. Επηρεασμένοι ωστόσο από την επικρατούσα αντίληψη της εποχής ότι τα χαρακτηριστικά των απογόνων είναι το αποτέλεσμα της ανάμιξης των χαρακτηριστικών των γονέων (θεωρία της μίξης), θα αποτύχουν στην εξαγωγή συμπερασμάτων.

Ο μοναχός Gregor Johann Mendel (1822-1884) αφιερώνεται σε μια σειρά πειραμάτων που θα μείνουν κλασικά για τη σαφήνεια της σύλληψης, της εκτέλεσης και της ερμηνείας τους.

Μετά από δοκιμές σε πολλά φυτά καταλήγει στη μπιζελιά. Τα πειράματά του έχουν τρία μοναδικά στοιχεία, που απουσιάζουν από όλα τα μέχρι τότε πειράματα διασταυρώσεων: 1. Μελετά χαρακτηριστικά, για τα οποία υπάρχουν δύο και μόνο δύο εναλλακτικές μορφές (π.χ. κόκκινα ή άσπρα άνθη) και όχι το σύνολο των χαρακτηριστικών. 2. Καταγράφει και αναλύει τον τύπο και τις αναλογίες εκατοντάδων απογόνων που προέρχονται από τη διασταύρωση κάθε ζεύγους γονέων, εισάγοντας για πρώτη φορά στη βιολογία έννοιες μαθηματικών και στατιστικής. 3. Παρακολουθεί τα αποτελέσματα κάθε διασταύρωσης για περισσότερες από μία γενιές. Από την ανάλυση των αποτελεσμάτων του συνάγει ορισμένα βασικά συμπεράσματα. Κάθε χαρακτηριστικό καθορίζεται από δύο διακριτούς "παράγοντες", έναν υπερέχοντα και έναν υποτελή. Σε κάθε οργανισμό υπάρχουν δύο παράγοντες. Ο ένας προέρχεται από τον έναν γονέα και ο άλλος από τον άλλο. Επομένως κάθε γονέας μεταβιβάζει τους μισούς από τους παράγοντες που διαθέτει στην επόμενη γενιά. Άτομα που φέρουν δύο υπερέχοντες παράγοντες, ή έναν υπερέχοντα και έναν υποτελή, εμφανίζουν το υπερέχον χαρακτηριστικό. Άτομα με δύο υποτελείς παράγοντες εκδηλώνουν το υποτελές χαρακτηριστικό. Αν και το υποτελές χαρακτηριστικό μπορεί να εξαφανιστεί από μια γενιά, μπορεί να επανεμφανιστεί στην επόμενη, σε καθορισμένη, αναμενόμενη αναλογία. Τις βασικές του παρατηρήσεις ο Mendel θα τις εκφράσει με δύο νόμους: του διαχωρισμού και του ανεξάρτητου συνδυασμού των παραγόντων. Το 1866, θα δημοσιεύσει το σύνολο των εργασιών του στην Εταιρεία Φυσικής Ιστορίας του Brunn. Εντούτοις, οι σύγχρονοί του, αδυνατώντας να κατανοήσουν τη χρησιμότητα των μαθηματικών στα πειράματά του, θα αγνοήσουν εντελώς το έργο του. Τα πειράματά του θα επανέλθουν στην επικαιρότητα το 1900, από τους de Vries, Correns και von Tschermak, οι οποίοι θα δώσουν στον Mendel τη θέση που του αξίζει ως θεμελιωτή της Γενετικής, της επιστήμης που μελετάει τους μηχανισμούς της κληρονομικότητας. Από το 1900 έως σήμερα η εξέλιξη των γνώσεων στον τομέα της κληρονομικότητας είναι αλματώδης. Διαπιστώνεται ότι οι βασικές αρχές του Mendel, με αρκετές ωστόσο παραλλαγές και εξαιρέσεις, είναι εφαρμόσιμες σε όλο σχεδόν το φυτικό και ζωικό βασίλειο, γεγονός που δίνει μια νέα ώθηση στη βελτίωση

φυτών και ζώων. Οι παράγοντες του Mendel είναι τα "γονίδια", για τα οποία ανακαλύπτεται ότι βρίσκονται πάνω στα χρωμοσώματα. Ο διαχωρισμός και ο ανεξάρτητος συνδυασμός επιτυγχάνεται με τις διαδικασίες της μείωσης και της γονιμοποίησης. Ένα γονίδιο μπορεί να βρίσκεται σε πολλές (έως και εκατοντάδες) εναλλακτικές μορφές, που ονομάζονται "αλληλόμορφα". Γίνεται σαφής διάκριση ανάμεσα στον "γενότυπο" και τον "φαινότυπο". Γενότυπος είναι το σύνολο των γονιδίων ενός οργανισμού και παραμένει σταθερός σε όλη τη διάρκεια της ζωής του οργανισμού (εκτός από περιπτώσεις μεταλλάξεων). Φαινότυπος είναι το σύνολο όλων των χαρακτηριστικών (μορφολογικών, βιοχημικών, ιστολογικών κ.λπ.) ενός οργανισμού. Γίνεται κατανοητό ότι η δημιουργία του φαινότυπου είναι μια σύνθετη διαδικασία συνεχών αλληλεπιδράσεων ανάμεσα στα γονίδια (σπανίως ένα χαρακτηριστικό ελέγχεται από ένα μόνο γονίδιο) και το περιβάλλον όπου ζει ο οργανισμός. Όμοιοι γενότυποι σε διαφορετικά περιβάλλοντα μπορούν να δώσουν διαφορετικούς φαινότυπους. Ανακαλύπτεται ότι τα γονίδια καθορίζουν τον φαινότυπο, ελέγχοντας τη σύνθεση πρωτεϊνών στο κυτταρικό επίπεδο. Τέλος, προσδιορίζεται με συνεχώς αυξανόμενη ακρίβεια η λεπτή δομή των γονιδίων. Ένα γονίδιο είναι ένα τμήμα του δεσοξυριβόζουκλεινικού οξέος (DNA), που αποτελεί το βασικό συστατικό των χρωμοσωμάτων.

Την τελευταία εικοσαετία, με την ανάπτυξη τεχνικών υψηλής πιστότητας, ο άνθρωπος έχει τη δυνατότητα να επέμβει και να πραγματοποιήσει ελεγχόμενες τροποποιήσεις στο κληρονομικό υλικό των οργανισμών.

Ζήσης Μαμούρης

"Κλίμαξ", βλ. Ιωάννης της Κλίμακος

κλίσεις (ή τάσεις). Είναι οι εσωτερικές δυνάμεις που έχει ο άνθρωπος και οι οποίες ευνοούν την εμφάνιση κάποιων συμπεριφορών. Με τις κλίσεις ασχολείται η ψυχολογία των ατομικών διαφορών, η οποία δεν εξετάζει μόνον τις διαφορές μεταξύ ομάδων ή μεταξύ ατόμων αλλά και τις διαφορές που παρατηρούνται μεταξύ των διαφόρων χαρακτηριστικών στο ίδιο άτομο, τις ενδοατομικές διαφορές. Κάθε άτομο δεν έχει τις ίδιες ικανότητες και δεξιότητες με τα άλλα. Οι ενδοατομικές διαφορές ανιχνεύονται με τη διαφορική διάγνωση. Έτσι γίνεται γνωστό ποιες ικανότητες παρουσιάζει

Κλούκχον

ζουν ιδιαίτερη ανάπτυξη και πρόοδο, χαρακτηρίζονται δηλαδή ως ιδιαίτερες κλίσεις ή τάλαντα. Η γνώση των κλίσεων που χαρακτηρίζουν ένα άτομο με τη διαφορεική διάγνωση έχει ιδιαίτερη σημασία για τον επαγγελματικό προσανατολισμό. Οι κλίσεις του ατόμου αξιολογούνται με διάφορες κλίμακες πολλαπλών ικανοτήτων, οι οποίες είναι: η κλίμακα DAT, η κλίμακα GATB, η κλίμακα FACT του Flanagan και το ITPA. Άλλα ψυχοτεχνικά μέσα χρησιμοποιούνται για την αξιολόγηση γραφικών, μουσικών κλίσεων κ.ά. Οι κλίσεις διαμορφώνονται περισσότερο με την αύξηση της ηλικίας και την ωρίμαση του ατόμου.

Βασίλικη Παπά

Κλούκχον (Kluckhohn) Κλάιντ (1905-1960). Άμερικανός ανθρωπολόγος με προεκτάσεις στην ψυχολογία και την κοινωνιολογία. Έργα του: *Navajo Witchcraft*, 1944.- *Personality in Nature, Society and Culture* (με άλλους), 1953. Δ. Π.

Κοβαλζόν Ματφεί Γιακόβλεβιτς (1913-1992). Σοβιετικός φιλόσοφος, καθηγητής στο πανεπιστήμιο της Μόσχας, ειδικός στα θέματα ιστορικού υλισμού*. Οι μελέτες του (από κοινού με τον Β. Ζ. Κέλλε*) για το πρόβλημα της υλιστικής αντίληψης της Ιστορίας μεταφράστηκαν σε διάφορες γλώσσες. Στο θέμα των κοινωνικών νομοτελειών, θεωρούσε ότι στην κοινωνία δρουν τόσο οι στατικές όσο και οι δυναμικές νομοτελίες. Εβλεπε την ανάπτυξη της κοινωνίας και ως φυσικοιστορική διαδικασία και ως αποτέλεσμα της δράσης των ανθρώπων και ως ανάπτυξη του ίδιου του ανθρώπου. Υποστήριζε ότι η φιλοσοφία και η επιστήμη εμφανίστηκαν από διαφορετικές η καθεμιά ανάγκες, αλλά ότι η φιλοσοφία δεν είναι επιστήμη. Βασικά έργα: *Ιστορικός υλισμός*, Μόσχα, 1969². *Θεωρία και Ιστορία*, Μόσχα, 1981 (και τα δυο από κοινού με τον Κέλλε). *Ηθική και κοινή γνώμη*, Μόσχα, 1987.

Θεοχ. Κεσσιδης

Κοβαλιέφσκι Μαξίμ Μαξίμοβιτς (1851-1916). Ρώσος κοινωνιολόγος, ιστορικός, νομομαθής, εθνογράφος· μέλος της Ακαδημίας επιστημών της Πετρούπολης. Στη διαμόρφωση της κοσμοθεωρίας του επέδρασαν ο Καντ* και ο Σπένσερ* και ενμέρει ο μαρξισμός*, μολονότι τον έβλεπε ως μονομερή "οικονομικό ντετερμινισμό". Σκοπό της ζωής του ο Κοβαλιέφσκι είχε θέσει τη δημιουργία κοινωνιολογίας α-

παλλαγμένης από τις μονομέρειες της ψυχολογίας, της βιολογίας, της οικονομίας, της γεωγραφίας και των άλλων επιστημών, μιας κοινωνιολογίας που να εδράζεται στη "θεωρία της κοινωνικής προόδου". Η ουσία της προόδου αυτής συνίσταται στην ανάπτυξη και την εδραίωση της αρμονίας μεταξύ ομάδων, τάξεων και εθνών. Κύρια κινητήρια δύναμη της προόδου ενός έθνους αποτελεί η αύξηση του πληθυσμού του και όχι η κοινωνική/πολιτική επανάσταση, η οποία, κατά τη γνώμη του, αποτελεί τυχαίο και παθολογικό φαινόμενο. Ως εθνολόγος, ήταν οπαδός της συγκριτικής - ιστορικής μεθόδου, της παράλληλης δηλαδή μελέτης της εξέλιξης διαφόρων λαών. Με βάση τη μέθοδο αυτή ο Κοβαλιέφσκι απέδειξε ότι συλλογικές (κολλεκτιβιστικές) μορφές χρήσης της γης δεν συνδέονται με τη λαϊκή ψυχολογία των Σλάβων μόνον ή των Γερμανών, αλλά προσιδιάζουν σε όλους τους λαούς. Βασικά έργα: *Η κοινοτική μορφή καλλιέργειας της γης, αιτίες, εξέλιξη και συνέπειες της αποσύνθεσής της*, Μόσχα, 1879.- *Προέλευση της σύγχρονης δημοκρατίας*, τ. 1-4, Μόσχα, 1895-97.- *Σύγχρονη κοινωνιολογία*, Σανκτ-Πέτερμπουργκ, 1905.- *Δοκίμιο για την προέλευση και την ανάπτυξη της οικογένειας και της ιδιοκτησίας* (μετάφραση από τα γαλλικά), Μόσχα, 1939.

Θεοχ. Κεσσιδης

Κοέν (Cohen), Χέρμαν (1842-1918). Γερμανός φιλόσοφος, ιδρυτής της νεοκαντιανής "Σχολής του Μαρβούργου", στο πανεπιστήμιο του οποίου έδιδε από το 1873 ως το 1912, έχοντας μαθητές, μεταξύ άλλων, τους Ε. Κασσιερ*, Ν. Χάρτμαν*, Μ. Χάιντεγγερ*, Π. Νάτορπ*. Από τη δεκαετία του 1870 επιδόθηκε στη συγκρότηση ενός φιλοσοφικού συστήματος βασισμένου σ' έναν "διορθωτικό κριτικισμό", που καταργούσε το "πράγμα καθ' εαυτό" (das Ding an sich) του Καντ* ως πραγματική αιτία των αισθητηριακών αντιλήψεων, θεωρώντας το ως μιαν έσχατη έννοια της εμπειρίας. Ο Κοέν ερμήνευε τον καντιανό "απριορισμό" ως μια "μέθοδο" για τον προσδιορισμό των ίδιων των "δεδομένων" (των αισθήσεων). Απολυτοποιώντας έτσι την κατασκευαστική ικανότητα της σκέψης, ως "καθαρής" σκέψης (κονστρουκτιβισμός*), στην εκπόνηση των συστημάτων της σύγχρονης επιστήμης, κατασκεύασε το δικό του σύστημα που περιλάμβανε τη λογική, την ηθική, την αισθητική και τη φιλοσοφία της θρησκείας. Κατά τον Κοέν, η φιλοσοφία γίνεται επιστήμη μόνο όταν

ορίζει ως αντικείμενό της όχι τα πράγματα αλλά τα επιστημονικά γεγονότα. Η φιλοσοφία του διαπνέεται από μίαν ιδεαλιστική μέθοδο που προτείνει ως πρότυπο τον απειροστικό λογισμό. Ο Κοέν έθεσε τις θεωρητικές βάσεις του δόγματος του "ηθικού σοσιαλισμού", που χρησιμοποιήθηκε από τους οπαδούς της 2ης Διεθνούς στην κριτική τους κατά του μαρξισμού*. Ο Κοέν συνέβαλε στη θεμελίωση της φιλοσοφικής αισθητικής, αναπτύσσοντας ταυτόχρονα μίαν αξιολογική αισθητική ανάλυση των κυριότερων γενών της τέχνης. Κυριότερα έργα του: *Η καντιανή θεωρία της καθαρής εμπειρίας* (1871), *Σύστημα φιλοσοφίας, τόμοι I - III* (1902-1912), *Η καντιανή θεμελίωση της Ηθικής* (1877), *Η καντιανή θεμελίωση της Αισθητικής* (1889).

Βιβλιογρ.: P. Natorp, *Hermann Cohen als Mensch, Lehrer und Forscher*, 1918.- W. Kinkel, *Hermann Cohen. Einführung in sein Werk*, 1924.

Γίν. Κρητικός

Κόζερ (Coser) Λούις Α. (1913). Αμερικανός κοινωνιολόγος. Ασχολείται με την πολιτική κοινωνιολογία και με την ανάλυση της κοινωνικής σύγκρουσης. Έργα του: *Towards a Sociology of Social Conflict*, 1954.- *The American Communist Party, 1957.- Masters of Sociological Thought*, 1971.

Δ. Π.

κοινωνιοσθησία (coenesthesia). Ονομάζεται αλλιώς και κοινή αισθητικότητα και είναι η αίσθηση της ανεξάρτητης ύπαρξης και οντότητας του που βιώνει ο άνθρωπος. Η κοινωνιοσθησία είναι αποτέλεσμα της διάχυτης αισθητικότητας που χαρακτηρίζει τους ιστούς και τα εσωτερικά όργανα του ανθρώπου. Οι μεμονωμένες αισθήσεις είναι συνήθως ενωμένες μεταξύ τους βιώνονται ως ένα ενιαίο σύνολο και γίνονται ταυτόχρονα αντιληπτές. Οι αισθήσεις μπορούν να απομονωθούν μόνο με φυσιολογική ανάλυση. Το αίσθημα, το οποίο αποτελεί αποτέλεσμα αυτών των αισθήσεων, ονομάζεται κοινωνιοσθησία. Οι διαταραχές της κοινωνιοσθησίας προκαλούν την κοινωνιοσθησιοπάθεια κατά την οποία παρατηρούνται τοπικές αλλοιώσεις της κοινής αισθητικότητας. Η κοινωνιοσθησιοπάθεια αποτελεί τη βάση της υποχονδρίας. Στην Ψυχολογία, η κοινωνιοσθησία συνδέεται άμεσα με τη συνείδηση του "εγώ". Διαταραχές στην κοινωνιοσθησία έχουν ως επακόλουθο αλλοιώσεις της προσωπικότητας του ατόμου, π.χ. μια

απότομη τροποποίηση της κοινωνιοσθησίας μπορεί να επιφέρει στο άτομο παραληρήματα.

Βασιλική Παπά

κοινή γνώμη. Είναι η αίσθηση ή η άποψη για το ορθό και το αληθινό την οποία συμμερίζεται η πλειοψηφία μιας κοινωνίας. Ως έννοια, η "κοινή γνώμη" γεννήθηκε στα πλαίσια του ευρωπαϊκού διαφωτισμού* και είναι συνυφασμένη με την κοινοβουλευτική δημοκρατία. Αποτελεί απόδοση της γαλλικής έκφρασης "opinion publique", η οποία παραπέμπει στην αρχή της δημοσιότητας του πολιτικού διαλόγου. Η "κοινή γνώμη" είχε αρχικά ένα θετικό περιεχόμενο, δηλαδή θεωρούνταν ως αποτέλεσμα της ενεργητικής συμμετοχής των πολιτών και ως συνισταμένη των απόψεων και των πεποιθήσεων του καθενός για τα δημόσια πράγματα. Δεν προέκυπτε από την προπαγάνδα ή από την τυφλή αποδοχή των απόψεων των άλλων, αλλά από την ελεύθερη και κριτική σκέψη των πολιτών ως μελών της πολιτικής κοινότητας. Με την έννοια αυτή, η "κοινή γνώμη" ταυτιζόταν με το γενικό συμφέρον και παραλληλιζόταν με τη "γενική βούληση" του λαού όπως τη διατύπωσε ο Ρουσσό*. Η εξιδανικευμένη αυτή αντίληψη για την "κοινή γνώμη" θα μεταβληθεί ριζικά στη διάρκεια του 19ου και, κυρίως, του 20ού αιώνα. Κατ' αρχήν, οι τραυματικές εμπειρίες της δημοκρατίας (φασισμός*, ναζισμός, δικτατορίες) ανέτρεψαν την εμπιστοσύνη στην κριτική ικανότητα των πολιτών, οι οποίοι θεωρούνται πλέον εύκολα θύματα της προπαγάνδας. Η ανάπτυξη των μέσων μαζικής ενημέρωσης, αν και υπήρξε βασικό όχημα για τη στερήωση της δημοκρατίας, συνέβαλε επίσης αποφασιστικά στη χειραγώγηση των πολιτών από τα κόμματα, τις κυβερνήσεις και τα διάφορα συμφέροντα που ανταγωνίζονταν να τους επηρεάσουν υπέρ των απόψεών τους. Στη σημερινή εποχή, όπου η κυριαρχία της τηλεόρασης συνδυάζεται με τη γενικευμένη εμπορευματοποίηση, η "κοινή γνώμη" δεν υπάρχει ως τέτοια, αλλά είναι ένα ετερογενές και διαρκώς μεταβαλλόμενο σύνολο απόψεων και εικόνων, που προβάλλονται κατά το πλείστον από κατευθυνόμενα κέντρα οικονομικών συμφερόντων. Ταυτόχρονα, η πληθώρα και οι ρυθμοί εναλλαγής των πληροφοριών και των μηνυμάτων καθιστούν τη συντριπτική πλειοψηφία των πολιτών απλούς καταναλωτές και παθητικούς δέκτες με περιορισμένες δυνατότητες ελέγχου, απόκρισης και λόγου.

Βιβλιογρ.: Kurt Lenk, *Πολιτική κοινωνιολογία*, Παρατηρη-

κοινοδιακή κοινότητα

της, Θεσ/νίκη, 1990, σ. 143-158. - Walter Lippmann, *Κοινή γνώμη*, Κάλβος, Αθήνα, 1988.

Ευστάθ. Μπάλιας

κοινοδιακή κοινότητα. Μορφή οργάνωσης των πρώιμων κοινωνιών, χαρακτηριστική όλων των προκεφαλαιοκρατικών δομών. Συνιστούσε αρχικά παραγωγική ομάδα με κυρίαρχο συνεκτικό στοιχείο τους οικογενειακούς δεσμούς, και λειτουργούσε με βάση την ισότητα και την κοινοκτημοσύνη. Οι τελευταίες αυτές συνθήκες εξαλείφονται κατά τη σταδιακή ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, με την ταυτόχρονη εφαρμογή του καταμερισμού της εργασίας και η επακόλουθη ταξική διαφοροποίηση, με τη γενίκευση του φαινομένου της ατομικής ιδιοκτησίας, καταλύει την κοινοδιακή μορφή. Η επίτευξη του σοσιαλιστικού μοντέλου οργάνωσης, κατά την υλιστική θεωρία, επιτυγχάνεται με την προσχώρηση στη συνεταιριστική μορφή, και όχι με την προσφυγή στην πεπαλαιωμένη κοινοδιακή δομή.

Παναγ. Πάκος

κοινοκτημοσύνη. 1. Η αποκοινού κτήση και χρήση αγαθών.

2. Συνώνυμο της κοινωνικής ιδιοκτησίας*, ιδιαίτερα της κοινωνικής ιδιοκτησίας επί των μέσων και των όρων παραγωγής.

3. Σε ορισμένη βιβλιογραφία συνώνυμο του σοσιαλισμού ως κινήματος κατά της ιδιωτικής ιδιοκτησίας είτε ως κοινωνικο-οικονομικού και πολιτικού συστήματος.

Δ. Π.

κοινότητα ανθρώπων. Όρος που δηλώνει ένα περιορισμένο σε μέγεθος κοινωνικό σύνολο, του οποίου τα μέλη διατηρούν γεωγραφικούς ή συναισθηματικούς δεσμούς. Η γεωγραφική κοινότητα θεμελιώνεται στο γεγονός της συνύπαρξης των ανθρώπων στον ίδιο χώρο μέσα στον οποίο βιώνουν κοινές παραδόσεις, συνθήκες διαβίωσης και προβλήματα. Η συναισθηματική κοινότητα θεμελιώνεται στα κοινά ενδιαφέροντα, συμφέροντα ή κοινούς στόχους των ατόμων, που συνδέονται επαγγελματικά, θρησκευτικά, πολιτικά κ.ά.

Η έννοια της κοινότητας αναπτύχθηκε κάτω από μια ιδιαίτερη οπτική από τον γερμανό κοινωνιολόγο Φερντινάντ Τάινις*, σε αντιδιαστολή με τον όρο κοινωνία. Για τον θεωρητικό αυτόν η κοινότητα (*Gemeinschaft*) εκφράζει έναν ιδεατό τύπο σύνδεσης μεταξύ προσώπων

και όχι συγκεκριμένες ανθρώπινες ομαδοποιήσεις. Η διάκριση εκκινά από τη σκέψη πως όλες οι κοινωνικές σχέσεις είναι δημιουργήματα της ανθρώπινης βούλησης, η οποία διαθέτει δύο τύπους: την ουσιαστική και την αυθαίρετη βούληση. Η πρώτη, ενστικτώδης και οργανική, κυριαρχεί στη ζωή των χωρικών και του απλού λαού, δημιουργεί μια σχέση που αποτελεί μια αξία αφ' εαυτής και αποκαλείται "κοινότητα". Ειδικά για την ορολογία του Τάινις, ο όρος έχει αποδοθεί και ως "κοινοτικός τύπος" (*Λεξικό Κοινωνικών Επιστημών της ΟΥΝΕΣΚΟ*). Κι αυτό, για να αντιδιαστέλλεται από την τρέχουσα έννοια της κοινότητας ως μονάδας της πρωτοβάθμιας Τοπικής Αυτοδιοίκησης.

Η κοινότητα, για την ελληνική θεωρία και πραγματικότητα, έχει γνωρίσει ιδιαίτερη ανάπτυξη. Η σύγχρονη θεωρητική της προσέγγιση πολλά οφείλει στον Κωνσταντίνο Δ. Καραβίδα, τον θεωρητικό του κοινοτισμού, ο οποίος χρησιμοποίησε τον όρο για να δηλώσει γεωοικονομικά και θεσμικά προσδιορισμένες ανθρώπινες ομάδες όπου, όμως, ενυπάρχει η ιδέα του δεσμού αλληλεγγύης και συντροφικότητας. Ο κοινοτισμός υπήρξε ανέκαθεν συνεκτικός κρίκος των Ελλήνων: ως πολιτειακό σύστημα εγκαινιάστηκε τον 6ο π.Χ. αιώνα στην Αθήνα με τον νόμο περί σωματείων του Σόλωνα, σύμφωνα με τον οποίο σηματοδοτείται το πέρασμα από τον δεσμό του κοινού αίματος στον δεσμό του κοινού τόπου που αντιπροσωπεύει ο Δήμος, του κοινού συμφέροντος επαγγελματικού - οικονομικού χαρακτήρα και της κοινής θρησκείας.

Η αποκέντρωση που επαγγέλλεται ο κοινοτισμός ήλθε συχνά σε σύγκρουση με το συγκεντρωτικό κράτος από τα χρόνια του Βυζαντίου μέχρι και την ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, χωρίς ωστόσο η κοινοτική οργάνωση, βαθιά ριζωμένη στη συνείδηση των Ελλήνων, να εξαφανιστεί, παραμένοντας πάντα άμεσα συνυφασμένη με το δικαίωμα αυτοδιάθεσης αλλά και συλλογικής ταυτότητας. Είναι χαρακτηριστικό πως ο ιστορικός Κ. Παπαρρηγόπουλος, αντικρούοντας την αμφισβήτηση της εθνικής ταυτότητας των Νεοελλήνων από τον Φαλμεράιερ, αντέταξε τον κοινοτισμό ως κεντρική συνιστώσα της διαχρονικής συνέχειας του ελληνικού πολιτισμού. Ο κοινοτισμός είναι στενά συνδεδεμένος με τη σύγχρονη έννοια της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, ενώ η πλέον προηγμένη μορφή της κοινοτικής ιδέας βρίσκεται στην έννοια της Ομοσπονδίας. Τέλος, ο

Μαρξ* ασχολήθηκε επισταμένα με την έννοια της κοινότητας και την τυπολογία των μορφών της, θέτοντας ως συνεκτικό στοιχείο την πλήρη διαφοροποίησή της από την οργάνωση παραγωγής της καπιταλιστικής κοινωνίας.

Δημ. Τσατσούλης

κοινωνία. Το αναπτυσσόμενο οργανικό όλο που συγκροτείται από τη διαδικασία της αλληλεπίδρασης των ανθρώπων –σε συνδυασμό με την αλληλεπίδρασή τους με τη φύση– και από τα εκάστοτε αποτελέσματα της εν λόγω διαδικασίας. Η ώριμη, η ανεπτυγμένη ανθρώπινη κοινωνία συνιστά ένα πολυεπίπεδο, ιεραρχημένο και διατεταγμένο σύστημα, μίαν ολόκληρη σειρά στοιχείων, σχέσεων και διαδικασιών οργανικά συνδεδεμένων μεταξύ τους. Η απλούστερη σχέση της κοινωνίας, το "κύτταρο" του οργανικού όλου που αυτή συνιστά, είναι η αλληλεπίδραση των ανθρώπων ως ζώντων οργανισμών με το περιβάλλον τους για τη διατήρηση της ζωής τους, αλλά και μεταξύ τους για τη διαιώνιση του βιολογικού τους είδους. Η "ανταλλαγή" ύλης μεταξύ ανθρώπων και φύσης μέσω της εργασιακής (παραγωγικής) επενέργειας των πρώτων στη δεύτερη (βλ. *παραγωγικές δυνάμεις*) και το συνδεδεμένο με αυτή την "ανταλλαγή" πλέγμα (κοινωνικών) σχέσεων παραγωγής αποτελούν την ουσία της κοινωνίας. Φαινόμενο αυτής της ουσίας, μορφές εκδήλωσής της που απορρέουν από αυτήν (σε συνδυασμό με την απλούστερη σχέση), είναι οι μορφές της κοινωνικής συνείδησης (συν-ειδήναι): γνώση, επιστήμη, ηθική, αισθητική και φιλοσοφία (στις ανταγωνιστικές βαθμίδες ανάπτυξης της κοινωνίας ανακύπτουν επιπλέον δύο παράγωγες της ηθικής μορφής εκφάνσεις –η πολιτική και το δίκαιο– και μία της αισθητικής - η θρησκεία). Η συνειδητή δραστηριότητα των ανθρώπων ως κοινωνικών υποκειμένων περιλαμβάνει και ορισμένη συνένωση, οργάνωση, καθώς και υλικά μέσα, που συγκροτούν το εποικοδόμημα το οποίο κατά βάση καθορίζεται από την οικονομική βάση χωρίς να ανάγεται επ' ουδενί λόγω στην τελευταία (βλ. *βάση και εποικοδόμημα*). Τα άτομα από τη σκοπιά των κοινωνικών τους ιδιοτήτων, ως εσωτερική ενότητα κοινωνικού και ατομικού, ως συνειδητά υποκείμενα, συνιστούν την προσωπικότητα*.

Αναγκαίες και ικανές ιστορικά προϋποθέσεις εμφάνισης της κοινωνίας ήταν η ύπαρξη εμβίων όντων με τα ορισμένα φυσικά χαρακτηριστικά (του έμφρονος ανθρώπου, homo sa-

piens), ορισμένες εξωτερικές φυσικές συνθήκες και ο αγελαίος τρόπος ζωής. Η βαθμιαία εμφάνιση και ανάπτυξη της εργασιακής δραστηριότητας οδήγησε σταδιακά στον ριζικό μετασχηματισμό των εν λόγω προϋποθέσεων. Το γίνεσθαι της κοινωνίας, η όλη ιστορία εμφάνισης και διαμόρφωσης της είναι μια αντιφατική διαδικασία βαθμιαίου μετασχηματισμού των κατ' εξοχήν φυσικών (βιολογικών κ.λπ.) προσδιορισμών σε καθαυτό κοινωνικούς, κατά την οποία οι πρώτοι αίρονται (βλ. *άρση*) από τους δεύτερους και ανάγονται σε υποταγμένες στιγμές τους. Η πρωταρχική εμφάνιση της κοινωνίας συνδέεται με την έναρξη της αναγκαίας και σταθερής επενέργειας των ανθρώπων στη φύση στα πλαίσια της πρωτόγονης κοινότητας. Η διαμόρφωση της κοινωνίας προωθεί περαιτέρω αυτόν τον μετασχηματισμό των φυσικών όρων μετατρέποντας τους κοινωνικούς προσδιορισμούς, τις κοινωνικές πηγές της ανάπτυξης από άγοντα σε κυρίαρχο παράγοντα της αναπτυξιακής διαδικασίας, και περικλείει τρεις περιόδους (κοινωνικο-οικονομικούς σχηματισμούς*): δουλοκτητικό, φεουδαρχικό και κεφαλαιοκρατικό. Κατά την τελευταία περίοδο της διαμόρφωσης της κοινωνίας η κυριαρχία του κοινωνικού λαμβάνει μίαν άκρως εξωτερική και πραγματοποιημένη μορφή ληστρικής εκμετάλλευσης και χειραγωγησης της πλειονότητας των ανθρώπων και του φυσικού περιβάλλοντος, στην οποία εμπεριέχεται συσσωρευτικά η αρνητική πλευρά των εν πολλοίς ανεξέλεγκτων δημιουργικών δυνάμεων της ανθρωπότητας ως καταστροφική και αυτοκαταστροφική δυνατότητα (οικολογική κρίση, μαζική εξόντωση μέσω πολέμων). Η ωριμότητα της ανθρώπινης κοινωνίας, η αυθεντικά ανθρώπινη ιστορία θα είναι, κατά τον Μαρξ*, η αταξική κοινωνία, αυτοσκοπός της οποίας είναι η ολόπλευρη ανάπτυξη των δημιουργικών ικανοτήτων της κάθε προσωπικότητας.

Η κοινωνία εξετάζεται υπό το πρίσμα διαφόρων επιστημών: της κοινωνιολογίας, της κοινωνικής θεωρίας, της κοινωνικής φιλοσοφίας, της ανθρωπολογίας, της ιστορίας, της εθνογραφίας, της κοινωνικής ψυχολογίας, της πολιτικής οικονομίας κ.ά. Η κοινωνία αποτέλεσε κομβικό σημείο αναφοράς στην ιστορία της φιλοσοφικής και κοινωνιολογικής σκέψης. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι από την αρχαιότητα, και σε ορισμένο βαθμό μέχρι τους νέους και νεότερους χρόνους, δεν συνειδητοποιείται η διάκριση μεταξύ κράτους και κοινω-

κοινωνικές ομάδες

νίας. Κατά τον Πλάτωνα* η κοινωνία (πολιτεία) ανακλύπτει από την αμοιβαία εξάρτηση των ανθρώπων για την ικανοποίηση των αναγκών τους. Ο Αριστοτέλης* θεωρεί την πολιτεία δημιουργήμα της φύσης, δεδομένου ότι ο άνθρωπος είναι φύσει "πολιτικόν ζών". Κατά τον Μεσαίωνα κυριαρχούν θεοκρατικές - μυστικιστικές ερμηνείες της κοινωνίας. Χαρακτηριστική για τον αστικό ορθολογισμό του Διαφωτισμού* είναι η αναγωγή της κοινωνικής συνάφειας σε βουλητικές πράξεις πολιτικού και δικαιοτικού χαρακτήρα (βλ. θεωρίες του *φυσικού δικαίου* και του *κοινωνικού συμβόλαιου*). Η απολυτοποίηση της αυτοτέλειας και του αυθτοπλάτου του εξιδανικευμένου ατόμου - φορέα της ιδιωτικής ιδιοκτησίας οδηγεί σε ποικίλες απόψεις περί κοινωνίας, κοινό γνώρισμα των οποίων είναι ο έξωθεν και άνωθεν επιβλημένος (είτε συμβατικά θεσπισμένος) χαρακτήρας της κοινωνίας. Ο Α. Σμιθ* π.χ. βλέπει τη βάση της ανθρώπινης συμβίωσης στον καταμερισμό της εργασίας και στο "αόρατο χέρι" της αγοράς υπό την εποπτεία του κράτους. Ο Χέγκελ* προτάσσει το κράτος και το δικαίωμα έναντι των ατόμων, επισημαίνοντας ωστόσο την ολόπλευρη διαπλοκή και αλληλεξάρτηση που χαρακτηρίζει την "κοινωνία των ιδιωτών". Ο Κοντ* θεωρεί την κοινωνία και το κράτος παράγωγα της δράσης ενός καθολικού νόμου που οδηγεί στη διαμόρφωση πιο περίπλοκων και αρμονικών συστημάτων. Ο Μαρξ, μέσω της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας, εμβαθύνει την έρευνα και προβαίνει στην αποκάλυψη των εσωτερικών συναφειών και των νομοτελειών που διέπουν την κοινωνία. Ο Γκ. Ζίμελ* επαναφέρει την πλατωνική προβληματική υποστηρίζοντας ότι οι παρορμήσεις και τα συμφέροντα οδηγούν στη διαντίδραση των ατόμων στα πλαίσια κοινωνικών ομάδων, γεγονός που μετατρέπεται το σύνολο μεμονωμένων ατόμων σε κοινωνία. Ο Φ. Τάινις* διατυπώνει τον ιδεότυπο της "κοινωνίας" ως κοινωνικού δεσμού της σύγχρονης κοινωνίας (που εδράζεται στη συνύπαρξη βάσει της λογικής βούλησης και της υπολογιστικότητας) και τον αντιδιαστέλλει στον ιδεότυπο της "κοινότητας" (που εδράζεται στο ένστικτο και το συναίσθημα). Ο Μ. Βέμπερ* ανάγει τη διερεύνηση της κοινωνίας σε σπουδή των "ιδεοτύπων" και παραδειγμάτων χαρακτηριστικών μορφών κοινωνικής δράσης. Ο Ε. Ντυρκαίμ* ανάγει την έρευνα στη μελέτη κοινωνικών "γεγονότων", τα οποία ορίζει ως στοιχεία εξωτερικά προς το άτομο και εξανα-

γκαστικά για τη συμπεριφορά του (βλ. *κοινωνιολογισμός*). Ο δομολειτουργισμός* (Τ. Πάρσονς* κ.ά.) εξετάζει την κοινωνία κατ' εξοχήν στατικά, από τη σκοπιά της ισορροπίας και της διατήρησής της, ως σύστημα κατ' εξοχήν ελέγχου και προσανατολισμού της δράσης. Διάφορες κατευθύνσεις της σύγχρονης αστικής κοινωνικής θεωρίας διακρίνουν, προτάσσουν και απολυτοποιούν διάφορες πτυχές των κοινωνικών σχέσεων (τη συνειδητή δράση, τη διαντίδραση, τη βούληση, τη συνείδηση κ.λπ.) προτείνοντας μονομερείς και κατακερματισμένες προσεγγίσεις (βλ. επίσης: *άνθρωπος, ιστορία, εργασία, δραστηριότητα, κοινωνικο-οικονομικός σχηματισμός*).

Βιβλιογρ.: Β. Α. Βαζιούλιν, *Η λογική της ιστορίας*, Μόσχα, 1988.- Γ. Lukács, *Prolegomena zur Ontologie des gesellschaftlichen Sein*, Luchterhand, 1986.- Chinoy E., *Society*, New York, 1961.- του ίδιου, *Theories of Society*, New York, 1965.- Τ. Β. Bottomore, *Κοινωνιολογία*, Αθήνα, 1983.

Δ. Πατέλης

κοινωνικές ομάδες. Η σύνολη κοινωνία είναι μια οργάνωση στα πλαίσια της οποίας υπάρχουν και λειτουργούν επιμέρους κοινωνικά μορφώματα και συγκεκριμένα κοινωνικές ομάδες. Στη μαρξιστική θεωρία οφείλουμε τη διευκρίνιση πως οι κοινωνικές ομάδες ανήκουν σε μια ιστορικά συγκεκριμένη κοινωνία και, επομένως, ο ρόλος και οι λειτουργίες τους αλλάζουν μαζί με την αλλαγή του κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού. Ωστόσο, είναι αλήθεια πως σήμερα μπορούμε να φανταστούμε επαγγελματικο-οικονομικές ομάδες που ξεπερνούν τα στενά όρια των εθνών, όπως οι μεγάλες διεθνείς εταιρείες, εκκλησιαστικές ομάδες κ.λπ. Οι κοινωνικές ομάδες και ο ακριβής ορισμός τους έχουν απασχολήσει πολλούς θεωρητικούς, φιλοσόφους (όπως ο Χομπς*, ο οποίος, στον *Λεβιάθαν*, χαρακτήρισε την ομάδα ως ένα ορισμένο αριθμό ανθρώπων που τους ενώνουν κοινά συμφέροντα ή κοινές υποθέσεις) και κοινωνιολόγους, όπως ο Γκυρβίτς*, ο Κούλεϊ*, ο Ετσίονι* κ.ά. Ο τελευταίος διακρίνει στις δομές των κοινωνικών ομάδων τρεις τύπους εξουσίας: καταναγκαστική (π.χ. στρατιωτικές οργανώσεις), επικερδή (π.χ. οικονομικές επιχειρήσεις) και κανονιστική (π.χ. ανταμοιβές κύρους και εκτίμησης). Φυσικά συναντώνται μικτοί τύποι, όπως για παράδειγμα το πλήρωμα ενός εμπορικού πλοίου αποτελεί τόσο μια επικερδή όσο και μια καταναγκαστική κοινωνική ομαδοποίηση. Ο ίδιος θεωρητικός προχωρεί σε

μια δεύτερη διάκριση σύμφωνα με το είδος των συνθηκών ενσωμάτωσης του ατόμου στην ομάδα και προτείνει τρεις τύπους: ενσωμάτωση δι' αλλοτριώσεως, δια υπακοής και δια συμμετοχής.

Ο Κούλεϋ διακρίνει τις κοινωνικές ομάδες σε πρωτογενείς και δευτερογενείς, τονίζοντας τον σημαντικό ρόλο που παίζουν οι πρώτες, όπως η οικογένεια. Σε αυτές το άτομο συμμετέχει κατά "φυσικό" τρόπο, ενώ στις δεύτερες η συμμετοχή του εξαρτάται από τη θέλησή του. Ο Γκυρβίτς χρησιμοποιεί έναν διευρυμένο ορισμό της κοινωνικής ομάδας και χρησιμοποιεί δεκαπέντε κριτήρια για το ταξινομητικό σχήμα που προτείνει: το κριτήριο του περιεχομένου (λειτουργίες), του μεγέθους, της διάρκειας, του ρυθμού (σε σχέση με την επιτάχυνση ή επιβράδυνση του χρόνου), της διασποράς των μελών τους, με βάση τον σχηματισμό που εξαρτάται από τον τρόπο συμμετοχής των μελών τους, της εισδοχής νέων μελών, του επιπέδου οργάνωσης, της λειτουργίας, του προσανατολισμού, του συμβιβασμού, του βαθμού καταναγκασμού που ασκούν στα μέλη τους, της διείσδυσης ή μη σ' αυτές της περιβάλλουσας κοινωνίας, των αρχών οργάνωσης και του βαθμού ενότητας.

Μια τέτοια διευρυμένη τυπολογία συμπεριλαμβάνει, ωστόσο, όχι μόνο τη στενότερη έννοια της κοινωνικής ομάδας αλλά και εκείνες της στατιστικής κατηγορίας (ένα σύνολο προσώπων με κοινά χαρακτηριστικά), της κοινωνικής κατηγορίας (σύνολο με σημαντικά κοινωνικά γνωρίσματα), της οιονεί ομάδας (με συνείδηση της ιδιαιτερότητάς της), της συσσωμάτωσης (σύνολο με κοινούς σκοπούς και συγκρότηση). Έτσι, η καθαυτή κοινωνική ομάδα μπορεί να οριστεί ως το συγκροτημένο και πολυλειτουργικό σύνολο ατόμων, με θεμελιωμένη συνείδηση της ιδιαίτερης υπόστασής του αλλά, επιπλέον, με ισχυρούς και αμοιβαίους δεσμούς των μελών του και με πυκνές και άμεσες επικοινωνίες μεταξύ τους (βλ. σχετικά και Δ. Τσαούσης, *Η κοινωνία του ανθρώπου*, Gutenberg, σ. 271).

Δημ. Τσατσούλης

κοινωνικές σχέσεις. Οι δεσμοί μεταξύ ανθρώπων και μεταξύ ομάδων ανθρώπων, δεσμοί που συνάπτονται κατά τη διαδικασία της κοινής, υλικής και πνευματικής τους δραστηριότητας. Αυτές έχουν συγκεκριμένο ιστορικό χαρακτήρα και συγκεκριμένη συστηματοδομή και αποτελούν τη βάση της συγκρότησης των δια-

φόρων κοινωνικών συστημάτων και υποσυστημάτων (κοινωνική ομάδα, μορφή της ανθρώπινης κοινότητας, κοινωνικός σχηματισμός). Η ίδια η κοινωνία είναι ένα ιστορικά καθορισμένο σύστημα οικονομικών, πολιτικών, νομικών, ηθικών κ.λπ. κοινωνικών σχέσεων. Ο ιστορικός υλισμός* του Μαρξ* διακρίνει τις κοινωνικές σχέσεις σε υλικές (που είναι καθοριστικές) και σε πνευματικές, ιδεολογικές (που είναι παράγωγες). Από το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων, οι "σχέσεις παραγωγής" είναι εκείνες που καθορίζουν σε τελική ανάλυση όλες τις άλλες, εκφράζοντας την ποιοτική ιδιαιτερότητα ενός ορισμένου ιστορικού τύπου κοινωνίας. Στα καθεστώτα που βασίζονται στην ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, οι κοινωνικές σχέσεις φέρουν τη σφραγίδα του κοινωνικού "ανταγωνισμού" και του συνακόλουθου του διαχωρισμού σε τάξεις, όσον αφορά στο μερίδιο της ιδιοκτησίας και στον τρόπο διανομής. Οι ανταγωνιστικές κοινωνικές σχέσεις απορρέουν από τη δράση αντικειμενικών νομοτελειών που διέπουν την "αντίθεση" ανάμεσα στις αρχουσες και τις αρχόμενες τάξεις. Οι "σοσιαλιστικές" κοινωνικές σχέσεις, κατά τον Μαρξ, αποκλείουν την εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο, θεμελιώνονται στην αλληλοβοήθεια, στην εναρμόνιση των ατομικών συμφερόντων με τα γενικότερα κοινωνικά, στην προώθηση των αρχών της σοσιαλιστικής ηθικής.

Γιάν. Κρητικός

κοινωνική δομή. Έννοια που δηλώνει τον τρόπο συγκρότησης και λειτουργίας του "συστήματος" των κοινωνικών ομάδων, την αλληλεπίδραση, τον τόπο και τον ρόλο τους στην κοινωνική δυναμική σε μια δεδομένη βαθμίδα ανάπτυξης της κοινωνίας. Η κοινωνική δομή καθορίζεται αντικειμενικά από την "οικονομική δομή" της κοινωνίας, από το επίπεδο ανάπτυξης των "παραγωγικών δυνάμεων", από τους τύπους και τις μορφές ιδιοκτησίας. Σημαντικό ρόλο στον ορισμό της έχει η ταξική δομή, η "μορφολογία" των τάξεων και των υφιστάμενων κοινωνικών κατηγοριών, οι μεταξύ τους σχέσεις, η "κοινωνική κινητικότητα" τους κ.λπ. Επίσης, η κατανομή του πληθυσμού κατά επαγγέλματα, τύπους οργάνωσης, ηλικία, φύλο κ.λπ. συμβάλλει στον ορισμό της ιδιαιτερότητας της κοινωνικής δομής σε διάφορα στάδια της εξέλιξής της. Στα καθεστώτα που βασίζονται στην ατομική ιδιοκτησία και στην εκμετάλλευση, την κοινωνική δομή αποτελούν τάξεις

κοινωνική δράση

και κοινωνικές κατηγορίες που βρίσκονται σε ανταγωνιστικές σχέσεις. Σύμφωνα με τον μαρξισμό*, στο καθένα απ' αυτά τα καθεστώτα αντιστοιχεί μια σχέση κοινωνικής πόλωσης ανάμεσα στις καταπιεζόμενες άρχουσες τάξεις και στις καταπιεζόμενες αρχόμενες τάξεις (δουλοκτήτες και δούλοι στη δουλοκτητική κοινωνία, φεουδάρχες και δουλοπάροικοι στη φεουδαρχία, αστοί και προλετάριοι στον καπιταλισμό*). Στον σοσιαλισμό, χάρη στον συλλογικό χαρακτήρα της ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής, εδραιώνονται ανάμεσα στις τάξεις (εργατική τάξη και εργαζόμενη αγροτιά) σχέσεις συνεργασίας και αλληλοβοήθειας, πράγμα που οδηγεί –στον βαθμό που η ομαδική ιδιοκτησία προσεγγίζει την παλλαϊκή ιδιοκτησία– σε μια διαδικασία "κοινωνικής ομογενοποίησης".

Γιάν. Κρητικός

κοινωνική δράση, βλ. *δράση κοινωνική*

κοινωνική ηθική, κοινωνικοί θεσμοί, βλ. *Ηθική*

κοινωνική θέση. Ως κοινωνική θέση ορίζεται η θέση που το άτομο κατέχει σε μια κοινωνία. Πρόκειται για κοινωνικές λειτουργίες, οι οποίες απορρέουν από τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας και επιτελούνται από τα κοινωνικά υποκείμενα με έναν συγκεκριμένο τρόπο, κοινωνικά προσδιορισμένο. Πρόκειται στην ουσία για προδιαγραφές κοινωνικής δράσης και με την έννοια αυτή υπάρχουν ανεξάρτητα από τους φορείς τους. Οι προδιαγραφές αυτές καθιστούν προβλέψιμη τη συμπεριφορά των κατόχων τους. Δηλαδή, δεν είναι απαραίτητο να γνωρίζουμε ποιος είναι ο κάτοχος μιας συγκεκριμένης θέσης, για να ξέρουμε ποια μορφή συμπεριφοράς μπορούμε να προσδοκούμε από αυτόν. Κάθε άνθρωπος μπορεί να κατέχει συγχρόνως περισσότερες κοινωνικές θέσεις. Μπορεί δηλαδή να είναι εργαζόμενος, μέλος ενός κόμματος, σύζυγος, πατέρας κ.λπ. Οι κοινωνικές θέσεις είναι στενά συνδεδεμένες με τις ομάδες στις οποίες κάθε άτομο ανήκει και διαμορφώνονται ανάλογα με το πολιτισμικό σύστημα και τις ανάγκες του, έχουν ε-πομένως κοινωνικό και όχι ατομικό χαρακτήρα. Για παράδειγμα, οι κοινωνικές θέσεις "πατέρας" ή "βουλευτής" αναφέρονται στις ομάδες οικογένεια και κόμμα.

Οι κοινωνικές θέσεις διακρίνονται, ανάλογα με τον τρόπο κτήσης τους, σε εκείνες που είναι κληρονομικά προσδιορισμένες –ανεξάρτητα

δηλαδή από τη θέληση του υποκειμένου– π.χ. οι θέσεις "άνδρας", "γυναίκα", σε άλλες που απορρέουν από την κοινωνική καταγωγή, π.χ. οι θέσεις "ευγενής" ή "σκλάβος", και σε εκείνες που κατακτώνται με ατομική προσπάθεια, π.χ. οι επαγγελματικές θέσεις στις σημερινές κοινωνίες.

Πολλές φορές η έννοια της κοινωνικής θέσης αποδίδεται με την έννοια του "κοινωνικού status", κάτι που δεν είναι απόλυτα σωστό, γιατί, ενώ η έννοια της κοινωνικής θέσης εκφράζει τη θέση που το άτομο καταλαμβάνει μέσα στην κοινωνία ή σε επιμέρους ομάδες της, η έννοια του status αποδίδει περισσότερο την κοινωνική αξιολόγηση αυτής της συγκεκριμένης θέσης. Οι κοινωνικές θέσεις δεν έχουν όλες την ίδια κοινωνική χρησιμότητα και κατά συνέπεια το ίδιο κύρος: άλλες αξιολογούνται ως περισσότερο σημαντικές και άλλες ως λιγότερο. Άλλες πάλι ως κατώτερες και άλλες ως ανώτερες. Ως φορέας μιας κοινωνικής θέσης έχει ο καθένας μικρότερο ή μεγαλύτερο κοινωνικό κύρος και, κατά συνέπεια, χαμηλότερο ή υψηλότερο status.

Βιβλιογρ.: Dahrendorf R., *Homo sociologicus. Versuch zur Geschichte, Bedeutung und Kritik der Kategorie der sozialen Rolle*, 15. Auflage, Koeln und Opladen, 1977. · Lindon R., *The Study of Man. An Introduction*, New York / London, 1936.

Χρ. Νόβα - Κατσούνη

κοινωνική κινητικότητα. Στα πλαίσια ενός συστήματος κοινωνικής στρωμάτωσης παίζει σημαντικό ρόλο η δυνατότητα των ατόμων να αλλάζουν κοινωνική θέση ή τάξη. Η μετακίνηση αυτή από ένα κοινωνικό στρώμα σε ένα άλλο, από μια κοινωνική θέση σε μια άλλη λέγεται κοινωνική κινητικότητα. Υπάρχουν συστήματα διαστρωμάτωσης που δεν επιτρέπουν οποιαδήποτε τέτοια αλλαγή, όπως εκείνο των καστών* στις Ινδίες. Στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες, ωστόσο, η κοινωνική κινητικότητα είναι ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά. Πρόκειται για την καλούμενη κάθετη κοινωνική κινητικότητα, που μπορεί να είναι είτε ανοδική είτε καθοδική. Βασικές μορφές κοινωνικής κινητικότητας αποτελούν η διαγενεακή και η ενδογενεακή ή επαγγελματική. Η πρώτη από αυτές έγκειται στην αλλαγή κοινωνικής θέσης μεταξύ των ατόμων δύο ή περισσότερων διαφορετικών γενεών, όπως, για παράδειγμα, ο γιος του εργάτη που έγινε επιστήμονας. Η δεύτερη αφορά στην εξέλιξη της θέσης ενός ατόμου κατά τη διάρκεια της ζωής του και έ-

κοινωνική στατική - κοινωνική δυναμική

γκείται κυρίως στην αλλαγή των επαγγελματικών του θέσεων. Η πρώτη μορφή είναι αρκετά σημαντική, διότι δείχνει τα περιθώρια που αφήνει μια κοινωνία στα μέλη της να ανέρχονται κοινωνικά άσχετα με την καταγωγή τους. Σημαντική, επίσης, είναι η διάκριση μεταξύ γνήσιας και δομικής κοινωνικής κινητικότητας. Η πρώτη αναφέρεται σε μετακίνηση που πραγματοποιεί το άτομο ανεξάρτητα από τις εξελίξεις του κοινωνικού συστήματος και εξαρτάται από καθαρά δικές του επιλογές που δεν σχετίζονται υποχρεωτικά με την επαγγελματική του άνοδο, όπως π.χ. παρακολούθηση επιμορφωτικών σεμιναρίων. Η δεύτερη, αντίθετα, είναι άμεσα εξαρτημένη από την εξέλιξη του κοινωνικού συστήματος, αφού το τελευταίο δημιουργεί νέες ανάγκες απασχόλησης, τις οποίες καλούνται να καλύψουν τα άτομα: η βιομηχανική επανάσταση δημιούργησε προσφορά εργασίας στα εργοστάσια, την οποία κάλυψαν αγρότες ή τα παιδιά τους (δομική ενδογενεακή και διαγενεακή, αντίστοιχα, κινητικότητα). Η δομική κινητικότητα δείχνει, έτσι, την εξέλιξη και δημιουργία νέων τομέων εργασίας μιας κοινωνίας και άρα τον δυναμισμό της. Η γεωγραφική κινητικότητα μπορεί να συνδυάζεται με ανοδική ή καθοδική μετακίνηση του ατόμου (π.χ. ευμενής ή δυσμενής μετάθεση), οπότε και αποτελεί μορφή κοινωνικής κινητικότητας. Ο πρώτος που αφιέρωσε μελέτη πάνω στην έννοια αυτή είναι ο ρωσοαμερικανός κοινωνιολόγος Πίτριμ Σορόκιν* (*Social Mobility*, 1927).

Δημ. Τσατσούλης

κοινωνική μηχανική. Προϊόν της λατρείας των εφαρμοσμένων εμπειρικών ερευνών και της προσπάθειας ν' αποκτήσουν οι κοινωνικές επιστήμες τον χαρακτήρα μιας "ανθρωπομηχανικής" φυσικής (human engineering). Οι πηγές μιας τέτοιας θεώρησης βρίσκονται στις περιπτώσιολογικές μελέτες του Φ. Λεπλέ*, στις στατιστικές του Α. Κετελέ* κ.ά. Η πληρέστερη, όμως, έκφρασή της αναπτύχθηκε στις ΗΠΑ, μετά το 1930. Η μελέτη των κοινωνικών φαινομένων μέσα από εμπειρικές έρευνες αποτελεί τη βάση διατύπωσης προτάσεων, προβλέψεων και επίλυσης προβλημάτων. Η προμήθεια πληροφοριών για διοικητικές εφαρμογές, για αποτελεσματικότερη άσκηση της εξουσίας, για αύξηση της παραγωγικότητας, για εκπόνηση κανόνων και ελέγχων της ανθρώπινης συμπεριφοράς, είναι οι κατευθυντικοί άξονες της κοινωνικής μηχανικής. Στο πλαίσιο μιας τέτοι-

ας θεώρησης διατυπώθηκαν αξιολογες θεωρίες σε εξειδικευμένα θέματα, δίχως όμως ν' αγγίζουν την ουσία των κοινωνικών συστημάτων. Εκδηλώθηκε, τέλος, ένας ανιστορικός κατακερματισμός της κοινωνιολογικής ανάλυσης, που οφειλόταν στην κυριαρχία των εμπειριστών στον ακαδημαϊκό χώρο. "Η επιστήμη", έγραφε ο Τσ. Ρ. Μίλς*, "κινδυνεύει να λειτουργεί σαν σύνολο "επιστημονικών μηχανών", που ελέγχονται από οικονομικούς, πολιτικούς, στρατιωτικούς κύκλους και που μπαίνουν σε λειτουργία από τους τεχνικούς - επιστήμονες, οι οποίοι ούτε την ενσαρκώνουν ούτε την κατανοούν ως ηθική στάση και προσανατολισμό".

Βιβλιογρ.: Τσ. Ρ. Μίλς, *Η κοινωνιολογική φαντασία*, μτφρ. Ν. Μακρυνικόλα και Σ. Τσακνιάς, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1985.- Π. Μπέργκερ, *Πρόσκληση στην κοινωνιολογία*, μτφρ. Ε. Τσελέπογλου, εκδ. Μπουκουμάνη, Αθήνα, 1985.

Θαν. Α. Βασιλείου

κοινωνική νομοτέλεια, βλ. *νομοτέλεια κοινωνική*

κοινωνική στάση, βλ. *στάση κοινωνική*

κοινωνική στατική - κοινωνική δυναμική. Κεντρικές εννοιολογικές κατηγορίες της Κοινωνιολογίας του August Comte*. Η έννοια της στατικής αναφέρεται στη μελέτη της κοινωνικής συνοχής και συναίνεσης (consensus). Αναφέρεται ειδικότερα στην ανάλυση της δομής της κοινωνίας και στη μελέτη των στοιχείων εκείνων που μεταβάλλει ένα σύνολο επιμέρους κοινωνικών υποκειμένων ή μικρών κοινωνικών ομάδων (οικογενειών) σε μεγάλα οργανωμένα σύνολα, όπως είναι οι κοινότητες ή οι κοινωνίες, με τους συνεκτικούς δεσμούς που τις διακρίνουν.

Η μελέτη όμως της συνοχής, της αλληλεγγύης και της συναίνεσης που αναπτύσσεται σε μια κοινωνία μας οδηγεί στην αναζήτηση των θεμελιωδών αρχών μιας συγκεκριμένης τάξης πραγμάτων, δηλαδή στη δυναμική πλευρά των κοινωνιών. Με λίγα λόγια, η "στατική" αποτελεί την ανάλυση της ανατομίας των κοινωνιών, η δε "δυναμική" φανερώνει την πορεία τους, τα στάδια εξέλιξής τους, τους σταθμούς από τους οποίους πέρασαν πριν φθάσουν στη μορφή που απαντώνται σήμερα. Για τον Comte η κοινωνική δυναμική είναι σε σχέση με την κοινωνική στατική, ότι η Φυσιολογία για την Ανατομία. Η στατική είναι η θεωρία μιας συγκεκριμένης, υπάρχουσας τάξης πραγμάτων,

κοινωνική στρωμάτωση

ενώ η δυναμική είναι η θεωρία της προόδου.

Βιβλιογρ.: Comte A., *Die Soziologie - Positive Philosophie*, Stultgart, 1973.

Χρ. Νόβα - Καλτσούνη

κοινωνική στρωμάτωση. Με τον όρο αποδίδεται η αξιολόγηση των κοινωνικών θέσεων και η ένταξή τους σε ένα ιεραρχημένο σύστημα κοινωνικής οργάνωσης. Συστατικό στοιχείο επομένως της κοινωνικής στρωμάτωσης είναι η κοινωνική θέση μετά την αξιολόγησή της. Δηλαδή, ενώ οι κοινωνικές σχέσεις αποτελούν στοιχείο κοινωνικής διαφοροποίησης, δεν αποτελούν αυτόματα και στοιχείο κοινωνικής στρωμάτωσης. Για να συμβεί αυτό θα πρέπει πρώτα να αξιολογηθούν σε ανώτερες ή κατώτερες, σε θέσεις με περισσότερο ή λιγότερο κοινωνικό γόητρο. Κοινωνικές θέσεις με το ίδιο γόητρο, δηλαδή ισάξιες, συγκροτούν συγκεκριμένα κοινωνικά σύνολα (στρώματα ή τάξεις), τα οποία έχουν μια εσωτερική δομή και απαρτίζουν ένα σύνολο με τη μορφή συστήματος. Η δόμηση αυτού του συστήματος δεν είναι αυθαίρετη, αλλά υπακούει σε συγκεκριμένους "νόμους" που διέπουν την οργάνωση και λειτουργία των κοινωνιών σε μια συγκεκριμένη ιστορική τους στιγμή.

Έτσι, ανάλογα με την εποχή και την κοινωνική οργάνωση, μπορεί κανείς να συναντήσει, ως στοιχεία κοινωνικής στρωμάτωσης, την κάστα (Ινδία), την "νομοκατεστημένη τάξη" (Ευρώπη του Μεσαίωνα), την "κοινωνική τάξη" στον καπιταλισμό.

Οι κάστες αποτελούν ένα ακραίο παράδειγμα κλειστού συστήματος κοινωνικής οργάνωσης, από το οποίο απουσιάζει εντελώς η κοινωνική κινητικότητα (κάθετη) και επομένως η δυνατότητα κοινωνικής ανέλιξης.

Με τον όρο "νομοκατεστημένη τάξη" (Stand) αποδίδονται κοινωνικά σύνολα στα οποία η ένταξη προσδιοριζόταν, όπως και στις κάστες, από την κοινωνική καταγωγή και κληρονομούνταν με τη γέννηση. Τέτοια σύνολα (Staende) ήταν στην εποχή της Φεουδαρχίας οι ευγενείς, ο κλήρος, οι αστοί (Buerger) και οι αγρότες.

Η "κοινωνική τάξη" αποτελεί στοιχείο κοινωνικής στρωμάτωσης που χαρακτηρίζει την καπιταλιστική κοινωνία. Σύμφωνα με τους Marx* και Engels*, αποτελεί δομικό στοιχείο του καπιταλισμού και ειδικότερα των παραγωγικών του σχέσεων. Δηλαδή το στοιχείο της κοινωνικής στρωμάτωσης είναι καθαρά οικονομικό. Οι τάξεις που παίζουν αποφασιστικό ρόλο στον

καπιταλισμό είναι η αστική* και η εργατική*, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται τα μεσαία στρώματα, τα οποία διαδραματίζουν δευτερεύοντα ρόλο στο κοινωνικό γίγνεσθαι και ειδικότερα στην υπόθεση της κοινωνικής μεταβολής.

Ο M. Weber*, σε μια πραγματικά πολύπλοκη τυπολογία, αναφέρεται τόσο σε κοινωνικές τάξεις, όσο και σε κοινωνικά στρώματα ("ομάδες κοινωνικών θέσεων"). Ενώ οι τάξεις διακρίνονται ανάλογα με τις σχέσεις τους στην παραγωγή και την κτήση αγαθών, οι "ομάδες κοινωνικών θέσεων" συγκροτούνται με βάση τη θέση τους στην κατανάλωση αγαθών και υπηρεσιών.

Στην περίπτωση που το σύστημα κοινωνικής στρωμάτωσης αναφέρεται σε κοινωνικά στρώματα, δεν ακολουθείται πάντα ένας ενιαίος τρόπος ταξινόμησης των προσδιοριστικών στοιχείων του στρώματος. Σε ορισμένες περιπτώσεις λαμβάνεται υπόψη το επαγγελματικό γόητρο (κυρίως στα αμερικανικά υποδείγματα) και άλλοτε ένας συνδυασμός στοιχείων, όπως είναι το επαγγελματικό κύρος, η πηγή και το ύψος του εισοδήματος, η περιοχή κατοικίας, το μορφωτικό επίπεδο κ.λπ.

Στις σημερινές "μεταβιομηχανικές" ή "κοινωνίες της επίδοσης", τα κριτήρια που λαμβάνονται υπόψη για την ένταξη των κοινωνικών υποκειμένων στο σύστημα κοινωνικής στρωμάτωσης είναι το επίπεδο εκπαίδευσης και το επαγγελματικό κύρος. Και τα δύο αυτά στοιχεία θεωρούνται προσωπική υπόθεση του ατόμου και, με την έννοια αυτή, η κοινωνική στρωμάτωση είναι θέμα διαφοράς στην προσωπική επίδοση.

Βιβλιογρ.: Πουλιαντζάς Ν., *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, εκδ. Θεμέλιο, 1982.- Γκυρβίτς Ζ., *Μελέτες για τις κοινωνικές τάξεις*, εκδ. Gutenberg, 1976.- Marx K. - Engels F., *Το κομμουνιστικό μανιφέστο*, εκδ. Θεμέλιο, 1982.- Dahrendorf R., *Homo sociologicus. Versuch zur Geschichte, Bedeutung und Kritik der Kategorie der sozialen Rolle*, 15, Auflage, Koeln und Opladen, 1977.- Weber M., *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tuebingen, 1980.

Χρ. Νόβα - Καλτσούνη

κοινωνική συνείδηση, βλ. *κοινωνικό Είναι και κοινωνική συνείδηση*

κοινωνική φυσική. Πρόκειται για έναν όρο που διεκδίκησαν δύο επιστήμονες του 19ου αιώνα: ο πατέρας της κοινωνιολογίας Αύγουστος Κοντ* και ο Βέλγος στατιστικός Αδόλφος Κετλέ*. Ο πρώτος, με τον όρο κοινωνική φυσική

κή θέλησε να ονομάσει τη νέα επιστήμη της κοινωνιολογίας*, μια επιστήμη που θεωρούσε ότι ανήκει στις θετικές, αφού στόχος της θα ήταν, μέσω της παρατήρησης, να αναζητήσει τις σταθερές σχέσεις και τους νόμους που διέπουν τα κοινωνικά φαινόμενα. Η γνώση των νόμων αυτών θα επέτρεπε στη συνέχεια την πρόβλεψη και άρα την αποφυγή διαφόρων δυσάρεστων για την ανθρωπότητα κοινωνικών συμβάντων, όπως ο πόλεμος, η πείνα κ.λπ. Για τον ανθρωπιστή Κοντ, επηρεασμένο από τις προόδους των φυσικών επιστημών του αιώνα του, η επιστήμη της κοινωνίας δεν διαφέρει από την επιστήμη της φύσης, γι' αυτό την ονόμασε αρχικά "κοινωνική φυσική". Όμως, την ίδια εποχή, ο Κετλέ, ο οποίος ενδιαφερόταν για την εφαρμογή των μαθηματικών στα κοινωνικά φαινόμενα, δημοσιεύει το έργο του *Περί του ανθρώπου και της ανάπτυξεως των ανθρώπινων ικανοτήτων: Δοκίμιο κοινωνικής φυσικής* (1835), επισημαίνοντας την κανονικότητα που επικρατεί στον χώρο των κοινωνικών φαινομένων αλλά και, ταυτόχρονα, αναγκάζοντας πλέον τον Κοντ να παραιτηθεί από τον όρο κοινωνική φυσική και να χρησιμοποιήσει εκείνον της κοινωνιολογίας.

Δημ. Τσατσούλης

κοινωνική ψυχολογία. Κλάδος της ψυχολογίας ο οποίος μελετά τις νομοτέλειες ανάπτυξης και διαμόρφωσης της συμπεριφοράς και του ψυχισμού του ατόμου, υπό το πρίσμα της σχέσης και υπαγωγής του σε διάφορες κοινωνικές ομάδες, καθώς και τα χαρακτηριστικά των ομάδων αυτών. Η αφετηρία της αυτόνομης εμφάνισης της κοινωνικής ψυχολογίας τοποθετείται στην αρχή του αιώνα μας, όπου κάνουν την εμφάνισή τους εργασίες και έρευνες οι οποίες αναζητούν μια καθολική αρχή μέσω της οποίας να μπορούν να ερμηνευθούν από ψυχολογική οπτική γωνία κοινωνικά φαινόμενα και συμπεριφορές. Τέτοιες ήταν οι εργασίες του Άγγλου ψυχολόγου McDougal* (1843-1938), του Γάλλου νομικού και κοινωνιολόγου G. Tarde* (1843-1904) καθώς επίσης και του G. Lebon* (1841-1931). Σαν μια τέτοια καθολική αρχή ερμηνείας των κοινωνικών φαινομένων και συμπεριφορών αποτέλεσαν για τον Mc Dougal τα ένστικτα και για τον Tarde η μίμηση. Αργότερα, στα πλαίσια της ψυχαναλυτικής κατεύθυνσης, την αρχή αυτή αντικατέστησε η λιβιδινική ενέργεια. Σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη της κοινωνικής ψυχολογίας έπαιξε η ε-

φαρμογή μιας σειράς μεθόδων, από τις οποίες άλλες ήταν δάνειες από τον χώρο της γενικής ψυχολογίας, ενώ άλλες έκαναν την εμφάνισή τους για πρώτη φορά στα πλαίσια της κοινωνικής ψυχολογίας (όπως το ομαδικό πείραμα). Η μετεξέλιξη της κοινωνικής ψυχολογίας σε πειραματική και εφαρμοσμένη επιστήμη ανέδειξε την αναντικατάστατη κοινωνική της χρησιμότητα, αφού "εισέβαλε" σε όλους τους κοινωνικούς χώρους (παραγωγή, εκπαίδευση, υγεία κ.λπ.). Οι έρευνες στα πλαίσια της κοινωνικής ψυχολογίας βρήκαν την αντανάκλασή τους στις θεωρητικές επεξεργασίες όλων των κατευθύνσεων της ψυχολογίας (ψυχανάλυση*, συμπεριφορισμός*, γνωστική ψυχολογία*, σοβιετική σχολή ψυχολογίας, μορφολογική σχολή*), ενώ κάνουν την εμφάνισή τους και νέες ψυχολογικές προσεγγίσεις, οι οποίες προέρχονται αποκλειστικά από τον χώρο της επιστήμης αυτής. Σημαντικά ζητήματα έρευνας και μελέτης της κοινωνικής ψυχολογίας είναι η σχέση ατόμου - ομάδας, η ομάδα ως δυναμικό όλο (δομή), η διαδικασία της επικοινωνίας και της αλληλεπίδρασης, τα χαρακτηριστικά μεγάλων κοινωνικών ομάδων (όπως το έθνος και η τάξη κ.ά.), καθώς επίσης και ζητήματα που αφορούν στις ιδιαιτερότητες της διαμόρφωσης και εκδήλωσης των ατομικών ψυχικών λειτουργιών σε συνθήκες ομαδικής συνεργασίας και δραστηριότητας. Ιδιαιτερότητες, ως προς τη θεωρητική κυρίως επεξεργασία των ζητημάτων της κοινωνικής ψυχολογίας, εμφανίζονται στα πλαίσια της σοβιετικής σχολής, η οποία προσπάθησε να τα ερμηνεύσει κάτω από το πρίσμα του διαλεκτικού και ιστορικού υλισμού*. Σημαντική στην επεξεργασία αυτή ήταν η συμβολή των Α. Β. Πετρόφσκι, Γ. Μ. Αντρέεβα, που αξιοποίησαν στις έρευνές τους την ιστορική - πολιτισμική θεωρία του Λ. Σ. Βιγκότσκι* και τη θεωρία της δραστηριότητας του Α. Ν. Λεόντιεφ*.

Βιβλιογρ.: Hans Hiebsch und Manfred Vorweg, *Einführung in die marxistische socialpsychologie*, Berlin, 1969.- Lindgren H. C. - Harvey J. H., *Introduction to social psychology*, USA, 1981.- Shar M. E. and Constanzo P. R., *Theories of social psychology*, International student edition, McGraw-Hill, 1982.- Μ. Γ. Γιαροσέφσκι, *Ιστορία της ψυχολογίας*, Μόσχα, 1985.- Φρόντ Σ., *Νέα σειρά παραδόσεων για την εισαγωγή στην ψυχανάλυση*, εκδ. "Επικούρος", Αθήνα, 1977, μετάφραση Κ. Τρικεριώτη.- Δ. Γεώργας, *Κοινωνική ψυχολογία*, τ. II, εκδ. Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1988.

Ευάγγ. Μανουράς

κοινωνικό Είναι και κοινωνική συνείδηση. Θε-

κοινωνικό κύρος

μελιακές συσχετικές κατηγορίες της μαρξιστικής διδασκαλίας, που δηλώνουν την υλική και την πνευματική πλευρά της κοινωνικής ζωής. Η μεταξύ τους σχέση συνιστά το βασικό πρόβλημα της κοινωνικής επιστήμης. Ο Κ. Μαρξ* ξεχώρισε, για πρώτη φορά, ανάμεσα στο πολύμορφο πλήθος των κοινωνικών σχέσεων, τις σχέσεις παραγωγής ως σχέσεις αντικειμενικές, ως θεμελιακό στοιχείο του κοινωνικού είναι, που καθορίζει, σε τελική ανάλυση, τις πνευματικές εκδηλώσεις της κοινωνικής ζωής. "Δεν είναι η συνείδηση των ανθρώπων που καθορίζει την ύπαρξή τους, αλλά, αντίθετα, η κοινωνική τους ύπαρξη καθορίζει την κοινωνική τους συνείδηση" (Μαρξ). Το "κοινωνικό είναι" αποτελείται από το σύνολο των στοιχείων της υλικής ζωής της κοινωνίας: γεωγραφική θέση, πυκνότητα πληθυσμού, υλικά δημιουργήματα των ανθρώπων και υλικές σχέσεις που διαμορφώνονται ανάμεσα στον άνθρωπο και στη φύση κι ανάμεσα στους ίδιους τους ανθρώπους στη διαδικασία της κοινωνικής εργασίας, σχέσεις που έχουν, στο σύνολο της υλικής ζωής, πρωτεύοντα ρόλο και που είναι καθοριστικές, σε τελική ανάλυση, στην εμφάνιση και ανάπτυξη της κοινωνικής συνείδησης. Η κοινωνική συνείδηση αποτελείται από το σύνολο των στοιχείων επιστόχασης και εκτίμησης της υλικής ζωής: αντιλήψεις, συναίσθημα, νοοτροπίες, ιδέες, γνώσεις, δοξασίες, θεωρίες κ.ά. Συγκρινόμενη με την ατομική συνείδηση, η κοινωνική συνείδηση είναι μια πιο πολύπλευρη και γενικευμένη αντανάκλαση του κοινωνικού είναι. Έχει μια πολυσύνθετη δομή, καθώς διαφοροποιείται κάθετα, σε ξεχωριστά επίπεδα, σε ό,τι αφορά στην αντανάκλαση της πραγματικότητας: κοινή συνείδηση και συστηματοποιημένη συνείδηση, "κοινωνική ψυχολογία" και "ιδεολογία" και, οριζόντια, σε ποικίλες "μορφές της κοινωνικής συνείδησης" (πολιτική, νομική, ηθική, αισθητική, επιστημονική, φιλοσοφική, θρησκευτική). Ανάμεσα σ' αυτά τα επίπεδα υπάρχει αλληλοδιείσδυση. Σε κάθε "μορφή" της διακρίνουμε στοιχεία από το επίπεδο της συστηματοποιημένης, θεωρητικής συνείδησης, στοιχεία κοινωνικής ψυχολογίας και ιδεολογίας. Αν στα πρώτα στάδια της ιστορίας η κοινωνική συνείδηση διαμορφώνεται ως άμεσο προϊόν των υλικών σχέσεων των ανθρώπων, αργότερα, με τη διαίρεση της κοινωνίας σε τάξεις, με την εμφάνιση της "πολιτικής", του δικαίου και των πολιτικών αγώνων, η κοινωνική συνείδηση ασκεί καθοριστική επί-

δραση στη συνείδηση των ανθρώπων διαμέσου μιας πληθώρας ενδιάμεσων κρίκων, όπως είναι το Κράτος, οι νομικές και πολιτικές σχέσεις κ.λπ., που ασκούν, κι αυτές, τεράστια επίδραση σ' αυτήν. Έτσι, το να συνάγει κανείς την κοινωνική συνείδηση απευθείας από τις υλικές σχέσεις σημαίνει να υποπίπτει σ' έναν ακραίο εκχυδαισμό και απλοποίηση. Η κοινωνική συνείδηση και οι πολλαπλές μορφές της είναι σχετικά αυτόνομες, κι αυτό παρά την εξάρτησή τους από το κοινωνικό είναι. Η αυτονομία τους εκφράζεται στο γεγονός ότι ο αλλαγές που γίνονται στην υλική ζωή της κοινωνίας δεν αναπλάθουν ποτέ τα προϊόντα της κοινωνικής συνείδησης, εφόσον οι επιστημονικές, φιλοσοφικές, καλλιτεχνικές κ.ά. ιδέες εξαρτώνται από το συσσωρευμένο από πριν υλικό και υπακούουν στην εσωτερική λογική της ανάπτυξής τους. Επιπλέον, οι αλλαγές στις υλικές σχέσεις δεν μπορούν να μεταβάλουν άμεσα κι αυτόματα την κοινωνική συνείδηση, διότι οι ιδέες των ανθρώπων έχουν έντονα τα σημάδια της αδράνειας και μόνο ο αγώνας ανάμεσα στις παλιές και τις νέες ιδέες οδηγεί λογικά στη νίκη των ιδεών που γεννήθηκαν από τις μεγάλες επιτακτικές ανάγκες της αλλαγμένης υλικής ζωής. Δεν μπορούμε, εξάλλου, να αγνοήσουμε τον σημαντικό ρόλο της κοινωνικής συνείδησης και την επίδρασή της στην εξέλιξη του ίδιου του κοινωνικού είναι. Η απόλυτη αντιπαράθεση των δύο αυτών πλευρών της ζωής των ανθρώπων δεν ισχύει παρά μόνο στα πλαίσια του θεμελιακού ζητήματος: ποιο είναι το πρωτογενές και ποιο το δευτερογενές. Εξω απ' αυτό το ζήτημα, μια τέτοια απόλυτη αντιπαράθεση χάνει τον λόγο ύπαρξής της, μιας και ο ρόλος της κοινωνικής συνείδησης μπορεί να γίνει –και γίνεται πράγματι– αποφασιστικός σε ορισμένη περίοδο, μολονότι και σ' αυτή την περίπτωση καθορίζεται από το κοινωνικό είναι. Η ιστορική υλιστική λύση του προβλήματος που συνδέεται με τη σχέση μεταξύ κοινωνικού είναι και κοινωνικής συνείδησης, καθώς και με τη φύση τους, ενέχει εξαιρετική μεθοδολογική σημασία, βοηθά στην επιστημονική τοποθέτηση και την πρακτική λύση των προβλημάτων της κοινωνικής ζωής.

Γιάν. Κρητικός

κοινωνικό κύρος, βλ. *κύρος κοινωνικό*

κοινωνικό περιβάλλον, βλ. *περιβάλλον κοινωνικό*

κοινωνικό στρώμα, βλ. *κοινωνική στρωμάτωση*

κοινωνικό συμβόλαιο (θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου). 1. Ορθολογιστική ιδεοκρατική θεωρία που αποδίδει την εμφάνιση του "κράτους" και του "δικαίου" σε μια σύμβαση που συνήψαν ενσυνείδητα οι άνθρωποι μεταξύ τους. Σύμφωνα με τους οπαδούς αυτής της θεωρίας, μια ολοκληρωτική αναρχία κι ένας "πόλεμος όλων εναντίον όλων" ή, αντίθετα, μια ειδυλλιακή ελευθερία προηγήθηκαν της κοινωνίας και του κράτους. Μια απεριόριστη ατομική ελευθερία είναι το γενικό χαρακτηριστικό της "φυσικής κατάστασης", στην οποία έζησαν για πολύν καιρό οι άνθρωποι, πριν παραιτηθούν οικειοθελώς απ' αυτή την ελευθερία για χάρη ενός κράτους που θα εγγυόταν την ασφάλειά τους, την ατομική ιδιοκτησία και τα άλλα ατομικά δικαιώματα. Οι πρώτες ιδέες για τη συμβασιακή προέλευση του κράτους χρονολογούνται από την αρχαιότητα (Σοφιστές*, Σωκράτης*, Επίκουρος*). Η θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου πήρε την αναπτυσσόμενη μορφή της στους αιώνες 17ο και 18ο από τους ιδεολογικούς εκπροσώπους της αστικής τάξης στον αγώνα της κατά της φεουδαρχίας και της απόλυτης μοναρχίας (Χομπς*, Λοκ*, Ρουσσώ* κ.ά.). Το δόγμα αυτό χρησίμευσε ως ιδεολογική βάση για τη διεκδίκηση της πολιτικής εξουσίας από την αστική τάξη. Ο στενός, αστικός, χαρακτήρας της θεωρίας του κοινωνικού συμβολαίου εκφράστηκε με τον ισχυρισμό περί αιωνιότητας του "φυσικού" δικαιώματος της ατομικής ιδιοκτησίας και με τη συνακόλουθη δικαιολόγηση της οικονομικής ανισότητας των ανθρώπων.

Γιάν. Κρητικός

κοινωνικό συμβόλαιο. 2. Όρος της πολιτικής φιλοσοφίας που καθιερώθηκε όμως με αυτή τη διατύπωση ύστερα από τη δημοσίευση ομώνυμου έργου του J. J. Rousseau: *Κοινωνικό Συμβόλαιο ή αρχές του πολιτικού Δικαίου (Du Contrat social ou Principes du Droit politique, 1761)*. Όμως η έννοια αυτή με διαφορετικές ονομασίες υπήρχε στον πολιτικό στοχασμό από πολύ παλαιότερα, με το νόημα ότι η κοινωνική τάξη και η κοινωνική συμβίωση είναι αποτέλεσμα εξελίξεων που μπορούν λογικά να θεωρηθούν ως είδος "συμφωνίας", "σύμβασης" ανάμεσα στον άρχοντα και τους αρχόμενους· οι τελευταίοι υπακούουν στον άρχοντα επειδή οι ίδιοι του εμπιστεύτηκαν την εξουσία για να είναι διαχειριστής της αρχής, να εφαρμόζει

τους "νόμους" (επιμέρους συμφωνίες, συμβόλαια με ολόκληρο και για ολόκληρο το πολιτικό σώμα) και να εξασφαλίζει δικαιοσύνη στους πολίτες· αυτοί αποτελούν την πηγή της εξουσίας και διατηρούν αναπαλλοτρίωτο το δικαίωμα ανάκλησης του Συμβολαίου, δηλαδή αντίστασης κατά του άρχοντα, αν αυτός δεν τρέι τα συμφωνημένα. Ο πυρήνας μιας τέτοιας ιδεατής συμφωνίας αναφέρεται στον βασικό σκοπό που έχει η κοινωνία: πραγματοποίηση ευημερίας, ασφάλειας, ευδαιμονίας για τα μέλη της.

Την ιδέα αυτή βρίσκουμε στο Προοίμιο των *Πολιτικών** του Αριστοτέλη*, ο οποίος αρχίζει τη συγγραφή του με την ακόλουθη παραδοχή: "Πάσαν κοινωνίαν ορώμεν αγαθού τινος ένεκεν συνεστηκυίαν (του γαρ δοκούντος είναι αγαθού χάριν πάντες πάντα πράττουσιν)"... Και παρακάτω (*Πολιτικά*, 1280 b) προσθέτει: "Η πόλις (δηλαδή η πολιτικά οργανωμένη κοινωνία) συμμαχία εστί και ο νόμος συνθήκη (συμβόλαιο, συμφωνία των πολιτών) και, καθάπερ έφη Λυκόφρων ο σοφιστής, εγγυητής αλλήλοις των δικαίων".

Στους νεότερους χρόνους πολλοί πολιτικοί στοχαστές έφτασαν στην ιδέα κάποιου Κοινωνικού Συμβολαίου, που να ασφαρίζει τον πολίτη έναντι της αυθαιρεσίας του φεουδαρχικού κράτους, αλλά δεν έφταναν ως το σημείο να υποδεικνύουν "δικαίωμα αντίστασης" (επανάστασης), το οποίο σε τελευταία ανάλυση μπορεί να προστατεύει την ελευθερία των πολιτών. Αυτό το βήμα και οι βαθιές αναλύσεις που προϋποθέτει έγιναν από τον J. J. Rousseau.

Η θεωρία του Κοινωνικού Συμβολαίου αναπτύχθηκε από τον 16ο αιώνα ως αντίδραση στο δόγμα του θεικού δικαίου, δηλαδή στην πολιτικο-θρησκευτική καταπίεση που ασκούσε η καθολική εξουσία και στην απολυταρχική εξουσία του φεουδαρχικού συστήματος. Ο Ολλανδός Grotius* στο βιβλίο του: *Δίκαιο του Πολέμου και της Ειρήνης* (1625) αναπτύσσει την άποψη ότι βάση της Πολιτείας είναι οι "συμφωνίες" ανάμεσα στα μέλη της. Η πολιτική εξουσία δημιουργείται με το Pactum (συμβόλαιο, σύμβαση) των πολιτών. Ο Grotius αναγνωρίζει τον μονάρχη ως απόλυτο κύριο μετά το Pactum. Γι' αυτό ο Rousseau θα τον επικρίνει αργότερα ως "βασιλόδουλο".

Προς την ίδια κατεύθυνση κινήθηκε ο άγγλος φιλόσοφος Thomas Hobbes*. Στο έργο του *Leviathan* αναπτύσσει τη θεωρία ότι οι άνθρωποι στη φυσική κατάσταση είχαν bellum

"Κοινωνικό συμβόλαιο"

omnium contra omnes (= πόλεμος όλων εναντίων όλων). Για να γλιτώσουν μεταβίβασαν με συμφωνίες τα δικαιώματά τους στον ισχυρότερο απ' όλους και τον αναγνώρισαν ως κυρίαρχο χωρίς περιορισμούς.

Παραπλήσια εκχώρηση δικαιωμάτων από τους πολίτες στον άρχοντα –για να ασφαλίζουν τη ζωή και την ιδιοκτησία τους– αναγνωρίζει και ο John Locke με το έργο του *Δοκίμιο για την πολιτική διακυβέρνηση* (1690). Όμως κατά τον Locke ο λαός διατηρεί το δικαίωμα να απαλλαγεί, έστω και βίαια, από έναν μονάρχη που επιβουλεύεται την ελευθερία των υπηκόων του.

Το επόμενο και τολμηρό βήμα στην ιστορία του Κοινωνικού Συμβολαίου το τόλμησε ο Rousseau. Εισηγήθηκε ένα Συμβόλαιο όχι υποταγής σε κάποιον μονάρχη αλλά Συμβόλαιο διαρκούς κυριαρχίας του λαού. Αυτό αποτελεί και την ωριμότερη έκφραση του Διαφωτισμού* ως προς το θέμα αυτό. Το *Κοινωνικό Συμβόλαιο* του Rousseau χωρίζεται σε τέσσερα βιβλία. Ένα συνοπτικό διάγραμμα (σύμφωνα με εκείνο που εκπόνησε ο M. Le Bras) είναι το ακόλουθο:

Πρώτο βιβλίο: Ποιο είναι το νόμιμο θεμέλιο της οργανωμένης κοινωνίας; Δεν είναι το φυσικό δικαίο· δεν είναι το δικαίο του ισχυρού (η δύναμη). Δεν απομένει παρά η δυνατότητα "συμφωνιών": αυτή είναι η αφετηρία του Κοινωνικού Συμβολαίου. Αλλά καμιά συμφωνία δεν μπορεί να είναι εκχώρηση του δικαιώματος ελευθερίας.

Δεύτερο βιβλίο: Πηγή κυριαρχίας (εξουσίας) είναι μόνο ο λαός: αυτός εκφράζει τη "γενική βούληση" (volonté générale), η οποία δεν μπορεί να αποβλέπει παρά σε ένα σκοπό: "το κοινό συμφέρον". Από τη "γενική βούληση" αναδύεται ο "νόμος", που είναι έκφρασή της.

Τρίτο βιβλίο: Η κυβέρνηση έχει μόνο εκτελεστική αρμοδιότητα και εκφράζει τη "γενική βούληση". Για να αποτρέπεται η φθορά της εξουσίας, ο λαός συμμετέχει άμεσα (όχι με αντιπροσώπους) με τακτές και συχνές συνελεύσεις. Έτσι εισάγεται η ανάγκη άμεσης, συμμετοχικής δημοκρατίας, που προϋποθέτει κοινωνική και πολιτική ισότητα όλων.

Τέταρτο βιβλίο: Η "γενική βούληση" (ο λαός) ως μόνη πηγή εξουσίας είναι ακατάλυτη· αλλά πρέπει να γίνεται γνωστή: με τη διαδικασία της "ψηφοφορίας" (και καθολικό δικαίωμα ψήφου). Η ίδια "γενική βούληση", ο λαός, μπορεί κάποτε, σε έκτακτες περιστάσεις, για τη "σωτηρία της Πατρίδας", να αναστείλει τη νομοθετική ε-

ξουσία και να αναθέσει "το καθήκον αυτό στον πιο άξιο πολίτη". (Οι σκέψεις αυτές περιέχονται στο τέταρτο κεφάλαιο, υπό τον τίτλο "δικτατορία", που πηγάζει όμως από τον λαό, τη volonte générale).

Ευνόητο γιατί το *Κοινωνικό Συμβόλαιο* του Rousseau θεωρήθηκε ιδεολογική βάση της Επανάστασης του 1789 και αποκλήθηκε "μαντείο των Δελφών για την Επανάσταση".

Βιβλιογρ.: Ζαν Ζακ Ρουσσώ, *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο*, (μετάφραση, εισαγωγή, σημειώσεις Δανάης και Νίκου Κουχτσόγλου).- Πασχάλη Κιτρομηλίδη, *Πολιτικοί Στοχαστές των Νεότερων Χρόνων*, Αθήνα, 1992.- W. Durant, *Παγκόσμια Ιστορία του Πολιτισμού*, τόμος Ι' (γιώτα 1), μετάφραση Μανόλη Κορηγιού (Ο Ρουσσώ και η Επανάσταση).

Φ. Κ. Βώρος

"Κοινωνικό συμβόλαιο" του Ρουσσώ, βλ. *κοινωνικό συμβόλαιο* 1. 2.

κοινωνικοί κανόνες. Με τον όρο "κοινωνικοί κανόνες" αποδίδουμε προδιαγραφές της κοινωνικής δράσης. Πρόκειται για ρυθμίσεις της συμπεριφοράς, με τρόπο που να αποφεύγεται η αυθαιρεσία και να καθίσταται δυνατή η επικοινωνία και η συμβίωση μεταξύ των κοινωνικών υποκειμένων. Η ύπαρξη ενός συστήματος κοινωνικών κανόνων διασφαλίζει ακόμη την κοινωνική συνοχή και την αναπαραγωγή των κοινωνιών.

Οι κοινωνίες σε κάθε εποχή θεσπίζουν εκείνους τους κανόνες που ανταποκρίνονται στο επίπεδο ανάπτυξής τους, καθώς και στο είδος των αναγκών τους σε μια δεδομένη στιγμή της εξέλιξής τους. Αυτό σημαίνει πως οι κανόνες δεν είναι ούτε αμετάβλητοι στον χρόνο, αλλά μεταβάλλονται, ανάλογα με τις μεταβολές που συντελούνται στον κοινωνικό σχηματισμό στον οποίο αναφέρονται.

Οι κοινωνικοί κανόνες είναι στενά συνδεδεμένοι με τις κοινωνικές αξίες. Ενώ όμως οι αξίες έχουν γενικό χαρακτήρα (ρυθμίζουν τη συμπεριφορά με έναν γενικό τρόπο), αποτελούν οι κανόνες ρύθμιση της συμπεριφοράς με έναν περισσότερο συγκεκριμένο τρόπο. Εκτός αυτού είναι και περισσότερο δεσμευτικοί για τα άτομα απ' ότι οι αξίες.

Οι κοινωνικοί κανόνες μπορεί να είναι τυπικοί (γραφτοί κανόνες) ή άτυποι (καλοί τρόποι, ήθη και έθιμα). Στην πρώτη περίπτωση η παραβίαση του κανόνα συνεπάγεται αυστηρές κυρώσεις, η επιβολή των οποίων είναι έργο του επίσημου κοινωνικού ελέγχου, δηλαδή έργο θεσμών που επι-

βλέπουν την τήρηση και τον σεβασμό των κανόνων (Αστυνομία, Δικαιοσύνη). Στην περίπτωση των άτυπων κοινωνικών κανόνων (ήθη και έθιμα) για την τήρηση τους επαγρυπνά ο άτυπος κοινωνικός έλεγχος (οικογένεια, γειτονιά κ.λπ.), οι δε κυρώσεις που επιβάλλονται είναι ηπιότερης μορφής (σχόλια, χλευασμός κ.λπ.). Θα πρέπει βέβαια να διευκρινισθεί στο σημείο αυτό ότι η παραβίαση των ηθών τιμωρείται αυστηρότερα από την παραβίαση των εθίμων.

Γενικά, η αποδοχή των κοινωνικών κανόνων και η συμμόρφωση των ατόμων με τις επιταγές τους εξαρτάται από τον βαθμό που οι κανόνες αυτοί είναι λίγο πολύ σύμφωνοι με το σύστημα αξιών. Δηλαδή οι κανόνες αποτελούν στην ουσία ρύθμιση της συμπεριφοράς των κοινωνικών υποκειμένων με συγκεκριμένο τρόπο, αλλά πάντα στα πλαίσια του συστήματος αξιών.

Βιβλιογρ.: Opp K. - D., *Die Entstehung sozialer Normen*, Tuebingen, 1983.- Wieswede G., *Soziologie*, Landsberg, 1985.

Χρ. Νόβα - Καλτσούν

κοινωνικοοικονομική δομή (σύστημα, τύπος, τρόπος κοινωνικής παραγωγής, κοινωνικής οικονομίας, ρωσ. obshestvenoekonomicheski yklad). Όρος της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας και κοινωνικής θεωρίας (απαντάται στα έργα του Β. Ι. Λένιν), που δηλώνει ορισμένου τύπου συνεκτικό σύστημα σχέσεων παραγωγής, το οποίο συγκροτεί ορισμένο τρόπο, ορισμένη μορφή της παραγωγής. Σε διάφορες βαθμίδες της διαμόρφωσης της κοινωνίας* συνυπάρχουν ιδιότυπα συχνά περισσότερες από μία κοινωνικοοικονομικές δομές συγκροτώντας έναν πολύμορφο σχηματισμό (βλ. *κοινωνικοοικονομικός σχηματισμός*), στον οποίο μία από τις υφιστάμενες δομές διαδραματίζει αρχικά τον ρόλο της δεσπόζουσας και αργότερα της κυρίαρχης, υπό την οποία ενοποιούνται, υποτάσσονται και (σχετικά) μετασχηματίζονται οι υπόλοιπες. Ο τελευταίος "κοινωνικοοικονομικός σχηματισμός" της διαμόρφωσης της κοινωνίας, η κεφαλαιοκρατία, παρά το γεγονός ότι καθιστά την κεφαλαιοκρατική κοινωνικοοικονομική δομή παγκόσμιο σύστημα, είναι ανίκανος να ξεπεράσει την ανισομέρεια της ιστορικής ανάπτυξης και να μετασχηματίσει σε παγκόσμια κλίμακα τα υπολείμματα των προκεφαλαιοκρατικών σταδίων ανάπτυξης της ανθρωπότητας και τις αντίστοιχες κοινωνικοοικονομικές δομές. Τουναντίον η κεφαλαιοκρατία επιτείνει τα προβλήματα της ανισομέρειας και τα διαιωνίζει μεγεθύνοντας το χάσμα μετα-

ξύ αναπτυγμένων και καθυστερημένων-εξαρτημένων χωρών. Στις τελευταίες απαντώνται συχνά κατάλοιπα ακόμα και πρωτόγονων κοινωνικοοικονομικών δομών. Αλλά και η αναπτυγμένη κεφαλαιοκρατία μπορεί να αναβιώσει και να αναπαράγει παραξημένες δομές (βλ. π.χ. τη δουλεία στις ΗΠΑ τον 19ο αι.). Στη μεταβατική περίοδο της Σοβιετικής Ρωσίας (δεκαετία του 1920) μαζί με την κυρίαρχη σοσιαλιστική κοινωνικοοικονομική δομή συνυπήρχαν και οι εξής: πατριαρχική (αυτάρκης) αγροτική οικονομία, μικρή εμπορευματική παραγωγή, ιδιωτική κεφαλαιοκρατική οικονομία και κρατική κεφαλαιοκρατία. Η πολυμορφία συνυπαρχουσών δομών συνιστά μείζονος σημασίας θεωρητικό και πρακτικό πρόβλημα, ιδιαίτερα αναφορικά με τις προοπτικές των μη ανεπτυγμένων χωρών.

Βιβλιογρ.: Β. Ι. Λένιν, *Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία*, "Απαντα", Σ.Ε., том. 3.- του ίδιου, *Τρεις πηγές και τρία συστατικά στοιχεία του Μαρξισμού*, "Απαντα", том. 23.- του ίδιου, *Η μεγάλη πρωτοβουλία*, "Απαντα", т. 39.- Σαμίρ Αμίν, *Η συσσώρευση σε παγκόσμια κλίμακα*, том. Α, Β, Νέα Σύνορα, Αθήνα [χ.χ.]- Β. Α. Βαζιούλιν, *Η λογική της ιστορίας*, Μόσχα, 1988.

Δ. Πατέλης

κοινωνικοοικονομικός σχηματισμός (γερμ. ökonomische Gesellschaftsformation). Θεμελιώδης κατηγορία της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας, που αναπαριστά θεωρητικά ορισμένη ιστορική βαθμίδα της ανάπτυξης της κοινωνίας* ως ολότητας στη βάση ορισμένου τρόπου παραγωγής* (ενός ιστορικά προσδιορισμένου πλέγματος σχέσεων παραγωγής*, στην ενότητά του με ορισμένου χαρακτήρα παραγωγικές δυνάμεις*). Η εν λόγω κατηγορία παρέχει τη δυνατότητα σχετικά σφαιρικού χαρακτηρισμού των κυρίων βαθμίδων ιστορικής ανάπτυξης της ανθρωπότητας –σε συνδυασμό με τις υπόλοιπες κατηγορίες του ιστορικού υλισμού* (βλ. π.χ. *βάση και εποικοδόμημα*), από την άποψη της δομής τους και της διαλεκτικής συνάρτησης-αλληλεπίδρασης μεταξύ των σχέσεων παραγωγής και του συνόλου των κοινωνικών σχέσεων και διαδικασιών. Η περι κοινωνικοοικονομικών σχηματισμών αντίληψη των Κ. Μαρξ* και Φ. Ένγκελς* διατυπώνεται αρχικά ως υπόθεση* [στο έργο τους *Η γερμανική ιδεολογία* (1845-1846)] και αποκτά τα στοιχεία επιστημονικά θεμελιωμένης θεωρίας* κατά τις δεκαετίες 1850-1860, οπότε ο Μαρξ διερευνήσε την ουσία*, την εσωτερική διάρθρωση των σχέσεων παραγωγής της κεφαλαιοκρατίας*,

κοινωνικοοικονομικός σχηματισμός

του πλέον αναπτυγμένου κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού της εποχής του. Η έρευνα αυτή: 1) διάνοιξε δυνατότητες για λεπτομερέστερη αντιπαραβολή των προκεφαλαιοκρατικών σχηματισμών με την κεφαλαιοκρατία και την εξέταση της εσωτερικής διάρθρωσης των σχηματισμών 2) επέτρεψε τη διάκριση σε "καθαρότερη μορφή" της κατηγορίας "σχέσεις παραγωγής" και τη σαφέστερη αποκάλυψη της λεπτής "δομής" της διαλεκτικής παραγωγικών δυνάμεων, σχέσεων παραγωγής και κοινωνίας συνολικά 3) αποκάλυψε σε θεωρητικό επίπεδο την αναγκαιότητα "άρσης" της κεφαλαιοκρατίας παρέχοντας δυνατότητες περαιτέρω διερεύνησης των νομετελειών* μετάβασης από τον ένα κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό στον άλλο 4) επέτρεψε ορισμένη θεωρητική θεμελίωση της περιοδολόγησης της ιστορίας (κάθε περιοδολόγηση της ιστορίας εδράζεται σε κάποια αντίληψη περί της δομής της κοινωνίας, βλ. *ιστορικό και λογικό*).

Ωστόσο η περί σχηματισμών θεωρία του Μαρξ αντανάκλα ορισμένο επίπεδο ανάπτυξης της θεωρίας περί της ανθρώπινης κοινωνίας ως ολότητας, που συνδέεται: 1) με τη βαθμίδα ανάπτυξης της τότε κοινωνίας και 2) με στοχοθεσίες που έχουν ως αφετηρία το βασικό ζητούμενο της εποχής (από την άποψη των βαθύτερων αναγκών της ανθρωπότητας και του κομμουνιστικού κινήματος): την επαναστατική ανατροπή του κεφαλαιοκρατικού σχηματισμού, υπό το πρίσμα του οποίου η κεφαλαιοκρατία εξετάζεται (ορθά) ως κατ' εξοχήν ιστορικά παροδικό μόρφωμα και όλα τα υπόλοιπα στάδια της ιστορίας προβάλλουν ως σχηματισμοί. Η ιστορική μεταβολή της δομής της κοινωνίας εκλαμβάνεται εδώ ως μεταβολή του ειδικού*, ενώ διαφεύγει της προσοχής το γεγονός ότι μεταβάλλεται, αναπτύσσεται και το ίδιο το γενικό*: ο κάθε σχηματισμός δεν αποτελεί απλώς αυθύπαρκτη οντότητα, αλλά στάδιο - στιγμή της ανάπτυξης της κοινωνίας. Ως δομικά στοιχεία των σχηματισμών διακρίνονται στα πλαίσια της εν λόγω προσέγγισης (κατά σχηματισμούς) εκείνα τα κοινά (γενικά) στοιχεία, τα εν πολλοίς εναπαλαμβανόμενα σταθερά χαρακτηριστικά που συνάγονται, μέσω της συγκριτικής αντιπαραβολής των διαφόρων σταδίων, ως αμετάβλητη ομοιότητα, ως κάτι το πάγιο και διαχρονικά αμετάβλητο (παραγωγή*, διανομή, ανταλλαγή, κυκλοφορία, κατανάλωση, παραγωγικές δυνάμεις*, σχέσεις παραγωγής*, τρόπος παραγωγής* κ.λπ.). Αυτά τα στα-

θερά γενικά χαρακτηριστικά φέρουν μάλιστα ανεξίτηλα τη σφραγίδα της κεφαλαιοκρατίας, δηλαδή του σχηματισμού εκείνου κατά τον οποίο όλες οι πλευρές του κοινωνικού όλου προβάλλουν ως σαφώς διακριτές, διαφορετικές και αντίθετες. Τα παραπάνω καθιστούν σχετικά περιορισμένο τον χαρακτήρα της περιοδολόγησης της ιστορίας βάσει των σχηματισμών, δεδομένου ότι σε αυτή δεν διακριβώνεται ο μηχανισμός εσωτερικής αυτοανάπτυξης* της κοινωνίας, αλλά απλώς επισημαίνεται η μια ιστορική μορφή δίπλα στην άλλη, ως "προοδευτικές εποχές του οικονομικού κοινωνικού σχηματισμού" (Μαρξ, *Εισαγωγή στην Κριτική της πολιτικής οικονομίας*). Ο σχετικά τυπικός - ταξινομικός χαρακτήρας της κατά σχηματισμούς προσέγγισης της ιστορίας προβάλλει ανάγλυφα (και χωρίς την αυθεντική δημιουργική πνοή του μαρξικού έργου) στη μετέπειτα μαρξιστικής αναφοράς βιβλιογραφία ως δογματική σχηματοποίηση (βλ. π.χ. οικονομικός ντετερμινισμός, Στάλιν, δομολειτουργική ερμηνεία του μαρξισμού κ.λπ.). Πρόκειται για το γνωστό εγχειριδιακό "πενταμελές" σχήμα - καλούπι (πρωτόγονο κοινοτικό σύστημα, δουλοκτησία*, φεουδαρχία*, κεφαλαιοκρατία*, κομμουνισμός*), στο οποίο προσπαθούν να εντάξουν την ιστορία, ανάγοντας την έρευνα σε απλή λειτουργία - εφαρμογή του για όλα τα στάδια της ανάπτυξης της ανθρωπότητας. Αναζητούσαν π.χ. "καθαρή" βάση και εποικοδόμημα σ' όλες τις κοινωνίες, είτε (έχοντας υπ' όψιν την αστική επανάσταση* και τη σοσιαλιστική επανάσταση*) θεωρούσαν την επανάσταση εκ των "ων ουκ άνευ" όρο μετάβασης από σχηματισμό σε σχηματισμό, γεγονός που δεν επιβεβαιώνεται ούτε θεωρητικά ούτε πραγματολογικά (βλ. *επανάσταση κοινωνική*). Η περαιτέρω ανάπτυξη της επαναστατικής κοινωνικής θεωρίας στις περίπλοκες διεθνείς συνθήκες της εποχής μας συνδέεται με την ανάπτυξη-άρση* των θεωρητικών κεκτημένων της κατά σχηματισμούς προσέγγισης, μέσω της συγκρότησης της "λογικής της ιστορίας", μέσω της διαλεκτικής θεωρητικής και μεθοδολογικής διερεύνησης της κοινωνίας ως ολότητας. Προϋπόθεση αυτής της ανάπτυξης - άρσης είναι η διακρίβωση του πεδίου και των όρων εφαρμοσιμότητας της περί σχηματισμών θεωρίας (βλ. επίσης: *κοινωνικοοικονομική δομή, κοινωνία, άνθρωπος*).

Βιβλιογρ.: Κ. Μαρξ - Φ. Εγγελς, *Η γερμανική ιδεολογία*, τομ. 1-2, Gutenberg, Αθήνα.- Κ. Μαρξ, *Grundrisse*, τομ. Α'-Γ', Στοχαστής, Αθήνα, 1989.- του ίδιου, *Το Κεφάλαιο*.

τ. 1-3, Σ.Ε., Αθήνα.- του ίδιου, *Προκαπιταλιστικοί οικονομικοί σχηματισμοί*, Κάλβος, Αθήνα, 1983.- Φ. Ενγκελς, *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, Σ.Ε., Αθήνα.- Β. Ι. Λένιν, *Κ. Μαρξ*, Απαντα, Σ.Ε., τομ. 26.- Π. Βρανίτσκι, *Ιστορία του μαρξισμού*, τ. 1-2, Οδυσσεύς, Αθήνα, 1976.- Γ. Β. Πλεχάνωφ, *Η φιλοσοφία της ιστορίας*, Γνώσεις [χ.χ.]- Μ. Harnecher, *Βασικές έννοιες του ιστορικού υλισμού*, Αθήνα, 1976.- Β. Α. Βαζιούλιν, *Η λογική της ιστορίας*, Μόσχα, 1988.

Δ. Πατέλης

κοινωνικοποίηση. Διαδικασία κατά την οποία το άτομο σε μια σχέση αλληλεπίδρασης με το περιβάλλον του –κοινωνικό ή φυσικό– διαμορφώνει την ατομική και κοινωνική του ταυτότητα. Ο νεογέννητος οργανισμός δεν αποτελεί διαμορφωμένη προσωπικότητα ούτε έχει, επομένως, την ικανότητα για κοινωνική δράση και συμβίωση, αλλά διαθέτει αυτές τις ικανότητες σε λανθάνουσα μορφή. Είναι έργο της κοινωνίας να αναπτύξει μεθόδους και διαδικασίες με τις οποίες το παιδί θα γνωρίσει τον εαυτό του και τον κόσμο που το περιβάλλει και θα ενταχθεί σ' αυτόν.

Στόχος κάθε κοινωνίας είναι να μεταβιβάσει στα νεαρά μέλη της την πολιτισμική της κληρονομιά και ειδικότερα κοινές αξίες, κανόνες και πρότυπα συμπεριφοράς. Με τον τρόπο αυτό επιτυγχάνεται σε μεγάλο βαθμό η ομοιομορφία και εξασφαλίζεται η συνοχή και αναπαραγωγή των κοινωνιών. Η κοινωνικοποίηση όμως αποτελεί έναν "διάλογο" ατόμου και κοινωνίας, μια σχέση αλληλεπίδρασης που εμπεριέχει το στοιχείο του αλληλοεπηρεασμού.

Ανάλογα με τη δομή μιας κοινωνίας ποικίλλουν και οι θεσμοί που συμμετέχουν στη διαδικασία κοινωνικοποίησης των νέων μελών της. Στις σημερινές βιομηχανικές κοινωνίες επιφορτισμένοι με αυτό το έργο είναι ο θεσμός της οικογένειας και οι θεσμοί της εκπαίδευσης.

Όσον αφορά στα στάδια ή στις φάσεις κοινωνικοποίησης, μπορεί κανείς να διακρίνει μεταξύ πρωτογενούς (οικογένεια) και δευτερογενούς κοινωνικοποίησης (σχολείο, ομάδες ομηλικών), ενώ πολλές φορές γίνεται λόγος και για τριτογενή κοινωνικοποίηση (στρατός, απασχόληση). Δεν υπάρχει ωστόσο ομοφωνία για την ακριβή διάρκεια κάθε φάσης. Μερικοί κάνουν λόγο για ολοκλήρωση της πρωτογενούς κοινωνικοποίησης, όταν το άτομο είναι σε θέση να δρα κοινωνικά.

Η οικογένεια αποτελεί τον βασικότερο θεσμό πρωτογενούς κοινωνικοποίησης. Στα πλαίσια της οικογένειας και σε μια διαρκή σχέση αλληλόδρασης με τα άτομα που αποτελούν το οικογενειακό

περιβάλλον, το παιδί θα διαμορφώσει μια αντίληψη του κοινωνικά παραδεκτού ή μη παραδεκτού, θα αφομοιώσει δηλαδή τις πρώτες αξίες και πρότυπα συμπεριφοράς, θα ταυτιστεί με πρόσωπα αυτού του περιβάλλοντος (γονείς) και θα συγκροτήσει τελικά την προσωπικότητά του.

Στη διαδικασία αυτή οι γονείς με τη συμπεριφορά τους δεν μεταβιβάζουν στο παιδί απλά μηνύματα και πρότυπα συμπεριφοράς, αλλά στάσεις ζωής, κάτι που, τις περισσότερες φορές, δεν διδάσκεται αλλά μεταβιβάζεται "αθόρυβα" με την καθημερινή συμβίωση. Με την έννοια αυτή η οικογένεια αποτελεί ένα σημαντικό φίλτρο, μέσα από το οποίο περνούν αξίες, κανόνες και γενικά το πολιτισμικό σύστημα μιας κοινωνίας, πριν μεταβιβασθούν στις νεότερες γενιές. Την ποιότητα αυτού του φίλτρου την προσδιορίζει μια σειρά παραγόντων, που επηρεάζουν αποφασιστικά τη διαδικασία κοινωνικοποίησης. Τέτοιοι παράγοντες είναι το μορφωτικό επίπεδο των γονιών, το είδος της απασχόλησής τους, το εισόδημα της οικογένειας κ.λπ. Πρόκειται στην περίπτωση αυτή για παράγοντες που συνδέονται άμεσα με το κοινωνικό στρώμα στο οποίο η οικογένεια ανήκει. Οι παράγοντες αυτοί είναι καθοριστικοί για τη συγκρότηση της προσωπικότητας του παιδιού και επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό όλη την εξέλιξή του, ιδιαίτερα τη σχολική του επίδοση και τις επαγγελματικές του ή άλλες επιλογές, που αργότερα θα κάνει.

Το σχολείο είναι, όπως ξέρουμε, ο δεύτερος σημαντικός μετά την οικογένεια κοινωνικοποιητικός θεσμός, στα πλαίσια του οποίου συντελείται η "δευτερογενής κοινωνικοποίηση", η οποία εκτείνεται μέχρι και την επαγγελματική κατάρτιση. Όσο πιο σύνθετη σε οργάνωση και λειτουργίες είναι μια κοινωνία, τόσο μεγαλύτερη σημασία αποκτά για το ίδιο το άτομο και την κοινωνία η δευτερογενής κοινωνικοποίηση και κατά συνέπεια και το σχολείο ως ο βασικότερος θεσμός αυτής της φάσης κοινωνικοποίησης. Πρόκειται για θεσμό του οποίου το κοινωνικοποιητικό έργο συνίσταται κύρια στη μετάδοση του πολιτισμικού συστήματος μιας κοινωνίας, συμβάλλοντας στην προώθηση ενός λίγο πολύ κοινού συστήματος αξιών, αντιλήψεων και πεποιθήσεων, στην προώθηση δηλαδή ενός κοινού πολιτιστικού κώδικα επικοινωνίας μεταξύ των μελών της. Η προετοιμασία του παιδιού για την ανάληψη στο μέλλον επαγγελματικού-κοινωνικού ρόλου είναι η άλλη του αποστολή.

Βιβλιογρ.: Πυργιωτάκης Γ., *Κοινωνικοποίηση και εκπαι-*

κοινωνικός δαρβινισμός

δευτικές ανισότητες, εκδ. Γρηγόρη, 1989.- Muehlbauer K.-R., Κοινωνικοποίηση. Θεωρία και έρευνα, εκδ. Κυριακίδη, 1985.- Hurrelmann K./Ulich D., (Hrsg.), *Neues Handbuch der Sozialisationsforschung*, Beltz, Weinheim und Basel, 1991.- Parsons T./Bales R., *Family Socialisation and Interaction Process*, Glencoe, The Free Press, 1955.

Χρ. Νόβα - Καλτσούνη

κοινωνικός δαρβινισμός, βλ. *δαρβινισμός κοινωνικός*

κοινωνικός έλεγχος. Ως κοινωνικός έλεγχος εννοούνται μηχανισμοί και μέσα με τα οποία μια κοινωνία ή κοινωνική ομάδα εξασφαλίζει τον σεβασμό και την τηρήση του συστήματος αξιών και κανόνων που έχει θεσπίσει. Οι μηχανισμοί αυτοί κοινωνικού ελέγχου αφορούν στην πρόληψη συμπεριφοράς που δεν είναι σύμφωνη με τα αποδεκτά κοινωνικά πρότυπα είτε ενεργοποιούνται μετά την εκδήλωση τέτοιας συμπεριφοράς, πιέζοντας για επανόρθωση.

Ο κοινωνικός έλεγχος διακρίνεται σε εσωτερικό και εξωτερικό, άτυπο ή τυπικό, θετικό ή αρνητικό. Ως εσωτερικός κοινωνικός έλεγχος ορίζεται ο αυτοέλεγχος, η δόμηση του οποίου αρχίζει στην πρώιμη κοινωνικοποίηση με την εκμάθηση κανόνων και κοινωνικά αποδεκτών μορφών συμπεριφοράς, καθώς και με την αφομοίωση των απαγορεύσεων. Ο εξωτερικός κοινωνικός έλεγχος διακρίνεται σε άτυπο και τυπικό και ασκείται από πρόσωπα ή φορείς άτυπου (ιδιωτικού) ή τυπικού (δημόσιου) χαρακτήρα. Στην πρώτη περίπτωση η αντίδραση της κοινωνίας απέναντι σε αποκλίνουσες μορφές συμπεριφοράς εξαντλείται στο σχόλιο ή τον χλευασμό και αφορά παραβίαση άτυπων κανόνων (έθιμα). Αντίθετα, ο τυπικός κοινωνικός έλεγχος αναφέρεται σε παράβαση τυπικού (νομικού) κανόνα και ασκείται από πρόσωπα και θεσμούς που ασκούν κατ' επάγγελμα κοινωνικό έλεγχο (αστυνομία, δικαιοσύνη, φυλακή).

Η αυστηρότητα της καθεμιάς μορφής εξωτερικού κοινωνικού ελέγχου, καθώς και οι επιπτώσεις που αυτός συνεπάγεται για τα άτομα ποικίλλουν ανάλογα με την εποχή και τον τύπο κοινωνικής οργάνωσης. Για παράδειγμα, ενώ σήμερα οι άτυπες μορφές κοινωνικού ελέγχου θεωρούνται οι πλέον "ανώδυνες" για το άτομο (σχόλιο της γειτονιάς ή φίλων), στις παραδοσιακές κοινωνίες αυτές είχαν σοβαρές επιπτώσεις για το άτομο και ειδικότερα για τη σχέση του με την ομάδα, αφού μπορούσαν να οδηγήσουν σε περιθωριοποίηση ή αποπομπή του από αυτήν. Στις

σημερινές κοινωνίες, αντίθετα, ο τυπικός κοινωνικός έλεγχος έχει σοβαρότερες επιπτώσεις για το άτομο παρά ο άτυπος, αφού αυτός συνεπάγεται τη δημοσιοποίηση του προβλήματος και την επικόλληση της ετικέτας στον αποκλίνοντα, με συνέπεια να μειώνονται οι ευκαιρίες γι' αυτό σε πολλά επίπεδα της κοινωνικής ζωής και να υπάρχει κίνδυνος υποβάθμισής του.

Ο εξωτερικός κοινωνικός έλεγχος διακρίνεται επίσης σε θετικό (επιβράβευση) και αρνητικό (τιμωρία). Η επιβράβευση μπορεί να έχει άτυπο (έπαινος από πρόσωπα) ή τυπικό (έπαινος θεσμοθετημένος, π.χ. απονομή ηθικής αμοιβής, παρασημοφόρηση κ.λπ.) χαρακτήρα και να αποσκοπεί στην ενίσχυση μορφών συμπεριφοράς κοινωνικά αποδεκτών. Αντίθετα, ο αρνητικός (κατασταλτικός) κοινωνικός έλεγχος πιέζει για επανόρθωση μετά την εκδήλωση αποκλίνουσας συμπεριφοράς.

Βιβλιογρ.: Cohen A., *Abweichung und Kontrolle*, Muenchen, 1968.- Janovitz M., *Wissenschaftshistorischer Ueberblick zur Entwicklung des Grundbegriffs "soziale Kontrolle"*, στο: "KZfSS" 25/1973. σ. 499-514.

Χρ. Νόβα - Καλτσούνη

κοινωνικός καταμερισμός εργασίας, βλ. *καταμερισμός εργασίας*

κοινωνικός ρόλος. Από την κοινωνική θέση που κατέχουν τα άτομα απορρέουν βασικές προσδοκίες, οι οποίες στην ουσία είναι έκφραση των κοινωνικών αξιών και κανόνων που διέπουν τη συγκεκριμένη θέση. Δηλαδή από τους φορείς συγκεκριμένων κοινωνικών θέσεων αναμένεται συγκεκριμένη δράση (συμπεριφορά). Στην προκειμένη περίπτωση μιλά κανείς για "κοινωνικό ρόλο". Σύμφωνα με τον Ντάρεντορφ (Dahrendorf) κοινωνικός ρόλος είναι οι απαιτήσεις της κοινωνίας από τους φορείς κοινωνικών θέσεων.

Παρότι η έννοια του κοινωνικού ρόλου μοιάζει να είναι ταυτόσημη με εκείνη της κοινωνικής θέσης, εντούτοις πρέπει να γίνεται διάκριση μεταξύ των δύο αυτών εννοιών. Η μία και αυτή κοινωνική θέση μπορεί να είναι συυφασμένη με διαφορετικές προσδοκίες, με αποτέλεσμα να αντιστοιχούν σ' αυτή διαφορετικοί ρόλοι. Το στοιχείο αυτό επιβεβαιώνουν συγκριτικές μελέτες σε διάφορους πολιτισμούς. Για παράδειγμα, ο κοινωνικός ρόλος ενός συζύγου και πατέρα σε μια πατριαρχική κοινωνία είναι εντελώς διάφορος από τον ίδιο ρόλο σε μια μητρογαμμική κοινωνία.

Η συμμετοχή των κοινωνικών υποκειμένων σε

περισσότερες από μία κοινωνικές ομάδες, με συνέπεια να είναι κάτοχοι περισσότερων του ενός κοινωνικού ρόλου, μπορεί να οδηγήσει σε "σύγκρουση ρόλων", όταν οι απαιτήσεις του ενός ρόλου έρχονται σε αντίθεση με εκείνες ενός άλλου ή όταν το άτομο απλά δεν μπορεί να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις δύο ή περισσότερων ρόλων των οποίων είναι κάτοχος. Χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας τέτοιας σύγκρουσης είναι η θέση της γυναίκας στις μεταβατικές κοινωνίες, όπου οι προσδοκίες από έναν παραδοσιακό ρόλο συζύγου και μητέρας συγκρούονται με τις απαιτήσεις ενός ρόλου εργαζόμενης, που αποδίδει μεγάλη σημασία στην επαγγελματική της εξέλιξη.

Βέβαια, η σύγκρουση αυτή δεν πρέπει να εννοείται ως προσωπική υπόθεση κάθε φορέα κοινωνικού ρόλου, αλλά ως υπόθεση κοινωνική, αφού οι προσδοκίες που κάθε κοινωνία έχει από τους φορείς ρόλων, καθώς και ο κοινωνικός έλεγχος που έχει αναλάβει να κρίνει σε ποιο βαθμό το άτομο ανταποκρίνεται σε αυτές τις προσδοκίες, είναι μια καθαρα κοινωνική διαδικασία. Από την άλλη όμως πλευρά, δεν πρέπει να οδηγηθούμε στο συμπέρασμα ότι οι φορείς κοινωνικών ρόλων είναι παθητικοί δέκτες προδιαγραφών και επιταγών τις οποίες μοιρολατρικά ακολουθούν, χωρίς δυνατότητα παρέμβασης στη διαμόρφωση της κοινωνικής πραγματικότητας ή αντίδρασης αντίθετης με τις κοινωνικές προσδοκίες.

Βιβλιογρ.: Dahrendorf R., *Homo sociologicus. Versuch zur Geschichte, Bedeutung und Kritik der Kategorie der sozialen Rolle*, 15. Auflage, Koeln und Opladen, 1977.- Joas H., *Rollen und Interaktionstheorien in der Sozialisierungsforschung*, στο: "Hurrelmann K.-Ulich D., "Handbuch der Sozialisationsforschung", Weinheim, Bassel, 1973.- Goffman E., *The Presentation in the Everyday Life*, New York, 1959.

Χρ. Νόβα - Καλτσούνη

κοινωνικός σχεδιασμός. Απόρροια της κάθετης διάστασης των κοινωνικών σχέσεων και ειδικότερα της κινητοποίησης των μηχανισμών της εξουσίας. Με συστήματα εντολών πραγματοποιείται η σχεδιοποίηση (planification) της κοινωνίας. Στα οικονομικο-κοινωνικά ιδεατά πρότυπα του πραγματικού κόσμου, η επιλογή του κοινωνικού σχεδιασμού υπήρξε ο αντίποδας του οικονομικού φιλελευθερισμού και του συστήματος της αγοράς. Ο όρος συνδέθηκε με την οργάνωση των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, που βασίστηκαν

στην κρατική ιδιοκτησία όλων των παραγωγικών μέσων*, αντικαθιστώντας τον μηχανισμό της αγοράς με τον κεντρικό σχεδιασμό όλων των συλλογικών δραστηριοτήτων. Οι τιμές καθορίζονταν υπολογιστικά και οι ανάγκες ικανοποιούνταν με την κατανομή των πόρων σε καθορισμένους κεντρικά καταμερισμούς. Ο κοινωνικός σχεδιασμός υπήρξε, επίσης, ο άξονας ανάπτυξης των χωρών του Τρίτου Κόσμου, σε μια προσπάθειά τους να κινητοποιήσουν αποτελεσματικότερα τις ικανότητες εκμετάλλευσης των ανεπαρκών παραγωγικών τους πόρων, μέσα από βραχυπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα προγράμματα κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης. Στο κυρίαρχο μοντέλο του κόσμου του 2000 μ.Χ., που βασίζεται στη μικτή οικονομία, ο ρόλος του σχεδιασμού στην οργάνωση της κοινωνικής και οικονομικής ζωής στρέφεται στους εξής αντικειμενικούς στόχους: α) στην οικονομική ανάπτυξη και την άνοδο του βιοτικού επιπέδου των λαών, β) στη μείωση των δημοσιονομικών ελλειμμάτων και στην αποφυγή των μεγάλων οικονομικών προβλημάτων (ανεργία, πληθωρισμός), γ) στη λήψη μέτρων για την προστασία του περιβάλλοντος και των πλουτοπαραγωγικών πόρων, δ) στην παραγωγή αγαθών, όπως η άμυνα, η ασφάλεια, η δικαιοσύνη, η υγεία, η παιδεία κ.ά., ε) στην αντιμετώπιση προβλημάτων σύγχρονης παθολογίας, όπως τα ναρκωτικά, η εγκληματικότητα κ.ά.

Βιβλιογρ.: Samuel Bowles & Richard Edwards, *Κατανοώντας τον καπιταλισμό*, μτφρ. Θ. Αθανασίου και Ν. Σταματάκης, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1994.- Michael P. Todaro, *Οικονομική του Αναπτυσσόμενου Κόσμου*, μτφρ. Ν. Σταματάκης, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1987.- Σάκη Καραγιωργα, *Οι Οικονομικές Λειτουργίες του Κράτους*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1979.

Θαν. Α. Βασιλείου

κοινωνιοβιολογία, βλ. βιολογική κατεύθυνση στην κοινωνιολογία

Κοινωνιογλωσσολογία (αγγλ. Sociolinguistics / γαλλ. Sociolinguistique). Η επιστήμη της γλωσσικής συμπεριφοράς στις κοινωνιολογικές της εκφάνσεις. Η Κοινωνιογλωσσολογία παρουσιάζει και αναλύει την αλληλεξάρτηση μεταξύ φαινομένων ή γλωσσικών χαρακτηριστικών (σε φωνολογικό, γραμματικό και λεξιλογικό επίπεδο) και φαινομένων ή κοινωνιολογικών χαρακτηριστικών (ηλικία, φύλο, κοινωνικό στρώμα, ενασχόληση των ομιλητών, τυπικό ή άτυπο των καταστάσεων επικοινωνίας κ.λπ.).

Κοινωνιογλωσσολογία

Στοχεύει, δηλαδή, αυτή να απομονώσει τις γλωσσικές μεταβλητές ή ποικιλίες (variations) που οριοθετούν φαινόμενα κοινωνιολογικού χαρακτήρα, συμπεριλαμβανομένων των διαφορών κοινωνικών σχέσεων μεταξύ των συμμετεχόντων στις καταστάσεις επικοινωνίας. Συνολικά, κατά τη διατύπωση του J. A. Fishman, αντικείμενο της Κοινωνιογλωσσίας είναι να προσδιορίσει ποιος μιλά, ποια ποικιλία ποιας γλώσσας, πότε, όσον αφορά ποιες επικοινωνιακές ανάγκες και με ποιον.

Διακρίνονται περαιτέρω μια μακρο-κοινωνιογλωσσολογία (macrosociolinguistique), ως μελέτη των γλωσσικών συστημάτων που χρησιμοποιούνται στα πλαίσια των γεγονότων επικοινωνίας (speech events) μιας ορισμένης γλωσσικής κοινότητας, και μια μικρο-κοινωνιογλωσσολογία (micro-sociolinguistique) ως ανάλυση των επιμέρους γεγονότων επικοινωνίας που εγγράφονται στο πλέγμα της γλωσσικής ικανότητας (linguistic competence) μεμονωμένων μελών μιας γλωσσικής κοινότητας. Μπορούν να ανιχνευθούν τρεις κατηγορίες ή τάξεις γλωσσικών ποικιλιών στα πλαίσια μιας και της αυτής γλώσσας επί τη βάση τριών διαφορετικών παραμέτρων, ήτοι: α) επί τη βάση της σχέσεως μεταξύ γλωσσικής ποικιλίας και συνθηκών χρήσεώς της (μιλούμε στην περίπτωση αυτή για ποικιλίες λειτουργικές ή περιβάλλοντος ή γλωσσικών υποκωδίκων), β) βάση της σχέσεως μεταξύ γλωσσικής ποικιλίας και γεωγραφικής κατανομής των ομιλητών (αναφερόμαστε εδώ σε γεωγραφικές γλωσσικές ποικιλίες ή ιδιολέκτους, διαλέκτους, τοπικές και εθνικές γλώσσες: → διαλεκτολογία) και γ) βάση της σχέσεως μεταξύ γλωσσικών ποικιλιών και κοινωνικού στρώματος των ομιλητών (μιλούμε στην περίπτωση αυτή για κοινωνικές γλωσσικές ποικιλίες ή κοινωνιολέκτους). Αναγνωρίζεται συνήθως ως γλωσσικό απόθεμα (repertoire linguistique) το σύνολο των γλωσσικών ποικιλιών που διαθέτει μια γλωσσική κοινότητα και έχει εξακριβωθεί ότι οι διαφορές ως προς το γλωσσικό απόθεμα μεταξύ των μελών μιας γλωσσικής κοινότητας είναι συνήθως ισόμορφες προς τις διαφορές κοινωνικής τάξεως. Έχουμε μονογλωσσία (γλωσσική ενότητα), στην περίπτωση μιας κοινότητας, το γλωσσικό απόθεμα της οποίας περιλαμβάνει μία μόνο γλώσσα με τις ποικιλίες της, και πολυγλωσσία (διγλωσσία κ.λπ.) στην περίπτωση κατά την οποία συνυπάρχουν περισσότερες της μιας γλώσσες, ήτοι περισσότερα του ενός

συγχρονικώς διαφορετικά γλωσσικά συστήματα. Διακρίνεται από τη διγλωσσία (bilingualism) ή διμορφία ή διφυΐα (diglossia), όταν μεταξύ δύο γλωσσικών ποικιλιών η μία διδάσκεται στα πλαίσια του εκπαιδευτικού συστήματος και χρησιμοποιείται σε επίσημες καταστάσεις επικοινωνίας (μεταβλητή κύρους), ενώ η δεύτερη χρησιμοποιείται στην καθημερινή ομιλουμένη, προφορική γλώσσα (στιγματισμένη μεταβλητή). Μεταξύ των σε επαφή γλωσσών ή γλωσσικών ποικιλιών επισυμβαίνουν φαινόμενα παρεμβολής, ήτοι αμοιβαίας τροποποίησης, που μπορούν να οδηγήσουν και σε γλωσσικά συστήματα διαφορετικά από τα αρχικά (έχουμε εδώ τις λεγόμενες "μικτές" γλώσσες: franche, créole, pidgins). Η έρευνα στα πλαίσια της μικρο-κοινωνιογλωσσολογίας αφορά κατ' αρχήν στους κοινωνιολογικούς παράγοντες που παρεμβαίνουν σε ένα γεγονός επικοινωνίας και καθορίζουν, επί παραδείγματι, την επιλογή των γλωσσικών ποικιλιών, ενώ διασαφηνίζει περαιτέρω και αναλύει τους κανόνες γλωσσικής αλληλενέργειας (interaction), δηλαδή τους κανόνες της συνομιλίας (υπεισέρχεται εδώ και η προβληματική των σχέσεων μεταξύ ειδών συνομιλίας και κοινωνικών ομάδων). Ως μονάδα της γλωσσικής αλληλενέργειας ή γλωσσικό γεγονός θεωρείται η πράξη λόγου (speech act). (Για το σύνολο των συνιστώσων που παρεμβαίνουν στα πλαίσια μιας καταστάσεως επικοινωνίας βλ. τα λήμματα *επικοινωνία* και *πραγματική*).

Οι ποικιλίες εντός ενός και του αυτού γλωσσικού συστήματος (εξ ου και μιλούμε, όπως ήδη αναφέρθηκε, για υποκώδικες, κοινωνιολέκτους κ.λπ.) μελετήθηκαν κατ' αρχήν, στα πλαίσια του δομισμού*, από τον J. Baudouin de Courtenay και τους μαθητές του (Σχολή της Πετρούπολεως), πριν από τις απόπειρες μελέτης τους από τον Κύκλο της Πράγας*, στις περίφημες *Θέσεις* (1929) του οποίου γίνεται λόγος για μια "λειτουργική διαλεκτολογία" ως μελέτη ακριβώς "λειτουργικών διαλέκτων" ή μη γεωγραφικών ποικιλιών μιας γλώσσας. Ωστόσο, παρόμοια ετερογένηα προέκυψε από τις κοινωνιογλωσσολογικές έρευνες κατά το δεύτερο ήμισυ του αιώνα μας ως οργανωμένη ετερογένεια (γίνεται αναφορά κυρίως στις έρευνες του W. Labov), θέση που οδήγησε σαφώς σε αναθεώρηση της αρχικής από τον Chomsky σύλληψης της έννοιας της γλωσσικής ικανότητας ως ομοιογενούς. Στη γλωσσική ικανότητα (ως συνιστώσα μιας ευρύτερης επι-

κοινωνιακής ικανότητας) κάθε ατόμου συνυπάρχουν περισσότερες της μιας γλωσσικές ποικιλίες, ακόμη και όταν το άτομο "γνωρίζει μία μόνο γλώσσα". Η γλωσσική ικανότητα νοείται εδώ ως γλωσσικό απόθεμα, ως δυνατότητα χρήσεως ενός αρκετά πολύπλοκου και σύνθετου συνόλου γλωσσικών μέσων.

Βιβλιογρ.: Boutet J., Fiala P., Simonin-Grumbach J., *Sociolinguistique ou sociologie du langage*, Chritique, n° 344, 1976.- Boutet J., *Quelques courants dans l'approche du langage*, "Langage et société", 1980.- Chomsky N., *Dialogues avec Mitsou Ronat*, Flammarion, 1977.- Fishman J., *Sociolinguistique*, Nathan-Labor, 1971.- Hymes D., *Models of interaction of language and social life*, "Directions in sociolinguistics", Holt, Rinehart and Winston Inc, 1972.- Μπαμπινιώτης Γ., *Νεοελληνική Κοινή*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα, 1979.

Αθην. Νάτση

κοινωνιολογία. Ως Κοινωνιολογία ορίζεται συνήθως η "επιστήμη που μελετά τα κοινωνικά φαινόμενα". Πρόκειται ωςπτόσο για ορισμό ασαφή και ελλιπή, αν λάβει κανείς υπόψη του ότι κοινωνικά φαινόμενα προσεγγίζουν και μελετούν –από διαφορετική όμως σκοπιά– και άλλες κοινωνικές επιστήμες, όπως η Κοινωνική Ανθρωπολογία, η Ψυχολογία, η Οικονομία κ.λπ. Ένας απόλυτα ακριβής ορισμός της επιστήμης αυτής είναι βέβαια δύσκολος, θα μπορούσε όμως κανείς να βρίσκεται περισσότερο κοντά στην πραγματικότητα, αν όριζε την Κοινωνιολογία ως τον επιστημονικό εκείνο κλάδο της ευρύτερης οικογένειας των κοινωνικών επιστημών που έχει ως αντικείμενο την ανάλυση και μελέτη του τρόπου άρθρωσης και λειτουργίας των κοινωνικών σχηματισμών, καθώς και τη μελέτη των σχέσεων αλληλεξάρτησης μεταξύ κοινωνικών υποκειμένων και κοινωνικών σχημάτων (ομάδων, θεσμών, οργανώσεων κ.λπ.). Οι σχέσεις αυτές δεν εξετάζονται από ιδεαλιστική σκοπιά, ως προϊόν δηλαδή του "ανθρώπινου πνεύματος", αλλά σε συνάρτηση με τις πραγματικές κοινωνικές συνθήκες, στα πλαίσια των οποίων οι σχέσεις αυτές αναπτύσσονται.

Σε αντίθεση με την Ψυχολογία, η οποία επικεντρώνει το ενδιαφέρον της στην ψυχοσύνθεση του κοινωνικού υποκειμένου, η Κοινωνιολογία ασχολείται με την άρθρωση και λειτουργία της κοινωνικής πραγματικότητας, στα πλαίσια της οποίας η ατομική συμπεριφορά και δράση προβάλλει ως μια σχέση αλληλεπίδρασης μεταξύ ατόμου και κοινωνίας (βλ. στο λ. *Ιστορία της κοινωνιολογίας*).

Χρ. Νόβα - Καλτσούνη

κοινωνιολογία της γνώσης. Τομέας της κοινω-

νιολογίας και της κοινωνικής φιλοσοφίας που μελετά τις κοινωνικές πτυχές και τους κοινωνικούς παράγοντες που συντελούν στην παραγωγή, συστηματικοποίηση, αναπαραγωγή, διάδοση και χρησιμοποίηση διαφόρων τύπων γνώσης* από άτομα, κοινωνικές ομάδες και θεσμοθετημένες μορφές λειτουργίας και ανάπτυξης των γνωστικών διαδικασιών.

Οι απαρχές των εν λόγω αναζητήσεων πρέπει να αναζητηθούν στις περί ειδώλων απόψεις του Φ. Μπέικον* και στην "ιδεολογία" του Destutt de Tracy*. Ωστόσο ιδιαίτερη ήταν η συμβολή σε αυτό τον τομέα του μαρξισμού*, ο οποίος αποκάλυψε τον κοινωνικό και ιστορικό προσδιορισμό της συνειδησης και της γνώσης, τους κοινωνικούς / ταξικούς όρους δημιουργικής προώθησης της αντικειμενικής / αληθούς γνώσης, αλλά και τις ιδεολογικές φενάκες που ενισχύουν και επαυξάνουν τις νομοτελειακά ανακώπτουσες πλάνες της γνωστικής διαδικασίας, τις ταξικές ριζές της ιδεολογίας, τον ρόλο διαφόρων δοξασιών, νοοτροπιών, προδιαθέσεων κ.λπ. Η μαρξική προσέγγιση (ιδιαίτερα μέσω της διερεύνησης του συνδυασμού εσωτερικών και εξωτερικών νομοτελειών* που διέπουν την ανάπτυξη συγκεκριμένων γνωστικών διαδικασιών, π.χ. της ιστορίας της πολιτικής οικονομίας) απορρίπτει τον αγοραίο κοινωνικο-οικονομικό (ταξικό) αναγωγισμό, αλλά και τις σχετικοκρατικές, ιδεοκρατικές και ανθρωπολογικού χαρακτήρα, θεωρήσεις της γνώσης. Η μετέπειτα μη μαρξιστική κοινωνιολογία εστίαζε την προσοχή της σε διάφορες πτυχές και παραμέτρους της εν λόγω προβληματικής. Ο Ε. Ντυρκαίμ* έδειξε τη συνάφεια ορισμένων μορφών της συνειδησης με τύπους "δράσης κοινωνικής". Ο Μ. Βέμπερ* επεσήμανε τον ρόλο του προτεσταντικού ήθους στην άνοδο της κεφαλαιοκρατίας*. Ο φερόμενος ως πατέρας της κοινωνιολογίας της γνώσης Κ. Μάνχαιμ* επικεντρώνει την προσοχή του στη θεμελίωση της λειτουργίας της νόησης στην κοινωνική ζωή και στην πολιτική, ως εργαλείου της συλλογικής δράσης, και διέκρινε την επιστημονική γνώση από την κοινωνικά προσδιορισμένη σχετική γνώση. Ο εισηγητής του όρου Μ. Scheler* απορρίπτει τον προσδιορισμό των ιδεατών παραγόντων (απόλυτων αξιών και αληθειών) από τους "πραγματικούς". Ο Π. Σορόκιν* διέκρινε τρεις νοητικούς τύπους (τον ιδεοκρατικό, τον ιδεαλιστικό και τον αισθαντικό), φορείς αντίστοιχων συστημάτων γνώσης και κριτηρίων αλήθειας. Ο W. Stark αναφέρεται

κοινωνιολογισμός

στην ύπαρξη ενός *a priori* κοινωνικού αξιολογικού συστήματος μέσω του οποίου ο επιστήμονας εξετάζει το αντικείμενο. Ο Φ. Ζνανιέσκι* περιορίζει τον ρόλο της κοινωνιολογίας της γνώσης στην ανάλυση των κοινωνικών σχέσεων και του ρόλου των επιστημόνων. Ευρεία είναι η διάδοση των εμπειρικών ερευνών της πολιτισμικής ζωής. Κατά τον Ρ. Μέρτον* η αμερικανική κοινωνιολογία ασχολείται μάλλον με τη μελέτη της κοινής γνώμης παρά με τη μελέτη της γνώσης. Ο Τ. Κουν* ασχολείται με τις σχέσεις μεταξύ "παραδείγματος" και επιστημονικής κοινότητας. Χαρακτηριστικές είναι οι τάσεις αποιδεολογικοποίησης και ιδεολογικοποίησης της επιστήμης που κινούνται στα πλαίσια μιας μεταφυσικά διαζευκτικής συσχέτισης μεταξύ επιστήμης και ιδεολογίας (Κ. Πόππερ*, Χ. Άλμπερτ* κ.ά.). Παρατηρούνται επίσης τάσεις κοινωνιολογικού αναστοχασμού της κοινωνιολογίας (Κ. Βολφ, Ρ. Friedrichs, C. W. Mills κ.ά.). Η κοινωνιολογία της γνώσης συνδέεται με την κοινωνιολογία της εκπαίδευσης και της επιστήμης.

Βιβλιογρ.: *The sociology of Knowledge. A reader*, New York, 1970.- Friedrichs R. W., *A sociology of sociology*, New York - London, 1970.- Bernal J. D., *The social Funktion of Science*, London, 1936.- Merton R., *Science and Social Order*, Baltimore, 1938.- Znaniecki F., *The Cosial Role of the Man of Knowledge*, New York, 1940.- του ίδιου, *The Sociology of Knowledge and Marxism. Cultural Hermeneutics*, 1975, vol. 3, N1 (Special Issue).

Δ. Πατέλης

κοινωνιολογισμός. Φιλοσοφική και κοινωνιολογική κατεύθυνση που γεννήθηκε στα τέλη του 19ου αιώνα και προβάλλει την εξαιρετική και πρωτεύουσα σημασία της κοινωνικής πραγματικότητας και των κοινωνιολογικών μεθόδων εξήγησης της ύπαρξης του ανθρώπου και του περιβάλλοντός του. Συνδέεται βασικά με το έργο των Ε. Ντυρκαίμ*, Λ. Γκούμπλοβιτς*, του γερμανού φιλόσοφου Σπιν κ.ά. Από οντολογικής πλευράς ο κοινωνιολογισμός: α) προτάσσει την αυτονομία της κοινωνικής πραγματικότητας έναντι των άλλων ειδών της πραγματικότητας (ιδιαίτερα έναντι της βιολογικής και ψυχολογικής πραγματικότητας)· β) ερμηνεύει την κοινωνία ως πραγματικότητα εξω - και υπερατομική, θεωρώντας ότι η ατομική συμπεριφορά καθορίζεται αποκλειστικά από κοινωνικούς και πολιτιστικούς παράγοντες ("κοινωνιολογικός ντετερμινισμός", "κοινωνιολογικός ρεαλισμός"). Μεθοδολογικά προτάσσει την αυτοτέλεια της κοινωνιολογι-

κής επιστήμης και του μεθοδολογικού εξοπλισμού της έναντι άλλων επιστημών (π.χ. βιολογίας, ψυχολογίας) και συχνά επιδιώκει επεκτατικά την κυριαρχία της κοινωνιολογίας. Η εμφάνιση της εν λόγω κατεύθυνσης συνδέεται με τη χειραφέτηση της κοινωνιολογίας από άλλους επιστημονικούς κλάδους, με την αυτοεπιβεβαίωσή της και με τη σχετική πολεμική που αναπτύχθηκε. Χρειάζεται ωστόσο να διακρίνεται η παραδοχή της σχετικής αυτοτέλει-ας της κοινωνιολογίας και του αντικειμένου της (και η αναγκαία οριοθέτησή της από τον βιολογισμό και τον ψυχολογισμό) από τις αξιώσεις εκείνες του κοινωνιολογισμού που απορρίπτουν εκ προοιμίου κάθε συνθετική και διεπιστημονική προσέγγιση.

Βιβλιογρ.: Ν. S. Timasheff - G. A. Theodorson, *Ιστορία κοινωνιολογικών θεωριών*, Gutenberg, Αθήνα, 1980.- Aron R., *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης*, Αθήνα, "Γνώση", τομ. 1-2.

Δ. Πατέλης

κοινωνιομετρία. Πρόκειται για μια μέθοδο και τεχνική που αναπτύχθηκε από τον Τζάκομπ Μορένο* και εφαρμόζεται στις κοινωνικές επιστήμες επιδιώκοντας να δώσει ακριβές και δυναμικό νόημα στους νόμους της κοινωνικής ανάπτυξης και των κοινωνικών σχέσεων. Με την κοινωνιομετρία μελετάται η "άτυπη δομή" των κοινωνικών ομάδων και οι περιπλοκές σχέσεις έλξης και απώθησης που προκύπτουν μεταξύ των μελών τους. Με άλλα λόγια, οι σχέσεις επιλογής που ισχύουν μεταξύ των ατόμων είναι που προσδίδουν στις κοινωνικές ομάδες την πραγματική τους υπόσταση. Με την κοινωνιομετρία προσδιορίζονται οι σχέσεις έλξης - απώθησης των ατόμων, όπως αυτές συνάγονται από τις προτιμήσεις, τις συμπάθειες και τις αντιπάθειες που εκφράζουν τα ίδια τα ερωτώμενα μέλη. Η διαδικασία αυτή των ερωταπαντήσεων αποκαλείται "κοινωνιομετρική δοκιμασία" και αποτυπώνεται στο "κοινωνιόγραμμα", δηλαδή ένα διάγραμμα ή είδος χάρτη της ομάδας πάνω στο οποίο σημειώνονται με κατάλληλα σύμβολα οι επιλογές των μελών της. Μέσα από το κοινωνιόγραμμα διακρίνονται διαφορετικοί σχηματισμοί, όπως το μοναχικό άτομο, το ζευγάρι, το τρίγωνο, η αλυσίδα, το άστρο με τις ακτίνες του. Όλα αυτά δείχνουν τις δημιουργημένες σχέσεις μεταξύ των ατόμων μιας ομάδας και τον βαθμό συνεργασιμότητάς τους, πράγμα που αποβαίνει ιδιαίτερα ενδιαφέρον όταν έχουμε να κάνουμε με μικροκοινωνιολογικές έρευνες, όπως η έ-

ρευνα για την άτυπη δομή που ισχύει σε έναν εργασιακό χώρο: ποια από τα μέλη βρίσκονται σε αγαθές σχέσεις μεταξύ τους και ποια όχι, κάτι που μπορεί να επηρεάζει και την αποδοτικότητα τους. Σε περιπτώσεις εσωστρέφειας της ομάδας και αλληλο-απορρίψεων των μελών της προκύπτουν συγκρούσεις και προστριβές επιζήμιες για τη σωστή λειτουργία της. Για τέτοιες περιπτώσεις, οι κοινωνιομέτρους επεξεργάστηκαν διάφορες τεχνικές, όπως το ψυχόδραμα και το κοινωνιόδραμα, τεχνικές που δεν χρησιμοποιούνται πλέον μόνο στα πλαίσια της κοινωνιομετρίας αλλά και για άλλους σκοπούς, όπως για την εκπαίδευση ηγετικών στελεχών, την επεξεργασία των αμοιβαίων σχέσεων "δύσκολων ανήλικων" με τους ενήλικες, σε ομαδικές ψυχοθεραπείες κ.λπ.

Δημ. Τσατσούλης

Κόλαση. Σύμφωνα με τις μονοθεϊστικές θρησκείες η ψυχή του ανθρώπου κρίνεται μετά τον θάνατο και σε περίπτωση που ευρεθεί αμαρτωλή (βλ. λ. *αμαρτία*) καταδικάζεται σε αιώνια κόλαση. Με αυτόν τον όρο εννοείται η τιμωρία της αδικίας και η εκ μέρους του δικαιοκρίτη Θεού απόδοση δικαιοσύνης, έτσι ώστε να μην επικρατεί τελικά ο θύτης έναντι του θύματος. Στον επίγειο βίο κυριαρχεί το άδικο, αλλά στην αιώνια ζωή θα επικρατεί το δίκαιο. Στον πρό-σκαίρο κόσμο σημειώνεται η διαπάλη θεού - διαβόλου, Χριστού - Αντιχριστού (Σατανά) κατά τον χριστιανισμό, αλλά στον αίδιο, αιώνιο, παντοτινό κόσμο πρυτανεύει μόνο ο Θεός, η προσωποποίηση του καλού που κατακυριεύει τον εωσφόρο, την ενσάρκωση του κακού. Η κόλαση είναι ο τόπος της επικράτειας του κακού με επικεφαλής τον Σατανά και ο τρόπος ζωής των ψυχών συνοψίζεται στην τιμωρία, τον κολασμό ("κόλαση") των κακών ανθρώπων για τις αδικίες που διέπραξαν και για την αμετανοησία που επέδειξαν στην επίγεια βιοτή τους. Γύρω από αυτόν τον θεμελιακό θρησκευολογικό πυρήνα αναπτύχθηκαν πολλές παραλλαγές και διαφοροποιήσεις, μία από τις οποίες συναντάται στην ανατολική Ορθοδοξία της ελληνικής μεσαιωνικής (βυζαντινής) θεολογίας, όπου η κόλαση είναι το να μην μπορεί ο ένας να βλέπει τον άλλο στο πρόσωπο αλλά να είναι κολλημένος στο νώτο του συνανθρώπου του (Μακάριος Αιγύπτιος PG 65, 280B), ή ακόμα αποδοκιμάζεται ο κολασμός του ανθρώπου: "ο Θεός ου κολάζει τινά εν τω μέλλοντι, αλλ' έκαστος εαυτόν δεκτικόν ποιεί της μετο-

χής του Θεού" (Ιωάννης Δαμασκηνός PG 94, 1545D).

Βιβλιογρ.: Ν. Ματσούκας, *Δογματική και συμβολική θεολογία*, Θεσσαλονίκη, 1985.- Μ. Μπέγζος, *Ελευθερία ή θρησκεία*; Αθήνα, 1991.- Γ. Φλωρόφσκυ, "Έργα", τόμος 3: *Δημιουργία και Απολύτρωση*, Θεσσαλονίκη, 1983.

Μάριος Π. Μπέγζος

κολεκτιβισμός, βλ. συλλογικότητα

Κόλλινγκουντ (Collingwood) Ρόμπιν Τζωρτζ (1889-1943). Άγγλος φιλόσοφος, εκπρόσωπος του νεοχεγκελιανισμού*, ιστορικός, ειδικός στην αρχαία ιστορία της Βρετανίας. Καθηγητής φιλοσοφίας στην Οξφόρδη (από το 1935 ως το 1941). Κατά τον Κόλλινγκουντ η φιλοσοφία, σε διάκριση από τις ειδικές επιστήμες που στηρίζονται στην αισθητηριακή εμπειρία, είναι η μελέτη της "εμπειρίας της νόησης", δηλαδή είναι μια "δευτεροβάθμια νόηση". Θεωρεί ότι οι έννοιες της φιλοσοφίας δεν υποτάσσονται στους κανόνες της Λογικής* που διατηρούν την ισχύ τους σχετικά με τις έννοιες της επιστήμης. Στη σφαίρα της φιλοσοφίας αποκτά σημασία η διαλεκτική Λογική* "της οποίας αντικείμενο δεν είναι το αφηρημένο, αλλά το συγκεκριμένο νόημα της ιστορίας και της φιλοσοφίας" (*Speculum mentis or the Map of knowledge*, 1924).

Αντιπαράθετοντας την τυπική Λογική, ως τη μοναδική Λογική της επιστήμης, στη διαλεκτική Λογική, ως τη Λογική της φιλοσοφικής γνώσης, ο Κόλλινγκουντ αντιπαράθετεί έτσι τη φυσιογνωσία στη φιλοσοφία και αποσπά τη διαλεκτική από τον κόσμο της φύσης, καθώς τη θεωρεί ότι ανήκει αποκλειστικά στη νόηση. Η μέθοδος της φιλοσοφίας, κατ' αυτόν, συνίσταται στην ταξινόμηση του υλικού της εμπειρίας*, με βάση τη διακρίβωση της σχέσης ιεραρχικής υποταγής μεταξύ των διαφόρων ειδών της, δηλαδή στη δόμηση μιας "κλίμακας των μορφών" της εμπειρίας. Την κλίμακα αυτή των μορφών απαρτίζουν η τέχνη, η θρησκεία, η επιστήμη, η ιστορία και η φιλοσοφία. Στη φιλοσοφία, που είναι η ανώτερη μορφή της πνευματικής αυτογνωσίας, ο άνθρωπος φτάνει στην απόλυτη γνώση, στην ανακάλυψη ότι ο εξωτερικός κόσμος είναι "προβολή της ψυχής". Την τελευταία περίοδο της ζωής του, ο Κόλλινγκουντ, υπό την επίδραση του Μπ. Κρότσε*, έκλινε όλο και πιο έντονα προς τον "απόλυτο ιστορισμό", που διαλύει τη φιλοσοφία στην ιστορία (αλλά και η ιστορία θεωρείται ως ιστορία της σκέψης του ιστορικού. Βλ. *The*

Κολώτης ο Λαμψακηνός

Idea of History, 1946, σ. 215). Έργα του: *Religion and Philosophy* (1916).- *Faith and Reason* (1928).- *An Essay on Philosophical Method* (1933).- *Human Nature and Human History* (1936).- *An Essay on Metaphysics* (1940).- *The New Leviathan* (1942).- *The Principles of Art* (1947).- *The Idea of Nature* (1945).

Βιβλιογρ.: E. W. F. Tomlin, R. G. Collingwood (1953).

Γιάν. Κρητικός

Κολώτης ο Λαμψακηνός (περ. 4ος-3ος αι. π.Χ.). Μαθητής του Επίκουρου*, και μάλιστα από τους άμεσους μαθητές και θαυμαστές του, γνωστός εξάλλου από την πολεμική του εναντίον του Πλάτωνα*: συγκεκριμένα άσκησε πολεμική εναντίον δύο κυρίως έργων του Πλάτωνα, του *Λύση** και του *Ευθύδημου**. Σώζονται αποσπάσματα από το έργο που έγραψε εναντίον αυτών των δύο διαλόγων, τα οποία εξέδωσε ο W. Krönert (*Kolotes und Menedemos*, Leipzig, 1906). Την πολεμική του εναντίον της πλατωνικής φιλοσοφίας συνέχισε με άλλα έργα του εναντίον του πλατωνικού διαλόγου *Γοργίας** και της *Πολιτείας**. Ήταν τόσο φανατικός οπαδός του Επίκουρου και της διδασκαλίας του, ώστε ισχυριζόταν, όπως αναφέρει ο Πλούταρχος, "ότι κατά τα των άλλων φιλοσόφων δόγματα ουδέ ζην έστιν". Ο Πλούταρχος* μάλιστα, φανατικός από την πλευρά του πλατωνικός, έγραψε ειδικό έργο (*Προς Κολώτην*), για να αντικρούσει τις αντιπλατωνικές θέσεις του Κολώτη. Μαθητής του Κολώτη υπήρξε ο Μενέδημος, επικούρειος καταρχάς, ο οποίος προσχώρησε αργότερα στους Κυνικούς* (υπάρχουν δύο ακόμα φιλόσοφοι με το ίδιο όνομα: ο Μενέδημος ο Ερετριεύς* και ο Μενέδημος ο Πυρραίος, μαθητής του Πλάτωνα). Τέλος, αποσπάσματα της πολεμικής του Κολώτη εναντίον του Πλάτωνα αναφέρονται και στους παπύρους, που βρέθηκαν στο Herkula-neum (κοντά στη σημερινή Νεάπολη) το 1752-54 (Ερκουλάνειος Πινακας ή Ηρακλειωτικοί κύλιδροι) και τους εξέδωσε το 1902 ο S. Mekler.

Βιβλιογρ.: W. Kronert, *Kolotes und Menedemos*, Leipzig, 1906.- R. Westman, *Plutarch gegen Kolotes*, 1955.- Δημ. Βερναρδάκης, *Εισαγωγή στον 6ο τόμο των "Ηθικών" του Πλουτάρχου*.- Κ. Γεωργούλης, *Ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας*, Αθήνα, 1994, (ανατύπ.).

Βασ. Κύρκος

Κομένιος (Joh. Amos Comensky, εκλατινισμένο Comenius, 1592-1672). Γεννήθηκε στη Βοημία και αναδείχτηκε σε κορυφαίο πρόδρομο της "Παιδαγωγικής" σκέψης. Η εποχή που έζησε ο

Κομένιος, γενικότερα προσανατολισμένη προς ορθολογική συστηματοποίηση της ζωής, αναζητούσε την παιδαγωγική της έκφραση, μια προγραμματισμένη και συστηματική καθοδήγηση του νέου ανθρώπου. Σ' αυτό το αίτημα ανταποκρίθηκε ο Κομένιος και αυτός ουσιαστικά άνοιξε την περίοδο που έχει αποκληθεί "Αιώνας της Αγωγής" (17ος-18ος αιώνες).

Ως εκπαιδευτικός και εκκλησιαστικός λειτουργός έζησε στην πατρίδα του τη δίνη του τριαντάχρονου θρησκευτικού πολέμου που άρχισε το 1618. Συντάχτηκε με τη Βοημική Αδελφότητα και ύστερα από πολλές διώξεις έφυγε για την Πολωνία (1627). Από κει έγινε γρήγορα πολύ γνωστός με το συγγραφικό του έργο. Αργότερα επισκέφθηκε και άλλες χώρες -στα πλαίσια πάντα των παιδαγωγικών αναζητήσεών του - (Αγγλία, Σουηδία, Ουγγαρία, Τρανσυλβανία) και κατέληξε στην Ολλανδία.

Το συγγραφικό του έργο περιλαμβάνει: 1) *Magna Didactica* (1628-32), αρχικά στη βοημική γλώσσα, αργότερα στη λατινική (1657). Αυτό είναι το εκτενέστερο και πιο γνωστό παιδαγωγικό έργο του Κομένιου, πρωτοποριακό στο είδος του. 2) *Informatorium der Mutterschul* (1628-31), στη γερμανική γλώσσα. Το πρώτο συστηματικό έργο για την αγωγή της πρώιμης παιδικής ηλικίας (ο τίτλος του κατά λέξη σημαίνει: *Πηγή πληροφοριών για το μητρικό σχολείο*, το νηπιαγωγείο). 3) *Orbis Sensualium Pictus* (*Ο κόσμος των αισθητών πραγμάτων εικονογραφημένος*). Ιδέα εκπληκτική για την εποχή που κυκλοφόρησε το έργο αυτό (1658). Η σωστή αγωγή κατά τον Κομένιο: προϋποθέτει ως αφετηρία τη γλώσσα τη μητρική, αρχίζει από τις "αισθήσεις", βοηθείται από τη "μνήμη", οδηγεί προς την "κατανόηση" των πραγμάτων και τη "γενίκευση", για να καταλήξει στην αυτόνομη "κρίση".

Ως προς το περιεχόμενο, η αγωγή κινείται προς τρεις κατευθύνσεις: "διδαχή ή μόρφωση" (γνώσεις, τέχνες, γλώσσες), "ηθικότητα" (συμπεριφορά εναρμονισμένη προς την κοινωνική ζωή) και "ευλάβεια".

Ο Κομένιος αντιλήφθηκε έγκαιρα τη διεύρυνση της επικοινωνίας των ανθρώπων, όπως και του γεωγραφικού και επιστημονικού ορίζοντα της εποχής του (γεωγραφικές ανακαλύψεις, ανανέωση της επιστήμης π.χ. από τον Fr. Bacon*), και πρότεινε αντίστοιχα μέτρα - θεσμούς παιδείας για την ανθρωπότητα:

1. Να γραφούν γενικά διδακτικά βιβλία, εγκυκλοπαιδείες και άλλα παραπλήσια (δάδα φωτι-

σμού)· 2. Να ιδρυθούν γενικής παιδείας σχολεία (φανοί φωτισμού)· 3. Να ιδρυθεί μια παγκόσμια Ακαδημία λογίων (ως υπηρέτρια φωτισμού)· 4. Να καθιερωθεί μια παγκόσμια γλώσσα επιστήμης (έλλαιο φωτισμού). Όλα μαζί συνιστούν την *Viam Lucis* (= οδό ή πορεία φωτισμού).

Δεν μπορούσε τότε να υποπτευθεί ότι θα ήταν δυνατόν η Εκπαίδευση ως κοινωνικός θεσμός να γίνει μέσο φωτισμού ή και σκοταδισμού.

Βιβλιογρ.: Albert Reble, *Ιστορία της Παιδαγωγικής* (μετ. Θεοφάνης Δ. Χατζηστεφανίδης και Σοφία Χατζηστεφανίδη - Πολυζώη).

Φ. Κ. Βύρος

κόμμα πολιτικό. Πολιτικό κόμμα είναι μια οργανωμένη ομάδα πολιτών, η οποία διεκδικεί την εμπιστοσύνη του εκλογικού σώματος προκειμένου να ασκήσει την πολιτική εξουσία με βάση ένα πρόγραμμα στο οποίο εκφράζονται οι ιδέες της. Το πολιτικό κόμμα αναδύθηκε και εξελίχθηκε στα πλαίσια του κοινοβουλευτικού συστήματος και συνιστά έκφραση του πολιτικού πλουραλισμού της αστικής δημοκρατίας και, συγκεκριμένα, του δικαιώματος του συνεπιρριζεύονται. Η ιδεολογία είναι ένα από τα συνηθέστερα κριτήρια με βάση το οποίο διακρίνουμε τα κόμματα σε αριστερά ή δεξιά, σε φιλελεύθερα ή σοσιαλιστικά, σε συντηρητικά ή επαναστατικά κ.λπ. Ένα άλλο κριτήριο διάκρισης των κομμάτων είναι οι οργανωτικές τους δομές με βάση τις οποίες τα διακρίνουμε σε κόμματα στελεχών και σε μαζικά κόμματα (M. Duverger). Τα πρώτα ανάγονται στην περίοδο του ολιγαρχικού κοινοβουλευτισμού, διέθεταν χαλαρή οργάνωση και μικρό αριθμό μελών. Τα δεύτερα αναπτύχθηκαν παράλληλα με την επέκταση του δικαιώματος της ψήφου, συνδέονται με την αριστερά, αριθμούσαν χιλιάδες μέλη, ήταν αυστηρά οργανωμένα και συγκεκριμένα. Το πρότυπο αυτό ενέπνευσε αρχικά το φασιστικό και το ναζιστικό κόμμα, και αργότερα τα αστικά κόμματα στελεχών. Η παραπάνω διάκριση απηχούσε κυρίως τις ταξικές διαιρέσεις της πρώιμης βιομηχανικής κοινωνίας, η προίους αμβλυνση των οποίων μείωσε τη σημασία της και είχε ως αποτέλεσμα, κυρίως μετά τη δεκαετία του 1960, τη βαθμιαία μεταλλαγή των κομμάτων, ιδίως εκείνων που προσδοκούσαν να ασκήσουν την εξουσία, σε "πολυσυλλεκτικά" ("catch-all parties"). Τα κόμματα αποτελούν σημαντικό παράγοντα για τη λειτουργία και τη στερέωση της δημοκρατίας, αλλά οι ολιγαρχικές τους παρεκβάσεις έχουν γίνει αντικείμενο κριτικής ήδη από τις αρχές

του αιώνα (R. Michels). Αν και τα σύγχρονα κόμματα, ιδίως αυτά που ασκούν την εξουσία, έχουν εξελιχθεί σε γραφειοκρατικούς οργανισμούς και σε χώρους συναλλαγών ή διευκολύνσεων, ο ρόλος τους στη δημοκρατία παραμένει αναντικατάστατος.

Βιβλιογρ.: M. Duverger, *Les partis politiques*, A. Colin, Παρίσι, 1976.- L. D. Epstein, *Political Parties in Western Democracies*, Praeger, Νέα Υόρκη, 1967.- Θ. Διαμαντόπουλος, *Κομματικές οικογένειες*, Εξάντας, Αθήνα, 1991.- Μ. Σπουρδαλάκης, *Για τη θεωρία και τη μέλετη των πολιτικών κομμάτων*, Εξάντας, Αθήνα, 1990.

Ευστάθ. Μπάλιας

κομματικότητα. Προσδιοριστική ιδιότητα κάθε "ιδεολογίας", που δείχνει σε ποια τάξη ανήκει αυτή η ιδεολογία, σύμφωνα με τα θεμελιακά συμφέροντα της τάξης (σε μια ταξική κοινωνία). Η σχέση ανάμεσα στην κομματικότητα και την "αντικειμενικότητα" εξαρτάται από τη σχέση ανάμεσα στις απαιτήσεις της ιστορικής "προόδου" και τα θεμελιακά συμφέροντα της τάξης στην οποία ανήκει η αντίστοιχη ιδεολογία σε μιαν ορισμένη ιστορική περίοδο. Μια οπισθοδρομική κομματικότητα αποκλείει κατά κανόνα την αντικειμενικότητα, ενώ μια προοδευτική τείνει να συμπίσει μ' αυτήν. Η προοδευτική κομματικότητα όχι μόνο δεν είναι εχθρική προς την ελευθερία του επιστημονικού διαλόγου, αλλά και τον προϋποθέτει, υπερασπιζόμενη τη δημιουργική αναζήτηση της αλήθειας ενάντια στη στασιμότητα και τον δογματισμό, όπως εξίσου αντιτίθεται σε κάθε λογής "υποκειμενισμό", στη "βουλησιарχία" και στον "ανορθολογισμό".

Γιάν. Κρητικός

κομμουνισμός. Κοινωνικό σύστημα που χαρακτηρίζεται από την κοινωνική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και που έχει δύο φάσεις: την κατώτερη, τον "σοσιαλισμό", και την ανώτερη, τον καθαυτό "κομμουνισμό". Οι φάσεις αυτές διαφέρουν κατά τον βαθμό ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, την ωριμότητα των σχέσεων παραγωγής και των άλλων κοινωνικών σχέσεων, την ομαδική και θεσμική οργάνωση και κατά το επίπεδο ανάπτυξης της κοινωνικής συνείδησης. Ο Κ. Μαρξ* έδωσε τον ορισμό του σοσιαλισμού και του κομμουνισμού στο έργο του *Κριτική του Προγράμματος της Γκότα*, όπου έδειξε ότι μόνο στην ανώτερη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας θα καταργηθούν όλα τα "στιγμάτα" του καπιταλισμού. Η δόμηση του σοσιαλισμού και του κομμουνι-

Κομμουνιστικό Μανιφέστο

σμού είναι, κατά τον Μαρξ, αποτέλεσμα της δράσης αντικειμενικών κοινωνικών νόμων και πραγματοποιείται με τη συνειδητή δραστηριότητα των λαϊκών μαζών υπό την καθοδήγηση του κομμουνιστικού κόμματος. Ως ανώτερο στάδιο του νέου κοινωνικού σχηματισμού, ο κομμουνισμός χαρακτηρίζεται από την ενιαία κοινωνική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής, από ένα υψηλό επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων στη βάση της προηγμένης επιστήμης και τεχνικής, από μίαν υψηλή παραγωγικότητα της κοινωνικής εργασίας. Έτσι εξασφαλίζονται οι όροι για τη δημιουργία αφθονίας υλικών αγαθών, ενός πολυσύνθετου συστήματος κοινωνικών υπηρεσιών και για την υλοποίηση της κομμουνιστικής αρχής "από τον καθένα ανάλογα με τις ικανότητές του, στον καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του". Ο κομμουνισμός είναι μια κοινωνία αταξική, όπου πραγματοποιείται η πλήρης κοινωνική ισότητα όλων των μελών της κοινωνίας (ο ενιαίος εργαζόμενος λαός), εξαλείφονται οι ουσιαστικές διαφορές ανάμεσα σε πόλη και χωριό, ανάμεσα σε σωματική και διανοητική εργασία. Η εφαρμογή των κομμουνιστικών κοινωνικών σχέσεων προϋποθέτει, ομοίως, ένα υψηλό επίπεδο ανάπτυξης της ηθικής συνείδησης η οποία, μαζί με την επαγγελματική κατάρτιση και τον ευρύτερο ορίζοντα παιδείας και πνευματικότητας όλων των μελών της κοινωνίας, θα επιτρέψει τη μετατροπή της εργασίας σε ζωτική ανάγκη του ανθρώπου, την πολύπλευρη και αρμονική ανάπτυξη της ανθρώπινης προσωπικότητας, την ενεργό και συνειδητή συμμετοχή ολόκληρου του πληθυσμού στη διαχείριση των δημόσιων υποθέσεων. Ο κομμουνισμός επιφέρει και βαθιές μεταβολές στην οργανωτική δομή της κοινωνίας. Στη θέση του κράτους που, ως ταξικό όργανο, θα εξαφανιστεί από το σύνολο των κοινωνικών θεσμών, θα εμφανιστούν κεντρικοί οργανισμοί της κοινωνίας, με αποστολή την οργάνωση, τη διεύθυνση και τον σχεδιασμό της παραγωγής, ολόκληρης της κοινωνικής δραστηριότητας, την εξασφάλιση της διανομής σύμφωνα με τις αρχές του κομμουνισμού. Οι εδαφικές και παραγωγικές μονάδες θα διευθύνονται δημοκρατικά με συμμετοχή όλων των μελών τους, εξασφαλίζοντας την περιοδική εναλλαγή των εργαζομένων στα καθήκοντα διεύθυνσης, σε συνάρτηση με τα επαγγελματικά τους προσόντα και τις ηθικές τους αρετές. Κοντολογής, ο κομμουνισμός είναι, κατά τον Μαρξ, μια ανώτερα οργανωμένη κοινωνία ελεύθερων και συνειδητών εργαζομένων, που

έχει ως βάση την αυτοδιαχείριση και όπου η προκοπή του καθενός είναι ο όρος για την προκοπή του συνόλου και, έτσι, δημιουργείται μια αρμονική σχέση ανάμεσα στο άτομο και στην κοινωνία. Ο κομμουνισμός θα πραγματοποιήσει την ολοένα στενότερη προσέγγιση των εθνών και την εξάλειψη όλων των μεταξύ τους διαφορών. Ο κομμουνισμός είναι ο τελικός σκοπός του αγώνα της εργατικής τάξης και της δράσης του επαναστατικού κόμματός της. Ανάμεσα στις δύο βαθμίδες του κομμουνιστικού σχηματισμού δεν υπάρχει κανένα χωριστικό τείχος, καθότι και στη σοσιαλιστική ακόμα κοινωνία είναι δυνατή η εφαρμογή μερικών από τις αρχές και τους κανόνες της ανώτερης, της κομμουνιστικής, βαθμίδας (βλ. και *σοσιαλισμός*).

Γιάν. Κρητικός

Κομμουνιστικό Μανιφέστο (*Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*). Θεωρητικό και προγραμματικό κείμενο του "επιστημονικού κομμουνισμού", γραμμένο από τον Κ. Μαρξ και τον Φ. Ένγκελς στο τέλος του 1847, που δημοσιεύτηκε τον Φεβρουάριο του 1848. Σ' αυτό το κείμενο εκτίθεται η νέα κοσμοθεωρία, ο διαλεκτικός και ιστορικός υλισμός, η θεωρία του επιστημονικού κομμουνισμού, της πάλης των τάξεων και του ιστορικού επαναστατικού ρόλου του προλεταριάτου. Το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* δείχνει πως η "πάλη των τάξεων" είναι θεμελιώδης νόμος της ανάπτυξης των ανταγωνιστικών κοινωνικών συστημάτων και αποκαλύπτει την ταξική δομή της καπιταλιστικής κοινωνίας, το αναπόφευκτο της κατάρρευσης του καπιταλισμού και της νίκης του κομμουνισμού, τον ιστορικό ρόλο του "προλεταριάτου" και του κομμουνιστικού κόμματος ως πρωτοπορίας της εργατικής τάξης. Η κατάργηση της καπιταλιστικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής και η μετατροπή της σε συλλογική ιδιοκτησία, που τονίζεται στο *Μανιφέστο*, συνιστά τη βάση για την κατάργηση του συνόλου των "κοινωνικών σχέσεων" που εδράζονται στην εκμετάλλευση και την καταπίεση. Άμεσος σκοπός των κομμουνιστών είναι "η συγκρότηση των προλεταρίων σε τάξη, ανατροπή της αστικής κυριαρχίας, κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας από το προλεταριάτο". Εδώ, οι Κ. Μαρξ και Φ. Ένγκελς διατυπώνουν, για πρώτη φορά, την ιδέα για την αντικειμενική αναγκαιότητα της "δικτατορίας του προλεταριάτου", εξηγούν τη στάση των κομμουνιστών προς την οικογένεια, την ιδιοκτησία, την πα-

τρίδα και προτείνουν τα οικονομικά μέτρα που πρέπει να ληφθούν μετά την άνοδο του προλεταριάτου στην εξουσία.

Στο τρίτο μέρος του *Μανιφέστου*, οι Μαρξ και Ένγκελς υποβάλλουν σε βαθιά κριτική τα αστικά και μικροαστικά ρεύματα που, την εποχή εκείνη, παρουσιάζονταν με τη σημαία του σοσιαλισμού*. Εκφράζουν συνάμα την άποψή τους για τα συστήματα του ουτοπικού σοσιαλισμού* και του κομμουνισμού*. Στο τέταρτο μέρος, εκθέτουν την τακτική των κομμουνιστών απέναντι στα άλλα κόμματα της αντιπολίτευσης. Και το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* κλείνει με την έκκληση: "Προλετάριοι όλων των χωρών ενωθείτε!", όπου τονίζεται ο διεθνιστικός χαρακτήρας του κομμουνιστικού κινήματος και η γενική ισχύς της ιδεολογίας της εργατικής τάξης.

Γιάν. Κρητικός

κομφουκιανισμός. Πρόκειται περί φιλοσοφίας και είδους θρησκείας που ακολουθείται στην Κίνα από την εποχή του Κομφουκίου*, όπου η ευσέβεια δεν απευθύνεται προς αγίους αλλά προς σοφούς, όπως ο Κομφούκιος. Εκτός από τον ιδρυτή της Σχολής, εκπρόσωποι κατά την αρχαιότητα ήταν ο Μένγκ Τσε*, ο γνωστότερος ως Μέγκιος (372-289 π.Χ.), που δίδαξε μια φιλοσοφία βασισμένη στην αγάπη των συνανθρώπων και διέφερε από τη φιλοσοφία του Κομφουκίου, διότι διδασκε ότι η ψυχή του ανθρώπου είναι καλή, πράγμα επί του οποίου δεν θέλησε ρητά να εκφραστεί ο Κομφούκιος, αλλά πιθανόν βασικά να το πίστευε. Οπαδός του Κομφουκιανισμού ήταν επίσης ο Σιουν Τσε* (298-238 π.Χ.), ο οποίος ήταν πεπεισμένος ότι η ψυχή του ανθρώπου ήταν κακή, ότι μόνον η καλή διαπαιδαγώγησή του στα έθιμα, τους πολιτειακούς θεσμούς και στους σωστούς τρόπους ήταν σε θέση να τον κάμουν καλύτερο. Συνειπεία αυτού η εθιμοτυπία έλαβε μια ιδιαίτερη θέση στη φιλοσοφία του. Οι καλοί τρόποι κατ' αυτόν συμβάλλουν στην ειρηνική συμβίωση των ανθρώπων. Τη φιλοσοφία του αυτή εβάσισε στο *Βιβλίο της εθιμοτυπίας*, στο *Βιβλίο της υικής ευσέβειας*, στη *Μεγάλη Διδασκαλία* και στην *Αρχή του Μέσου όρου*. Όλα τα έργα αυτά είναι ανώνυμα. Το έργο που έγραψε ο ίδιος ο Σιουν Τσε φέρει σήμερα το όνομα του συγγραφέα του, όπως άλλωστε και στην περίπτωση του Μέγκιου. Πρόκειται περί συλλογής από τα αυτούσια κείμενα των διδασκαλιών του και αποτελείται από τριάντα κεφάλαια.

Ο Κομφουκιανισμός αναγνωρίσθηκε ως η ορθοδοξία στην Κίνα κατά την πρώτη δυναστεία των Χαν (206 π.Χ. - 6 μ.Χ.), αλλά η ουσία και η μορφή του Κομφουκιανισμού είχε πολύ αλλάξει υπό την επίδραση του *Βιβλίου των Μεταβολών*, του *Χρονικού του Φθινοπώρου* και της *Ανοιξέως* (Βιβλίο χρονικών) καθώς και των θεωριών "Γιν και Γιανγκ". Από τα έργα αυτά παρελήφθησαν πολλά δεισιδαιμονικά στοιχεία. Σε τούτο είχε συντελέσει ο Τουνγκ Τσουγκ-Σου* (179-104 π.Χ.), που ήταν εκείνος που εισηγήθηκε και επέτυχε να πείσει τον αυτοκράτορα Γου-Τι (Wu-Ti) να αναβίβσει τον Κομφουκιανισμό στο επίπεδο της ορθοδοξίας.

Ο Κομφουκιανισμός είχε έκτοτε υποστεί μίαν έκλειψη, μερική τουλάχιστον, που διήρκεσε περί τους οκτώ αιώνες (από το 220 περίπου μ.Χ. μέχρι και της δυναστείας Σουνγκ, 960 μ.Χ.). Τούτο οφείλεται στο ότι ο Βουδισμός*, που από τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες είχε εισδύσει στην Κίνα, κυρίως υπό τη μαχαγιανική του μορφή, είχε παρασύρει μεγάλο μέρος του σινικού πληθυσμού. Η αντίδραση των Κομφουκιανών άρχισε τον 6ο αιώνα μ.Χ. και πήρε μεγάλη έκταση τον 11ο αιώνα χάρη στον Τσου Τουν-Υι* (1017-1073) και Τσανγκ Τάι* (1030-1077). Κατά τα χρόνια εκείνα ο Κομφουκιανισμός, για να μπορέσει αποτελεσματικότερα ν' ανταγωνισθεί τον Βουδισμό, παρέλαβε και μεταφυσικά θέματα κυρίως από τον Βουδισμό, θέματα τα οποία ο Κομφούκιος είχε αρνηθεί να περιλάβει στη διδασκαλία του. Η περίοδος αυτή για τη φιλοσοφία αποκαλείται "Νεο-Κομφουκιανισμός", και μεταγενέστερα σημείωσε ένα αποκορύφωμα με τους Τσου Σι* (1180-1250) και Βανγκ Γιανγκ-Μινγκ* (1472-1529): ο πρώτος ήταν περισσότερο ρασιοναλιστής, ο δεύτερος περισσότερο εννορατικός.

Ο Κομφουκιανισμός, παρά την καταδίκη του από τον Μάο Τσε Τουνγκ, επέζησε και αριθμεί και πάλι εκατομμύρια οπαδούς. Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι, ως τον Α' παγκόσμιο πόλεμο, η κομφουκιανή φιλοσοφία ήταν το θέμα επί του οποίου διαγωνίζονταν οι υποψήφιοι δημόσιοι υπάλληλοι.

Βιβλιογρ.: Δ. Βελισσαρόπουλος, *Ιστορία Κινεζικής Φιλοσοφίας*, Α' τ., σελ. 167-291 και Β' τ., 155-279.- Wing-Tsit Chan, *A source Book in Chinese Philosophy*, σ.σ. 14-115, Princeton University Press, 1963.- Fung Yu lun, *A History of chinese Philosophy*, Α' τ., σελ. 43-73, 106-129, Β' τ. 337-377 και 400-423.- Alfred Forke, *Geschichte der alten Chinesischen Philosophie*, 99-350.- του ίδιου, *Geschichte der dattel allerischen Chinesischen Philosophie*, 49-63, 283-301.

Δημ. Βελισσαρόπουλος

Κομφούκιος

Κομφούκιος (Kung Fu Tse, 551-479 π.Χ.). Ο πιο χαρακτηριστικά κινέζος αυτός φιλόσοφος, ο σύγχρονος του Πυθαγόρα* (570-490 π.Χ. περίπου), γεννήθηκε στην πόλη Τσου Φου του κρατιδίου Λου, στη σημερινή επαρχία του Σαντούγκ. Υπήρξε ο πρώτος δάσκαλος της φιλοσοφίας που δίδαξε όχι ως αξιωματούχος του άρχοντα μέσα σε παλάτια, αλλά ως ιδιώτης. Γόνος, κατά πάσαν πιθανότητα, οικογένειας της μέσης αριστοκρατίας, ξεπεσμένης όμως, μάταια ζήτησε όλη του σχεδόν τη ζωή να προσελκύσει κάποιον άρχοντα, περιλαμβανόμενου και του δικού του, στις ιδέες του περί ηθικής και πολιτείας. Ήταν σεμνός αλλά και με πλήρη επίγνωση της θέσης του στην κοινωνία και κάποτε στο κράτος. Με ειλικρίνεια, απροποϊήτα ισχυριζόταν ότι αυτά που δίδαξε τα είχε μάθει από τους αρχαίους σοφούς και ότι αυτός ο ίδιος δεν έλεγε τίποτε το νεότερο, κάτι που δεν αλήθευε. Κατά πάσαν πιθανότητα όμως χρησιμοποίησε παλαιότερα παραδοσιακά έργα, μεταξύ των οποίων το *Βιβλίο της Ιστορίας*, το *Βιβλίο των ωδών*, το *Βιβλίο των τελετών* και το *Βιβλίο των μεταβολών*, τα οποία εσφαλμένως επί αιώνες αποδίδονταν σ' αυτόν. Το μόνο έργο που η σημερινή γραμματεία σχετίζει με αυτόν είναι το *Λουν Γιου* γνωστό παγκοσμίως με το όνομα *Ανάλεκτα*, που πιστεύεται πως αντανakλά πιστότερα απ' όλα τη διδασκαλία του και αποδίδεται ή στους μαθητές του ή στους μαθητές των μαθητών του. Οι μαθητές του εικάζεται ότι ήσαν εβδομήντα και τα ονόματά είκοσι από αυτούς είναι γνωστά.

Η φιλοσοφία του Κομφουκίου είναι ανθρωπιστικής υφής. Αποβλέπει στην ανύψωση της ηθικής στάθμης του άρχοντα και του λαού και προτρέπει τον άρχοντα να εργάζεται για το καλό των υπηκόων του. Για τον σκοπό αυτό δίνει έμφαση σε διάφορες αρχές, που η κυριότερή τους είναι αυτό που θα λέγαμε ελληνικά "αγάπη" (Jeh). Άλλες αρχές είναι το ιδεώδες του καλού, μορφωμένου και αξιοπρεπούς κυρίου, με γνήσιες ηθικές αρχές (ο Chun Tzu ή τζέντλεμαν), καθώς και τα ιδεώδη της δικαιοφροσύνης (Yi), της ευπρεπείας στους τρόπους βάσει ενός σαφούς κοινωνικού κώδικος (Li), της αναθεωρήσεως των αξιών, ώστε η πράξη ν' ανταποκρίνεται στους ορισμούς, η υϊκή στοργή (Hsiao). Το Tao*, η οδός προς το καλό, που παίζει ένα ιδιαίτερο ρόλο στη φιλοσοφία του Κομφουκίου, είναι και η εσωτερική πηγή του ηθικού και αισθητικού συναισθήματος του ανθρώπου. Είναι πολύ χαρακτηριστικό της φιλοσοφίας του Κομφουκίου ότι δεν θέλησε ποτέ να αναλύσει την έννοια του όρου αυτού,

γιατί το θεωρούσε ανέφικτο. Απλώς άφηνε μακριά από τον ορίζοντα ν' αποστέλλει το Τάο το φως του και να εμπνέει τους ανθρώπους στο καλό, το καλαίσθητο και όλες τις αρετές. Αντίθετα προς τους Ινδούς, που είχαν ριχτεί με όλες τους τις πνευματικές δυνάμεις να φθάσουν στο Απόλυτο, ο Κομφούκιος θεώρησε ότι οι δυνάμεις του ανθρώπου είναι πολύ μικρές για να μπορέσει να ορίσει τόσο φευγαλέες έννοιες. Μια ταπεινοφροσύνη που δίνει ιδιαίτερη κομψότητα στη σκέψη του Κομφουκίου. Ο Κομφούκιος πάντοτε πίστευε ότι γύρω στον 11ο αιώνα π.Χ. επικρατούσαν οι ηθικές αξίες τις οποίες αισθανόταν το καθήκον ν' αποκαταστήσει και να επιτύχει να τις μεταδώσει σε μια ανανεωμένη Κίνα. Βλέποντας ότι δεν μπορούσε να πείσει τον τοπικό άρχοντά του να ακολουθήσει τις αρχές του, περιόδευσε μεγάλο μέρος της Κίνας, αλλά επέστρεψε άπρακτος δεκατρία χρόνια αργότερα, ήδη εξήντα οκτώ ετών. Από τότε περιορίστηκε στη διδασκαλία, που τον έκαμε πασίγνωστο. Την Κίνα δεν κατόρθωσε αυτός να συνενώσει, αλλά ένας άλλος φιλόσοφος, με βάση αρχές κυριολεκτικά μακιαβελικές. Η ένωση της Κίνας έγινε το 221 π.Χ. από τον βασιλιά Chin Tsi Huang. Η φιλοσοφία όμως του Κομφουκίου θριάμβευσε, και παρά την καταδίκη της φιλοσοφίας και αυτού του ίδιου από τον Μάο Τσε Τουνγκ, μετά τον θάνατό του, οι χιλιάδες ναοί του Κομφουκίου που είχαν καταστραφεί ή είχαν υποστεί ζημιές αποκαταστάθηκαν.

Βιβλιογρ.: Δ. Βελισσαρόπουλος, *Ιστορία της Κινεζικής Φιλοσοφίας*, Α' τ., 167-205.- Wing - Tsit Chan, *A source book of chinese Philosophy*, σ. 18-48, Princeton University Press, 1963.- Fung Yu-lan, *A History of Chinese Philosophy*, Princeton University Press 1952, Α' τ. 43-74.- Alfred Forke, *Geschichte der alten Chinesischen Philosophie*, 1964, σσ 98-136.

Δημ. Βελισσαρόπουλος

Κον Ιγκόρ Συμεόνοβιτς (γεν. 1928). Σοβιετικός φιλόσοφος και κοινωνιολόγος. Ασχολείται με πληθώρα ερευνητικών περιοχών στις οποίες εφαρμόζει ιδιότυπη διεπιστημονική προσέγγιση: ιστορία της κοινωνιολογίας, μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών, κοινωνική ψυχολογία, προσωπικότητα, σεξολογία, συγκριτική εθνολογία. Έργα του: *Φιλοσοφικός ιδεαλισμός και κρίση της αστικής ιστορικής σκέψης*, Μόσχα, 1959.- *Κοινωνιολογία της προσωπικότητας*, Μόσχα, 1967.- *Η ανακάλυψη του "Εγώ"*, Μόσχα, 1978.- *Einführung in die Sexuologie*, Berlin, 1985.

Δ. Π.

Κον Ιωνάς (Cohn Ionas, 1869-1947). Γερμανός νεοκαντιανός φιλόσοφος και παιδαγωγός. Στηριζόμενος στις μελέτες των φυσικών επιστημών, και κυρίως της βιολογίας και της βοτανικής, διατύπωσε γνωσιολογικές και ιστορικοφιλοσοφικές θεωρίες. Δέχθηκε επίσης την επίδραση του κριτικού ιδεαλισμού του Ρίκερτ* και αντέταξε στη μηχανική θεωρία την κριτική γνωσιολογία. Απαραίτητη έννοια για τη λογική, κατά τον Κον, είναι το "υπερατομικό Εγώ", προς το οποίο το άτομο τείνει διαρκώς να αφομοιωθεί. Σκοπό της παιδαγωγικής θεωρεί τη δημιουργία ελεύθερων και αυτόνομων προσωπικοτήτων και ως προϋπόθεση της επιτυχίας του σκοπού αυτού προβάλλει τη συμμετοχή των ατόμων στον ιστορικό και εκπολιτιστικό βίο του κοινωνικού συνόλου. Έργα του: *Γενική αισθητική* (1901).- *Το νόημα του σύγχρονου πολιτισμού* (1914).- *Σχετικότητα και ιδεαλισμός* (1917).- *Το πνεύμα της Παιδείας*.- *Παιδαγωγική επί φιλοσοφικής βάσεως* (1919).- *Ιστορία του προβλήματος του απείρου* κ.ά.
Απ. Τζ.

κονβενσιοναλισμός (συμβατισμός). Επιστημολογική θεωρία που διατυπώθηκε στις αρχές του 20ού αι. από τον γάλλο μαθηματικό και φυσικό Ανρί Πουανκαρέ* (1854-1912) και αναπτύχθηκε από τον γερμανό φιλόσοφο Ούγκο Ντίνγκλερ* (1881-1954). Η εμφάνισή του συνδέεται με τη φιλοσοφική (λαθεμένη) ερμηνεία ορισμένων επαναστατικών ανακαλύψεων στον τομέα των μαθηματικών κατά τον 19ο αι., ιδιαίτερα των μη ευκλείδειων γεωμετριών του Λομπατσέφσκι, του Μπόγαι (Bolyai) και του Ρήμαν (Riemann). Σύμφωνα με τον κονβενσιοναλισμό, τα "αξιώματα" της γεωμετρίας, καθώς και οι φυσικοί "νόμοι" εν γένει, δεν είναι παρά "σύμβολα" ή συμβάσεις (conventions), που τις έφτιαξαν οι άνθρωποι κατά τρόπο αυθαίρετο, για λόγους βολικότητας (commodité) της σκέψης και οι οποίες δεν αντανάκλουν την "αντικειμενική πραγματικότητα". Τις θεωρητικές αυτές θέσεις διατύπωσε ο Πουανκαρέ, ο οποίος βεβαίωνα, ωστόσο, την "αξία της επιστήμης" σε πραγματεία του με αυτό τον τίτλο. Ήδη, όμως, στις αρχές του 20ού αι., ο αυστριακός φυσικός και φιλόσοφος Ερνστ Μαχ* έγραφε για την ανάγκη "οικονομίας της σκέψης" στην απεικόνιση της πραγματικότητας: "Η φυσική είναι η διατεταγμένη οικονομικά εμπειρία". Στον 20ό αι. ο γερμανός φιλόσοφος Ρούντολφ Κάρναπ*, στο έργο του *Η λογική κατασκευή του κόσμου*

(1928) επεκτείνει τον κονβενσιοναλισμό στο έδαφος της λογικής, παρέχοντας μια θεωρητική υποστήριξη στις μη αριστοτελικές λογικές: "Στη λογική δεν υπάρχει ηθική. Ο καθένας μπορεί να κατασκευάσει κατά βούληση τη δική του λογική, δηλαδή τη δική του γλωσσική μορφή". Θεωρίες όπως ο "θετικισμός", ο "πραγματισμός", ο "οπερασιονισμός", περιέχουν στοιχεία κονβενσιοναλισμού. Οι οπαδοί τους προσπαθούν να παρουσιάσουν τον θεωρητικό συλλογισμό ως κάτι το ουσιαστικά υποκειμενικό και να εξηγήσουν τη χρήση ορισμένων συστημάτων εννοιών και μαθηματικών τύπων με την ανάγκη της αμοιβαίας κατανόησης που νιώθουν οι επιστήμονες. Ωστόσο, οι μελέτες στον τομέα της ιστορίας των επιστημών και η γνωσιολογική ανάλυση αποκρούουν αυτή την άποψη. Από τις πρώτες προκύπτει ότι η εμφάνιση των επιστημονικών μεθόδων καθορίζεται ιστορικά και, όσον αφορά στη δεύτερη, αποδεικνύει ότι αυτές οι θεωρητικές μέθοδοι συνιστούν μια μορφή αντανάκλασης του αντικειμενικού κόσμου και δεν μπορούν να τον παράγουν απλώς από μια σύμβαση.

Βιβλιογρ.: Henri Poincaré, *Science et hypothèse* (1902).- του ίδιου, *La valeur de la science* (1906).- Β. Ι. Λένιν, *Υλισμός και εμπειριοκριτικισμός* (1909) (Κριτική στους Μαχ και Αβενάριους).- Ρ. Α. Schilpp, *The Philosophy of Rudolph Carnap* (1963).

Γιάν. Κρητικός

Κονδύλης Παναγιώτης (γεν. το 1943). Έλληνας φιλόσοφος και ιστορικός της φιλοσοφίας. Σπούδασε φιλολογία, φιλοσοφία, ιστορία και πολιτικές επιστήμες στα πανεπιστήμια Αθηνών, Φραγκφούρτης και Χαϊδελβέργης. Έργα του: *Die Entstehung der Dialektik. Eine Analyse der geistigen Entwicklung von Hölderlin, Schelling und Hegel bis 1802*, Klett - Cotta, Stuttgart, 1979.- (ελλ. εκδ. *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, I-II, Θεμέλιο, Αθήνα, 1987).- *Η κριτική της μεταφυσικής στη νεότερη σκέψη*, Γνώση, Αθήνα, 1983.- *Ο Μαρξ και η αρχαία Ελλάδα*, Στιγμή, Αθήνα, 1984.- *Macht und Entscheidung. Die Herausbildung der Weltbilder und die Wertfrage*, Klett-Cotta, Stuttgart, 1984.- *Konservatismus*, Stuttgart, 1986.- *Theorie des Krieges. Clausewitz, Marx, Engels, Lenin*, Klett-Cotta, Stuttgart, 1988.- *Ο Ελληνικός διαφωτισμός*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1988.- *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1991.- *Πλανητική πολιτική μετά τον ψυχρό πόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1992 κ.ά.

Δ. Π.

κονσεπτουαλισμός

κονσεπτουαλισμός (εννοιοκρατία, από το λατ. *conceptus* = έννοια). Ρεύμα της σχολαστικής φιλοσοφίας του Μεσαίωνα. Εκπρόσωποι του υπήρξαν ο Αβελάρδος*, ο Ιωάννης του Σόλσμπερυ*, ο Όκκαμ*. Στην έριδα των "καθολικών εννοιών" (*universalia*), οι οπαδοί του κονσεπτουαλισμού και οι οπαδοί του νομιναλισμού (ονοματοκρατίας) αντιτάχθηκαν στο δόγμα του ρεαλισμού (πραγματοκρατίας), αρνούμενοι ότι το γενικό υπάρχει στην πραγματικότητα και ανεξάρτητα από τα καθ' έκαστον αντικείμενα. Η διαφορά με τους νομιναλιστές ήταν ότι οι κονσεπτουαλιστές παραδέχονταν την ύπαρξη στο πνεύμα γενικών εννοιών (*conceptus*) ως μια ιδιαίτερη μορφή γνώσης της πραγματικότητας. Το γενικό, κατά τους κονσεπτουαλιστές, δεν είναι μια απλή ρηματική έκφραση (*flatus vocis*), ένα σκέτο όνομα, όπως υποστήριζαν οι νομιναλιστές, αλλά ένα ενέργημα της νόησης που μας βοηθά να αποκτούμε μια γενική, άμεση, γνώση για έναν απεριόριστο αριθμό πραγμάτων ατομικών. Χαρακτηριστικό απόφθεγμα για τον κονσεπτουαλισμό ήταν "*universalia post rem*", δηλαδή το γενικό δεν είναι μέσα στα πράγματα, αλλά μετά τα πράγματα, επομένως μόνο στον νου (βλ. και *καθολικές έννοιες*).

Γιάν. Κρητικός

Κωνσταντίνοφ Φιόντορ Βασιλίεβιτς (1901-1991). Σοβιετικός φιλόσοφος, Ακαδημαϊκός, ένας από τους θεωρητικούς του ΚΚΣΕ. Επί πολλά χρόνια κατείχε υπεύθυνες θέσεις στο κόμμα και στα ιδεολογικά του όργανα. Υπήρξε ένας από τους συγγραφείς και διευθυντές των έργων: *Ο Ιστορικός υλισμός* (1954²) και *Οι βάσεις της μαρξιστικής φιλοσοφίας* (1962²). Επίσης, διευθυντής της *Φιλοσοφικής εγκυκλοπαίδειας* (τ. 1-5, Μόσχα, 1960-70).

Θεοχ. Κεσσιδης

κονστρουκτιβισμός (από το λατ. *construo* = κατασκευάζω, χτιζώ). Κατεύθυνση της μαθηματικής σκέψης που θεωρεί ότι μαθηματικές έννοιες και προτάσεις υπάρχουν μόνο αν μπορούν να κατασκευαστούν (ή να καταδειχθεί "ενορατικά" η ύπαρξή τους) και ότι μαθηματικές αποφάνσεις είναι αληθείς μόνο αν δοθεί γι' αυτές μια κατασκευαστική απόδειξη. Ο κονστρουκτιβισμός είναι, επομένως, αντίθετος σε κάθε άποψη για τα μαθηματικά –π.χ. τον πλατωνισμό των μαθηματικών– που βλέπει τα μαθηματικά αντικείμενα ως αυθύπαρκτες πραγματικότητες

και τις μαθηματικές αλήθειες ως αλήθειες ανεξάρτητα από την αντίληψή μας. Ο κονστρουκτιβισμός εγκολπώνεται τον ενορατισμό*, τον φινιτισμό* και τον φορμαλισμό* [βλ. και *κατασκευαστική κατεύθυνση (στα μαθηματικά και στη λογική)* και *κατασκευαστική λογική*].

Γιάν. Κρητικός

κονστρουκτιβιστική κατεύθυνση, βλ. *δομισμός*

Κοντ (Comte) Αύγουστος (Μονπελιέ, 1798 - Παρίσι, 1857). Γάλλος φιλόσοφος που θεωρείται ο πατέρας της κοινωνιολογίας*. Από 19 χρόνων συνεργάζεται με τον κόμη Ανρί ντε Σαιν-Σιμόν*, έναν από τους μετέπειτα εξεχόντες ουτοπιστές. Μετά από μια εξαιρετικά στενή συνεργασία που είχε ως αποτέλεσμα το έργο *Σχέδιο των αναγκαιών επιστημονικών επιχειρήσεων για την αναδιοργάνωση της κοινωνίας* (1822), ο Κοντ μαλώνει με τον Σαιν-Σιμόν αλλά θα έχει ήδη επηρεαστεί από τη μονιστική αντίληψη του τελευταίου για τον κόσμο, σύμφωνα με την οποία τόσο ο ανόργανος όσο και ο οργανικός κόσμος εντάσσονται σε ένα ενιαίο κοσμικό σύστημα. Μετά από πρόσκληση μιας ομάδας θαυμαστών του, ο Κοντ δίνει μια σειρά μαθημάτων που θα δημοσιευτούν μεταξύ 1830 και 1842 σε έξι τόμους με τον τίτλο *Μαθήματα θετικής φιλοσοφίας*. Σ' αυτά περιέχονται όλες οι σημαντικές έννοιες που συνέβαλαν στη διαμόρφωση της κοινωνιολογίας εκ μέρους του. Πολύ αργότερα, μεταξύ 1854 και 1856, θα συγγράψει το τετράτομο *Σύστημα θετικής φιλοσοφίας*, με το οποίο θα ξεφύγει από τον θετικισμό* που τον χαρακτήριζε μέχρι τότε, προτείνοντας τη δημιουργία μιας θρησκείας της ανθρωπότητας.

Μια από τις βασικότερες θέσεις που διατύπωσε ο Κοντ στα *Μαθήματα* είναι εκείνη των τριών σταδίων από τα οποία πέρασε η ανθρωπινή σκέψη. Τα διακρίνει, συγκεκριμένα, στα εξής:

1. Το "θεολογικό στάδιο", κατά το οποίο ο άνθρωπος ερμηνεύει τα φαινόμενα γύρω του με δυνάμεις ανθρωπομορφικές αλλά υπερφυσικές. Ο Κοντ μελέτησε λεπτομερέστερα το πρώτο αυτό στάδιο, το οποίο διαίρεσε σε πέντε μικρότερα. Το καθένα από αυτά είχε κάποια ιδιαίτερη συμβολή στην πρόοδο. Στο πρώτο αυτό στάδιο ανάπτυξης αντιστοιχεί η στρατιωτική φάση της υλικής ζωής του ατόμου, ο δε τύπος κοινωνικής μονάδας είναι η οικογένεια.

2. Το "μεταφυσικό στάδιο", κατά το οποίο ο άνθρωπος καταφεύγει σε έννοιες αφηρημένες, ενώ στον υλικό τομέα αναπτύσσεται η νομική. Εδώ επικρατεί η οργάνωση σε κράτη.

3. Το "θετικό στάδιο", όπου ο άνθρωπος ανακαλύπτει, με επιστημονική παρατήρηση, τα πραγματικά γεγονότα και προσδιορίζει τους νόμους των φαινομένων. Πρόκειται για το στάδιο της επιστημονικής εξήγησης, στη φάση της βιομηχανικής κοινωνίας. Κατ' αντιστοιχία προς τη φυσική επιστήμη που μπορεί και εξηγεί τα φυσικά φαινόμενα, είναι δυνατή η δημιουργία της επιστήμης εκείνης που θα ανακαλύψει τους νόμους που διέπουν τα κοινωνικά φαινόμενα, που θα μπορεί να τα προβλέψει, και με βάση αυτή την πρόβλεψη ο άνθρωπος θα μπορέσει να αναλάβει την κατάλληλη δράση. Η θεωρία των τριών σταδίων δεν γίνεται δεκτή σήμερα στην κοινωνιολογία και δεν έχει παρά μόνο ιστορική αξία. Εξάλλου, η κοινωνιολογία, μετά τη μαρξιστική θεωρία, δεν δέχεται τη θεωρία για ύπαρξη νόμων που διέπουν τα κοινωνικά φαινόμενα, αντίστοιχων με εκείνους της φυσικής, κι αυτό διότι κάτι τέτοιο θα παρέβλεπε τον δυναμικό χαρακτήρα των κοινωνιών και τη συνεχή τους εξέλιξη αλλά και τον ρόλο των ατόμων σ' αυτήν. Γι' αυτό και μιλάμε μόνο για κοινωνικούς κανόνες ιστορικο-κοινωνικά προσδιορισμένους, που ισχύουν, δηλαδή, σε μια δεδομένη κοινωνία για μια δεδομένη χρονική περίοδο και όχι για αναλλοίωτους νόμους.

Άλλη σημαντική θέση που διατύπωσε στα μαθημάτά του ο Κοντ είναι εκείνη του "οικοδομηματος της ανθρώπινης γνώσης". Σύμφωνα με τον Κοντ, όλες οι επιστήμες μπορούν να ενταχθούν σε μια ομοιογενή θεωρία, στη θετική φιλοσοφία, σχηματίζοντας ένα οικοδόμημα: στη βάση του τοποθετούνται τα μαθηματικά ως γενικότερη και πιο αφηρημένη επιστήμη, πάνω στα οποία οικοδομείται η μηχανική και ιδιαίτερα η αστρονομία ως η μηχανική των ουρανίων σωμάτων. Ακολουθεί η φυσική, έπειτα η χημεία και η βιολογία και, τέλος, η κοινωνιολογία (κοινωνική φυσική), ως η πολυπλοκότερη, ειδικότερη και πιο συγκεκριμένη από τις επιστήμες, η οποία εξετάζει τα φαινόμενα που είναι αμεσότερα στον άνθρωπο.

Άλλη βασική έννοια που εισήγαγε ο Κοντ είναι η διάκριση μεταξύ κοινωνικής στατικής και κοινωνικής δυναμικής. Η κοινωνιολογία μελετά την κοινωνική στατική, δηλαδή τις συνθήκες που ισχύουν σε μια δεδομένη κοινωνία, και την

κοινωνική δυναμική, δηλαδή τους νόμους της συνεχούς κίνησης της κοινωνίας. Η κοινωνική στατική αντιστοιχεί στην ανατομία, εξετάζει δηλαδή τα όντα και την κοινωνία ως υποστάσεις που διαθέτουν την ικανότητα να δράσουν. Αναγκαία προϋπόθεση αποτελεί η ύπαρξη της τάξης η οποία στηρίζεται στην ιδέα μιας καθολικής συναίνεσης μεταξύ των μελών της κοινωνίας. Αυτή είναι που επιτρέπει τη συνεργασία μεταξύ τους και τη δημιουργία ενός καταμερισμού εργασίας, που με τη σειρά του επιτρέπει τη σωστή λειτουργία της κοινωνίας. Εδώ είναι εμφανής η οργανισμική αναλογία που χρησιμοποιεί ο Κοντ, αν και ο ίδιος ουδέποτε ταύτισε τον βιολογικό οργανισμό με την κοινωνία, όπως έκανε ο Σπένσερ* και οι κοινωνικοί δαρβινιστές. Στον Κοντ, αντίθετα, που έδωσε μεγάλη σημασία στην έννοια της αλληλεγγύης και συνεργασίας μεταξύ των ατόμων, οφείλουμε και την έννοια του "αλτρουισμού". Η κοινωνική δυναμική αντιστοιχεί στη βιολογία και εξετάζει τα όντα εν δράσει. Συνδέεται με την έννοια της προόδου και κατ' επέκταση με εκείνη της ανάπτυξης.

Οι ιδέες του Κοντ πέρασαν αρχικά απαρατήρητες μέχρι που ενδιαφέρθηκαν πρώτοι οι Άγγλοι, στη συνέχεια ο Ντυρκαίμ*, ο οποίος επεξεργάστηκε πολλές από τις ιδέες του, και οι Ρώσοι (Κοβαλέβσκυ* και Σορόκιν*), ενώ η ενασχόληση του Κοντ τα τελευταία χρόνια της ζωής του με τη θρησκεία, στην οποία απέδιδε πρωταρχική σημασία για την ευημερία του ατόμου, θα πρέπει να υπήρξε μία από τις αιτίες που για μακρύ χρονικό διάστημα η αμερικανική κοινωνιολογία αλλά και άλλοι κοινωνιολόγοι δεν ασχολήθηκαν με το έργο του, το οποίο τις τελευταίες μόλις δεκαετίες άρχισε να επανεξετάζεται.

Δημ. Τσατσούλης

Κοντιγιάκ (Etienne Bonnot de Condillac, 1715-1780). Γάλλος στοχαστής της εποχής του Διαφωτισμού*. Γεννήθηκε στη Grenoble, χειροτονήθηκε ιερέας της καθολικής εκκλησίας, αλλά με το έργο του υπονόησε την ιδεολογική αυθεντία της Εκκλησίας. Γνωστός κυρίως για τις γνωσιολογικές απόψεις του. Οπαδός της θεωρίας του Locke*, δεχόταν ως μόνη πηγή της γνώσης τις αισθήσεις (sensation) και απέριπτε την ιδέα της εσωτερικής διεργασίας των αισθητηριακών δεδομένων (reflection, κατά τον Locke) ως δεύτερη βαθμίδα οργάνωσης της γνώσης. Έτσι έγινε εισηγητής της πιο ακραίας

Κοντορσέ

"αισθησιαρχίας" με το βασικό έργο του *Πραγματεία για τις αισθήσεις (Le Traité des sensations, 1771)*. Πρέσβευε ότι η ανάπτυξη των ικανοτήτων του ανθρώπου καθορίζεται αποκλειστικά από τις αισθήσεις και τη συνακόλουθη εμπειρία*. Αυτονόητο ότι απέρριπτε κάθε σκέψη για "έμφυτες ιδέες*" (τη γνωστή θεωρία του Descartes*). Δεδομένου λοιπόν ότι ο μόνος δεσμός του ανθρώπινου λόγου με τον αντικειμενικό κόσμο είναι οι αισθήσεις, έπεται ότι ο κόσμος του ανθρώπου είναι το σύνολο των αισθητηριακών δεδομένων που συγκεντρώνει, άρα τείνει να είναι κόσμος υποκειμενικός. Από την άποψη αυτή η αισθησιαρχία του Condillac κινδυνεύει να ολισθησει πολύ κοντά προς τον υποκειμενικό ιδεαλισμό*. Πάντως η αισθησιαρχία* του Condillac συνολικά αντιπαράθεται προς τον ιδεαλισμό του Leibniz* και οποιαδήποτε άλλη θεωρητική αντίληψη για τη γνώση. Αυτή η αντιπαράθεση επέδρασε θετικά για την ανάπτυξη του φιλοσοφικού υλισμού* στη Γαλλία του 18ου αιώνα.

Φ. Κ. Βώρος

Κοντορσέ (Condorcet) Αντώνιος - Νικόλαος. Ο μαρκήσιος ντε Κοντορσέ είναι ένας από τους πιο φημισμένους εκπροσώπους των "ψευδαισθήσεων της προόδου", του πνεύματος που χάραξε τον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό* και τη Γαλλική Επανάσταση. Γεννήθηκε το 1743 στο Ριμπεμόν της Αίσνης. Από πολύ νωρίς ενδιαφέρεται για τα μαθηματικά και συνδέεται με τον Τυργκό* και τον ντ' Αλαμπέρ*, ο οποίος τον εισάγει στους κύκλους των φιλοσόφων του Παρισιού, όπου εγκαθίσταται από το 1762. Το 1769 γίνεται μέλος της Ακαδημίας των Επιστημών, το 1776 εκλέγεται μόνιμος γραμματέας της και το 1782 εκλέγεται στη Γαλλική Ακαδημία. Από τη στιγμή αυτή δραστηριοποιείται στη δημόσια ζωή, είτε υπερασπιζόμενος τα δικαιώματα των γυναικών και των μαύρων είτε προτείνοντας σχέδια για τον μετασχηματισμό της γαλλικής κοινωνίας. Με την έκρηξη της Επανάστασης το 1789, συμμετέχει με τη γραφίδα του στις εξελίξεις, συνεργάζεται με τους γιανκωβίνους και το 1791 εκλέγεται βουλευτής. Συγκρούεται με τον Ροβεσπιέρο και απομονώνεται, πράγμα που δεν θα τον εμποδίσει να εκλεγεί μέλος της Συντακτικής. Το 1793 εκδίδεται διάταγμα σύλληψής του που τον αναγκάζει να κρυφτεί και ταυτόχρονα του δίνει τη δυνατότητα να αφιερωθεί στη συγγραφή του κυριότερου έργου του, του *Σχεδίου για έναν ιστορι-*

κό πίνακα των προόδων του ανθρώπινου πνεύματος. Το έργο αυτό είναι ένας ύμνος στην Επιστήμη και την Επανάσταση και, ταυτόχρονα, ένα κήρυγμα αισιοδοξίας και πίστης στην "αναγκαία και αναπρότερπη πρόοδο του ανθρώπινου πνεύματος" και στο μέλλον της ανθρωπότητας, που έρχεται να εκφράσει με τον πιο έκδηλο τρόπο τις πεποιθήσεις του "αιώνα των Φώτων". Ωστόσο, η σκέψη του Κοντορσέ περιορίζεται σε μια καταγραφή των κατακτήσεων του πνεύματος, χωρίς να παίρνει υπόψη της τους κοινωνικούς ανταγωνισμούς που κρύβονται πίσω από την πάλη των ιδεών, πράγμα για το οποίο του ασκήθηκε κριτική. Το υπόλοιπο συγγραφικό του έργο αναφέρεται κυρίως σε ζητήματα πολιτικής οργάνωσης και στη χρήση των μαθηματικών στις κοινωνικές και τις πολιτικές επιστήμες. Πέθανε υπό άγνωστες συνθήκες στις 28 Μαρτίου 1794, την ε-παύριο της σύλληψής του.

Βιβλιογρ.: Y. Belaval "Présentation" de l' *Esquisse d' un tableau historique des progrès de l' esprit humain*, Vrin, Παρίσι, 1970.- K. M. Baker, *Condorcet. From Natulal Philosophy to Social Mathematics*, University of Chicago Press, Σικάγο - Λονδίνο, 1975.

Ευστάθ. Μπάλιας

κονφορμισμός (από το λατ. conformis = σύμμορφος, ταιριαστός). Η τάση ενός ατόμου να προσαρμόσει, να "συμμορφώσει" τις δικές του γνώμες, την πνευματική στάση του και τους τρόπους συμπεριφοράς του προς τις γνώμες, πνευματική στάση και τρόπους συμπεριφοράς μιας ομάδας. Η κοινωνική ψυχολογία ερευνά τις ψυχικές και κοινωνικές συνθήκες υπό τις οποίες εκδηλώνεται αυτή η τάση. Ορισμένοι συγγραφείς κάνουν τη διάκριση μεταξύ "ομοειδείας" (γαλλ. "conformité") –γνώμης, στάσης, συμπεριφοράς– ως μιας ψυχολογικής ιδιονομίας, και στο κοινωνικό φαινόμενο του κονφορμισμού (conformisme), που τον εννοούν ως την τάση για συμμόρφωση και προσαρμογή προς τις επικρατούσες ιδέες και αξίες του δεδομένου κοινωνικού συστήματος. Η τάση αυτή έχει τις ρίζες της στις κοινωνικές συνθήκες, που εντάσσονται με οργανωμένο τρόπο στους θεσμούς, και τις ιδιόθελα αποδεκτές παραδόσεις, αλλά και στην ενδοτικότητα του ατόμου μπροστά στην πίεση της ιδεολογικής χειραγώγησης και του οικονομικο-πολιτικού ψυχαναγκασμού που ασκεί η άρχουσα τάξη στις συνειδήσεις, μαζί με την απειλή της τιμωρίας που συγκρατεί αυτές τις συνειδήσεις στα πλαίσια των τρόπων σκέψης και δράσης του κοινωνικο-

πολιτικού κατεστημένου. Σε παγκοινωνική κλίμακα οι συνέπειες είναι πολλαπλές: Στον τομέα της "Ηθικής", διαπιστώνεται μια ανατροπή της ιεραρχικής σειράς των μεγάλων ηθικών εννοιών, που είναι: το Καθήκον, πριν απ' όλα, το Δίκαιο, η Ευθύνη, η Αξία και η Απαξία και, τελευταία απ' όλες, η Κύρωση, ο κολασμός. Η ανατροπή αυτής της ιεραρχίας των ηθικών αξιών εκφράζεται, στην κλειστή μέσα στον κονφορμισμό της κοινωνίας, με την Κύρωση που θεωρείται η πρώτη αξία, διότι θεωρείται ως το πρώτο δεδομένο και με βάση αυτήν μετριούνται όλες οι άλλες αντίστροφη σειρά. Στον τομέα της "Επιστήμης", ένας επιστημονικός "πραγματισμός" θα ονομάζει αλήθεια καθετί που θα κρίνεται ωφέλιμο στο επικρατούν δόγμα. Στον τομέα της "Αισθητικής", ένας αισθητικός ακαδημαϊσμός θα ονομάζει Ωραίο την κάθε εξεικόνηση της "σωστής", συμβατικής συμπεριφοράς.

Στις σύγχρονες προηγμένες βιομηχανικές κοινωνίες, ορισμένοι εκπρόσωποι της κοινωνικής ψυχολογίας (Walkør, Heyns κ.ά.) αλλοιώνουν τα γεγονότα με αυθαίρετες γενικευτικές αποφάνσεις, όπως ότι ο κονφορμισμός είναι "ένα μόνιμο και καθοριστικό χαρακτηριστικό του πολιτισμού μας" ή ότι ο αιώνας μας είναι "ένας αιώνας του κονφορμισμού" (βλ. και *δογματισμός*).

Βιβλιογρ.: Georges Bastide, *Traité de l' action morale* (1961). - Herbert Marcuse, *One - dimensional Man* (1964).

Γιάν. Κρητικός

Κοπέρνικος Νικόλαος (Copernicus Nicolaus, 1473-1543). Γεννήθηκε στο Thorn της Πολωνίας από εύπορους γονείς. Σπούδασε φιλοσοφία, μαθηματικά, ιατρική, νομικά, αλλά επέδειξε μεγαλύτερο ζήλο για την Αστρονομία. Από το 1512 ως το τέλος της ζωής του, εγκαταστάθηκε μόνιμα στο Frauenberg, επισκοπική έδρα της Ανατολικής Πρωσίας, όπου ανέπτυξε ποικίλη δραστηριότητα. Ασκώντας κατά κύριο λόγο καθήκοντα κληρικού, ο Κοπέρνικος αφοσιώθηκε ολοκληρωτικά στη μελέτη αστρονομικών ζητημάτων. Αποτελεί σπάνιο παράδειγμα ανθρώπου που έφερε επανάσταση στον χώρο της επιστήμης θεωρώντας τα παλιά δεδομένα που είχε στη διάθεσή του από διαφορετική σκοπιά. Όπως ομολογεί και ο ίδιος, μελετώντας το έργο των αρχαίων Ελλήνων, διαπίστωσε ότι η ιδέα ενός ηλιοκεντρικού συστήματος προϋπήρχε ήδη στις ιδέες του Αρίσταρχου* του Σάμιου. Δίχως να αρνηθεί την ακρίβεια του Πτολεμαϊκού συστήματος –γνωστού στη Δύση ως Αλμα-

γέστη– ο Κοπέρνικος πρότεινε το δικό του σύστημα ως εναλλακτική λύση. Ως γνήσιος Πυθαγόρειος* και μαθητής του εξέχοντα πλατωνιστή Novara, ο Κοπέρνικος επιχείρησε τη σύλληψη της δομής του Σύμπαντος μέσα από απλές μαθηματικές σχέσεις. Σε αντιδιαστολή με το σύστημα του Πτολεμαίου, το οποίο συνίστατο σε συλλογή ξεχωριστών προτύπων για τον κάθε πλανήτη χωριστά, το ηλιοκεντρικό σύστημα του Κοπέρνικου ήταν ένα ενοποιημένο σύστημα, απόρροια των δύο βασικών αρχών που είχε ακολουθήσει: της αρχής της απλότητας και της αρχής της σχετικότητας.

Σύμφωνα με την πρώτη αρχή η φύση επιτυγχάνει τους σκοπούς της με βάση τις λιγότερες απαιτούμενες αιτίες, ενώ, σύμφωνα με την αρχή της σχετικότητας, δεν μπορούμε με βέβαιο τρόπο να αποφανθούμε για την κίνηση ενός σώματος σε σχέση με κάποιο άλλο.

Σύμφωνα με το κοπερνίκειο σύστημα, η ημερήσια κίνηση των ουράνιων σωμάτων οφείλεται στην ημερήσια περιστροφή της Γης γύρω από τον άξονά της και η ετήσια κίνησή τους στην ετήσια περιφορά της γύρω από τον Ήλιο. Ταυτόχρονα ο Κοπέρνικος απέδωσε στη Γη την ικανότητα και μιας τρίτης κίνησης, η οποία εξηγεί το γεγονός ότι, παρά την ετήσια κίνησή της, ο άξονας περιστροφής της δείχνει πάντα προς το ίδιο σημείο της ουράνιας σφαίρας.

Οι απόψεις του Κοπέρνικου κατέφεραν καιριο πλήγμα στις αριστοτελικές θεωρίες που κυριαρχούσαν για πολλούς αιώνες στη Δυτική Ευρώπη. Η εκθρόνιση της Γης από το κέντρο του Σύμπαντος, δηλαδή η απόρριψη ενός γεωκεντρικού συστήματος και η αντικατάστασή του με ένα ηλιοκεντρικό σύστημα που εξηγούσε καλύτερα τις κινήσεις των ουράνιων σωμάτων, έθετε υπό αμφισβήτηση όλο το τότε θρησκευτικό οικοδόμημα. Η θεωρία του Κοπέρνικου οδήγησε στην εικόνα μιας ουράνιας σφαίρας πολύ πιο εκτεταμένης από ό,τι πίστευαν την εποχή εκείνη. Η ιδέα ενός άπειρα μεγάλου Σύμπαντος, στο οποίο η Γη δεν κατέχει κεντρική θέση, συγκίνησε και ώθησε την επιστημονική σκέψη για νέες ανακαλύψεις. Οι απόψεις του Κοπέρνικου εκδόθηκαν ολοκληρωμένες από τον G. Joachim (Rheticus) και με γενικό τίτλο *De Revolutionibus Orbium Coelestium* (Για τις περιφορές των Ουράνιων Σωμάτων), σε βιβλίο αφιερωμένο στον Πάπα Παύλο τον Γ'. Ανάτυπο του έργου έλαβε ο Κοπέρνικος στην κλίνη του θανάτου του, την τελευταία ημέρα της ζωής του.

Γ. Κ. Οικονόμου

Κορνίβ

Κορνίβ Πάβελ Βασιλιεβιτς (1922-1971). Σοβιετικός φιλόσοφος, ακαδημαϊκός, ειδικός στη γνωσιολογία* και την ιστορία της Λογικής*. Ικανός οργανωτής στον τομέα της φιλοσοφικής εκπαίδευσης. Μέλος της Εκτελεστικής Επιτροπής της Διεθνούς Ομοσπονδίας των φιλοσοφικών εταιρειών. Συνεισέφερε πολλά στην επεξεργασία της λογικής της επιστημονικής έρευνας, είναι ο πρώτος από τους σοβιετικούς φιλοσόφους που ερεύνησε, από θέσεις του μαρξισμού, τον ρόλο και τη σημασία του παράλογου στη θεωρία της γνώσης*. Βασικά έργα του: *Η υπόθεση και ο ρόλος της στη γνώση της πραγματικότητας*, Κίεβο, 1962.- *Εισαγωγή στη μαρξιστική γνωσιολογία*, Κίεβο, 1966.- *Διαλεκτική, Λογική, Επιστήμη*, Μόσχα, 1973.- *Γνωσιολογικές και λογικές βάσεις της επιστήμης*, Μόσχα, 1974.

Θεοχ. Κεσσιδης

Κοραής Διαμαντής (ή Αδαμάντιος) (1748, Σμύρνη - 1833, Παρίσι). Γεννήθηκε στη Σμύρνη το 1748 από πατέρα Χιώτη, τον Ιωάννη Κοραή, και μητέρα τη Θωμαή, κόρη του Διαμαντή Ρυσιού. Η ευφυΐα του, η οικογενειακή παράδοση και η προθυμία των γονέων του δυνάμωσαν τον ζήλο του να τελειώσει γρήγορα το σχολείο της γενέτειράς του και να επιδοθεί στην εκμάθηση ξένων γλωσσών (ιταλική, γαλλική, εβραϊκή και λατινική). Η συναναστροφή του με τον Ολλανδό ιερέα της Σμύρνης Βερνάρδο Κευν τον βοήθησε καθοριστικά στην πνευματική εξέλιξη του.

Το 1771 ταξίδευσε στο Άμστερνταμ, όπου παράλληλα με την επίδοσή του στο εμπόριο είχε την ευκαιρία να πλουτίσει τις γνώσεις του και να παρακολουθήσει τα πνευματικά ρεύματα της Ευρώπης. Πολύτιμος οδηγός και δάσκαλός του υπήρξε ο Ολλανδός ιερέας Αδριανός Βουτ.

Στη Σμύρνη γύρισε το 1778, αλλά ο προσανατολισμός του ήταν πια η Ευρώπη, όπου και κατόπιν να πάει για σπουδές το 1782. Γράφτηκε στην Ιατρική σχολή του Montpellier από την οποία αποφοίτησε το 1786 και ανακηρύχτηκε διδάκτοράς της το 1787. Στη διάρκεια των σπουδών του είχε την ευκαιρία να ασχοληθεί ιδιαίτερα με τους αρχαίους ιατρούς, γεγονός που σημάδεψε την περαιτέρω πορεία του. Την επόμενη χρονιά επισκέφθηκε το Παρίσι, το οποίο τον εντυπωσίασε και τον κράτησε για πάντα κοντά του. Δεν άσκησε ποτέ την ιατρική, είχε όμως την ευκαιρία να γνωριστεί εκεί με μεγάλες φυσιογνωμίες της εποχής του, ια-

τρούς, φιλόλογους, φιλόσοφους και πολιτικούς. Παρακολουθούσε με πάθος την πνευματική κίνηση και τις πολιτικές εξελίξεις της Ευρώπης και έζησε από κοντά τη Γαλλική Επανάσταση, η οποία τον επηρέασε βαθιά. Οι φιλολογικές επιδόσεις του τον έκαναν γνωστό στην Αγγλία, Ιταλία, Ελβετία, Γερμανία, Ολλανδία και άλλες χώρες, με τους κλασικούς φιλόλογους των οποίων συνεργαζόταν και αλληλογραφούσε. Επαγγελματικά ασχολήθηκε με τις εκδόσεις και μεταφράσεις αρχαίων ελληνικών κειμένων και ιατρικών βιβλίων. Το αδιάπτωτο ενδιαφέρον του για την Ελλάδα και το πολιτικό πρόβλημά της τον οδήγησε στον συνδυασμό των επιστημονικών ασχολιών του με την πνευματική αναγέννηση της πατρίδας του. Αυτός ο συνδυασμός τον απέτρεψε να δεχτεί θέση πανεπιστημιακού καθηγητή και ακαδημαϊκού στη Γαλλία. Το 1805 εγκαίνιασε την "Ελληνική Βιβλιοθήκη", σειρά αρχαίων ελληνικών συγγραφέων με εισαγωγές και σχόλια, στην οποία εξέδωσε 26 τόμους (μαζί με τα *Πάρεργα*). Οι διαστάσεις των εισαγωγών του ξεπερνούσαν κάθε φιλολογική επίδοση και δείχνουν το εύρος του πνευματικού του ορίζοντα. Πέθανε το 1833 με την ικανοποίηση ότι συνέβαλε με τον αγώνα του στην (έστω μερική) απελευθέρωση της πατρίδας του.

Πολλά από τα βιβλία του ξεχωρίζουν για το ιδεολογικό περιεχόμενό τους. Η *Αδελφική διδασκαλία* (1798) αντικρούει την άποψη του εφησυχασμού των Ελλήνων έναντι των κατακτητών τους, ενώ η μετάφραση του *Περί αδικημάτων και ποινών* του Βεκκαρία (1802 και 1823) δίνει μια πολιτική και κοινωνική θεωρία από τον διαφωτιστικό χώρο. Μνημειώδες έμεινε το *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce* (1803), με το οποίο αποδεικνύει την αυτοαναγέννηση της πατρίδας του από τα μέσα του 18ου αιώνα. Σημαντικοί ακόμη για τις απόψεις και τις επιδράσεις τους είναι οι διάφοροι *Διάλογοί* του (1815-1831), στους οποίους ο Κοραής αναλύει παραστατικά το πολιτικό πρόβλημα της Ελλάδας. Τέλος, τα σοφά *Προλεγόμενα* (1815 και 1833) και τα *Άτακτά* του (1828-1833) είναι σπουδαίες συμβολές σε θέματα παιδείας, γλώσσας και ιστορίας.

Χωρίς να είναι φιλόσοφος, με την επιστημολογική έννοια του όρου, ο Κοραής μελέτησε τη φιλοσοφία της εποχής του και διαμόρφωσε μια φιλοσοφική πεποίθηση, που ο αναγνώστης τη βρίσκει διάσπαρτη στο έργο και την επιστολογραφία του. Ακόμη, χωρίς να είναι πολιτικός

της πράξης, ήταν πάντοτε ενημερωμένος για τα πολιτικά ρεύματα του καιρού του και συγκρότησε μια πολιτική θεωρία που διαπνέεται από τις αρχές του Διαφωτισμού* και τα κηρύγματα της Γαλλικής Επανάστασης. Και στα δύο τον βοήθησε η ανθρωπιστική του παιδεία, που του στάθηκε συνεχής αφητηρία σ' όλες του τις απόψεις. Ελευθερία, δημοκρατία, ισότητα και δικαιοσύνη είναι έννοιες διάχυτες στο έργο και τη ζωή του. Θαυμαστής του Ορθού Λόγου και επιφυλακτικός απέναντι στον Καντ* και τη γερμανική φιλοσοφία, παρατάσσεται με τους Ιδεολόγους που ξεκινούν από τους εγκυκλοπαιδιστές* και τον Διαφωτισμό*, αλλά στέκονται κριτικά απέναντι στις ακρότητες της Γαλλικής Επανάστασης, τον ιακωβινισμό και τις ναπολεόντειες αυθαιρεσίες. Η "μεσότητα", έννοια αρχαιοελληνική, που τον οδήγησε στη γλωσσική θεωρία του για αναβάθμιση της δημοτικής, διέπει όλες του τις θέσεις. Αυτό διακρίνεται πιο καθαρά στην αντίληψή του για την αδιάσπαστη ενότητα των εννοιών "πολιτική" και "ηθική". Οι στενές και ποικίλες σχέσεις του Κοραή με τους Cabanis*, M. J. Chenier, Et. Clavier, Fr. Daunou, Destutt de Tracy*, Cl. Faurel Garat, P. Sue, Fr. Thurot, Volney και πολλούς άλλους επικυρώνουν την πνευματική συγγενεία του με τον κύκλο των Ιδεολόγων, έστω κι αν κάποιες στιγμές ο στοχασμός του γίνεται ριζοσπαστικότερος.

Το πιο χαρακτηριστικό έργο του Κοραή, που συγκεντρώνει το φιλοσοφικό του πιστεύω, είναι η *Διατριβή αυτοσχέδιος περί του περιβοήτου δόγματος των Σκεπτικίων φιλοσόφων και Σοφιστών, νόμω καλόν, νόμω κακόν* (1819). Σ' αυτή ο συγγραφέας της, αντικρούοντας τους ισχυρισμούς του Παναγιώτη Κοδρικά, όχι μόνο αποκαθιστά την ιστορική αλήθεια σχετικά με το δόγμα "νόμω καλόν, νόμω κακόν" αλλά και προχωρεί σε μια συστηματική διατύπωση της αντίθετης αρχής, ότι προϋπήρξε στους ανθρώπους το φυσικό δίκαιο, νόμοι φυσικοί πάνω στους οποίους εδράζονται οι πολιτικοί νόμοι. Από κει και πέρα τον λόγο έχει η παιδεία που, έτσι δεμένη άρρηκτα με τη φιλοσοφία, αποκτά ένα ευρύ νόημα και μια ιδιάζουσα κοινωνικά αποστολή.

Βιβλιογρ.: Δ. Θερειανός, *Αδαμάντιος Κοραής*, Α'-Γ', Τεργεστη, 1889-1890.- Stephen George Chaconas, *Adamantios Korais: A Study in Greek Nationalism*, Νέα Υόρκη, 1942.- "Ερανός εις Αδαμάντιον Κοραήν", Αθήνα, 1965.- Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, 1977.- "Διήμερο Κοραή", Αθήνα, 1984.- Πρακτικά Συνεδρίου "Κοραής και Χίος" Α'-Β', Αθήνα, 1984-1985.

Στέριος Φασουλάκης

Κοράνιο (al - Qur'ān). Είναι το ιερό βιβλίο του Ισλάμ, το οποίο κατά τους μουσουλμάνους περιέχει την τέλεια αποκάλυψη του Θεού προς την ανθρωπότητα.

Η λέξη Qur'ān σημαίνει "ανάγνωσμα" αλλά και "απαγγελία" και δίνεται από το ίδιο το βιβλίο (2, 181 κ.ά.), που αποκαλύφθηκε, λέει, στον προφήτη Μωάμεθ κατά τον μήνα Ραμαντάν, και μάλιστα κατά τη νύκτα του "θείου θεσπισματος" (Κορ. 97, 1 εξ.) και σε αραβική γλώσσα σε μια σπηλιά κοντά στη Μέκκα από τον άγγελο Γαβριήλ, που τον διέταξε να απαγγείλει (ή να διαβάσει) ένα κομμάτι από το ουράνιο αρχέτυπο του Κορανίου, που ήταν οι πρώτοι πέντε στίχοι του 96ου κεφαλαίου. Η μουσουλμανική παράδοση τιμά μεγάλως τη νύκτα της πρώτης αυτής αποκάλυψης, και την τοποθετεί στην 27η του σεληνιακού μηνός Ραμαντάν, ο οποίος καθορίστηκε ως μήνας της επίσημης νηστείας του Ισλάμ.

Η δομή του Κορανίου. Το Κοράνιο σήμερα είναι χωρισμένο σε 114 κεφάλαια, καθένα από τα οποία χωρίζεται σε πολλούς στίχους, που ονομάζονται *άγιατ*, δηλαδή "σημεία" ή "θαύματα" του Θεού. Ως τον θάνατο όμως του Μωάμεθ (632) δεν υπήρχε ενιαίο βιβλίο. Οι αποκαλύψεις του ήταν συγκεντρωμένες σε συλλογές, τις οποίες είχαν καταγράψει οι οπαδοί του, και ιδίως οι γραφείς που είχε μαζί του. Πρώτος ο χαλίφης Αμπού Μπακρ (632-634) συνέλεξε τις συλλογές και κατάρτισε ενιαίο κείμενο. Επειδή όμως ήταν ατελές και κυκλοφορούσαν και πολλές άλλες αποκαλύψεις, ο τρίτος χαλίφης του Ισλάμ, ο Ουθμάν (644-656) συνέστησε επιτροπή ειδημόνων, η οποία συνέλεξε όλες τις αποκαλύψεις, αναθεώρησε το παλαιό κείμενο και κατάρτισε το έως σήμερα επίσημο κορανικό κείμενο. Κατά την κατάρτιση όμως του βιβλίου, οι αποκαλύψεις που δέχθηκε ο Μωάμεθ δεν κατατάχθηκαν κατά χρονολογική σειρά. Έτσι αργότερα ορισμένοι υπομνηματιστές, και στα νεότερα χρόνια και ορισμένοι Ευρωπαίοι ισλαμολόγοι (Nöldeke, Blachère κ.ά.), άσκησαν μια φιλολογικοϊστορική κριτική στις κορανικές αποκαλύψεις και κατέταξαν τα κεφάλαια του Κορανίου σε δύο ομάδες: Σε κείνα που αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια του κηρύγματος του Μωάμεθ στη Μέκκα (610-622) και σε κείνα της δράσεώς του στη Μεδίνα (622-632). Έτσι, αν θέλει κανείς σήμερα να ιδεί το αρχαιότερο κήρυγμα του Μωάμεθ, πρέπει να αρχίσει την ανάγνωση του Κορανίου από το τέλος.

Το Κοράνιο ως αποκάλυψη. Το Κοράνιο,

Κορδάτος

κατά τους πιστούς του Ισλάμ, δεν περιέχει απλώς τη θεία αποκάλυψη, αλλά είναι ο ίδιος ο αιώνιος λόγος του Θεού, η ομιλία του. Ο Θεός μιλά και ο λόγος του είναι αιώνιος. Η αποκάλυψη του λόγου του Θεού είναι ο νόμος και το θέλημά του. Έτσι το Ισλάμ είναι προπαντός θρησκεία του ιερού βιβλίου της αποκάλυψης. Στα μάτια των πιστών ο Θεός αποκαλύπτει τον αιώνιο και αδημιούργητο λόγο του στο Βιβλίο του Κορανίου, που δεν είναι ούτε μια ιστορία του "λαού του Θεού" (όπως η Βίβλος για το Ισραήλ) ούτε της ζωής του Μωάμεθ. Είναι λόγος του Θεού που μέσω αγγέλου του αποκαλύπτει ο Θεός στον προφήτη του και δι' αυτού στην ανθρωπότητα. Ο ανθρωπίνος φορέας της θείας αποκάλυψης, ο προφήτης Μωάμεθ, τιμάται βέβαια κατ' εξοχήν από τους μουσουλμάνους ως ο μεγαλύτερος των προφητών και ο τελευταίος αυτών, αλλά τίθεται τελείως κάτω από τη θεία αποκάλυψη.

Την αποκάλυψη αυτή την είχε ξεχάσει ο κόσμος και την ξαναστέλνει ο Θεός με τον τελευταίο των προφητών, τον Μωάμεθ. Η αποκάλυψη τούτη φυλάσσεται αιωνίως κοντά στον Θεό ως αιώνιος λόγος του. Το ένδοξο Κοράνιο, λέει ο Μωάμεθ, είναι γραμμένο σε πίνακα που φυλάσσεται δίπλα στον Θεό. Αυτό είναι το αρχέτυπό του που είναι "η Μητέρα της Βίβλου".

Το Κοράνιο ως αντίγραφο του ουρανού αρχετύπου περιέχει όλο τον νόμο του Θεού, που δίνεται αποσπασματικώς στα άλλα βιβλία της αποκάλυψης και προηγείται αυτών.

Το Κοράνιο στη ζωή των πιστών. Σύμφωνα με τα παραπάνω, το Κοράνιο είναι ο ακρογωνιαίος λίθος στη ζωή των μουσουλμάνων. Η ισλαμική κοινότητα έχει ως ύψιστο κανόνα πίστεως και νομικό κώδικα της καθημερινής ζωής το Κοράνιο, που είναι ο νόμος του Θεού και άρα ο καταστατικός χάρτης της θρησκείας και της πολιτείας μαζί του Ισλάμ. Κατά την πίστη των μουσουλμάνων δεν υπάρχει πτυχή του μουσουλμανικού βίου που να μην καθορίζεται απ' αυτό. Αφού είναι ο αιώνιος λόγος του Θεού, περιέχει όχι μόνο τις αλήθειες της πίστης, αλλά και όλη την επιστήμη.

Οι βασικές διδασκαλίες του Κορανίου. Επειδή το Κοράνιο θεωρείται λόγος του Θεού που αποκαλύπτει ο Θεός στην ανθρωπότητα, γι' αυτό έχει τη μορφή "συζητήσεων" που κάνει ο Θεός σε πρώτο πρόσωπο με την ανθρωπότητα. Τα κεφάλαιά του όμως δεν έχουν ενιαίο περιεχόμενο· οι στίχοι μιλούν για διάφορα θέματα και πηδούν από θέμα σε θέμα. Αν συστηματο-

ποιήσει κανείς τα θέματα, θα ιδεί ότι οι βασικές διδασκαλίες του Κορανίου είναι η αυστηρή μονοθεΐα, η δημιουργία του κόσμου και του ανθρώπου και ο σκοπός τους και η προσδοκία των εσχάτων.

Το Κοράνιο ως φιλολογικό κείμενο. Το Κοράνιο έχει ρυθμό· είναι γραμμένο σ' ένα είδος πεζοτραγουδίου. Για τον λόγο αυτό και επειδή γράφτηκε στην υψηλή γλώσσα της κεντρικής Αραβίας, θεωρείται πρότυπο της αραβικής γλώσσας. Η ομορφιά του λόγου του θεωρείται επίσης απόδειξη του θείου χαρακτήρα του. Οι μεταφράσεις μπορεί να είναι χρήσιμες για να καταλάβουν τα νοήματα οι μουσουλμάνοι ή οι μη μουσουλμάνοι που δεν κατέχουν την αραβική. Ωστόσο ως αναλλοίωτος λόγος του Θεού το Κοράνιο μπορεί να νοηθεί μόνο στην αραβική, γιατί έτσι αποκαλύφθηκε από τον ίδιο τον Θεό. Γι' αυτό έγκυρο για τη λατρεία είναι μόνο το αραβικό κείμενο.

Βιβλιογρ.: Βλ. άρθρο "al - Kur'ân" στην *Encyclopaedia of Islam (New Edition)*.- Αναστασίου Γιαννουλάτου, *Ισλάμ*, Αθήνα, 1975.- Γρηγ. Ζιάκας, *Ιστορία των θρησκειμάτων*, Β': *Το Ισλάμ*, Θεσσαλονίκη, β' έκδ. 1983, σ. 166-197.

Γρηγ. Ζιάκας

Κορδάτος Γιάννης (1891, Ζαγορά Πηλίου, - 1961). Ιστορικός και κοινωνιολόγος. Σπούδασε νομικά στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας, αλλά δεν άσκησε τη δικηγορία. Υπήρξε μέλος της Σοσιαλιστικής Ένωσης του Βόλου, ιδρυτικό μέλος της "Φοιτητικής συντροφιάς" στην Αθήνα και, για ένα διάστημα, Γενικός Γραμματέας του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος Ελλάδας (του ΚΚΕ).

Κυριότερα είναι γνωστός από το συγγραφικό του έργο. Τα περισσότερα έργα του είναι ιστορικά και διαπνέονται από τη μαρξιστική (υλιστική) ερμηνεία της ιστορίας. Ο Κορδάτος είχε πλούσια κοινωνιολογική κατάρτιση, που επίσης διαποτίζει όλο το συγγραφικό του έργο.

Τα πιο σημαντικά και γνωστά έργα του Κορδάτου είναι: *Η Κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασεως* (έργο - σταθμός στη νεοελληνική ιστοριογραφία), βιβλίο που κυκλοφόρησε σε πολλές εκδόσεις από το 1924 και ύστερα, νόμιμες και παράνομες. Το έργο αυτό προκάλεσε έκπληξη στους επιστήμονες και οργή-αγανάκτηση στους συστηρητικούς κύκλους. Αλλά, τελικά, οι γενικές θέσεις του Κορδάτου έγιναν αποδεκτές και αποτελούν σήμερα θέσεις της επιστήμης της Νεοελληνικής Ιστορίας. Άλλα έργα του ίδιου είναι: η *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας* (αρχαία, βυζαντινή και

νεότερη, ως το 1924) σε 14 ογκώδεις τόμους: η *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Φιλοσοφίας* η *Ιστορία του Αγροτικού Κινήματος στην Ελλάδα* ο *Ιστορικός Υλισμός* (1925) η *Ιστορία του Γλωσσικού μας Ζητήματος* (πυρήνας αυτού του έργου είναι μία προγενέστερη μελέτη του ίδιου με τίτλο: *Λογιωτατισμός και Δημοτικισμός*, 1927) η *Ιστορία του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος* η *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* Η *Παλαιά Διαθήκη στο φως της Κριτικής* (1947) *Εισαγωγή εις την Νομικήν επιστήμην*.

Χαρακτηριστικό των συγγραφέων του Γιάννη Κορδάτου είναι ότι συνοδεύονται από πλούσια τεκμηρίωση με παραπομπές σε πηγές και αρχαιολογικά υλικά.

Αναμφισβήτητα στο πολύπλευρο και ογκώδες αυτό έργο του Κορδάτου υπάρχουν και ατέλειες (μεθοδολογικές και ερμηνευτικές) αλλά κανείς δεν μπορεί να αμφισβητήσει την πρωτοτυπία του έργου αυτού και την πρωτοφανέρωτη τεκμηρίωσή του. Και θυμίζουμε ότι από την αρχή έως το τέλος της συγγραφικής αυτής παραγωγής, που κάλυψε τέσσερις περίπου δεκαετίες, η ερμηνευτική γραμμή που ακολούθησε ο συγγραφέας ήταν μία και αταλάντευτη, αυτή του ιστορικού υλισμού*. Η καταπόνητη ερευνητική προσπάθεια του Κορδάτου και η σταθερή ερμηνευτική του προσέγγιση συντέλεσαν ώστε να δώσει ο συγγραφέας αυτός στους Έλληνες μια καινούρια γένση της ιστορίας τους, έναν τρόπο αναζήτησης της ιστορικής αλήθειας. Περιττό να τονιστεί ότι το έργο αυτό πολεμήθηκε λυσσαλέα από το κατεστημένο και τους ιστοριογράφους του. Μερικά από τα έργα του Κορδάτου κατά καιρούς απαγορεύονταν, ιδιαίτερα *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επαναστάσεως*. Το έργο του Κορδάτου διαπνέεται από την ακοίμητη επιθυμία να φωτίσει ιδεολογικά την ελληνικό λαό. Τον Πρόλογο στην *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Φιλοσοφίας* τον τελειώνει έτσι: "Κλείνω τώρα το προλογικό τούτο σημείωμά μου με τα λόγια του Μαρξ: Η απελευθέρωση του Γερμανού (και του κάθε πολίτη οποιασδήποτε χώρας) σημαίνει την απελευθέρωση του ανθρώπου. Η κεφαλή της απελευθέρωσης είναι η φιλοσοφία, η καρδιά της είναι η φιλοσοφία...".

Στην *Ιστορία του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος* (σελ. 16-17), ο Κορδάτος παραθέτει αποσπάσματα από το *Εγκόλπιον του Εργατικού Λαού* (φυλλάδιο που το κυκλοφόρησε δωρεάν στους χειρώνακτες η Εταιρεία των Φίλων του

Λαού, το 1869). Ένα απ' αυτά είναι και τούτο: «Απερχόμενος το πρωί εις το έργον σου, φίλε χειρώναξ, εισελθε εις την Εκκλησίαν, σφραγίσου δια του σημείου του σταυρού και ειπέ το "Πάτερ Ημών", και ο θεός τον οποίον επικαλείσαι θέλει ευλογήσει τα έργα σου». Έτσι θα συνηθίσει να ζητάει από τον θεό όσα οφείλει να διεκδικεί από τον εργοδότη του.

Φ. Κ. Βώρος

Κορέσσιος Γεώργιος. Προέρχεται από παλιά χιώτικη οικογένεια. Γεννήθηκε μάλλον μετά την άλωση της Χίου από τους Τούρκους το 1566 (η παλιά χρονολογία 1554, ως έτους γεννήσεώς του, θεωρείται σήμερα λανθασμένη). Σπούδασε στην Πάδοβα και διέπρεψε ως ιατρός και φιλόσοφος. Οι σχέσεις του με την οικογένεια των Μεδίκων ίσως τον βοήθησαν να διοριστεί στο πανεπιστήμιο της Πίζας, όπου και δίδαξε από το 1609 έως το 1615. Ύστερα από ένα μεσοδιάστημα άσκησης της ιατρικής στο Λιβόρνο και πιθανώς στη Μασσαλία, κατέληξε στη Χίο πριν από το 1618. Στην ιδιαίτερη πατρίδα του μετρήχeto το επάγγελμα του ιατρού και του δασκάλου (στο σχολείο της αδελφότητας των Αγίων Αναργύρων Εγκρεμού). Ανάμεσα στους μαθητές του, που μιλούν με κολακευτικά λόγια για τον δάσκαλό τους, συγκαταλέγονται ο πρωτοσύγγελος Γρηγόριος ο Μυρμηγκουσιανός και ο Λαυρέντιος Καββάκος. Είχε ακόμη στη Χίο στενές σχέσεις με τη μονή Μουνδών, στην οποία συνήθιζαν να μονάζουν μέλη αριστοκρατικών οικογενειών. Η φήμη του ως πολυμαθούς λογίου και έμπειρου δασκάλου ώθησε την ελληνική κοινότητα της Βενετίας να καλέσει τον Κορέσσιο το 1627 να διδάξει στο εκεί σχολείο της. Ο Κορέσσιος με το αιτιολογικό ότι είναι υπερήλικας και ότι είχε υποχρεώσεις στη Χίο δεν αποδέχτηκε τη θέση (1628). Το 1654 έγραψε δύο επιστολές στον Λέοντα Αλλάτιο* (1588-1669), παρακαλώντας τον να στείλει στο σχολείο των Αγίων Αναργύρων της Χίου τα βιβλία που είχε υποσχεθεί ο τελευταίος. Πέθανε στη Χίο ίσως το 1661 (η παλαιότερη χρονολογία 1641 δεν είναι πιο αποδεκτή) και πάντως μετά το 1654. Το συγγραφικό έργο του Γεώργιου Κορεσσίου είναι τεράστιο, αλλά το περισσότερο ανέκδοτο. Σώζεται σε πολλά χειρόγραφα αποκείμενα σε διάφορες βιβλιοθήκες. Εκτός από κάποια πρώιμα έμμετρα κείμενά του, δημοσιεύτηκαν η *Διήγησις του κλεινού αγώνος των Φλωρεντινών...*, Βενετία, 1611 (ελληνικά και λατινικά), η

Κορίσκος

Operetta intorno al galeggiare de corpi solidi..., Φλωρεντία, 1612, και η *Orazione* στον Φραγκίσκο Μεδίκο (1614). Μετά τον θάνατό του εκδόθηκαν τα θεολογικά έργα *Εγχειρίδιον περί εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος* (1692-1694), *Ακολουθία ασματική του αγίου μάρτυρος Θεοφίλου του Ζακυνθίου μαρτυρήσαντος εν Χίω, Συντομία των ιταλικών αμαρτημάτων του αριθμού*, Λονδίνο, 1854, *Ει χρη τον αιρετικόν αναβαπτίζεσθαι...* (1909) και μερικά άλλα. Ιατρός και λόγιος, ο Γ. Κορέσσιος ήταν περισσότερο γνωστός ως θεολόγος. Η πρώτη σύγκρουσή του με τη δυτική σκέψη έγινε όταν διδάσκει στην Πίζα: προσπάθησε να αντικρούσει (1612) τις απόψεις του μαθηματικού, αστρονόμου και συναδέλφου του Galileo Galilei! Αν και έγραψε αρκετά ιατρικά και φιλοσοφικά έργα, κανένα απ' αυτά δεν εκδόθηκε. Δίνοντας περισσότερη σημασία στον κίνδυνο της Ορθοδοξίας από τους καθολικούς και τους διαμαρτυρόμενους, ο Κορέσσιος καταπολέμησε με πάρα πολλά συγγράμματά του τις απόψεις των τελευταίων και έγινε σύμβουλος (π.χ. το 1631) του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Για την πολεμική του κατακρίθηκε από τον Αλλάτιο, τον Κ. Λούκαρη κ.ά., ενώ επαινέθηκε από πάρα πολλούς ορθόδοξους.

Το φιλοσοφικό του έργο δεν μελετήθηκε, είναι όμως γνωστό ότι έγραψε: *Κατά των λεγόντων μη δειν μανθάνειν, Περί ουρανού, Περί ψυχής, Περί προβλημάτων εις τας ε' αισθήσεις, Εις τα του Αριστοτέλους περί φυσικής ακροάσεως υπομνήματα, Φυσικά ζητήματα και μεταφυσικά σημειώσεις εις την μεταφυσικήν του Αριστοτέλους και άλλα, από τα οποία φαίνεται η προτίμησή του στην αριστοτελική φιλοσοφία. Όλο το έργο και η δράση του, ιδιαίτερα η εκπαιδευτική, έχουν αξία αν μελετηθούν μέσα στα ιστορικά πλαίσια του 17ου αιώνα.*

Βιβλιογρ.: E. Legrand, *Bibliographie hellénique... au dix-septième siècle*, Α'Ε', Παρίσι, 1894-1903.- P. Vancourt, *Georges Corossios...*, "Orientalia Christiana" AB' (1933), σελ. 40 και εξής.- Κ. Άμαντος, *Γεώργιος Κορέσσιος*, Αθήνα, MS' (1935), σελ. 191-204.

Στέριος Φασουλάκης

Κορίσκος. Αναφέρεται από τις πηγές ως μαθητής του Πλάτωνα* πάντοτε όμως μαζί με τον Έραστο*: "Έραστος και Κορίσκοι οι Σκήψιοι" (Διογένης Λαέρτιος, 3, 46). Ο Κορίσκος, λοιπόν, και ο Έραστος ήταν από την Σκήψη της Τρωάδας, παρακολούθησαν μαθήματα στην Ακαδημία του Πλάτωνα και μετά τον θάνατό του (ή λίγο πριν) επέστρεψαν στην πατρίδα

τους. Κατά την παράδοση ο ηγεμόνας του Αταρνέα (πρωτεύουσας της Τρωάδος) παραχώρησε στον Κορίσκο και στον Έραστο τη διοίκηση της Άσσου (πόλης σημαντικής της Τρωάδας επίσης). Εδώ, στην Άσσο τώρα, δηλαδή μετά τον θάνατο του Πλάτωνα (347 π.Χ.) φθάνουν ακόμα δύο από τους σημαντικότερους μαθητές του Πλάτωνα, ο Ξενοκράτης* και ο Αριστοτέλης*, όπου συναντούν τους παλαιούς συμμαθητές τους Έραστο και Κορίσκο και ιδρύουν μια νέα σχολή φιλοσοφίας, ένα είδος προέκτασης της Πλατωνικής Ακαδημίας*. Οι άλλες αρχαίες πηγές που αναφέρουν τον Κορίσκο (Στοβ. Ανθ. VII 53, Ψευδο-Πλάτων, *Επιστ.* 6 και Στράβ. XIII 1, 54) δεν προσθέτουν κανένα νέο στοιχείο γι' αυτόν.

Βιβλιογρ.: E. Zeller, *Die Philosophie der Griechen*, II 1, Darmstadt, 1963.- W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy*, τόμ. 4, Cambridge, 1975.- W. Wilamowitz, *Aristoteles und Athen*, Berlin, 1923.

Βασ. Κύρκος

Κορνούτος, Α. (το πλήρες λατινικό όνομά του: Leucius Annaeus Cornutus: Λεύκιος Ανναίος Κορνούτος). Ο Ανναίος Κορνούτος ανήκει στη μεγάλη σειρά των ηρώων των Στωικών*, που έζησαν και δίδαξαν στη Ρώμη κυρίως αλλά και σε άλλες πόλεις κατά την εποχή της αυτοκρατορίας, όπως είναι γνωστή στη ρωμαϊκή ιστορία η εποχή από τις αρχές του 1ου αι. έως τα μέσα του 3ου αι. μ.Χ. Είναι βέβαια Ρωμαίος στωικός φιλόσοφος, που έλαβε ελληνική φιλοσοφική παιδεία και έγραψε ελληνικά και λατινικά. Συγκεκριμένα ο Ανναίος Κορνούτος έζησε κατά τη βασιλεία του Νέρωνα: γεννήθηκε στο χωριό Λέπτη (περί το 20 μ.Χ.), από όπου κατάγονταν και οι διάσημοι Ρωμαίοι ποιητές Πέρσιος (σατιρικός) και Λουκανός, υπήρξε άλλωστε δάσκαλος και φίλος αργότερα και των δύο αυτών ανδρών. Ανέπτυξε δραστηριότητα στη Ρώμη ως δάσκαλος της φιλοσοφίας και της ρητορικής. Στους μαθητές του αυτή την περίοδο ακριβώς αριθμούνται και οι δύο Ρωμαίοι ποιητές που αναφέραμε (περί το 50 μ.Χ.). Ο Πέρσιος μάλιστα του αφιέρωσε τις πέντε σάτιρές του. Εξορίστηκε από τη Ρώμη μεταξύ των ετών 62-65* δεν είναι σαφείς οι λόγοι της εξορίας του (επί Νέρωνος), αλλά αυτό έγινε μετά τη συνωμοσία του Πείσωνα.

Οι σχέσεις του με τη φιλοσοφία δεν ήταν τόσο πολύ επαγγελματικές όσο μάλλον ενός σκεπτομένου ανθρώπου και διανοητή. Ωστόσο τον απασχόλησαν φιλοσοφικά θέματα, κυρίως σχετικά με τη λογική του Αριστοτέλη* (Καθη-

γορίες), την αθανασία της ψυχής (στωική διδασκαλία, Παναίτιος*) και θέματα μυθολογίας (θεολογία). Πίστευε, π.χ., όπως μαθαίνουμε από τον Ιάμβλιχο* (4ος αι. μ.Χ.), ότι η ψυχή συναποθνήσκει με το σώμα ("συναίρειται η ψυχή τω σώματι, καθάπερ Κορνούτος οίεται", Στοβ., *Εκλογαί* I 922 H, 383, 28 W). Σώθηκε, τέλος, μια μικρή πραγματεία του με τον τίτλο: *Επιδρομή των κατά την ελληνικήν θεολογίαν παραδεδομένων*, όπου ασχολείται με θέματα μυθολογικά (τα ονομάζει θεολογικά) και τα αναλύει ή ερμηνεύει σύμφωνα με την παλαιά αντίληψη των Στωικών, δηλαδή αλληγορικά.

Βιβλιογρ.: E. Zeller, *Die Philosophie der Griechen*, τόμ. III 1, Darmstadt, 1963*.- R. Reppé, *The Fragments of Cornutus' minor Works*, collected by. (1906).- P. Décharme, *La critique des traditions religieuses chez les grecs anciens* (1905).- B. Schmidt, *De Cornuti Theologiae Graecae compendio*, Διατρ., Halle, 1912.- Σχετικό άρθρο του G. Rorca Serra στο "Bull. Assoc. G. Budé", 1963.

Βασ. Κύρκος

Κορυδαλεύς Θεόφιλος (1570-1646). Έλληνας φιλόσοφος των αρχών του 17ου αιώνα, μετακινωτής των ιδεών του νεοαριστοτελισμού στην Ελληνική Ανατολή και θεμελιωτής του φιλοσοφικού στοχασμού στη νεοελληνική παιδεία. Γεννήθηκε στην Αθήνα γύρω στο 1570. Το οικογενειακό του όνομα ήταν Σκορδαλός, το οποίο ο ίδιος μετέβαλε σε Κορυδαλεύς επί το λογιότερον. Εγκύκλιες σπουδές έκανε στα σχολεία της γενέτειράς του, όπου και δίδαξε για κάποιο διάστημα αρχίζοντας το 1590. Το 1600 έφυγε για τη Ρώμη, όπου φοίτησε στο Ελληνικό Κολλέγιο του Αγίου Αθανασίου έως το 1606. Από το 1606 πραγματοποίησε ανώτερες σπουδές φιλοσοφίας και ιατρικής στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας. Για ένα σύντομο χρονικό διάστημα, στα 1609-1610, δίδαξε στη σχολή της Ελληνικής Αδελφότητας της Βενετίας. Στις 5 Ιουνίου 1613 υποστήριξε τη διδακτορική του διατριβή ενώπιον των καθηγητών της ιατρικής και της φιλοσοφικής του Πανεπιστημίου της Πάδοβας και αναγορεύθηκε πανψηφεί διδάκτωρ της φιλοσοφίας και της ιατρικής. Τον Κορυδαλέα παρουσίασε ο καθηγητής του Cesare Cremonini (1550-1631), από τους διασημότερους νεοαριστοτελικούς φιλοσόφους της Πάδοβας την εποχή εκείνη. Το ίδιο έτος (1613) επέστρεψε στην Αθήνα, όπου δίδαξε φιλοσοφία από το 1614. Το 1620 έφυγε για την Κεφαλονιά και το επόμενο έτος για τη Ζάκυνθο, όπου δίδαξε. Το 1622 προσκλήθηκε από τον Οικουμενικό Πατριάρχη Κύ-

ριλλο Λούκαρη (1620-1623, 1623-1635, 1637-1638) στην Κωνσταντινούπολη, όπου άσκησε διδακτικό έργο και έγινε μοναχός. Σφοδρός διώκτης του την εποχή αυτή υπήρξε ο Μελέτιος Συρίγος, που τον κατηγορήσε για αθεΐα. Το 1623 του ανατέθηκε αποστολή πατριαρχικού εξάρχου στη Βενετία. Με την ίδια ιδιότητα επανεμφανίζεται το επόμενο έτος στη Ζάκυνθο. Το 1625 επιστρέφει στην Κωνσταντινούπολη, ονομάζεται "Διδάσκαλος" και δραγομάνος του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Φαίνεται ότι στο στάδιο αυτό απέβαλε το μοναχικό σχήμα, γιατί ξαναχρησιμοποιεί το λαϊκό του όνομα. Το 1628 εγκαθίσταται, για τρίτη φορά, στη Ζάκυνθο, όπου δίδασκει ως το 1636 υπό την προστασία του φίλου του και πρώην μαθητή του Νικοδήμου Μεταξά, αρχιεπισκόπου Κεφαλληνίας και Ζακύνθου. Το 1636 επανέρχεται στην Κωνσταντινούπολη πάλι με πρόσκληση του Λούκαρη και δίδασκει στην Πατριαρχική Ακαδημία. Το 1640 χειροτονείται αρχιεπίσκοπος Ναυπάκτου και Άρτης με το όνομα Θεοδόσιος και το 1641 εγκαθίσταται στην Άρτα όπου ασκεί τα ποιμαντικά του καθήκοντα. Το 1642 παραιτείται και ξαναγυρίζει στην Αθήνα όπου επαναλαμβάνει το διδακτικό του έργο ως τον θάνατό του το 1646.

Το σύνολο του συγγραφικού έργου του Κορυδαλέα παρέμεινε ανέκδοτο κατά τη διάρκεια της ζωής του ίδιου, με μόνη εξαίρεση το επιστολάριο *Περί επιστολικών τύπων* (Λονδίνο, 1625), που γνώρισε τρεις επανεκδόσεις (1743, 1768, 1786). Από τα φιλοσοφικά του έργα εκδόθηκαν τα εξής, πολύ μετά τον θάνατό του: *Εἰς ἅπασαν τὴν Λογικὴν τοῦ Ἀριστοτέλους ὑπομνήματα καὶ ζητήματα* (Βενετία, 1729), *Εἰσοδος φυσικῆς ακροάσεως κατ' Ἀριστοτέλην* (Βενετία, 1779), *Γενέσεως καὶ φθορᾶς περὶ, κατ' Ἀριστοτέλην* (Βενετία, 1780), *Διαιρέσεις τῆς ποιητικῆς καὶ τὰ εἶδη αὐτῆς* (Βενετία, 1781, β' έκδ. 1795). Πλήθος χειρογράφων των έργων του Κορυδαλέα βρίσκονται κατάσπαρτα σε βιβλιοθήκες, ιδίως μοναστηριακές, σ' ολόκληρη την καθ' ημάς Ανατολή. Την πληρέστερη συλλογή χειρογράφων και εντύπων έργων του κατέχει η βιβλιοθήκη της Ρουμανικής Ακαδημίας. Οι φιλοσοφικές ιδέες του Κορυδαλέα βασιζόνταν στον νεοαριστοτελισμό, που διαμορφώθηκε, κυρίως στην Πάδοβα, τον 16ο αιώνα από στοχαστές, όπως ο Tomitanus και ο Zabarella, ως κριτική του σχολαστικού αριστοτελισμού του Μεσαίωνα. Χωρίς να αποδεσμεύεται από τις βασικές κατηγορίες και θέσεις του Αριστο-

Κοσμογονία

τέλη* τόσο στη μεταφυσική* και την οντολογία*, όσο και στη φυσική φιλοσοφία, ο νεοαριστοτελισμός στράφηκε συστηματικά κατά του σχολαστικού θωμισμού* και των μυστικιστικών προεκτάσεων του αβερροϊσμού*, τονίζοντας την έννοια της αιτιότητας, υπογραμμίζοντας ότι ο Θεός δεν αποτελεί το ποιητικό αλλά το τελικό αίτιο του κόσμου, και την υλική βάση και φθορότητα της ψυχής. Σε εποχή έντονων πιέσεων από την Αντιμεταρρύθμιση ο νεοαριστοτελισμός συνέβαλε στην αναζωογόνηση του ουμανισμού της Αναγέννησης, με την κατ' ευθείαν ανασύνδεση με τα πρωτότυπα ελληνικά κείμενα του Αριστοτέλη και των αρχαίων ερμηνευτών του, ιδίως του Αλεξάνδρου Αφροδισιά*.

Ο Cesare Cremonini, δάσκαλος του Κορυδαλέα, δεχόταν την εμπειρική προέλευση της ανθρώπινης γνώσης και αμφέβαλλε για τη δυνατότητα γνώσης του υπερ-αισθητού κόσμου. Συνεπώς, τόσο ο ίδιος όσο και ο Κορυδαλεύς, αποδέχονται την επαγωγή* ως φιλοσοφική μέθοδο και ως τρόπο μελέτης της φύσης. Ο γνωσιολογικός εμπειρισμός διαφαίνεται ως η λογική απόληξη αυτής της φιλοσοφικής τοποθέτησης, η οποία είναι ενδεικτική του μεταβατικού χαρακτήρα του νεοαριστοτελισμού από τη μεσαιωνική σχολαστική* στη νεότερη φιλοσοφία. Παρά την αποδοχή της επαγωγής και τον λογικό προσανατολισμό προς την εμπειρική προέλευση της γνώσης, τόσο ο Cremonini όσο και ο Κορυδαλεύς έμειναν ξένοι προς το σημαντικότερο επιστημονικό επίτευγμα της εποχής τους, που συντελέστηκε στην Πάδοβα, τις αστρονομικές θεωρίες του Γαλιλαίου*. Ο Κορυδαλεύς, που έχει αφήσει μια χειρόγραφη πραγματεία κοσμογραφίας με τίτλο *Γεωγραφικά, ή περί κόσμου και των μερών αυτού*, παρέμεινε αμετακίνητος στην αριστοτελική άποψη του γεωκεντρικού συστήματος. Οι νεοαριστοτελικές απόψεις τόσο του Cremonini όσο και του Κορυδαλέα προκάλεσαν εναντίον τους κατηγορίες για υλισμό* και αθεΐα. Ο Κορυδαλεύς όμως, με τη θεωρία των δύο αληθειών, δηλαδή της αλήθειας που αποκαλύπτει η θρησκεία με την πίστη και της αλήθειας που αποτελεί καρπό της φιλοσοφικής σκέψης, πρότεινε ουσιαστικά τον διαχωρισμό θρησκείας* και φιλοσοφίας*. Συνεπώς, ο ίδιος ο χαρακτήρας της φιλοσοφίας του αναιρούσε τις κατηγορίες των εχθρών του και έκανε δυνατή τη μεταγενέστερη επίσημη αποδοχή της φιλοσοφίας του από την Ορθόδοξη Εκκλησία. Οι διακυμάνσεις του βίου του, αλλά και οι εσωτερικές εντάσεις των

φιλοσοφικών του απόψεων υποδηλώνουν τη θέση του Κορυδαλέα στην πορεία του νεοελληνικού στοχασμού. Η είσοδος και η έξοδος του από τις τάξεις του κλήρου και η συνεργασία του με τους ανακαινιστές ιεράρχες Κύριλλο Λούκαρη και Νικόδημο Μεταξά είναι ενδεικτικές της ασάφειας των θρησκευτικών του πεποιθήσεων και της βούλησής του να συμβάλει στην πνευματική και πολιτισμική ανανέωση του υπόδουλου ελληνισμού. Αντίστοιχα, η προσπάθειά του να διδάξει την επαγωγική μέθοδο και έναν ανανεωμένο αριστοτελισμό* συμβολίζουν την ιδεολογική τομή που ο βιογράφος του χαρακτήρισε ως την απαρχή της ελεύθερης σκέψης στα Βαλκάνια. Θα πρέπει ωστόσο να υπογραμμιστεί ότι η φιλοσοφική κληρονομιά του Κορυδαλέα είχε εξίσου αντιφατική μοίρα με τον ίδιο: η νεοαριστοτελική τάση που εκπροσωπούσε συνυψάνθηκε στο έργο και τη διδασκαλία των επιγόνων του τον 17ο και τον 18ο αιώνα με τις αριστοτελικές καταβολές της συμβατικής παιδείας στην Ορθόδοξη Ανατολή, και ο λεγόμενος "Κορυδαλισμός", που προέκυψε από τη σύζευξη, αποτέλεσε τον άκαμπτο και στείρο φιλοσοφικό αντίπαλο κατά του οποίου στράφηκαν οι εκπρόσωποι του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*.

Βιβλιογρ.: Cléobule Tsourkas, *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'oeuvre de Théophile Corydalée* (1570-1646), Θεσσαλονίκη, 1967.- John Herman Randall, Jr., *The Development of Scientific Method in the School of Padua*, "Journal of the History of Ideas", τόμ. 1, 1940, σελ. 177-206.- Παναγιώτης Κονδύλης, *Η κριτική της μεταφυσικής στη νεότερη σκέψη*, Αθήνα, 1983.- Α. Γ. Μπενάκης, *Ο άλωτοε "Κώδιε Φροντιστηρίου Τραπεζούντος 16"* (Θεοφίλου Κορυδαλέως, *Είσοδος Φυσικής ακρόασης κατ' Αριστοτέλην*) και ο *Ιωάννης ιερέυς και οικονόμος Τραπεζούντος*, "Ο Ερανιστής", τόμ. 5, 1967, σελ. 86-97.

Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης

Κοσμογονία, βλ. Δημιουργία

κοσμοειδωλο. Έννοια με την οποία ονομάζουμε την εικόνα που σχηματίζουμε για τον κόσμο, βασιζόμενοι κυρίως στα πορίσματα και τα δεδομένα των επιστημών. Οι διάφορες επιστήμες –και κυρίως οι φυσικές και οι θετικές– μας οδηγούν σε μια γενικότερη θεώρηση του κόσμου, που δεν αποτελεί πια ένα σύνολο υποκειμενικών και άτακτων εντυπώσεων αλλά μια αντικειμενική εικόνα που βρίσκεται σε τάξη, σύμφωνη προς τους φυσικούς νόμους. Συνεπώς το επιστημονικό κοσμοειδωλο αλλάζει με τις εποχές, ακολουθώντας κι αυτό την ε-

Εξέλιξη των επιστημών. Υπάρχει διαφορά ανάμεσα στο κοσμοειδωλό της αρχαιότητας και σ' αυτό του Μεσαίωνα ή της νευτώνειας φυσικής. Το κλασικό κοσμοειδωλό, όπως ονομαζόταν στις αρχές του αιώνα μας, διαφοροποιήθηκε με τη θεωρία της σχετικότητας ή την ανάπτυξη της κβαντικής θεωρίας. Έτσι το κοσμοειδωλό της σύγχρονης φυσικής μάς έδωσε μια νέα εικόνα του κόσμου, που συμπληρώνει αυτήν του κλασικού κοσμοειδωλού αλλά και διαφοροποιείται από αυτήν.

Αθαν. Κοκολόγος

κοσμοθεωρία. Νεότερος φιλοσοφικός όρος που σημαίνει τη θεωρία περί του κόσμου ως αρμονικής φυσικής ολότητας· η γενική αντίληψη για τα οντολογικά προβλήματα (κοσμοαντίληψη). Ίσως με τους όρους κοσμοθεωρία και βιοθεωρία αποδόθηκαν στην ελληνική οι γερμανικοί όροι: *welt-und Lebensanschauung*. Έμμεσα, περιφραστικά και αδιαμόρφωτα ο όρος εντοπίζεται και στην αρχαία φιλοσοφία, αφού ο Πλάτων αναφέρει "το όλον τούτο κόσμον καλούσι" (*Γοργ.*, 508α3) και ο Αναξαγόρας διδάσκει "τέλος: θεωρήσαι την περί του όλου κόσμου τάξιν" (*A 30*).

Ειδικότερα κοσμοθεωρία είναι σύστημα ή συστήματα γενικευμένων απόψεων και θεωριών που αναφέρονται: 1) στην ερμηνεία της γένεσης και της λειτουργίας του αντικειμενικού κόσμου, που περιβάλλει τον άνθρωπο και στον οποίο ο ίδιος ανήκει ως φυσικό ον, 2) στον προσδιορισμό της θέσης και της σχέσης του ανθρώπου προς αυτό τον κόσμο, και 3) στις πεποιθήσεις, τις ιδέες, τα ιδανικά και τα *desiderata*, που απορρέουν από τις περί κόσμου αντιλήψεις και προσδιορίζουν τις αρχές της ζωής, της γνώσης και της πράξης του ανθρώπου.

Η κοσμοθεωρία μπορεί να είναι ένα άριστα ερμηνευτικό κατασκεύασμα του κόσμου *ad hoc* επιδιωκόμενο, μπορεί όμως να είναι και ένα *a posteriori* νοητικό δημιουργήμα, που προκύπτει ως αποκρυστάλλωμα φυσικοεπιστημονικών, κοινωνικοιστορικών και φιλοσοφικών γνώσεων. Έχει υποστηριχθεί ακόμα ως προς τη γένεση μιας κοσμοθεωρίας η άποψη ότι το υλικό που απορρέει από την έρευνα, που διεξάγουν οι διάφορες επιστήμες, μπορεί και πρέπει να χρησιμοποιείται για τη σύνθεση μιας ενιαίας εικόνας της πραγματικότητας και τη συγκρότηση κοσμοθεωρίας, η οποία στην περίπτωση αυτή θα στηρίζεται όχι μόνο στα πορίσματα της έρευνας της φύσεως, αλλά και θα επηρεά-

ζεται από τα πορίσματα έρευνας του πνευματικού βίου, των σκοπών, των αξιών, του συναισθήματος και της βούλησης.

Σε πολλές περιπτώσεις ως περιεχόμενο της κοσμοθεωρίας θεωρούνται τα στοιχεία (1) και (2), και σ' άλλες περιπτώσεις μόνο το (3). Εξέταση όμως του όρου με δεδομένο ότι σ' ένα βαθμό και ο άνθρωπος είναι "μικρός κόσμος", όπως διδασκε ο Δημόκριτος*, δείχνει ότι μπορεί ο όρος κοσμοθεωρία να έχει περισσότερο, αναφορικά με το περιεχόμενό του, σχέση με τα δύο πρώτα στοιχεία, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι αποκλείεται το τρίτο.

Στη μεταφυσική* επικρατεί η νοητική λειτουργία και η επιστήμη, με τις οποίες ο άνθρωπος συνέθεσε στη διάρκεια του πνευματικού του βίου μέσα στην ιστορία πολλές θεωρίες οντολογικού, κοσμολογικού περιεχομένου για να ερμηνεύσει τη φύση του κόσμου και τις λειτουργίες του. Η κοσμοθεωρία είναι μια σύνθετη στάση ζωής, που προκύπτει από τους παραπάνω προβληματισμούς για τον κόσμο και το "εγώ" μέσα σ' αυτόν. Εκτός όμως από τα αντικειμενικά γνωστικά στοιχεία, στο περιεχόμενο της κοσμοθεωρίας περικλείονται και πολλά υποκειμενικά, που αποτελούν συνδυασμό γνώσης και πίστης, εμπειρίας και μυστικοπάθειας, λογικής και ενόρασης. Έτσι η κοσμοθεωρία δεν είναι μόνο ένα διανοητικό-ερμηνευτικό κατασκεύασμα για την εξήγηση του κόσμου, αλλά είναι μια συνολική εκφραση της ανθρώπινης ύπαρξης από και με εκείνα τα στοιχεία που την επηρεάζουν ή την προσδιορίζουν. Η κοσμοθεωρία μπορεί να οριστεί ακόμα ως αγωνιώδης προσπάθεια της ανθρώπινης ψυχής να συνθέσει μια ενιαία ερμηνευτική αρχή μέσα από τις αντιφάσεις της πραγματικότητας του κόσμου και στη συνέχεια με βάση αυτή να καθορίσει σκοπούς που πρέπει να επιδιώκει, με την επίτευξη των οποίων να διαμορφώνει έναν ανώτερο ατομικό κοινωνικό βίο.

Επίσημα στην ιστορία της φιλοσοφικής σκέψης τον όρο αυτό εισάγει ο W. Dilthey* (1833-1911) με τη διδασκαλία του πάνω στον τρόπο κατανόησης της ιστορίας και καθιερώνει ειδικά με το έργο του *Οι τύποι της κοσμοθεωρίας*. Αφετηρία της φιλοσοφίας του Dilthey για την ερμηνεία της ιστορίας είναι η θέση ότι για την ιστορική έρευνα δεν είναι κατάλληλες οι μέθοδοι των φυσικών επιστημών, αλλά η ψυχολογία, διότι τη φύση την εξηγούμε, ενώ την ιστορία, που είναι η ίδια η ζωή, την κατανοούμε. Εγκαινιάζει έτσι ο Dilthey τον όρο "κατανοού-

κοσμοπολιτισμός

σα ψυχολογία". Με τη μέθοδο αυτή, μελετώντας την παγκόσμια ιστορία και διά μέσου αυτής την εξέλιξη του ανθρώπινου πνεύματος, αναζητεί τους γενικούς τύπους στους οποίους μπορούν να καταταχθούν οι στάσεις τις οποίες λαμβάνει κάθε φορά το ανθρώπινο πνεύμα απέναντι στον κόσμο και τη ζωή. Αυτές οι στάσεις (attitudes) είναι οι κοσμοθεωρίες με τις οποίες ερμηνεύεται η ουσία της ζωής, της οποίας σημαντικές κατηγορίες είναι η αξία, η σημασία, ο σκοπός, η εξέλιξη, το ιδεώδες. Ο Dilthey σε κάθε κοσμοθεωρία διακρίνει τρία στάδια: 1) το "κοσμοειδωλό", δηλαδή την εικόνα της εξωτερικής (φυσικής) πραγματικότητας, 2) την "εμπειρία της ζωής", δηλαδή τη συναισθηματική απήχηση στην ψυχή από την αντιμετώπιση της ζωής, 3) το "ιδεώδες της ζωής", που καθορίζει και θέτει τους πρακτικούς ηθικούς σκοπούς.

Ανάλογα με το ποιο στοιχείο υπερισχύει πρώτο, δεύτερο ή τρίτο διαμορφώνονται τρεις τύποι κοσμοθεωρίας. Όταν υπερισχύει το πρώτο στοιχείο, δηλαδή το "κοσμοειδωλό", προκύπτει φυσιοκρατική κοσμοθεωρία. Τέτοιες κοσμοθεωρίες είναι ο υλισμός* (materialismus), ο θετικισμός* (positivismus), η αισθησιοαρχία* (sensualismus). Όταν υπερισχύει το δεύτερο στοιχείο, δηλαδή η εμπειρία της ζωής, προκύπτει κοσμοθεωρία αντικειμενικής ιδεοκρατίας*, όπως οι φιλοσοφικές θεωρίες του Πλάτωνα, Σπινόζα*, Χέγκελ* κ.ά. Αυτή η κοσμοθεωρία γίνεται από ανθρώπους που προτιμούν την αισθητική θεωρία της πραγματικότητας. Όταν υπερισχύει το τρίτο στοιχείο (το ιδεώδες της ζωής), προκύπτει η κοσμοθεωρία που έχει ως πυρήνα την ιδεοκρατία της ελευθερίας*. Αυτή η κοσμοθεωρία εκφράζει τους ανθρώπους που πράττουν ηθικά, συμπεριφέρονται ηρωικά και είναι πρόθυμοι για αυτοθυσία.

Ο Dilthey υποστηρίζει ότι το τρίτο στοιχείο της κοσμοθεωρίας, δηλαδή η ιδεοκρατία της ελευθερίας, είναι προϊόν του αθηναϊκού πολιτισμού (Αναξαγόρας, Σωκράτης*, Πλάτων, Αριστοτέλης*), το οποίο στη συνέχεια ενστερνίστηκαν οι πατέρες της Εκκλησίας*.

Αυτό που απορρέει από τη διδασκαλία του Dilthey είναι ότι υπάρχουν πολλές κοσμοθεωρίες. Σε κάθε περίπτωση όμως η λειτουργία της κοσμοθεωρίας συνίσταται στο να κάμει τη γενική και καθολική αντίληψη για τον κόσμο συγκεκριμένο και προσδιοριστικό παράγοντα της ζωής του ανθρώπου, στο να παρέχει στη ζωή ευρύτατο και κοσμικό χαρακτήρα, στο να υψώνει το συναίσθημα της ατομικής ζωής στο συναίσθημα της καθολικής ζωής. Γίνεται έτσι η κοσμοθεωρία

αρχή με βάση την οποία διαπλάθεται και διαμορφώνεται ο ανθρώπινος βίος. Ο Paulsen (1846-1908) έγραψε: "κοσμοθεωρία έχει κάθε άνθρωπος". Το πρόβλημα είναι μόνο "αν αυτή είναι κατασκευασμένη από τυχαία αποσπάσματα γνώσης ή θεμελιώνεται πάνω σε πολυμερή έρευνα και γνώση της πραγματικότητας".

Βιβλιογρ.: Θεοδωρακόπουλου Ι. Ν., *Τα σύγχρονα φιλοσοφικά ρεύματα*, Αθήναι, 1966.- R. G. Collingwood, *The Idea of History*, Repr. 1976.

Ι. Γ. Δελλής

κοσμοπολιτισμός. Πολιτική θεωρία που αποκρούει την ένταξη των ανθρώπων σε μια κρατική ή εθνική κοινότητα, προκρίνοντας την "ενότητα του ανθρώπινου γένους" και θεωρώντας, επομένως, όλους τους ανθρώπους "πολίτες του κόσμου". Ο κοσμοπολιτισμός είχε, στις διάφορες ιστορικές περιόδους, διαφορετικό κοινωνικό περιεχόμενο. Ο αρχαίος κοσμοπολιτισμός της ελληνιστικής περιόδου και της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, που ήταν η πρώτη ιστορική μορφή του, διαδόθηκε ιδιαίτερα από τους Στωϊκούς*, από ορισμένους Κυνικούς* και Σοφιστές* και από τον Κικέρωνα*. Στην περίοδο της ανόδου της αστικής τάξης, ο κοσμοπολιτισμός καλλιέργησε τα ευγενή ιδανικά του ουμανισμού* που διδάξε ο αρχαίος κοσμοπολιτισμός. Ορισμένες κοσμοπολιτικές θεωρίες, χωρίς να ανθούνται τη σημασία της εθνικής ενότητας, πρότειναν την ενσωμάτωση του έθνους στην ανθρωπότητα, αντιμαχόμενες την εθνική απομόνωση και τον εθνικιστικό εγωισμό.

Ωστόσο, στην εποχή του ιμπεριαλισμού, ο αστικός κοσμοπολιτισμός προπαγανδίζει την αδιαφορία προς την πατρίδα (σύμφωνα με το αρχαίο λατινικό ρητό "ubi bene, ibi patria" —όπου είναι καλά, εκεί είναι και η πατρίδα), τη δυσπιστία προς τις δημιουργικές δυνατότητες του λαού, την περιφρόνηση και την εγκατάλειψη των εθνικών παραδόσεων και του εθνικού πολιτισμού. Ο σύγχρονος κοσμοπολιτισμός, ως πολιτικό δόγμα, προβάλλει την αντιεπιστημονική και παραπλανητική ιδέα της απεμπόλησης της εθνικής κυριαρχίας και ανεξαρτησίας, παρουσιάζοντας σχέδια για σύσταση ενός "παγκόσμιου κράτους" ή μιας "παγκόσμιας κυβέρνησης", που εκφράζουν τις τάσεις κυριαρχίας των μεγάλων μονοπωλιακών δυνάμεων. Ο κοσμοπολιτισμός είναι η ανάστροφη όψη του αστικού εθνικισμού* και σωβινισμού*. Είναι ο αντίπους του σοσιαλιστικού διεθνισμού (βλ. και *διεθνισμός* και *πατριωτισμός*).

Γιάν. Κρητικός

κόσμος (λατ. mundus, -i, universum και cosmos ή cosmus). Από την ινδοευρωπαϊκή ρίζα κώδ-μος σήμαινε αρχικά "διάταξη", καθώς επίσης μια σκοπιμώς διαρθρωμένη τάξη ως αποτέλεσμα μιας εντολής προς εκτέλεση κάποιου έργου. Η αρχική σημασία του όρου αυτού (κόσμος) καθόρισε επί μακρόν τη φιλοσοφική χρήση του και ανάλογα με τη συνοχή του κειμένου και τα συμφραζόμενα προσλάμβανε διάφορες αποχρώσεις στη φιλοσοφία. Φαίνεται πως η λέξη απαντάται, κατά το πρώτο στάδιο, στον πολιτικό - στρατιωτικό χώρο, π.χ. για τη διάταξη του στρατεύματος ("κόσμος στρατού ή ανδρών", στον Όμηρο). Στον Ηρόδοτο* και στον Θουκυδίδη* η λέξη "κόσμος" σημαίνει την πολιτεία ή το εκάστοτε πολίτευμα μιας πόλεως (Ηρόδ. Ι 65, 4. Θουκ. Β, 48, 4). Πολύ κοντά σ' αυτή τη σημασία βρίσκεται και η χρήση του όρου από τον Πλάτωνα*, τον Αριστοτέλη* και τον Δημόκριτο* (Β 21, Β 180 κ.ά.), δηλαδή τον ακριβή καθορισμό των μορφών των νόμων και της συνταγματικής πολιτείας, καθώς και ως τάξη του βίου και τρόπος ζωής (ιδίως στον Πλάτωνα). Στην πολιτική τάξη της Κρήτης "κόσμοι" καλούνταν οι ανώτατοι άρχοντες της πόλεως (τοπική μάλλον χρήση του όρου). Επισημαίνουμε επίσης, πάντοτε στο αρχικό στάδιο, αναφορά του όρου "κόσμος", σε θέματα κοινωνικής τάξεως και σε σχέση με τη διάταξη των λέξεων μέσα στο ποίημα (ή στους στίχους). Η λέξη χρησιμοποιείται ως συνώνυμη των όρων "τάξεις" και "ευταξία", ή για να δηλώσει το στολίδι και το κόσμημα, την τιμή και την αρετή. Η σημασία που έχει η λέξη "κόσμος" στον Ησίοδο*, ως έννομη τάξη και κόσμος δικαίου (αποτέλεσμα της επέμβασης του Δία;), η ίδια αυτή σημασία στο ηθικό πεδίο συνεχίζεται και στη φυσική φιλοσοφία των Μιλησίων, όπως θα δούμε. Το αντίθετο στον "κόσμο" είναι το "χάος", το αδιάτακτο ή ασύντακτο της φύσεως. Η μετάβαση από τις θρησκευτικές παραστάσεις στην περιοχή και τον χώρο της φιλοσοφίας γίνεται στο έργο του Ησίοδου *Έργα και Ημέραι*. Η λέξη αποκτά καθαρά φιλοσοφικό νόημα στους μεγάλους προσωκρατικούς* φιλοσόφους: σημαίνει το σύμπαν, το κοσμικό σύστημα, τον ουράνιο κόσμο. Δεν είναι βέβαιο αν χρησιμοποίησε τη λέξη αυτή ο Θαλής*: ο Αναξίμανδρος* όμως ξέρει τον όρο αυτόν αλλά δεν τον μεταχειρίζεται για το σύμπαν, όπως πιστεύει η έρευνα, αν και είναι ο πρώτος που αντιλαμβάνεται τον κόσμο ως ορισμένη και αρμονικά διατεταγμένη σφαίρα της γης, του ου-

ρανού και της θάλασσας (ουρανός είναι μια άλλη ονομασία του κοσμικού "όλου"). Ο Ηράκλειτος* αντιλαμβάνεται τον "κόσμον" και τον "λόγον" ως δύο όψεις του όλου, που έχει κοινότητα ("Ξυνόν"). Ο λόγος ως πυρ (θερμότητα) δημιουργεί και συνέχει τον κόσμο, εγγυάται την αιωνιότητα του κόσμου (Β 30). Στον Εμπεδοκλή* "κόσμος" σημαίνει το αποτέλεσμα μιας διατεταγμένης ενότητας μέσω της "φιλότητος" ή μιας διαφοροποιημένης από το "νείκος" καταστάσεως των τεσσάρων στοιχείων. Για τον Αναξαγόρα* ο νους είναι η κεντρική αρχή του κόσμου, ενώ για τους ατομικούς φιλοσόφους, Λεύκιππο* και Δημόκριτο*, "κόσμος" είναι είτε συνώνυμο του ουρανού (αναδεικνύει ωστόσο καλύτερα τη διάταξη των ατόμων) είτε έχει μια πολλαπλότητα χρήσεων, κυρίως ως σύνθετο (όχι απλώς): "μικρός ή μέγας διάκοσμος". Υπάρχει η (δοξογραφική) παράδοση που αποδίδει την πατρότητα του όρου "κόσμος" στον Πυθαγόρα* (καθώς και τη "φιλοσοφία"), δεν φαίνεται όμως πολύ πιθανόν αυτό. Ο Φιλόλαος* μεταχειρίζεται πρώτος τον όρο "κόσμος" και διατυπώνει μια θεωρία για τη σφαιρικότητα και την κίνηση του κόσμου. Ο Πλάτων*, αντίθετα, μεταχειρίζεται τον όρο "κόσμος" ως συνώνυμο του ουρανού, του παντός (παν), του όλου κ.λπ. Ο κόσμος είναι το τελειότερο και κάλλιστον "ζών" και η σύλληψή του είναι σαφώς μαθηματική. Ο Αριστοτέλης* ουσιαστικά συνεχίζει την πλατωνική χρήση του όρου "κόσμος" (ουρανός, όλον, παν κ.λπ.). Το σύμπαν είναι σφαιρικό και ακίνητο, επίσης ο Αριστοτέλης αρνείται το κενό. Στους Επικούρειους* και τους Στωικούς* κυριαρχεί η σημασία: κόσμος = σύμπαν, το παν, την οποία προσδιορίζουν τελεολογικά, κυρίως οι Στωικοί. Ωστόσο υπάρχει μια καιρία διαφορά μεταξύ των δύο αυτών φιλοσοφικών ρευμάτων: οι Επικούρειοι δέχονται την ύπαρξη απείρων πολλών κόσμων, τη δυνατότητα πολλών κόσμων, ενώ κατά τους Στωικούς (και τους Περιπατητικούς*) υπάρχει μόνο ένας αγέννητος και άφθαρτος, αιώνιος κόσμος. Επιπλέον οι Στωικοί μεταχειρίζονται τη λέξη "κόσμος" με πολλές σημασίες: ως κενό, φυσικό χώρο, ως ένα σύστημα, που απαρτίζεται από τον ουρανό, τη γη και όσα υπάρχουν μέσα σ' αυτά με θεολογική - τελεολογική έννοια, όπου κόσμος είναι ο Θεός: με θρησκευτική - θεολογική σημασία κ.λπ., τέλος με τη σημασία του ουρανού. Στην ύστερη αρχαιότητα (στους νεοπυθαγόρειους* και τους νεοπλατωνικούς* κυρίως) ο κόσμος προσλαμβάνει περισσότερο θεολογική

"Κόσμος"

σημασία και χάνει συνεχώς την κοσμική / φυσική του διάσταση. Οι νεοπλατωνικοί* μάλιστα χωρίζουν αυστηρά τον κόσμο των αισθητών από τον "νοητόν κόσμο" ή "αρχέτυπον κόσμο". Στους Ρωμαίους/Λατίνους ο Έννιος εισήγαγε τον όρο "mundus" (= καθαρότητα, στολισμός) αντί του ελληνικού όρου κόσμος.

Στη μεσαιωνική εποχή, και ειδικότερα στην ελληνική βυζαντινή Ανατολή, ο κόσμος είναι συνυφασμένος με τη νέα σημασία που αποδίδει σ' αυτόν η χριστιανική αντίληψη ή "κοσμοθεώρηση", επηρεασμένη ωστόσο από την ελληνική φιλοσοφία. Στη δυτική ευρωπαϊκή (καθολική) σκέψη, κόσμος σημαίνει το σύμπαν, αλλά και το κόσμημα, το στολίδι, τον στολισμό (cosmos, cosmus). Στη νεότερη, τέλος εποχή, μετά τον 17ο αι. και την ανάπτυξη των φυσικών επιστημών, κόσμος σημαίνει το διατεταγμένο όλον, το σύμπαν. Μ' αυτή την έννοια έφθασε ως τις μέρες μας η πρωταρχική σημασία του όρου μαζί με τις αποχρώσεις που συσσωρεύσε η πολιτιστική και κυρίως η επιστημονική ανάπτυξη του ανθρώπου (πβ. κοσμογραφία, κοσμοναύτης, κοσμοδρόμιο κ.λπ.).

Βιβλιογρ.: V. Kranz, *Kosmos und Mensch in der Vorstellung des frühen Griechentum*, στο "Nachr. Ges. Wiss. Gott. math.-phys. Kl." Fachgr. 1 NF 2/7 (1938), σ. 121-161. - H. Sasse, *Kosmein, kosmos, kosmos, kosmos, kosmos*, στο: "Theol. Wörterb. zum NT", hrsg. G. Kittel 3 (1938), σ. 867-898. - E. Kassirer, *Logos, Dike, Kosmos in der Entwicklung der griechischen Philosophie*, Götterborg, 1941. - X. Weigl, *Kosmos und Arché*, Διατρ. Würzburg, 1949. - Κ. Α. Μιχαηλίδης, *Mensch und Kosmos in ihrer Zusammengehörigkeit bei den frühen griechischen Denkern*, Διατρ. (München) Nikosia, 1970. - του ίδιου, *Ο άνθρωπος και ο κόσμος. Μια ερμηνευτική του προσώπου*, Λευκωσία, 1967.

Βασ. Κύρκος

"Κόσμος" ή "Περί κόσμου". Σύγγραμμα φερόμενο μεταξύ των έργων του Αριστοτέλη*, που αποδόθηκε στον Ποσειδώνιο, αλλά στην πραγματικότητα ανήκει σε κάποιον εκλεκτικό του Α' μ.Χ. αι. Ο άγνωστος συγγραφέας του προσπαθεί να διαλλάξει απόψεις του Πλάτωνα*, των Περιπατητικών* και των Στωικών* και το όλο έργο έχει εκλαικευτικό χαρακτήρα. Δέχεται την υπερβατικότητα του θεού αλλά και την ενδοκόσμια ενέργειά του, πράγματα που εκφράζει με ζωηρές εικόνες.

Βιβλιογρ.: Τσέλλερ - Νεστέλ, *Ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας*, μτφρ. Χ. Θεοδωρίδη, Εστία, Αθήνα, 1990, σσ 323, 327.

Ε. Χ.

Κοταρμπίνσκι (Kotarbinski) Ταντέους (1886,

Βαρσοβία - 1981, Βαρσοβία). Πολωνός φιλόσοφος ειδικευμένος στη λογική, βασικός εκπρόσωπος της Σχολής Λβοφ - Βαρσοβίας*. Επεδίωκε τον μέγιστο δυνατό ορθολογισμό* κατά τη γνωστική διαδικασία, όργανο της οποίας θεωρούσε τη λογική ανασυγκρότηση της επιστημονικής γλώσσας, ώστε αυτή να απαλλαγεί από μη μονοσήμαντες και συγκεχυμένες έννοιες. Στράφηκε κατά του υποκειμενικού ιδεαλισμού* και του νεορεαλισμού*, βάσει ιδιότυπου νομιναλιστικού προγράμματος ("ρεϊσμού"). Επιχείρησε τη διατύπωση ορθολογικά ανασυγκροτημένης ηθικής και πραξεολογίας στη βάση αφηρημένων δημοκρατικών και ανθρωπιστικών εννοιών. Έργα του: *Utylitaryzm w etyce Millai Spencera*, Krakow, 1915. - *Wybor pism*. t. 1-2, Warszawa, 1957-58. - *Elementy teorii poznania, Logiki formalnej metodologii nauk*, Wroclaw, 1961.

Δ. Π.

Κοτζιάς Νικόλαος (1814, Ψαρά - 1885, Αθήνα). Καθηγητής της φιλοσοφίας. Μετά την καταστροφή της πατρίδας του από τους Τούρκους κατέφυγε σε άλλες, ελεύθερες ελληνικές πόλεις, όπου και συμπλήρωσε τις σπουδές του. Συστηματικές φιλοσοφικές σπουδές έκανε στη Γερμανία, όπου έμεινε εννέα χρόνια, με δάσκαλο τον Σέλλινγκ*. Το 1846 γύρισε στην Αθήνα και διορίστηκε έκτακτος καθηγητής της ιστορίας της φιλοσοφίας στη Φιλοσοφική Αθηνών. Το 1856 έγινε τακτικός καθηγητής, θέση που κράτησε ως τον θάνατό του. Το 1857-58 έγινε κοσμήτορας της φιλοσοφικής σχολής. Το έργο της ζωής του είναι μια πεντάτομη ιστορία της φιλοσοφίας. Έργα του: *Σχελίγγιος, ήτοι ολίγα τινά περί του βίου και της φιλοσοφίας αυτού*, Αθήνα, 1855. - *Ιστορία της φιλοσοφίας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, τόμοι 1-5, Αθήνα, 1876-78. - *Κρίσεις της ελληνικής ιστορίας Κ. Παπαρρηγοπούλου*, Αθήνα, 1875, κ.ά.

Βιβλιογρ.: *Νεοελληνική Φιλοσοφία Β'*, Βασική Βιβλιοθήκη 36, επιμέλεια Ε. Π. Παπανούτσου, Αθήνα, σελ. 290 επ.

Γρ. Θέμελη - Αλατζόγλου

Κόττης Ιωάννης (1891-1978). Έλληνας κοινωνιολόγος. Δίδαξε στη Ροβέρτειο Σχολή της Κωνσταντινούπολης (1924-27), στην Α.Σ.Ο. Ε.Ε. (1934-1942), στη Βοστώνη και στο Οχάιο. Έργα του: *Εισαγωγή εις την κοινωνιολογίαν*, 1935. - *Κοινωνιολογία της πείνης*, 1937.

Δ. Π.

Κουάιν (Quine) Ουίλλαρντ βαν Όρμαν (γεν. 25.6.1908, Άκρον, Πολιτεία Οχάιο, ΗΠΑ). Κορυφαίος αμερικανός φιλόσοφος, που ασχολείται με τη λογική ανάλυση της γλώσσας της επιστήμης και της κοινής γλώσσας στα πλαίσια μιας νομιναλιστικής (ή ονοματοκρατικής) φιλοσοφικής άποψης σχετικά με το τι υπάρχει και πώς αυτό γνωρίζεται. Άλλες περιοχές ενδιαφέροντός του είναι η λογική*, η φιλοσοφία της, καθώς και η φιλοσοφία των μαθηματικών. Συνδιαλέχθηκε με τον Κύκλο της Βιέννης*, καιτοι ο ίδιος δεν θεωρεί τον εαυτό του λογικό θετικιστή αλλά "λογικό πραγματιστή". Το φιλοσοφικό του στίγμα καθορίζεται από έναν ιδιότυπο νομιναλισμό σύμφωνα με τον οποίο το νόημα μιας λέξης ή μιας πρότασης καθορίζεται από τη θέση της σ' ένα νοηματικό δίκτυο, στο οποίο υπάρχουν κεντρικά και περιφερειακά στοιχεία σε νοηματική αλληλεξάρτηση. Έτσι, σύμφωνα με τον Κουάιν, η λογική του θετικισμού*, η οποία χωρίζει τις προτάσεις σε αναλυτικές, η αλήθεια των οποίων καθορίζεται από τη λογική γλωσσική δομή, και σε συνθετικές, η αλήθεια των οποίων ελέγχεται στην πράξη, δεν ισχύει ακριβώς. Σύμφωνα με τον Κουάιν, όσο πιο περιφερειακή θέση κατέχει μια πρόταση στο νοηματικό δίκτυο τόσο πιο πολύ εξαρτάται από την εμπειρία* και από το πείραμα, ενώ όσο πιο κεντρική θέση κατέχει τόσο πιο πολύ είναι ανεξάρτητη απ' αυτά. Έτσι δεν υπάρχουν προτάσεις αληθείς κατ' απόλυτο τρόπο. Σχετικά με τον έλεγχο εμπειρικών προτάσεων, ο Κουάιν θεωρεί ότι αυτές δεν είναι δυνατόν να ελεγχθούν μεμονωμένα, αλλά μόνον ως μέρη ολοκληρών συστημάτων προτάσεων, θεωριών ή και ομάδων θεωριών. Υπ' αυτή την έννοια δεν υπάρχουν, κατ' αυτόν, προτάσεις των οποίων η αλήθεια είναι άρρωτη από τον εμπειρικό έλεγχο. Πάντως δέχεται ότι η προεξάρχουσα τάση στον επιστημονικό κόσμο είναι αυτή σύμφωνα με την οποία η επιστημονική κοινότητα προτιμά ν' αλλάξει τα περιφερειακά στοιχεία μιας θεωρίας, δηλαδή αυτά που έχουν μεγαλύτερο εμπειρικό περιεχόμενο, παρά τα κεντρικά, όπως αρχές και αξιώματα της λογικής. Είναι με αυτή την έννοια, που η συνθετικότητα μιας πρότασης εξαρτάται από την εμπειρία και η αναλυτικότητα από τη θέση της στο κεντρικό μέρος του συγκεκριμένου νοηματικού δικτύου. Στο θέμα της ύπαρξης αντικειμένων ο Κουάιν θεωρεί ότι οι ισχυρισμοί σχετικά με την ύπαρξη φυσικών αντικειμένων ή ομάδων τους είναι κατανοήσιμοι, ενώ κάτι τέτοιο δεν ισχύει για τα ιδε-

ατά αντικείμενα. Έτσι οι υπαρκτικές προτάσεις σε επίπεδο ιδεατών αντικειμένων (όπως π.χ. στα μαθηματικά) έχουν ή αποκτούν νόημα όχι γιατί βεβαιώνουν την απόλυτη ύπαρξη τέτοιων αντικειμένων, αλλά γιατί ικανοποιούν κριτήρια αλήθειας που εξασφαλίζουν την εσωτερική νοηματική συνοχή της συγκεκριμένης περιοχής στην οποία αναφέρονται οι υπαρκτικές αυτές προτάσεις. Είναι με αυτή την έννοια που θεωρούμε ότι ο Κουάιν υποστηρίζει μια θέση κατασκευαστικού νομιναλισμού στη φιλοσοφία των μαθηματικών.

Διον. Αναπολιτάνος

Κουζάνος Νικόλαος, βλ. *Νικόλαος Κουζάνος*

Κουζέν Βικτωρ (Cousin Victor, Παρίσι 1792 - Κάννες 1867). Γάλλος φιλόσοφος, ακαδημαϊκός δάσκαλος και πολιτικός. Κατά την ακαδημαϊκή του σταδιοδρομία δίδαξε φιλοσοφία στην Εκόλ Νορμάλ (1814-1820) και στη Σορβόννη (1828-1851) και εκλέχθηκε μέλος της Γαλλικής Ακαδημίας (1830) και της Ακαδημίας Ηθικών και Πολιτικών Επιστημών (1832). Ως φιλόσοφος εντάχθηκε αρχικά στους οπαδούς της ψυχολογικής μεθόδου των Ρουαγιέ - Κολλάρ και Μπιράν*, οι οποίοι θεωρούσαν τη μέθοδο αυτή βάση της μεταφυσικής*. Οι φιλοσοφικές απόψεις του Κουζέν χαρακτηρίζονται από εκλεκτικιστικές τάσεις. Υποστήριζε ότι όλες οι φιλοσοφικές αλήθειες είχαν εκφραστεί με τέσσερεις αλληλοδιαδεχόμενους τύπους: αισθησιοκρατία, ιδεοκρατία, σκεπτικισμός και μυστικισμός, και ότι το μόνο που απέμενε στη φιλοσοφία ήταν η κριτική επιλογή των αληθειών που τα τέσσερα αυτά φιλοσοφικά συστήματα είχαν διατυπώσει, με βάση τον "κοινό νοϋ". Ο ίδιος, εφαρμόζοντας τη θεωρία του, προσπάθησε να συμφιλιώσει τα διάφορα φιλοσοφικά ρεύματα και να συνδυάσει τις ιδέες του Καρτέσιου*, της Σκωτικής Σχολής* και του Καντ* σε ένα φιλοσοφικό σύστημα, που το ονόμασε "εκλεκτικισμό". Στη συνέχεια πλησίασε τον γερμανικό ιδεαλισμό* και κατέκρινε τον υλισμό*, και ιδιαίτερα τον γαλλικό του 18ου αι., ο οποίος, κατά τη γνώμη του, στηριζόταν στην αισθησιοκρατία (σενσουαλισμό) του Κοντιγιάκ*. Μεγάλη υπήρξε η συμβολή του Κουζέν στην εκλαίκευση της ιστορίας της φιλοσοφίας στη Γαλλία. Μετέφρασε τα "Απαντα" του Πλάτωνα* (1825-1840) και εξέδωσε έργα των Πρόκλου* (1820-1827), Αβελάρδου*, Πασκάλ*, Καρτέσιου* (1826) κ.ά. στοχαστών. Επίσης

Κούλεϋ

έκαμε ευρύτερα γνωστή στους Γάλλους τη φιλοσοφία του Καντ*, του Χέγκελ* και του Σέλλινγκ*. Έργα του: *Ιστορία της φιλοσοφίας του 18ου αιώνα* (1826), *Μαθήματα ιστορίας και φιλοσοφίας* (1827), *Μαθήματα ιστορίας της νεότερης φιλοσοφίας* (1841), *Φιλοσοφικά μαθήματα περί του Καντ* (1842), *Γενική ιστορία της φιλοσοφίας* (1863).

Βιβλιογρ.: Janet P., *Cousin et son oeuvre* (1885).- Simon J. V., *Cousin* (1891).- Ody H. J., *V. Cousin* (1933).

Απ. Τζαφερόπουλος

Κούλεϋ (Cooley) Τσαρλς Χόρτον (17/8/1864 - 8/5/1929, Αν-Άρμπορ, Μίτσιγκαν). Αμερικανός κοινωνιολόγος και εκπρόσωπος της ψυχολογικής κοινωνιολογίας μαζί με τον Τζ. Χ. Μηντ* και τον Ουίλιαμ Τόμας*. Θεωρείται από τους πλέον προοδευτικούς της εποχής του λόγω της αντίδρασής του προς τον άκρατο φιλελευθερισμό και την ατομοκεντρική αντίληψη και λόγω του ότι ετόνιζε τον κοινωνικό χαρακτήρα της προσωπικότητας* του ατόμου. Στο έργο του *Human Nature and the Social Order*, πήρε θέση απέναντι στο πρόβλημα που απασχολούσε τους επιστημονικούς κύκλους σχετικά με την προτεραιότητα της κληρονομικότητας ή του κοινωνικού περιβάλλοντος στον καθορισμό της ανθρώπινης συμπεριφοράς και υποστήριξε ότι τόσο το κληρονομικό όσο και το κοινωνικό συγχωνεύονται στη νέα προσωπικότητα και παύουν να υπάρχουν ανεξάρτητα. Εκείνο που είναι πραγματικό, συμπληρώνει, είναι η συνολική οργανική διαδικασία. Γι' αυτό και η θεωρία του χαρακτηρίζεται οργανική αλλά δεν έχει καμιά σχέση με εκείνη του Σπένσερ* ή του Σέφλε*, του θεωρούμενου ως κυριότερο εκπροσώπου της οργανισμικής* σχολής. Οι σημαντικότερες έννοιες που εισήγαγε ο Κούλεϋ στην κοινωνιολογία* αλλά και στην κοινωνική ψυχολογία* είναι εκείνη του "κατοπτρικού εαυτού" και εκείνη της "πρωτογενούς ομάδας". Για τον Κούλεϋ δεν υπάρχει παρά μόνο ο "κοινωνικός" εαυτός και αυτός διαμορφώνεται μέσα από την επικοινωνία με τους άλλους και μέσα από τον τρόπο που το άτομο ερμηνεύει το πώς το βλέπουν οι άλλοι. Ο εαυτός, δηλαδή, διαμορφώνεται με βάση το είδωλο που ο καθένας πιστεύει ότι ο εαυτός του σχηματίζει στον καθρέφτη που είναι ο νους του άλλου και με άξονα τον τρόπο που θα ήθελε να τον βλέπει εκείνος. Ο άλλος λειτουργεί ως καθρέφτης. Γι' αυτό και ο όρος κατοπτρικός εαυτός. Στη διαμόρφωση του εαυτού σημαντικό

ρόλο παίζουν αυτές που ο Κούλεϋ αποκάλεσε "πρωτογενείς" κοινωνικές ομάδες. Εξέτασε ιδιαίτερα την οικογένεια, τη γειτονιά και την ομάδα παιχνιδιού και συμπέρανε ότι αυτές κυρίως δίνουν στο άτομο τις πληρέστερες εμπειρίες της κοινωνικής ενότητας οδηγώντας στην ομαδικότητα. Για τον Κούλεϋ δεν υπάρχει η έννοια του "εγώ" χωρίς την αντίστοιχη έννοια του "εσύ", του "άλλου", έτσι ώστε η προσωπικότητα του ατόμου να διαμορφώνεται σ' ένα πλαίσιο κοινωνικών σχέσεων. Η θεωρία του Κούλεϋ υπήρξε προάγγελος των θεωριών που στηρίζονται στην κοινωνική διαντίδραση και συναντώνται όχι μόνο στην κοινωνιολογία (συμβολική διαντίδραση) αλλά και στην ψυχολογία και την κοινωνική ανθρωπολογία.

Δημ. Τσατσούλης

κουλτούρα. Κατά λέξη σημαίνει "καλλιέργεια", από το λατινικό ρήμα *colō* (= καλλιεργώ, επιμελούμαι). Πιο συγκεκριμένα, στον χώρο των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών, ως κουλτούρα έχει επικρατήσει να ονομάζεται η διαμόρφωση της πνευματικής και ηθικής προσωπικότητας* του ανθρώπου, και ειδικότερα η παρουσία αυτής της προσωπικότητας στον χώρο της παιδείας, της πολιτικής, της τέχνης και της ηθικής. Υπό την έννοια, συνειπώς, της παρουσίας, της εκδήλωσης ενός διαμορφωμένου πολιτισμικού χαρακτήρα, η κουλτούρα προσλαμβάνει μια ακόμα διάσταση, αυτήν του αντικειμένου μέσω του οποίου εκδηλώνεται η πολιτισμική προσωπικότητα του ανθρώπου: κουλτούρα μπορεί να είναι πλέον ένας συγκεκριμένος τύπος επίπλου, οικοδομήματος, έργου τέχνης ή καθημερινού εργαλείου. Αυτή η σημασία της κουλτούρας, που υιοθετήθηκε στις νεότερες εθνολογικές και ανθρωπολογικές έρευνες στον αγγλοσαξωνικό κυρίως χώρο, επιδιώκει να συμπεριλάβει κάθε επιστημονικό, καλλιτεχνικό ή τεχνολογικό επίτευμα: και ως προς αυτό τείνει να ταυτισθεί με την έννοια του πολιτισμού. Καθ' όσον όμως γνώση δεν σημαίνει ταυτόχρονα και μόρφωση, η έννοια και η ουσιαστική σημασία της κουλτούρας πρέπει να αναζητηθεί όχι στην επιστήμη και στα διάφορα επιτεύγματα, αλλά στον φορέα του πολιτισμού, τον άνθρωπο: η "παιδεία" ή "μόρφωση" (*Bildung*) του ανθρώπου πρέπει να επισημάνεται στις προθέσεις και στις διαθέσεις του, στους σκοπούς και στα ιδανικά του, και τότε κουλτούρα σημαίνει αρμονία στην ψυχολογική ανάπτυξη, λεπτότητα στο γούστο

και στην κρίση, ευαισθησία και προσπάθεια για πρόοδο.

Παναγ. Πάκος

Κουμαρασουάμι (Coomaraswami) Ανάντα (Κολόμπο Κεϋλάνης, 1877 - Βοστώνη, 1947). Γιος ενός Ινδού δικαστικού και μιας Αγγλίδας, ασχολήθηκε κυρίως με τα θέματα της ανατολικής Τέχνης, την οποία βλέπει πάντοτε σε σχέση με την παράδοση από την οποία πηγάζει. Από την εποχή του Α' Παγκοσμίου πολέμου μέχρι το τέλος της ζωής του ήταν μέλος του ειδικού τεχνικού προσωπικού του Museum of Fine Arts της Βοστώνης. Ασχολήθηκε ιδιαίτερα με την ινδουιστική τέχνη και τον ινδουισμό*, τον οποίο μελέτησε σε βάθος και προσπάθησε ν' απαλλάξει από τις συνήθειες στρεβλώσεις των δυτικών. Εγραψε περίπου σαράντα έργα και εκατοντάδες άρθρων. Από τα έργα του αναφέρουμε: *Elements of Buddhist Iconography* (1935), *A New Approach to the Vedas* (1933), *Hinduism and Buddhism* (1943).

Ε. Χ.

Κούμας Μ. Κωνσταντίνος (1777-1836). Από τους σημαντικότερους και βαθύτερους σε επιστημονική φιλοσοφική σκέψη στοχαστές της νεότερης Ελλάδας. Διδάκτορας της Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου της Λιψίας και αντεπιστάλλον μέλος των Βασιλικών Ακαδημιών του Βερολίνου και του Μονάχου. Δάσκαλος των επιστημών στην ιδιαίτερη πατρίδα του, τη Λάρισα, όπως επίσης και στα Αμπελάκια, στη Σμύρνη (διευθυντής του εκεί Φιλολογικού Γυμνασίου) και στην Κωνσταντινούπολη.

Στο φιλοσοφικό του έργο ο Κ. Μ. Κούμας είναι επηρεασμένος από τη γερμανική φιλοσοφία και κυρίως από τη σκέψη του Καντ* –"του αθάνατου αυτού κλέους της Γερμανίας και δεύτερου Σωκράτη", όπως τον αποκαλεί– από τα έργα του Βολφ*, του Σέλλινγκ* και άλλων νεοκαντιανών* φιλοσόφων. Ακολουθώντας το νήμα ακριβώς της καντιανής σκέψης, ο Κ. Μ. Κούμας τονίζει ότι τον σωστό δρόμο για την αναζήτηση της αλήθειας ακολουθεί μόνο η φιλοσοφία εκείνη που "διαβαίνει μέχρι των αναποδείκτων και ακαταλήπτων, και δια τούτο πολλακίς της διδομεν το όνομα "Διαβατική φιλοσοφία", ως τρόπον τινά διαβαίνουσα πάντα τα καταληπτά, εν μετά το άλλο εκ διαδοχής, και αφικνουμένη έως εις τα ανυπέρβατα και άδυστα, τα οποία ονομάζομεν και ταύτα δια τον αυτόν λόγον διαβατικά εκ του φιλοσοφούντος λόγου λαμβάνοντες καταχρη-

στικώτερον το όνομα" (*Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, τομ. Α', Βιέννη, 1818, σελ. 156).

Στο διδασκαλικό, αλλά και στο πολύ πλούσιο συγγραφικό του έργο, ο Κ. Μ. Κούμας δίνει ιδιαίτερη προσοχή στο πρόβλημα της γνώσης. Υποστηρίζει ότι οι γνώσεις μας, οι έννοιες που σχηματίζουμε, πρέπει να στηρίζονται σε αντικείμενα υπαρκτά, που αποτελούν και τη βάση της γνώσης, και όχι σε πλάσματα της φαντασίας. Για κάθε "νουν υγαινοντα", γράφει, βάση της γνώσης είναι "η έννοια του πραγματικού (του Είναι εν γένει)". Είναι αδύνατη η δημιουργία εννοιών, νοημάτων, που να μην αντανakλούν πράγματα υπαρκτά, δοσμένα, τα σώματα, που δεν είναι άλλο παρά "υλικά όντα". "Ενόημα χωρίς πράγμα είναι μηδέν", γράφει ο Κ. Μ. Κούμας και προσθέτει: "Είναι των αδυνάτων να αποδείξη τις πως εμπορούν να ήναι έννοιαι διορισμένων τινών αντικειμένων και πραγμάτων, ενώ άρχικώς δεν υπάρχουν τα πράγματα" (στο ίδιο, *Κρηπίς της Φιλοσοφίας*, πργρ. Μ'). Και αλλού: «Η πρότασις "Γινώσκω" είναι βεβαία με την "Υπάρχει" πράγμα, με το οποίον αντιστοιχούν αι έννοιαί μου, και το οποίον γινώσκω δια των εννοιών μου τούτων... η πρότασις "Γινώσκω" περιέχεται εις τας "Υπάρχω" και "Υπάρχουσιν άλλα πράγματα εκτός εμού"» (στο ίδιο, τομ. Γ', *Μεταφυσικής μέρος πρώτον*, κεφ. Α', πργρ. ΙΑ'), που αποτελούν το αντικείμενο της γνώσης μας. Αυτή ακριβώς η αντίληψη του βρίσκεται στη βάση του έργου οικοδόμησης, σχηματισμού των γνώσεων που απεικονίζουν καταστάσεις εξωτερικές, ερεθίσματα του εξωτερικού κόσμου, των "σωμάτων", των "υλικών όντων", που αντανakλώνται στον νου μέσω των αισθήσεων. "Πάσα ιδέα", γράφει, "είναι έμμεσος αντίληψις του νοός γινομένη εξ αντίληψων αμέσων, τας οποίας λαμβάνομεν δια των αισθήσεων" (στο ίδιο, τομ. Β', πργρ. ΛΑ'). Η ύλη, σύμφωνα με την αντίληψη του Κ. Μ. Κούμα, είναι καθετί το "αντιληπτόν της εξωτερικής αισθήσεως ή πράγμα υπάρχον εν τόπω, και επομένως εμπειρικών γνώσεως αντικείμενον", το οποίον όμως δεν μπορεί να υπάρχει παρά μόνο σε κίνηση. Είναι αδύνατη η ύπαρξη της ύλης χωρίς την κίνηση, και το αντίθετο. Και γι' αυτό, όπως θα μας πει ο ίδιος στη συνέχεια, "ύλην ονομάζομεν το εν τόπω κινητόν. Πάσα κίνησις συμβαίνει εν τόπω και χρόνω. Απόλυτος κίνησις είναι πράγμα απαρατήρητον και άγνωστον, ωσαύτως και απόλυτος ηρεμία ή μονή εις απόλυτον τόπον" (στο ίδιο, τομ. Γ', πργρ. ΡΛΕ', ΛΡΖ' και σημ.).

Κουν

Εξαιρετικά ενδιαφέρουσες είναι και οι απόψεις του Κ. Μ. Κούμα για τον εξελικτικό χαρακτήρα της γλώσσας, θέμα το οποίο θεωρεί ότι αποτελεί μέρος της όλης προσπάθειας για τον "κοινό του γένους φωτισμό", έργο δηλαδή καθάρα διαφωτιστικό, παιδευτικό.

Γιάννης Καράς

Κουν Τόμας Σάμουελ (Κυην, γεν. 1922). Αμερικανός ιστορικός και φιλόσοφος της επιστήμης. Στο βιβλίο του *Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων*, εκθέτει τη θεωρία για την ιστορική δυναμική της επιστημονικής γνώσης. Στο βασικό του αυτό έργο η ιστορία της επιστήμης εμφανίζεται ως εναλλαγή επεισοδίων του ανταγωνισμού μεταξύ των διαφόρων επιστημονικών κοινοτήτων, τα μέλη των οποίων αποδέχονται καθορισμένα πρότυπα ("παραδείγματα") επιστημονικής δραστηριότητας, δηλαδή σύνολα θεωρητικών κριτηρίων, μεθοδολογικών κανόνων κ.λπ. Όταν μετά τον ανταγωνισμό αυτό επικρατήσει κάποιο από τα πρότυπα, τότε αρχίζει η "κανονική περίοδος" της επιστήμης, η οποία λήγει, όταν το κυρίαρχο πρότυπο πιέζεται από προβλήματα στα οποία δεν μπορεί να προσφέρει απαντήσεις. Ακολουθεί εσωτερική έκρηξη εξαιτίας των συσσωρευμένων προβλημάτων, το πρότυπο καταρρέει και εμφανίζεται η κρίση, την οποία ο Κουν αποκαλεί "επαναστατική περίοδο" της επιστήμης. Κατά την περίοδο αυτή δημιουργούνται νέα πρότυπα και αρχίζει νέος ανταγωνισμός για την επικράτηση. Με την επιβολή του νέου προτύπου αρχίζει νέα "κανονική περίοδος" της επιστήμης, για να επαναληφθεί εκ νέου όλη η διαδικασία. Έργα του: *Copernican revolution*, 1957.- *Sources for history of quantum physics*, 1967.- *The essential tention. Selected studies in scientific tradition and change*, 1977.

Βιβλιογρ.: Πόρους Β. Ν., *Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων και η διαλεκτική της ανάπτυξης της επιστήμης*, 1977.- Λέκτορας Β. Α., *Φιλοσοφία της επιστήμης*, 1973.

Απ. Τζ.

Κουντριάφτσεφ Βίκτορ Ντμίτριγεβιτς (1828-1891). Ρώσος φιλόσοφος και θεολόγος. Καθηγητής της Πνευματικής Ακαδημίας της Μόσχας. Θερμός οπαδός του Πλάτωνα* και βαθύς γνώστης της φιλοσοφίας του (του αποδόθηκε και το προσωνύμιο Κουντριάφτσεφ - Πλατόνοφ). Ένα από τα οξύτερα πνεύματα της ρωσικής φιλοσοφίας του 19ου αι. Μολονότι ορθόδοξος θεολόγος, υποστήριζε την αυτονομία

της φιλοσοφίας έναντι της θρησκείας, επέδειξε ασυνήθιστη ελευθερία σκέψης και δημιούργησε ένα καλά δομημένο σύστημα στο πνεύμα του Χριστιανισμού*.

Ο Κουντριάφτσεφ θεωρούσε ότι το φιλοσοφικό πνεύμα είναι προσανατολισμένο στην αναζήτηση της αλήθειας, η οποία, κατ' αυτόν, συνίσταται στη "συμφωνία" του αντικειμένου με την "ιδέα" του. Στον κόσμο όμως της εμπειρίας*, η ιδέα ενός αντικειμένου συχνά εκφράζεται όχι πλήρως, αλλά ελλιπώς, μονόπλευρα, ακόμη και στρεβλωμένα. Το γεγονός ότι η κατάκτηση της αλήθειας συνίσταται στη σύμπτωση του δέοντος (αυτού που πρέπει να είναι) με αυτό που στην πραγματικότητα είναι, δείχνει ότι στο Είναι* (στο καθετί το υπαρκτό) δεν υπάρχει μία μόνο πλευρά, αλλά δύο, η υλική και η ιδεατή. Και μολονότι οι πλευρές αυτές είναι στενά συνδεδεμένες μεταξύ τους, ωστόσο παραμένουν η καθεμιά αυτοτελής. Ο Κουντριάφτσεφ θεωρεί ότι ο δυϊσμός αυτός, πνεύματος και ύλης, πρέπει να ξεπεραστεί. Το γεγονός ότι οι προσπάθειες υπέρβασης αυτού του δυϊσμού απέβησαν ως τώρα άκαρπες οφείλεται στο ότι το "λογικό αναζητεί την αρχή/στοιχείο, που ενώνει τις δύο πλευρές, στο ίδιο το παγκόσμιο Είναι, ενώ έπρεπε να την αναζητήσει έξω από αυτό, δηλαδή σε μια αρχή διαφορετική από τον κόσμο". Και ο Κουντριάφτσεφ προτείνει την αντικατάσταση του ουσιακού μονισμού*, που βρίσκεται στη βάση μονόπλευρων αντιλήψεων (του υλισμού* και του ιδεαλισμού*) με τον "υπερβατικό μονισμό" (Έργα, τ. Ι, σ. 185).

Ο Κουντριάφτσεφ θεωρεί επίσης ότι η φιλοσοφία δεν έχει το δικαίωμα να εκκινά από το Απόλυτο, είναι όμως αναγκασμένη να προστρέχει σ' αυτό, στην ιδέα του απολύτως τέλει οντος, που ενώνει τα πάντα και είναι υπεράνω των πάντων. Ωστόσο, η επιρροή της θρησκείας επί της φιλοσοφίας πρέπει να είναι "επιρροή συμβούλου και φίλου", χωρίς όμως να φτάνει στα όρια της δεσποτικής πίεσης. Η ιδέα της αυτοτέλειας της φιλοσοφίας, καθώς και της ύπαρξης ενός "Είναι τρίτου τύπου", που ενώνει τις πνευματική/ψυχική και υλική/φυσική διαδικασίες, ήταν το νέο που συνεισέφερε ο Κουντριάφτσεφ στη ρωσική φιλοσοφική σκέψη.

Βιβλιογρ.: Ζενκόφσκι, *Ιστορία της ρωσικής φιλοσοφίας*, τ. Ι, σ. 72-88.

Θεοχ. Κεσσιδης

Κουράντι. Εγελειανός φιλόσοφος. Μαζί με τους Ρόζενκρατς, Έρτμαν, Σάλλερ, Βάτκε κ.ά.

εκπροσωπούσε την ομάδα του "κέντρου" των εγγελευμένων ιδεών, ύστερα από τη διάσπαση του φιλοσοφικού αυτού συστήματος.

Απ. Τζ.

Κουρμούλης Τηλέμαχος (1883-1950). Αξιωματικός του πολεμικού ναυτικού, αυτοδίδακτος στον χώρο της νεότερης ελληνικής φιλοσοφίας. Με τα έργα του: *Θεωρία της γνώσεως* (1922) και *Αι παραισθήσεις της λογοκρατίας* (1933) υποστήριξε την άμεση διαισθητική γνώση.

Απ. Τζ.

Κούρσουλας Νικόλαος (Ζάκυνθος ; - Άγιον Όρος, 1652). Λόγιος κληρικός, διδάκτορας της θεολογίας και της φιλολογίας και αριστοτελικός φιλόσοφος. Οι θεολογικές μελέτες του αποκαλύπτουν επίδραση του δυτικού δόγματος. Έργα του: *Σύνοψις της ιεράς θεολογίας, Υπομνήματα και ζητήματα εις το "Περί γενέσεως και φθοράς" του Αριστοτέλους ..., Ρητορική μελέτη μετά την του Αριστοτέλους ... κ.ά.*

Απ. Τζ.

Κράντωρ (από τους Σόλους της Κιλικίας, περ. 335-275 π.Χ.). Ανήκε στους εκπροσώπους της Αρχαίας Ακαδημίας, μαθητής του Ξενοκράτη* και φίλος του Πολέμωνά* και του Αρκεσίλαου*, στον οποίο άφησε την περιουσία του μετά τον θάνατό του (Διογένης Λαέρτιος, 4, 25). Είναι ο πρώτος υπομνηματιστής του *Τιμαίου** του Πλάτωνα* και αυτόν ακολούθησαν οι μεταγενέστεροι. Πολύ γνωστό στην αρχαιότητα (και με μεγάλη επίδραση στους συγγραφείς της ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής) ήταν το σύγγραμμά του *Περί πένθους* (Διογένης Λαέρτιος, ό.π.: "θαυμάζεται δε αυτού μάλιστα βιβλίον το *Περί πένθους*). Με το βιβλίο αυτό ο Κράντωρ δημιούργησε νέο είδος φιλολογικό, τα παραμυθητικά έργα ή λόγους, και βρήκε πολλούς μιμητές ως την ύστερη αρχαιότητα. Κατά την παράδοση ο στωικός φιλόσοφος Παναίτιος ο Ρόδιος* επαινέσε το σύγγραμμα αυτό του Κράντωρα και ο Πλούταρχος* επηρεασμένος από αυτό έγραψε ειδικό έργο *Παραμυθητικοί προς Απολλώνιον* (δηλαδή λόγοι). Τέλος τον παράφρασε ο Κικέρων* και ως απόληξη αυτής της μακράς σειράς στα έργα της παραμυθητικής φιλοσοφίας αναγνωρίζουμε τον Ρωμαίο συγκλητικό του βου αι. μ.Χ. τον Βοήθιο*, με το περίφημο σύγγραμμά του *De consolatione Philosophiae libri quinque*. (Περί

παραμυθίας της φιλοσοφίας πέντε βιβλία).

Ο Πλούταρχος, που ασχολείται εκτενώς με τον Κράντωρα και το έργο του, αναφέρει ότι ο ακαδημαϊκός αυτός φιλόσοφος διατύπωσε μια προσωπική άποψη για τον πόνο, ως μέσο ψυχικής παιδαγωγίας του ανθρώπου, προλαβαίνοντας βέβαια τις παραπλήσιες θεωρίες της ελληνιστικής εποχής (*Παραμ. προς Απολ.*, κεφ. 3, 6 102). Το απόσπασμα αυτό που αναφέρει ο Πλούταρχος παράφρασε και ο Κικέρων πριν απ' αυτόν στο έργο του *Tusculanae Disputationes* (III, 6, 12) (Τουσκουλάνειες διατριβές). Στον Κράντωρα επίσης αναγνωρίζουμε την πρώτη αντίθεση προς την απάθεια* των Στωικών*, δηλαδή τη θεωρία που προσβεύει την εκκρίωση των παθών. Ο Κράντωρ τώρα θεωρεί τον πόνο, τον σωματικό και τον ψυχικό, ως μία από τις ανάγκες της ανθρώπινης ζωής που έχουν θεϊκή προέλευση. Υπάρχει τέλος στον Πλούταρχο η μαρτυρία (ό.π. κεφ. 27) ότι ο Κράντωρ διέσωσε μια αρχαία αντίληψη (Ορφικοί*, Πυθαγόρειοι*, Πλάτων) ότι η ζωή, το να γεννηθεί κανείς δηλαδή, είναι μια τιμωρία.

Βιβλιογρ.: E. Zeller, *Die Philosophie der Griechen*, τόμ. II 1, Darmstadt, 1963*. - W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy*, IV, Cambridge, 1978. - Susemihl, *Geschichte der griechischen Literatur in alexandrinischen Zeit*, τόμ. I, Leipzig, 1891 (Ανατ. 1965), σ. 118 κ.έ.- Κ. Δ. Γεωργούλης, *Ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας*, Αθήνα, 1994 (ανατύπ.).

Βασ. Κύρκος

Κράουζε (Krause) Καρλ Κρίστιαν Φρίντριχ (Eisenberg, 1781 - München, 1832). Γερμανός ιδεαλιστής φιλόσοφος. Υπήρξε μαθητής του Φίχτε* και του Σέλλινγκ*· κάτω από την επίδραση της διδασκαλίας αυτών εμπνεύστηκε το δικό του φιλοσοφικό σύστημα, που είναι ένα είδος "πανθεισμού" και θυμίζει πολύ τις αντιλήψεις του Πλωτίνου*. Κατά τον Κράουζε, ο θεός είναι και εκτός του κόσμου, ως απροσδιόριστος, και εντός αυτού, διότι είναι το *ον*. Το παν λοιπόν είναι μέσα στον θεό (πανθεϊσμός). Ο κόσμος είναι δημιουργήμα του θεού – είναι ο τρόπος της εκδήλωσής του– και βασίζεται σ' αυτόν. Ο κόσμος, φαινομενικά, έχει μηχανιστική συγκρότηση, στην πραγματικότητα όμως είναι μια δυναμικότητα. Ο άνθρωπος είναι το τελειότερο τμήμα του κόσμου· αποστολή του είναι η επίτευξη του συνολικού αγαθού, που είναι η πραγματοποίηση της ουσίας του θεού. Ο Κράουζε υποστήριζε ακόμη ότι το φυσικό δικαιο πρέπει να βασίζεται στην ηθική και έκαμνε έκκληση για μια παγκόσμια ένωση των λαών.

Κράτης ο Θηβαίος

Τις ιδέες του αυτές τις διδάξε στα πανεπιστήμια Ιέννας, Γοττίνγης και Μονάχου, αλλά και καταδιώχθηκε ως ύποπτος φιλελευθέρων φρονημάτων. Απέκτησε πολλούς οπαδούς, ιδίως στην Ισπανία και τη Λατινική Αμερική, όπου ιδρύθηκαν και σχολές "κραουζισμού", όπως στο Σανς ντελ Ρίο, Χίνερ ντε λος Ρίος κ.α. Έργα του: *Βάση του φυσικού δικαίου* (1803), *Περίγραμμα του συνόλου της φιλοσοφίας* (1804), *Η ιδέα του ουμανισμού* (1825-1828, τόμ. 3) κ.ά.

Βιβλιογρ.: Leonhardi H. v., *K. Ch. F. Krause's Leben und Lehre*, Lpz., 1902.- Morillas J. L., *El Krausismo español*, Mex., 1956.

Απ. Τζαφερόπουλος

Κράτης ο Θηβαίος (περίπου 365-285 π.Χ.). Κυνικός* φιλόσοφος, μαθητής του αρχηγού των κυνικών Διογένη του Σινωπέα* και δάσκαλος του ιδρυτή των στωικών Ζήνωνα του Κιτιέα*. Εξήσε σε έσχατη ένδειξη, περιπλανώμενος από πόλη σε πόλη και διδάσκοντας τη λιτότητα και την περιφρόνηση σε κάθε κοινωνική συμβατικότητα. Από τα γραπτά του Κράτητα έχουν σωθεί αποσπασματικά μερικά στιχουργήματα, που αποτελούν παρωδίες πάνω σε γνωστά έργα ποιητών (του Σόλωνα κ.ά.). Ως δάσκαλος του Ζήνωνα, ο Κράτης προβλήθηκε από την παράδοση ως σύνδεσμος ανάμεσα στις διδασκαλίες των σωκρατικών και των στωικών.

Ε. Ν. Ρούσσος

Κράτης ο ακαδημεικός (ακμή περ. 241 π.Χ.). Ο Κράτης αυτός καταγόταν από την Αθήνα, ανήκει στους αρχαίους ακαδημεικούς φιλοσόφους (ή στους φιλοσόφους της Αρχαίας Ακαδημίας). Μαθητής και φίλος του Πολέμωνος* ("ακροατής και ερώμενος Πολέμωνος", Διογένης Λαέρτιος, IV 21), φαίνεται να σχολάρχησε για πολύ μικρό χρονικό διάστημα στην Ακαδημία* αμέσως μετά τον δάσκαλό του. Μαζί με τον άλλο ακαδημεικό φιλόσοφο, τον Κράντωρα* (και τον δάσκαλό του Πολέμωνα) αποτελούσαν μια φιλοσοφική ομάδα με βαθιά φιλία. Στην ίδια ομάδα ανήκει και ο Αρκεσίλαος* από την Πιτάνη της Κιλικίας, μαθητής του Κράτητα. Άλλος μαθητής του υπήρξε ο Βίων* ο Βορυσθενίτης. Έγραψε έργα φιλοσοφικά, πολιτικής φιλοσοφίας και φιλολογικά περί κωμωδίας. Δεν σώθηκαν παρά μόνο πληροφορίες για τα έργα του. Φαίνεται επίσης ότι ανέπτυξε και πολιτική δραστηριότητα, σύμφωνα με μια πληροφορία του Πλούταρχου* (*Δημήτριος*, 46).

Βιβλιογρ.: E. Zeller, *Die Philosophie der Griechen*, II 1, Darmstadt, 1963* (σ. 994).- Κ. Δ. Γεωργούλης, *Ιστορία*

της ελληνικής φιλοσοφίας, Αθήνα, 1994 (1975).- H. Dorrie, *Der Platonismus in der Antike*, τόμ. 1, Stuttgart, 1983.

Βασ. Κύρκος

Κράτης ο Μαλλώτης (Μαλλός Κιλικίας, 2ος αι. π.Χ.). Στωικός* φιλόσοφος και φιλόλογος ("γραμματικός"), δάσκαλος του Παναίτιου* του Ρόδιου, διευθυντής της περιφημής βιβλιοθήκης της Περγάμου και επικεφαλής της "γραμματικής" σχολής της. Αντίθετα από τον σύγχρονο του Αρίσταρχο τον Σαμόθρακα, που ως επικεφαλής της γραμματικής σχολής της Αλεξάνδρειας εκπροσωπούσε τη θεωρία της Αναλογίας, δηλαδή την άποψη ότι η γλώσσα διαμορφώνεται σύμφωνα με σταθερούς κανόνες και ότι τα γραμματικά φαινόμενα έχουν αναλογίες στις μεταξύ τους σχέσεις ("κατ' αναλογία"), ο Κράτης, ακολουθώντας τις περισσότερο φιλελεύθερες τάσεις των στωικών φιλοσόφων για τη γλώσσα, και ειδικότερα τα διδάγματα του Χρύσιππου*, ως επικεφαλής της Περγαμηνής γραμματικής σχολής εκπροσωπούσε τη θεωρία της Ανωμαλίας, δηλαδή την άποψη ότι η γλώσσα εξελίσσεται "κατ' ανωμαλίαν" με αυθαιρέσιες και ελεύθερες χρήσεις, που διασπούν τις ισχύουσες σε κάθε περίπτωση αναλογίες στα γραμματικά φαινόμενα.

Ε. Ν. Ρούσσος

κρατικομονοπωλιακός καπιταλισμός, βλ. *κεφαλαιοκρατία*

κρατικός καπιταλισμός. 1. Σύστημα κοινωνικοοικονομικών σχέσεων που ανακύπτουν από την άμεση συμμετοχή του κράτους στη διαδικασία της κεφαλαιοκρατικής αναπαραγωγής, είτε από την κρατική ρύθμιση της τελευταίας σε χώρες στις οποίες κυριαρχούν, υφίστανται (χωρίς να κυριαρχούν) είτε διατηρούνται προσωρινά κεφαλαιοκρατικές οικονομικές μορφές. Η ουσία του κρατικού καπιταλισμού καθορίζεται από τον ταξικό χαρακτήρα του κράτους*, την ιστορική συγκυρία και την ιδιοτυπία της οικονομίας της υπό εξέταση χώρας. Βασικό στοιχείο του επί κεφαλαιοκρατίας είναι η κρατική κεφαλαιοκρατική ιδιοκτησία*, που ανακύπτει ήδη από την προμονοπωλιακή κεφαλαιοκρατία ενθαρρύνοντας την πρωταρχική συσσώρευση του κεφαλαίου. Η διεύρυνση του κρατικού καπιταλισμού μπορεί να πραγματοποιηθεί μέσω της κρατικοποίησης επιχειρήσεων και τομέων (κατά κανόνα των λιγότερο κερδοφόρων και των πλέον κεφαλαιοβόρων), της

εκτέλεσης έργων υποδομής, της ανάπτυξης συστήματος κρατικής συμμετοχής σε ιδιωτικές επιχειρήσεις, της ίδρυσης παραρτημάτων κρατικών επιχειρήσεων σε νέους τομείς κ.λπ. Στις ιμπεριαλιστικές χώρες (βλ. *ιμπεριαλισμός*) ο κρατικός καπιταλισμός συνιστά σημαντικό μέσο δραστικού κρατικού παρεμβατισμού στην οικονομία, μοχλό για την αναδιάρθρωση της οικονομίας (που διαμορφώθηκε σε συνθήκες αποικιακής είτε νεοαποικιακής εξάρτησης) σε κατεύθυνση που εξαρτάται από τον κεφαλαιοκρατικό ή μη κεφαλαιοκρατικό προσανατολισμό τους. Κατά τη μεταβατική περίοδο από την κεφαλαιοκρατία στον "σοσιαλισμό", ο κρατικός καπιταλισμός συνιστά ειδική μορφή υπαγωγής της δραστηριότητας των κεφαλαιοκρατικών επιχειρήσεων στη "δικτατορία του προλεταριάτου", με στόχο την προετοιμασία των όρων για τη σοσιαλιστική κοινωνικοποίηση, αρχικά των κλάδων στους οποίους έχει επιτευχθεί ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας και προοπτικά του συνόλου της παραγωγής. Ο κρατικός καπιταλισμός στη μεταβατική περίοδο συνιστά, κατά το Λένιν*, "κοινωνικοοικονομική δομή" ελεγχόμενη από το προλεταριακό κράτος, περιορισμένη ως προς τα χρονικά πλαίσια, το πεδίο και τους όρους δραστηριότητας της μέσω αντίστοιχων μηχανισμών ελέγχου. Η λειτουργία του κατευθύνεται στα πλαίσια του κρατικού σχεδιασμού κατά του μικροαστικού στοιχείου, για την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και τον βαθμιαίο μετασχηματισμό των ιδιωτικών επιχειρήσεων σε σοσιαλιστικές. Οι εθνικές και ιστορικές ιδιομορφίες καθορίζουν τη μορφή και τους ρυθμούς των παραπάνω διαδικασιών. Π.χ. στη Σοβιετική Ρωσία υπήρχε ως εκμίσθωση κρατικών επιχειρήσεων, κοινοπραξίες, ιδιωτικό εμπόριο, εκχωρήσεις σε ξένο κεφάλαιο κ.ά.

2. Όρος με τον οποίο ορισμένες ιδεολογικές τάσεις (μαρξιστικής και μη μαρξιστικής αναφοράς) χαρακτηρίζουν το καθεστώς που αναπτύχθηκε μετά την Οκτωβριανή επανάσταση του 1917 στην ΕΣΣΔ και αργότερα σε άλλες χώρες σοσιαλιστικού προσανατολισμού. Οι τάσεις αυτές προτάσσουν την έντονη κρατική παρουσία στα εν λόγω καθεστώτα, στα οποία προσάπουν κεφαλαιοκρατικές ιδιότητες, χωρίς να είναι σε θέση να αποδείξουν, κατ' αρχήν σε επίπεδο πολιτικής οικονομίας, την ύπαρξη μηχανισμού παραγωγής και ιδιοποίησης υπεραξίας, που θα έπρεπε να τα χαρακτηρίζει, και όλου του πλέγματος των ανάλογων κοινωνικο-

οικονομικών κ.λπ. σχέσεων. Η ανοικτή αστική αντεπανάσταση* που δρομολογήθηκε σ' αυτές τις χώρες από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 με κύριο στόχο ακριβώς την παλινόρθωση των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων, μέσω της δημιουργίας ορισμένου κρατικού καπιταλισμού, συνιστά πρακτική ανασκευή των ισχυρισμών των εν λόγω τάσεων για τα προηγούμενα καθεστώτα αυτών των χωρών.

Βιβλιογρ.: Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, Αθήνα, Σ.Ε.- Β. Ι. Λένιν, *Το οικονομικό περιεχόμενο του ναροντικισμού...*, "Άπαντα", Σ.Ε., τ. 1.- Σ. D. Brunhoff, *Κράτος και κεφάλαιο*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1983.- Γ. Σαμαρά, *Κράτος και κεφάλαιο στην Ελλάδα*, Σ.Ε., Αθήνα, 1982.- Σ. Μαγκλιβέρα, *Ο κρατικός τομέας της οικονομίας στην Ελλάδα και η κρίση*, Σ.Ε., Αθήνα, 1988.- Τ. Κλιφ, *Κρατικός καπιταλισμός στη Ρωσία*, Παρουσία, Αθήνα, 1983.

Δ. Πατέλης

κρατικός σοσιαλισμός. Κρατικός σοσιαλισμός ονομάστηκε το κοινωνικο-πολιτικό καθεστώς που προέκυψε από την κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας και την ενσάρκωση της ιδέας της κοινοκτημοσύνης από το κράτος. Η έννοια αυτή παραπέμπει στον σοσιαλισμό και στη θεωρία της επανάστασης, όπως διατυπώθηκε από τον Λένιν* και υλοποιήθηκε στα πλαίσια της πρώην Σοβιετικής Ένωσης και των άλλων χωρών του "υπαρκτού σοσιαλισμού", που ακολούθησαν το πρότυπό της. Σύμφωνα με τη θεωρία του Λένιν, η πορεία προς τον κομμουνισμό προϋπέθετε ένα αυστηρά οργανωμένο κόμμα και ένα αντίστοιχο ισχυρό και συγκεντρωτικό προλεταριακό κράτος, το οποίο όφειλε να οικοδομήσει τον σοσιαλισμό και να διαλύσει κάθε αντίσταση της αντίπαλης αστικής τάξης σε όλα τα επίπεδα της κοινωνίας και, κυρίως, σε αυτό της οικονομίας. Τα θεμέλια του κράτους αυτού του τύπου ήταν η κρατική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής (κυρίως της βιομηχανίας), το μονοπώλιο του εξωτερικού εμπορίου και η κεντρική σχεδιοποίηση. Το ιδιωτικό κεφάλαιο καταργήθηκε σχεδόν εξ ολοκλήρου, ανάλογα με την περίπτωση, και η αγορά κατείχε μια περιορισμένη και ελεγχόμενη θέση στη σοσιαλιστική οικονομία. Ο κρατικός συγκεντρωτισμός, η ταύτιση κράτους/κόμματος, η λατρεία του ηγέτη (Στάλιν), η κρατική προπαγάνδα και η τρομοκρατία υπήρξαν τα θεσμικά και τα ιδεολογικά μέσα που χρησιμοποιήθηκαν για την επίτευξη των στόχων του σοσιαλισμού. Ιδιαίτερα στην πρώτη φάση θεμελίωσης του σταλινικού κράτους (1929-1934), παρατηρείται η βίαιη εκβιομηχάνιση και η κο-

κράτος

λεκτιβοποίηση της γης με την εκτέλεση χιλιάδων αγροτών που αντέδρασαν σ' αυτή (κυρίως των εύπορων κουλάκων). Πολλοί διανοούμενοι από την εσωτερική αντιπολίτευση ή από τις δυτικές χώρες άσκησαν έντονη κριτική στις μεθόδους και την οργάνωση αυτού του κράτους, θεωρώντας ότι πρόδιδε τα ιδανικά είτε του σοσιαλισμού είτε της δημοκρατίας και του ανθρωπισμού: ορισμένοι το χαρακτήρισαν ως "κρατικό καπιταλισμό" (Κάουτσκι) ή ως "γραφειοκρατικό εργατικό κράτος" (Τρότσκι), ενώ άλλοι θεώρησαν ως βασικό του γνώρισμα τον "ολοκληρωτισμό" (Αρεντ").

Βιβλιογρ.: G. Labica, *Le Marxisme - Léninisme. Eléments pour une critique*, εκδ. B. Huisman, Παρίσι, 1984.- Ζαν Ελληνστάιν, *Ιστορία της Σοβιετικής Ένωσης*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1977.

Ευστάθ. Μπάλιας

κράτος (αγγλ. State, γαλλ. État, γερμ. Staat). Το αποφασιστικό πολιτικό όργανο εξουσίας στα χέρια ορισμένων τάξεων για την επιβολή των συμφερόντων τους. Διαμέσου του κράτους, η οικονομικά κυρίαρχη τάξη αναδειχνεται, κατά κανόνα, σε πολιτικά κυρίαρχη τάξη. Η φύση του κράτους καθορίζεται από τη φύση της κυρίαρχης μέσα σ' αυτό κοινωνικής τάξης. Μέσω αυτού η τάξη αυτή ασκεί την εξουσία της, τη δικτατορία της. Χρησιμοποιεί για τούτο τον σκοπό ορισμένα μέσα και θεσμούς, κυρίως τον στρατό, την αστυνομία, τον κρατικό γραφειοκρατικό μηχανισμό, τη νομοθεσία, τα δικαστήρια, τις φυλακές, τη φορολογική και δημοσιονομική πολιτική, τη δημόσια εκπαίδευση κ.λπ. Το κράτος είναι σημαντικό στοιχείο του συστήματος της πολιτικής οργάνωσης μιας κοινωνίας, εκφράζει την οικονομική δομή και, ιδιαίτερα, τις ταξικές σχέσεις αυτής της κοινωνίας. Ως μορφή οργάνωσης ολόκληρης της κοινωνίας, το κράτος ασκεί, ταυτόχρονα, γενικές κοινωνικές λειτουργίες, ζωτικές για το σύνολο, και ειδικές ταξικές, που απορρέουν από τον ταξικό χαρακτήρα της πολιτικής εξουσίας, ο οποίος και αποτελεί την ουσία του κράτους. Οι δυο αυτές λειτουργίες δεν είναι παράλληλες, αλλά υπόκεινται σε αλληλοδιείσδυση, με την έννοια ότι τα γενικά κοινωνικά καθήκοντα εκτελούνται, όσον καιρό υπάρχουν κοινωνικές τάξεις, εντός και διαμέσου των ειδικών λειτουργιών που έχουν τον χαρακτήρα ταξικής κυριαρχίας. Το κράτος είναι προϊόν ιστορικό. Γεννήθηκε στην πορεία αποσύνθεσης του "πρωτόγονου κοινοτικού σχηματισμού", με την εμφάνιση της ατομικής ιδιοκτησίας και της διαίρεσης της κοι-

νωσίας σε τάξεις ριζικά αντίθετες. Τη θέση της χαρακτηριστικής για την πρωτόγονη κοινότητα κοινωνικής ένοπλης δύναμης που μεριμνούσε για τα συμφέροντα του συνόλου την παίρνει τώρα το κράτος ως ειδικό όργανο κυριαρχίας, καταναγκασμού και καταπίεσης στα χέρια των δουλοκτητών σε βάρος των λοιπών μελών της κοινωνίας. Το κράτος εξελίσσεται μαζί με την ανθρώπινη κοινωνία. Στους τρεις τύπους εκμεταλλευτικών κοινωνικών σχηματισμών αντιστοιχούν τρεις μεγάλοι ιστορικοί τύποι κράτους: το "δουλοκτητικό", το "φεουδαρχικό", το "καπιταλιστικό" κράτος. Κοινό γνώρισμα και των τριών αυτών τύπων κράτους είναι ότι στηρίζονται στην εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο. Ο μαρξισμός, αποκαλύπτοντας αυτή την κοινή "ουσία" τους, δεν μένει αδιάφορος μπροστά στις "μορφές" που παίρνει η οργάνωση και η άσκηση της κρατικής εξουσίας. Ριζικά διαφορετικός είναι ο χαρακτήρας ενός νέου τύπου κράτους, του "σοσιαλιστικού" κράτους, της πολιτικής εξουσίας της "εργατικής τάξης" –ηγετικής τάξης στην κοινωνία– σε συμμαχία με την "αγροτιά" και τις άλλες κατηγορίες των εργαζομένων, κύριο όργανο της "δικτατορίας του προλεταριάτου". Το κράτος αυτό, γράφει ο Φ. Ενγκελς*, δεν είναι πια, στην κυριολεξία, κράτος, εφόσον, σε αντίθεση με τους προγενέστερους τύπους κράτους, ο ρόλος του, κατά τον Κ. Μαρξ*, είναι προσωρινός: να εξουδετερώσει την οικονομική, πολιτική και ιδεολογική δύναμη και αντίσταση των εκμεταλλευτικών τάξεων, μέχρι τον τέλειο ξεριζωμό τους, προς όφελος όλων των εργαζομένων, δηλαδή της μεγάλης πλειονότητας του πληθυσμού, και να δημιουργήσει τις συνθήκες για τον "μαρασμό" του, τη βαθμιαία αυτοδιάλυσή του (με την εξάλειψη των κατασταλτικών λειτουργιών του μετά την κάμψη και της αντίστασης των εκμεταλλευτικών τάξεων που ανατράπηκαν) και, τελικά, την αντικατάστασή του από την "κομμουνιστική κοινωνική αυτοδιαχείριση" και την εδραίωση της μελλοντικής "αταξικής κοινωνίας" (βλ. και *κομμουνισμός, δημοκρατία, δικτατορία του προλεταριάτου, Πουλαντζάς*).

Βιβλιογρ.: Πλάτων, *Πολιτεία*.- Αριστοτέλης, *Πολιτικά*.- Thomas Hobbes, *The Elements of Law, Natural and Politic* (1650) και *Leviathan* (1651).- J. J. Rousseau, *Du contrat social ou Principes du droit politique* (1762).- Karl Marx, *Kritik des Hegelschen Staatsrechts* (1843 & 1927).- Β. Ι. Λένιν, *Κράτος και Επανάσταση*, (1918, ελλην. μετ. Επιλογή έργων σε δύο τόμους, τ. 2, 1950).- Ν. Πουλαντζάς, *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις* (γαλ. πρωτότυπο 1968, ελλ. μετ. 1975) και *Το Κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός* (γαλ. πρωτ. 1978, ελλ. μετ. 1982).

Γιάν. Κρητικός

Κρατύλος (Αθήνα; 5ος αι. π.Χ.). Φιλόσοφος θεωρούμενος ως "αιρετικός" οπαδός του Ηράκλειτου*, με τον οποίο δεν φαίνεται πιθανό να είχε προσωπική σχέση. Κατά τη μαρτυρία του Αριστοτέλη*, η διδασκαλία του Κρατύλου είχε επηρεάσει τον Πλάτωνα* σε νεαρή ηλικία, δηλαδή προτού ο Πλάτων συνδεθεί με τον Σωκράτη*. Ο Κρατύλος παρουσιάζεται πραγματικά από τον Πλάτωνα, σ' ένα διάλογό του που επιγράφεται *Κρατύλος*, να συζητά με τον Σωκράτη αν η γλώσσα είναι "φύσει" ή "θέσει", δηλαδή αν μπορούμε να αναζητήσουμε την αλήθεια των πραγμάτων μέσα στα ονόματά τους. Ωστόσο παραμένει ανοιχτό το πρόβλημα αν ο Κρατύλος ήταν δάσκαλος του Πλάτωνα σε προσωπική βάση. Ότι ο Κρατύλος είχε παρεκκλίνει από το κριτήριο του Ηράκλειτου διαφαίνεται από άλλη αριστοτελική μαρτυρία, σύμφωνα με την οποία ο Κρατύλος επιτιμούσε τον Ηράκλειτο που, υποτίθεται, είχε πει ότι δεν μπορεί να μπει κανείς δυο φορές στο ίδιο ποτάμι, παρατηρώντας ότι δεν μπορεί να μπει "ουδ' άπαξ". Πάνω σ' αυτή τη βάση ο Κρατύλος φαίνεται να υποστήριζε ότι τα πάντα βρίσκονται σε διαρκή ροή και ότι γι' αυτό δεν είναι δυνατή οριστική γνώση.

Ε. Ν. Ρούσσος

"Κρατύλος" του Πλάτωνα. Ο πλατωνικός αυτός διάλογος είναι το πρώτο κείμενο φιλοσοφίας της γλώσσας που διαθέτει η δυτική σκέψη. Συζητούν ο Κρατύλος και ο Ερμογένης με τον Σωκράτη*. Θέμα του διαλόγου είναι η λεγόμενη ορθότητα των ονομάτων, αν δηλαδή τα ονόματα, οι ονομασίες έχουν σημασία που πηγάζει από τη φύση τους (φύσει) και είναι σύμφωνη μ' αυτήν ή αν οι ονομασίες είναι συμβατικές (νόμω), αν αποτελούν δηλαδή μια συμφωνία ορισμένων ανθρώπων να ονομάζουν με ορισμένο όνομα ορισμένο πράγμα.

Ο Κρατύλος υιοθετεί την πρώτη άποψη και ο Ερμογένης τη δεύτερη, ενώ ο Σωκράτης αποφεύγει να πάρει θέση με την ειρωνική δικαιολογία ότι δεν άκουσε τη μεγάλη και ακριβή διάλεξη του Προδίκου* για τη γλώσσα αλλά τη σύντομη και φθηνή (βλ. και λ. *Πλάτων*).

Γραμμ. Αλατζόγλου - Θέμελις

Κριζάνιτς (Krizanic) Γιούρι (1618, Ομπρχ - 1683, Βιέννη). Κροάτης ιερέας, ιεραπόστολος και στοχαστής. Σπούδασε στη Ρώμη (υποστήριξε τη διατριβή του το 1642). Εξήσε στη Ρωσία (από το 1659), εξορίστηκε στο Τομπόλσκ (1661) και από

το 1676 έζησε στην Πολωνία. Από τους πρωτεργάτες των ιδεών του πανσλαβισμού, της ενότητας των Σλάβων υπό την ηγεσία της Ρωσίας, μέσω της ένωσης των εκκλησιών και της υιοθέτησης κοινής γλώσσας. Η φιλοσοφία του περιλάμβανε τη λογική*, τη φυσική και την ηθική*. Θεωρούσε την ιστορία αλληλουχία ακμής και παρακμής διαφόρων λαών υπό τη "θεία πρόνοια", αναγνωρίζοντας ωστόσο στους ανθρώπους ορισμένες δυνατότητες επίδρασης. Έργα του: "Άπαντα", τ. 1-3, Μόσχα, 1891-93.

Δ. Π.

κρίση στη λογική. 1. Ένα από τα τρία κεφάλαια της Λογικής* (τα άλλα δύο είναι: η έννοια*, ο συλλογισμός*). Νοητική πράξη με την οποία διατυπώνεται "απόφανση" για τη σχέση (ή μη-σχέση) ανάμεσα σε δύο ή περισσότερες έννοιες. Λόγου χάρη, οι εκφράσεις που ακολουθούν είναι κρίσεις:

- Η ανεργία προκαλεί κοινωνική δυσφορία.
- Το τρίγωνο είναι ευθύγραμμο σχήμα.
- Ο καιρός τον περασμένο χειμώνα ήταν βροχερός.
- Όλες οι εξουσίες φθείρουν.
- Η εκπαιδευτική μας πραγματικότητα είναι απελπιστική.

Από τις προτάσεις αυτές: η πρώτη διαπιστώνει μια σχέση "αιτιολογική", η δεύτερη σχέση "λογική" (υπαγωγή υποσυνόλου σε υπερίσχυλο, σχέση πλάτους εννοιών), η τρίτη αποτελεί "συλλογιστική γενίκευση" πολλών παρατηρήσεων και σύγκριση προς κάποιο μέτρο, το συνθησιμένο στην περιοχή ύψος βροχόπτωσης: οι δυο τελευταίες είναι κρίσεις "αξιολογικές" και υποδηλώνουν εφαρμογή κάποιου κριτηρίου, το οποίο για τον λέγοντα είναι μια αξία που πρεσβεύει [ποια συμπεριφορά αποτελεί φθορά συνειδήσεων, ποια εκπαιδευτική πραγματικότητα είναι ικανοποιητική και από ποιο επίπεδο (και πώς διαπιστώσιμο) γίνεται απελπιστική].

Όλες οι κρίσεις είναι ως προς τη γραμματική μορφή τους "προτάσεις". Αλλά ο όρος πρόταση είναι ευρύτερος: περιλαμβάνει: την έκφραση ευχής, επιθυμίας, εντολής, απορίας, ερώτησης. Ενώ η κρίση είναι απόφανση για τη διαπιστούμενη ή νομιζόμενη σχέση* και μπορεί η κρίση να αποδειχτεί "αληθινή" ή "ψεύτικη" (αληθής ή ψευδής).

Από τις κρίσεις που παραθέσαμε οι τρεις πρώτες εκφράζουν σχέση που μπορεί αντικειμενικά να ελεγχθεί και από άλλους για επιβεβαίωση ή διάψευση: ειδικά της δεύτερης κρίσης η

κρίση

αλήθεια προκύπτει ως "λογική αναγκαιότητα", αφού τα τρίγωνα ως σύνολο αποτελούν μέρος του ευρύτερου συνόλου των ευθυγράμμων, όπου συνανήκουν λ.χ. και τα τετράπλευρα και τα πεντάπλευρα κ.λπ. Οι δυο τελευταίες κρίσεις όμως εκφράζουν υποκειμενικές εκτιμήσεις, που μπορούν από άλλους να αμφισβητηθούν (π.χ. τους εκφραστές της κρινόμενης εξουσίας ή της ασκούμενης εκπαιδευτικής πολιτικής), γιατί βλέπουν "αλλιώς" τα πράγματα ή πρεσβεύουν άλλες αξίες" και εφαρμόζουν άλλα κριτήρια. Όμως δεν παύουν όλες αυτές οι κρίσεις να υποδηλώνουν δραστηριότητα του νου, είναι "αποφάνσεις", που μπορούν να επαληθευτούν ή να διαψευστούν.

Όμως από την πλευρά εκείνου που διατυπώνει μια κρίση/απόφαση (ή που την αποδέχεται) η προσδοκία του και η στάση* του έναντι των ακροατών ή συνομιλητών του είναι διαφορετική στις τέσσερις περιπτώσεις, εφόσον συνειδητοποιεί την αντικειμενικότητα ή υποκειμενικότητα των κρίσεων που διατυπώνει: στις τρεις πρώτες περιπτώσεις προσδοκά ότι με την έρευνα του ζητήματος, τη λογική ανάλυση ή την επιμέτρηση (στην περίπτωση της βροχόπτωσης) ο συνομιλητής του πείθεται, αν διαθέτει την κριτική ικανότητα κοινού ανθρώπου στην τέταρτη όμως περίπτωση αναγνωρίζει ότι ο συνομιλητής του έχει ίδιο δικαίωμα να διαφωνεί χωρίς να είναι κακόπιστος: και τον θεωρεί εξίσου σεβαστό αν συμφωνεί ή διαφωνεί.

Η Λογική ασχολείται μόνο με τη "λογική κρίση" που οι όροι της Υ(ποκειμενο) και Κ(ατηγορούμενο) είναι έννοιες* και συνδέονται ή αποσυνδέονται ως προς το πλάτος* τους, π.χ.

– Η εχεμύθεια είναι αρετή.

– Ο κύκλος δεν είναι ευθύγραμμο σχήμα.

– Ο Αναξαγόρας ανέλυσε την έννοια του Νου.

– Όλοι οι προ-Σωκρατικοί* φιλόσοφοι πρέσβευαν κάποια μορφή απλοϊκού φιλοσοφικού υλισμού*, μερικοί από αυτούς ασχολήθηκαν και με ζητήματα ηθικής* φιλοσοφίας.

Από τις παραπάνω κρίσεις:

Όλες πλην της δεύτερης είναι "καταφατικές" ως προς την "ποιότητα" (κατά το "ποιόν"), η δεύτερη είναι "αποφατική" ή "αρνητική". Όταν οι δυο έννοιες που αποτελούν τους όρους Υ. και Κ. συνδέονται ή σχετίζονται κατά πλάτος, τότε αυτή η σχέση τους μπορεί να παρασταθεί με ένα μικρό κύκλο (Ε) μέσα σ' έναν μεγαλύτερο: το Υ είναι έννοια "υπάλληλη" ως προς το Κ. Αν είναι έννοιες "ταυτοπλατείς" (το ισόπλευρο τρίγωνο είναι και ισογώνιο), η αντίστοιχη πα-

ράσταση δίνεται με δύο κύκλους που ταυτίζονται. Και αν οι δυο όροι δεν έχουν σχέση πλάτους (ουδείς αναμάρτητος, οι πλανήτες δεν είναι αυτόφωτοι), η αντίστοιχη παράσταση είναι δυο κύκλοι χωρίς κανένα κοινό σημείο. Τέλος, αν το Υ. και Κ. είναι έννοιες "επαλλάσσουσες", μπορούν να παρασταθούν με κύκλους τεμνόμενους (μερικοί Έλληνες είναι υπήκοοι Αμερικανοί).

Το Υ μιας κρίσης μπορεί να περιλαμβάνει όλο το πλήθος των ομοειδών (π.χ. "Όλα" τα τρίγωνα έχουν άθροισμα γωνιών 180°) ή ένα μέρος του ("Μερικά" τρίγωνα είναι ορθογώνια) ή ένα μόνο υποκειμενο από το σύνολο των ομοειδών (το τρίγωνο Α Β Γ έχει πλευρές 5, 4, 3 εκατοστά, αντίστοιχα είναι μοναδικό). Οι κρίσεις αυτές ως προς το "ποσόν" ονομάζονται "γενική", "μερική", "ατομική".

Όταν η σχέση Υ και Κ διατυπώνεται χωρίς κανέναν περιορισμό (ο κύκλος είναι σχήμα επίπεδο), η κρίση ονομάζεται "κατηγορική" αν προτάσεται κάποιος περιορισμός ή προϋπόθεση (αν είσαι επιμελής, μπορείς να επιτύχεις), τότε η κρίση λέγεται "εξαρτημένη", εδώ "υποθετική". Ο "τρόπος" με τον οποίο διατυπώνεται μια κατηγορική πρόταση (με "βεβαιότητα" ή "πιθανότητα" για μίαν αλήθεια) οδηγεί στην ακόλουθη ταξινόμηση:

– Κατηγορική κρίση "βεβαιωτική" (τα τρίγωνα είναι ευθύγραμμα).

– Κατηγορική κρίση "προβληματική" (ενδέχεται να κατοικείται ο Άρης).

– Κατηγορική κρίση "αποδεικτική" (η γωνία των διχοτόμων των εσωτερικών γωνιών τριγώνου είναι πάντοτε αμβλεία, γιατί ..., ακολουθεί η απόδειξη).

Αν δούμε τις κατηγορικές κρίσεις με κριτήριο την "ποσότητα" (υποκειμένων) και την "ποιότητα" σχέσης με το κατηγορούμενο, δηλαδή "κατά ποσόν και ποιόν" ταυτόχρονα, μπορούμε να τις ταξινομήσουμε στα παρακάτω είδη:

– "Γενικές καταφατικές" (όλοι οι άνθρωποι είναι θνητοί).

– "Μερικές καταφατικές" (μερικοί άνθρωποι είναι λευκοί).

– "Γενικές αποφατικές" (δεν υπάρχει τρίγωνο κανένα με τέσσερις πλευρές, ουδείς αναμάρτητος).

– "Μερικές αποφατικές" (μερικοί άνθρωποι δεν είναι θεοσεβούμενοι ή δεν είναι άθεοι).

Για διευκόλυνση χρησιμοποιούνται τέσσερα μονογράμματα σύμβολα αντίστοιχα προς τις παραπάνω μορφές: Α, Ε, Ι, Ο. Σήμερα η Συμβο-

λική* Λογική* χρησιμοποιεί και τα εξής: V (= όλα τα Y.) και $\exists$ (μερικά Y.). (Οι "ατομικές κρίσεις" νοούνται μέσα στις μερικές).

Σχέσεις αλήθειας ή διαψευσιμότητας των κρίσεων A, E, I, O. Σύμφωνα με τους νόμους* της Λογικής είναι προφανές ότι: αν αληθεύει η κρίση A δεν μπορεί να αληθεύει η κρίση E, ενώ κατά λογική αναγκαιότητα αληθεύει η κρίση I και ψεύδεται η κρίση O. Συστηματικά τις σχέσεις αυτές μπορούμε να σπουδάσουμε αν τοποθετήσουμε τις τέσσερις κρίσεις στο λεγόμενο "λογικό τετράγωνο".

Βιβλιογρ.: Θ. Βορέας, *Λογική* - Β. Ν. Τατάκης, *Λογική* - Ε. Π. Παπανούτσος, *Λογική* - Ι. Copi, *Logic (traditional and symbolic)*.

Φ. Κ. Βώρος

κρίση (πρόταση κρίσης). 2. Νοητική πράξη με την οποία ο νους αποφαινεται για κάποια "σχέση" εννοιών, πραγμάτων, προσώπων, καταστάσεων και διατυπώνει σχετική "πρόταση κρίσης" ("απόφαση"), που μπορεί να επιβεβαιωθεί με κάποιο τρόπο ή να διαψευστεί ("αληθινή" - "ψευδής"). Η απόφαση αυτή μπορεί να διατυπωθεί με κατηγορηματική βεβαιότητα (κατηγορική κρίση), ως πιθανότητα - δυνατότητα ("προβληματική") ή ως αναγκαιότητα ("αποδεικτική"). Σε όλες τις περιπτώσεις η απόφαση ή πρόταση κρίσης είναι κάτι καινούριο, νοητική παραγωγή - έκφραση του προσώπου το οποίο διατύπωσε την κρίση. Δεν είναι απλή αναμετάδοση πληροφορίας ούτε απλή απόδοση πληροφορίας από τη μνήμη. Ειδικότερα, η πρόταση κρίσης ή απόφαση μπορεί να είναι:

1. Αφήγηση ενός περιστατικού ή γενικευτική κρίση για σειρά όμοιων περιστατικών (π.χ. "έβρεχε χτες ραγδαία" ή "ο περασμένος χειμώνας ήταν βροχερός").
2. Περιγραφή ενός αντικειμένου ή της λειτουργίας του ή της χρησιμότητάς του (π.χ. "η κλεψύδρα ήταν όργανο χρονομέτρησης στα δικαστήρια ή στην εκκλησία του δήμου"). Πρόκειται για "κρίσεις πραγματολογικές".
3. Επισημάνση ή ερμηνεία μιας κατάστασης (π.χ. "πυκνώνει το μεταναστευτικό κύμα" ή "η οικονομική δυσπραγία συντελεί στην αύξηση του αριθμού μεταναστών").
4. Κατάταξη ή ταξινόμηση ενός αντικειμένου, μιας έννοιας (π.χ. "το τρίγωνο είναι σχήμα ευθύγραμμο" - "ως προς τις γωνίες τους τα τρίγωνα διακρίνονται σε οξυγώνια, αμβλυγώνια, ορθογώνια").
5. Αιτιακή σύνδεση φαινομένων ή καταστάσεων (π.χ. "η πτώση της θερμοκρασίας προκαλεί

ουστολή των σωμάτων", "η οικονομική κρίση προκάλεσε κοινωνική αναταραχή").

6. Λογική σχέση δύο εννοιών ("κρίση λογική"): "Η γωνία των διχοτόμων των εσωτερικών γωνιών τριγώνου είναι αμβλεία".

7. Απόδοση (επισημάνση) ιδιοτήτων σε κάποιο πρόσωπο ή πράγμα ή σε μια κατάσταση, π.χ. "οι άνθρωποι γεννιούνται ελεύθεροι, μα είναι παντού αλυσοδεμένοι".

8. Εκτίμηση των ιδιοτήτων προσώπου, πράγματος, με κριτήριο την αξία που αποδίδει σ' αυτές εκείνος που διατύπωσε την εκτίμησή του ("αξιολογική κρίση"), π.χ. "ο δάσκαλος προσφέρει μοναδική υπηρεσία στην κοινωνία".

9. Επιλογή μιας άποψης έναντι κάποιας άλλης, με κριτήριο "λογικό" ή "αξιολογικό" ή άλλο παραπλήσιο, π.χ. "προτίμησα τον δρόμο της ελευθερίας μ' όλους τους κινδύνους που εγκλείει..." ή "καλύτερα μιας ώρας ελεύθερη ζωή παρά ....".

Όλες οι παραπάνω κρίσεις ή αποφάνσεις μπορούν να επιβεβαιωθούν αντικειμενικά, με "τεκμήρια", ή να υποστηριχθούν με επιχειρήματα "λογικά" (που είναι για όλους υποχρεωτικά) ή "αξιολογικά" (που έχουν χαρακτήρα υποκειμενικό, απορρέουν από τον "αξιολογικό κώδικα" εκείνου που αποφαινεται, "κρίνει").

Ανάλογες αποχρώσεις σημασιολογικές εμφανίζουν και οι διάφορες χρήσεις του ρήματος "κρίνω".

Μερικά δείγματα:

α. «Υπό αφαυρότητα (των αισθήσεων) ου δυνατόι εσμεν "κρίνειν" το αληθές» (= λόγω αδυναμίας, ανεπάρκειας των αισθήσεων δεν μπορούμε να διακρίνουμε την αλήθεια), έγραψε ο Αναξαγόρας*.

β. «Κράτιστοι αν την ψυχήν δικαίως "κριθειεν" οι τα τε δεινά και ηδέα σαφέστατα γινώσκοντες και δια ταύτα μη αποτρεπόμενοι από των κινδύνων» (Δίκιο είναι να θεωρηθούν γενναίοτατοι αυτοί που ...) (Θουκυδίδης).

γ. Ένας ρητορικός - δικανικός λόγος τέλειων έτσι: «ακηκόατε, έχετε, "κρίνετε", δικάζετε» (... αποφανθείτε αν είναι ένοχος ο κατηγορούμενος και δικάστε τον).

Όλες τις παραπάνω αποφάνσεις - κρίσεις μπορούμε να κατατάξουμε σε τρεις ευδιάκριτες ομάδες:

1. Εκείνες που έχουν χαρακτήρα "διαπιστωτικό" και αναφέρονται σε κάτι επισκέψιμο, διαπιστώσιμο και από άλλους με τις ίδιες νοητικές ή αισθητηριακές και μνημονικές ικανότητες (δείγματα 1. 2. 3.).

κρίση

2. Εκείνες που έχουν "λογική" βάση (το ορθογώνιο τρίγωνο έχει μία ορθή γωνία και δύο άλλες συμπληρωματικές μεταξύ τους).

3. Εκείνες που προϋποθέτουν ως κριτήριο μια "αξιολογική" επιλογή, κάποια αξία που πρεσβεύει όποιος διατυπώνει ή αποδέχεται αυτή την κρίση (δείγματα 8. 9.).

Η βασική διαφορά ανάμεσα στις τρεις αυτές ομάδες βρίσκεται στο ότι: (1) Οι πρώτες κρίσεις, διαπιστωτικές και λογικές, διατυπώνονται με την προσδοκία ότι θα γίνουν δεκτές από οποιαδήποτε άλλα άτομα, γιατί το δηλούμενο υπάρχει "αντικειμενικά", ισχύει, είναι διαπιστώσιμο ... ενώ (2) οι "αξιολογικές" κρίσεις πηγάζουν από τις αξίες που πρεσβεύει το υποκείμενο και διατυπώνονται με τη συνείδηση ότι εκφράζουν υποκειμενική άποψη - επιλογή, ίσως και ως διακήρυξη, που ενδέχεται να την αποδέχονται και άλλοι, αλλά δεν αποκλείεται και να προβάλλουν άλλη "αξία", άλλη αξιολογική θέση, άλλη επιλογή. Στη διακήρυξη του Ρήγα "Καλλίτερα μιας ώρας ελεύθερη ζωή ...", άλλοι αντιτάσσουν ότι: "Γλυκειά η ζωή μ' όλες τις πίκρες που έχει και τα βάσανα, έστω και τους εξευτελισμούς: άλλωστε υπάρχει πάντα η ελπίδα ...". Εφόσον όλες οι κρίσεις διατυπώνονται με την αξίωση ή την προσδοκία ότι είναι αληθινές, σκόπιμο είναι να εξετάσουμε τον "βαθμό αλήθειας" που εγκλείουν και την πιθανότητα ή υποχρέωση να προσχωρήσουν σ' αυτήν οι άλλοι που ακούουν μια "απόφανση - κρίση πραγματολογική, λογική, αξιολογική".

Στην πρώτη περίπτωση η "αλήθεια" ή η "πλάνη" που εγκλείει η κρίση (το νερό στη χύτρα βράζει, ο περασμένος χειμώνας ήταν βροχερός) είναι "διαπιστώσιμη", ελέγξιμη. Μπορεί καθένας να πλησιάσει και να δει το νερό στη χύτρα ή να ζητήσει τα στοιχεία βροχόπτωσης του περασμένου χειμώνα και να διαπιστώσει την ακρίβεια - αλήθεια της πληροφορίας: η βροχόπτωση έφτασε τα 78 εκατοστά, ενώ ο μέσος όρος για την περιοχή στην οποία αναφερόμαστε είναι 55 εκατ.

Στη δεύτερη περίπτωση, των λογικών κρίσεων, η αλήθεια είναι λογικά αναγκαία και για όλους υποχρεωτική, εφόσον συμμερίζονται τον ανθρώπινο λόγο. Λογουχάρη, η κρίση: "η εξωτερική γωνία τριγώνου είναι ίση προς το άθροισμα των δύο εντός + απέναντι γωνιών" είναι λογικά υποχρεωτική για όποιους γνωρίζουν και αναγνωρίζουν την έννοια του ευκλείδειου χώρου όπου ζούμε και όπου ισχύει το αντίστοιχο αξιωματικό σύστημα. Αυτές οι "λογικές

κρίσεις", ανάλογα με τον "τρόπο" που εκφράζουν την αλήθεια τους, ονομάζονται "βεβαιωτικές", "προβληματικές", "αποδεικτικές".

Μια διάκριση ειδική για τις λογικές κρίσεις πρότεινε ο Κάντιος: "αναλυτικές", "συνθετικές". Η κρίση: "το τρίγωνο έχει τρεις πλευρές και τρεις γωνίες" είναι αναλυτική, γιατί αυτά που λέγονται γι' αυτό απορρέουν από απλή ανάλυση της έννοιας τρίγωνο, που δεν μπορεί να νοηθεί χωρίς αυτά τα γνωρίσματα. Το ίδιο ισχύει για την κρίση: "τα σώματα έχουν έκταση". Όμως οι κρίσεις: "τούτο το τρίγωνο έχει πλευρές μήκους 3, 4, 5 εκατ. αντίστοιχα" ή "τούτο το σώμα είναι βαρύ", είναι κρίσεις συνθετικές, η διατύπωσή τους είναι σύνθεση στοιχείων που διαπιστώνει ο παρατηρητής.

Μερικοί νομίζουν ότι αμφισβητείται η ιδιαιτερότητα των αξιολογικών κρίσεων: πρόκειται για σύγχυση. Οι αξιολογικές κρίσεις αποτελούν πραγματικά ιδιαίτερη κατηγορία και διαφέρουν από τις άλλες σε δύο ουσιώδη σημεία: (1) Ισχύουν μόνο μέσα στο αξιολογικό σύστημα, σύμφωνα με τον αξιολογικό προσανατολισμό εκείνου που τις διατυπώνει: και μπορούν να αμφισβητηθούν από άλλον που πρεσβεύει άλλες αξίες. (2) Με άλλα λόγια δεν εκφράζουν "αντικειμενική αλήθεια", αλλά "υποκειμενική γνώμη". Αυτό δεν σημαίνει ότι οι αξιολογικές κρίσεις έχουν μικρότερη σημασία από εκείνη των λογικών κρίσεων. Στη ζωή των ανθρώπων η "γνώμη" (αξιολογική κρίση συνήθως) είναι συνηθέστερο κίνητρο δραστηριότητας από την εξακριβωμένη επιστημονική γνώση, που δεν είναι πάντα γνωστή.

Βιβλιογρ.: Αριστοτέλης, *Περί Ερμηνείας*, ειδικότερα τα κεφάλαια III-IX (ή 16b - 18b). - Θεόφιλου Βορέα, *Λογική*. - Βασ. Ν. Τατάκη, *Λογική*. - Ε. Π. Παπανούτσου, *Λογική*. - Φ. Κ. Βώρου, *Λογική και Αξιολογική δομή της γλώσσας* (στο: "Δοκίμια για την Παιδεία", 1977). - Irving Copi, *Logic*, 214 f, 222 f.

Φ. Κ. Βώρος

κρίση. 3. Περίοδος κατά την οποία κορυφώνεται η ανάπτυξη των σύμφυτων με τις προσοσιαλιστικές κοινωνίες (π.χ. η κρίση της πρωτόγονης κοινότητας ή του δουλοκτητικού συστήματος ή της φεουδαρχικής κοινωνίας ή του καπιταλιστικού συστήματος) "αντιφάσεων" (οικονομικών, πολιτικών, ιδεολογικών), που σημαδεύει την εξέλιξη αυτών των αντιφάσεων είτε προς μια προσωρινή ή μερική άμβλυνση, είτε προς μίαν όξυνση και προς μια ριζική αναδιάρθρωση των κοινωνιών αυτών, προς έναν ποιοτικό μετασχηματισμό τους (π.χ. κρίση οικονο-

μική, πολιτική, επαναστατική κ.λπ.). Η "κρίση ανάπτυξης", ιστορική περίοδος κατά την οποία η κοινωνική προοδευτική ανέλιξη συναντά δυσκολίες εξαιτίας της σχετικής ανωριμότητας των αντικειμενικών και υποκειμενικών κοινωνικών δυνάμεων, φορέων της προόδου. Η "πολιτισμική κρίση", σύνολο φαινομένων που χαρακτηρίζουν πολιτισμούς σε παρακμή (απουσία ή σκότιση της προοπτικής, ιδεολογική συντριβή, ένδεια περιεχομένου, εκλεκτισμός και σχετικότητα της ιεραρχίας των αξιών, απαισιοδοξία, τυποκρατική υπερβολή, σκεπτικισμός και αμοραλισμός* κ.λπ.). Στη φιλοσοφία, η έννοια της κρίσης εμφανίστηκε στα τέλη του 19ου αι. και επιβλήθηκε στον αιώνα μας, χαρακτηρίζοντας το αδιέξοδο που δημιουργήθηκε στη γνωσιολογία και στην οντολογία από το γεγονός ότι είναι αδύνατον να εξηγηθούν, με βάση τις κλασικές παραδοσιακές έννοιες, οι νέες επιστημονικές ανακαλύψεις (ραδιενέργεια, θεωρία της σχετικότητας, πυρηνική σχάση, φυσική των στοιχειωδών σωματιδίων, κβαντική μηχανική, ιδιαιτερότητα του μικροκοσμικού ντετερμινισμού κ.λπ.). Η κρίση προοπτικής εκδηλώνεται και στη "φιλοσοφία της κουλτούρας", που συνεχίζει τις λεγόμενες "φιλοσοφίες της κρίσης" (γερμανικός νεορομαντισμός, γαλλικός νεοσπιρτουαλισμός, φιλοσοφία της ζωής*, υπαρξισμός* κ.λπ.). Τα δημιουργήματα της κρίσης, στον βαθμό που εκφράζουν αυθεντικά και κάποτε κριτικά το αδιέξοδο της αλλοτριωμένης συνείδησης, αποτελούν, και αυτά, αυθεντικά πολιτισμικά τεκμήρια.

Γιάν. Κρητικός

Κρισναμούρτι. Ινδός φιλόσοφος και ποιητής. Γεννήθηκε στο Μαντανάπαλ κοντά στο Μαντράς των Ινδίων το 1896. Η οικογένειά του ανήκε στην τάξη των βραχμάνων. Σε ηλικία δώδεκα χρόνων τον γνώρισε η Άννα Μπέζαντ, πρόεδρος της Παγκόσμιας Θεοσοφικής Εταιρείας, η οποία εκτίμησε τις πνευματικές του ικανότητες και ανέλαβε την επιμέλεια της ανατροφής του. Σε ηλικία δεκατριών χρόνων εξέδωσε το πρώτο του μικρό βιβλίο με τον τίτλο *Στα πόδια του Διδασκάλου*, που γνώρισε παγκόσμια επιτυχία. Σ' αυτό εξέθετε συνοπτικά τις ηθικές διδασκαλίες της Θεοσοφίας*. Ο Κρισναμούρτι έλαβε δυτική μόρφωση στην Αγγλία. Αφορμή για να εκδηλώσει την πνευματικότητά του και τις δικές του αντιλήψεις υπήρξε ο θάνατος του αδελφού του το 1925. Η Άννα Μπέζαντ τον ενέπλεξε στο Τάγμα του

Αστέρος στην Ανατολή, θεοσοφική κίνηση που η ίδια είχε ιδρύσει το 1911, με σκοπό να ακουστεί μέσω αυτού το κήρυγμα του Κρισναμούρτι. Από το 1927 διακήρυσε ότι το αστέρι ανέτειλε στο πρόσωπο του Κρισναμούρτι, ο οποίος είναι ενσάρκωση του ίδιου του Χριστού. Το 1929 ο Κρισναμούρτι διέλυσε το Τάγμα αυτό πιστεύοντας ότι κάθε πνευματική οργανωμένη προσπάθεια είναι εμπόδιο στην κατανόηση της αλήθειας. Η αποστασιοποίησή του από τη Θεοσοφική Εταιρεία τελικά συνοδεύτηκε από ταυτόχρονη παραίτησή του από κάθε περιουσιακό στοιχείο και, το κυριότερο, από την περιβολή κάθε αυθεντίας. Από τότε παρέμεινε απλός, λιτός, ανένταχτος σε κάποια οργάνωση και ταξίδευε σ' όλο τον κόσμο διδάσκοντας τις δικές του φιλοσοφικές αντιλήψεις, τις οποίες ονόμαζε "φιλοσοφία της πραγματικότητας".

Ο Κρισναμούρτι ποτέ δεν συστηματοποίησε τη φιλοσοφία του, γι' αυτό και δεν αποτελούν οι απόψεις του ένα ολοκληρωμένο φιλοσοφικό σύστημα. Βασική του αρχή παρέμεινε η προσπάθεια να βοηθήσει τους ανθρώπους να πραγματοποιήσουν τη "νοήμονα επανάσταση", με την απελευθέρωσή τους από άκριτη αποδοχή παραδοσιακών αντιλήψεων και αξιών. Κάθε άνθρωπος πρέπει, κατ' αυτόν, να ερευνήσει τα ψυχολογικά αίτια που τον εμποδίζουν να κατανοήσει τον εαυτό του και τη ζωή και να βιώσει ελεύθερα την πραγματικότητα. Βασικό εμπόδιο για την πραγματοποίηση της πληρότητας και της ευδαιμονίας είναι το "εγώ", που παρεμβάλλεται ανάμεσα στην ατομικότητα και στο σύνολο της ζωής.

Βασικά του έργα είναι: *Η Ατραπός, Το Βασίλειο της Ευδαιμονίας, Η πηγή της σοφίας, Ο άνθρωπος και το εγώ* κ.ά.

Βιβλιογρ.: Mary Lutyens, *Krishnamurti. Jahre des Erwachens. Eine Biographie*, Munchen, 1981.

Αλέξ. Καριώτογλου

Κρίστεθα Τζούλια (Βουλγαρία 1941). Σημειολόγος και ψυχαναλύτρια που από το 1966 και εξής ζει και εργάζεται στη Γαλλία. Καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο των Παρισίων (Paris VII), έγινε παγκόσμια γνωστή για το έργο της *Σημειωτική* (1968), που στα πλαίσια της ομώνυμης επιστήμης εισηγείται τη σημειολογική ανάλυση, μέθοδο προσέγγισης της λογοτεχνίας. Άλλα έργα της: *Το κείμενο του μυθιστορήματος* (Le texte du roman, 1971), *Η επανάσταση της ποιητικής γλώσσας* (La revolution du langage poétique, 1973), *Des Chinoises* (1973),

κριτήριο

Polylogue (1977). Τα τελευταία χρόνια ασχολείται με την ψυχαναλυτική κριτική επηρεασμένη από την θεωρία του Λακάν*.

Αθαν. Νάτσος

κριτήριο. Λιγότερο ή περισσότερο σαφής κανόνας (συνθήκη) βάσει του οποίου κάτι κρίνεται, επιλέγεται, αποφασίζεται ή επιτυγχάνεται. Συνήθως το αποτέλεσμα διαδικασιών κρίσεως, επιλογής κ.λπ. εξαρτάται ή και καθορίζεται πλήρως από περισσότερα του ενός κριτήρια. Η εγκυρότητα τέτοιων διαδικασιών εξαρτάται από την πιστή και απαρέγκλιτη εφαρμογή προ-αποφασισθέντων κριτηρίων, τα οποία δεν είναι δυνατόν να αλλάζονται χωρίς συγκεκριμένους λόγους συνδεδεμένους με τη βελτίωση των διαδικασιών αυτών.

Η ύπαρξη σταθερών κριτηρίων εγγυάται τη σταθερότητα, τη συνέπεια και τη συνέχεια ενός χώρου στα πλαίσια του οποίου είναι δυνατόν να συντελούνται σημαντικές πράξεις δημιουργίας νέων έργων και νέων δομών, καθώς και ανακάλυψης μη γνωστών έως τότε δεδομένων και πραγματικοτήτων. Η επιθυμητή σταθερότητα των κριτηρίων δεν σημαίνει τη μη επιδιόρθωση ή και την άρνηση του αποκλεισμού και της αντικατάστασής τους οποτεδήποτε κάτι τέτοιο είναι γνωσιακά απαραίτητο και προκύπτει από ανάγκες βελτίωσης των διαδικασιών στις οποίες έγινε χρήση των κριτηρίων αυτών. Στις περιπτώσεις, ιδιαίτερα, που τα κριτήρια αφορούν σε διαδικασίες άμεσα συνδεδεμένες με τη ζωή ή τις κοινές δραστηριότητες ομάδων, η αναθεώρηση των κριτηρίων όφειλε να λαμβάνει χώρα μέσα από συνθήκες που εξασφαλίζουν την ευρύτερη δυνατή διυποκειμενική συναίνεση.

Στην περιοχή της λογικής τα κριτήρια τα σχετιζόμενα με την έννοια της αλήθειας δεν είναι επιδεκτικά αλλαγής. Τουναντίον κριτήρια επιδεκτικά αλλαγής είναι αυτά που συνδέονται με χώρους κανονιστικούς, όπου οι διαδικασίες επιλογής, απόφασης κ.λπ. έχουν έντονα συμβατικό χαρακτήρα. Στην περιοχή των μαθηματικών το κριτήριο της αποδειξιμότητας από τα συγκεκριμένα αξιώματα μιας θεωρίας για την αποδοχή μιας μαθηματικής πρότασης ως θεωρήματος της θεωρίας, είναι μη αναθεωρήσιμο. Στην περιοχή της φιλοσοφίας ένα παράδειγμα αντικατασταθέντος κριτηρίου για την αποδοχή μιας θεωρίας (στα πλαίσια, για παράδειγμα, της φυσικής) είναι το κριτήριο της επαληθευσιμότητάς της. Το κριτήριο αυτό είχε προταθεί

από τους Λογικοθετικιστές του Κύκλου της Βιέννης*. Ο Καρλ Πόππερ* φρόντισε για την αντικατάστασή του με αυτό της διαψευσιμότητας*, σύμφωνα με το οποίο μια θεωρία δεν αρκεί να είναι επαληθεύσιμη αλλά δυνητικά (δυνάμει) διαψεύσιμη.

Διον. Αναπολιτάνος

κριτήριο αληθείας. Στην ελληνική φιλοσοφική ορολογία η λέξη "κριτήριο" αρχικά δεν έχει σαφή όρια. Ο Πλάτων* και ο Αριστοτέλης* μεταχειρίζονται τη λέξη είτε για να δηλώσουν το όργανο και το μέτρο για τα πράγματα (Πλάτων, *Πολ.* 582a. Αριστοτ. *Μεταφ.* 1063a 2) είτε ως συνώνυμο του όρου "δικαστήριο". Πρώτοι οι Στωικοί* μεταχειρίζονται τον όρο "κριτήριο", και μάλιστα ως "κριτήριο αληθείας", και αναπτύσσουν μια θεωρία για τα κριτήρια: πρέπει να ορισθεί με ακρίβεια το περιεχόμενο/σημασία τους και να τεθούν στην υπηρεσία της αλήθειας, δηλαδή να χρησιμοποιηθούν για την εξεύρεση και κατοχύρωση της αλήθειας, σύμφωνα με τον Διογένη Λαέρτιο* (7, 41, 42 και 54). Το θέμα ωστόσο των κριτηρίων της αλήθειας προκάλεσε μεγάλη αμφισβήτηση και ατελείωτες διαμάχες τόσο στους κόλπους της Στοάς όσο και στις άλλες φιλοσοφικές σχολές ή φιλοσοφικά ρεύματα, ώστε έγινε τελικά πρόβλημα της φιλοσοφίας και απασχόλησε τους φιλοσοφούντες κατά τη μετακλασική και ύστερη αρχαιότητα. Ήδη ο Χρύσιππος* διατύπωσε την άποψη ότι η "καταληπτική φαντασία", δηλαδή νοητική αφομοίωση των αισθητηριακών παραστάσεων, αποτελεί το κριτήριο της αληθείας (Διογ. Λαέρτ. 7, 54: "κριτήριο δε της αληθείας ... τυγχάνειν την καταληπτικήν φαντασίαν"), ενώ ο Ποσειδώνιος* αργότερα θα αφιερώσει ειδική πραγματεία, για να αποσαφηνίσει το θέμα (*Περί κριτηρίου*, Δ. Λ., ό.π.). Το ίδιο θα κάνει και ο Επίκουρος* από την πλευρά του με το έργο του *Περί κριτηρίου ή Κανών*, όπως μας πληροφορεί πάλι ο Διογένης Λαέρτιος (10, 27).

Ο Κικέρων, που μεταφέρει τη διαμάχη των Ελλήνων φιλοσόφων για το κριτήριο της αληθείας στη λατινική γλώσσα, μεταφράζει με μια νομική μάλλον ορολογία: "judicium veritatis". Αργότερα ο γνωστός W. von Moerbeke (1280), μεταφραστής των *Πολιτικών* του Αριστοτέλη, μεταφράζει το κριτήριο "judicatorium" επιδιώκοντας να μεταφέρει ή να αποδώσει τη γνωσιοθεωρητική, την ηθική και τη νομική σήμανση του όρου. Παρ' όλα αυτά, ο όρος "κριτήριο της αληθείας" παραμένει στην περιοχή της

γνωσιοθεωρίας* ως επιδίωξη της κατοχύρωσης της αλήθειας (έτσι τον ξέρει και τον χρησιμοποιεί π.χ. ο Θωμάς Ακινάτης*). Στη νεότερη εποχή παρέμειναν σχετικά αμετακίνητα τα όρια της σημασίας του φιλοσοφικού αυτού σχήματος. Από τον P. Gassendi* το κριτήριο γνωρίζει μεγάλη διάδοση είτε ως "kriterium" είτε ως "judicium veritatis". Έτσι στην πρώτη *Ιστορία της Φιλοσοφίας* του Th. Stanley* (1659), ο όρος αυτός πολιτογραφείται και μεταφέρεται στη νεότερη φιλοσοφία. Πρέπει ακόμα να παρατηρήσουμε εδώ ότι το "κριτήριο αλήθειας" τώρα αναφέρεται και στη βεβαιότητα, προσλαμβάνει δηλαδή ευρύτερη χρήση ("κριτήρια sunt regulæ et normæ certitudinis", στον J. Mikraëlius, *Lexikon philosophiæ*, 1662²). Στο τέλος του 19ου αι. μάλιστα αναπτύχθηκε, στα πλαίσια της Σχολής του Louvain (Ecole de Louvain), ιδιαίτερος κλάδος φιλοσοφίας, η "κριτηριολογία" (Critériologie). Τέλος η φιλοσοφία του Λογικού Θετικισμού (= Κύκλος της Βιέννης*) επαναφέρει το θέμα του κριτηρίου της αλήθειας στη φιλοσοφική επικαιρότητα.

Βιβλιογρ.: E. Zeller, *Die Philosophie der Griechen*, III 1, Darmstadt, 1963* (σ. 85 κέ.).- *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, τόμ. 4, σ. 1247.- G. Sticker, *Κριτήριον αλήθειας*, Nachr. Akad. Wiss. Gott. Nr. 2 (1974).- A. A. Long, *Η ελληνιστική φιλοσοφία*, μτφ. Στυλ. Δημόπουλος - Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1987 (London, 1974).

Βασ. Κύρκος

Κριτίας (περίπου 455-403 π.Χ.). Πολιτικός, ρήτορας, σοφιστής και ποιητής, ένας από τους "Τριάκοντα τυράννους" της Αθήνας. Φανατικός εχθρός της δημοκρατίας και θαυμαστής του πολιτεύματος της Σπάρτης, ύστερα από την άτυχη για την πατρίδα του έκβαση του Πελοποννησιακού πολέμου (404 π.Χ.) εκλέχτηκε ως ένας από τους "τριάκοντα" τυράννους της. Πιστεύοντας ότι κάθε μεταπολίτευση πραγματοποιείται με αιματοχυσία, αναδείχτηκε αρχηγός του σκληρού πυρήνα αυτής της ομάδας και ευθύνεται προσωπικά για τη θανάτωση πολλών πολιτών. Αποστρεφόμενος εξάλλου τις ηθικές αρχές του Σωκράτη* και φοβούμενος την κριτική του, απαγόρευσε στον άλλοτε δάσκαλό του τη διδασκαλία. Έτσι, προσδίδοντας στο πολίτευμα καθαρά τρομοκρατικό χαρακτήρα, προκειμένου να παραμερίσει κάθε ανασχετικό παράγοντα, οργάνωσε, με εισβολή ένοπλων οπαδών του στη βουλή, τον δικαστικό φόνο του μετριοπαθούς συνεργάτη του Θηραμένη και υπο-

κίνησε τη δολοφονία του εξόριστου φίλου του Αλκιβιάδη. Επικεφαλής στρατιωτικού σώματος, σκοτώθηκε σε σύγκρουση στη Μουνιχία (σημερινό Μικρολίμανο του Πειραιά), αντιμετωπίζοντας εξέγερση των δημοκρατικών, που είχαν οργανωθεί με αρχηγό τον Θρασύβουλο (Μάιος 403;). Χαρακτηρίστηκε από τους σύγχρονούς του ως "των εν τη ολιγαρχία πάντων κλεπτίστατός τε και βιαιότατος και φονικώτατος".

Όπως όλοι οι σοφιστές, έτσι και ο Κριτίας ενδιαφέρθηκε για πολλά θέματα αναφερόμενα στη γνωσιολογία, την ψυχολογία, την ηθική, την πολιτική φιλοσοφία κ.ά. Θεωρούσε τη θρησκεία επινόηση που διευκολύνει τους άρχοντες να κρατούν υποταγμένο τον λαό και εκπροσωπούσε μια εγωιστική ηθική άποψη, που φαίνεται και από τις πράξεις του. Εγγραψε σε όλα σχεδόν τα είδη του λόγου. Έχουν σωθεί αποσπάσματα κυρίως από εξάμετρους στίχους του, ελεγείες, επιγράμματα και δράματα και από τα πολιτικά του συγγράμματα *Πολιτεία Αθηναίων*, *Πολιτεία Θετταλών* και *Πολιτεία Λακεδαιμονίων* (σχετικό με την επίδοσή του στη μελέτη των πολιτευμάτων είναι και το γεγονός ότι ο πλατωνικός διάλογος *Κριτίας** έχει κεντρικό ομιλητή τον Κριτία, που παρουσιάζεται να περιγράφει το ιδανικό πολίτευμα της μυθικής Ατλαντίδας).

E. N. Ρούσσος

"Κριτίας" του Πλάτωνα. Ο πλατωνικός αυτός διάλογος αποτελεί συμπλήρωμα του *Τιμαιου**, τόσο που τα ίδια ακριβώς πρόσωπα συζητούν και σ' αυτόν και στον *Τιμαιο*: ο Σωκράτης, ο Τιμαιο, ο Κριτίας και ο Ερμοκράτης.

Ο Κριτίας περιγράφει, όπως ήδη στον *Τιμαιο* είχε υποσχεθεί, την Αττική, και κυρίως την πόλη-κράτος της Αθήνας και την πολιτειακή οργάνωση που αυτή είχε πριν από πάρα πολλά χρόνια, τότε που ήταν στο απόγειο της δόξας της, και που κατατρόπωσε τους επιδρομείς, οι οποίοι, προερχόμενοι από τη νήσο Ατλαντίδα, είχαν σκοπό να κατακτήσουν όλη την τότε γνωστή Ευρώπη. Περιγράφει επίσης εκτενώς και την Ατλαντίδα ως την ισχυρότερη και υπεροπτική αντίπαλο της Αθήνας. Το κείμενο του διαλόγου διακόπτεται απότομα πριν ακόμα ακούσουμε την περιγραφή του μεταξύ τους πολέμου. Εικάζεται ότι το κράτος της Ατλαντίδας είναι μια μετάπλαση του βασιλείου των Περσών, και η Αθήνα, που ο Πλάτων περιγράφει, είναι η ένδοξη Αθήνα των περσικών πολέμων (βλ. και λ. *Πλάτων*).

Γραμμ. Αλατζόγλου - Θέμελη

κριτική

κριτική. Διασκεπτική δραστηριότητα με αντικείμενο προβληματισμού κάθε ανθρώπινο δημιούργημα (επιστημονική υπόθεση, φιλοσοφική θεωρία, πολιτική μέθοδος, ιστορικά γεγονότα, πολιτιστικά επιτεύγματα κ.λπ.), και με στόχο τη διατύπωση μιας αντικειμενικής εκτίμησης. Ανεξάρτητα από την προέλευση ή τον προσανατολισμό της, μια κριτική μπορεί να τεθεί μεθοδολογικά με όρους λογικούς (επιστημονικές αποδείξεις, φιλοσοφικά επιχειρήματα) με αναλογικές αναφορές ή και με εικόνες.

Η κριτική μπορεί να χωριστεί σε κατηγορίες ανάλογα με το πρίσμα κάτω από το οποίο θέτει τα αντικείμενά της: έτσι, η "τυπική" κριτική συνίσταται στην εκτίμηση ενός πράγματος με βάση τη σχέση του προς ορισμένες ρυθμιστικές - τυπολογικές αρχές (νόρμες), η "ιστορική" κριτική εξετάζει τη σχέση ενός γεγονότος προς το ευρύτερο ιστορικό του πλαίσιο, ενώ η "αισθητική" κριτική (που, ως επί το πλείστον, ασκείται στα αντικείμενα της τέχνης) εξετάζει τη θέση ενός αντικειμένου στα πλαίσια διαμορφωμένης αντίληψης για το γούστο και σε σχέση με την απόδοση της σύλληψης του ωραίου. Γενικότερα, η κριτική συνίσταται στην "έξοδος" του κριτικού από το προσωπικό του "υπερεγώ", με σκοπό ο ίδιος να καταστεί "το υπερεγώ όλων των άλλων" (Odo Marquard, *Farewell to matters of principle*: βλ. επίσης *εμπνευστική*).

Παναγ. Πακος

"Κριτική της πολιτικής οικονομίας", βλ. "Κεφάλαιο"

Κριτική της Καθαρής Λογικής (Kritik der reinen Vernunft). Ένα από τα μεγαλύτερα και θεμελιώδη έργα του Kant και της παγκόσμιας φιλοσοφικής γραμματείας, στο οποίο, καθώς έχουμε ήδη υπαινιχθεί (βλ. λήμμα: *Kant Imm.*), ο φιλόσοφος εξετάζει τους τρόπους πρόσληψης του εξωτερικού, του εσωτερικού και του υπεραισθητού κόσμου μέσω των τριών δυνάμεων: της αισθητήριας ικανότητας, της νοήσεως και της λογικής. Αναλυτικότερα, στο έργο αυτό ο Kant διαπιστώνει ότι τα εξωτερικά αντικείμενα και, κατ' επέκταση, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια, ο κόσμος, μολοντί υφίστανται αντικειμενικά ως προς την αμιγώς υλική διάστασή τους, υπάρχουν ουσιαστικώς μόνο κατά το μέτρο που προσλαμβάνονται και αναπλάθονται αναλόγως από τις τρεις τουλάχιστον βασικές πνευματικές λειτουργίες του ανθρώπου,

την αισθητήρια δύναμη, τη νόηση και τη λογική. Το ίδιο ισχύει βέβαια, πολύ περισσότερο, και για εκείνα τα "άυλα" εσωτερικά αντικείμενα που θεωρούνται ως εκδηλώσεις της ψυχής. Από αυτές, εκείνες που δραστηριοποιούνται αρχικά και ως επί το πλείστον στην καθημερινή ζωή κατά τρόπο αναπόφευκτο και γενικώς ελάχιστα παραπλανητικό (με την έννοια ότι δεν διαφεύγουν από τα όρια της δυναμικής του ανθρώπινου πνεύματος) είναι η αισθητήρια ικανότητα και η νόηση. Ως αισθητήρια ικανότητα δεν εννοείται όμως το υλικό μέρος της κατ' αίσθησιν εποπτείας (Anschauung), δηλαδή η ίδια η κατ' αίσθησιν εποπτεία κατά το μέτρο που αυτή δέχεται τα επιμέρους εξωτερικά ή εσωτερικά ερεθίσματα μέσω της κατ' αίσθησιν αντίληψης (Wahrnehmung) και της σχετικής παραστάσεώς τους (Vorstellung) και έτσι διαμορφώνει την εξωτερική ή εσωτερική εμπειρία στα πλαίσια της αισθητικότητας (empirisch), αλλά το καθαρά μορφικό (formal) τμήμα της (το εποπτεύει αυτό καθ' εαυτό), το οποίο αναδεικνύεται όταν αφαιρεθεί αφενός το προηγούμενο αισθητό και ψυχικό υπόστρωμά του και αφετέρου ακόμη και οι ίδιοι οι ανάλογοι νοητικοί μηχανισμοί που κάθε φορά το διαπερνούν. Το τμήμα τούτο απαρτίζεται από δύο καθαρές μορφές της εξωτερικής και της εσωτερικής αίσθησεως αντίστοιχα, τον "χώρο" (Raum) και τον "χρόνο" (Zeit), που, ως δύο, θα λέγαμε, αρκετά δυναμικές προεμπειρικές τάσεις, καθιστούν ικανή την κατ' αίσθησιν εποπτεία (η οποία, καθώς από την ίδια τη φύση της επικεντρώνεται στους επιμέρους ερεθισμούς, φαίνεται πως είναι ανίκανη να επιτύχει κάτι τέτοιο απ' εαυτής) να προσδώσει μια ανάλογη χωρική και χρονική ύπαρξη στα εξωτερικά και εσωτερικά αντικείμενα (real) και, μ' αυτόν τον τρόπο, να τα καταστήσει προσιτά σε μια αυθεντική εμπειρία (Erfahrung). Κατά συνέπεια, ο χώρος και ο χρόνος διακρίνονται συνάμα από a priori ή ιδεατή (ideal) και εμπειρική (empirische) πραγματικότητα (Realität). Με άλλα λόγια, διακρίνονται από μία πραγματικότητα "υπερβασιακή": υπερβαίνουν την οντικότητα όχι ως εγκαθιδρυμένα και παγιωμένα υπεραισθητά και υπερυποκειμενικά σχήματα αλλά ως ιδεατές/υποκειμενικές δυνατότητες συγκροτήσεώς της, δηλαδή χάριν αυτής και –σε μεγάλο βαθμό και εξ αντανάκλασεως– δυνάμει αυτής. Για τούτο και το πεδίο λειτουργίας του χώρου και του χρόνου καθώς και ο αντίστοιχος φιλοσοφικός κλάδος που το μελετά αποκαλούνται

"Υπερβασιακή Αισθητική" (transscendentale Asthetik) [όπου η "Αισθητική" έχει το πολύ αρχαϊκό νόημα της επιστήμης που ασχολείται με τη λειτουργία της αισθητήριας ικανότητας]. Η αισθητήρια ικανότητα αδυνατεί, βέβαια, να μας παράσχει αφ' εαυτής μια πιο αυθεντική και έγκυρη γνώση του κόσμου ως "υλικής φύσεως" (natura materialiter spectata), δηλαδή ως συνόλου συγκεκριμένων αντικειμένων που μπορούν να αποτελέσουν εμπειρία για μας με αφετηρία ορισμένους νόμους, που, μολονότι πηγάζουν από το υποκειμένο, βρίσκουν ακριβή και πλήρη εφαρμογή στο σύνολο αυτό (φυσικοί νόμοι), και όχι ως "λογικής ουσίας" καθ' εαυτήν (natura formaliter spectata) –πράγμα το οποίο, όπως θα διαπιστώσουμε και στη συνέχεια, είναι αδύνατο– ή, πολύ περισσότερο ως απλής οντικής πραγματικότητας. Αδυνατεί, με άλλα λόγια, να μας δώσει μια εμπειρία των πραγμάτων και των ψυχικών στοιχείων καθώς και της μεταξύ τους σχέσεως που να υπερβαίνει την απλή αναδιείξη τους ως χωροθετημένων και χρονοθετημένων φαινομένων. Συμβάλλει, εντούτοις, αποφασιστικά στη δημιουργία μιας τέτοιας γνώσεως, άμεσο αποτέλεσμα και έκφραση της οποίας είναι πλέον οι " κρίσεις εμπειρίας" [Erfahrungsurteile]: εκείνες που, αν και είναι επίσης "εμπειρικές" (empirische Urteile), δηλαδή έχουν τον χαρακτήρα κρίσεως της κατ' αίσθησιν αντιλήψεως, χαρακτηρίζονται επιπλέον από γενικότητα και αντικειμενικότητα, και ταυτόχρονα, μολονότι είναι "αναλυτικές" (η έννοια του κατηγορουμένου είναι ταυτόσημη με εκείνη του υποκειμένου με καθαρά απριωρικό τρόπο), ενέχουν πολλά a posteriori στοιχεία, μ' άλλα λόγια είναι κατά βάση a priori "συνθετικές" (έχουν ήδη επαναπροσλάβει κατά κάποιον τρόπο την κατ' αίσθησιν αντίληψη μέσα στην απριωρική δομή τους –και δεν την προσθέτουν απλώς στην τελευταία– όπως οι απλές "συνθετικές", διευρύνοντας έτσι την έννοια του υποκειμένου με την έννοια του κατηγορουμένου) μέσω της σύνδεσης των κατ' αίσθησιν αντιλήψεων με μία ή και περισσότερες από τις δώδεκα έννοιες που πηγάζουν a priori από τη νόηση (Verstandsbegriffe). Οι έννοιες αυτές (οι οποίες χωρίζονται σε τέσσερα γένη –τα δύο πρώτα με "μαθηματικές" και τα δύο τελευταία με "δυναμικές" έννοιες– κάθε ένα από τα οποία περιλαμβάνει τρεις έννοιες, από τις οποίες η τρίτη είναι κάθε φορά αποτέλεσμα ενώσεως των δύο πρώτων), είναι συγκεκριμένα οι εξής: 1. Ως προς την ποσότητα:

μονάδα, πλήθος, ολότητα, 2. Ως προς την ποιότητα: πραγματικότητα, άρνηση, περιορισμός, 3. Ως προς τη σχέση: υπόσταση, αιτία, αλληλεπίδραση, 4. Ως προς τον τρόπο: δυνατότητα, ύπαρξη, αναγκαιότητα. Η συνθετική και διασυνθετική αυτή ενέργεια της νόησης αποτελεί –και για τούτο έχει αντικειμενικό κύρος– εξωτερική (με κατεύθυνση τα αντικείμενα) αναπαραγωγή / αναδίπλωση της αντίστοιχης ενέργειας μέσω της οποίας η ίδια αυτοσυνθέτει και αυτο-συνειδητοποιεί τον εαυτό της όχι ως σύνολο επιμέρους ψυχικών λειτουργιών ("εμπειρική κατανόηση": empirische Apperzeption) αλλά ως ύψιστη, "υπερβασιακής" βέβαια πάντοτε υφής, κριτική δραστηριότητα (εγκαθιδρύει σχέσεις μεταξύ των αντικειμένων με βάση το συνθετικό "είναι"), η οποία ενέχει ήδη τις δώδεκα έννοιες και, στην κίνησή της προς τα έξω, συμπαρομαρτεται πάντοτε από αυτές ("υπερβασιακή κατανόηση": transscendentale Apperzeption). Η υπερβασιακή κατανόηση εμπεριέχει δώδεκα είδη κρίσεων που βρίσκονται σε πλήρη αντίστοιχη προς τις δώδεκα έννοιες (1. Ως προς την ποσότητα: γενικές, μερικές, ατομικές, 2. Ως προς την ποιότητα: καταφατικές, αποφατικές, απεριόριστες, 3. Ως προς τη σχέση: κατηγορικές, υποθετικές, διαζευκτικές, 4. Ως προς τον τρόπο: προβληματικές, βεβαιωτικές, αποδεικτικές) και που, αν και χωρίς επίγνωση συνήθως, υπεισέρχονται πάντοτε στην προσέγγιση του εκάστοτε εμπειρικού υλικού εκ μέρους της νοήσεως και στην τελική διαμόρφωσή του ως αυθεντικής εμπειρίας). Στην υπαγωγή (Subsumtion), εντούτοις, των εμπειρικών εποπειών στις καθαρές έννοιες της νοήσεως και συνεπώς στην έμμεση αλλά αναγκαία απόδοση ενός αισθητού/απεικονιστικού χαρακτήρα (Schema) στις τελευταίες, εν πολλοίς στη σχηματοποίησή τους (Schematismus), ιδιαίτερα αποφασιστική είναι και πάλι η συμβολή της αισθητήριας ικανότητας (καθόσον αυτή συνδιαλλάσσει το αισθητό με το νοητό στοιχείο), και συγκεκριμένα της μιας από τις δύο a priori μορφές της, του χρόνου, ο οποίος αποκαλείται, προς τούτο, "υπερβασιακό σχήμα" (transscendentales Schema) και ο οποίος στηρίζεται, με τη σειρά του, στη δημιουργική (υπερβασιακή) φαντασία (Einbildungskraft). Πιο αναλυτικά, στο διάμεσο τούτο επίπεδο, η φαντασία, ως αναπαραστασιακή δύναμη, διατρέχει όλες τις δυνατές διαβαθμίσεις που παίρνει ο χρόνος κατά το μέτρο που αυτός προσεγγίζει και έτσι χρονοποιεί τα αντικείμενα και τις

Κριτική της Καθαρής Λογικής

σχέσεις τους, με τέτοιο τρόπο, ώστε κάθε διαβάθμιση και οι σχετικοί επιμερισμοί της αντιστοιχούν στις ανάλογες έννοιες της νοήσεως ως περισσότερο αισθητοί τρόποι εμφανίσεως της· με ανάλογο τρόπο σχηματοποιείται, έτσι, ταυτόχρονα κάθε φορά και το αντίστοιχο καταταξιακό χαρακτηριστικό της τελευταίας (ποσότητα, ποιότητα, τρόπος, σχέση). Κατά συνέπεια, στη σχηματοποιημένη πλέον εκδοχή τους, οι έννοιες της ποσότητας, πρώτα-πρώτα, αναφαινόνται ως στοιχεία μιας φαντασιακά αναπαριστώμενης χρονικής σειράς που στηρίζεται στον αριθμό (ποσότητα) και ακριβέστερα στην πρόσθεση ή την αφαίρεση μονάδας (πλήθος ή ολότητα ως μοναδοποίηση του πλήθους)· οι έννοιες της ποσότητας ως –σε ανάλογο βαθμό έντασης (ποιότητα)– προσδιορισμοί ενός χρόνου που αναπαρίσταται φαντασιακά ως προς το περιεχόμενό του, δηλαδή ενός χρόνου τον οποίο φαντάζεται κανείς είτε ως πλήρη (πραγματικότητα) είτε ως κενό (άρνηση) είτε ως πλήρη με ρήγματα κενού (περιορισμός)· οι έννοιες της σχέσεως ως σημεία (σχέση) του χρόνου, όπως αυτός αναπαρίσταται κάθε φορά φαντασιακά ως προς την τάξη που τον διακρίνει και με βάση την οποία κατατάσσει τα όντα, και πιο συγκεκριμένα ως αναπαραστάσεις είτε της χρονικής μονιμότητας ενός όντος (υπόσταση) είτε της χρονικής διαδοχής δύο ή περισσοτέρων όντων (αιτία) είτε της συγχρονίας των χαρακτηριστικών τους (αλληλεπίδραση)· και οι έννοιες του τρόπου ως εκφάνσεις (τρόποι) του φαντασιακά αναπαριστώμενου χρόνου στο σύνολό του, δηλαδή ως αναπαραστάσεις είτε της γενικής δυνατότητας υπάρξεως μέσα σε χρόνο (δυνατότητα) είτε της υπάρξεως σε ορισμένο χρόνο (ύπαρξη) είτε της υπάρξεως σε οιονδήποτε χρόνο (αναγκαιότητα).

Μολοντούτο, ο Kant θα κάμει στη συνέχεια μία ακόμη –τελευταία– παραχώρηση στον εμπειρισμό* με το εγχείρημά του να προσδώσει μια μεγαλύτερη αισθητικότητα στις έννοιες και μ' αυτόν τον τρόπο να εξαγάγει, μάλιστα και να συγκροτήσει, τις θεμελιώδεις εκείνες αρχές (Grundsätze) με βάση τις οποίες, τελικά, τα μαθηματικά και η φυσική δημιουργούν τις ανάλογες συνθετικές κρίσεις. Συγκεκριμένα, θα θεωρήσει ότι οι έννοιες (κατηγορίες) αποκτούν, εν τέλει, ένα πολύ πιο απτό αντικείμενο (εφαρμογή) κατά την καθημερινή θεωρητική και πρακτική προσέγγιση του κόσμου (εμπειρική χρήση του νου) χάρη σε τέσσερις ανάλογες θεμε-

λιώδεις προτάσεις, οι οποίες προκύπτουν από την αντίστοιχη γνωστική επεξεργασία των καταταξιακών χαρακτηριστικών των ιδίων των εννοιών (ποσότητα, ποιότητα, σχέση, τρόποι) στην απριορική πάντοτε υφή τους· δηλαδή από τα στοιχεία εκείνα (μέγεθος, ένταση κ.λπ.) που, μολονότι υπάρχουν αντικειμενικά ως προς την υλική πραγματικότητα τους (Reale) καθώς και την καθ' ύλην πραγματικότητα της καθ' αίσθησιν εμπειρίας (das Reale in sensatione) –ακριβώς για να μπορούν να συλληφθούν ως τέτοια–, έχουν ήδη καταστεί αντικείμενο γνώσης και έτσι προϋπάρχουν με τη μορφή ανάλογων προτάσεων με γενική ισχύ σε ένα επίπεδο απριορικής πραγματικότητας που βρίσκεται πολύ πιο κοντά στο αισθητό. Οι προτάσεις αυτές είναι από μαθηματική πλευρά τα "Αξιώματα της εποπτείας" (Axiome der Anschauung) και οι "Προλήψεις της καθ' αίσθησιν αντιλήψεως" (Antizipationen der Wahrnehmung) και, από δυναμική πλευρά, οι "Αναλογίες της εμπειρίας" (Analogien der Erfahrung) και τα "Αιτήματα της εμπειρικής σκέψεως εν γένει" (Postulate des empirischen Denkens überhaupt). Η βασική αρχή (Prinzipium) στην οποία στηρίζονται τα Αξιώματα της εποπτείας και η οποία πηγάζει από μία νοερή προϋπαρξη του αντικειμενικά υφισταμένου μεγέθους των πραγμάτων μέσα στην εκάστοτε πρόσληψη (Apprehension) και, συνεπώς, εποπτείας τους εκ μέρους της εμπειρικής συνειδήσεως, ακόμη και της καθ' αίσθησιν αντιλήψεως, ως υπάρχοντα σε χώρο και χρόνο, είναι ότι "οιονδήποτε αντικείμενο στην εμφάνειά του (Erscheinung) καθώς και η εποπτεία που το συγκροτεί σε χώρο και χρόνο είναι εκτατό μέγεθος". Η βασική αρχή των προλήψεων της καθ' αίσθησιν αντιλήψεως, η οποία βασίζεται σε ένα είδος προληπτικής και γενικής γνώσης και ύπαρξης του συγκεκριμένου αισθήματος που συνιστά εκάστοτε την ύλη μιας καθ' αίσθησιν αντιλήψεως, και συνεπώς την ύλη των ιδίων των αντικειμένων της αντιλήψεως, ως το πραγματικό στοιχείο της (das Reale in Empfindung) και ακριβέστερα ως το πραγματικό που έρχεται σε εμφάνεια (realitas phaenomenon), είναι ότι "το πραγματικό στοιχείο (αίσθημα) όλων των φαινομένων που καθίστανται αντικείμενα εμπειρίας χαρακτηρίζεται πάντοτε από ένα εντασιακό μέγεθος (Intensive Grösse)". Η κύρια αρχή που διέπει τις προτάσεις των αναλογιών της εμπειρίας και, συνεπώς, τη σχετική αρχή στην οποία στηρίζεται εκάστοτε καθεμία από αυτές

είναι ότι "η εμπειρία είναι δυνατή μόνον μέσα από την παράσταση μιας αναγκαίας συνδέσεως των κατ' αίσθησιν αντιλήψεων", δηλαδή μέσω της παραστάσεως εκείνης η οποία συνθέτει και ενοποιεί τη λίγο - πολύ τυχαία συμπάρθεση των κατ' αίσθησιν αντιλήψεων, όπως αυτή επισυμβαίνει στο κατώτερο πεδίο της εξωτερικής εμπειρίας (εκεί όπου η συνείδηση προσεγγίζει στον μέγιστο δυνατό βαθμό τα αντικείμενα των αισθήσεων), στο επίπεδο όχι απλώς μιας εμπειρικής εποπτείας (μιας σύνδεσης των κατ' αίσθησιν αντιλήψεων και των χρονικών προσδιορισμών τους η οποία δεν περιέχεται σ' αυτές) αλλά μιας εποπτείας που ενέχει την κατάληξη της αναγκαίας εκπήγασής τους - και βέβαια της εξάρτησής τους - από τον χρόνο ως a priori μορφή της αισθητήριας ικανότητας. Καθόσον, λοιπόν, οι γενικοί και αναγκαίοι τρόποι του χρόνου είναι τρεις, η διάρκεια (Beharrlichkeit), η διαδοχή (Folge) και η συγχρονία (Zugleichsein), διαμορφώνονται παράλληλα τρεις θεμελιώδεις αρχές των αντίστοιχων αναλογιών ως υπερβασιακές συνιστώσες του ίδιου του χρόνου και, κατ' επέκταση, των σχετικών εννοιών: α) "Όλα τα φαινόμενα περιέχουν ένα παραμόνιμο στοιχείο (Sustanz), που είναι το ίδιο το αντικείμενο, και ένα μεταβαλλόμενο στοιχείο, το οποίο συνιστά μόνον έναν προσδιορισμό του αντικείμενου, δηλαδή έναν από τους τρόπους υπάρξεώς του" ή "Η ουσία διατηρείται μόνιμα σε κάθε μεταβολή των φαινομένων χωρίς να αυξάνεται ή να ελαττώνεται το ποσόν της μέσα στη φύση" με άλλα λόγια, η εμπειρική απλώς πρόσληψη του φαινομένου (σε "αισθητό" χρόνο) αποτελεί έναν εξωτερικό και μεταβλητό προσδιορισμό του (τρόπο διαφοροποίησης της υπάρξεώς του), ενώ η υπό το πρίσμα της a priori μορφής του χρόνου αναγκαία κατάληψή του ταυτίζεται σχεδόν με το ίδιο και το καθορίζει με τέτοια σταθερότητα, ώστε να αποτελεί την ουσία του. β) "Ο,τιδήποτε αρχίζει να συμβαίνει, και συνεπώς να υπάρχει, εννοείται σύμφωνα προς έναν κανόνα ως επακόλουθο κάποιου προϋπάρχοντος πράγματος" ή "όλες οι μεταβολές συμβαίνουν σύμφωνα με τον νόμο της συνδέσεως της αιτίας και του αποτελέσματος" - ή, με άλλους όρους, ένα πράγμα υπάρχει μόνο κατά το μέτρο που συλλαμβάνεται από μια θεμελιώδη εποπτεία (εκείνη που στηρίζεται στην κατανόηση της απριωρικής μορφής του χρόνου και ιδιαίτερα του χρονικού τρόπου της διαδοχής) ως μεθυστερη διάσταση

ενός άλλου πράγματος που έχει ήδη προηγηθεί και συλληφθεί κατά τον ίδιο τρόπο. γ) -και τούτη η αρχή αποτελεί διαλεκτική συνύφανση και υπέρβαση των δύο προηγούμενων- "όλες οι ουσίες, κατά το μέτρο που μπορούν να γίνουν αντιληπτές ως σύγχρονες μέσα στον χώρο (να μετατρέπονται, θα λέγαμε, την απλή χρονική διαδοχικότητά τους σε μια περισσότερο απτή/χωρική ή, με τον όρο του Kant, "αμοιβαία" διαδοχικότητα/ακολουθία των προσδιορισμών τους), βρίσκονται σε καθολική αλληλεπίδραση" (Wechselwirkung) ή σε "κοινωνία" (Gemeinschaft) με την έννοια όχι της communio spatii αλλά της συνεπαφής (contiguus) με μία διαφορετική έκφραση, το γεγονός ότι τα φαινόμενα βρίσκονται σε αμοιβαία αλληλεπίδραση μέσα στον εξωτερικό χρόνο δεν μπορεί να πιστοποιηθεί πλέον αντικειμενικά με την αναγωγή της τελευταίας στην απριωρική μορφή του ίδιου του χρόνου (αισθητήρια ικανότητα καθ' εαυτήν) αλλά με την αναφορά της σ' εκείνη την έννοια του νου (Verstandsbegriff) σύμφωνα με την οποία η αρχή (der Grund) των προσδιορισμών μιας ουσίας εμπεριέχεται ακατάπαυστα και διαδοχικά ήδη στους προσδιορισμούς μιας προηγούμενης και μεταμορφώνεται σ' εκείνους μιας επόμενης ουσίας. Καθίσταται, έτσι, φανερό ότι και οι τρεις αυτές αρχές αποτελούν σημαντικά συστατικά της δυνατότητας για εμπειρία, δηλαδή της δυνατότητας προβολής, θα λέγαμε, των ιδίων αυτών αρχών επί των εξωτερικών αντικειμένων, κατά τρόπο ώστε τα τελευταία να συγκροτούνται με βάση τις ανάλογες σχέσεις κι έτσι να υπερβαίνουν την απτή οντική διάστασή τους και να αναφαίνονται ως φυσικές υπάρξεις (αντικείμενα πιθανής εμπειρίας). Μ' αυτή τη (δυναμική) έννοια οι τρεις αναλογίες συνιστούν τους κατ' εξοχήν φυσικούς νόμους, και, μαζί με τα Αξιώματα της εποπτείας και τις Προλήψεις της κατ' αίσθησιν αντιλήψεως, εξαντλούν το περιεχόμενο της εμπειρίας ως συνάψεως των a priori εννοιών και μορφών με τα εξωτερικά αντικείμενα. Οι τρόποι, όμως, μιας τέτοιας συνάψεως, που δεν μπορεί να είναι παρά τρεις (εναρμόνιση ενός αντικείμενου είτε με την υλική εμπειρία, είτε με την εποπτεία και τις έννοιες είτε και με τα δύο), εκφράζονται από τρεις τελευταίες αντίστοιχα αρχές, οι οποίες συνιστούν εκδοχές των τριών εννοιών του τρόπου, αποκαλούνται "Αιτήματα της εμπειρικής νοήσεως εν γένει" (καθότι, κατά το μέτρο που εστιάζονται ακριβώς στο

Κριτική της Καθαρής Λογικής

σημείο μεταβάσεως από τα πράγματα στις μορφές και στις έννοιες και έτσι λειτουργούν ως ασφαλιστικές δικλίδες για την αποτροπή της διολίσθησης τόσο προς την πλήρη εξωτερική εμπειρία όσο και προς το υπερβατικό, αποβλέπουν σταθερά στην ανάλογη σύνδεση των πραγμάτων με τις μορφές και τις έννοιες αυτές) και κλείνουν το δεύτερο μεγάλο τμήμα της καντιανής γνωσιοθεωρίας, την "υπερβασιακή αναλυτική" (transscendentale Analytik). Τα αιτήματα αυτά είναι: το "πραγματικό" (Wirklich), το οποίο καθορίζεται από την εναρμόνιση του αντικειμένου με τους υλικούς όρους της εμπειρίας (αίσθηση, αίσθημα), το "δυνατό" (Möglich), το οποίο εκφράζει τη συστοιχία του αντικειμένου και της υλικής εμπειρίας του με την εποπτεία και τις έννοιες, και το "αναγκαίο" (Notwendig), το οποίο αποδίδει την εκάστοτε σύναψη του πραγματικού με το δυνατό.

Η περιοχή της "υπερβασιακής αναλυτικής", όπως αυτή καθορίστηκε ήδη και καταμετρήθηκε, δηλαδή ως a priori σχήμα που στηριζόμενο στη σύνθεση της φαντασίας με την (υπερβασιακή) κατάληψη (Apperzeption) πραγματώνει τη συγκρότηση των εξωτερικών αντικειμένων ως "φαινομένων" (ως εμφανειών που προσφέρονται για μορφοποίηση από το σχήμα αυτό), με μία λέξη την εμπειρία (Erfahrung), εμπειρικλείει ταυτόχρονα και εξαντλεί –κατά το μέτρο που η εμπειρία συνιστά και μία εκ των προτέρων συμπεριληψη (Inbegriff) κάθε γνώσεως με βάση την οποία μπορούν να προσεγγίζονται στο εξής τα εξωτερικά αντικείμενα– και τα γνωστικά όρια του ανθρώπου. Με άλλα λόγια, πέραν από την εμπειρία την οποία παρέχει η σύνθεση των νοητικών εννοιών και των μορφών της αισθητήριας ικανότητας με τις κατ' αίσθησιν αντιλήψεις και τα αισθήματα που διεγείρονται από τα φαινόμενα, δεν είναι δυνατόν να γνωρίσει κανείς με σιγουριά ο,τιδήποτε τείνει είτε να υπερβεί το πεδίο των νοητικών εννοιών είτε να επικεντρωθεί αποκλειστικά στο κατώτερο υπόστρωμα εμπειρικής (empirisch) εποπτείας. Υπάρχει βέβαια στον άνθρωπο μία πνευματική δύναμη, η Λογική (Vernunft), η οποία αποβλέπει –κατά τρόπο ασφαλώς κατ' εξοχήν φορμαλιστικό– στην αποκοπή της εμπειρίας και της εποπτείας της από κάθε μονομερή προσκόλληση στο αισθητό στοιχείο και στην έκφραση της εμπειρίας στην απόλυτη ολότητά της μέσω μιας λογικής, θα λέγαμε, εποπτείας και, κατά συνέπεια –λειτουργώντας πλέον η ίδια ως αρχή (Prinzipium)

της νόησης– στην αναγωγή των εννοιών σε ορισμένες "καθαρά λογικές ιδέες" (reine Vernunftsbegriffe). Πιο συγκεκριμένα, η λογική δεν είναι παρά εκείνη η παρενέργεια, για να το πούμε έτσι, της νοήσεως, η οποία αναφαιίνεται, όταν η τελευταία, παράλληλα με την πρόσληψη των αντικειμένων ως φαινομένων (των αντικειμένων που απρόσχητα ως εμφάνειες στην κατ' αίσθησιν αντίληψη κι από εκεί στην εποπτεία), διαμορφώνει –αναφερόμενη κατά κάποιον τρόπο στην ίδια τη σύσταση των αντικειμένων– την παράσταση ενός αντικειμένου αυτού καθ' εαυτού, βάσει της οποίας σχηματίζει στη συνέχεια την "ιδέα" –πλέον– ότι μπορεί να συγκροτεί και αντίστοιχη έννοια για τα αντικείμενα καθώς και να ανάγει αυτά στις δικές της έννοιες· μ' αυτή την τακτική –και με τη συνέργεια της φαντασίας– οδηγείται σταδιακά σ' ένα είδος αναγωγής του αντικειμένου αυτού καθ' εαυτού στο απόλυτο, το οποίο, από την πλευρά της άγνωστης καθ' εαυτής υπάρξεώς του, εκλαμβάνεται ως ένα κάτι (etwas ή intelligibile) υπερβατικό ενώ, από την πλευρά μιας γενικής και αόριστης τώρα κατευθύνσεως του νοείν προς αυτό, ως νοούμενο (Noumenon ή intellektuell)· οδηγείται δηλαδή σε μια μορφή διαλεκτικής υπερβάσεως του κόσμου της εμπειρίας από έναν υπερεμπειρικό κόσμο. Πρόκειται, εντούτοις, για μια διαλεκτική επικίνδυνη και απατηλή, καθώς αναφέρεται σε πράγματα τα οποία, ως καθ' εαυτά, διαφεύγουν από κάθε δυνατή εποπτεία· και θα διέφευγαν ακόμη κι αν η τελευταία μπορούσε (πράγμα απίθανο) να υπάρχει με τη μορφή μιας ειδικής νοητικής εποπτείας. Μπορεί, όμως, να αποκτήσει μια πολύ μεγάλη νομιμότητα και χρησιμότητα για την εμπειρία, στον βαθμό που το πράγμα καθ' εαυτό (νοούμενο) εκληφθεί ως οριακή έννοια (Grenzbegriff) μέσω της οποίας θα περιορίζεται κάθε φορά η αυθαίρετη συχνά τάση της αισθητήριας ικανότητας και του νου προς την υποστασιοποίηση μεταφυσικών οντοτήτων ή, έστω, και θα παράγεται, χάρη σε μία έμμεση πάντοτε σύνδεση με τον κόσμο της εμπειρίας, μια συμβολική και κατ' αναλογία γνώση. Μ' αυτήν την έννοια, το πεδίο δράσης της διαλεκτικής αυτής, καθώς και ο φιλοσοφικός κλάδος που τη μελετά αποκαλούνται "υπερβασιακή Διαλεκτική" (transscendentale Dialektik).

Ότι η υπερβατική (μη-υπερβασιακή) χρήση της Διαλεκτικής οδηγεί στην απάτη, αποδεικνύεται για τον Kant με βάση τον παραλογισμό

καίη την αντιφατικότητα ή την πλαστή πλέον και ανεξέλεγκτη ιδεοποίηση, στην οποία στηρίζονται οι τρεις βασικές ιδέες που διαμορφώνει η Λογική: η ψυχολογική, η κοσμολογική και η θεολογική ιδέα. Η ψυχολογική ιδέα παρερμηνεύει τη μονιμότητα (Beharlichkeit) που διακρίνει τον σκεπτόμενο εαυτό (νοούν ον) ή ψυχή ως το άγνωστο υποκείμενο –στο οποίο αναφέρονται όλα τα εσωτερικά αντικείμενα και τα κατηγορήματά τους μέσω της εσωτερικής αισθήσεως– εκλαμβάνοντάς την ως ψυχή με την έννοια της υπερεμπειρικής υποστάσεως η οποία, όπως είναι φυσικό, αποδίδεται τελικά στο εγώ ως απόλυτο υποκείμενο (absolute Subjekt): έτσι δημιουργούνται τέσσερις παραλογισμοί (Paralogismus), ο κυριότερος από τους οποίους έγκειται στη θεώρηση του ίδιου του Εγώ (που δεν είναι τίποτα άλλο παρά το αντικείμενο της εσωτερικής αισθήσεως) ως υποστάσεως, μόνο και μόνο επειδή αυτό συσσωματώνει (καθιστάμενο έμμεσα απόλυτο υποκείμενο) μίαν υποθετική και απόλυτη υποστασιακότητα στην οποία αναφέρονται οι προσδιορισμοί του (παραλογισμός της υποστασιακότητας). Η κοσμολογική ιδέα, με τη σειρά της, στηρίζεται σε μία υπερεμπειρική επέκταση του αισθητού κόσμου και των προσδιορισμών του, κατά τρόπον ώστε να αναδύεται ένας κόσμος καθ' εαυτός: προκύπτουν έτσι τέσσερις κοσμολογικές ιδέες (που αντιστοιχούν στις τέσσερις τάξεις των κατηγοριών), καθεμία από τις οποίες όμως ενέχει έναν διττό και αντινομικό (αυτο-αναιρούμενο) χαρακτήρα: τούτο οφείλεται στο ότι οι δύο πρώτες ιδέες (αντινομίες), που ονομάζονται "μαθηματικές" γιατί στηρίζονται στη σύνθεση και αποσύνθεση ομοιογενών στοιχείων, επιχειρούν να συμβιάσουν δύο αντιφατικές στο επίπεδο της εμπειρίας έννοιες (πεπερασμένο - άπειρο, απλό - σύνθετο) μέσω μιας υπερβατικής/διαλεκτικής θεώρησής τους, ενώ οι δύο τελευταίες –που αποκαλούνται "δυναμικές", επειδή τείνουν στον συσχετισμό τόσο ομοιογενών όσο και ανομοιογενών πραγμάτων– αποβλέπουν στο να αναδείξουν ως ασυμβίβαστη στο επίπεδο της υπερβατικότητας την αντίθεση εννοιών οι οποίες στο επίπεδο της υπερβασιακότητας (και κυρίως της ηθικής διαστάσεώς της) είναι συμβιάσιμες (ελευθερία-αναγκαιότητα, Ανάγκη θεού-τυχαίο). Οι ιδέες αυτές, στην αντινομική διάστασή τους, μπορούν να διατυπωθούν ως εξής: 1. Θέση: Ο κόσμος έχει μία "αρχή" στον χώρο και στον χρόνο, Αντίθεση: Ο κό-

σμος είναι "άπειρος" σε χώρο και χρόνο, 2. Θέση: Κάθε φαινόμενο μέσα στον κόσμο είναι "απλό", Αντίθεση: Τίποτα δεν είναι απλό, όλα είναι "σύνθετα", 3. Θέση: Ο κόσμος εμπεριέχει αιτίες που δρουν "ελεύθερα", Αντίθεση: Τίποτα δεν δρα ελεύθερα, όλα υπόκεινται σε "φυσική αναγκαιότητα" (φύση), 4. Θέση: Μεταξύ των αιτίων του κόσμου, κάποιο επέχει τη θέση "αναγκαιού όντος", Αντίθεση: Κανένα αίτιο του κόσμου δεν είναι αναγκαιό, όλα είναι "τυχαία". Η θεολογική ιδέα, τέλος, έρχεται σε πλήρη ρήξη με τον αισθητό κόσμο –και προς τούτο είναι η μόνη, σε σχέση με τις δύο προηγούμενες, που συνιστά ιδέα στην αυθεντική διάστασή της– καθώς δεν αφορμάται από τα αισθητά πράγματα και τη συνεπόμενη ιδεοποίησή τους αλλά εκκινά καθ' ευθείαν από την έννοια ενός πράγματος καθ' εαυτού και απολύτου, το οποίο, στη συνέχεια, ανάγει σε ύψιστο και υπερκόσμιο ον (Θεό).

Το κενό που διανοίγεται, έτσι, στο πεδίο της λογικής υπερβατικότητας θα επιχειρήσει, εντούτοις, να πληρώσει αργότερα ο Kant στο επίπεδο της ηθικής υπερβατικότητας με τη μετατροπή της καθαρής Λογικής σε καθαρά Πρακτική Λογική (βλ. λ. *Κριτική της πρακτικής Λογικής*).

Βιβλιογρ.: Deleuze G., *La Philosophie Critique de Kant*, Paris, 1963.- Gadamer H. - G., *Wahrheit und Methode*, Tubingen, 1965².- Heidegger M., *Kant und das Problem der Metaphysik*, Frankfurt an Main 1965².- Θεοδωρακοπούλου Ιω., *Διάνοια, δύναμη της κρίσης και νους στον Kant*, "Αρχαίον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών", Ι (1934), 1-24.- Τσάτσος Κ., *Η γνωσιολογία του Kant ως εισαγωγή στην Ιδεοκρατία*, "Αρχαίον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών", Ε (1934), 49-117.- Vleeschauer H. J., *L' evolution de la Pensée Kantienne*, Paris, 1939.- Vuillemin J., *Physique et Métaphysique Kantienne*, Paris, 1965.

Αναστ. Κουκής

Κριτική της Πρακτικής Λογικής (Kritik der Praktischen Vernunft): Το μεγαλύτερο από τα ηθικά έργα του Kant, στο οποίο ο φιλόσοφος διερευνά τον τρόπο με τον οποίον η Καθαρή Λογική μεταβάλλεται σε καθαρή Πρακτική Λογική, αναπληρώνοντας έτσι το θεμελιώδες έλλειμμα που η ίδια ενείχε στο επίπεδο της υπερβατικότητας.

Εάν, όπως διευκρίνισαμε στην *Κριτική της Καθαρής Λογικής*, δεν είναι δυνατόν να συλλάβουμε εποπτικά και, καθ' επέκταση, να εννοιολογήσουμε, να κατανοήσουμε και να αισθανθούμε τον νοητό κόσμο της λογικής, μπορούμε, ωστόσο, –πράγμα που συνιστά και τη θεμε-

"Κριτική του προγράμματος της Γκότα"

λιώδη αφετηρία μετατροπής της Καντιανής Γνωσιοθεωρίας σε Ηθική— να σκεφθούμε (με την έννοια της διαμορφώσεως μιας απόψεως) ότι ο κόσμος αυτός εμπεριέχει το αυθεντικότερο τμήμα του εαυτού μας, σε σχέση με το τμήμα εκείνο που ανήκει στον φαινομενικό/αισθητό κόσμο, ως μοναδική διανοητική ουσία. Μπορούμε, με άλλους όρους, να κάνουμε αφαίρεση του περιεχομένου της λογικής ως δυνατότητας γνώσεως των αντικειμένων, ούτως ώστε να εναπομείνει το μορφικό (formale) μέρος της, το οποίο, τότε, και ενέχει μια καθαρή πρακτική αξία (ηθικός νόμος), ικανή, στη συνέχεια, να επιβληθεί και στην καθημερινή πρακτική χρήση (στον κόσμο των φαινομένων), επιτάσσοντας ένα "πρέπει", δηλαδή να συνάψει, σε ένα άλλο επίπεδο, τον νοητό και τον αισθητό κόσμο. Τούτο συμβαίνει, διότι το μορφικό τμήμα της λογικής, η υφή θα λέγαμε του θεωμένου πράγματος καθ' εαυτό, —κατά το μέτρο που υπερβαίνει τον αναγκαιοκρατικό κόσμο των φαινομένων, ο οποίος οδηγεί το υποκείμενο στην επίγνωση της ανελευθερίας του— αναδεικνύει το αξίωμα (Maxim) της θέλησης του κάθε υποκειμένου (που εμπεριέχεται στον νοητό κόσμο) σε θέληση απολύτως αιτιώδη, δηλαδή σε θέληση που συνειδητοποιεί ότι είναι ικανή να αυτο-ορίζεται και να αυτονομείται απ' εαυτής και έτσι να ανάγεται, ταυτόχρονα, σε επίπεδο ενός νόμου με καθολικό κύρος. Με άλλα λόγια, καθιστά το υποκείμενο μέλος ενός νοητού κόσμου, όπου πλέον η ελευθερία του, καθώς υπερβαίνει και την ενστικτώδη εκδήλωσή του στον εξωτερικό κόσμο και την "έννοια" της αναγκαιότητας που επιβάλλει η φύση (εμπειρία), καθίσταται "ιδέα" (μ' αυτόν τον τρόπο επιλύεται και η φαινομενική αντίφαση της τρίτης αντινομίας), και, συνεπώς, μπορεί να αυτο-νομοθετείται.

Κατανοώντας, μ' αυτές τις προϋποθέσεις, η λογική ότι τώρα πλέον η θέληση έχει περιβληθεί με καθολικό κύρος, αρχίζει να ενδιαφέρεται για τη μετάβασή της στην πράξη (γίνεται πρακτική), δηλαδή να αποκτά "ενδιαφέρον" (Interesse), το οποίο θεμελιώνει σ' ένα αίσθημα που εμφανίζεται ταυτόχρονα, το ηθικό αίσθημα. Προκύπτει έτσι ένας ηθικός νόμος —ο οποίος βέβαια δεν υπερισχύει της ελευθερίας, καθώς αυτή, αντίθετα, συνιστά τη δική του ratio essendi, ενώ ο ίδιος αποτελεί απλώς την ratio cognoscendi της τελευταίας— που, καθώς συνείρει τον άνθρωπο ως μέλος αφενός του νοητού και αφετέρου του αισθητού κόσμου, δεν

μπορεί παρά να έχει τη μορφή μιας συνθετικής προτάσεως a priori, δηλαδή μιας "κατηγορικής" (kategorisch) προτάσεως, και, συνεπώς, προστακτικής (imperativ), με το ακόλουθο περιεχόμενο: "Πράττε αποκλειστικά σύμφωνα με ένα τέτοιο υποκειμενικό αξίωμα (Maxim), ώστε η θέλησή σου να μπορεί ταυτόχρονα να ανάγει το αξίωμα αυτό σε καθολικό νόμο". Ο ηθικός αυτός νόμος, η κατηγορική προστακτική του οποίου, κατ' αντιστοιχίαν ίσως προς το "πράγμα καθ' εαυτό" της καθαρής λογικής, παραμένει ακατανόητη (Unbegreiflichkeit) και βεβαίως ανεξάρτητη από τον Θεό, μπορεί να διατυπώνεται με τρεις ακόμη τρόπους ανάλογους με την αναφορά του στον νόμο της φύσης, στην ανθρωπότητα ως αυτοσκοπό ή στην αυτονομία της θέλησης: 1. "Πράττε με τέτοιον τρόπο, ώστε η θέλησή σου να μετατρέπεται το υποκειμενικό αξίωμα της πράξης σου σε καθολικό νόμο της φύσης", 2. "Πράττε έτσι, ώστε να χρησιμοποιείς την ανθρωπότητα, τόσο μέσω του δικού σου προσώπου όσο και μέσω του προσώπου κάθε ανθρώπου, πάντοτε ως σκοπό και ποτέ μονάχα ως μέσον", και 3. "Πράττε μονάχα έτσι, ώστε η θέλησή σου, μέσω του υποκειμενικού αξιώματός της, να μπορεί να θεωρείται ταυτόχρονα και ως καθολικός νομοθέτης".

Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο Kant συγκαλύπτει ως ένα μεγάλο βαθμό, έστω και μέσω μιας ηθικής στάσεως, το υπερβατικό κενό στο οποίο προσέκρουσε η καθαρή λογική, ενώ ταυτόχρονα αποδεσμεύει εμμέσως τη φιλοσοφική σκέψη από τα θεολογικά δεσμά, καθόσον η ύπαρξη του θεού (η οποία βέβαια δεν αποκλείεται) καθίσταται απλώς ορθολογικό αίτημα (Postulat) της πρακτικής λογικής. Διανοίγει έτσι το πεδίο προς τις σύγχρονες φαινομενολογικές, υπαρξιακές και ανθρωπολογικές ηθικές κατευθύνσεις του στοχασμού.

Βιβλιογρ.: Cohen H., *Kants Begründung der Ethik*, Berlin, 1871.- Delbos V., *La philosophie pratique de Kant*, Paris, 1905.- Δεσποτόπουλος Κ., *Η Κριτική του Πρακτικού Λόγου του Kant*, "Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών", εν Αθηναις 1989, σσ. 527-545.- Lehmann O., *Über Kants Prinzipien der Ethik und Schopenhauers Beurteilung derselben*, Greifswald, 1880.- Παπανούτσος Ε., *Ηθική*, 2. έκδ., Αθήνα, 1956.- Paton H. J., *Der kategorische Imperativ. Eine Untersuchung über Kants Moralphilosophie*, Berlin, 1962.- Zwingelberg N. W., *Kants Ethik und das Problem der Einheit von Freiheit und Gesetz*, Bonn, 1969.

Αναστ. Κουκής

"Κριτική του προγράμματος της Γκότα" ("Kritik des Gothaer Programms"). Έργο του Κ.

Μαρξ* που γράφτηκε το 1875 και δημοσιεύθηκε το 1891. Συνιστά κριτική ανάλυση του σχεδίου προγράμματος της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας, το οποίο ο Μαρξ αποκαλούσε πράξη παράδοσης της σοσιαλδημοκρατίας στον λασσαλισμό (βλ. *Λασσάλ*). Ο Μαρξ επικρίνει εδώ τον ισχυρισμό, κατά τον οποίο έναντι της εργατικής τάξης όλες οι υπόλοιπες τάξεις αποτελούν "μόνο μια αντιδραστική μάζα", καθώς και τη συνδεδεμένη με αυτόν απόρριψη της ενότητας προλεταριάτου - αγροτών. Αποκαλύπτει το αντιδραστικό περιεχόμενο του "σιδηρού νόμου του μισθού της εργασίας" (*Λασσάλ*), που διαιώνιζε την ένδεια του προλεταριάτου. Εδώ ο Μαρξ αναπτύσσει τη θέση του περί του αναπόφευκτου της σοσιαλιστικής επανάστασης* και της εγκαθίδρυσης της δικτατορίας του προλεταριάτου*. Στο έργο αυτό ο Μαρξ για πρώτη φορά διακρίνει σε γενικευμένη μορφή την ύπαρξη δύο φάσεων της κομμουνιστικής κοινωνίας. Η πρώτη φάση είναι εκείνη κατά την οποία η κοινωνία μόλις συνέρχεται από τις παρατεταμένες "ωδίνες του τοκετού" της από την παλαιά κοινωνία, ενώ διατηρεί ακόμα τα γνωρίσματα αυτής της κοινωνίας. Μόνο στην επόμενη φάση, η κομμουνιστική κοινωνία αναπτύσσεται στη δική της βάση, οπότε θα αρθεί και η υποδουλωτική για τον άνθρωπο υπαγωγή του στον καταμερισμό της εργασίας* και η εργασία από μέσο προς το ζην θα μετατραπεί σε πρώτη ζωτική ανάγκη. Οι παραγωγικές δυνάμεις* θα αναπτυχθούν σε βαθμό που θα διασφαλίζει αφθονία αγαθών και η κοινωνία θα μπορεί να εφαρμόσει την αρχή "Ο καθένας σύμφωνα με τις ικανότητές του, στον καθένα σύμφωνα με τις ανάγκες του". Στο έργο εξετάζεται επίσης και το ζήτημα της βαθμιαίας απονέκρωσης του κράτους* [γερμ. εκδ. (με ορισμένες περικοπές) στο περιοδ. "Neue Zeit", m. 1, No 18, 1891.- MEW, β. 19.- ελλην. εκδ. *Κριτική των προγραμμάτων Γκότα και Ερφούρτης* (μεταφρ. Κ. Σκλάβος), Κοροντζής, Αθήνα, 1976].

Δ. Πατέλης

κριτικισμός. Με τη στενή έννοια, κριτικισμός ονομάζεται η καντιανή διδασκαλία της περιόδου μετά τη συγγραφή των τριών "Κριτικών" (της "καθαρής Λογικής", της "πρακτικής Λογικής" και της "δύναμης της κρίσης", βλ. *Καντ*). Με την ευρύτερη σημασία του όρου, ως κριτικισμός έχει καθιερωθεί να θεωρείται κάθε φιλοσοφική θεωρία και μεθοδική κατάσταση του

πνεύματος που συνίσταται στη συστηματική απορητική στάση της διάνοιας απέναντι όχι στο προς έρευνα αντικείμενο αλλά αρχικά απέναντι στη μέθοδο της γνωστικής προσπέλασής του* έτσι, συνεξετάζονται όλες οι παράμετροι της ερωτηματοθεσίας και οι γνωστικοί άξονες με τους οποίους μεθοδεύεται η ερμηνευτική διαδικασία. Το πνεύμα, κατά τον κριτικισμό, κατατάσσει τα αντικείμενα της γνώσης σε "μορφές" - κατηγορίες της διάνοιας, το λογικό κύρος των οποίων διαπιστώνεται από την άρρηκτη σχέση τους με τα δεδομένα της πραγματικότητας, που προέρχονται από την εμπειρία*. Επομένως, κριτικισμός είναι κάθε φιλοσοφική κατεύθυνση η οποία θέτει ως ερμηνευτικό της θεμέλιο και πυξίδα στον προβληματισμό της τη θεωρία της γνώσης, ιδιαίτερα την καντιανή γνωσιοθεωρία.

Παναγ. Πάκος

κριτικός ρεαλισμός. Φιλοσοφικό ρεύμα που εμφανίστηκε στη Γερμανία, στα τέλη του 19ου αι., ως αντίδραση ορισμένων φιλοσόφων και βιολόγων στον νεοκαντιανό "υποκειμενισμό" και "απριωρισμό". Στις θέσεις του προσχώρησαν και μερικοί νεοκαντιανοί, θεμελιώνοντας έτσι έναν νεοκαντιανό κριτικό ρεαλισμό. Οι εκπρόσωποι αυτής της κατεύθυνσης, προσπαθούν, στη μεγάλη τους πλειονότητα, να ενσωματώσουν ορισμένες θέσεις αυτονόητα υλιστικού χαρακτήρα σε μια κατ' εξοχήν ιδεαλιστική οπτική, υιοθετώντας τον "ψυχολογισμό" στη Λογική* και τη γνωσιοθεωρία*. Κυριότεροι εκπρόσωποι: Ε. Μπέχερ, Χ. Ντρις*, Α. Βεντσλ, Α. Ρηλ, Ο. Κύλπε*, Β. Βουντ* (εν μέρει). Από τη 2η δεκαετία του 20ού αι. ο κριτικός ρεαλισμός εξαπλώθηκε στις ΗΠΑ, με εκπροσώπους τους Γ. Σανταγιάννα*, Ρ. Σέλλαρς*, Α. Ο. Λαβτζού κ.ά. Ο αμερικανικός κριτικός ρεαλισμός εμφανίστηκε ως μια αντίδραση στον "νεορεαλισμό". Στη νεορεαλιστική θέση για ενύπαρξη του αντικειμένου στη συνείδηση, ο κριτικός ρεαλισμός αντιτάσσει τη διδασκαλία του για τη δομή του ενεργήματος της γνώσης. Αυτό ανάγεται σε τρία στοιχεία: το υποκείμενο, το αντικείμενο και το "δεδομένο" ή "ουσία". Αυτή η ουσία είναι το περιεχόμενο της συνειδησής μας. Οι "ουσίες" μάς είναι (ενορατικά) δεδομένες (αντίθετα από το αντικείμενο) με άμεση βεβαιότητα. Ο κριτικός ρεαλισμός προσπαθεί να παρουσιάσει αυτές τις ουσίες ως κάτι το πραγματικά υπάρχον, όπως ακριβώς έβλεπε τις "καθολικές έννοιες" ο ρεαλισμός (πραγμα-

Κριτόλαος

τοκρατία) του Μεσαίωνα. Η "ουσία" έχει μια ειδική πραγματικότητα, διαφορετική από τη φυσική πραγματικότητα: δεν μπορούν να της αποδοθούν τα χαρακτηριστικά του χώρου και του χρόνου. Οι "ουσίες" δεν είναι καθόλου ειδωλα ή αντίγραφα πραγμάτων. Έτσι, ο κριτικός ρεαλισμός, όπως και ο νεορεαλισμός, είναι αντίθετος στην υλιστική θεωρία της αντανάκλασης*. Ο κριτικός ρεαλισμός παραδέχεται την ύπαρξη του πραγματικού κόσμου. Η βεβαιότητα όμως για την ύπαρξη του βασίζεται στο ένστικτο και στη "ζωική πίστη" (Σανταγιάννα) σ' έναν πραγματικό κόσμο. Η γνωσιολογική πηγή αυτού του "ρεαλισμού" βρίσκεται στη λαθεμένη ερμηνεία της διαφοράς μεταξύ υλικού και ιδεατού, στη μεταφυσική αντιπαράθεση της συνείδησης προς τον αντικειμενικό κόσμο.

Βιβλιογρ.: W. Sellars, *Critical Realism* (1916).- G. Santayana, *The Realm of Essence* (1927) και *The Realm of Matter* (1930).- K. F. Wessel, *Realismus und dialektischer Materialismus* (1971).

Γιάν. Κρητικός

Κριτόλαος ο Φασηλίτης (2ος π.Χ. αι.). Έλληνας περιπατητικός φιλόσοφος. Γεννήθηκε στη Φασηλίδα, ελληνική αποικία της Λυκίας. Σπούδασε φιλοσοφία στην Αθήνα, κοντά στον Αρίστων* τον Κείο, τον οποίο διαδέχθηκε στη διεύθυνση της σχολής των Περιπατητικών. Διακρίθηκε για την πρωτοτυπία της διδασκαλίας του και χάραξε επιστημονική οδό στην έρευνα, την οποία ακολούθησε ο διάδοχός του Δημήτριος ο Τύριος. Το 155 π.Χ. στάλθηκε στη Ρώμη επικεφαλής μιας επίσημης Αθηναϊκής πρεσβείας, στην οποία συμμετείχαν ο ακαδημαϊκός Καρνεάδης*, ο στωικός Διογένης* και άλλοι φιλόσοφοι, με σκοπό να επιτύχει την άρση του προστίμου που είχαν επιβάλει οι Ρωμαίοι στους Αθηναίους για την καταστροφή του Ωρωπού. Κατά την εκεί παραμονή του διδάξε ελληνική φιλοσοφία, έχοντας μεταξύ των μαθητών του και τον Κικέρωνα*. Αλλά το νεωτερικό πνεύμα της διδασκαλίας του θορύβησε κάποιους οπαδούς των παλαιών ηθών και αναγκάστηκε, μαζί με τους άλλους φιλοσόφους, να εγκαταλείψει τη Ρώμη. Στην ηθική ο Κριτόλαος υπερασπίστηκε με θέρμη την αρετολογία του Αριστοτέλη* εναντίον του στωικού ιδανικού του "σοφού". Τη ρητορική, κατά τον Σέξτο Εμπειρικό* και τον Κοιντιλιανό, την καταδίκασε ως επικίνδυνη τέχνη και την παραμελούσε, μολονότι, κατά τον μαθητή του Κικέρωνα, διέθετε εξαιρετική φυσική ευγλωττία. Από το φιλοσοφικό του έργο δεν έχει διασωθεί τίποτε.

Απ. Τζαφερόπουλος

Κρίτων ο Αθηναίος (περίπου 450-380 π.Χ.). Μαθητής και φίλος του Σωκράτη, γνωστός κυρίως από το εγχείρημά του να βγάλει από τη φυλακή τον καταδικασμένο σε θάνατο δάσκαλό του. Ως συνομιλητής του Σωκράτη ο Κρίτων παρουσιάζεται από τον Πλάτωνα στους διαλόγους του *Απολογία Σωκράτους*, *Ευθύδημος*, *Φαίδων* και κυρίως στον διάλογο που έχει τίτλο το όνομα του Κρίτων.

Ε. Ν. Ρούσσος

"**Κρίτων**" του Πλάτωνα. Πλατωνικός διάλογος αφιερωμένος αποκλειστικά στη μνήμη του Σωκράτη*. Ο Κρίτων συνεχίζει θεματικά την *Απολογία** και προετοιμάζει τον *Φαίδωνα**. Ο Κρίτων, το μοναδικό πρόσωπο του διαλόγου που συζητάει με τον Σωκράτη, αναγγέλλει στον δάσκαλό του, ο οποίος βρίσκεται ήδη στη φυλακή μετά την καταδίκη του σε θάνατο, ότι το αναμενόμενο από τη Δήλο πλοίο φθάνει και άρα έφθασε η ημέρα που θα πεθάνει. Τον προτρέπει να φύγει για να σωθεί, και δηλώνει πρόθυμος να διαθέσει χρήματα για να δωροδοκήσει κάποιους φύλακες, ώστε να τον αφήσουν να φύγει. Αναπτύσσει στη συνέχεια ο Κρίτων τους λόγους που συνηγορούν υπέρ του σχεδίου της φυγής και της σωτηρίας του Σωκράτη, ενώ ο Σωκράτης του απαντά ότι δεν πρόκειται να δεχθεί και να ακολουθήσει το σχέδιό του, αναιρεί όλα τα επιχειρήματα του Κρίτων και αναπτύσσει μια σειρά αντεπιχειρημάτων υπέρ της άποψης ότι πρέπει να μείνει και να υποστεί τις συνέπειες –αν και άδικες– του αθηναϊκού νόμου και του αθηναϊκού δικαστηρίου (βλ. και λ. Πλάτων).

Γραμμ. Αλατζόγλου - Θέμελη

Κροζιέ (Crozier) Μισέλ (γεν. 1922). Γάλλος κοινωνιολόγος της δημόσιας διοίκησης και της εργασίας. Έργα του: *Petits Fonctionnaires au travail*, Paris, 1956.- *Le Phénomène Bureaucratique*, Paris, 1964.- *La société bloquée*, Paris, 1970.- *L'acteur et le système*, Paris, 1977.

Δ. Π.

Κρόμπερ (Kroeber) Άλφρεντ Λούις (1876-1960). Αμερικανός κοινωνικός ανθρωπολόγος. Κατέτασσε τα πολιτισμικά φαινόμενα στο υπεροργανικό (μη αναγόμενο στο οργανικό και στο ανόργανο) επίπεδο. Έργα του: *Anthropology*, 1923.- *The Nature of Culture*, 1952.- *Anthropology Today*, 1953.

Δ. Π.

Κρόνερ (Kroner) Ρίχαρντ (Μπρεσλάου, Πολωνία, 1884 - Μάμμερν, Ελβετία, 1974). Γερμανός ιδεαλιστής φιλόσοφος, ένας από τους σημαντικότερους εκπροσώπους του νεογεγελιανισμού*. Από τα 1919-1935 διδάξε στα πανεπιστήμια Φράιμπουργκ, Δρέσδης, Κιέλου. Το 1938 αναγκάστηκε να φύγει από τη χιτλερική Γερμανία και να εγκατασταθεί στην Αγγλία (Οξφόρδη) και την Αμερική (Νέα Υόρκη). Η φιλοσοφική του σκέψη πέρασε από τρία στάδια. Ξεκίνησε ως οπαδός της νεοκαντιανής σχολής της Βάδης, η οποία ανέπτυξε τη θεωρία των πνευματικών και πολιτιστικών επιστημών και υποστήριξε ότι τα λογικά θεμέλια αυτών δεν είναι οι έννοιες και οι κρίσεις, αλλά οι ισχύουσες πολιτιστικές "αξίες". Στη συνέχεια η αναζήτηση του συγκεκριμένου, του ζωντανού περιεχομένου της φιλοσοφίας, τον έφερε κοντά στη "φιλοσοφία της ζωής" και έτσι πέρασε στον νεογεγελιανισμό, που θεωρεί το πνεύμα ως τη βαθύτερη ουσία του κόσμου. Προϊόν του πέρασματος αυτού είναι ένα από τα σημαντικά του έργα: *Von Kant bis Hegel* (1921-24, τόμ. 2). Κατά την περίοδο αυτή, μελετώντας τα προβλήματα της φιλοσοφίας του πολιτισμού, εκσυγχρονίζει την εγγελιανή φιλοσοφία του πνεύματος με τη βοήθεια της αντιορθολογιστικής έννοιας της ψυχής, που την παίρνει από τη "φιλοσοφία της ζωής", και διακρίνει τέσσερις τομείς του πολιτισμού: τον ζωικό (τεχνική και οικονομία), τον ορθολογικό (επιστήμη και πολιτική), τον διαισθητικό (τέχνη και θρησκεία) και τον αναλυτικό (ιστορία και φιλοσοφία). Μετά τη φυγή του από τη Γερμανία, η κοσμοθεωρία του ενισχύθηκε με θρησκευτικές και μυστικιστικές τάσεις. Η στροφή του προς τη θρησκευτική πίστη και την αποκάλυψη υπήρξε ολοκληρωτική, με παράλληλη απομάκρυνση του λογικού και της "θεώρησης" αντίστοιχα και αντιπαράθεση των φιλοσόφων θρησκευτικού προσανατολισμού Πασκάλ* και Κίρκεγκαρντ* προς τον Χέγκελ*. Έργα: *Die Selbstverwirklichung des Geistes*, Tübingen, 1928.- *Kultur-philosophische Grundlegung*, 1931.- *The primacy and faith*, N.Y., 1951.- *Speculation and revelation in the history of philosophy*, Phil., 1957-1961, τόμ. 3.- *Between faith and thought*, N.Y. - Oxf., 1966 κ.ά.

Βιβλιογρ.: Νταβίντοφ Γ. Ν., *Κριτική των αντιορθολογιστικών βάσεων της κοινωνιολογίας του νεογεγελιανισμού* (1963).- Lukacs G. L., *Die Zerstörung der Vernunft* (1955).- Skinner J. E., *Self and world. The religious philosophy of R. Kroner* (1962).

Απ. Τζαφερόπουλος

Κρόνιος (2ος π.Χ. αι.). Φιλόσοφος νεοπυθαγόρειος, ένας από τους σημαντικότερους της σχολής, όπως πιστοποιείται και από το έργο του *Περί παλιγγενεσίας*, όπου, ερμηνεύοντας το δόγμα της μετεμψυχώσεως, διδάσκει τον μυστικισμό, πράγμα που αποκαλύπτει καθαρά την επίδραση που δέχτηκε από τους Πυθαγορείους*. Παράλληλα μπορεί να θεωρηθεί και ως ένας από τους προδρόμους του νεοπλατωνισμού*, διότι είναι έντονες σ' αυτόν και οι πλατωνικές ιδέες, στις οποίες πιθανόν να τον μύησε ο μαθητής ή δάσκαλός του Νουμήνιος*. Προϊόν του νέου αυτού προσανατολισμού είναι τα υπομνήματα στην *Πολιτεία** του Πλάτωνα*. Επίσης έγραψε αλληγορικές ερμηνείες στον Όμηρο, όπως λ.χ. εκείνη που αναφέρεται στην περιγραφή του άντρου των Νυμφών στο λιμάνι του Φόρκυκος (*Οδυσ.*, Ν 103-112).

Απ. Τζ.

Κροπότκιν Πιοτρ Αλεξέγιεβιτς (1842-1921). Ρώσος φιλόσοφος, γεωγράφος και θεωρητικός του αναρχικού κομμουνισμού. Ήταν γόνος παλιάς αριστοκρατικής οικογένειας που είλκε την καταγωγή της από τη δυναστεία του Ρούρικ, του θρυλικού ιδρυτή του Ρωσικού κράτους. Σε αντίθεση με τον Μπακούνιν*, που τόνιζε την καταστροφική πλευρά του αναρχισμού, ο Κροπότκιν σκιαγραφούσε την εικόνα της μελλοντικής κομμουνιστικής κοινωνίας που θα αποτελείτο από ανεξάρτητες κομμουνικές παραγωγών. Υποστήριζε την ιδέα του "κοινού σωρού" των υλικών αγαθών από τα οποία ο καθένας θα μπορεί να παίρνει "ανάλογα με τις ανάγκες του". Τις οικονομικές του αντιλήψεις χαρακτηρίζει γενικά η προτεραιότητα της κατανάλωσης έναντι της παραγωγής. Ερμήνευε υποκειμενικά και ψυχολογικά τις οικονομικές κατηγορίες και απέρριπτε την ύπαρξη και τη λειτουργία αντικειμενικών οικονομικών νόμων. Στη μαρξιστική θεωρία της πάλης των τάξεων ο Κροπότκιν αντιπαρέθεσε τη θεωρία της "αμοιβαίας βοήθειας", που τη θεωρούσε σαν μοναδική κινητήρια δύναμη της κοινωνικής εξέλιξης. Τα έργα του *Αμοιβαία βοήθεια*, η *Κατάκτηση του ψωμιού* και η *Ηθική* γράφτηκαν με σαφή στόχο να ανατρέψουν τη βασική αρχή του Χομπς* "η δύναμη δημιουργεί δικαίο", όπως επίσης και να ανασκευάσουν τις σοσιαλ-δαρβινικές αντιλήψεις του Χάξλεϋ*. Τις βασικές αρχές της ηθικής ο Κροπότκιν τις αντλούσε από τη συμπεριφορά των ζώων: "Η φύση είναι ο πρώτος δάσκαλος της ηθικής και οι έν-

Κρόσσερ

νοιες καλό και κακό είναι έννοιες ζωολογικές. Το κακό έχει την αρχική του πηγή στη φυσική επιλογή, στην εξαφάνιση του αδύνατου από τον ισχυρό, ενώ την αντίληψη για το καλό την αποκτά ο άνθρωπος παρατηρώντας την αμοιβαία βοήθεια ανάμεσα στα είδη". "Η αμοιβαία βοήθεια είναι το βασικό στοιχείο της ηθικής συνειδησης". Η αντίληψη του Κροπότκιν για την πραγμάτωση της αρχής της "αρμονικής αντιστοιχίας" είναι ταυτόσημη με τις πεποιθήσεις του Σπένσερ* σχετικά με την κυριαρχία στη φύση του νόμου της "αρχής της ισορροπίας", με την οποία εξαφανίζεται ο ανταγωνισμός ανάμεσα στους ανθρώπους. Κατά τον Κροπότκιν το Κράτος, που σαν θεσμός διαιωνίζει την καταπίεση ανθρώπου από άνθρωπο, δεν είναι δυνατόν να εξαφανισθεί αμέσως. "Είναι επικίνδυνη ψευδαισθησις να υποθέσει κανείς ότι το Κράτος, που καθόλη τη διάρκεια της ιστορίας του εμπόδιζε την ένωση των ανθρώπων και κατέπνιγε τις ατομικές ελευθερίες, θα μετατραπεί απότομα στο αντίθετό του. Είναι επιβεβλημένη η εκλογή ανάμεσα σε δύο συγκρουόμενες παραδόσεις: ανάμεσα δηλαδή στη ρωμαϊκή και αυταρχική παράδοση του Κράτους και στη λαϊκή και φιλελεύθερη" (*Το Κράτος και ο ιστορικός του ρόλος*).

Αξιολογες είναι και οι παιδαγωγικές αντιλήψεις του Κροπότκιν, που στηρίζονται στις αρχές της αμοιβαίας βοήθειας. Υποστήριζε την ιδέα της "ελεύθερης αντιαυταρχικής αγωγής" και ήταν αντίθετος προς τον ατομικισμό που καλλιεργούσε το αστικό σχολείο στους μαθητές, ενώ ταυτόχρονα απαιτούσε τη διαπαιδαγώγηση των νέων στο πνεύμα της αλληλεγγύης. Έργα: *The State: Its part in History*, London, 1898.- *La Conquête du pain*, Paris, 1892.- *The Great French Revolution*, London, 1909.- *Mutual Aid*, London, 1902.- *Etika*, Moscow, 1922.

Βιβλιογρ.: Andrzej Walicki, *A History of Russian Thought*. Nettlau M., *Der Anarchismus von Proudhon zu Kropotkin*. *Handbook of Russian Literature*.- Τζέμης Τζολ, *Οι Αναρχικοί*, εκδ. Επικούρος.

Θεόδ. Κοκάλας

Κρόσσερ (Crosser) Πωλ (1902-1976). Αμερικανός φιλόσοφος και οικονομολόγος. Σπούδασε πολιτική οικονομία στο πανεπιστήμιο του Βερολίνου και φιλοσοφία στο πανεπιστήμιο Columbia της Νέας Υόρκης. Διετέλεσε καθηγητής στο πανεπιστήμιο Adelphi της Ν. Υ. Ξεκινώντας από υλιστικές θέσεις αντιτάχθηκε στα σύγχρονα ιδεαλιστικά και αντιορθολογιστικά

ρεύματα της φιλοσοφικής και κοινωνιολογικής σκέψης. Στο έργο του *Ο μηδενισμός του Τζων Ντιούι* (The nihilism of John Dewey, 1955), ο Κρόσσερ αναφέρεται στο αβάσιμο του ινστρουμενταλισμού* του Ντιούι*, τη σχετικοκρατία και τον μηδενισμό της φιλοσοφίας και της Λογικής του, τη στειρότητα των αισθητικών του αντιλήψεων και τον σκοταδισμό των παιδαγωγικών του θεωριών. Στο έργο του *Οικονομικά νοητικά πλάσματα* (Economic fictions, 1957), επικρίνει τις μεθοδολογικές βάσεις των υποκειμενιστικών σχολών στην αστική πολιτική οικονομία από τον Χάινριχ φον Θύνεν (Thunen) ως τον Ότμαρ Σπανν, παρακολουθεί τη σχέση των αντίστοιχων με τα διάφορα ιδεαλιστικά φιλοσοφικά συστήματα οικονομικών θεωριών. Άλλα έργα του: *Ideologies and American labor* (1941).- *State capitalism in the economy of the United States* (1960).

Γιάν. Κρητικός

Κρότσε Βενέδικτος (Croce Benedetto, Pescasseroli, 1866 - Napoli, 1952). Ιταλός φιλόσοφος, ιστορικός και κριτικός. Υπό την επίδραση του Εγέλου* αποκάλυψε "Φιλοσοφία του πνεύματος" το φιλοσοφικό του σύστημα, κατά το οποίο η λογική θεωρείται ως η επιστήμη της αμιγούς έννοιας, της αφηρημένης και γενικής ιδέας που αποτελεί και τη μόνη πραγματικότητα. Στην Ιστορία, νοούμενη ως "εν κινήσει" Φιλοσοφία, τίποτε δεν θεωρείται προδιαγεγραμμένο. Το 1902 εκδίδει το έργο του *Σύνοψη Αισθητικής* (Brevariario di Estetica), όπου εκθέτει τις ιδέες του για την τέχνη και θεμελιώνει την άποψη ότι η τελευταία προσφέρει τη διαίσθηση της φιλοσοφικής γενικότητας με τη μορφή μιας συγκεκριμένης περιπτώσεως, η δε ουσία της συνίσταται στην προσπάθεια σύλληψης εικόνας της φαντασίας, που αποτελεί έκφραση της αληθινής ουσίας του αντικειμένου. Από αυτή την άποψη η τέχνη νοείται ως τρόπος πλήρους έκφρασης, ενώ η απόλαυση του έργου τέχνης, όσο και η δημιουργία του, αποτελεί δημιουργική πέρα από την σκέψη εκφραστική διαίσθηση και πνευματική διαμόρφωση της φαντασίας. Άλλα έργα του: *Προβλήματα Αισθητικής*, 1910, (Problemi di Estetica)· *Ποίηση και μη ποίηση*, 1923, (Poesia e non poesia)· *Η Ιστορία ως σκέψη και ως δράση*, 1938, (La Storia come pensiero e come azione)· *Έρευνες για τον Εγέλο και φιλοσοφικές διασαφήσεις*, 1952, (Indagini su Hegel e schiarimenti filosofici) κ.ά.

Βιβλιογρ.: Carr H., *The philosophy of Benedetto Croce: the*

problem of Art and History, 1917.- Petronio G., *Antologia della critica letteraria*, Laterza, Bari, 1962-1964.

Μαριάντζελα Ιέλλο

Κτησίβιος από τη Χαλκίδα (ακμή περ. 280 π.Χ.). Λόγιος, ιστορικός και φιλόσοφος, αλλά πιο πολύ ίσως ένας "καλλιτέχνης της ζωής", ασυναγώνιστος στα συμπόσια και στις συντροφικές των φιλοσόφων και των άλλων λογίων, για την ευχάριστη συντροφιά του και την ωραία διάθεσή του. Αυτή ακριβώς την πλευρά του ύψους και του χαρακτήρα για τους "τρόπους" του και τις έντονα ηδονιστικές αντιλήψεις του. Αναφέρεται από την παράδοση ως φίλος (μαθητής μάλλον) του Μενέδημου* του Ερετριέα "Μενέδημου γνώριμος", Αθην. IV 162E, πβ. Δ.Λ. IV 37). Επίσης, η παράδοση τον θέλει φίλο του φιλοσόφου Αρκεσίλαου* και του φίλου των φιλοσόφων βασιλιά της Μακεδονίας Αντίγονου Γονατά. Ο περιφημος συλλογράφος Τίμων ο Φλιάσιος τον παρώδησε ως κουλιόδουλο (δειονομανές), υπερβολή, βέβαια, που θέλει να δείξει πόσο του άρεσαν οι συντροφικές των φιλοσόφων και τα δειπνα. Λένε, μάλιστα, πως όταν κάποιος τον ρώτησε τι, τελικά, του έμεινε από τη φιλοσοφία (που τόσα χρόνια τη διακονούσε), απάντησε "να τρώει δωρεάν στα δειπνα των φιλοσόφων!" ("ασυμβόλως δειπνεῖν", Αθην. 455 ή IV 162 C). Η φράση αυτή έγινε παροιμιώδης. Πέθανε υπεραιώνόβιος κάνοντας τον περίπατό του (102 ετών).

Βιβλιογρ.: U. von Wilamowitz - Moellendorf, *Antigonos von Karystos*, Philol. Unters, 1881 (Avatun. Berlin / Zurich, 1965), σ. 94 και 102.- F. Susemihl, *Geschichte der griechischen Literatur in der alexandrinischen Zeit*, Leipzig, 1891 (ανατύπ. Hildesheim, 1965), τόμ. I, σ. 619 κ.ε.- Βασ. Α. Κύρκος, *Ο Μενέδημος και η Ερετρική Σχολή*, Αθήνα, 1980, σ. 152.

Βασ. Κύρκος

Κυβερνητική (cybernetics). Επιστήμη που μελετά τους μηχανισμούς επικοινωνίας και ελέγχου των μηχανών και των έμβιων όντων. Ο όρος χρησιμοποιείται και για την τέχνη η οποία, χρησιμοποιώντας τα μέσα της σύγχρονης τεχνικής, σκοπό έχει την αναπαραστάση κινούμενων αντικειμένων. Πλατύτερα πρόκειται για μια διεπιστημονική μεθοδολογία, που α-

ναφέρεται σε μη-τυχαία προβλήματα. Κυρίαρχη θέση για τον καθορισμό του επιστημονικού πεδίου έρευνας της Κυβερνητικής κατέχουν τα φαινόμενα διαδοχικών τελικών καταστάσεων. Αν και ο όρος "Κυβερνητική" πρωτοεμφανίστηκε στον Πλάτωνα* και πολύ αργότερα χρησιμοποιήθηκε από τον Α. Μ. Αμπέρε (1755-1836), δεν είχε για αυτούς τη σημερινή του σημασία. Η επιστήμη της Κυβερνητικής γεννήθηκε ουσιαστικά με τη συγγραφή του βιβλίου *Κυβερνητική* από τον Norbert Wiener* (1894-1964), ο οποίος όρισε το γνωστικό αντικείμενο της νέας επιστήμης χωρίς όμως να προκαθορίσει επακριβώς τα όριά της. Ο Sir A. Eddington* (1882-1944) απέδειξε ότι δεν είναι δυνατή καμιά ερμηνεία του Σύμπαντος με αφετηρία την έννοια του "τυχαίου" και εισήγαγε την ύπαρξη ενός άγνωστου αλλά μη υπερβατού παράγοντα τον οποίο ονόμασε "αντι-τυχαίο". Ένα σύστημα που εξελίσσεται αποτελείται από διαδοχικές τελικές καταστάσεις και η έννοια του "αντι-τυχαίου" έρχεται ως αμφισβήτηση του απλού ντετερμινισμού*. Οι διαδοχικές αυτές τελικές καταστάσεις του εξελισσόμενου συστήματος αποτελούν το αντικείμενο έρευνας της Κυβερνητικής, που ως θεμελιώδη αρχή της έχει την μη απαραίτητη γνώση των αιτιών που δημιουργούν μια μεταβολή, μια και η διόρθωση που λαμβάνει χώρα στο σύστημα συντελείται με βάση την τιμή της μεταβολής που καταγράφηκε και όχι με βάση την αιτία που προκάλεσε αυτή τη μεταβολή. Σημαντικοί ερευνητές στον χώρο της Κυβερνητικής υπήρξαν οι G. Walter, W. Mc. Culloch και κυρίως ο W. R. Ashby, ο οποίος εισήγαγε και το πιο σημαντικό όργανο της Κυβερνητικής, τον ομοιοστάτη, με τη βοήθεια του οποίου καθίσταται δυνατός ο προσδιορισμός των τελικών καταστάσεων ενός συστήματος. Η ομοιοστατική διάταξη του Ashby έδωσε στην Κυβερνητική την πραγματικά εντυπωσιακή της διάσταση. Στη διάταξη αυτή το σύστημα έχει τη μοναδική ιδιότητα να αποκαθιστά κάθε φορά την ισορροπία του ανεξάρτητα από τις εξωτερικές συνθήκες. Η Κυβερνητική διακρίνει τη λειτουργία ενός συστήματος σε δύο διαφορετικά επίπεδα. Υπάρχει η λειτουργία δομής και η λειτουργία μνήμης ενός συστήματος. Μνήμη ενός συστήματος είναι το σύνολο των διαδικασιών σταθεροποίησης και συγκράτησης των ταυτόχρονων εντυπώσεων, οι οποίες παριστούν τις επιμέρους απόψεις του περιβάλλοντος κόσμου του συστήματος, ενώ η λειτουργία δομής των κυβερνητικών συ-

Κυβιέ

στημάτων συνίσταται στο ότι η συμπεριφορά τους είναι συνάρτηση των πληροφοριών που δέχονται.

Βιβλιογρ.: N. Wiener, *Cybernetics or Control and Communication in the animal and the Machine* (1962).- του ίδιου, *La Cybernétique* (1974).- V. Clushkov, *Introduction to Cybernetics* (1966).- W. R. Ashby, *An Introduction to Cybernetics* (1961).- G. Klaus, *Kybernetik und Gesellschaft* (1964).

Γ. Οικονόμου

Κυβιέ (Cuvier) Γεώργιος (Montbéliar, 1769 - Παρίσι, 1832). Γάλλος ζωολόγος και παλαιοντολόγος, θεμελιωτής της συγκριτικής ανατομίας και της παλαιοντολογίας. Κατέλαβε ανώτερες κρατικές θέσεις και τιμήθηκε πολύ. Ακολουθώντας τις ιδέες της εποχής, ασπάζεται τον "βιταλισμό" και πιστεύει στη μυστηριώδη δύναμη που προσδίδει στα έμβια όντα την οργανωτική τους δομή. Από την αρχή της επιστημονικής του σταδιοδρομίας, ο Cuvier αφιερώνεται στη μελέτη της οργάνωσης των ζώων και η συγκριτική ανατομία θα αποτελέσει το βασικότερο εργαλείο του. Από το έργο του απορρέουν δύο βασικές αρχές. Πρώτον, ο "νόμος της συνύπαρξης". Σύμφωνα με τον Cuvier, ένας οργανισμός αποτελεί ένα σύστημα "μοναδικό και κλειστό". Όλα τα μέρη του αλληλοεξαρτώνται και συνεργάζονται για τον ίδιο σκοπό, την επιβίωση, με μια κοινή δράση. Οποιαδήποτε τροποποίηση μιας δομής επηρεάζει τις υπόλοιπες, ενώ παραλλαγές που είναι αδύνατον να συνυπάρξουν αλληλοαποκλείονται. Η ύπαρξη ενός οργανισμού εξαρτάται όχι μόνο από την εκτέλεση ορισμένων λειτουργιών, αλλά και από τον συντονισμό τους. Εφόσον όμως κανένα μέρος του οργανισμού δεν μπορεί να τροποποιηθεί χωρίς να επηρεάσει τα υπόλοιπα, καθώς ανεξάρτητα αρκεί για να υποδείξει τη θέση, το σχήμα και το μέγεθος όλων των άλλων. Στην αρχή αυτή θα στηριχθεί η παλαιοντολογία. Ελάχιστα, μεμονωμένα, απολιθωμένα στοιχεία αρκούν για να υποδείξουν την ανασύσταση ολόκληρου του οργανισμού. Ο ίδιος θα συναρμολογήσει σκελετούς άγνωστων ζώων, πολύ διαφορετικών από τα σημερινά, αποδεικνύοντας τα πολλά ζωικά είδη εξαφανίστηκαν στο παρελθόν. Δεύτερον, ο "νόμος της υποτέλειας" των οργάνων. Ο Cuvier θα συμπεράνει, ότι η σχετική σημαντικότητα ενός οργάνου εκτιμάται από την επιρροή που ασκεί στα υπόλοιπα. Όργανα ή δομές που ασκούν στο σύνολο του οργανισμού μια έντονη επιρροή είναι "σημαντικά ή υπερέχο-

υνη". Τα υπόλοιπα είναι υποταγμένα στα προηγούμενα. Εάν διαφορετικοί οργανισμοί συγκριθούν ως προς τις ομοιοτήτες τους οι υπερέχοντες χαρακτήρες είναι οι τελευταίοι που ποικίλλουν. Η δομή επομένως ενός οργανισμού οφείλει να υποταχθεί σε ένα οργανωτικό σχήμα που συντονίζει τις λειτουργικές του δραστηριότητες.

Η ποικιλομορφία των ανατομικών χαρακτηριστικών οδηγεί τον Cuvier στο συμπέρασμα ότι δεν υπάρχει ένα μοναδικό σχέδιο που να εκφράζει το σύνολο των οργανισμών. Όλοι οι ζωικοί οργανισμοί έχουν δημιουργηθεί σύμφωνα με τέσσερις βασικούς σχεδιασμούς. Τους κατατάσσει λοιπόν σε τέσσερις μεγάλες ομάδες (Σπονδυλόζωα, Μαλάκια, Αρθρωτά και Ακτινόζωα). Δραστικές αλλαγές της αρχικής δομής οδηγούν στην καταστροφή των οργανισμών. Έτσι, η σύγκρουσή του με οποιαδήποτε εξελικτική θεωρία είναι αναπόφευκτη. Πιστεύοντας ακράδαντα στη σταθερότητα των ειδών, απορρίπτει την εξελικτική θεωρία του συναδέλφου του Λαμάρκ* και δεν διστάζει να συγκρουστεί ακόμη και με τον φίλο και συνεργάτη του Σαιντ Ιλαίρ, που διετύπωσε ορισμένες εξελικτικές απόψεις. Τα σημαντικότερα έργα του είναι: *Υπόμνημα για μια νέα διαίρεση των θηλαστικών* (1795), *Στοιχειώδης πίνακας της φυσικής ιστορίας των ζώων* (1797), *Μαθήματα συγκριτικής ανατομίας* (1800-1805), *Ερευνες στα οστά των απολιθωμένων τετραπόδων* (1812) κ.ά.

Ζήσης Μαμούρης

κυβισμός (γαλλ. cubisme, από το cube=κύβος). Καλλιτεχνικό ρεύμα, που εμφανίστηκε στη Γαλλία το 1907. Οι ιδρυτές του, οι ζωγράφοι Ζωρζ Μπρακ (Braque, 1882-1943) και Πάμπλο Πικάσο (1881-1973), απολυτοποίησαν τη φορμαλιστική αρχή, που είχε παρουσιάσει, στα τέλη του 19ου αι., ο ιμπρεσιονιστής ζωγράφος Πωλ Σεζάν (Cézanne, 1839-1906): "Το καθετί στη φύση πλάθεται σε σχήμα σφαίρας, κώνου, κυλίνδρου...". Συνδυετικός κρίκος μεταξύ Σεζάν και Πικάσο-Μπρακ υπήρξε ο Αντρέ Ντεράιν (1880-1954) που, αναπτύσσοντας την ιδέα του Σεζάν, δήλωνε ότι το πρωτεύον στην τέχνη είναι η εσωτερική δομή και η διάρθρωση των αντικειμένων και όχι το "χρώμα", όπως ήθελε η οπτική και η τεχνική των ιμπρεσιονιστών. Οι κυβιστές προσπαθούν να εκφράσουν σε "επιστημονική" μορφή την υποκειμενική "γνώση" των πραγμάτων ή του ανθρώπινου σώματος

(που το πραγματεύονται, και αυτό, σαν πράγμα). Η εξέλιξη του κυβισμού σημαδεύεται από τρεις φάσεις. Η πρώτη αρχίζει με την παρουσίαση του πίνακα του Πικάσο "Οι δεσποινίδες της Αβινιόν" (*Les Femmes d'Alger*), στον οποίο τα γωνιώδη και στριμμένα σχήματα μαρτυρούν το αυξανόμενο ενδιαφέρον για την πρωτόγονη γλυπτική και για το έργο του Σεζάν. Η δεύτερη φάση, η λεγόμενη "αναλυτική" (1910-1912), χαρακτηρίζεται από την ανάπτυξη των τεχνικών μεθόδων ταυτόχρονης παρουσίασης διαφόρων όψεων ενός αντικειμένου, είτε απαντωσιαστά είτε πλάι πλάι. Κιθάρες, μπουκάλια, πίπες και γραφτές λέξεις εμφανίζονται τακτικά στους πίνακες του Πικάσο και του Μπρακ σε τούτη την περίοδο. Άλλοι καλλιτέχνες προσχωρούσαν τώρα στον κυβισμό: οι ζωγράφοι Ζ. Μετζενζέ (*Metzinger*, 1882-1956) –ο πρώτος που έφτιαξε κυβιστικό πορτρέτο– Αλμπέρ Γκλεζ (*Gleizes*), Λουί Ντελωναί (*Delaunay*) (οι δύο τελευταίοι είναι συγγραφείς του θεωρητικού έργου *Περί κυβισμού* (*Du cubisme*, 1912) κ.ά. Το 1912, ο Πικάσο και ο Γκρις αναπτύσσουν μια νέα μέθοδο, το "κολάζ" (*collage*), με νέα υλικά (ζωγραφιστά χαρτιά, αποκόμματα εφημεριδών, υφάσματα), που σύντομα τους οδηγεί στο να πειραματιστούν με τη γλυπτική. Η κυβιστική γλυπτική, με πρωτοπόρο πάλι τον Πικάσο, φτάνει το κορύφωμά της κατά τη διάρκεια του 1ου Παγκόσμιου Πολέμου με τους Αρσιπένκο (*Archipenko*), Α. Λωράνς (*Laurens*), Λίπσιτς (*Lipchitz*) κ.ά., προδρόμους του "κονστρουκτιβισμού". Στην τρίτη, τη "συνθετική" φάση (1913-1914), η κυβιστική ζωγραφική έτεινε να γίνει πιο σύνθετη και με επάνοδο στο χρώμα. Κοντά στ' άλλα, η επιρροή του κυβισμού είχε απλωθεί κι έξω από τη Γαλλία, ιδιαίτερα στον γερμανικό "εξπρεσιονισμό", τον ρωσικό "κυβο-φουτουρισμό", τον αγγλικό "βορτισισμό", τον "ντανταϊσμό", τον "σουπρεματισμό" κ.ά., όπου δεν περιορίστηκε μόνο στις εικαστικές τέχνες, αλλά επεκτάθηκε και στην ποίηση, τη μουσική, το θέατρο. Στην Ελλάδα τον κυβισμό εκπροσωπεί με το έργο του ο Χατζηκυριάκος-Γκίκας.

Βιβλιογρ.: M. Raynal, *Picasso* (1922).- G. Apollinaire, *Les peintres cubistes* (1913, ανατύπωση 1965).- J. Golding, *Cubism* (1968).

Γιάν. Κρητικός

Κυδώνης Δημήτριος (Θεσ/νίκη, 1320 - Κρήτη, 1400). Από τους επιφανέστερους λογίους της εποχής των Παλαιολόγων, θεολόγος, νεοπλατωνικός φιλόσοφος και αξιωματούχος του Βυ-

ζαντινού κράτους. Το 1365 ασπάστηκε τον καθολικισμό, γι' αυτό και αργότερα (1396) κατηγορήθηκε ως λατινόφρονος και κάτω από την έντονη λαϊκή αντίδραση αναγκάστηκε να παραιτηθεί από το αξίωμα του υπουργού. Η λατινομάθειά του τον βοήθησε να μελετήσει τη δυτική γραμματεία και να μεταφράσει έργα του Θωμά Ακινάτη* (όπως το περίφημο *Summa Theologica*), του Ανσέλμου* του Καντέρμπουρου, του Αυγουστίνου* κ.ά. Το συγγραφικό του έργο έχει θεολογικό - πολεμικό κυρίως περιεχόμενο και στρέφεται κατά του Γρηγορίου Παλαμά* και των Ησυχαστών, καθότι, όπως και ο Βαρλαάμ*, συμμεριζόταν τη δυτική σχολαστική φιλοσοφία και κυρίως του Θωμά Ακινάτη. Ενώ οι λόγοι και οι επιστολές του, 450 περίπου, αποτελούν πηγή πολύτιμων πληροφοριών για τη θλιβερή κατάσταση, στην οποία είχε περιπέσει το Βυζάντιο στα μέσα του 14ου αι. από άποψη πολιτική και πολιτιστική. Με την πραγματεία του *Περί του καταφρονείν τον θάνατον* ανοίγει τον δρόμο προς τη φιλοσοφία για την κατανόηση της ανθρώπινης φύσεως και της μεταφυσικής*, κινούμενος σε μian απόλυτα πλατωνική ατμόσφαιρα. Με αυτή διδάσκει ότι δεν πρέπει ο άνθρωπος να φοβάται τον θάνατο, με την ιδέα ότι δήθεν αυτός μας βυθίζει στο μη ον ή μας οδηγεί στην κόλαση· αντίθετα πρέπει να φοβάται τη ζωή που έζησε. Πλατωνικές θέσεις διαπιστώνονται σε ένα του *Προοίμιον Χρυσοβούλου*, από τα πολλά που συνέταξε, όπου αναπτύσσει το θέμα των καθηκόντων των γονέων απέναντι στα παιδιά τους, μιλώντας για τη φύση, την οποία χαρακτηρίζει κοινή μητέρα και τροφό όλων, που μας προφυλάσσει από την πτώση στο μη ον.

Βιβλιογρ.: Jugie M., *Demetrius Cydonès et la théologie latine à Byzance aux XIVe et XVe siècles*, EOR 27 (1928) 385-403.

Απ. Τζ.

Κυδώνης Πρόχορος (Θεσ/νίκη, 1330 - Άγιον Όρος, 1369 περίπου). Βυζαντινός θεολόγος και μοναχός, νεότερος αδελφός του Δημητρίου Κυδώνη*. Πολύ εξοικειωμένος με τη λατινική θεολογία και γλώσσα, βοήθησε τον αδελφό του στη μετάφραση έργων του Θωμά Ακινάτη* (*Summa Theologica*), του Βονθίου* (*De consolatione Philosophiae*), του Αυγουστίνου* κ.ά. Προσωπικό του έργο είναι η μετάφραση των σχολίων του Δομηνικανού *Hervae Natalis* για τον Πέτρο Λομβαρδό*. Στο σύγγραμμά του *Περί της δραστηριότητας του θεού*, ο Πρόχορος ασκεί σφοδρή πολεμική κατά του Γρηγορί-

κυκλική θεωρία της Ιστορίας

ου Παλαμά* και του Ηουχασμού*, με συνέπεια να αφοριστεί από τη Σύνοδο της Κωνσταντινουπόλεως (1368). Επηρεασμένος από την Καθολική Εκκλησία εργάστηκε για την πνευματική και θρησκευτική προσέγγιση Ανατολής και Δύσης. Η φιλοσοφική του σκέψη, ακολουθώντας τον Θωμά Ακινάτη, προσανατολίζεται στην άποψη ότι στον Θεό δεν υπάρχει λογική διάκριση μεταξύ ουσίας και ύπαρξης, που ισχύει για τα άλλα όντα. Συνεπώς, όποιος γνωρίζει τη σοφία του Θεού, γνωρίζει συγχρόνως και την ουσία αυτού. Και προσθέτει: την πίστη δεν την αντλούμε από την αποκάλυψη· το δικό μας φως είναι οι συλλογισμοί του Αριστοτέλη*.

Βιβλιογρ.: Mercati G., *Notizie di Prochoro e Demetrio Cidone*, Βατικανό, 1931.- Τατάκης Β., *Η Βυζαντινή φιλοσοφία*, Αθήνα, 1977, σελ. 247 κ.εξ.- "Patrologia Graeca", 151, σελ. 693-716.

Απ. Τζαφερόπουλος

κυκλική θεωρία της Ιστορίας. Ερμηνευτικό μοντέλο της φιλοσοφίας της ιστορίας, σύμφωνα, ως προς ορισμένες παραμέτρους του, με δοξασίες που απαντώνται σε πολλούς αρχαίους λαούς. Κατά τη θεωρία αυτή τα γεγονότα της ιστορίας συμβαίνουν με κυκλικές επανεμφάνσεις και με κοινά χαρακτηριστικά. Η κυκλική θεωρία απαντάται σε δύο μορφές: α) αυτή των κοσμικών κύκλων, σύμφωνα με την οποία τα γεγονότα ακολουθούν περιοδικές πορείες, κατά το πρότυπο των βιολογικών και εν γένει οντικών κύκλων (δημιουργία - εξέλιξη - παρακμή), και β) αυτή που αναγνωρίζει περιοδικότητα στις ανθρώπινες κυρίως πράξεις, όπως οι κοινωνικοοικονομικές συνθήκες, οι πολιτειακοί θεσμοί και οι μορφές κράτους. Αν και λογικώς ανεξάρτητες, συχνά σε ορισμένα ιδεολογικά σχήματα οι δύο μορφές βρίσκονται σε συμφωνία και σχέση αλληλεξάρτησης.

Οι αρχαίοι λαοί δεν αναγνώριζαν στην ιστορία ούτε προθετικότητα ούτε κάποιο συγκεκριμένο υπερβατολογικό νόημα, το οποίο να μέλλει να αποκαλυφθεί ως σκοπός. Για τους αρχαίους Ινδούς, σύμφωνα με το πρότυπο των κοσμικών κύκλων, η ιστορία του κόσμου χωρίζεται σε τέσσερις περιόδους - εποχές (yugas), οι οποίες συνθέτουν τη mahayuga, χρονική διάρκεια 4.320.000 ηλιακών ετών. Η εποχή μας (Kaliyuga) είναι η τελευταία και η συντομότερη από τις τέσσερις, και πρόκειται να τελειώσει με ολοκαύτωμα. Στην αρχαία ελληνική διάνοηση, το στοιχείο του ολοκαυτώματος το συναντάμε στον Ηράκλειτο* (εκπύρωσις), ενώ οι διαφορές ανάμεσα στις yugas θυμίζουν τις

διαφορές ανάμεσα στις ησιόδειες περιόδους, καθώς και στα ανάλογα προς αυτές ανθρώπινα γένη.

Οι Έλληνες φιλόσοφοι δεν ασχολήθηκαν με το πρόβλημα της χρονικής έναρξης του κόσμου· οτιδήποτε πρόκειται να συμβεί δεν μπορεί, κατ' αυτούς, να ξεφύγει από το πρότυπο των γεγονότων του παρόντος και του παρελθόντος. Στον *Τίμαιο*, ο Πλάτων* παρουσιάζει τον κόσμο "αίδιον", φτιαγμένο από αιώνια (άφθαρτη) ύλη, και συνεπώς η δημιουργία του συνίσταται στην οργάνωση και διαμόρφωση της προϋπάρχουσας ύλης σε "κόσμον". Η "αιώνια ανακύκληση ή επιστροφή" -όρος που απαντάται πολύ αργότερα στον Νίτσε*- εξασφαλίζει αυτή τη χρονική απειρότητα στον κόσμο, χωρίς κάποιο περαιτέρω νόημα ή "λόγο" (ratio) μέσα στην ιστορία. Ιδιαίτερο νόημα δεν προσδίδουν στην ιστορία ούτε οι αρχαίοι ιστοριογράφοι. Μάλιστα, για τον Ηρόδοτο*, η κίνηση των πραγμάτων υπάγεται σε αλληπάλληλες ανακυκλήσεις, υπό την εποπτεία ενός κοσμικού νόμου αντισταθμίσεων, που εγγυάται την ισορροπία ανάμεσα στις φυσικές και στις ιστορικές δυνάμεις (νόμος της Νεμέσεως). Μόνον ο Πολύβιος* πλησιάζει τη σύγχρονη αντίληψη, αναγνωρίζοντας έναν σκοπό στην ιστορική εξέλιξη: την παγκόσμια κυριαρχία της Ρώμης. Ωστόσο παραδέχεται την περιοδικότητα στην εμφάνιση πολιτευμάτων που χαρακτηρίζονται από έναν "κύκλο ζωής", πρόσφορο στον ιστορικό για την πρόβλεψη του μέλλοντος μιας δεδομένης μορφής κράτους.

Οι Εκκλησιαστικοί Πατέρες*, όπως ο Θωμάς ο Ακινάτης* και κυρίως ο Αυγουστίνος*, απέρριψαν την κυκλική θεωρία. Εάν παρελθόν και παρόν αποτελούν όμοιες φάσεις σε μια κυκλική επανάληψη, τότε δεν υπάρχει μέλλον. Η χριστιανική πίστη υπόσχεται απεγκλωβισμό από την αιώνια ανακύκληση της δυστυχίας και της ευδαιμονίας, προοδευτική πορεία προς την ελευθερία και τη θέωση. Η θεωρία των αιώνιων κύκλων αποτελεί άρνηση-αποκλεισμό της αιώνιας, αδιατάρακτης ευτυχίας, και προσβάλλει την ελευθερία της ανθρώπινης βούλησης. Επιπλέον είναι επικίνδυνη, καθώς υπονομεύει τη Θεία Δημιουργία αλλά και τον Δημιουργό, εξαρτώντας τους από τους τροχούς της Ιστορίας.

Η κυκλική θεωρία δεν αποκλείει την προοδευτική κίνηση προς έναν υπερβατολογικό σκοπό· κατά τον Κ. Löwith "η ιστορία αυτή καθ' εαυτή δεν έχει καμία έκβαση", αλλά είναι το Πνεύμα

αυτό που αποκαλύπτεται μέσα στον χρόνο και δια της αποκαλύψεώς του αυτής δημιουργεί την Ιστορία. Η κυκλική θεωρία και η εσχατολογική θεωρία του Χριστιανισμού* και του Ιουδαϊσμού μπορούν να συναιρεθούν σε ένα μοντέλο σπειροειδούς κίνησης του Πνεύματος, με ξεκαθαρισμένο στόχο την αυτο-αποκάλυψη του αλλά και με παράλληλη ανακύκλωση στον εαυτό του, σε μια προσπάθεια αυτοανακάλυψής του μέσα στην ίδια του την Ιστορία.

Παν. Πάκος

κυκλοθυμία. Είναι η περιοδική εναλλαγή ψυχολογικών καταστάσεων, η μετάβαση από μια ψυχολογική κατάσταση στην εντελώς αντίθετή της, π.χ. από τη χαρά στη λύπη. Η προσωπικότητα που χαρακτηρίζεται από απότομες αλλαγές στη διάθεση, όταν δηλαδή την κατάθλιψη και απαισιοδοξία διαδέχεται η αισιοδοξία και ο ενθουσιασμός, και αντίστροφα, ονομάζεται "κυκλοθυμική προσωπικότητα" (cyclothymic personality). Όταν τα αισθήματα του ατόμου διακρίνονται από δυσανάλογες διαστάσεις σε σχέση με τα αίτια που τα προκαλούν, π.χ. υπερβολική χαρά ή υπερβολική λύπη, δίχως πραγματική αιτία, τότε το άτομο διακρίνεται από μανία ή μελαγχολία, αντίστοιχα. Στις περιπτώσεις δε που η μανία εναλλάσσεται με τη μελαγχολία, το άτομο διακατέχεται από μανιοκαταθλιπτική ψύχωση. Η κυκλοθυμία αποτελεί βασική διάσταση στον καθορισμό της προσωπικότητας του ατόμου κατά τον Kretschmer. Ο κυκλοθυμικός τύπος στην τυπολογία του Kretschmer είναι ο εξωστρεφής, κοινωνικός και εκδηλωτικός τύπος με έντονο συναισθηματικό κόσμο. Στον κυκλοθυμικό τύπο ανήκει κατά τον Kretschmer ο πυκνοσωματικός τύπος.

Βασιλική Παπά

κύκλος, βλ. **ορισμός και σόφισμα**

κύκλος της Βιέννης, βλ. **Βιέννης κύκλος**

Κύλπε (Külpe), Όσβαλντ (1862-1935). Γερμανός ψυχολόγος και φιλόσοφος, ένας από τους κύριους εκπροσώπους του "κριτικού ρεαλισμού", νεοκαντιανός*. Ιδρυτής της "Σχολής του Βύρτσμπουργκ", ο Κύλπε πήρε ενεργό μέρος στην ανάπτυξη της πειραματικής ψυχολογίας και έθεσε τις βάσεις της λεγόμενης "ψυχολογίας της σκέψης" (Denkpsychologie). Ως φιλόσοφος, αντιτάχθηκε στον "υποκειμενικό ιδεαλισμό" και στον θετικιστικό "φαινομενι-

σμό" και υποστήριξε έναν "λογικο-επιστημολογικό" ρεαλισμό με ψυχολογική επιχειρηματολογία που οδηγούσε στον υλισμό*. Η ίδια η φιλοσοφία είναι, κατά τον Κύλπε, μια "αντίληψη για τον κόσμο και τη ζωή", δομημένη πάνω στη βάση των δεδομένων των ειδικών επιστημών. Υποστήριξε επίσης την ιδέα μιας φιλοσοφικής αισθητικής*, νοούμενης ως "επιστήμης της αξίας", και επεξεργάστηκε συστηματικά προβλήματα της Λογικής* και της ιστορίας της φιλοσοφίας*. Κυριότερα έργα του: *Grundriss der Psychologie* (1893).- *Einleitung in die Philosophie* (1895).- *Die Philosophie der Gegenwart in Deutschland* (1902).- Το τελευταίο μεγάλο έργο του, *Die Realisierung. Ein Beitrag zur Grundlegung der Realwissenschaft* (Η πραγμάτωση. Μια συμβολή στη θεμελίωση της πραγματικής επιστήμης), έμεινε ατέλειωτο. Ένα μέρος του δημοσιεύτηκε μετά τον θάνατό του (βλ. και *κριτικός ρεαλισμός*).

Γιάν. Κρητικός

Κυνικοί. Με το όνομα αυτό (ή τον χαρακτηρισμό) είναι γνωστοί στην Ιστορία της φιλοσοφίας πλειάδα φιλοσόφων και διανοητών, που ακολουθούσαν ή πρέσβευαν ορισμένες αρχές - παρεκκλίσεις από την καθιερωμένη φιλοσοφία της εποχής τους ή την κοινή περί κοινωνίας και ηθικής αντίληψη. Αρχηγέτης των Κυνικών θεωρείται ο Διογένης* από τη Σινώπη του Ευξείνου Πόντου (πέθανε το 324/23 π.Χ.), αλλά η φιλοσοφία των Κυνικών αρχίζει με τον Αθηναίο φιλόσοφο και μαθητή του Σωκράτη*, τον Αντισθένη* (περ. 445-365 π.Χ.). Στη διδασκαλία του Αντισθένη και στις απόψεις του για την αρετή, τη γνώση και τον πολιτισμό στηρίζονται οι θέσεις των Κυνικών, που έζησαν μετά τον 4ο αι. και ως την αυτοκρατορική εποχή. Πρέσβευε δηλαδή ο Αντισθένης ότι η αρετή είναι αρκετή ("αυτάρκεια") για να είναι κανείς ευτυχισμένος και πρόβαλλε τον Σωκράτη ως πρότυπο ενάρετου ανθρώπου: ο Σωκράτης ήταν πάντοτε το (ηθικό) παράδειγμα των Κυνικών. Εξάλλου οι Κυνικοί, ακολουθώντας τον Αντισθένη, περιφρονούσαν τις επιστήμες και τον πολιτισμό γενικώς, τα μαθηματικά, τη φυσική γνώση του κόσμου, την τέχνη και την παιδεία. Η αντίθεσή τους προς τη φιλοσοφία του Πλάτωνα* ήταν ευθέως ανάλογη προς την απεριόριστη και τυφλή σχεδόν εμπιστοσύνη τους προς τον Σωκράτη και τις ηθικές κυρίως απόψεις του. Ο Αντισθένης, είναι αλήθεια, ενδιαφέρθηκε και για θέματα γνωσιοθεωρητικά,

Κυνικοί

όπως θα λέγαμε εμείς σήμερα· π.χ. σ' αυτόν αποδίδει η παράδοση τις αρχές του νομιναλισμού (ονοματοκρατία*), δηλαδή η σημασία των ονομάτων / λέξεων είναι σημείο ενδεικτικό της γνώσης και της ουσίας των πραγμάτων (πβ. τη γνωστή αποστροφή του Αντισθένη, την οποία διέσωσε ο Αρριανός* στις *Διατριβές* του Επικτήτου*: "αρχή παιδεύσεως η των ονομάτων επισκεψίς", Επικτ., *Διατρ.*, I 17, 12).

Μαθητής του Αντισθένη υπήρξε ο περίφημος για τους "τρόπους του βίου" του Διογένης*, ο κατεξοχήν κυνικός φιλόσοφος, όπως είπαμε ήδη. Με το όνομα του Διογένη τα στοιχεία που συνιστούν τους "τρόπους" των Κυνικών γίνονται εμφανέστερα, αποκτούν τα οριστικά τους χαρακτηριστικά και το ύφος των κυνικών φιλοσόφων. Ο ίδιος είχε συνείδηση της κοινωνικής παρέκκλισης που στοιχειοθετούσε η ζωή και το παράδειγμά του και ονόμαζε τον εαυτό του, επιδεικτικά μάλλον, "ο κύων". Δεν διεκδικούσε βέβαια τον ρόλο του κοινωνικού αναμορφωτή ή του ηθικολόγου· τα όπλα που διέθετε για να καταπολεμήσει τα κοινωνικά ελαττώματα ήταν η καυστική σάτιρα, η απaráμιλλη ευφυΐα του και η έμφυτη ειρωνική του διάθεση σε συνδυασμό με τη σκωπτική του ικανότητα. Αμέτρητα είναι τα περιστατικά που διέσωσε η παράδοση και μαρτυρούν την ευφυΐα και την τόλμη του.

Διαφορετικό χαρακτήρα και ηπιότερες αντιδράσεις διακρίνουν τον μαθητή του Διογένη, από πλούσια οικογένεια των Θηβών, τον Κράτη* (3ος αι.). Ο φιλόσοφος αυτός δώρισε την τεράστια περιουσία του στην πόλη του και μαζί με τη γυναίκα του Ιππαρχία, αδελφή του μαθητή του Μητροκλή, προτίμησε τον πλάνητα βίο του κυνικού φιλοσόφου, με το σακκούλι (πήρα) στον ώμο, τον τρίβωνα (χιτώνα) και τη βακτηρία. Υπήρχε μια "σχολή" των Κυνικών, καλύτερα θα λέγαμε μια φιλοσοφική αίρεση. Ο Αντισθένης βέβαια συνήθιζε να διδάσκει στο Κυνόσαργες, αλλά σχολή με το νόημα που δίνουμε στις άλλες φιλοσοφικές σχολές μάλλον ποτέ δεν δημιούργησαν οι Κυνικοί. Αυτή η αίρεσή τους πάντως είχε βρει ανταπόκριση και συνέχεια στους διανοούμενους και τους φιλοσοφούντες και μετά τον 3ο αι. Μερικά γνωρίσματα πάντως των αρχαίων Κυνικών γίνονται τώρα ηπιότερα, προσαρμόζονται κάπως στις νέες κοινωνικές και πολιτικές καταστάσεις. Τα βασικά χαρακτηριστικά τους ωστόσο παραμένουν αμετάβητα: ο κοσμοπολιτισμός τους, η κριτική της θρησκευτικής πίστης στους πολλούς θεούς, η άρνηση της επιστημονικής γνώσης και του πολιτισμού κ.λπ.

Εμφανίζεται όμως ένας νέος τρόπος έκφρασης των ιδεών τους: η "διατριβή" και η έμμετρη παρωδία. Η διατριβή είναι είδος έντεχνου λόγου, κατάλληλου να εκφράσει την εκλαϊκευμένη φιλοσοφία.

Η εμμονή των Κυνικών στην άρνηση του πολιτισμού συνδέεται με το κήρυγμά τους για την απαλλαγή από τα πάθη και τις ανάγκες που δημιουργεί ο πολιτισμός. Αυτή η νοοτροπία όμως τους οδήγησε στην άρνηση των βασικών μορφών της κοινωνικής ζωής και στην επιστροφή στη φύση, όπως διακήρυσσαν. Αυτό βέβαια εξέθρεψε έναν άκρο ατομικισμό· επιπλέον η αδιαφορία τους για τη ζωή τους ώθησε μερικές φορές (ή τουλάχιστον ήταν στις προθέσεις τους) και στην εκούσια "εξαγωγή του βίου", όπως έλεγαν τότε, δηλαδή την εθελοντική απαλλαγή από τη ζωή. Όλη η "φιλοσοφία" τους βέβαια δεν ήταν μόνο άρνηση και στείρα αντίδραση· είχαν και μερικές αντιλήψεις που κρίνονται με τα σημερινά κριτήρια προοδευτικές, όπως π.χ. η γνώμη τους για τους δούλους. Δεν δέχονταν τις διακρίσεις σε δούλους και ελεύθερους και επέκριναν την υποκρισία της συμβατικής ζωής. Οι απόψεις τους επίσης που αφορούσαν στη θρησκεία είχαν χαρακτήρα διαφωτιστικό· πίστευαν και διατεινόνταν δηλαδή ότι ένας είναι ο θεός και μόνο συμβατικά ο κόσμος δεχόταν πολλούς θεούς· υπήρξαν κήρυκες του μονοθεϊσμού ή ακριβέστερα του θεϊσμού* ("κατά νόμον είναι πολλούς θεούς, κατά δε φύσιν ένα"). Καυτηρίαζαν χωρίς οίκτο τα ανθρώπινα ελαττώματα και την ανθρώπινη μωρία και ματαιοδοξία, θεωρούσαν τον εαυτό τους αυτεπάγγελτα κήρυκες της ηθικής και υπερασπιστές του δικαίου των αδυνάτων, καταδίκάζαν τη μαλακότητα και τις υπερβολές του πολιτισμού (μολονότι έφθαναν οι ίδιοι στο άλλο άκρο, δηλαδή πάλι στην υπερβολή). Με τους τρόπους τους, τη διαγωγή τους, ενώ επεδίωκαν να συμπαρασταθούν στους κατατρεγμένους και τους αδύνατους, προκαλούσαν ωστόσο το κοινό αίσθημα με τις υπερβολές τους πολλές φορές.

Οι σημαντικότεροι κυνικοί φιλόσοφοι κατά τον 3ο και 2ο αι. π.Χ. ήταν ο Βίων* ο Βορυσθενίτης από τη Μαύρη Θάλασσα, πνεύμα σπινθηροβόλο με καυστικό χιούμορ, ο Τέλης* μάλλον από τα Μέγαρα, και ο διάσημος για το σατιρικό του πνεύμα, ο Μένιππος* από τα Γάδαρα (περ. 250 π.Χ. ακμή). Ο Μένιππος εδημιούργησε τη σάτιρα, που βρήκε αργότερα μιμητές στους Ρωμαίους τον Ουάρωνα (με τις μενίππειες σάτιρές του) και τον Σενέκα*. Άλλοι κυνικοί φιλόσοφοι

αυτής της εποχής και λίγο αργότερα (1ος αι. π.Χ.) είναι γνωστοί: ο Μενέδημος*, μαθητής του επικούρειου φιλοσόφου Κολώτη*, ο Φοίνιξ* ο Κολοφώνιος (3ος-2ος αι.), ο Ποσειδίππος* από την Πέλλα, ο Μελέαγρος* από τα Γάδαρα κ.ά.

Τέλος έχουμε μια αναβίωση κατά κάποιο τρόπο του "Κυνικού τρόπου" με έξοχους εκπροσώπους, κατά τον 1ο και 2ο αι. μ.Χ., την αυτοκρατορική εποχή. Δεν είναι εύκολο να εξηγήσουμε τους λόγους που προκάλεσαν αυτή την επανάκαμψη των ιδεών του Κυνισμού, αλλά πρέπει μάλλον να τους αναζητήσουμε στις κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες που επικρατούσαν τότε στις επαρχίες του ανατολικού ρωμαϊκού κράτους. Οι σημαντικότεροι διανοητές που ακολουθούν τους τρόπους των Κυνικών αυτή την εποχή είναι οι εξής: ο Δίων* Χρυσόστομος από την Εύβοια (ο διασημότερος όλων), ο Περεγρίνος*, ο Οινόμαος* από τα Γάδαρα, ο Σώστρατος* και ο Θεαγένης*. Κατά την αυτοκρατορική, λοιπόν, εποχή, δηλαδή 1ο-2ο αι. μ.Χ., όταν πολλοί εξαιρετικοί διανοητές ακολουθήσαν τον "κυνικόν τρόπον του βίου", πρόσφεραν μεγάλες υπηρεσίες στους ανθρώπους, στους αδύναμους να ακουστούν στη ρωμαϊκή εξουσία ή να επηρεάσουν τους κρατούντες. Τέτοιοι άνδρες διάσημοι για τη σοφία τους και τις ικανότητές τους ήταν, όπως είδαμε, ο Δίων Χρυσόστομος, ο Σώστρατος κ.ά. Σ' αυτούς δεν μπορούμε να προσάψουμε τη μομφή της υπερβολής ή της πρόκλησης του κοινού αισθήματος. Αντίθετα, τους διέκρινε μια ευγένεια και ένα αίσθημα κοινωνικής ευθύνης για την υπεράσπιση των αδυνάτων απέναντι στην απρόσιτη εξουσία και στους μηχανισμούς της. Αυτή ήταν άλλωστε μια ουσιαστική διαφορά των Κυνικών της όψιμης αρχαιότητας από τους Κυνικούς του 4ου ή του 3ου αι. π.Χ. Δεν διέθεταν τη σκωπτική διάθεση ή το ειρωνικό πνεύμα εκείνων, αλλά μια αυξημένη ευαισθησία για τα κοινωνικά προβλήματα και μια διαφορετική κοινωνική συνείδηση. Ήταν βέβαια διαφορετικές ιστορικές στιγμές και άλλη εποχή. Οι Κυνικοί της όψιμης αρχαιότητας εμπνέονται περισσότερο από κοινωνικά ιδανικά και αισθάνονται τον ρόλο της φιλοσοφίας ως ιατρειών ψυχής, όπως έλεγε ο Επίκτητος*.

Βιβλιογ.: E. Zeller, *Philosophie der Griechen*, II 1, Darmstadt, 1963*. - D. R. Dudley, *A History of Cynicism*, London, 1947 (ανατύπ. Hildesheim, 1967). - W. Kronert, *Kolotes und Menedemos*, Munchen, 1908 (ανατύπ. Amsterdam, 1965). - L. Paquet, *Les Cyniques Grecs*, Ottawa, 1975. - Α. Μπαγιόνας, *Η πολιτική φιλοσοφία των*

Κυνικών, Αθήνα, 1970. - R. Hoistad, *Cynic Hero and Cynic King. Studies in the cynic Conception of Man*, Uppsala, 1948.

Βασ. Κύρκος

Κυνισμός. Με τον όρο αυτό αναφερόμαστε καταρχήν στους Κυνικούς φιλοσόφους της Αρχαιότητας και στις ιδέες ή τις αντιλήψεις τους που συγκροτούν τη φιλοσοφία τους. Με αρχηγέτη τον Διογένη* από τη Σινύπη του Πόντου και πρόδρομο των Κυνικών τον Αντισθένη* τον Αθηναίο, οι Κυνικοί* φιλόσοφοι εκπροσωπούν μια πλευρά της αρχαίας διανόησης, που χαρακτηρίζεται κυρίως από την περιφρόνηση των κοινωνικών ηθών, την ειρωνική έως απορριπτική στάση τους απέναντι στους κειμένους νόμους και τις κοινωνικές συμβάσεις, τον χλευασμό των φιλοσόφων και την απόρριψη της παιδείας και του πολιτισμού. Περιφρονητές και απροσημάτιστα αρνητές της κοινωνικής ζωής, ζούσαν οι ίδιοι με τρόπο σχεδόν προκλητικό, εκήρυτταν την "επιστροφή στη φύση", αλλά μ' αυτό εννοούσαν μάλλον τη δική τους δυσκολία προσαρμογής ή την εκκεντρικότητά τους. Η ζωή τους βέβαια είναι μια παραφωνία ή μια ευθεία άρνηση του πολιτισμού και της κοινωνικής ηθικής (ίσως απ' αυτό και η ονομασία τους: κυνικοί φιλόσοφοι, δηλαδή από το "κύων" = αναισχυντος όπως οι σκύλοι). Επιδίωκαν να ταραξουν την κοινωνία ή καλύτερα να τη σοκάρουν· ωστόσο υπήρξαν άνθρωποι ευφρείς και επέβλαν ορισμένες αρχές ή αντιλήψεις. Υπέρμαχοι των κοινωνικών ελευθεριών, επρέσβευαν ιδέες κοσμοπολιτισμού και μονοθεϊσμού, καθιέρωσαν νέο είδος λογοτεχνικό ή φιλολογικό, για την προβολή ηθικών κηρυγμάτων, τη "διατριβή" (Βίων* ο Βορυσθενίτης). Κατά τη ρωμαϊκή εποχή με τη διδασκαλία τους και το παράδειγμά τους άσκησαν έντονη κριτική στη ρωμαϊκή διοίκηση (αυτοκρατορική εποχή) και αντιπολίτευση (Δίων* Χρυσόστομος, Περεγρίνος κ.ά.).

Στη νεότερη εποχή επαναβιώνουν οι αντιλήψεις του Κυνισμού. Στη Γαλλία κατά τον 17ο αι. κυνισμός σήμαινε την πλήρη περιφρόνηση των συμβατικών μορφών ζωής, αντικονφορμισμό και χαλαρότητα ηθικής. Με την ίδια σημασία απαντάται ο όρος αυτός και στη Γερμανία κατά τον 18ο αι. Ο δηκτικός τρόπος του λέγειν και πράττειν, η περιφρόνηση των αισθημάτων βρίσκουν έδαφος και εκπροσώπηση. Ο Χέγκελ* και ο Νίτσε* έγραψαν ή επισήμαναν πλευρές του κυνισμού και των κυνικών.

Βιβλιογ.: R. Hoistad, *Cynic Hero and Cynic King. Studies*

Κυπαρισσιώτης

in the Cynic Conception of Man, Uppsala, 1948.- D. R. Dudley, *A History of Cynicism from Diogenes to the 6th Cent. A. D.*, London, 1937 (Hildesheim, 1967).- Α. Μπαγιόνας, *Η πολιτική φιλοσοφία των Κυνικών*, Αθήνα, 1970.- Μαρία Μίχα, *Το φυσικό δίκαιο στους Στωικούς και στους Κυνικούς*, Αθήνα, 1985.

Βασ. Κύρκος

Κυπαρισσιώτης Ιωάννης ο "σοφός" (14ος αι.). Βυζαντινός θεολόγος, ένας από τους αρχηγούς των πολεμίων του Γρηγορίου Παλαμά* και του Νείλου Καβάσιλα. Ήταν εξοικειωμένος με τη λατινική θεολογία και είχε ταχθεί υπέρ της ενώσεως με τους Λατίνους. Υπήρξε οπαδός του ορθολογισμού* και του δυτικού σχολαστικισμού*, με την αποκλειστικά αριστοτελική έμπνευση, όπως αυτή μορφοποιήθηκε μονόπλευρα από τους τελευταίους Βυζαντινούς αριστοτελικούς. Έγραψε πλήθος αντιρρητικών συγγραμμάτων εναντίον των δογματικών του αντιπάλων, όπως: *Παλαμικών παραβάσεων βιβλία τέσσερα*, *Κατά του τόμου του Παλαμά και της πίστεως αυτού βιβλία οκτώ*, *Κατά του Νείλου Καβάσιλα βιβλία πέντε*, κ.ά. Έγραψε επίσης μια συναγωγή χωρίων από συγγράμματα πατέρων της εκκλησίας με τίτλο: *Εκθεσις στοιχειώδους ρήσεων θεολογικών*. Το έργο αυτό, που μεταφράστηκε και στα λατινικά (1581), θεωρείται η πρώτη συστηματική δογματική πραγματεία στα ελληνικά και έχει συνταχθεί κατά τον τρόπο που μέχρι τότε επικρατούσε μεταξύ μόνο των δυτικών σχολαστικών.

Απ. Τζ.

Κυρηναϊκή φιλοσοφία ή **Ηδονισμός**. Μία από τις λεγόμενες Σωκρατικές* σχολές, που ιδρύθηκε στην Κυρήνη από τον μαθητή του Σωκράτη* Αρίστιππο* τον Κυρηναίο, τον προεσβύτερο (περ. 435-355 π.Χ.), και άκμασε κατά τον 4ο και τις πρώτες δεκαετίες του 3ου αι. π.Χ. Η φιλοσοφία αυτής της σχολής χαρακτηρίζεται ως "Ηδονισμός"* ή "φιλοσοφία της ηδονής", επειδή στους εκπροσώπους της το σωκρατικό αγαθό*, συνδυασμένο με το επίσημο σωκρατικό ερωτικό στοιχείο, εντοπίστηκε στην "ηδονή", διατηρώντας κάποια αυθεντικότητα, εφόσον συνοδευόταν από τον χαρακτηριστικό για την σωκρατική ιδιοσυγκρασία αυτοέλεγχο. Κατά τον ιδρυτή της σχολής, τα πάθη, τα "μόνα καταληπτά" φαινόμενα, είναι δύο, η ηδονή και ο πόνος, οριζόμενα το πρώτο ως "κίνησις λεία" και το δεύτερο ως "κίνησις τραχεία"- η ζωή συντελείται με την κίνηση σ' αυτούς τους δύο ρυθμούς εναλλακτικά, το ένστικτο τείνει να οικειωθεί κάθε ευχάριστο και να αποφύγει κάθε δυσάρεστο, ε-

πομένως το ιδανικό κάθε ζωντανού οργανισμού είναι η ηδονή. Η θέση αυτή δεν εξυπακούει βέβαια ότι ο Αρίστιππος είχε διδάξει την επιδίωξη της ηδονής χωρίς φραγμούς, αφού γνώριζε ότι κάτι τέτοιο είναι ανέφικτο από την ίδια τη φύση, καθώς πολλές ηδονές απαιτούν δυσανάλογο τίμημα σε πόνο, πράγμα που δεν εξυπηρετεί την ευτυχία του ανθρώπου. Γι' αυτό ο φιλόσοφος εφικαλείται τη διακριτική ικανότητα του νου, που έτσι ανοίγει δρόμο στην πράξη και γίνεται συντελεστής στην επιδιωκόμενη ευτυχία.

Ο Αρίστιππος παρέδωσε τη διδασκαλία του στην κόρη του την Αρήτη* και εκείνη με τη σειρά της στον γιο της τον Αρίστιππο τον Κυρηναίο, τον νεότερο*, που γι' αυτό επωνομάστηκε Μητροδιδάκτος. Ο νεότερος Αρίστιππος συστηματοποίησε τη διδασκαλία της σχολής. Βασική ιδέα του ήταν ότι ο άνθρωπος αποκτά βεβαιότητα μόνο με τα προσωπικά του αισθήματα, με τον δικό του πόνο και τη δική του ηδονή, όχι με ό,τι μαθαίνει από τους άλλους. Ύστερα από τον νεότερο Αρίστιππο οι εκπρόσωποι και οι οπαδοί της σχολής διακρίνονται ως "Αννικέριοι", ως "Θεοδώριοι" και ως "Ηγησιακοί", από το όνομα του αρχηγού της κάθε ομάδας, δηλαδή του Αννικερη* (περ. 330-270 π.Χ.), του Θεόδωρου* του Άθεου (περ. 340/30-270/50 π.Χ.) και του Ηγησία* του Πεισιθάνατου (περ. 330-270 π.Χ.).

Ο Αννικερης διεύρυνε το κριτήριο της Κυρηναϊκής φιλοσοφίας, αναγνωρίζοντας την ηδονή όχι μόνο ως "ιδιοπαθητική", δηλαδή ατομική, αλλά και ως "συμπαθητική", δηλαδή κοινωνική. Ο Θεόδωρος πρότεινε σκοπό της ζωής τη χαρά, που βέβαια διασφαλίζεται με τη φρόνηση. Ο Ηγησίας, με βάση τη διαπίστωση ότι δεν κατορθώνεται ενήδονος βίος, απαλλαγμένος τελείως από λύπες, οδηγήθηκε στη ριζική απαισιοδοξία και παρακινούσε στην αυτοκτονία σαν το ασφαλέστερο μέσο για λύτρωση από τα αισθήματα. Γι' αυτό του απέδωσαν το επίθετο Πεισιθάνατος. Στον 3ο π.Χ. αι. ο ρόλος της Κυρηναϊκής σχολής υπερκεράστηκε από τον Επικουρισμό*, που πέτυχε να προσφέρει στην αρχαία κοινωνία μια πλατύτερη θεώρηση της ζωής. Για τους κυριότερους εκπροσώπους της σχολής βλ. λ. *Αννικερης*, *Αρήτη*, *Αρίστιππος ο Κυρηναίος*, *Αρίστιππος ο Κυρηναίος, ο νεότερος*, *Ηγησίας* και *Θεόδωρος ο Άθεος*.

Βιβλιογρ.: G. Giannantoni, *I Cirenaici. Raccolta delle fonti antiche, traduzione e studio introduttivo*, Firenze, Sansoni 1958, 251 p.- E. Mannebach, *Aristippi et Cyrenaicorum Fragmenta*, Leiden, Brill 1961, 142 p.

E. N. Παύσσο

κύριες και δευτερεύουσες ιδιότητες, βλ. *πρωτεύουσες και δευτερεύουσες ιδιότητες*

Κύριλλος Αλεξανδρείας (περ. 370/75 - 444 μ.Χ.). Αρχιεπίσκοπος Αλεξανδρείας (από το 412 έως το 444) και οικουμενικός διδάσκαλος της Εκκλησίας, πρωτοστάτησε στην αντιμετώπιση των διαφόρων αιρέσεων και κυρίως στην καταδίκη του Νεστοριανισμού*. Ανεπιός του Αρχιεπισκόπου Αλεξανδρείας επίσης Θεόφιλου, του οποίου ακολούθησε την εκκλησιαστική πολιτική στον επισκοπικό θρόνο της Αλεξανδρείας, μόνασε κάμποσα χρόνια στην έρημο της Αιγύπτου και το 412, όταν πέθανε ο θεός του, εξελέγη αρχιεπίσκοπος. Ισχυρή προσωπικότητα αλλά ισχυρογνώμων και φανατικός παρασύρθηκε στην αρχή της αρχιεπισκοπικής θητείας του σε υπερβολές και μονόπλευρες εκτιμήσεις. Στα πρώτα αυτά χρόνια φανατικοί μοναχοί και κυρίως ο φανατικός και εξαγριωμένος όχλος της πόλεως λιντσάρισε τη λαμπρή φιλόσοφο και μαθηματικό (αλλά "εθνική"), την Υπατία* (415 μ.Χ.). Αυτό έγινε ασφαλώς χωρίς την έγκρισή του, αλλά μάλλον με την ανοχή του. Η "πολιτεία" του τον έφερε σε σύγκρουση με τον πολιτικό διοικητή της Αιγύπτου, τον έπαρχο Ορέστη, και είχε ως αποτέλεσμα την εξέγερση των Εβραίων της Αλεξανδρείας κατά των Χριστιανών.

Στην αρχή της αρχιερατείας του έλαβε μέρος στη δίωξη του Ιωάννη Χρυσοστόμου* και μετά το 498 πρωτοστάτησε κατά της διδασκαλίας του Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Νεστορίου (μονοφυσιτισμός/νεστοριανισμός). Συμμετέχε δυναμικά στην οικουμενική Σύνοδο της Εφέσου το 431, όπου αποσοβήθηκε το σχίσμα των Χριστιανικών Εκκλησιών. Μεταξύ των ετών 435-440 έγραψε 30 βιβλία (μόνο τα 1-10 σώζονται ολόκληρα), ανασκευάζοντας τις θέσεις του Ιουλιανού* λεπτομερέστατα, έτσι ώστε από τις δικές του θέσεις μπορούμε, ως ένα βαθμό, να ανασυγκροτήσουμε το έργο του Ιουλιανού (*Υπέρ της των Χριστιανών ευαγούς θρησκείας προς τον εν αθέοις Ιουλιανόν*). Στα βιβλία αυτά του Κυρίλλου επισημαίνουμε επίσης επιδράσεις από τον Κορνήλιο*, τα ερμητικά κείμενα (Ερμής Τρισμέγιστος*) και από άλλους "εθνικούς" φιλοσόφους. Έγραψε ακόμα πολλά θεολογικά έργα, δογματικού και κανονικού περιεχομένου, καθώς και πολυάριθμες επιστολές. Τη μνήμη του εορτάζουν η Ορθόδοξη Εκκλησία καθώς και η Ρωμαιοκαθολική και η Κοπτική.

Βιβλιογρ.: Χρυσόστ. Παπαδόπουλος, *Άγιος Κύριλλος*

Αλεξανδρείας, Αλεξανδρεία, 1933.- Παν. Χρήστου, *Κύριλλος Αλεξανδρείας*, "Θεολ. Ηθικ. Εγκυκλ." τόμ. 7 (Αθήνα, 1970).- R. L. Wilken, *Judaism and the Early Christian Mind. A Study of Cyril of Alexandria's Exegesis and Theology*, London, 1971.

Βασ. Κύρκος

Κυριώτης Ιωάννης ο Γεωμέτρης* (πέθ. 989 μ.Χ.). Βυζαντινός λόγιος, λογοτέχνης και μαθηματικός, καθώς επίσης επίσκοπος Μελιτηνής Καππαδοκίας και μοναχός της μονής Στουδίου. Δείχνει προτίμηση στα έργα που είναι εμπνευσμένα από το ελληνικό πνεύμα, η επίδραση των οποίων είναι εμφανής στους αρχαιοελληνικούς ποιητικούς τρόπους που χρησιμοποιεί. Εκτός από τα πολλά ποιητικά του, έγραψε και πεζά θεολογικά συγγράμματα, που αναφέρονται στη ρητορική, ερμηνευτική και ομιλητική, λόγους με θέματα τα πάθη του Χριστού, τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου κ.λπ., καθώς και σχόλια στον Ιωάννη τον Δαμασκηνό* και τον Γρηγόριο τον Ναζιανζηνό*.

Βιβλιογρ.: Krumbacher K., *Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας*, Α 337 και Β 663.- Legrand, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, Α 314 και 316.- Migne, *Patrologia Graeca*, 106, 805-1002.- Saljđak J., *Que signifie Κυριώτης Γεωμέτρης*, Βυ (1927) 343-53.

Απ. Τζ.

κύρος κοινωνικό. Κατά την αρχαία έννοια η ύψιστη εξουσία. Με την ευρεία έννοια η δύναμη, η ισχύς που απορρέει από ιδιότητες ενός προσώπου είτε από θέση που κατέχει και τον ρόλο που διαδραματίζει. Συνώνυμο του γοήτρου. Στις κοινωνικές επιστήμες χρησιμοποιείται ως κριτήριο ιεραρχικής διάταξης των κοινωνικών θέσεων. Στοιχεία του κύρους είναι η κυρίαρχη επίδραση, η αιγλή, η εκτίμηση, ο σεβασμός, ο θαυμασμός, η αναγνώριση, η ηθική ή διανοητική επιβολή. Κατά τον G. Tarde* η μόδα και τα παρεμφερή με αυτή φαινόμενα είναι αποτελέσματα απομίμησης φορέων κοινωνικού κύρους. Ο νεοφροϋδισμός* επισημαίνει ότι η τάση του ατόμου για απόκτηση κύρους είναι ευθέως ανάλογη της εσωτερικής του ανασφάλειας και της έλλειψης αυτοπεποίθησης. Ο G. H. Mead* συναρτά το κύρος με την έννοια του ρόλου, ως σημείου σύμπτωσης προσωπικότητας και κοινωνικής δομής. Ο μαρξισμός* συνδέει το κύρος με το κυρίαρχο σύστημα κοινωνικοοικονομικών και εξουσιαστικών σχέσεων και με την κυρίαρχη ιδεολογία* (βλ. επίσης: *γόητρο, αυθεντία, εξουσία, ηγεσία*).

Δ. Π.

κυρώσεις κοινωνικές. Μέσα κοινωνικού ελέγ-

κωμικό

χου* και μηχανισμοί κοινωνικοποίησης* που χρησιμοποιεί μια συγκεκριμένη κοινωνία* ή ομάδα* για να εξασφαλίσει την προσαρμογή* των μελών της στους κοινά αποδεκτούς κανόνες συμπεριφοράς*. Ο κοινωνικός ανθρωπολόγος Ραντκλίφ-Μπράουν* διέκρινε τις κυρώσεις σε θετικές ή αρνητικές, αλλά και σε τυπικές ή άτυπες. Οι αντιδράσεις της κοινωνίας, οσοδήποτε αυστηρές ή ελαστικές κι αν είναι, μπορεί να έχουν τη μορφή μιας έντονης επιδοκιμασίας (επιβράβευση, προαγωγή) στην περίπτωση που η δράση του ατόμου ξεπερνά την κοινωνικά αναμενόμενη συμπεριφορά (π.χ. ηρωϊσμός), ή μπορεί να έχουν τη μορφή μιας αποδοκιμασίας που εκδηλώνεται με τιμωρία: φυλάκιση, κοινωνική απομόνωση και στιγματισμό του αποκλίνοντος ατόμου. Ιδιαίτερο κοινωνιολογικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η σύγχρονη θεωρία του χαρακτηρισμού (labelling theory) των Αμερικανών Τσ. Λέμερτ και Χ. Σ. Μπέκερ, που αναπτύχθηκε στο πλαίσιο της κοινωνιολογίας των αποκλίσεων* και της εγκληματολογίας* για τις κυρώσεις στο αποκλίνον άτομο. Με τη διαδικασία του χαρακτηρισμού, της ετικέτας, το στιγματισμένο άτομο εσωτερικεύει μian αρνητική εικόνα για τον εαυτό του, με αποτέλεσμα να υιοθετεί τον ρόλο που του αποδίδουν οι άλλοι και να επιλέγει έτσι την αποκλίνουσα συμπεριφορά*. Συνήθως η άκαμπτη και αυστηρή –σκόπιμη πολλές φορές– επιβολή αρνητικών κοινωνικών κυρώσεων και του ταυτόχρονου στιγματισμού μπορεί να έχει ως συνέπεια τη μετατροπή ενός περιστασιακού παραβάτη του ποινικού νόμου σε συνειδητοποιημένο εγκληματία.

Βιβλιογρ.: Ν. Τάσης, *Κοινωνιολογία - Ιστορική εισαγωγή και στοχαστικές θεμελιώσεις*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1989.

Θαν. Α. Βασιλείου

κωμικό: παράγωγο της λέξης κωμωδία, η οποία ετυμολογικώς ορίζεται είτε ως ωδή ψαλλόμενη σε άτακτους και βακχικούς χορούς (κώμος + ωδή) είτε ως ωδή ψαλλόμενη στα χωριά (κώμη + ωδή), το κωμικό θεωρείται πρωτεϊκής φύσεως έννοια, της οποίας είναι αδύνατη η εξαντλητική ερμηνεία, αφού η εκάστοτε προτεινόμενη αναφέρεται σε μία ή περισσότερες, όχι όμως σε όλες τις πλευρές της. Η ποιικιλία τύπων, μορφών και αποχρώσεων με τις οποίες το κωμικό φανερώνεται και εκφράζεται στη φύση και στην τέχνη το καθιστά φαινόμενο πολυσύνθετο και οι διαφορές ερμηνευτικής προσπέλασής του προκύπτουν τόσο από την

καθολικότητά του, αφού όλα είναι δυνατόν να ιδωθούν σοβαρά ή κωμικά, όσο και από τη δυναμικότητά του, η οποία σχετίζεται με τις μορφές γέλωτα που συνδέονται με αυτό και τις παραλλαγές εκδήλωσής του.

Αισθητική κατηγορία η οποία προεκτείνει αξίες ανθρώπινες εντός μορφών αισθητικών, το κωμικό καθαυτό δύναται να θεωρηθεί ως η συστηματική αξιοποίηση των μορφών του γελοίου δια της χρησιμοποίησης του συνδυασμού των αρχών της επανάληψης και του αιφνιδιασμού. Το κωμικό, όπως το δραματικό και το τραγικό, έχουν την αρχή τους στο αρχαίο ελληνικό θέατρο και συνδέονται με λογοτεχνικά είδη τα οποία, όπως το ποιητικό, το ελεγεϊακό, το βουκολικό, το επικό, προέρχονται από είδη της ποίησης που έλαβαν μεταγενεστέρως αξιολογική σημασία. Η αξιολόγηση του κωμικού είναι δυνατόν να επιτευχθεί δι' αναφοράς στο γελοίο το οποίο, καθώς και άλλες κατηγοριακές αξίες, όπως το γελοιογραφικό, το ειρωνικό, το παράμορφο, το σατιρικό, το χιουμοριστικό, το πνευματώδες, έχουν ως κοινό χαρακτηριστικό την αλλοίωση των κανονικών μορφών του ωραίου, η οποία επιτυγχάνει, δια ιδιαιτέρας εκάστοτε τεχνικής, μορφές στις οποίες αρμόζει ο αριστοτελικός ορισμός του γελοίου "αμάρτημα και αίσχος ανώδυνον και ου φαρτικών". Κατά τον αριστοτελικό ορισμό η κωμωδία, η οποία παρέχει παραδείγματα του κωμικού, μμείται το άσχημο και γελοίο, το οποίο νοείται ως έκφραση του κωμικού ("κωμωδία ... μίμησις φαυλοτέρων μεν, ου μέντοι κατά πάσαν κακίαν, αλλά του αισχρού εστι το γελοϊον μόριον"). Εκτυπα του γελοίου παρέχει η ίδια η φύση, με μορφές, κυρίως ζωϊκές, όπως π.χ. πτηνά με τεράστιο ράμφος ή μακριά πόδια. Τις μορφικές αυτές εμφανίσεις με την υπερβολή των στοιχείων που ενέχουν εκμεταλλεύεται συστηματικά η τέχνη, η οποία έχει τη δυνατότητα να καθιστά "τα γελοία ηδέα" και να επιτρέπει τη μετάβαση από τα χονδροειδή στα εκλεπτυσμένα, δια της οποίας διαιωνίζεται το γελοίο αισθητικά και ηθικά. Η ανθρωποκεντρικότητα ωστόσο και ό,τι το ανθρωπόμορφο υπάρχει στα ζώα, τα πτηνά και αλλού είναι κοινό χαρακτηριστικό του κωμικού και των άλλων κατηγοριακών αξιών που συνδέονται με αυτό. Το κωμικό στηρίζεται στις αριστοτελικές αρχές της δυσμορφίας, της δυσαρμονίας, της αντίφασης και αντίθεσης, όταν αυτές συμφύρονται με το αιφνίδιο, το απροσδόκητο, το ανοίκειο, το αλλότριο, την υπερβολή. Ελαττώ-

ματα, ατέλειες ή σφάλματα του ανθρώπινου σώματος και χαρακτήρα που είναι αβλαβή και δεν προκαλούν αποστροφή, οίκτο ή αηδία αποτελούν πηγή του κωμικού το οποίο αντλεί θέματα και από την κοινωνική και πολιτική ζωή (Αριστοφάνης, Μένανδρος, Σαίξπηρ, Μολιέρος, Μπωμαρσαί). Το κωμικό, ως έλεγχος και επιτίμηση μιας παρεκτροπής ή ενός ελαττώματος, ατομικού ή κοινωνικού, μπορεί να θεωρηθεί ως παιγνίδι διανοητικό είτε ως "φαντασιοπλασία ... του λογικού στο οποίο αφέθηκε πλήρης ελευθερία" (Ζαν - Πωλ Ρίχτερ) και συνδέεται άρρηκτα με τον χώρο και τον χρόνο εντός των οποίων εκδηλώνεται. Υπέρβαση ωστόσο του εφήμερου και συμβατικού χαρακτήρα του επιτυγχάνεται δια της τέχνης των μεγάλων δημιουργών και της διαχρονικής αξίας αισθητικών και άλλων αξιών που αυτό εκφράζει.

Προϋποθέσεις πρόσληψης του κωμικού και των μορφών του είναι η έλλειψη αυτογνωσίας (Πλάτων*), η απουσία πόνου και οδύνης (Αριστοτέλης*), φόβου (Νίτσε*) ή κατάσταση συγκινησιακής αποστασιοποίησης (Bergson*). Η βίωση του κωμικού απαιτεί πνευματική ετοιμότητα και γνώση της κοινωνικής πραγματικότητας, πολλοί μάλιστα συνδέουν αυτό με κοινωνιολογικές, ψυχολογικές, ορθολογιστικές και άλλες θεωρίες του γέλωτα. Το κωμικό καθαυτό, οσάκις συμφύεται με συγγενή προς αυτό στοιχεία, όπως η παρωδία, η σάτιρα, οι γεφυρισμοί, τα σκώμματα, σκοπεύει στη διακωμώδηση, τον σαρκασμό, την ειρωνεία και προκαλεί ψυχικό πόνο, ενώ στην περίπτωση του κωμικοτραγικού παρεμβαίνει, μεταξύ άλλων συναισθημάτων, ο οίκτος, η συμπάθεια και ο φόβος. Η αισθητικότητα του κωμικού καθαυτό έγκειται στο γεγονός ότι η αισθητικής φύσεως εκτροπή που προκαλεί αποτελεί μέρος της προσπάθειας απαλλαγής από τον φόβο και το άγχος και δημιουργίας ιλαρότητας και εύθυμης διάθεσης. Η γενική φύση του εύκολα συλλαμβάνεται αν συνδεθεί με το παιγνιώδες, γιορτινό, εύθυμο και το αυθόρμητο γέλιο, που προκαλείται σε εορταστικές, ομαδικές εκδηλώσεις, όπως λ.χ. το καρναβάλι, κάτι που επιδιώκεται και από τις έντεχνες παντομίμες, τους γελωτοποιούς και τους επαγγελματίες ψυχαγωγούς. Το κωμικό επιτυγχάνεται με τις κινήσεις, τις χειρονομίες και τους μορφασμούς, με τη διόγκωση και παραμόρφωση ορισμένων στοιχείων και γεγονότων, με τους υπαινιγμούς, τις μεταφορές, παρομοιώσεις, αλληγορίες* και διαφορίζεται, ανάλογα με τον γέλωτα και τα

συναισθήματα που προκαλεί, σε είδη που έχουν αισθητική εφαρμογή, κυρίως στη λογοτεχνία.

Δυνατότητα γελοιότητας και κωμικότητας έχουν και οι άλλες τέχνες, ιδιαίτερα η μουσική, ενώ η αρχιτεκτονική θεωρείται ως η μόνη τέχνη που δεν μπορεί να ενσωματώσει το κωμικό. Το κωμικό και τα είδη του εκφράζονται καλύτερα από τις τέχνες που προορίζονται για μεγάλο κοινό, όπως το θέατρο και ο κινηματογράφος, ειδικότερη δε εκδήλωσή του συνιστά η κωμική όπερα. Είδη του κωμικού, όπως το γελοιογραφικό, το ειρωνικό, το παράμορφο, το σατιρικό, το χιουμοριστικό, το πνευματώδες, το γκροτέσκο, αποτυπώνονται με μαεστρία από μεγάλους δημιουργούς του γραπτού λόγου (Αίσωπος, Rabelais, Swift, Molière, Voltaire, Beaumarchais, Béranger, Heine, Shaw, Brecht, Gogol). Το σατιρικό γκροτέσκο εκφράζει η ζωγραφική του Goya, την αντισάτιρα, που γελοιοποιεί το παράλογο του κόσμου, ο Dalí. Την τεχνική της φάρσας χρησιμοποιεί το θέατρο του παράλογου για τη δημιουργία έργων με "μαύρο χιούμορ", το οποίο εκφράζεται και στα έργα του Swift, το σατιρικό χρησιμοποιεί ο Οράτιος και ο Boileau. Το κωμικό αντιπαράθεται στο τραγικό (Αριστοτέλης, Σίλλερ, Σέλλινγκ), στο υπέροχο (Ζαν-Πωλ Ρίχτερ), στο τέλειο (Μέντελσον), στο συγκινητικό (Νοβάλις), συχνά ωστόσο φαίνεται αναμειγμένο με το τραγικό (Σαίξπηρ, Beckett), με το οποίο διαπλέκεται το χιουμοριστικό, το παράμορφο, το ειρωνικό. Στην ειρωνεία άλλωστε το γελοίο υποκρύπτεται υπό το προσώπιο της σοβαρότητας και στο χιούμορ το σοβαρό υπό το προσώπιο της γελοιότητας. Για το κωμικό ωστόσο σημασία έχει τόσο η απόλυτη εμφάνισή του, όπως ανευρίσκεται στον Δον Κιχώτη του Θερβάντες ή στον κινηματογραφικό Σαρλώ, όσο και η σύνδεσή του με άλλους παράγοντες που δημιουργούν τους τύπους εκδήλωσής του σε συνδυασμό με την ποικιλία εκδήλωσης γέλωτος, συναισθημάτων και πνευματικής ετοιμότητας.

Μολονότι έχει αμφισβητηθεί κατά καιρούς η αισθητική αξία του κωμικού και έχει τονιστεί η ψυχαγωγική, ηθική και παιδαγωγική σημασία του, αναμφίβολη παραμένει η αναγκαιότητά του και η σχέση του με την καλλιτεχνική δημιουργία και την τέχνη.

Βιβλιογρ.: A. Bergson, *Le rire*, Paris, 1975.- E. Auboin, *Les genres du risible*, Marseille, 1948.- E. Souriau, *Le risible et la comique*, "Journal de psychologie", 1948, σσ. 145-184.- D. Victoroff, *Le rire et le risible. Essai sur la psycho-*

Κωττούνιος

sociologie du rire, Paris, 1953.- E. Olson, *The Theory of Comedy*, Bloomington, 1968.- D. H. Monro, *Argument of Laughter*, Melbourne and Cambridge, 1951.- Y. Borev, *Aesthetics*, μτφρ. από ρωσική, 1985.- E. Μουτσόπουλος, *Αι αισθητικάί κατηγορίαι*, Αθήναι, 1970.- E. Παπανούτσος, *Αισθητική*, Αθήνα, 1969.- M. Merchant, *Κωμωδία*, "Η γλώσσα της κριτικής", μτφρ. από αγγλ., Παρίσι, 1980.
Αθαν. Γλυκοφρύδη - Λεονταίνη

Κωττούνιος Ιωάννης (Βέροια Μακεδονίας, 1572 - Πάδοβα Ιταλίας, 1657). Σημαντικός Έλληνας λόγιος, που σταδιοδρόμησε στην Ιταλία. Κατά τον ιστοριογράφο Σάθα "σοφώτατος, πολυμαθέστατος, ιατρός και θεολόγος και των αριστοτελικών φιλοσόφων ουδενός δεύτερος". Σπούδασε στην ιατροφιλοσοφική σχολή της Πάδοβας. Δίδαξε αρχαία ελληνική λογοτεχνία στο ελληνικό κολλέγιο της Ρώμης (1608-1613) και στο πανεπιστήμιο της Μπολόνια (1617-1630) και αριστοτελική φιλοσοφία στην Πάδοβα (1632-1657). Εγράψε 15 συνολικά βι-

βλία φιλοσοφικού κυρίως περιεχομένου: *De triplici statu animae rationalis ad aures ac tenorem Aristotelis* (Bononiae, 1628)· *In primum Aristotelis librum de meteoris* (Bononiae, 1631)· *Exposito universae logices* (Patavii, 1651) κ.ά. Όλα του τα έργα είναι γραμμένα στα λατινικά, εκτός από το *Ελληνικών επιγραμμάτων βιβλία δύο* (Πάδοβα, 1653). Ο Κωττούνιος ίδρυσε στην Πάδοβα το 1653 το "Κωττουιανόν Ελληνομουσείον" και καθιέρωσε κληροδότημα που λειτούργησε ως το 1920. Σκοπός του ήταν, όπως γράφει ο ίδιος, σ' αυτό "να δύνανται να συντηρώνται εις την σπουδὴν και να αποκτούντας αρετάς άτομα του ελληνικού έθνους ιερωμένα ή κοσμικά".

Βιβλιογρ.: Ευαγγελίδης Τρύφων, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας (Ελληνικά σχολεία από την άλωση ως τον Καποδίστρια)* τόμ. 2, Αθήνα, 1936.

Απ. 7ζ.

Λ

Λαβέλ Λουδοβίκος (Lavelle Louis, 1883-1951). Γάλλος φιλόσοφος. Δίδαξε φιλοσοφία στη Σορβόνη (1932-34) και στο Κολλέγιο της Γαλλίας (μετά το 1941). Η φιλοσοφική του σκέψη συνδέεται με τη γαλλική κίνηση, τη γνωστή ως "φιλοσοφία του πνεύματος", της οποίας υπήρξε ηγέτης μετά τον Ρ. Λε Σεν (Le Senne). Τις βασικές του θέσεις τις εκθέτει στο δοκίμιο του *La Présence totale* (Η ολική παρουσία): ο αληθής χαρακτήρας της σκέψεως δεν είναι να μας θέσει ενώπιον του κόσμου, αφού πρώτα μας αποχωρίσει απ' αυτόν, αλλά πολύ περισσότερο να μας εντάξει σ' αυτόν. Οφείλουμε λοιπόν να αντιλαμβανόμαστε το *Ον* ως αυτό που αποτελεί το παν και όχι ως αποτέλεσμα των δεδομένων των αισθήσεων και να το ονομάσουμε πνευματικό. Το *Ον* δεν είναι στατικό, αλλά συμπίπτει με τη δράση, της οποίας αποτελεί σκοπό. Το *Ον* είναι αντικείμενο και υποκείμενο συγχρόνως, είναι ο απόλυτος λόγος της σκέψεώς μας, καθώς και το θεμέλιο κάθε υπάρξεως. Η "φιλοσοφία του πνεύματος", κατά τον Λαβέλ, πηγάζει από τη θεμελιώδη εμπειρία της μέθεξης του ανθρώπου στο απόλυτο *Ον*, τον θεό. Στη μέθεξη αυτή στηρίζεται η ουσία του ανθρώπου, η οποία αποκτά συνείδηση του εαυτού της στη δράση. Ξεπερνώντας την απομόνωσή της και τον εμπειρισμό με "εσωτερικό" τρόπο. Γενικά η φιλοσοφία του Λαβέλ επηρεάστηκε από τις ιδέες των Μαιν ντε Μπιράν*, Λάιμπνιτς*, Σέλλινγκ* και συνδυάζει στοιχεία της φιλοσοφίας του Μπερξόν* και του χριστιανικού υπαρξισμού*, ο οποίος στρέφεται κατά του "αθειστικού υπαρξισμού" του Σαρτρ*. Άλλα έργα του: *Η διαλεκτική του αισθητού κόσμου* (1922), *Περί του όντος* (1928), *Η συνείδηση του εαυτού* (1933), *Το εγώ και η μοίρα του* (1936), *Η γαλλική φιλοσοφία μεταξύ των δύο πολέμων* (1942), *Περί του χρόνου και της αιωνιότητας* (1945), *Πραγματεία επί των αξιών* (1951) κ.ά.

Απ. Τζαφερόπουλος

Λαβρόφ Πιοτρ Λαβρόβιτς (1823-1900). Ρώσος φιλόσοφος και κοινωνιολόγος, θεωρητικός του επαναστατικού ναροντικισμού*. Εξορίστηκε για την επαναστατική του δράση, δραπέτευσε, κατέφυγε στη Δύση, πήρε μέρος στην Παρισινή Κομμούνα του 1871· εξέδιδε την εφημερίδα "Βπεριόντ" ("Εμπρός"), ήταν γνώριμος του Μαρξ* και του Ένγκελς*. Στις θεωρητικές αντιλήψεις του Λαβρόφ αντανακλάται η, χαρακτηριστική για τη ρωσική φιλοσοφία, επικέντρωση του ενδιαφέροντος στην ηθική, στον εσωτερικό κόσμο του ανθρώπου, στη συνείδηση και τη βούλησή του. Αυτό εξηγεί τον ανθρωπολογισμό* του Λαβρόφ, καθώς και τη συνύπαρξη στη διδασκαλία του στοιχείων υλισμού* (παραδοχή της αντικειμενικότητας του κόσμου) και στοιχείων θετικισμού* (η θέση ότι η διαδικασία της γνώσης δεν μπορεί να υπερβεί τα όρια της εμπειρίας*). Παρά ταύτα ο Λαβρόφ έλεγε ότι ενυπάρχει στον άνθρωπο μια ψυχολογική πραγματικότητα, "το υπαρκτό γεγονός της συνειδητοποίησης της ελευθερίας και της δημιουργίας ιδανικών...". Η συνειδητοποίηση της ελευθερίας, διευρύνοντας τα πλαίσια της αναγκαιότητας, αποκαλύπτει την περιοχή του "δυνατού". Γι' αυτό πρέπει να δώσει κανείς απάντηση στον ίδιο τον εαυτό του τι πρέπει να συνεισφέρει στην ιστορική διαδικασία. Απ' εδώ και το συμπέρασμα ότι το μυστικό παντός του υπαρκτού συγκεντρώνεται στον άνθρωπο, στη συνείδησή του, στην ηθική συνειδητοποίηση της ελευθερίας. Ο άνθρωπος ως ηθικό ον, αρχίζοντας από την απλή "επιθυμία", δημιουργεί ιδανικά και τείνει στην πραγματοποίησή τους. Έτσι γεννιέται η ιστορική πραγματικότητα. Η ιστορία είναι δημιουργικό έργο του ανθρώπου, -είναι πανηγυρικός ανασχηματισμός του εξωιστορικού Είναι. Κάτι ανάλογο μπορεί να ειπωθεί και για την "προσωπικότητα" του ανθρώπου, που δημιουργείται από τον ίδιο. Η ηθικότητα, όπως και η επιστημονική σκέψη, δεν δι-

Λάγκε

νονται εκ γενετής στον άνθρωπο, αλλά καλλιεργούνται και αναπτύσσονται από τον άνθρωπο. Δεν καλλιεργούν όμως όλοι οι άνθρωποι λίγο-πολύ βαθιές ηθικές (και επιστημονικές) παρορμήσεις. Γι' αυτό και η ιστορία είναι αποτέλεσμα της δράσης των κριτικά σκεπτόμενων προσωπικοτήτων, ενός στενού κύκλου ανθρώπων, της διανόησης, η οποία οφείλει να επιστρέψει στον λαό το χρέος της προς αυτόν. Κατά τον Λαβρόφ, πρόοδος σημαίνει ανάπτυξη σε κάθε προσωπικότητα της συνείδησης και της κριτικής σκέψης, αύξηση της κοινωνικής αλληλεγγύης και εδραίωση των ιδανικών της ισοσύτητας και της δικαιοσύνης. Έργα του: *Φιλοσοφία και κοινωνιολογία*, τ. 1-2, Μόσχα, 1965, κ.ά.

Θεοχ. Κερασιδης

Λάγκε N. N. (1858-1921). Ρώσος ψυχολόγος και φιλόσοφος. Ξεκίνησε τη σταδιοδρομία του στη Γερμανία στο εργαστήριο του Wundt* και είναι ο πρώτος ο οποίος οργάνωσε παρόμοιο ψυχολογικό εργαστήριο στη Ρωσία. Συνδέοντας την πειραματική μέθοδο από τη σχολή του Wundt με τη ρωσική φυσιογνωστική παράδοση (κυρίως του Σετσένωφ) ανέπτυξε την άποψη για τη βιο-κινητική φύση των ψυχικών λειτουργιών. Μελετώντας τους μηχανισμούς της ψυχικής λειτουργίας της προσοχής διατύπωσε τον βασικό "νόμο της διακριτότητας", σύμφωνα με τον οποίο η οπτική εικόνα διαμορφώνεται σταδιακά με κατεύθυνση από το γενικό και ακαθόριστο προς το συγκεκριμένο και καθαρό. Στη διαδικασία αυτή καθοριστικό ρόλο παίζει η συμμετοχή και ενεργοποίηση των μυϊκών συστημάτων και ανακλαστικών του οπτικού συστήματος (διαστολή, συστολή της κόρης του οφθαλμού, των μυών που ευθύνονται για το άνοιγμα και κλείσιμο των βλεφάρων κ.λπ.). Η ψυχική εικόνα είναι αποτέλεσμα της λειτουργίας αυτών των βιολογικών μηχανισμών και για τον λόγο αυτό η ψυχική λειτουργία της αντίληψης έχει ανακλαστική φύση και βιολογική ωφελιμότητα, η οποία συνίσταται στην προσαρμογή. Μεταφέροντας τις φυσιοκρατικές αυτές αντιλήψεις στο σύνολο της ανθρώπινης προσωπικότητας, την μελετά ως προϊόν της φυσικής εξέλιξης αλλά και της κοινωνίας την οποία προσεγγίζει επίσης φυσιοκρατικά. Με τις έρευνές του ο N. N. Λάγκε συνέβαλε σημαντικά στην εδραίωση της ψυχολογίας στη Ρωσία ως πειραματικής φυσικής επιστήμης. Έργα του: *Η ιστορία των ηθικών*

ιδεών, Πέτερμπουργκ, 1888.- *Ο ψυχισμός του παιδιού στα πρώτα χρόνια της ζωής του*, Πέτερμπουργκ, 1881.- *Ψυχολογικές έρευνες*, Οδησός, 1893.- *Ψυχολογία - Συμπεράσματα της επιστήμης στη θεωρία και την πρακτική*, Πέτερμπουργκ, 1914.

Ευάγγ. Μανουράς

Λάζαρσφελντ Πωλ Φέλιξ (Paul Felix Lazarsfeld) (1901-1976). Αυστριακής καταγωγής Αμερικανός κοινωνιολόγος. Θεωρείται ο εμπνευστής της ποσοτικής και εμπειρικής κοινωνιολογίας: μιας κατεύθυνσης που δίνει ιδιαίτερο βάρος στην εφαρμογή μαθηματικών μεθόδων και στατιστικών δεδομένων για τις κοινωνιολογικές αναλύσεις (μαθηματική κοινωνιολογία). Από το 1950 με πολλές εργασίες και δημοσιεύσεις για τη γλώσσα, το ραδιόφωνο και την εκλογική συμπεριφορά, ο Λάζαρσφελντ προώθησε τη συστηματοποίηση των πινάκων της πολυμεταβλητής ανάλυσης (multivariable analysis) και την τεχνική των επαναλαμβανόμενων συνεντεύξεων στις κοινωνικές μετρήσεις (panel interviews). Συνεχιστής του Κύκλου της Βιέννης*, νεοθετικιστής, εξέφρασε μετριοπαθείς τοποθετήσεις στην κατασκευή της μαθηματικής θεώρησης των κοινωνιολογικών ερευνών. Συνέβαλε, ωστόσο, στη δημιουργία ενός κλίματος που ο Τσαρλς Ράιτ Μιλς* επέκρινε ως "αφηρημένο εμπειρισμό" και ως μεθοδολογικό φετιχισμό που "αυτοσκοπός του ήταν η ανάπτυξη στατιστικών και μαθηματικών τεχνικών". Έργα του: *The People's Choice: How the Voter Makes up his Mind in a Presidential Campaign*, με τους B. Berelson και H. Gaudet, New York, 1944.- *Continuities in Social Research* με τον R. Merton, 1950.- *Mathematical Thinking in Social Sciences*, New York, 1954 κ.ά.

Βιβλιογρ.: George Ritzer, *Sociological Theory*, Mc Graw-Hill, 1988.- N. Timascheff & G. Theodorson, *Ιστορία Κοινωνιολογικών Θεωριών*, μτφ. Δ. Τσαούσης, Gutenberg, Αθήνα, 1980.- Τσ. Ρ. Μιλς, *Η Κοινωνιολογική Φαντασία*, μτφ. Ν. Μακρυνικόλα και Σ. Τσακιάς, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1985.

Θαν. Α. Βασιλειου

Λαϊκές μάζες και προσωπικότητα, βλ. *προσωπικότητα και λαϊκές μάζες*

Λαϊκή Δημοκρατία (αγγλ. people's democracy, γαλλ. démocratie populaire, γερμ. Volksdemokratie, ρωσ. варόντναγια ντεμοκράτιγια). Σύμφωνα με τη μαρξιστική - λενινιστική θεωρία,

μια μορφή της "δικτατορίας του προλεταριάτου", που ανταποκρίνεται σ' ένα από τα μεταβατικά στάδια που οδηγούν από την ταξική, καπιταλιστική κοινωνία στην αταξική, κομμουνιστική. Σ' αυτό το στάδιο διακρίνονται δύο φάσεις: η πρώτη συνίσταται στη συμμαχία της εργατικής τάξης με την εργαζόμενη αγροτιά και τα μικροαστικά στρώματα, ακόμα και με ορισμένα στρώματα της αστικής τάξης, για την πραγμάτωση των προϋποθέσεων της μετάβασης στη δεύτερη φάση, την "οικοδόμηση του σοσιαλισμού".

Η πλατιά ταξική βάση της λαϊκής δημοκρατικής εξουσίας καθορίζει τον ειρηνικό χαρακτήρα του μετασχηματισμού της Λαϊκής δημοκρατίας σε σοσιαλιστική, με μια σειρά βαθιών δημοκρατικών αλλαγών που περιορίζουν την οικονομική, πολιτική και ιδεολογική δύναμη και επιρροή της μεγαλοαστικής τάξης και ενισχύουν την ένωση της εργατικής τάξης με την εργαζόμενη αγροτιά (εθνοκοποίηση βασικών κλάδων της βιομηχανίας, αγροτική μεταρρύθμιση και εξάλειψη των φεουδαρχικών κατάλοιπων από την ύπαιθρο, διατήρηση ακόμα του πολυκομματικού συστήματος και του κοινοβουλίου, αλλά ουσιαστικός αποκλεισμός απ' αυτό του "ταξικού εχθρού" και των αντιπροσώπων του κ.λπ.). Απαραίτητη προϋπόθεση για την επίτευξη του προγράμματος της Λαϊκής δημοκρατίας είναι η ηγεμονία της εργατικής τάξης, ως της πιο συνεπούς επαναστατικής τάξης, και ο καθοδηγητικός ρόλος του κομμουνιστικού κόμματος.

Ο όρος Λαϊκή δημοκρατία χρησιμοποιήθηκε για να δηλώσει τη μορφή του πολιτεύματος των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης που, μετά τον 2ο Παγκόσμιο Πόλεμο, εντάχθηκαν στον κομμουνιστικό συνασπισμό, του οποίου ηγήθηκε η Σοβιετική Ένωση. Ο όρος χρησιμοποιείται και από ορισμένες χώρες του "Τρίτου κόσμου" που απέβλεπαν στον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας (βλ. και *Υπαρκτός σοσιαλισμός*).

Γιάν. Κρητικός

λαϊκή επανάσταση. Η επανάσταση που έχει ευρύ λαϊκό έρεισμα και συμμετοχή λαϊκών μαζών, σε αντιδιαστολή με τις άνωθεν επαναστατικές ενέργειες "κορυφών" και τα αυλικά πραξικοπήματα. Το κοινωνικοοικονομικό τους περιεχόμενο και ο προσανατολισμός τους ποικίλουν και καθορίζουν τον χαρακτήρα των εκάστοτε επαναστάσεων: αστικο-δημοκρατικών, εθνικο-απελευθερωτικών, "λαϊκών - δη-

μοκρατικών". Το μεγαλύτερο εύρος και βάθος λαϊκού ερείσματος (συμμετοχής και προσανατολισμού) έχουν οι σοσιαλιστικές επαναστάσεις" (βλ. επίσης: *επανάσταση κοινωνική, ένοπλη εξέγερση, επαναστατική κατάσταση, αντεπανάσταση*).

Δ. Π.

λαϊκή τέχνη. Η έκφραση της δημιουργίας που περιλαμβάνει τα προϊόντα του λαϊκού πολιτισμού*, δηλαδή τα έργα που απορρέουν από τα συλλογικά δρώμενα και τα έθιμα*, τους μύθους* και τις δοξασίες, τις συνήθειες και τις καθημερινές ανάγκες, τις λαϊκές εκδηλώσεις, την παράδοση και τα σύμβολα ενός λαού ή ενός έθνους*. Τα κύρια στοιχεία της λαϊκής τέχνης είναι η προφορικότητα στη μεταδοσή της από γενιά σε γενιά, ο τοπικός και σχετικά στατικός χαρακτήρας της, ο αυθορμητισμός, το ανεπιτήδευτο στυλ και ο αυτοσχεδιασμός. Το πιο θεμελιώδες, όμως, χαρακτηριστικό από τις εκδηλώσεις του λαϊκού πολιτισμού είναι εκείνο που αναδεικνύει τη λαϊκή τέχνη ως σύμβολο πολιτισμικής αυτο-αναγνώρισης και μέσο κοινωνικοποίησης του ατόμου, αφού είναι αυτή που του απονέμει την κοινωνική και πολιτισμική του ταυτότητα. Οι προσλήψεις μέσα από το τραγούδι της υπαίθρου αλλά και των αστικών κέντρων (π.χ. το ρεμπέτικο τραγούδι), η λαϊκή ζωγραφική, τα κεντήματα, τα υφαντά, τα είδη καθημερινής χρήσης και ο διάκοσμός τους διαμορφώνουν ένα αισθητικό πρότυπο κοινωνικής ενσωμάτωσης, μίαν αυτόνομη κοινωνική φυσιογνωμία και το βάθος της συλλογικής συνείδησης.

Βιβλιογρ.: Δημ. Λουκάτος, *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1979.

Θαν. Βασιλείου

λαϊκή φιλοσοφία. Παράλληλα προς τη συστηματική και την ακαδημαϊκή φιλοσοφία υπήρχε πάντοτε μια λαϊκή εκδοχή των φιλοσοφικών θεωριών και συστημάτων. Αυτό γίνεται κατανοητό προς δύο κατευθύνσεις: πρώτον ως έκφραση της θυμοσοφίας του λαού, των απλών ανθρώπων, συνήθως με τη μορφή του παροιμιακού λόγου ή του μύθου, και δεύτερον ως η εκλαϊκευτική κατάληξη των φιλοσοφικών θεωριών ή των απόψεων επώνυμων φιλοσόφων. Για την πρώτη μορφή της λαϊκής φιλοσοφικής έκφρασης, δηλαδή τις παροιμίες, εύστοχα ο Αριστοτέλης* τις χαρακτήρισε ως "παλαιάς φιλοσοφίας ... εγκαταλείμματα περιωθέντα δια

Λαϊκισμός

συντομίαν και δεξιότητα" (Απόσπ. *Περί φιλοσ.* β, R). Αυτά ακριβώς τα "εγκαταλείμματα" της αρχαίας σοφίας του λαού, που διασώθηκαν χάρη στη φραστική τους μορφή (συντομία) και την προσαρμοστική τους δύναμη προς τις περιστάσεις του βίου (δεξιότητα), συνιστούν ένα σημαντικό κεφάλαιο της λαϊκής φιλοσοφίας. Οι απόψεις και οι θεωρίες των φιλοσόφων, από το άλλο μέρος, φθάνουν βέβαια ως τους απλούς, χωρίς ιδιαίτερη φιλοσοφική παιδεία, ανθρώπους είτε ως γενικές γνώμες που έχουν γενικό κύρος είτε με εντελώς εκλαικευτική μορφή, που ενσωματώνεται στη βιοσοφία του λαού.

Ένα είδος λαϊκής φιλοσοφίας, με σαφή χαρακτηριστήρα θυμοσοφίας και μυθολογικής ερμηνείας του κόσμου, εξέφραζε βέβαια ο μύθος. Από την εποχή του έπους και της λυρικής ποίησης, την αρχαϊκή εποχή δηλαδή, αναπτύσσεται πλάι στις "θεωρίες" των μεγάλων Πρόσωκρατικών* φιλοσόφων και μια λαϊκή εκδοχή του κόσμου, π.χ. το εφήμερον του ανθρώπινου βίου. Ο Σωκράτης, από μια άποψη επίσης, εκφράζει και αντιλήψεις λαϊκής φιλοσοφίας. Αυτό γίνεται εμφανέστερο στους "τρόπους", δηλαδή στον τρόπο ζωής και συμπεριφοράς του φιλοσόφου, που οδήγησε άλλωστε σε ρεύματα ή κατευθύνσεις με σαφή λαϊκό χαρακτήρα, όπως π.χ. ήταν οι Κυνικοί* φιλόσοφοι στην πλειονότητά τους κατά την ελληνοιστική εποχή. Η σημαντικότερη πλευρά αυτής της λαϊκής φιλοσοφίας ήταν ασφαλώς η ηθική φιλοσοφία και σ' αυτήν κυρίως διακρίθηκαν οι Κυνικοί φιλόσοφοι. Απολήξεις αυτής της φιλοσοφίας συναντάμε ως την ύστερη αρχαιότητα (4ος αι. μ.Χ.). Σήμερα, δηλαδή στη νεότερη και σύγχρονη εποχή, μελετούμε τις εκφράσεις της λαϊκής φιλοσοφίας, είτε από τις έρευνες της Λαογραφίας, είτε από δημοσιεύσεις θυμόσοφων ανθρώπων, ή, τέλος, από εκλαικευμένα άρθρα σε λαϊκά περιοδικά και εφημερίδες.

Βιβλιογρ.: K. Dover. *Greek Popular Morality in the Time of Plato and Aristotle*, Berkeley, 1974.

Βασ. Κύρκος

Λαϊκισμός. Ο όρος είναι πολυσήμαντος λόγω των διαφορετικών ιστορικών εμπειριών που τον γέννησαν στις διάφορες χώρες και εποχές. Στον χώρο της πολιτικής, όπου η χρήση του είναι η πιο πλατιά διαδομένη, ο όρος λαϊκισμός δηλώνει, γενικά, την επιδίωξη πολιτικών σκοπών έξω κι ανεξάρτητα από τα υφιστάμενα πολιτικά κόμματα και τους πολιτικούς θε-

σμούς, με έκκληση στον λαό να ασκήσει άμεση πίεση στις κυβερνήσεις. Ο λαϊκισμός, τονίζει ο αμερικανός κοινωνιολόγος Εντουαρντ Σιλς (Shils), ταυτίζει τη θέληση του λαού με την ηθικότητα και τη διακαιοσύνη, τοποθετεί αυτή τη "θέληση" πάνω απ' όλα τα άλλα κοινωνικά κριτήρια και μηχανισμούς, επιμένοντας σε μια απευθείας σχέση λαού και κυβέρνησης. Η στάση αυτή συνοδεύεται συνήθως από μια απλοϊκή πίστη στις αρετές του λαού, που αντιπαρατίθενται στον "διεφθαρμένο χαρακτήρα" της "εκφυλισμένης" πολιτικής ηγεσίας εν γένει. Ο λαϊκισμός τείνει επίσης να βλέπει παντού συνωμοσία και χειραγώγηση από μέρους των ηγετικών αυτών ομάδων, γενικά, εναντίον "του λαού". Ο λαϊκισμός που έχει μια πολύ παλιά προιστορία (π.χ. στην αρχαία Αθήνα του 5ου αι. π.Χ., με τους "δημαγωγούς" - λαοπλάτους, τύπου Κλέωνα), εμφανίζεται, στους νεότερους χρόνους, ανάμεσα στη ρωσική ριζοσπαστική διανόηση (δεκαετία του 1860), με τους Ναρόννικους* (λαϊκιστές).

Στις ΗΠΑ, το επίθετο χρησιμοποιήθηκε αρχικά για το Λαϊκό Κόμμα (Popular Party), που ιδρύθηκε το 1891 για να υπερασπίσει τα συμφέροντα των αγροτών και υποστήριξε την ελεύθερη κοπή (ασημένιου) νομίσματος και τον κυβερνητικό έλεγχο στα μονοπώλια. Εκδηλώθηκε αργότερα στο Πρόγραμμα του Φ. Ρούζβελτ (New Deal) για την αντιμετώπιση των συνεπειών της μεγάλης κοινωνικο-οικονομικής κρίσης του 1929-1933 κ.ά.

Ο λαϊκισμός μπορεί ακόμα να ανιχνευθεί στα αγροτικά κινήματα της Ανατολικής Ευρώπης πριν το 1939, στον φασισμό* και στον ναζισμό, αλλά και σε απελευθερωτικά κινήματα του Τρίτου Κόσμου μετά το 1945, στον "περονισμό" (Αργεντινή) κ.ά. Ωστόσο, παρ' όλες αυτές τις ιδιομορφίες και διαφορές, είναι αναγνωρίσιμος από τα σημαντικά κοινά χαρακτηριστικά.

Βιβλιογρ.: G. Ionescu και E. Gellner, *Populism* (1969).- Β. Ι. Λένιν, *Δύο αυταπάτες*, "Απαντα", τ. 22 (5η ρωσ. έκδ.).

Γιάν. Κρητικός

Λαϊκός πολιτισμός. Θα μπορούσε κανείς να οριοθετήσει τον λαϊκό πολιτισμό ως τους, κατά παράδοση, λόγους και πράξεις ενός λαού. Μια τέτοια οριοθέτηση θα περιόριζε την ευρύτητα της έννοιας. Ο λαϊκός πολιτισμός δεν αναφέρεται μόνον ούτε περιγράφει την απλή αναπαραγωγή ή ανάπλαση επιβιώσεων της λαϊκής παράδοσης και της λαϊκής τέχνης*. Περιλαμβάνει τις νέες, πρωτότυπες και πηγαίες μορφές πολιτι-

σμικής έκφρασης που εκδηλώνονται στα πλαίσια των σύγχρονων εθνικών, θρησκευτικών, γλωσσικών ομάδων, φυλετικών μειονοτήτων κ.λπ. Αρκετοί έχουν συνδέσει τον "λαϊκό πολιτισμό" με τη λαϊκή δράση και ιδεολογία, ενώ άλλοι με προβιομηχανικές - προκαπιταλιστικές μορφές κοινωνικής οργάνωσης στη βάση της αγροτικής κοινοτικής ζωής, της αυτονομίας και της οικονομικής αυτάρκειας. Ωστόσο, το πολιτισμικό φαινόμενο, μέρος του οποίου είναι ο λαϊκός πολιτισμός, είναι ένα, αδιαίρετο στην εννοιολογική του υπόσταση και ανεξάρτητο από τα "στάδια της κοινωνικής ανάπτυξης". Κι αυτό γιατί ο πολιτισμός* (civilization) δεν είναι παρά επιφαινόμενο του συνειδητά ή ασυνειδητά αποδεκτού συστήματος αξιών, γνώσεων, πεποιθήσεων, παραδόσεων, μύθων, συμβόλων κ.λπ., δηλαδή της κουλτούρας ενός λαού. Σύμφωνα με τις απόψεις του Ό. Σπένγκλερ*, του Ά. Τόινμπυ κ.ά., η κουλτούρα αποτελεί τη μόνη διαρκή, επαρκή βάση της οργάνωσης και του τρόπου ζωής ενός ανθρώπινου συνόλου μέσα από την ιστορία του. Σημαντική υπήρξε η συμβολή του Μ. Μωζ* στην αποσαφήνιση της έννοιας του λαϊκού πολιτισμού, με τη διαστολή που επρότεινε μεταξύ λόγιου (πολιτισμού των εκλεκτών) και λαϊκού πολιτισμού. Ο "πολιτισμικός δυϊσμός" του Μωζ, που αντιπαραθέτει δύο κοινωνικά σύνολα, εμπεριέχει ήδη ένα ταξικό κριτήριο στην προσπάθεια προσέγγισης των λαϊκών εκδηλώσεων.

Στα πλαίσια των κοινωνικών επιστημών ενδιαφέρον παρουσιάζει το πλήθος των ερευνών και των εξειδικευμένων θεματικών μελετών για την κοινωνιολογική, λαογραφική, ανθρωπολογική παιδεία. Ο πλούτος του υλικού, η αποκρυπτογράφηση του, η κατάταξη και η ερμηνεία του δημιουργούν συνεχώς νέους τρόπους προσεγγίσεων και γόνιμες συλλήψεις στη νεότερη έρευνα. Οι νεότερες μελέτες του λαϊκού πολιτισμικού φαινομένου και των ειδικότερων εκδηλώσεών του κινούνται υπό την παραδοχή θεμελιωδών κατηγοριών όπως: α) η απόρριψη ιδεολογικών βάσεων και κινήτρων στην έρευνα του λαϊκού πολιτισμικού φαινομένου, β) η αξιολογική ουδετερότητα* της ανθρωπολογικής παρατήρησης, γ) η πραγματοποίηση του διαβήματος στο πλαίσιο μιας συγκροτημένης επιστημονικής προβληματικής και μεθοδολογίας.

Βιβλιογρ.: Στάθης Δαμιανάκος, *Παράδοση Ανταρσίας και Λαϊκός Πολιτισμός*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 1987.- του ίδιου, *Κοινωνιολογία του Ρεμπέτικου*, εκδ. "Ερμείας", Αθήνα, 1976.

Θαν. Βασιλείου

Λάιμπνιτς (Leibniz, Gottfried - Wilhelm, Λιψία, 1646 - Ανόβερο, 1716). Γερμανός φιλόσοφος και μαθηματικός. Ίσως η πολυμαθέστερη φυσιογνωμία όλων των εποχών. Άριστος γνώστης της αρχαίας ελληνικής και λατινικής, αφιερώθηκε από νωρίς στη μελέτη της σχολαστικής θεολογίας και της φιλοσοφίας (πλάι στον ονομαστό για τη γνώση και την αγάπη του για την αρχαία ελληνική φιλοσοφία Τομάζιους*), καθώς και των μαθηματικών, επηρεασμένος από το μηχανοκρατικό πνεύμα της εποχής του. Υπήρξε φοιτητής της νομικής, αποκτώντας μάλιστα και τον τίτλο του διδάκτορος του Δικαίου στο πανεπιστήμιο του Άλντορφ. Κοσμοπολιτική προσωπικότητα, αφομοίωνε και ανέπτυξε τις ιδέες με τις οποίες ερχόταν σε επαφή κατά τη διάρκεια των ταξιδιωτικών του περιπλανήσεων, συνδυάζοντας ταυτόχρονα την προσωπική του δίψα για γνώση με τη διεκπεραίωση διπλωματικών αποστολών.

Χωρίς να επισκιάζεται η προσφορά του στα μαθηματικά (από τα οποία έγινε ευρύτατα γνωστός, ως θεμελιωτής του διαφορικού λογισμού) από το μέγεθος της φιλοσοφικής του διάνοιας, εν τούτοις είναι γεγονός πως οι μαθηματικές του συλλήψεις αφορμώνται από φιλοσοφικές αναζητήσεις. Η φιλοσοφία του Leibniz είναι οντολογική - κοσμολογική. Βαθιά διείσδυση μέσα σε όλα τα επίπεδα της πραγματικότητας τον πείθει για την ύπαρξη μιας αδιατάρακτης συνέχειας μέσα στο σύμπαν, καθώς και μιας συμφωνίας ("προδιατεταγμένης αρμονίας") ανάμεσα στη φυσική και στη μεταφυσική επικράτεια, με άλλα λόγια, ανάμεσα στο Γίνεσθαι και στο Είναι.

Θεμελιώδη σημασία αναγνωρίζει το λειβνίτιο σύστημα στην αρχή "natura non facit saltus". Εφόσον η ουσία έχει μία και μόνη μορφή, κοινή για όλα τα επιμέρους όντα, τότε η πραγματικότητα θα πρέπει να νοηθεί στο σύνολό της ενιαία, οπότε η μεταφυσική* και η φυσική θα πρέπει, όσο διαφορετικές κι αν είναι οι επικράτειές τους, να αποκτήσουν ένα τουλάχιστον κοινό σημείο αναφοράς. Σε τούτο το σημείο "τομής" της φυσικής και της μεταφυσικής αναζητά ο Λάιμπνιτς την ουσία. Αυτή η ουσία, η substance individuelle ή Μονάδα (ο όρος καθιερώθηκε από το 1696) δεν είναι ούτε φυσικό -κατά το πρότυπο των ατομιστών- ούτε γεωμετρικό σημείο, όπως θα ήθελε ο Descartes*. Είναι και τα δύο, μόνο στον βαθμό που το ένα δεν αναιρεί το άλλο. Με τον τρόπο αυτό γίνεται μια, επιτυχημένη σε μεγάλο βαθμό, προ-

Λάιμπνιτς

σπάθεια να απομακρυνθούν οι υποθέσεις των περισσότερων της μίας αρχών του κόσμου και να αποφευχθεί ο καρτεσιανός δυϊσμός. Το Εν ως έκφραση του πολλαπλού είναι σε θέση να αποτελέσει το τέρμα μιας φαινομενικά ατέλειωτης σειράς αναγωγών των σύνθετων ουσιών σε απλούστερες: η Μονάδα, ως *multorum in uno expressio*, καθίσταται εγγυητής της απρόσκοπτης διάβασης από τη μεταφυσική στη φυσική επικράτεια. Έτσι, η φύση στον Λάιμπνιτς ερμηνεύεται με όρους μεταφυσικούς και η μεταφυσική με βάση οικεία φυσικά μοντέλα.

Το Εν δεν είναι δηλωτικό πλήθους στοιχείων, παρά ο αριθμός των αρχικών ειδών. Έτσι, ενώ οι Μονάδες είναι άπειρες στον αριθμό, δε συνιστούν παρά "ένα" είδος. Οι Μονάδες δεν καταστρέφονται ούτε δημιουργούνται φυσικά, παρά οδηγούνται στην ύπαρξη ως εκπορεύσεις (*fulgurations*) από την πηγή όλων των υπάρξεων: τον Θεό. Μέσα σε κάθε Μονάδα βρίσκεται και η αιτία της ιδιαιτερότητάς της, που την καθιστά διαφορετική από όλες τις άλλες Μονάδες. Ο Λάιμπνιτς παρουσιάζει ως λογικώς και οντολογικώς αναγκαία την αρχή της ταυτότητας των αδιακρίτων (*principium identitatis indiscernibilium*), κατά την οποία δύο όντα δεν είναι δυνατόν να είναι εντελώς όμοια μεταξύ τους, ούτε "να διαφέρουν μόνο τοπικώς ή χρονικώς, αλλά είναι ανάγκη να υπάρχει πάντα και κάποια άλλη, εσωτερική, διαφορά μεταξύ τους" (*Fragm.*, C 8-10). Ως οντολογική αναγκαιότητα, η αρχή της ταυτότητας των αδιακρίτων εκφράζει τη μοναδικότητα του υποκειμένου, του έσχατου "εγώ", τα κατηγορήματα του οποίου δεν είναι δυνατόν να ταυτίζονται, ένα προς ένα, με τα κατηγορήματα που αποδίδονται σε κάποιο άλλο υποκείμενο. Η λογική ισχύς της αρχής διαπιστώνεται από το γεγονός ότι η νόσή μας δεν διακρίνει δύο πανομοιότυπα όντα (δεν μιλάμε, δηλαδή, για δύο διαφορετικά "είδη") των οποίων η διαφορά είναι μόνο ποσοτική.

Ο παράγοντας που διαφοροποιεί τις Μονάδες είναι το περιεχόμενο της αντίληψής τους (*perceptio*), της ικανότητάς τους, με άλλα λόγια, να παριστούν τον κόσμο. Η αρχή της "δυναμικής των Μονάδων", που έχει ως αποτέλεσμα τις μεταβολές στην αντίληψη, απαντάται στην όρεξη (*appetitio*), τη δύναμη που οδηγεί τη Μονάδα σε δράση και κίνηση, όχι με κάποια μηχανική μετατόπιση μερών, ούτε με έξωθεν ώθηση.

Η "προδιατεταγμένη αρμονία", έστω κι αν στην

πράξη εκφράζει ένα μηχανιστικό κοσμικό πρότυπο, εντούτοις "επιτρέπει" στον Θεό να παίξει τον ρόλο που του αρμόζει: τον ρόλο του ύψιστου νομοθέτη και αρχιτέκτονα. Ο Λάιμπνιτς συχνά στηλιτεύει τους μαθητές του Descartes (κυρίως τον Malebranche*), οι οποίοι, αδυνατώντας να φθάσουν στη σύλληψη της προδιατεταγμένης αρμονίας, υποβάθμισαν τον ρόλο του Θεού –μέσα σ' έναν κόσμο κυριαρχούμενο από "περιπτωσιακά αίτια" (*Occasionalismus*)– σε *deus ex machina*. Ο Θεός είναι, πολύ περισσότερο, ο αποχρών λόγος όλων των καθ' έκαστα: αυτό σημαίνει ότι όχι μόνο αποτελεί την αρχή της ύπαρξης των όντων, αλλά και ότι διατρέχει όλη την οντολογική πορεία και προσανατολίζει τους σκοπούς και τις διαθέσεις τους: με δύο λόγια, ο Θεός είναι τόσο το ποιητικό αίτιο (*causa*), όσο και το τελικό αίτιο (*ratio*) του κόσμου.

Η σπονδυλική στήλη του λειβνίτιου επιχειρήματος για την *a priori* απόδειξη της ύπαρξης του Θεού είναι η ίδια κλασική απόδειξη που παραθέτει ο Άνσελμος* του Canterbury, καθώς και ο Descartes: η σύλληψη του τελειότατου όντος είναι επαρκής όρος για να υπάρχει τούτο το ον. Ωστόσο, από το ότι είναι δυνατόν να συλλάβουμε την ιδέα του τελειότατου όντος, δεν έπεται ότι η ιδέα αυτή αξιώνει (και κατορθώνει) την αυτοπραγμάτωσή της. Αναγκαίος όρος, κατά τον Λάιμπνιτς, για να ισχύει το κλασικό οντολογικό επιχειρήμα, δεν είναι το αν είναι δυνατόν για μας να συλλάβουμε τον Θεό, αλλά το αν είναι δυνατόν για τον Θεό να υπάρχει: δηλαδή, αν η ύπαρξή του συνιστά μια νόμιμη πράξη, απαλλαγμένη από αντιφάσεις. Ο Θεός είναι τέλειος με έναν πολύ συγκεκριμένο τρόπο: "η τελειότητα δεν είναι άλλο από το μέγεθος της θετικής πραγματικότητας" (*Μοναδολογία*, 41): και απ' αυτό προκύπτει ότι ο Θεός θα ήταν ατελής, εάν δεν προέβαινε στην πραγματοποίηση κάθε δυνατότητας. Η απειρότητα του Θεού δεν εξαρτάται από το γεγονός της τελειότητάς του, παρά από το ότι τόσο ο αριθμός των δυνατοτήτων, όσο και ο βαθμός πραγμάτωσής τους είναι απείροι όταν αποδίδονται στο πρόσωπό του. Η αντίρρηση του Bayle* (άρθρο *Rorarius: Dictionnaire historique et critique*, 1695) στον ισχυρισμό του Λάιμπνιτς, κατά τον οποίο πρέπει να αποδίδονται στον Θεό όχι μόνο οι καθιερωμένες του ιδιότητες, αλλά κάθε ιδιότητα (και μάλιστα στον ύψιστο βαθμό) που μπορεί να απαντηθεί σε καθένα από τα δημιουργήματά του,

οφείλεται σε σφάλμα: ο Bayle είδε τη σχέση του Θεού και των δημιουργημάτων του ως σχέση ισοδυναμίας, ως προς το ζήτημα των ιδιοτήτων, και όχι ως σχέση συνεπαγωγής, όπως πολύ σωστά την είδε ο Λάιμπνιτς. Αυτό που είναι δυνατόν για τον Θεό, δεν είναι απαραίτητως δυνατόν για τα δημιουργήματά του, ενώ, αντιθέτως, κάθε δυνατότητα των επιμέρους όντων αποτελεί θεία δωρεά και συναντά, στο πρόσωπο του Θεού, την ύψιστη μορφή πραγμάτωσής της: ο Θεός είναι ο *sine qua non* όρος για την ύπαρξη των δημιουργημάτων και των ιδιοτήτων τους, και η παραπάνω συνεπαγωγή συμπληρώνει, ως *a posteriori* απόδειξη, το οντολογικό επιχείρημα του Λάιμπνιτς.

Αναφορικός προς το ζήτημα του κακού στη *Θεοδικία*, ο Λάιμπνιτς αμφισβητεί την υπόθεση της ολοσχερούς εξαφάνισής του. Εάν το κακό είναι απόκλιση από το αγαθό και εφόσον ο Θεός κατέχει το άπειρο μέτρο της αγαθότητας, έπεται ότι το κακό δεν κατάγεται από τον Θεό, παρά αποτελεί σύμπτωμα της πεπερασμένης φύσης των όντων. Αφ' ης στιγμής συντελείται η γένεση του κόσμου, το κακό έχει τη θέση του μέσα σ' αυτόν. Όμως ο Θεός έχει τη Γνώση ώστε να μην περιορίζεται η Βούλησή του στη δημιουργία ενός και μόνο κόσμου: έτσι, η Γνώση άπειρων κόσμων επιτρέπει στη θεία Βούληση τη δημιουργία ενός κόσμου, σύμφωνα όμως με την αρχή του βελτιονος. Σ' έναν τέτοιο κόσμο, το κακό έχει τη μικρότερη δυνατή έκταση, ενώ αντίστροφα η τελειότητά του βρίσκεται σε υψηλό βαθμό ώστε να δικαιολογεί την εκλογή της πραγματοποίησης αυτού και όχι ενός άλλου κόσμου. Κυριότερα έργα του: *Μοναδολογία*, 1714.- *Πραγματεία περί Μεταφυσικής*, 1686.- *Νέο Σύστημα της Φύσης*, 1695.- *Θεοδικία*, 1710.

Βιβλιογρ.: G. E. Guhrauer, *Gottfried Wilhelm Freiherr von Leibniz eine Biographie*, (2 τόμοι), Breslau, F. Hirt, 1842.- Ernest Cassirer, *Leibniz' system*, Marburg an der Lahn, N. G. Elwert, 1902.- Louis Couturat, *La logique de Leibniz*, Paris, Felix Alcan, 1901.- Bertrand Russel, *A Critical Exposition of the Philosophy of Leibniz*, Cambridge, University of Cambridge Press, 1900.- Nicholas Rescher, *The Philosophy of Leibniz*, N. J. Prentice Hall, Inc., 1967.

Παναγ. Πάκος

Λακάν (Lacan Jacques, 1901-1981). Γάλλος ψυχίατρος και ψυχαναλυτής. Με τη διατριβή του με τίτλο *Η παρανοϊκή ψύχωση και οι σχέσεις της με την προσωπικότητα* (1932), ανοίγει καινούργιους δρόμους στη μελέτη των παιδικών ψυχώσεων και εισάγει στην ψυχανάλυση.

Ο Lacan υπήρξε μαθητής του Rudolf Lowenstein. Το 1936 εισήγαγε "το στάδιο (ή τη φάση) του καθρέφτη" ως διαμορφωτή της λειτουργίας του "εγώ". Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, γίνεται μέλος της Διεθνούς Ψυχαναλυτικής Εταιρίας. Γρήγορα όμως αποκλείεται απ' αυτήν λόγω των "αιρετικών" του απόψεων. Ο Lacan προτείνει μια θεωρία η οποία βασίζεται στον Freud" και την ψυχανάλυση, προσθέτει όμως νέα στοιχεία σ' αυτήν αντλώντας τα από τις επιστήμες της γλώσσας και του λόγου: και δίνει μια θεμελιώδη σημασία στο ασυνειδήτο, το οποίο παραμένει γι' αυτόν η βάση της προσωπικότητας του ατόμου. Το ασυνειδήτο για τον Lacan πρέπει να μελετηθεί όπως και η ομιλούμενη γλώσσα. Η θεωρία του ονομάζεται "δομικιστική", γιατί χρησιμοποιεί τη δομική μέθοδο έρευνας στην ανάλυση της προσωπικότητας και του ασυνειδήτου. Ο Lacan διακρίνει τρία υποπεδία μέσα στο ψυχαναλυτικό πεδίο: α) το πραγματικό, β) το φανταστικό και γ) το συμβολικό. Η είσοδος στη συμβολική τάξη, η οποία πραγματοποιείται με το Οιδιπόδειο, έχει πολύ μεγάλη σημασία για το παιδί, γιατί με αυτήν κατορθώνει να προσδιορίσει τα όρια της ατομικότητάς του. Το δε "στάδιο του καθρέφτη", ο Lacan το εντάσσει στο φανταστικό (6ος - 18ος μήνας). Μέσα απ' αυτό, το παιδί αποκτά τη συνολική εικόνα του σώματός του. Ο Lacan θέλησε να πραγματοποιήσει "μία επιστροφή στον Freud". Πολλές από τις εργασίες του βρίσκονται συγκεντρωμένες στα *Γραπτά* του (1966), καθώς και στο σεμινάριό του για την ψυχανάλυση. Έργα του: *Ecrits*, Seuil, Paris, 1966.- *Le mythe individuel du nevrosé* (Bulletin périodique du champ freudien), 1979, printemps, 17/18. σσ. 289-307.- *The Function of the Language in Psychoanalysis*, στο *The "Language of the Self"* J. Hopkins Univ. Press, 1976.- *Le Seminaire, livre I: Les écrits techniques de Freud*, Seuil, Paris, 1975.

Βιβλιογρ.: Laplanche J. et Pontalis J. B., *Vocabulaire de la Psychanalyse*, P.U.F., Paris, 1967.

Βασίλική Παπά

Λάκατος (Lacatos) Ίμερ (1922-1974). Επιστημολόγος του νεοθετικιστικού ρεύματος, γεννήθηκε στην Ουγγαρία. Υπήρξε θύμα διώξεων από τους Ναζί και στη συνέχεια, στην εποχή της σταλινικής καταπίεσης στην Ουγγαρία, φυλακίσθηκε για τρία χρόνια. Στα 1956 πήγε στην Αγγλία, όπου έκανε έρευνες στη φιλοσοφία των Μαθηματικών και τη φιλοσοφία της

Λακού - Λαμπάρτ

Επιστήμης στο Cambridge και στο London School of Economics. Εδώ υπήρξε μαθητής του K. Popper* και διάδοχός του. Μαζί με τους J. Watkins, J. Worrall, Alan Musgrave απετέλεσαν τη λεγόμενη "σχολή του London School of Economics". Τις επιστημολογικές αντιλήψεις του ο Lakatos διατύπωσε στο βασικό του έργο *Μεθοδολογία των προγραμμάτων επιστημονικής έρευνας*. Οι απόψεις του εξετάζονται πάντοτε από τους ειδικούς ερευνητές σε συνάφεια προς τις θεωρίες του K. Popper και χαρακτηρίζονται σε μεγάλο βαθμό από έναν άκρατο ορθολογισμό*. Στη σκέψη του διαφαίνεται μια έντονη προσπάθεια ανασχηματισμού των βασικών επιστημολογικών θέσεων του Popper. Η συμβολή του στη σύγχρονη επιστημολογία* συνίσταται κυρίως στο γεγονός ότι κατόρθωσε από τη μια μεριά να συνδυάσει τη λογική της επιστημονικής έρευνας με την ιστορία της επιστήμης, από την άλλη τον λελογισμένο "συμβατισμό" με τον μεθοδολογικό ρεαλισμό. Βασικό στοιχείο ανάλυσης της επιστήμης δεν είναι μόνο μια θεωρία, αλλά μια "σειρά θεωριών". Αυτή η "σειρά θεωριών", που ο Lakatos αποκαλεί "επιστημονικά, ερευνητικά προγράμματα", χαρακτηρίζεται από έντονες σχέσεις "συνέχειας". Τα "ερευνητικά προγράμματα" αποτελούνται από ένα σύνολο θεωριών και από καθορισμένους μεθοδολογικούς κανόνες. Μικρός αριθμός νόμων και θεωριών αποτελεί "τον σκληρό πυρήνα", που μένει αναλλοίωτος καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του προγράμματος, π.χ. οι τρεις νευτώνιοι νόμοι της κίνησης και ο νόμος της βαρύτητας αποτελούν τον "σκληρό πυρήνα" του "νευτωνίου προγράμματος". Εκτός από τον "σκληρό πυρήνα" τα προγράμματα περιέχουν και μια "προστατευτική ζώνη", που περιέχει αναθεωρήσιμες υποθέσεις. Η καθιέρωση ενός "ερευνητικού προγράμματος" οφείλεται στην απόφαση των επιστημόνων να υιοθετήσουν τον "σκληρό πυρήνα" του. Ο Lakatos πιστεύει ότι η απόφαση αυτή έχει "συμβατικό" χαρακτήρα. Εξ άλλου ο ίδιος χαρακτηρίζει τη μεθοδολογία του ως μια μορφή "ριζικού συμβατισμού". Ο όρος "ερευνητικό πρόγραμμα" επιλέχθηκε από τον Lakatos για να δηλώνει τις μεθοδολογικές κατευθύνσεις που εξ αρχής το συνοδεύουν και υπαγορεύουν ποια μονοπάτια έρευνας πρέπει να αποφύγουμε και ποια να ακολουθήσουμε. Πιστεύει ακόμα ο Lakatos ότι η πρόοδος γίνεται κριτήριο της επιστημονικότητας. Πρόοδος υπάρχει εκεί που υπάρχει πολλαπλότητα και ανταγωνισμός μεταξύ των επιστη-

μονικών προγραμμάτων. Η ορθολογική θεώρηση των επιστημονικών θεωριών ταυτίζεται με τον προσδιορισμό των κριτηρίων της πρόοδου. Ως επιστημονική πρόοδος εννοεί την αύξηση του εμπειρικού περιεχομένου των θεωριών. Το εμπειρικό περιεχόμενο μιας θεωρίας είναι το σύνολο των γεγονότων που αυτή εξηγεί. Το σημαντικότερο έργο του: *Μεθοδολογία των προγραμμάτων επιστημονικής έρευνας*, μτφρ. Αιμ. Μεταξόπουλου (εκτενής και πολύ κατατοπιστική εισαγωγή), Θεσ/νίκη, 1986.

Βιβλιογρ.: Αιμ. Μεταξόπουλος, *Σύμβαση και Αλήθεια*, Αθήνα, 1988.- Κάλφα Β., *Επιστημονική πρόοδος και Ορθολογικότητα*, Θεσ/νίκη, 1983.- *A Companion to Epistemology*, (ed.) J. Dancy-E. Sosa, Blackwell Oxford, 1994.

Ι. Γ. Δελλής

Λακού - Λαμπάρτ (Lacoue - Labarthe) Φιλίπ (γεν. 1940). Γάλλος φιλόσοφος μεταδομιστής. Επιχειρεί επανερμηνεία της φιλοσοφίας του Χάιντεγκερ* υπό το πρίσμα της θεωρίας της αποδόμησης*. Έργα του: *L'imitation des modernes*, Paris, 1986.- *La Fiction du politique: Heidegger. L'art et la politique*, Paris, 1988.

Δ. Π.

Λακρούα (Lacroix) Ζαν (γεν. 1900). Γάλλος φιλόσοφος, εκπρόσωπος του περσοναλισμού*. Όπως ο Μουνιέ*, ο Λακρούα αποβλέπει στην εκκοσμίκευση του χριστιανικής έμπνευσης σπιριτουαλισμού* (πνευματοκρατίας), προτείνοντας έναν χριστιανισμό απομυθοποιημένο και νοούμενο αποκλειστικά ως φιλοσοφία. Ενδιαφέρθηκε ιδιαίτερα για τα προβλήματα της εσωτερικής ζωής του ανθρώπου, αναζητεί τις αιτίες της αλλοτρίωσης* και τα μέσα για την απαλλαγή από την αλλοτρίωση, αλλά δεν τα βρίσκει στην υλική πραγματικότητα. Ο Λακρούα θεωρεί την αλλοτρίωση ως ουσιαστικό στοιχείο της ανθρώπινης οντολογίας και πιστεύει ότι η θεραπεία βρίσκεται στο άνοιγμα προς τη θρησκεία*, η οποία ρυθμίζει την "εκκοσμικευτική λειτουργία" συνδέοντάς την με την αιωνιότητα. Κυριότερα έργα του: *Η έννοια του νεοτερικού αθεϊσμού* (Le sens de l'athéisme moderne, 1959).- *Μαρξισμός, υπαρξισμός, περσοναλισμός* (Marxisme, existentialisme, personnalisme, 1966).- *Ο περσοναλισμός ως αντι-ιδεολογία* (Le personnalisme comme anti-idéologie, 1972) (βλ. και *περσοναλισμός*).

Γιάν. Κρητικός

Λακτάντιος (L. C. F. Lactantius, περ. 240-320

μ.Χ.). Απολογητής του Χριστιανισμού και λατινικός ρήτορας, έγραψε έργα που ενδιαφέρουν και τη Φιλοσοφία, ειδικότερα την Ιστορία της Φιλοσοφίας. Γεννήθηκε στη ρωμαιοκρατούμενη τότε Βόρεια Αφρική (άγνωστο σε ποια ακριβώς πόλη) και είχε δάσκαλό του τον Αρνόβιο τον Πρεσβύτερο στη Σίκα της Νουμιδίας (σημ. Τυνησία). Απέκτησε μεγάλη φήμη ως ρητοροδιδάσκαλος και με την ιδιότητα αυτή τον προσκάλεσε ο αυτοκράτορας Διοκλητιανός στην πρωτεύουσά του Νικομήδεια της Βιθυνίας, για να διδάξει ρητορική (περί το 290 μ.Χ.). Δεν είναι ακριβώς γνωστό πότε ασπάστηκε τον Χριστιανισμό, πάντως από το 303 είναι ήδη Χριστιανός και το 305 παραιτήθηκε από τη θέση του, όταν άρχισαν οι διωγμοί των Χριστιανών από τον Διοκλητιανό. Το 316 ή 317 ο Μ. Κωνσταντίνος τον προσκάλεσε στους Τρεβήρους (σημ. Τρηρ της Γερμανίας) και του ανέθεσε τη διαπαιδαγώγηση του μεγαλύτερου γιου του, του Κρίσπου.

Ο Λακτάντιος έγραψε στα λατινικά έργα απολογητικού χαρακτήρα, για να υπερασπίσει τον Χριστιανισμό και να πολεμήσει την εθνική θρησκεία. Από το πλήθος των έργων του σώθηκαν μόνο όσα αναφέρονται στη χριστιανική πίστη: *De opificio Dei* (Περί δημιουργήματος του Θεού), *Divinae institutiones* (Θεϊκές διδαχές), που αποτελεί προσπάθεια συστηματοποίησης της χριστιανικής διδασκαλίας στη λατινική γλώσσα, *De ira Dei* (Περί της οργής του Θεού). Αντιμετώπισε τις επιθέσεις των εθνικών εναντίον του Χριστιανισμού, τόσο αυτών που προηγήθηκαν όσο και των συγχρόνων του.

Βιβλιογρ.: R. Pichon, *Lactance*, 1901.- A. Wlosok, *Laktanz und die philosophische Gnosis*, 1960.- F. Fontaine - M. Perrin, *Lactance et son temps*, Paris, 1978.

Βασ. Α. Κύρκος

Λαλάντ (Lalande) Αντρέ (1867-1963). Γάλλος φιλόσοφος, καθηγητής της Σορβόνης, ιδρυτής και επίτιμος πρόεδρος της Γαλλικής Φιλοσοφικής Εταιρείας. Γνωστός ως εμπνευστής του *Τεχνικού και Κριτικού Λεξικού της Φιλοσοφίας* (*Dictionnaire Technique et Critique de la Philosophie*, Paris, 1926), ο Λαλάντ υπήρξε βαθύς γνώστης των προβλημάτων της φιλοσοφίας, στα οποία προσπάθησε να αντεπεξέλθει μέσω της κριτικής μελέτης της φιλοσοφικής γλώσσας την οποία ανέπτυξε στο *Λεξικό*. Η ιδέα του έργου πρωτοδημοσιεύτηκε στο άρθρο του Λαλάντ *Η φιλοσοφική γλώσσα και η ενότητα της Φιλοσοφίας*, στο "Revue de la Métaphysique et de la morale", Σεπτ. 1898. Οι

ορισμοί του Λεξικού δεν είναι "κατασκευαστικοί" —όπως λέει ο Λαλάντ— κατά τα πρότυπα ενός υποθετικοπαραγωγικού συστήματος, αλλά "σημαντικοί", με έμφαση στη μονοσήμαντη ερμηνεία, η άρνηση της οποίας (αμφισημία) οδήγησε συχνά σε έριδες τους φιλοσόφους. Το κύριο ενδιαφέρον του Λεξικού (λέει ο Λαλάντ στο τέλος του Προλόγου της 5ης έκδοσης) είναι η διατήρηση της ελεύθερης συμφωνίας για τη ζωή και της επικοινωνίας της σκέψης, που ως σκοπός όμως υπονομεύεται από την αντιφιλοσοφική πρακτική σε επίπεδο φιλοσοφικών, όσο και πολιτικών, κύκλων, μέσα στη δίνη της πάλης "του άλλου και του ίδιου", του απατηλού ιδανικού "της ατομικής ή ομαδικής κυριαρχίας εναντίον της πνευματικής κοινότητας και της ειρήνης". Έργα του ίδιου: *Les illusions évolutionnistes*, Paris, 1930.- *La raison et les normes*, Paris, 1948.

Αθαν. Κοκολόγος

Λαλό (Lalo) Σαρλ (Περιγκέ, 1877 - Παρίσι, 1953). Γάλλος φιλόσοφος που διέπρεψε στον τομέα της κοινωνιολογικής αισθητικής και συστηματοποίησε τη φιλοσοφική του θεωρία καθιστώντας σημείο εκκίνησης και βασικό της άξονα τη μουσική. Διετέλεσε καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Σορβόνης και αργότερα (1945) πρωτεργάτης στη σύνταξη και έκδοση του γαλλικού περιοδικού "Revue d'Esthétique". Στα πιο αντιπροσωπευτικά του έργα ανήκουν τα: *Esquisse d'une esthétique musicale scientifique* (1908), *L'Esthétique expérimentale contemporaine* (1908), *Introduction à l'esthétique* (1912), *L'art et la morale* (1922), *L'art loin de la vie* (1939).

Σταυρούλα Ν. Σκιαδοπούλου

Λαμάρκ (Ζαν-Μπατίστ ντε Μονέ). Γάλλος βοτανολόγος και ζωολόγος. Γεννήθηκε το 1744 στο Μπαζαντέν-λε-Πιετίτ, στην περιοχή της Πικαρδίας της Γαλλίας και πέθανε το 1829 στο Παρίσι. Η επιστημονική του σταδιοδρομία αρχίζει στον Βασιλικό Βοτανικό Κήπο του Παρισιού, όπου, υπό την καθοδήγηση του ντε Ζυσιέ, θα μελετήσει τη χλωρίδα της Γαλλίας. Η μελέτη αυτή θα τον οδηγήσει στην Ακαδημία Επιστημών του Παρισιού. Το 1793, με την ίδρυση του Εθνικού Μουσείου Φυσικής Ιστορίας, ο Λαμάρκ τοποθετείται υπεύθυνος του κλάδου των Ασπονδύλων.

Εμεινε γνωστός για τη θεωρία της εξέλιξης που διετύπωσε. Η εξελικτική του θεωρία στηνρι-

Λαμennai

χθηκε σε τρεις βασικές αρχές: την πλαστικότητα των δομών που συνθέτουν τα έμβια όντα, τη δύναμη της φύσης να μετασχηματίζει τις δομές αυτές και την ικανότητα κληρονόμησης των επίκτητων χαρακτήρων. Σύμφωνα με τον Λαμάρκ, το σύνολο των ζωντανών μορφών δεν δημιουργήθηκε ταυτόχρονα. Το ένα είδος προήλθε από το άλλο. Όλες οι μορφές ζωής εμφανίστηκαν σταδιακά με μια σειρά βαθμιαίων μετασχηματισμών, που για να πραγματοποιηθούν απαιτήθηκαν περιόδοι τεράστιας χρονικής διάρκειας. Στην αρχή της αλυσίδας υπάρχουν στοιχειώδεις ζωικές μορφές που δημιουργούνται από ανόργανη ύλη. Ο χρόνος και οι αλλαγές του περιβάλλοντος δημιουργούν συνεχώς νέα είδη. Για τον Λαμάρκ ο μετασχηματισμός είναι μια διαδικασία μονόδρομη. Η παραλλακτικότητα οδηγείται πάντα προς την ίδια κατεύθυνση, από το απλό στο σύνθετο, από το στοιχειώδες στο περίπλοκο, από το ατελές στο τέλειο.

Ο Λαμάρκ προσδίδει στη φύση μια παντοδυναμία. Το περιβάλλον, στο οποίο ζουν οι διάφοροι οργανισμοί είναι ικανό να τροποποιήσει, να καταργήσει ή να συνθέσει νέα όργανα και δομές σύμφωνα με ένα τέλειο "σχέδιο" που θα τους επιτρέψει να επιβιώσουν. Πριν δημιουργήσει τον οργανισμό, η φύση γνωρίζει ήδη τι πρέπει να δημιουργήσει. Η θέση του Λαμάρκ βασίζεται στην υποχρεωτική αρμονία του Σύνπαντος, μια αντίληψη του 18ου αιώνα. Δεν δημιουργείται ποτέ κανένα πρόβλημα ανάμεσα στα όντα και τη φύση, δεν υπάρχει καμιά διαμάχη μεταξύ των οργανισμών για την κατάκτηση μιας περιοχής, κανένας αγώνας για την επιβίωση, όπως ήδη έχει προτείνει ο Μάλθους*. Τα νέα είδη συνυπάρχουν αρμονικά με τα παλαιότερα και κανείς οργανισμός δεν εξαφανίζεται από τη γη, παρά μόνο μετά από επέμβαση του ανθρώπου.

Εντούτοις, αν η φύση μπορεί να δημιουργήσει, δεν μπορεί να διαιωνιστεί. Το πρόβλημα για τον Λαμάρκ λύνεται με την ικανότητα κληρονόμησης των επίκτητων χαρακτήρων. Κάθε τροποποίηση που η φύση επιβάλλει στους οργανισμούς μεταβιβάζεται και διατηρείται στους απογόνους τους.

Ωστόσο, στο έργο *Ζωολογική φιλοσοφία*, που δημοσιεύει το 1809 για να παρουσιάσει τις θεωρίες του, δεν υπάρχει ίχνος ανάλυσης ούτε παρατήρησης που να στηρίζει την υπόθεση της επίδρασης του περιβάλλοντος στην κληρονομικότητα. Αντιθέτως, υπάρχουν πολλά "προ-

φανή" και αρκετές γενικότητες. Οι θεωρίες του θα ξανάρθουν στο προσκήνιο μισόν αιώνα αργότερα, όταν ο Δαρβίνος θα προτείνει τη δική του εξελικτική θεωρία. Παρόλα αυτά, δεν μπορούμε να αγνοήσουμε το γεγονός ότι υπήρξε ο πρώτος που παρουσίασε μια πλήρη εξελικτική θεωρία.

Εκτός από τη *Ζωολογική φιλοσοφία*, άλλα σημαντικά έργα του είναι: *Η γαλλική χλωρίδα* (τρίτομο, 1778), *Ερευνες για τις αιτίες των κύριων φυσικών γεγονότων και ειδικότερα αυτών της καύσης* (δίτομο, 1794), *Υδρογεωλογία* (1802), *Σύστημα των ασπόνδυλων ζώων ή γενικός πίνακας των κλάσεων* (1800), *Ερευνες πάνω στην οργάνωση των ζωντανών σωμάτων* (1802), *Φυσική Ιστορία των ζώων χωρίς σπονδύλους* (1815-1822).

Ζήσης Μαμούρης

Λαμennai (Lamennais Félicité R. de). Γάλλος συγγραφέας, αβάς και θεολόγος. Γεννήθηκε το 1782 στη Βρετάνη και πέθανε το 1854. Ανήκε στο κίνημα της παραδοσιαρχίας (Traditionnalismus), όπως φαίνεται στο δοκίμιό του *Για την αδιαφορία στα θέματα της θρησκείας* (1817). Σ' αυτό, όπως και στο *Στοχασμοί πάνω στην εκκλησιαστική κατάσταση στη Γαλλία* (1808), δίνει έμφαση στη χρησιμότητα της θρησκείας και των ηθικών της αξιών θεωρώντας την ως μια συσκευασία κοινωνική δύναμη. Μόνο σ' αυτήν οι άνθρωποι μπορούν να βρουν τη βεβαιότητα, και συνεπώς η θρησκεία είναι απαραίτητη για την κοινωνική γαλήνη. Το 1824 ο Lamennais αρνείται το αξίωμα του καρδινάλιου και με το έργο του *De la religion* το 1826 υποστηρίζει μια θεοκρατία, κατά την οποία η πολιτική δύναμη θα υποτάσσεται στον ηθικό νόμο, έτσι όπως αυτός θα ερμηνεύεται από την Εκκλησία. Από ακραϊφνής καθολικός και οπαδός της μοναρχίας, το 1834 με το έργο του *Λόγια ενός πιστού*, αλλάζει στάση και γίνεται υπέρμαχος ενός φιλελεύθερου καθολικισμού και του Χριστιανικού σοσιαλισμού, διακηρύσσοντας τη βελτίωση του κοινωνικού συστήματος με τη χριστιανική αγάπη, την ηθική αυτοτελείωση και τον συνδυασμό χριστιανισμού και δημοκρατίας. Το βιβλίο του αυτό αποκηρύχθηκε από την Αγία Έδρα, ενώ το 1840, για το έργο του *Η χώρα και η κυβέρνηση*, φυλακίζεται. Τέλος, διατυπώνει ένα ευρύ φιλοσοφικό σύστημα στο έργο του *Διάγραμμα φιλοσοφίας* (4 τόμοι, 1841-1846), στο οποίο προσπαθεί να συμβιβάσει τη θρησκεία με τη φιλοσοφία κατά

το πρότυπο του Leibniz* και ακολουθώντας το σύστημα της ταυτότητας του Schelling* και τον ιταλικό οντολογισμό.

Αθαν. Κοκολόγος

Λαμετρί (Lametrie, La Mettrie) Ζυλιέν Οφρέ ντε (1709, Σαιν-Μαλό, - 1751, Βερολίνο). Γάλλος φιλόσοφος και γιατρός, από τους κύριους εκπροσώπους του μηχανιστικού υλισμού*. Ως άθεος και πολέμιος κάθε θεολογίας είχε υποστεί διώξεις (αν και θεωρούσε αναγκαία τη διατήρηση της θρησκευτικής πίστης για τις λαϊκές μάζες). Βασίζόμενος στην καρτεσιανή φυσική (βλ. *Ντεκάρτ*) και στην αισθησιοκρατία* του Λοκ* και στοχεύοντας στην αναγέννηση του επικούρειου συστήματος (βλ. *Επίκουρος*), θεωρούσε τον κόσμο εκδήλωση μιας εκτατής, εσωτερικά ενεργού και αισθανόμενης υλικής υπόστασης, μορφές της οποίας είναι το ανόργανο, το φυτικό και το ζωικό βασίλειο (συμπεριλαμβανομένου και του ανθρώπου). Θεωρούσε τον άνθρωπο μηχανή (βλ. *μηχανιστική αντίληψη*), παραδεχόμενος την ύπαρξη μόνο ποσοτικής και όχι ποιοτικής διαφοράς μεταξύ ανθρώπων και ζώων (π.χ. ο άνθρωπος έχει περισσότερες ανάγκες, περισσότερο μυαλό κ.λπ.). Εξέταζε τη νόση ως ιδιότητα μόνο του ανθρώπου, ως αποτέλεσμα της περιπλοκής οργάνωσης του τελευταίου, και την ανήγαγε στη σύγκριση και στον συνδυασμό παραστάσεων προερχόμενων από τις αισθήσεις και τη μνήμη. Προς το τέλος της ζωής του προσέγγισε ιδέες του εξελικτισμού* εμμένοντας στον μηχανισμό του. Ως κύρια αίτια της ιστορικής ανάπτυξης διέκρινε τον διαφωτισμό και τη δραστηριότητα διακεκριμένων προσωπικοτήτων. Ήταν οπαδός της "φωτισμένης απολυταρχίας". Στην ηθική* του θεωρούσε ευδαιμονία την αισθησιακή ηδονή (*ηδονισμός**), ενώ απέδιδε σημαντικό ρόλο στα συμφέροντα. Συνέδεε άμεσα την εγκληματική συμπεριφορά με τη σύνθεση του εγκεφάλου του εγκληματία. Το έργο του άσκησε σημαντική επίδραση στον μετέπειτα υλισμό. Έργα του: *Oeuvres philosophiques*, v. 1-3, Paris, 1796.

Βιβλιογρ.: Mendel L., *La Mettrie*, Leipzig, 1965.- Κ. Λογοθέτου, *Νεώτερα φιλοσοφία*, τομ. 1, Αθήνα, 1964.- Π. Κονδύλη, *Ο ευρωπαϊκός διαφωτισμός*, I-II, Θεμέλιο, Αθήνα, 1987.

Δ. Πατέλης

Λαμπριόλα (Labriola) Αντόνιο (1843-1904). Ιταλός μαρξιστής φιλόσοφος. Μαθητής, στη Νάπολι, του φιλόσοφου Μπερτράντο Σπαβέντα,

μελέτησε, υπό την καθοδήγηση του τελευταίου, τον Χέγκελ* και τον Σπινόζα*. Στη συνέχεια, δέχτηκε την επιρροή της σκέψης του Χέρμπαρντ*. Το 1874 κατέλαβε την έδρα της φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο της Ρώμης και, σε σύντομο διάστημα (1876), προσχώρησε στο σοσιαλιστικό κίνημα. Η ανάγκη να αιτιολογήσει λογικά την πολιτική του τοποθέτηση τον οδήγησε να εγκύψει στη μελέτη του Μαρξ*. Ασχολήθηκε ειδικότερα με τα προβλήματα του ιστορικού υλισμού, δίνοντας ιδιαίτερη προσοχή στην ανάλυση της προέλευσης και του κοινωνικού ρόλου των διαφόρων μορφών της ιδεολογίας* (ηθική, δίκαιο κ.λπ.) και της κοινωνικής ψυχολογίας*.

Ο Λαμπριόλα διεξήγαγε την πολεμική του σε πολλά μέτωπα. Πριν απ' όλα ενάντια στις εκχυδαϊστικές ερμηνείες του ιστορικού υλισμού*, ιδιαίτερα στον οικονομιστικό ντετερμινισμό, υπογραμμίζοντας τη σχετική αυτοτέλεια και τον ενεργητικό ρόλο της ιδεολογίας. Άσκησε βαθιά κριτική στις ιδέες του Νίτσε*, στον νεοκαντιανισμό*, στον νεοχεγκελιανισμό* του Μπ. Κρότσε* και στον θετικισμό*. Για τον Λαμπριόλα ο μαρξισμός είναι, στην ουσία, η κριτική συνείδηση της πραγματικότητας και, γι' αυτό, είναι "η κοφτή και οριστική άρνηση κάθε ιδεολογίας", δηλαδή "της προκατάληψης ότι τα πράγματα στην ύπαρξή τους και στην εξήγησή τους ανταποκρίνονται σ' έναν κανόνα, σ' ένα ιδεώδες, σ' ένα μέτρο, σ' έναν τελικό σκοπό". Ο σοσιαλισμός* είναι μια πρακτική επιδίωξη που βρίσκει στον ιστορικό υλισμό την αλήθεια του. Κυριότερα έργα του: *La dottrina di Socrate secondo: Senofonte, Platone e Aristotele* (1871), *Morale e religione* (1873), *In memoria del manifesto dei comunisti* (1896), *Del materialismo storico* (1897), *Discorrendo di socialismo e di filosofia* (1898), που είναι συλλογή κριτικών επιστολών προς τον Σορέλ*.

Βιβλιογρ.: G. Mastroianni, *Antonio Labriola e la filosofia in Italia* (1968).- L. Dal Pane, *A Labriola nella politica e la cultura italiana* (1975).

Γιάν. Κρητικός

Λάνγκε Φρειδερίκος - Αλβέρτος (Friedrich Albert Lange, 1828-1875). Γερμανός φιλόσοφος, θιασώτης του θετικισμού*. Δάσκαλος στην Κολωνία και στη Βόννη από το 1852, αναγκάζεται σε παραίτηση το 1858, όταν η κυβέρνηση ποινικοποίησε την ανάμιξη των εκπαιδευτικών στην πολιτική. Αργότερα γίνεται καθηγητής της φιλοσοφίας στη Ζυρίχη (1870) και στο Μαρβούργο (1872), όπου και συντελείται

Λάνγκερ

πλέον η στροφή του στον Νεοκαντιανισμό* ενστερνίζεται τις αρχές του λογικοκριτικισμού και εγκαταλείπει τις υλιστικές του θέσεις. Ούτε η μεταφυσική* κάθε είδους, ούτε ο υλισμός* είναι σε θέση να διεκδικήσουν την αλήθεια για τον εαυτό τους. Δεν παύει, ωστόσο, ο Λάνγκε, να αναγνωρίζει τη συμβολή, ως προς την εμπειρική γνώση, του υλισμού, μέσω της επιστημονικότητας των μεθόδων του. Έργα του: *Το εργατικό ζήτημα*, 1865.- *Ιστορία του Υλισμού*, 1866.

Παναγ. Πακος

Λάνγκερ (Langer) Σούζαν (γεν. 1895). Αμερικανίδα φιλόσοφος και αισθητικός. Δομεί την προσέγγισή της με αφετηρία τη συμβολική δημιουργία ως πηγαία εκδήλωση της φύσης του ανθρώπου. Έργα της: *The Practice of Philosophy*, New York, 1930.- *Feeling and Form*, New York, 1953.- *Problems of Art*, New York, 1957.

Δ. Π.

Λάο Τσε (6ος π.Χ. αιώνας;). Πολλές αμφιβολίες εκφράζονται κατά πόσον ο Λάο Τσε ήταν ιστορικό πρόσωπο, όπως τον εμφανίζει η ταοϊστική παράδοση, που τον θεωρεί σύγχρονο του Κομφουκίου. Σύμφωνα με αυτήν, ο Κομφούκιος φέρεται να επισκέφθηκε τον Λάο Τσε για να του εκφράσει τον σεβασμό του, μια επινόηση των ταοιστών που ήθελαν να επιβληθούν. Πολλοί ειδήμονες πιστεύουν ότι ο λεγόμενος Λάο Τσε δεν ήταν άλλος από κάποιον σοφό της εποχής ονόματι Λι Ερ.

Το έργο που φέρει το όνομά του είναι το *Τάο Τε Τσινγκ* και είναι, μετά τα *Ανάλεκτα*, το πιο γνωστό παγκοσμίως σινικό φιλοσοφικό έργο. Διαιρείται σε δύο μεγάλα κεφάλαια, στο "Τάο" και στο "Τε", δύο όροι των οποίων την ακριβή μετάφραση κανένας ειδήμων δεν επέτυχε με κάποια ακρίβεια. Το "Τάο" του Λάο Τσε έχει βαθύτερο νόημα από το "Τάο" του Κομφουκίου. Δεν σημαίνει τον σωστό δρόμο που οδηγεί στη συμμόρφωση με τον φυσικό ρυθμό του Σύμπαντος ή πιο συγκεκριμένα στην έμπρακτη συμμόρφωση με τους θεσμούς ή τις παραδόσεις του Κεντρικού Βασιλείου (της Κίνας) ή ακόμη με την πολιτειακά, κοινωνικά και εθιμοτυπικά αποδεκτή ηθική καθώς και με μια γενική δεοντολογία. Ο Λάο Τσε, ή οποιοσδήποτε άλλος είχε γράψει το *Τάο Τε Τσινγκ*, είναι αντίθετος σε όλες αυτές τις αντιλήψεις του Κομφουκιανισμού και, κυρίως, στον ηθικό του κώδικα, τον οποίο έκρινε εξαιρετικά συμβατι-

κό. Η βελτίωση του ανθρώπου δεν έχει ανάγκη απ' όλ' αυτά. Πρέπει ο άνθρωπος ν' αφήσει ελεύθερα να ενεργήσει η εσωτερική φύση του, όχι η σωματική του υπόσταση ή η εμπειρική ψυχή του, και να κινηθεί απολύτως αυθόρμητα, χωρίς δηλαδή τη μεσολάβηση μιας συμβατικής λογικής, που οδηγεί στο αναποτελεσματικό και το έντεχνο. Συναφής με τις γνώμες αυτές είναι και η έννοια του Wu-Wei, της μη δράσεως. Αλλά ποιας μη-δράσεως; Της έλλογης, εκείνης που προέρχεται από τη βαθιά σκέψη. Σε τελευταία ανάλυση το "Τάο" είναι η αδιόμορφωτη ύλη, εκείνη που ακόμη βρίσκεται στην "κατάσταση" του μη όντος, ενώ το "Τε", που μετεφράσθη και ως "αρετή" ή "δύναμις", μετεβλήθη στην Ταοϊστική φιλοσοφία στο δυναμικό στοιχείο του σύμπαντος και το "γίγνεσθαι", που προκαλεί την ύλη ή ουσία δίδοντάς της μορφή. Ορθότερη λοιπόν μετάφραση του τίτλου θα ήταν "Η ουσία και η πηγαία ενέργεια του Σύμπαντος", ή αλλιώς "Η ουσία και η κινητοποιηθείσα αυθόρμητη ενέργεια εντός του ανθρώπου". Ενισχυτικό της απόψεως αυτής είναι και οι πρώτοι δύο στίχοι του Τάο Τε Τσινγκ: "Το Τάο που μπορεί να εκφραστεί με όνομα δεν είναι το αιώνιο Τάο, το όνομα που μπορεί να ορισθεί δεν είναι το αιώνιο όνομα". Και τούτο διότι κάθε όνομα προϋποθέτει προσδιορισμούς, τους οποίους η ουσία, που είναι μη ον, δεν έχει.

Το *Τάο Τε Τσινγκ* (Τσινγκ σημαίνει απλώς βιβλίο) είναι ένα από τα σημαντικότερα έργα που γράφτηκαν ποτέ στην Κίνα. Βασικό επίσης μήνυμά του είναι η απόρριψη του κατακερματισμού της αλήθειας μέσω του ενάρθρου λόγου και η αντίθεσή του προς τη συμβατική ηθική. Ο πιο σημαντικός μεταγενέστερος οπαδός του είναι ο Τσουάνγκ Τσε (369-286 π.Χ.), του οποίου το βιβλίο, που φέρει το όνομά του, περιέχει σκέψεις επί της ηθικής, της πολιτείας και της μεταφυσικής. Είναι αυτό που θα λέγαμε σήμερα ένα είδος υπαρξιστή, που αντιτίθεται ουσιαστικά και στην ιδέα του κράτους ακόμη. Αντίθετα προς τον φιλοσοφικό ταοισμό, ο θρησκευτικός είναι χαμηλότερης ποιότητας θρησκεία και περιλαμβάνει πολλά δεισιδαιμονικά στοιχεία.

Βιβλιογρ.: Wing-Tsit Chan, *A Sourcebook in English*, Princeton University Press, 1963.- Fung Yu-lan, *A History of Chinese Philosophy*, τόμος Α', σσ. 170-189.- Alfred Forke, *Geschichte der alten Chinesischen Philosophie*, De Gruyter, 1964, σελ. 242-280.

Δημ. Βελισσαρόπουλος

Λαός. Σύνολο ατόμων που διαβιούν σε κοινό

τόπο, υπό κοινούς θεσμικούς όρους και κοινή γλώσσα· περισσότερο συγγενής προς την έννοια του "έθνους", ο όρος "λαός" διαφέρει από την έννοια του αρχαίου "δήμου", μολονότι ως πολιτικοί όροι δεν απέχουν σημασιολογικά παρά μόνο χρονολογικά. Ο λαός, ως "μάζα", αδιαφοροποίητο πλήθος, διαφέρει από τον αρχαίο "δήμο" των επιχειρηματιών, βιοτεχνών, εμπόρων, αγροτών και τεχνιτών, ο οποίος ήταν σημαντικά ολιγάριθμος σε σχέση με το πλήθος των δούλων. Γενικά, το πολυάριθμο στοιχείο μιας κοινωνίας, και ειδικότερα το παραγωγικό δυναμικό της (στην αρχαιότητα οι δούλοι, στη φεουδαρχία οι δουλοπάροικοι αγρότες, στη βιομηχανική εποχή οι εργάτες προλετάριοι) είναι εκείνο που εκφράζεται ακριβέστερα με τον όρο "λαός", και που αναδεικνύεται (από τον ιστορικό υλισμό*) σε ειναίο φορέα εξέλιξεων και δυναμικό παράγοντα του ιστορικού γίνεσθαι. Συχνότατα απαντάται, στη μαρξιστική φιλολογία, ως "λαοί"· ο πληθυντικός δεν αφορά σε σύνολο διαφοροποιημένων κοινωνικών ομάδων, που απαντώνται ταυτόχρονα σε μια ιστορική δομή, παρά στο σύνολο των ιστορικών φάσεων που διατρέχει ο λαός ως ενιαία παρουσία, χωρίς τοπογραφικές επισημάνσεις και αναφορές. Ως ενιαία, επομένως, ιστορική παρουσία, ο λαός συνιστά το υποκείμενο της Ιστορίας, κατά τους Μαρξ*, Ένγκελς* και Λένιν*, ιδέα συγγενής προς το εγγελιανό Volkgeist (λαϊκό πνεύμα) και τη συνάφεια αυτού προς το Weltgeist (Οικουμενικό πνεύμα). Η μαρξιστική, ωστόσο, θεωρία επιμένει, παραγνωρίζοντας τον ιδεαλιστικό χαρακτήρα του, στον υλικό-παραγωγικό χαρακτήρα του λαού, βασισμένη στη θεμελιώδη για τον υλισμό αρχή ότι η σφαίρα της υλικής παραγωγής καθορίζει όλες τις ζωτικές δραστηριότητες μιας κοινωνίας και την εν γένει ιστορική της εξέλιξη.

Παναγ. Πάκος

Λάουνταν (Laudan) Λάρι (γεν. 1940). Αμερικανός οπαδός της μεταθετικιστικής φιλοσοφίας της επιστήμης. Ερμηνεύει την πρόοδο της επιστήμης και την εναλλαγή "παραδειγμάτων" ως ορθολογική διαδικασία. Έργα του: *Progress and its Problems*, London, 1977.- *Science and Hypothesis*, Dordrecht, 1981.- *Science and Values*, Berkeley, 1984.

Δ. Π.

Λαπλάς (Pierre Simon de Laplace, 1749-1827).

Γεννήθηκε στο Beaumont en Auge στο νομό Calvados στη Γαλλία. Δίδαξε Μαθηματικά στη Στρατιωτική Ακαδημία της γενέτειράς του και, στη συνέχεια, στη Στρατιωτική Σχολή του Παρισιού. Κύριος στόχος του έργου του ήταν η εφαρμογή του νευτώνειου νόμου της βαρύτητας σε ολόκληρο το ηλιακό σύστημα. Βασισμένος σε αυτόν τον νόμο, ήθελε να μελετήσει τις συνδυασμένες επιδράσεις των διαταραχών ανάμεσα σε όλους τους πλανήτες και τον Ήλιο, εξαιτίας των ταυτόχρονων έλξεων που υφίστανται μεταξύ τους. Σε ηλικία είκοσι τεσσάρων ετών, έκανε το πρώτο σπουδαίο βήμα αποδεικνύοντας πως οι μέσες αποστάσεις των πλανητών από τον Ήλιο δεν μεταβάλλονται, με εξαίρεση ορισμένες μικρές αποκλίσεις. Για την παραπάνω απόδειξη ο Laplace τιμήθηκε με την εκλογή του ως συνεργαζόμενου μέλους στην Ακαδημία των Επιστημών. Όλη η μετέπειτα επιστημονική του δραστηριότητα χαρακτηρίζεται από την προσπάθειά του να εδραιώσει και να ισχυροποιήσει τη θεωρία του περί της σταθερότητας του ηλιακού συστήματος. Ο Laplace είχε κατανοήσει όσο κανείς άλλος από πολύ νωρίς τη σπουδαιότητα της χρήσης των Μαθηματικών για την ανάπτυξη της Αστρονομίας και γενικότερα των Φυσικών Επιστημών. Παρά το γεγονός ότι σε πρώτη θεώρηση η θεωρία των πιθανοτήτων φαίνεται ξένη προς τους αρχικούς του προβληματισμούς, ο Laplace ασχολήθηκε με αυτή όταν χρειάστηκε να τη χρησιμοποιήσει για την επιλυση αστρονομικών προβλημάτων. Επίσης περίφημη είναι η "νεφελώδης υπόθεση" που έκανε σχετικά με την ψύξη και τη συστολή αέριων μαζών με αποτέλεσμα τη δημιουργία των πλανητών του ηλιακού μας συστήματος. Η πρόταση αυτή έμεινε απλή υπόθεση εξαιτίας της έλλειψης κατάλληλου μαθηματικού υποβάθρου, αλλά αποτέλεσε τον σπόρο για μια πιο σημαντική και επιστημονική μελέτη στον 20ό αιώνα από τον J. Jeans. Ίσως και ο ίδιος ο Laplace δεν είχε αντιληφθεί την τεράστια σημασία της έννοιας του "δυναμικού" όταν την ξεσήκωσε από τον Langrange, καθώς και τον ρόλο που θα έπαιζε στο πεδίο έρευνας της Φυσικής, όχι μόνο στην εποχή του, αλλά ακόμη και μέχρι τις μέρες μας. Μεγάλα προβλήματα της Μηχανικής, του ηλεκτρομαγνητισμού, ακόμη και της σύγχρονης πυρηνικής Φυσικής, απλουστεύθηκαν και ξεπεράστηκαν με τη χρήση του δυναμικού και οι θετικές επιστήμες προχώρησαν όχι με μικρά βήματα αλλά με τεράστια άλματα. Για τους πα-

Λαρομιγκιέρ

ραπάνω λόγους αλλά και για πλήθος άλλων μαθηματικών ανακαλύψεων που έκανε ο Laplace, δίκαια χαρακτηρίστηκε ως ένας από τους μεγαλύτερους μαθηματικούς όλων των εποχών. Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία του και στα δρώμενα του δημόσιου βίου της εποχής του. Τα σπουδαιότερα έργα του Laplace ήταν η *Mécanique Celeste*, η οποία δημοσιεύθηκε τμηματικά μέσα σε μια περίοδο είκοσι έξι χρόνων, και το *Exposition du Système du Monde*, (Εκθεση του συστήματος του κόσμου), το οποίο αποτελεί ένα αριστούργημα γραμμένο μέσα σε εκατόν πενήντα τρεις σελίδες χωρίς να υπάρχουν εδώ καθόλου Μαθηματικά.

Γ. Κ. Οικονόμου

Λαρομιγκιέρ (Laromiguière) Πιερ (1756-1837). Γάλλος φιλόσοφος, από τους πλέον δογματικούς αντιπάλους του ρομαντισμού, σε μια εποχή όπου οι υπέρμαχοι του τελευταίου είχαν πληθύνει θεαματικά σε ολόκληρη τη Γαλλία. Εργάστηκε ως καθηγητής σε διάφορα κολέγια της Γαλλίας και ακολούθησε στη φιλοσοφική Σχολή των Παρισίων έως το 1813, για να αφιερωθεί στο εξής ολοκληρωτικά στις φιλοσοφικές του μελέτες. Το 1833 εκλέχτηκε μέλος της Ακαδημίας Ηθικών και Πολιτικών Επιστημών.

Αν και στο θεωρητικό υπόβαθρο της φιλοσοφικής του σκέψης διακρίνονται σαφείς επιδράσεις του Κοντιγκιάρ*, εν τούτοις ο Λαρομιγκιέρ επιδόθηκε σε μια προσπάθεια σύντηξης εμπειρισμού* και πνευματοκρατίας*. Πιο συγκεκριμένα, μολονότι δεν υποτίμησε την πρωταρχική συμβολή της αίσθησης στη θεμελίωση της γνώσης, εντόπισε στον πνευματικό εξοπλισμό του ανθρώπου κάποιες καθοριστικές λειτουργικές ιδιότητες, που καθιστούν δυνατή την επεξεργασία των αισθητηριακών δεδομένων. Μεταξύ αυτών επισήμανε με έμφαση την έννοια της προσοχής, που αποτελεί προϋπόθεση απαραίτητη για τη λειτουργία της σύγκρισης, για να οδηγήσουν από κοινού στην ολοκλήρωση της διαδικασίας του συλλογισμού. Έργα του: *Sur les paradoxes de Condillac* (1805), *Leçons de philosophie* (1818).

Σταυρούλα Ν. Σκιαδοπούλου

Λασελιέ (Lachelier) Ζυλ-Νικολά (1832-1918). Από τις πιο αντιπροσωπευτικές φυσιογνωμίες του νεοκαντιανισμού* στη Γαλλία. Τη φοίτησή του στην École Normale Supérieure ακολούθησε μακροχρόνια ενασχόληση με τη διδασκαλία

της φιλοσοφίας σε διάφορα λύκεια αλλά και στην ίδια την École Normale. Το 1871 ανακηρύχθηκε διδάκτωρ της φιλοσοφίας και το 1896 μέλος της Ακαδημίας Ηθικών και Πολιτικών Επιστημών. Στη διατριβή του *Du fondement de l'induction* (1871), εξήρε τη μέθοδο της επαγωγής* και τη δυνατότητά της να υπερβαίνει τη συγκεκριμένη εμπειρική πραγματικότητα των μεμονωμένων γεγονότων για να αναδειξει μέσα από τη χαοτική πολυμορφία του αισθητού κόσμου έννοιες, αρχές και νόμους καθολικής εμβέλειας. Έργα του: *Du fondement de l'induction* (1871), *De natura syllogismi* (1871), *Psychologie et Métaphysique* (1885).

Σταυρούλα Ν. Σκιαδοπούλου

Λασθένεια. Αρχαία ελληνίδα φιλόσοφος από τη Μαντίνεια της Αρκαδίας. Κατά τον Διογένη τον Λαέρτιο* (*Βίοι φιλοσόφων*, "Πλάτων", Γ46) υπήρξε μαθήτρια του Πλάτωνα*. Την πληροφορία του Διογένη επιβεβαιώνει και μία Απονημνί *Vita Platonis*, ενώ ο Αθήναιος* στους *Δειπνοσοφιστές* (Ζ 279ε) την αναφέρει στον κύκλο του Πλάτωνα, ως εταίρα όμως. Τέλος, ο Ιάμβλιχος* (*De vita pythagorica*, XXXVI, 267) συγκαταλέγει μια Λασθένεια από την Αρκαδία στους οπαδούς του Πυθαγόρα*, αλλά μάλλον πρόκειται για διαφορετικό πρόσωπο.

Νικ. Οικονομίδης

Λάσκαρις Ιωάννης ή Ιανός. Έλληνας λόγιος, από τους τελευταίους που εργάστηκαν στη Δύση για τη διάδοση των ελληνικών γραμμάτων. Γεννήθηκε στη Ρύνδακο της Μικράς Ασίας το 1445 και πέθανε στη Ρώμη το 1535. Σπούδασε στην Πάδοβα και δίδαξε στο εκεί Πανεπιστήμιο, ενώ αργότερα ως βιβλιοφύλακας της βιβλιοθήκης του Λαυρέντιου των Μεδίκων στη Φλωρεντία στάλθηκε στην Ανατολή για να συγκεντρώσει πολύτιμα χειρόγραφα των Ελλήνων κλασικών. Δίδαξε και στο πανεπιστήμιο της Φλωρεντίας και εξέδωσε τα έργα του στα ελληνικά και στα λατινικά. Αργότερα βρέθηκε στη Γαλλία, όπου οργάνωσε στο Παρίσι την εκεί βασιλική βιβλιοθήκη. Το 1514 γίνεται διευθυντής του ελληνικού γυμνασίου και τυπογραφείου της Ρώμης, έπειτα από πρόσκληση του πάπα Λέοντα Ι'. Μετέφρασε στα λατινικά έργα των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων και εξέδωσε τους "Έλληνες ρήτορες" (1508-1509) καθώς και τις τραγωδίες του Σοφοκλή. Άλλα έργα του: *Περί κανονικού δικαίου*, *Ανθολογία ελληνικών επιγραμμάτων*, *Σχό-*

λια παλαιά εις την Ομήρου Ιλιάδα, Σχόλια παλαιά εις τας σωζομένας τραγωδίας του Σοφοκλέους, Πορφυρίου φιλοσόφου ομηρικά ζητήματα, Περί του εν Οδυσσειά των νυμφών άντρου.

Βιβλιογρ.: Κ. Σάθα, *Νεοελληνική Φιλολογία*, Αθήνα, 1868.- Μαν. Ι. Μανούσακα, *Η παρουσίαση υπό τον Ιανό Λάσκαρη των πρώτων μαθητών του ελληνικού γυμνασίου της Ρώμης στον πάπα Λέοντα Ι΄*, περιόδ. "Ερανιστής" 1, (1963), σσ. 161-172.

Αθην. Κοκολόγος

Λάσκαρις Θεόδωρος Β' (1222-1258). Λόγιος βυζαντινός αυτοκράτορας. Αποτελεί μια από τις ελάχιστες ιστορικές προσωπικότητες που έθεσαν ως στόχο τον έλλογο συνδυασμό της πολιτικής εξουσίας με τον φιλοσοφικό στοχασμό. Λαμβάνει ουσιαστικά μέτρα για τη διαφώτιση και τις πολιτιστικές δραστηριότητες του λαού. Διαπνέεται από ανθρωπιστικά ιδεώδη και ευαγγελίζεται ένα σχέδιο εγκόσμιας εφαρμογής της Θείας βασιλείας. Έλαβε σημαντική φιλοσοφική και θεολογική παιδεία και ως κύριο διδάσκαλό του είχε τον Νικήφορο Βλεμμύδη*. Στα έργα του είναι εμφανές ότι έχει αφομοιώσει γόνιμα την Αρχαία Ελληνική Φιλοσοφία, από την οποία περισσότερο χρησιμοποιεί τα κείμενα του Αριστοτέλη*, κυρίως τα οντολογικά. Εκτίμησή του είναι ότι η φιλοσοφική παιδεία και αναζήτηση δεν έχουν μόνον έναν εγκόσμιο προσανατολισμό, αλλά ότι εξασφαλίζουν παράλληλα και τις προϋποθέσεις για αναγωγή του ανθρώπου προς τον Θεό. Το ιδιαίτερω εντυπωσιακό είναι ότι πραγματεύεται τόσο τα φιλοσοφικά όσο και τα θεολογικά θέματά του με μαθηματική συλλογιστική, στοιχείο ενδεικτικό και των επιστημονικών γνώσεών του. Ενδιαφέροντα, όχι μόνον για το περιεχόμενό τους αλλά και για τις πνευματικές κατευθύνσεις της εποχής του, είναι τα φιλοσοφικά έργα του *Περί Φυσικής Κοινωνίας* και *Κοσμική Δήλωση*. Και στα δύο ασχολείται με κοσμολογικά θέματα, πραγματεύεται το ζήτημα για τη συγκρότηση των όντων από τα τέσσερα στοιχεία: "πυρ", "αήρ", "ύδωρ" και "γη", επεξεργάζεται τη σχέση της ύλης με τα αρχέτυπα "είδη" και ανιχνεύει τις γνωστικές δυνατότητες του ανθρώπου απέναντι σε ό,τι τον περιβάλλει. Αξιόλογα, ωστόσο, είναι και τα θεολογικά έργα του, στα οποία διαφαίνονται οι σαφείς γνώσεις που διέθετε για τη διδασκαλία του Χριστιανισμού της Ανατολής. Στο βασικό έργο του *Περί Χριστιανικής Θεολογίας* Λόγοι πραγματεύεται τα ακόλουθα θέματα: "Περί του

Όντος", "Ότι το Ον έστιν Εν", "Ότι το Εν έστι Τρία", "Περί θεωνυμίας", "Περί της Αγίας Τριάδος", "Κατά Λατίνων", "Περί Αγίου Πνεύματος". Στους Λόγους αυτούς επεξεργάζεται, και μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις με τη χρήση των μαθηματικών μεθόδων, κείρια ζητήματα του χριστιανικού δόγματος, τα οποία εν μέρει άπτονται και της φιλοσοφικής προβληματικής. Κεντρική θέση ανάμεσά τους κατέχει το δόγμα περί της Αγίας Τριάδος, όπου με λιτό τρόπο αποδεικνύει ότι η μοναδικότητα της Θείας ουσίας και η τριαδικότητα των υποστάσεων της δεν είναι κάτι το αντιφατικό.

Χρ. Τερέζης

Λασσάλ (Lassalle), Φερντινάντ (1825-1864). Γερμανός φιλόσοφος, πολιτικός συγγραφέας και κορυφαίος εκπρόσωπος του γερμανικού εργατικού κινήματος. Σπούδασε φιλολογία, ιστορία και φιλοσοφία, αρχικά στο Μπρεσλάου και κατόπιν στο Βερολίνο, όπου γνώρισε τη φιλοσοφία του Χέγκελ*, η οποία έμελλε να επηρεάσει βαθιά την πνευματική του συγκρότηση. Το 1845 πήγε στο Παρίσι για προκαταρκτική μελέτη της διδακτορικής διατριβής του με θέμα *Η φιλοσοφία του Ηράκλειτου του Σκοτεινού από την Εφεσο* (Die Philosophie des Herakleitos des Dunklen von Ephesos, που θα ολοκληρωθεί και θα δημοσιευτεί σε 2 τόμους το 1858). Το 1848, πήρε μέρος στην επανάσταση (1848-1849) ως ένας από τους ηγέτες του επαναστατικού δημοκρατικού κινήματος στο Ντύσελντορφ. Το 1849 συνεργάστηκε στη "Νέα Εφημερίδα της Ρηνανίας" (Neue Rheinische Zeitung) που διηύθυνε ο Καρλ Μαρξ*. Η πολιτική δράση του είχε ως συνέπεια να περάσει από δύο δίκες και να καταδικαστεί σε έξι χρόνια φυλάκιση για ανατρεπτική προπαγάνδα. Το 1859, στο Βερολίνο, δημοσιεύει την τραγωδία *Φραντς φον Ζικινγκεν* (Franz von Sickingen), όπου εξάγει τον ρόλο της προσωπικότητας στην ιστορία, που τον θεωρεί αποφασιστικό. Τον επόμενο χρόνο κυκλοφορεί μια σημαντική πραγματεία φιλοσοφίας του δικαίου, *Το σύστημα των κεκτημένων δικαιωμάτων* (Das System der erworbenen Rechte), που υιοθετεί την χεγκελιανή αντίληψη περί δικαίου ως ιστορικού φαινομένου, προεκτείνοντας την κριτική στη σύγχρονή του εποχή και συνάγοντας επαναστατικά συμπεράσματα. Το 1862 εκπονεί ένα πολιτικό πρόγραμμα που τον οδηγεί στη ρήξη με τον Μαρξ, ο οποίος καταλογίζει στον Λασσάλ ότι υποστηρίζει έναν σοσιαλισμό ου-

Λαφάργκ

τοπικό που δεν βασίζεται στις πραγματικές ταξικές σχέσεις. Μπρος στην ανικανότητα των πρώσων προοδευτικών φιλελεύθερων, ο Λασσάλ στρέφεται προς τις σοσιαλίζουσες εργατικές οργανώσεις με σκοπό να ιδρύσει ένα ανεξάρτητο εργατικό κόμμα, για το οποίο και συνέταξε ένα πρόγραμμα γνωστό με το όνομα *Ανοιχτή επιστολή σε απάντηση στην Κεντρική επιτροπή της Λιψίας* (1863), που πρότεινε ως άμεσους στόχους την καθολική ψηφοφορία κι ένα σύστημα εργατικών συνεταιρισμών, παραγωγικών και καταναλωτικών, χρηματοδοτούμενων από το κράτος. Το σχέδιο πραγματοποιήθηκε τον Μάιο του 1863 με τη συγκρότηση της "Εθνικής Ένωσης των Γερμανών Εργατών", της οποίας ο Λασσάλ υπήρξε ο πρώτος πρόεδρος και η οποία αποτέλεσε το έμβρυο του γερμανικού σοσιαλδημοκρατικού κόμματος. Από δω και μπρος ο Λασσάλ ακολουθεί μια πολιτική προσέγγισης με τον Βίσμαρκ και το συντηρητικό κόμμα. Βασική επιδίωξή του είναι να σπάσει τον "μπρούτζινο νόμο των μισθών", σύμφωνα με τον οποίο, στο καπιταλιστικό σύστημα, ο εργαζόμενος δεν θα πετύχει ποτέ να ξεπεράσει τον ελάχιστο μισθό συντήρησης. Ο Λασσάλ σκοτώθηκε κοντά στη Γενεύη σε μονομαχία με τον αρραβωνιαστικό της γυναίκας που αγάπησε με πάθος. Ήταν μόλις 39 χρόνων.

Βιβλιογρ.: Gustav Mayer, *Bismarck und Lassalle* (1928).- Ed. Bernstein, *Ferdinand Lassalle und seine Bedeutung für die Arbeiterklasse* (2η έκδ. 1919).- του ίδιου, *Ferdinand Lassalle in der Geschichte der Sozialdemokratie* (1919).

Γιάν. Κρητικός

Λαφάργκ (Lafargue), Πωλ (1842-1911). Θεωρητικός και αγωνιστής του γαλλικού και διεθνούς εργατικού κινήματος, μαθητής του Μαρξ* και του Ένγκελς*. Ασχολήθηκε με προβλήματα της φιλοσοφίας, της πολιτικής οικονομίας, της ιστορίας της θρησκείας και της ηθικής, της λογοτεχνίας και της γλωσσολογίας. Ο Λένιν τον θεωρούσε ως έναν από τους πιο ταλαντούχους προπαγανδιστές του μαρξισμού. Μέλος της 1ης Εργατικής Διεθνούς το 1866, πήρε ενεργό μέρος στην Κομμούνια του Παρισιού. Μαζί με τον Ζυλ Γκεντ (Guesde) μήπκε επικεφαλής του γαλλικού εργατικού κόμματος. Ο Λαφάργκ πολέμησε με μεγάλη πειστική δύναμη τα επικρατέστερα ρεύματα της αστικής κοινωνιολογίας, τον οργανικισμό*, τον ψυχολογισμό*, τον κοινωνικό δαρβινισμό* κ.λπ., καθώς και τη θεωρία της "ειρηνικής ενσωμάτωσης" του καπιταλισμού στον σοσιαλισμό, και α-

ντιτάχθηκε στις απόπειρες των "αναθεωρητιστών" να κάμουν μια "σύνθεση" μαρξισμού* και καντιανισμού* και να "συμφιλιώσουν" τον υλισμό* με τον ιδεαλισμό*. Σ' ένα θεμελιώδες φιλοσοφικό έργο, *Ο οικονομικός ντετερμινισμός του Καρλ Μαρξ*, ο Λαφάργκ τονίζει τον αντικειμενικό χαρακτήρα των ιστορικών νόμων και κατέδειξε τον δεσμό ανάμεσα στην οικονομία και στα φαινόμενα του εποικοδομήματος. Στο βιβλίο του *Το πρόβλημα της γνώσης*, αναιρεί τον αγνωστικισμό*. Στα αντιθρησκευτικά του φυλλάδια, αποκαλύπτει τον ρόλο της θρησκείας ως στηρίγματος του καπιταλισμού. Κυριότερα έργα του: *La propriété, origine et évolution* (1895).- *Le droit à la paresse. Réfutation du droit au travail de 1848* (1883).- *Le déterminisme économique de Karl Marx* (1909).- *Le problème de la connaissance* (1910).- *La langue française avant et après la Révolution* (1894).

Γιάν. Κρητικός

"**Λάχης**" του Πλάτωνα. Πρώιμος πλατωνικός διάλογος, από τους ονομαζόμενους σωκρατικούς. Τα πρόσωπα που παίρνουν μέρος είναι πολλά: ο Λυσίμαχος και ο Μελησίας, που προέρχονται από γνωστές αθηναϊκές οικογένειες, οι νεαροί γιοι τους, που είναι σχεδόν βωβά πρόσωπα, ο Σωκράτης* και οι στρατηγοί Νικίας και Λάχης.

Από το ερώτημα, αν η οπλομαχητική τέχνη είναι ωφέλιμη στην αγωγή των νέων, περνούν στο κύριο θέμα του διαλόγου, που είναι ο ορισμός της ανδρείας. Δίδονται αλληπάλληλοι ορισμοί, αλλά κανένας δεν κρίνεται ικανοποιητικός, και στο τέλος οι συνομιλητές συμφωνούν με την κάπως ειρωνική πρόταση του Σωκράτη, να αναζητήσουν κάποιον άνθρωπο ικανό, που θα τους βγάλει από την άγνοιά τους και θα τους διδάξει τι είναι η ανδρεία (βλ. λ. Πλάτων).

Γραμμ. Αλατζόγλου - Θέμελι

Λβοφ - Βαρσοβίας σχολή. Πρόκειται για την ισχυρότατη ομάδα φιλοσόφων, μαθηματικών και θεωρητικών της λογικής, που έζησαν και έδρασαν κυρίως μεταξύ των δύο παγκοσμίων πολέμων στην Πολωνία, στο Λβοφ και στη Βαρσοβία. Ιδρυτής της υπήρξε ο Κ. Τβαρντόφσκι*, που ξεκίνησε τις λογικομεθοδολογικές έρευνες στην Πολωνία, και μέλη της οι Λουκασέβιτς*, Σ. Λεσνέφσκι*, Τάρσκι*, Κονταρμπίνσκι, Αϊντουκέβιτς*, Λ. Χβίστεκ, Τ. Τσεζόφσκι, Ζ. Ζαβίρσκι, Β. Τατάρκεβιτς κ.ά. Βασικοί στόχοι της ομάδας (σχολής) ήταν η μέσω της λο-

γικής ανάλυσης της γλώσσας προσέγγιση των φιλοσοφικών και επιστημονικών ερευνών, έτσι ώστε οι έννοιες, ιδιαίτερα της φιλοσοφίας, να καταστούν ακριβείς και μονοσήμαντα καθορισμένες. Ο στόχος αυτός θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως στόχος επιστημονικοποίησης της φιλοσοφίας προς την κατεύθυνση της εξαφάνισης των ανορθολογικών (ιρρασιοναλιστικών) στοιχείων και τάσεων στο εσωτερικό της. Στα πλαίσια αυτά, ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε η συμβολή της σχολής στην αλματώδη ανάπτυξη της μαθηματικής λογικής*, της θεωρίας των συνόλων, της τροπικής λογικής*, της πλειοτιμής λογικής*, της μεταλογικής* και μεθοδολογικής έρευνας. Πιο συγκεκριμένα, και σε σχέση με τη μεταλογική και μεθοδολογική έρευνα που διενήργησαν, σημαντική υπήρξε η συμβολή της σχολής στη διαμόρφωση της θεωρίας της επαγωγής* στην επεξεργασία της αξιωματικής* μεθόδου, στην προώθηση της θεωρίας των πιθανοτήτων* και στην ανάλυση της κατασκευής και λειτουργίας της επιστημονικής θεωρίας. Σε επίπεδο φιλοσοφικών θέσεων οι απόψεις των εκπροσώπων της σχολής διέφεραν αισθητά. Μπορεί να διακρίνει κανείς στα πλαίσια αυτά τάσεις υλιστικές (Κοταρμπίνσκι, Λεσνέφσκι, Ζαβίρσκι), θετικιστικές (πρώιμος Αϊντουκέβιτς), νεοθωμικές (Λουκασέβιτς) καθώς και τάσεις φαινομεναλιστικές ή συμβασιοκρατικές (κονβενσιοναλιστικές). Η σχολή διαλύθηκε μετά την κατάληψη της Πολωνίας από τον Χίτλερ το 1939. Ορισμένα μέλη της σκοτώθηκαν και άλλα κατέφυγαν στο εξωτερικό, όπως ο περιφημος Τάρσκι, ο οποίος απετέλεσε ένα από τα εξέχοντα στελέχη της γενιάς που με επίκεντρο τις ΗΠΑ οδήγησε σε μια άνευ προηγουμένου άνθιση της μαθηματικής λογικής.

Διον. Αναπολιτάνος

Λε Νταντέκ (Le Dantec) Ευτύχιος. Γάλλος βιολόγος και φιλόσοφος (1869-1917), θεμελιωτής της αρχής της "λειτουργικής αφομοίωσης". Οπαδός του Λαμαρκισμού και της δαρβινικής θεωρίας της εξέλιξης, οδηγήθηκε στο συμπέρασμα ότι σε κάθε ζωντανό οργανισμό ως παράγοντες δημιουργίας και εξέλιξης συνυπολογίζονται οι κληρονομικές καταβολές, η φυσική επιλογή και η περιβαλλοντική επίδραση, που δραστηριοποιεί την προσαρμοστική ικανότητα του οργανισμού. Κύρια έργα του: *Νέα θεωρία περί ζωής*, *Σεξουαλικότητα*, *Ο Εγωισμός βάση της κοινωνίας*.

Παναγ. Πάκος

Λεβί (Levy) Μπερνάρ - Ανρί (γεν. 1949). Γάλλος φιλόσοφος του ρεύματος των "νέων φιλοσόφων". Ερμηνεύει πεσιμιστικά την κοινωνική ζωή, κύριο γνώρισμα της οποίας θεωρεί την "παθολογία της εξουσίας". Έργα του: *La barbarie à visage humain*, Paris, 1977.- *Le testament de Dieu*, Paris, 1979.- *Questions de principe*, Paris, 1983.

Δ. Π.

Λεβί - Στρως (Lévy - Strausse) Κλωντ (1908 -). Γάλλος κοινωνικός ανθρωπολόγος, που έγινε γνωστός από τις εκτεταμένες μελέτες του πάνω στους ινδιάνους της Αμερικής. Παράλληλα, είναι ο κύριος εκπρόσωπος του στρουκτουραλισμού (δομισμού*), που εισήγαγε μαζί με τον ρώσο φορμαλιστή γλωσσολόγο Ρομάν Γιάκομπσον*, όταν ο τελευταίος έφτασε στις ΗΠΑ, όπου ήδη βρισκόταν ο Λεβί-Στρως. Με το πρώτο του βιβλίο *Οι στοιχειώδεις δομές της συγγένειας* (1949), προσανατολίζει την ανθρωπολογική έρευνα προς τον στρουκτουραλισμό αλλά και την έρευνα των συγγενικών δεσμών ως κύριο παράγοντα οργάνωσης των παραδοσιακών κοινωνιών. Με το έργο του *Δομική ανθρωπολογία* (1958) συμπληρώνει τα θεωρητικά εργαλεία που θα αλλάξουν τις ανθρωπολογικές κατευθύνσεις. Ένα μεγάλο μέρος του έργου του είναι αφιερωμένο στους μύθους των αμερικανοϊνδιάνων: τα καλούμενα μεγάλα μυθολογικά βιβλία του όπως *Το ωμό και το ψημένο* (1964), *Από το μέλι στις στάχτες* (1968), *Η καταγωγή των τρόπων στο τραπέζι* (1968), *Ο γυμνός άνθρωπος* (1971), και τα καλούμενα μικρά μυθολογικά, όπως *Η οδός των μασκών*, *Η ζηλιάρα κεραμοουργός* και το πλέον πρόσφατο *Ιστορία Λυγκός* (1991), ένα βιβλίο το οποίο χαιρέτισε με τον δικό του τρόπο την επέτειο της ανακάλυψης της Αμερικής, αφού ο συγγραφέας του δείχνει σ' αυτό τη ριζική διαφορά με την οποία αντιμετώπισαν οι Λευκοί κατακτητές του Ινδιάνους αφ' ενός και την υποδοχή των τελευταίων αφ' ετέρου. Ο Λεβί-Στρως ανατρέχει πάλι στους κοσμικούς μύθους των Ινδιάνων και υποστηρίζει πως η άφιξη των Λευκών ήταν σημειωμένη εκ των προτέρων, μια και η ύπαρξη και μόνο των Ινδιάνων σήμαινε γι' αυτούς πως υπήρχαν και μη-Ινδιάνοι, μέσα από τα δομικά αντιθετικά σχήματα που διέπουν τη μυθολογία. Εδώ τοποθετείται και το πρόβλημα που επανειλημμένα εξέτασε ο γάλλος ανθρωπολόγος: την έννοια του "διδύμου" και το αδύνατο της διδυμότητας λόγω

"Λεβιάθαν"

του άμεσου διαχωρισμού τους από τη στιγμή της γέννησής τους. Έτσι, το όμοιο δημιουργεί πάντα το άλλο. Οι δυαδικές σχέσεις (χαρακτηριστικό του δομισμού) αποτέλεσαν πάντοτε τον κεντρικό άξονα προσέγγισης των μύθων: λύγκας και κογιότ, νερό και φωτιά, κ.λπ. Στόχος του Λεβί-Στρως υπήρξε, μέσα από όλο το έργο του, η επανένταξη στην παγκόσμια πολιτιστική κληρονομιά της τεράστιας προφορικής λογοτεχνίας και μυθολογίας. Άλλα έργα του: *Θλιβεροί τροπικοί* (1955, ελλ. μτφρ. εκδ. Χατζηνικολή, 1979), *Άγρια σκέψη* (1962, ελλ. μτφρ. εκδ. Παπαζήση, 1977), *Ο τοτεμισμός σήμερα* (1962, ελλ. μτφρ. εκδ. Ράππας, 1972) κ.ά.
Δημ. Τσατσούλης

"Λεβιάθαν, ή το περιεχόμενο, η μορφή και η εξουσία μιας πολιτείας εκκλησιαστικής και πολιτικής" ("Leviathan, or the matter, form and power of a commonwealth ecclesiastical and civil"). Βασικό φιλοσοφικο-πολιτειολογικό έργο του Χομπς*, η ονομασία του οποίου προέρχεται από το ομώνυμο τέρας της βεβραϊκής μυθολογίας. Αρχικά δημοσιεύθηκε στην αγγλική (Λονδίνο, 1651) και στη συνέχεια στη λατινική (Άμστερνταμ, 1668). Εδώ ο φιλόσοφος διαπραγματεύεται θεμελιώδη προβλήματα της γνωσιολογίας, της ψυχολογίας, της πολιτικής φιλοσοφίας και διατυπώνει την περί σημείων αντίληψή του. Αναπτύσσει την υλιστική - αισθησιοκρατική παράδοση συνδυάζοντάς την με στοιχεία μηχανιστικού ορθολογισμού* (βλ. την περί ανάλυσης και σύνθεσης θεωρία του). Θεωρεί τον άνθρωπο από τη φύση του ον ξένο προς την κοινωνία και ιδιοτελές, γεγονός που τον ωθεί να βλέπει τη "φυσική κατάσταση" των ανθρώπων ως "πόλεμο όλων εναντίον όλων". Για να επιτευχθεί ειρήνη και ασφάλεια, οι άνθρωποι συνάπτουν -κατά τον Χομπς- συμβόλαιο, με το οποίο εκχωρούν τα δικαιώματά τους στην πολιτεία. Η τελευταία συνιστά τον φορέα του συνολικού δικαίου* και της συνολικής βούλησης*, τον προστάτη της ιδιωτικής ιδιοκτησίας*. Ο φιλόσοφος τάσσεται υπέρ της απόλυτης κυριαρχίας του κράτους*, εκφράζοντας μάλιστα την προτίμησή του για τη μοναρχική πολιτεία, στην οποία κυβερνά ο λαός μέσω του μονάρχη. Επιχειρεί αλληγορική ερμηνεία της Αγίας Γραφής, τάσσεται κατά των θεοκρατικών αξιώσεων της εκκλησίας, αλλά θεωρεί τη θρησκεία απαραίτητο όργανο τιθάσευσης του λαού από την πολιτεία. Καλεί τους πολίτες, εφ' όσον έχει πραγματοποιηθεί η επα-

νάσταση, να υποταχθούν στη νέα εξουσία. Η έκδοση του έργου προκάλεσε έντονες αντιδράσεις της φεουδαρχικής αριστοκρατίας. Μετά την παλινόρθωση των Στιούαρτς, στη λατινική έκδοση του έργου, ο Χομπς αφαίρεσε το ριζοσπαστικό για την εποχή επίλογο, άμβλυνε τις αντιεκκλησιαστικές του θέσεις και στη θέση του όρου *commonwealth* (που μπορεί να εκληφθεί ως δημοκρατία) έβαλε τους όρους: *civitas* (κράτος) και *monarchia* (μοναρχία). Ελλην. μετάφρ. Αχ. Βαγενά, εκδ. Αναγνωστίδη [χ.χ.].

Δ. Π.

Λεβίν Κ. (1890-1947). Ψυχολόγος, Γερμανός στην καταγωγή, αλλά ανέπτυξε την επιστημονική του δραστηριότητα στις ΗΠΑ, στις οποίες μετέβη μετά την άνοδο του ναζισμού στη Γερμανία. Το 1914, γίνεται διδάκτορας στο πανεπιστήμιο του Βερολίνου και συνεργάζεται με συναδέλφους του οι οποίοι πρόσκεινται στη μορφολογική κατεύθυνση. Όπως και οι ψυχολόγοι της θεωρίας της Gestalt - ψυχολογίας*, ερευνά μέσα από το πρίσμα του ψυχοφυσικού παραλληλισμού τη σχέση ανάμεσα στο περιβάλλον και τις ψυχικές διαδικασίες. Σε διαφορά με αυτούς ο Κ. Λεβίν επικεντρώνει το ενδιαφέρον του στη δομή των κινήτρων και των αναγκών του ατόμου σε σχέση με τις δομές που το περιβάλλουν. Το σύνολο των παραγόντων οι οποίοι επιδρούν στο υποκείμενο στη δεδομένη χρονική στιγμή, διαμορφώνοντας μαζί με το άτομο ένα ιδιόμορφο πεδίο δραστηριότητας και συμπεριφοράς, ο Κ. Λεβίν το ονόμασε "ζωτικό πεδίο". Το υποκείμενο, δρώντας στα πλαίσια του πεδίου, εκδηλώνει, αναπτύσσει και αναμορφώνει τις ανάγκες του, οι οποίες παίρνουν τη μορφή δυναμικών τάσεων προς εκπλήρωση. Οι δυναμικές αυτές τάσεις σε σχέση με το ζωτικό πεδίο διαμορφώνουν το ψυχολογικό πεδίο το οποίο εμφανίζεται κάθε στιγμή που εκδηλώνεται σχέση του υποκειμένου με το ζωτικό πεδίο. Έτσι περιβάλλον και άτομο βρίσκονται σε μια διαρκή δυναμική σχέση, όπου τα στοιχεία που απαρτίζουν το περιβάλλον εμφανίζονται απέναντι στο υποκείμενο ως στοιχείο εκπλήρωσης των δυναμικών του αναγκών. Από την άλλη, το υποκείμενο προβάλλει απέναντι στο περιβάλλον όχι ως παθητικό στοιχείο αλλά αντίθετα, μέσα από την πραγμάτωση των αναγκών και των στόχων του, μεταβάλλει το περιβάλλον του δημιουργώντας νέα πεδία. Τη σχέση ατόμου - πεδίου ο

Κ. Λεβίν την εξέφρασε και με "γεωμετρικούς" όρους στο "τοπολογικό μοντέλο", όπου με μορφή διανυσμάτων και ορίων υποδεικνύεται η κίνηση του υποκειμένου στο πεδίο. Τις απόψεις του αυτές τις ανέπτυξε στις πειραματικές του έρευνες οι οποίες πήραν μορφή επιστημονικού προγράμματος. Από την ανάλυση της δυναμικής σχέσης υποκειμένου - δομής ο Κ. Λεβίν μεταφέρει την προβληματική και την έρευνά του στην ανάλυση της ομάδας. Οι απόψεις του για την ομάδα βρήκαν την έκφρασή τους στη θεωρία της δυναμικής της ομάδας. Κατ' αυτόν, η ομάδα είναι ένα ιδιόμορφο πεδίο, μια δομή, τα στοιχεία της οποίας είναι οι ίδιοι οι άνθρωποι, οι οποίοι στα πλαίσια της ομάδας σχετίζονται και αλληλεπιδρούν διαμορφώνοντας μια δυναμική η οποία υπερβαίνει το άθροισμα των ατομικών συμπεριφορών. Οι έρευνές του σχετικά με τη δυναμική των ομάδων ανέδειξαν σημαντικά ζητήματα τόσο στη θεωρία όσο και στην εφαρμογή, ιδιαίτερα στον χώρο της κλινικής ψυχολογίας και της ψυχοθεραπείας, όπου οι ιδέες του κυριαρχούν μέχρι σήμερα. Έργα του: *Die psychische Tätigkeit der hemmung on Willensvorganen und das grundgesetz der assoziation*, "Zeitschrift für psychologie", 1917.- *Dynamic theory of personality*, N.Y., 1935.- *Principles of topological psychology*, N.Y., 1936.- *Resolving social conflicts*, N.Y., 1948.

Βιβλιογρ.: Rudenstam K. E., *Experiential groups in theory and practice*, 1982.- Μ. Γ. Γιαροσέφσκι, *Η Ψυχολογία στον ΧΧ αιώνα*, Μόσχα, 1983.

Εύγγ. Μανουράς

Λέβιτ (Lowith) Καρλ (1897-1973). Γερμανός φιλόσοφος με έντονες φαινομενολογικές, ανθρωπολογικές και υπαρξιστικές επιδράσεις. Έργα του: *Sämtliche Schriften*, Bde 1-9, Stuttgart, 1981.- *Από τον Χέγκελ στον Νίτσε. Το επαναστατικό ρήγμα στη σκέψη του 19ου αι.*, τομ. 1-2, Γνώση, Αθήνα.- *Το νόημα της ιστορίας*, Γνώση, Αθήνα, 1985.

Δ. Π.

Λεβύ - Μπρυλ (Lévy - Bruhl Lycien). Γάλλος κοινωνιολόγος, φιλόσοφος και ψυχολόγος. Γεννήθηκε το 1857 και πέθανε το 1939 στο Παρίσι. Στην αρχή ασχολήθηκε με τη φιλοσοφία και δίδαξε ιστορία της φιλοσοφίας στο πανεπιστήμιο της Σορβόνης. Ασχολήθηκε ιδιαίτερα με την ηθική, προτάσσοντας έναν κοινωνιολογικό σχετικισμό και μιλώντας για μια "επιστήμη

των ηθών". Γνωστά έργα του αυτής της πρώτης περιόδου είναι *Η ιδέα της ευθύνης* (1884), *Η Γερμανία από την εποχή του Leibniz* (1896), *Η φιλοσοφία του Γιακόμπι* (1894), *Η φιλοσοφία του Αυγούστου Κοντ*, *Η ηθική και η επιστήμη των ηθών* (1902). Ήταν θετικιστής και επρόσκειτο στην κοινωνιολογική σχολή του Ντυρκαίμ*. Στη συνέχεια έγινε ιδιαίτερα γνωστός για τις έρευνες πάνω στην ηθική, διανοητική και θρησκευτική ζωή των πρωτόγονων ανθρώπων και κυρίως για τη θεωρία του της "προλογικής σκέψης". Ο Lévy - Bruhl επικρίνει τις απόψεις του Taylor και άλλων οπαδών της εξελικτικής θεωρίας που θεωρούσαν ότι ο πρωτόγονος άνθρωπος σκεφτόταν το ίδιο λογικά όπως και ο σύγχρονος ("ο φιλοσοφών πρωτόγονος άνθρωπος"). Αντίθετα, υποστήριζε ότι στις "κατώτατες κοινωνίες" επικρατούν οι "συλλογικές παραστάσεις", κάτι εντελώς διαφορετικό από τη νοητική δραστηριότητα των πολιτισμένων κοινωνιών. Στις πρωτόγονες κοινωνίες διακρίνει ένα είδος σκέψης που το ονομάζει "προ-λογική σκέψη". Αυτή δεν βασίζεται στους νόμους της λογικής –στον νόμο της ταυτότητας και της αντίφασης– αλλά στον νόμο της "συμμετοχής". Για τον πρωτόγονο άνθρωπο ένα αντικείμενο της νόησης μπορεί να είναι το ίδιο και ταυτόχρονα κάποιο άλλο, να βρίσκεται ταυτόχρονα σε διαφορετικά σημεία, ενώ οι ιδιότητες της εικόνας ταυτίζονται μ' αυτές του πρωτότυπου κ.λπ. Επιπλέον το μοντέλο της προλογικής σκέψης χαρακτηρίζει και τον σύγχρονο άνθρωπο (κυρίως στους τομείς της θρησκείας και της ηθικής). Αυτές οι απόψεις του για την ψυχοσύνθεση των πρωτόγονων και την προλογική δομή της εμπειρίας* και της εποπτείας θα προκαλέσουν πολλές συζητήσεις και θα επιδράσουν στη θεωρία των "αρχέτυπων του ασυνειδήτου" του C. Jung*. Έντονη κριτική θα τους ασκηθεί αργότερα από τον Κ. Λεβύ-Στρος*. Γνωστά έργα του Lévy - Bruhl είναι: *Νοητικές λειτουργίες στις κατώτερες κοινωνίες* (1910), *La mentalité primitive* (1922), *La Mythologie primitive* (1935) και *Η μυστική εμπειρία και τα σύμβολα των πρωτογόνων* (1938).

Αθαν. Κοκολόγος

Λεγκισμός, βλ. *νομοκανονική σχολή στην Κίνα*

Λεϊθνίτιος, βλ. *Λάιμπνιτς*

Λειτουργία (φιλοσ.). Πρόκειται για όρο που εκ-

Λειτουργία

φράζει σχέση ή εξάρτηση μεταξύ δύο ή περισσότερων αντικειμένων, έτσι ώστε οποιαδήποτε αλλαγή σε κάποιο απ' αυτά να οδηγεί σε αλλαγή στο άλλο ή στα άλλα. Επίσης χρησιμοποιείται για να εκφράσει αντίστοιχη τέτοια σχέση μεταξύ των μερών του ίδιου αντικειμένου ή μεταξύ ομάδων αντικειμένων.

Η λειτουργία είναι δυνατόν να αποτελέσει αντικείμενο μελέτης είτε ως σχέση καθ' εαυτήν είτε ως σχέση μέσω της οποίας παρατηρούνται, ταξινομούνται και μελετώνται οι συνέπειες των αλλαγών του πρώτου μέλους της σχέσης στο δεύτερο ή στα υπόλοιπα μέλη της σχέσης. Στην πρώτη περίπτωση, στην οποία είναι δυνατόν να χρησιμοποιήσουμε τον όρο "λειτουργική διαδικασία", το ενδιαφέρον μας είναι εστιασμένο στη μελέτη των αμοιβαίων (λειτουργικών) συνδέσεων των διαφόρων μερών στα πλαίσια ενός όλου. Στη δεύτερη, για την οποία ο κατάλληλος όρος είναι "λειτουργικότητα", το ενδιαφέρον μας εξαντλείται στη μελέτη του φάσματος των συνεπειών δεδομένης της λειτουργικής διαδικασίας.

Ιστορικά, η έννοια της λειτουργίας οφείλεται στον Λάιμπνιτς*. Αυτός την εισήγαγε και έκτοτε η χρήση της επεκτάθηκε από τη φιλοσοφία σε όλους τους τομείς του επιστητού. Ο Κασσίρερ* θεώρησε ότι, από πλευράς θεωρίας της γνώσης, αυτό που είναι περισσότερο ενδιαφέρον και προς το οποίο οφείλει να κινείται η διαδικασία της γνώσης, είναι όχι η αναζήτηση και μελέτη της ουσίας (substance) μεμονωμένων αντικειμένων, αλλά η αναζήτηση και μελέτη των αμοιβαίων σχέσεων και λειτουργικών εξαρτήσεων οι οποίες, ως νομοτελειακά καθορισμένες, οδηγούν μελετώμενες στη γνώση της λειτουργικής μετάβασης από το Α στο Β, με το οποίο το Α λειτουργικά σχετίζεται. Μια γενική μελέτη των λειτουργικών καθώς και των δομικών, γενετικών κ.ά. σχέσεων συνδέεται αναγκαστικά με μια πολύ ευρύτερη ερμηνεία της συνήθους αιτιοκρατίας*. Έτσι μια σειρά προβλημάτων, ιδιαίτερα στις βιολογικές και κοινωνικές επιστήμες, συνδέονται με τη μελέτη μηχανισμών λειτουργικού χαρακτήρα. Η εύρεση τέτοιων μηχανισμών δεν οδηγεί και ούτε ταυτίζεται αναγκαστικά με την εύρεση πολύ γενικών νόμων. Η εμφάνιση ενός γεγονότος μπορεί να καθορίζεται όχι από έναν πανίσχυρο νόμο, αλλά από έναν πολύπλοκο συνδυασμό λειτουργιών, που, ενεργοποιούμενες κατάλληλα από τις αρχικές συνθήκες, οδηγούν στη συγκεκριμένη εμφάνιση. Στα μαθη-

ματικά, η έννοια της λειτουργίας ταυτίζεται με αυτήν της συνάρτησης.

Διον. Αναπολιτάνος

Λειτουργία στην κοινωνιολογία (function). Έννοια - κλειδί της δομολειτουργικής ανάλυσης* και της λειτουργικής σχολής*. Ο Ε. Ντυρκαίμ*, συσχετίζοντας τις αναλογίες των λειτουργιών που επιτελεί ένας οργανισμός, προκειμένου να υπάρχει ως ζων οργανισμός, με τις λειτουργίες που επιτελεί ένας κοινωνικός οργανισμός, τόνισε ότι "η λειτουργία εκφράζει τη σχέση που υπάρχει μεταξύ αναγκών και της προσπάθειας για ικανοποίησή τους". Μέσα από τις λειτουργίες ενός κοινωνικού θεσμού* εκπληρώνονται οι βασικές κοινωνικές ανάγκες, έτσι ώστε να θεμελιώνεται αυτό που στην κοινωνιολογία ονομάζεται "λειτουργική ενοποίηση" ή "κοινωνική συνοχή" ή αυτό που ο Ντυρκαίμ στον *Κοινωνικό Καταμερισμό της Εργασίας* αποκάλεσε "οργανική αλληλεγγύη".

Υπό το πρίσμα των λειτουργικών θεωρήσεων, ο όρος "λειτουργία" αναφέρεται στις συνέπειες που έχει μια ιδιαίτερη πλευρά ενός θεσμού για το ίδιο το σύστημα ή για κάποιο μέρος του. Η λειτουργία, λόγου χάρη, της κυβέρνησης εξασφαλίζει την οικονομική ανάπτυξη.

Ο Ρ. Κ. Μέρτον* διέκρινε τις λειτουργίες σε εκδηλές και λανθάνουσες, τονίζοντας τη σημασία που πρέπει ν' αποδίδεται στις αθέατες πλευρές των φαινομένων. Εκδηλές (manifest functions) είναι οι φανερές σε όλους, οι ηθελημένες και σκόπιμες. Λανθάνουσες (latent functions) είναι οι ασυνειδητες και αθέλητες λειτουργίες που, ωστόσο, παράγουν σημαντικά αποτελέσματα. Λόγου χάρη, η έκδηλη λειτουργία ενός αντιτρομοκρατικού νόμου είναι η καταστολή της τρομοκρατίας, ενώ η λανθάνουσα μπορεί να είναι η καλύτερη και αποτελεσματικότερη οργάνωση της τρομοκρατικής δράσης. Ο Μέρτον εισήγαγε επίσης την έννοια της "δυσλειτουργίας", για να δηλώσει τις αρνητικές συνέπειες ορισμένων μορφών κοινωνικής δράσης και, τέλος, την έννοια των "λειτουργικών υποκαταστάτων", για να περιγράψει τη δυνατότητα επίτευξης του ίδιου κοινωνικά αναγνωρισμένου σκοπού μ' έναν εναλλακτικό τρόπο δράσης που θα επιφέρει το ίδιο περίπου αποτέλεσμα.

Βιβλιογρ.: Δ. Γ. Τσαούσης, *Η Κοινωνία του Ανθρώπου*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1983.- Π. Μπέργκερ, *Πρόσκληση στην Κοινωνιολογία*, μτφρ. Ε. Τσελέπογλου, εκδ. Μπουκουμάνη, Αθήνα, 1985.

Θαν. Α. Βασιλείου

Λειτουργική σχολή. Λειτουργική θεωρία, λειτουργισμός (functionalism). Υπήρξε ο επικρατέστερος θεωρητικός προσανατολισμός της αμερικανικής κοινωνιολογίας μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο μέχρι τη δεκαετία του 1960. Οι σπουδαιότεροι εκφραστές της σχολής είναι οι Τ. Πάρσονς*, Ρ. Κ. Μέρτον*, Ρόμπερτ και Έλεν Λυντ, Ου. Ουώρνερ, Ρ. Ουίλιαμς, Κ. Ντέηβις, Ου. Μουρ, Ν. Σμέλσερ και, στη δεκαετία του 1980, οι νεολειτουργιστές Τζέφρυ Αλεξάντερ και Πωλ Κόλομ. Οι ρίζες, ωστόσο, του λειτουργισμού βρίσκονται στους ιδρυτές της κοινωνιολογίας. Και τούτο, γιατί τα ζητήματα της κοινωνικής ευταξίας του Α. Κοντ*, της κοινωνίας και των λειτουργιών της ως όλου του Ε. Ντυρκαίμ*, η αναλογία του βιολογικού με τον κοινωνικό οργανισμό του Χ. Σπένσερ* και της κοινωνικής ισορροπίας του Β. Παρέτο*, μορφοποιούνται γόνιμα –σε σχέση πάντοτε με τη δράση* στο σύγχρονο κοινωνικό σύστημα*– στον αμερικανικό λειτουργισμό με πρωταγωνιστές τους Πάρσονς και Μέρτον.

Πρόδρομοι του λειτουργισμού είναι οι θεμελιωτές της δομολειτουργικής ανάλυσης*: Φ. Μπόας*, Μπ. Μαλινόφσκι*, Α. Ρ. Ράντκλιφ-Μπράουν* κ.ά. Μέσα από τα έργα τους φαίνεται η επίδραση της κοινωνικής ανθρωπολογίας* στη λειτουργική σχολή. Το επίκεντρο της λειτουργικής σκέψης γίνεται η πολυσήμαντη έννοια της λειτουργίας*, που χρησιμοποιείται ως εργαλείο μελέτης των δομών* και των θεσμών*. Τα φαινόμενα δεν μπορούν να εξηγηθούν με ακρίβεια, χωρίς αναφορά στη λειτουργία που επιτελούν στο πλαίσιο ενός ευρύτερου συνόλου. Η λειτουργική ανάλυση προσπαθεί να ερμηνεύσει την επίδραση που έχει η βασική λειτουργία μιας ιδιαίτερης κοινωνικής δραστηριότητας ή θεσμού πάνω σε άλλες δραστηριότητες ή θεσμούς, αλλά και στο συνολικό σύστημα. Η αξία της συνίσταται στη θεματική ενοποίηση των αντικειμένων της κοινωνικής επιστήμης, λ.χ. της οικογένειας, της αγοράς, των τάξεων, των θρησκευτικών εκδηλώσεων, της πολιτικής κ.λπ., σ' ένα σύστημα. Η μεγάλη αλληλεξάρτηση των μερών του συστήματος το κάνει πραγματικό, εφόσον οι λειτουργίες που επιτελεί το καθένα τους είναι θεμελιώδεις για τη διατήρησή του και ενδεχομένως για την επέκτασή του.

Κάτι τέτοιο επιτυγχάνεται μέσω ενός αντίστοιχου συστήματος αξιών που γίνεται αποδεκτό από διαδικασίες κοινωνικοποίησης* και κοινωνικού ελέγχου*. Οι αξίες είναι που δίνουν στο

κοινωνικό σύστημα ένα ιδεολογικό υπόβαθρο που είναι κατευθυντικό αλλά και ρυθμιστικό όλων των δραστηριοτήτων και των επιλογών. Οι κοινωνικές συγκρούσεις αποτελούν μορφές απόκλισης* για τους λειτουργιστές ή καταστάσεις κοινωνικής παθογένειας*, με την έννοια ότι λειτουργούν ως στοιχεία απορρυθμιστικά που, όμως, έχουν ταυτόχρονα μια εγγενή τάση ενσωμάτωσης και θεσμοθέτησης μέσα στο σύστημα το οποίο διατηρείται σε κατάσταση ισορροπίας με μια "ενδογενή τάση αυτοδιατήρησης", όπως χαρακτηριστικά υποστήριξε ο Πάρσονς. Έτσι, βασική θέση του παρσονικού λειτουργισμού είναι η τάση όλων των μερών του συστήματος προς την ισορροπία –ακόμη κι όταν δεν την επιτυγχάνουν. Ο Ρ. Μέρτον αναθεωρώντας τον ευάλωτο στην κριτική παρσονικό λειτουργισμό, διέυρνε τη λειτουργική ανάλυση εισηγούμενος την αναγκαιότητα ενός σχετικού λειτουργισμού, που μελετά ταυτόχρονα και τις προσαρμογές και τις ελλείψεις ισορροπίας. Με τη διάκριση των λειτουργιών σε έκδηλες και λανθάνουσες, επέτρεψε στην κοινωνιολογία να κατανοήσει τη σημασία αρκετών δυσλειτουργιών* που είναι επιζήμιες για την κοινωνία.

Η λειτουργική θεώρηση επικρίθηκε έντονα ως ενθαρρυντική ενός κοινωνικού συντηρητισμού στον βαθμό που τονίζει την επιβίωση, την αυτοδιατήρηση και τη συνοχή των συστημάτων, αγνοώντας τις δυνάμεις της κοινωνικής αλλαγής. Ακριβώς μάλιστα επειδή στους λειτουργικούς ορίζοντες δεν προβλέπονταν μηχανισμοί που θα διέκοπταν την ομαλή λειτουργία του κοινωνικού βίου, είναι αδύνατη μια ικανοποιητική ερμηνεία της κοινωνικής αλλαγής. Προκλητικές επίσης υπήρξαν οι απόψεις ορισμένων λειτουργιστών για τα φαινόμενα της κοινωνικής ανισότητας και της φτώχειας στον βαθμό που τα παρουσίασαν ως λειτουργικά αναγκαία για την κοινωνία.

Βιβλιογρ.: George Ritzer, *Sociological theory*, Mc Graw - Hill Publishing Company, 1988, New York.- Ν. S. Timashel & G. A. Theodorson, *Ιστορία Κοινωνιολογικών Θεωριών*, μτφ. Δ. Γ. Τσαούση, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1980.- Ιωάννη Λαμπίρη - Δημάκη, *Η Κοινωνιολογία και η Μεθοδολογία της*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα, 1990.- Charles H. Anderson, *Προς μια Νέα Κοινωνιολογία*, μτφ. Ε. Κακοσαίου, επιμ.-εισαγ. Η Νικολούδης, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1986.

Θ. Α. Βασιλείου

Λειτουργικός δομισμός, βλ. *δομισμός*

Λειτουργισμός, βλ. *Λειτουργική σχολή*

Λεκέ

Λεκέ (Lequier) Ιούλιος (1814-1862). Γάλλος φιλόσοφος, θεωρητικός της επιστημολογίας* και επιστημονικής δεοντολογίας. Στο κυριότερο έργο του, *Αναζήτηση της πρωταρχικής αλήθειας*, προδιαγράφει τις αρχές του νεο-κριτικισμού, επισημαίνοντας τη διαλεκτική σχέση μεταξύ ελευθερίας* και επιστήμης*.

Παναγ. Πάκος

Λέκτορσκι Βλαντισλάβ Αλεξάντροβιτς (1932). Ρώσος φιλόσοφος, ειδικός στη θεωρία της γνωσιολογίας* και της φιλοσοφίας της επιστήμης, καθηγητής. Από το 1988 διευθυντής του περιοδικού "Βαπρόσι φιλοσοφία", μέλος του Συμβουλίου των διευθυντών της Διεθνούς Ομοσπονδίας των φιλοσοφικών εταιριών, αντιπρόεδρος της Διεθνούς ομοσπονδίας των πανεπιστημιακών. Στις εργασίες του αναπτύσσει την αντίληψη της ενεργού και κουλτουροιστορικής ανάλυσης της γνώσης. Από την άποψη αυτή, διακρίνει την υποκειμενική αντανάκλαση (που αναφέρεται στη συνείδηση του υποκειμένου) και την αντικειμενική αντανάκλαση (που αναφέρεται στις αντικειμενοποιημένες μορφές της γνώσης). Ο Λέκτορσκι εξετάζει τη θεωρία της διαδικασίας της γνώσης ως ιδιαίτερο είδος αντανάκλασης επί της γνώσης. Μεγάλο ρόλο στο σημείο αυτό παίζει η ιδέα της ύπαρξης δύο ειδών αντικειμένων: του ατόμου και των διάφορων μορφών του συλλογικού υποκειμένου, που οι μεταξύ τους σχέσεις μπορούν να μεταβάλλονται. Το τελευταίο διάστημα μελετά το πρόβλημα του ορθολογικού, διακρίνει διάφορους ιστορικούς τύπους ορθολογικότητας, συνδέοντάς την με την οικολογική σκέψη και τη συναίσθηση της αυξανόμενης σημασίας των επιστημών για τον άνθρωπο. Έργα: *Η φύση της επιστημονικής γνώσης*, Μινσκ, 1979· *Υποκειμενο, αντικείμενο, διαδικασία της γνώσης*, Μόσχα, 1980 κ.ά.

Θεοχ. Κεσσιδης

Λεμπόν (Le Bon) Γουσταύος (Nogent - le - Rotron, 1841 - Παρίσι, 1931). Γάλλος γιατρός και κοινωνιολόγος. Έγραψε τα έργα: *Ο πολιτισμός των Αράβων* (1884), *Οι πολιτισμοί των Ινδίων* (1887), τα οποία προήλθαν από τα ταξίδια του και μέσα από τα οποία συνεισέφερε πολύ στην ανθρωπολογία. Κυρίως όμως είναι γνωστός για το έργο του *Οι ψυχολογικοί νόμοι της εξέλιξης των λαών* (1894) και προπαντός για τα έργα του: *Η ψυχολογία των όχλων* (1895) και το *Πλήθος* (1895). Έγραψε επίσης

τα έργα: *Η γαλλική επανάσταση και η ψυχολογία των επαναστάσεων* (1912) και *Αφορισμοί του παροντικού χρόνου* (1913). Ο Le Bon άσκησε μεγάλη επιρροή στους ψυχολόγους και τους κοινωνιολόγους της εποχής του, μετά τον Freud*. Τα έργα του ξεχωρίζουν για την πρωτοτυπία, την ευαισθησία στην παρατήρηση, την εφευρετικότητα και τη ρηξικέλευθη σκέψη του συγγραφέα που προβάλλεται μέσα απ' αυτά. Πολλές φορές όμως διακρίνονται από αυθαιρεσίες και προκαταλήψεις. Ο Le Bon ασχολήθηκε ιδιαίτερα με ζητήματα εξουσίας και εξέτασε την επιρροή που το πλήθος ασκεί πάνω στο άτομο. Παρατήρησε πόσο εύκολα το πλήθος μπορεί να παρασυρθεί και να χειραγωγηθεί. Κατά τον Le Bon, το πλήθος μπορεί να αναδειξει αλλά και να υποσκελίσει το άτομο, μιας και είναι παντοδύναμο και παρουσιάζει δικτατορικές τάσεις. Όσον αφορά στην ανθρωπολογία, ο Le Bon ασχολήθηκε με την ταξινόμηση των ανθρώπων σε φυλές, φύλα, ανάλογα με την ευφυΐα και τις πολιτικές τους πεποιθήσεις.

Βασιλική Παπα

Λένιν (Ουλιάνοφ) Βλαντίμιρ Ιλίτς (22.4.1870, Σμπίρσκ - 21.1.1924, Γκόρκι). Ιδιοφυής στοχαστής και ηγέτης του ρωσικού και του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος. Μοναδική, μετά τους Κ. Μαρξ* και Φ. Ένγκελς*, περίπτωση βέλτιστου συνδυασμού κοινωνικο-πολιτικής, οργανωτικής-επαναστατικής δραστηριότητας και δημιουργικής χρησιμοποίησης, διάδοσης και ανάπτυξης της φιλοσοφίας και της θεωρίας του μαρξισμού*. Ως φοιτητής της νομικής συμμετείχε στο φοιτητικό κίνημα (πανεπιστήμιο Καζάν), συνελήφθη και εξορίσθηκε. Στη μαρξιστική θεωρία κατέληξε αφομοιώνοντας αρχικά το έργο των ρώσων επαναστατών - δημοκρατών, και ιδιαίτερα του Τσερνισέφσκι*. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1890 αναδεικνύεται σε ηγετική φυσιογνωμία των μαρξιστικών κύκλων της Πετρούπολης και (παρά τις εκ νέου εναντίον του διώξεις του τσαρικού καθεστώτος, 1895) ξεκινά κύκλο μελετών - αναλύσεων της ιστορικής πραγματικότητας της Ρωσίας, του κοινωνικο-οικονομικού καθεστώτος της, της ταξικής διάρθρωσής της και του ρόλου της κάθε τάξης στην επικείμενη επανάσταση, ασκώντας παράλληλα πολεμική εναντίον του ναροντικισμού* και του υποκειμενικού ιδεαλισμού*. Το 1903 (Β' συνέδριο του Ρωσικού Σοσιαλδημοκρατικού Εργατικού Κόμματος) συ-

γκροτείται υπό την ηγεσία του το κόμμα των "μπολσεβίκων", το οποίο ως θεωρητική και πρακτική τάση συμβάλλει αποφασιστικά στην ανασυγκρότηση των συνεπέστερων επαναστατικών δυνάμεων της εποχής σε αντιδιαστολή με την ολοένα εκφυλιζόμενη κυρίαρχη τάση της Β' Διεθνούς (βλ. *οικονομισμός, ηθικός σοσιαλισμός, Κάουτσκι, Μπερνστάιν*). Στα έργα της περιόδου 1901-1904 ο Λένιν θεμελιώνει την αναγκαιότητα του "κόμματος νέου τύπου", ικανού να τεκμηριώνει επιστημονικά την πρακτική του, να εισάγει την επαναστατική θεωρία στην (από τη θέση της ανίκανης να αρθεί αυθόρμητα στο θεωρητικό επίπεδο) εργατική τάξη*, να οργανώνει την επαναστατική δράση της και να γενικεύει την πείρα της. Το 1905-1907 επικεντρώνει την προσοχή του στην εξέταση της επαναστατικής κατάστασης*, της επανάστασης* και της αντεπανάστασης*, αναπτύσσοντας διαρκώς την κριτική δογματισμού και αναθεωρητισμού*. Στο κύριο δημοσιευμένο όσο ζούσε φιλοσοφικό του έργο (*Υλισμός και εμπειριοκριτικισμός*, 1908) ο Λένιν επιχειρεί μια φιλοσοφική - γνωσιολογική ανάλυση της κρίσης που εκδηλώθηκε στις φυσικές επιστήμες της εποχής και των κυρίαρχων τάσεων της αστικής φιλοσοφίας, επεξεργαζόμενος θεμελιώδεις έννοιες και κατηγορίες της μαρξιστικής φιλοσοφίας (ύλη, συνείδηση, αντανάκλαση, εμπειρία, αλήθεια, πρακτική, αιτιότητα, ελευθερία, αναγκαιότητα κ.ά.). Ανασκευάζει θεωρητικά τις απόψεις του μαχισμού* και του εμπειριοκριτικισμού*. Καταδεικνύει τη (διамεσολαβημένη, περίπλοκη, πλην όμως σε τελευταία ανάλυση υφιστάμενη στην ταξική κοινωνία) συνάφεια μεταξύ φιλοσοφικών - μεθοδολογικών απόψεων και ταξικών τοποθετήσεων. Στα έργα του για τον Μαρξ και τον μαρξισμό εξετάζει τον τελευταίο ως ιστορικό φαινόμενο καταδεικνύοντας ως θεωρητικές πηγές των βασικών ερευνητικών πεδίων του την κλασική αστική φιλοσοφία, την κλασική αστική πολιτική οικονομία και τον ουτοπικό σοσιαλισμό*. Το όλο έργο του συνιστά δημιουργική επεξεργασία του μαρξισμού βάσει των ζητημάτων που έθετε η νέα ιστορική συγκυρία και το επαναστατικό κίνημα. Έτσι, στη μελέτη του για τον ιμπεριαλισμό (1916), βασιζόμενος στο *Κεφάλαιο** του Μαρξ, επεκτείνει την έρευνα της πολιτικής οικονομίας στην εξέταση του διεθνούς κεφαλαιοκρατικού συστήματος στο μονοπωλιακό του στάδιο. Η μελέτη αυτή, μέσω της ανάδειξης της ανισο-

μέρειας της κεφαλαιοκρατικής ανάπτυξης σε παγκόσμια κλίμακα, του επιτρέπει να διακρίβώσει σημαντικές νομοτέλειες της παγκόσμιας επαναστατικής διαδικασίας και της σοσιαλιστικής επανάστασης, συνάγοντας το εφικτό της νίκης του σοσιαλισμού "αρχικά σε μερικές ή ακόμα και σε μία, χωριστά παρμένη κεφαλαιοκρατική χώρα" (*Για το σύνθημα των Ηνωμένων Πολιτειών της Ευρώπης*, 1915). Οι παραπάνω αναζητήσεις και η έντονη πολιτική δραστηριότητα του Λένιν κατά την κρίσιμη και αποφασιστικής σημασίας για την επανάσταση περίοδο του Α' Παγκόσμιου Πολέμου εδράζονται εν πολλοίς στις φιλοσοφικές μελέτες του, γνωστές ως *Φιλοσοφικά τετράδια** (δημοσιεύθηκαν το 1933), κεντρικό θέμα των οποίων είναι η διαλεκτική*. Οι μελέτες αυτές αποδεικνύουν ότι ο Λένιν ήταν ο μοναδικός μαρξιστής της εποχής του που συνέλαβε σε ορισμένο βαθμό την αναγκαιότητα κριτικής και συστηματικής αφομοίωσης της χεγκελιανής λογικής για την ανάδειξη της λογικής και μεθοδολογίας του *Κεφαλαίου* του Μαρξ. Στά περί κράτους έργα του (κυρίως στο *Κράτος και επανάσταση**, 1917) αναπτύσσει θεμελιώδεις έννοιες της κοινωνικής και πολιτικής φιλοσοφίας του μαρξισμού* (δημοκρατία*, δικτατορία του προλεταριάτου*, απονέκρωση του κράτους στην αταξική κοινωνία κ.λπ.). Ως ηγέτης της πρώτης επιτυχούς και νικηφόρας σοσιαλιστικής επανάστασης της ιστορίας, ο Λένιν θεμελιώνει θεωρητικά και εφαρμόζει πρακτικά τη στρατηγική και τακτική της σοσιαλιστικής οικοδόμησης, σε μια διαρκή κριτική και αυτοκριτική αναζήτηση. Στα τελευταία χρόνια του διείδε ορισμένες τάσεις, η μη καταπολέμηση των οποίων θα οδηγούσε σε καταστροφικές για τον σοσιαλισμό συνέπειες (γραφειοκρατία*, προσωποπαγής εξουσία, στάση ορισμένων ηγετών κ.λπ.). Σε κάθε περίπτωση το ευρύτατο φάσμα θεωρητικής και πρακτικής δραστηριότητας του Λένιν διέπεται από μια βαθιά ενότητα στόχων, από μια ένια φιλοσοφία και μεθοδολογία, και συνιστά υπόδειγμα επαναστατικής συνέπειας. Κύρια αρχή του ήταν η "συγκεκριμένη ανάλυση της συγκεκριμένης κατάστασης". Στις δογματικές μονομέρειες αντέτεινε ότι "κομμουνιστής μπορείς να γίνεις μόνο εφ' όσον θα πλουτίσεις τη μνήμη σου μ' όλον εκείνο τον πλούτο που επεξεργάστηκε η ανθρωπότητα" (*Τα καθήκοντα των Ενώσεων νεολαίας*, 1920). Το έργο του Λένιν επέδρασε αποφασιστικά στην περαιτέρω ανάπτυξη της μαρξιστικής α-

Λεόντιεφ

ναφοράς φιλοσοφίας και κοινωνικής θεωρίας, γεγονός που αντανακλάται μεταξύ άλλων και στις έντονες έριδες που συνεχίζονται αναφορικά με την αξιολόγηση του έργου του. Παρατηρείται αφ' ενός μια δογματική και εξωιστορική εξέταση της συμβολής του και αφ' ετέρου μια δαιμονολογική απόρριψη του, μια συλλήβδην υποβάθμιση του έργου του, το οποίο δήθεν συνδέεται με κάποια ιδιότυπη "ασιατικού" τύπου ερμηνεία και εφαρμογή του μαρξισμού. Η αντιλενινιστική προκατάληψη πρόβαλλε ιδιαίτερα έντονα με την επικράτηση της αστικής αντεπανάστασης στη χώρα που ίδρυσε ο ίδιος, στην πρώην ΕΣΣΔ. Ωστόσο η κριτική αφομοίωση του έργου του Λένιν συνιστά απαραίτητο όρο της ανάπτυξης της μαρξιστικής φιλοσοφίας και κοινωνικής θεωρίας. Έργα του: "Άπαντα", τομ. 1-55, Μόσχα, 1958-1965 (ελλην. έκδοση, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα).

Βιβλιογρ.: Ο Λένιν ως φιλόσοφος, Μόσχα, 1969.- Ε. Ιλιένκοφ, Η διαλεκτική του Λένιν ..., Σ.Ε., Αθήνα, 1988.- Π. Βρανίτσκι, Ιστορία του μαρξισμού, τ. 1, Οδυσσεάς, Αθήνα, 1976.

Δ. Πατέλης

Λεόντιεφ Κωσταντίν Νικολάγεβιτς (Κουντίνωβο, 1831 - Τρίτσε Σεργκίεφ, 1891). Ρώσος αρθρογράφος και λογοτεχνικός κριτικός, γνωστός για τα άρθρα του τα σχετικά με τον πολιτισμό (συλλογή τους, "Η Ανατολή, η Ρωσία και ο σλαβισμός", 2 τόμ., 1885-1886). Ο Λεόντιεφ, κρίνοντας επικίνδυνο τον αστικό φιλελευθερισμό και τα δεινά που τον ακολουθούν, εισηγείται τον λεγόμενο "βυζαντινισμό" (= μοναρχική εξουσία, θρησκευτικότητα, διατήρηση της ταξικής διαίρεσης της κοινωνίας). Τα "Άπαντά" του, τ. 1-9, Μόσχα, 1912-13.

Ε. Χ.

Λεόντιος Βυζάντιος (περίπου 475-542). Βυζαντινός μοναχός και θεολόγος. Κατά τη νεότητά του προσχώρησε στους Νεστοριανούς*, αλλά αργότερα επανήλθε στην Ορθοδοξία και με το έργο του *Βιβλία τρία κατά Νεστοριανών και Ευτυχιανών* απέδειξε ότι όλες οι αιρέσεις που αναφέρονται στο πρόσωπο του Χριστού δεν αποτελούν παρά ανόητα και ασεβή λάθη οφειλόμενα στο ότι από τους θεμελιώδεις όρους που χρησιμοποιούν λείπει η ακρίβεια και η σαφήνεια νοήματος. Ο Ιησούς, κατά τον Λεόντιο, ως πνεύμα είναι θεός και ως άνθρωπος είναι άνθρωπος. Είναι ένας ως άνθρωπος και δύο ως φύση. Κατά την ίδια έννοια που έλεγε ο Αριστοτέλης* ότι η ύλη και η μορφή είναι ένα

αριθμητικώς και δύο κατ' είδος. Δεν υπάρχει λοιπόν αντίφαση, όταν για το ίδιο πράγμα λέμε ότι είναι και ένα και δύο, διότι κάθε αριθμός είναι αληθινός από άλλη άποψη και άλλο νόημα. Η συλλογιστική αυτή του Λεοντίου παραπέμπει κατ' ευθείαν στον Αριστοτέλη. Με τον τρόπο αυτό γίνεται εισηγητής των αριστοτελικών ορισμών στη θεολογία, και ειδικά στη Χριστολογία, και η διδασκαλία του δίνει νέα ώθηση στη θεολογία με προεκτάσεις στον Μεσαίωνα. Γενικά, θεμέλιο ολόκληρης της σκέψης του Λεοντίου αποτελεί το Χριστολογικό πρόβλημα και προσπαθεί να συμφιλιώσει τη λαϊκή αντίληψη των Ελλήνων στο θέμα του Ιησού με το σχετικό δόγμα, όπως αυτό είναι διατυπωμένο από τη Σύνοδο της Χαλκηδόνας. Άλλα έργα του Λεοντίου, που θεωρούνται επίσης γνήσια, είναι: *Επίλυσις των υπό Σεβήρου προβεβλημένων συλλογισμών* και *Κατά Σεβήρου*.

Βιβλιογρ.: Grumel V., "La sotériologie de Léone de Byzance", EOR 36 (1937) 385-397.- Θεοδώρου Α., Χριστολογική ορολογία και διδασκαλία Λεοντίου του Βυζαντίου, Αθήνα, 1955.- Τατάκη Β. Ν., Η Βυζαντινή φιλοσοφία, Αθήνα, 1977, σ. 73-83.

Απ. Τζαφερόπουλος

Λεπλέ Πιερ Γκιγιώμ Φρεντερικ (Pierre Guillaume Frédéric Le Play, 1806-1882). Γάλλος διανοητής, από τους πρωτοπόρους της κοινωνιολογίας*. Αν και μηχανικός, καθηγητής της μεταλλειολογίας (1840), αφιερώθηκε στην ενδελεχή έρευνα των κοινωνικών φαινομένων. Με τις υποδειγματικές μονογραφίες του για την εργατική τάξη, την παραδοσιακή οικογένεια, τα έθιμα, τις τοπικές συνθήκες και τις θρησκευτικές παραδόσεις, αξιοποίησε τη συγκριτική έρευνα και την κοινωνικο-στατιστική τεχνική, θεμελιώνοντας στις κοινωνικές επισημίες αυτό που είναι γνωστό ως περιπτωσιολογική μέθοδος. Οι απόψεις του για τη μεγάλη σημασία της επιστημονικής διερεύνησης των πραγματικών συνθηκών της καθημερινής ζωής και οι εργασίες του προκάλεσαν τη δημιουργία μιας ολόκληρης σχολής που η επιρροή της υπήρξε έντονη έξω από τη Γαλλία, κυρίως στην Αγγλία, αλλά και στην Τουρκία και αλλού. Έργα του: *Les Ouvriers Européens* (Οι Ευρωπαίοι Εργάτες, 1855 και 2η εξάτομη αναθεωρημένη έκδοση 1877-79) - *La Réforme Sociale en France* (Η Κοινωνική Μεταρρύθμιση στη Γαλλία, 2 τ. 1864) - *L' Organisation du Travail* (Η Οργάνωση της Εργασίας, 1870) - *L' Organisation de la Famille* (Η Οργάνωση της Οικογένειας

νειας, 1871) - *La Constitution Essentielle de l'Humanité* (Το Θεμελιώδες Σύνταγμα της Ανθρωπότητας, 1881) κ.ά.

Βιβλιογρ.: Ν. Timascheff & G. Theodorson, *Ιστορία Κοινωνιολογικών Θεωριών*, μτφ. Δ. Τσαούσης, Gutenberg, Αθήνα, 1980.

Θαν. Α. Βασιλείου

Λερού (Λερούχ) Πιερ (1797-1871). Γάλλος κοινωνιολόγος και δημοσιογράφος. Ξεκίνησε την καριέρα του ως τυπογράφος. Το 1824 ίδρυσε την εφημερίδα "Σφαίρα", μέσω της οποίας άσκησε δριμύτατη κριτική κατά της δυναστείας του Καρόλου Ι'. Οπαδός του σαινιμονισμού και υποστηρικτής κάθε φιλελεύθερης κίνησης, υπεραμύνθηκε της χειραφέτησης της γυναίκας και της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Το 1848 εξελέγη βουλευτής και μετά το πραξικόπημα του Ιουλίου εξορίστηκε, για να επιστρέψει στο Παρίσι οριστικά το 1869. Η μικρή σχετικά μόρφωσή του διαφαίνεται στην ετερογένεια της σκέψης του, η οποία όμως δεν υστερεί σε γνήσια αισθήματα πατριωτισμού, προσήλωση στις δημοκρατικές αρχές και στον ανθρωπισμό. Υπήρξε ο πρώτος που μεταχειρίστηκε και καθιέρωσε στα κείμενά του τον όρο "σοσιαλισμός". Έργα του: *Περί της ανθρωπότητας*, *Περί ισότητας*, *Κριτική επί της εκλεκτικότητας*.

Παναγ. Πάκος

Λερούά Εδουάρδος (Le Roy, 1870-1954). Γάλλος μαθηματικός και φιλόσοφος. Υπήρξε μαθητής του Πουανκαρέ* και οπαδός του Μπερξόν*, τον οποίο αντικατέστησε στην έδρα της φιλοσοφίας του Κολλεγίου της Γαλλίας. Ανήκει στους ιστορικούς και κριτικούς της φιλοσοφίας του 20ού αι., οι οποίοι προσπάθησαν να ανακαινίσουν παλαιότερες θεωρίες. Το σύστημά του είναι ένας συνδυασμός επιστήμης, φιλοσοφίας, θρησκείας, τις οποίες κρίνει με βάση την αρχή του πραγματισμού* και τη θεωρία της ζωής του Μπερξόν. Εξετάζοντας ειδικότερα την επιστήμη κάτω από το πρίσμα του συμβατισμού (conventionalisme) καταλήγει στην άποψη ότι όλα τα αντικείμενα αυτής (γενικές αρχές, νόμοι, θεωρίες κ.λπ.) είναι συμβατικά, κάτι δηλαδή που εμείς ορίζουμε. Έργα: *Θετική επιστήμη και φιλοσοφία της ελευθερίας* (1900), *Δόγμα και κριτική* (1906), *Μια νέα φιλοσοφία: Μπερξόν* (1912), *Το πρόβλημα του θεού* (1929), *Εισαγωγή στο θρησκευτικό πρόβλημα* (1944) κ.ά.

Απ. Τζ.

Λέσβιος Βενιαμίν, βλ. *Βενιαμίν Λέσβιος*

Λεσέν Ρενέ (Le Senne René, 1882-1954). Γάλλος φιλόσοφος, καθηγητής στη Σορβόνη και μέλος της Ακαδημίας Ηθικών και Πολιτικών Επιστημών. Υπήρξε ένας από τους εκπροσώπους της κίνησης "Φιλοσοφία του πνεύματος". Έργα: *Εισαγωγή στη φιλοσοφία* (1925), *Πραγματεία γενικής ηθικής* (1941), *Το καθήκον* (1930), *Πραγματεία χαρακτηρισμού* (1949) κ.ά.

Απ. Τζ.

Λεσιέβιτς Βλαντίμιρ Βίκτοροβιτς (1837-1905). Ρώσος φιλόσοφος, θετικιστής. Φίλος του Μιχαήλοβιτς* και των επαναστατικών κύκλων, εξορίστηκε στη Σιβηρία. Οι φιλοσοφικές του απόψεις εξελίχθηκαν από τον θετικισμό* του Κοντ* στον εμπειριοκριτικισμό* του Αβενάριους*. Βασικό σημείο των φιλοσοφικών του απόψεων ήταν το πρόβλημα της σχέσης φιλοσοφίας* και επιστήμης*. Θεωρούσε ότι η φιλοσοφία αποτελεί "ανώτατη σύνθεση των επιστημονικών ιδεών", είναι δηλαδή μια παραλλαγή επιστήμης, επιστημονικής κοσμοθεωρίας, είναι ένα "σύστημα εννοιών". Οι έννοιες όμως δεν εκφράζουν κάποιες ιδιότητες του αντικείμενου της γνώσης, γιατί η γνώση περιορίζεται στα όρια της "εμπειρίας". Γι' αυτό ο Λεσιέβιτς αρνείται τον "μεταφυσικό" (δηλαδή τον αντικειμενικό) χαρακτήρα του νόμου για τη σχέση αιτίας - αποτελέσματος, που παραδέχεται ο "αφελής ρεαλισμός" (υλισμός*) και η "θεωρησιακή" φιλοσοφία. "Για την κριτική φιλοσοφία", έγραφε, "δεν υπάρχουν αιώνιοι, αναλλοίωτοι νόμοι που κυβερνούν τον κόσμο". Οι γνώσεις μας έχουν "σχετικό, συμβατικό χαρακτήρα" δεν είναι αντικειμενικές. Ο κόσμος και τα πράγματα δεν είναι παρά οράματα και έχουν νόημα μόνο όταν υπάρχουν άνθρωποι/υποκείμενα που τα προσλαμβάνουν και τα σκέπτονται.

Θεοχ. Κεσιόδης

Λεονιέφσκι (Lesniewski) Στανισλάβ (1886-1939). Πολωνός λογικός και φιλόσοφος, από τους κύριους εκπροσώπους της "Άβοφ - Βαρσοβίας σχολής*". Επιχειρούσε τη συγκρότηση καθολικής λογικής θεωρίας, ικανής να απαλλάξει τον νομιναλισμό* από τα παράδοξα. Έργα του: *Collected Logical Papers*, Warszawa, Dordrecht, 1988.

Δ. Π.

Λέσινγκ

Λέσινγκ Γκόττχολντ Εφραιμ (Lessing Gotthold Ephraim, 1729-1781). Γερμανός δραματουργός και κριτικός της λογοτεχνίας, αισθητικός, ιστορικός και θεολόγος. Γεννήθηκε στην πόλη Κάμεντς της Σαξονίας. Γιος λουθηρανού ιερέα, φαινόταν προορισμένος για μια ξεχωριστή σταδιοδρομία στη θεολογία, την οποία αρχικά σπούδασε στο Πανεπιστήμιο της Λιψίας, όπου γνώρισε τον εκλαϊκευμένο ορθολογισμό του Διαφωτισμού*, του οποίου κύριος εκπρόσωπος ήταν ο Christian Wolff*. Στη συνέχεια επιδόθηκε στη σπουδή της ιατρικής, των φυσικών επιστημών, της φιλοσοφίας και της φιλολογίας (Πανεπιστήμια Λιψίας και Βιττεμβέργης). Γρήγορα ωστόσο τα ενδιαφέροντά του τον έστρεψαν προς τη λογοτεχνία και το θέατρο, με συνέπεια να αφοσιωθεί στη δραματική σύνθεση και τη λογοτεχνική δημοσιογραφία (1766). Η κριτική του ικανότητα αναδείχθηκε σε σειρά άρθρων που δημοσιεύθηκαν στο περιοδικό "Επιστολές για τη σύγχρονη λογοτεχνία" (1759-65), όπου η συνεργασία του με τους Friedrich Nicolai και Moses Mendelssohn έδωσε νέα κριτήρια στη γερμανική κριτική. Κατά την παραμονή του στο Breslau (1760-5), ως γραμματέας πρώσου στρατηγού, ασχολήθηκε με κλασικές μελέτες, καρπός των οποίων υπήρξε το δοκίμιο αισθητικής *Λασκόων ή για τα όρια της ζωγραφικής και της ποίησης* (Laokoon, oder über die Grenzen der Malerei und Poesie, 1766). Στο έργο αυτό, αφορμώμενος από το γνωστό ομώνυμο μαρμάρινο σύμπλεγμα της ροδιακής σχολής, που χαρακτηρίζεται από νατουραλισμό και ένταση συναισθημάτων, χαράζει κατά τρόπο κλασικό τις μεταξύ των εικαστικών τεχνών και των τεχνών του λόγου διαφορές και αναίρει τις νεοκλασικές αντιλήψεις για το ωραίο και το τραγικό του Winckelmann, ο οποίος είχε τονίσει τη "μεγαλοπρεπή απλότητα" και την "ήρεμη επιβλητικότητα" της αρχαίας ελληνικής τέχνης. Ασκώντας κριτική στα νεοκλασικά πρότυπα θέτει εδώ το ερώτημα τι πράγμα μπορεί να μιμηθεί μια δεδομένη τέχνη με τη μεγαλύτερη επιτυχία και αναπτύσσει μια αισθητική συλλογιστική με σαφήνεια και ακρίβεια. Οι απόψεις του για διάκριση φυσικών και συμβατικών σημείων, που διατυπώνονται σε σημειώσεις και επιστολές, φαίνονται επίσης να προαναγγέλλουν αισθητικές αντιλήψεις του 20ού αιώνα (Charles Peirce*). Το 1767 δημοσιεύεται η αισθηματική κωμωδία του Μίνα φον Βάρχελμ και γίνεται κριτικός σύμβουλος του θεάτρου του Αμβούργου

Ασχολείται πλέον συστηματικά με την κριτική του θεάτρου σε σειρά κριτικών άρθρων τα οποία εκδίδονται υπό τον τίτλο *Αμβουργική Δραματολογία* (Hamburg Dramaturgy, 1767-9). Στα άρθρα αυτά ο Λέσινγκ, υπό την επίδραση του Diderot*, συνδέει αριστοτελικά και νεοκλασικά πρότυπα με τον ρεαλισμό που ο ίδιος καλλιεργούσε, αναλύει την ουσία της τραγωδίας και επαινεί τη μεγαλοφυΐα του Σαίξπηρ. Το 1770, ως διευθυντής της βιβλιοθήκης του δούκα Brunswick, εγκαθίσταται μέχρι το τέλος της ζωής του στο Wolfenbüttel και ασχολείται με τη φιλοσοφία, την ιστορία και τη δραματολογία. Ανάμεσα στα θεατρικά έργα της εποχής αυτής είναι η *Αιμιλία Γκαλάττι* και ο *Νάθαν ο Σοφός*, δράμα υψηλής φιλοσοφικής πνοής, που περιέχει μηνύματα κοσμοπολιτισμού και θρησκευτικής ανοχής. Στα τελευταία χρόνια της ζωής του ο Λέσινγκ ασχολήθηκε με θεολογικές συζητήσεις. Οι θρησκευτικές και ηθικές του αντιλήψεις επηρέασαν τον θρησκευτικό στοχασμό του 19ου αιώνα και είχαν απήχηση στον Kierkegaard* και στον Coleridge.

Τα γραπτά του Λέσινγκ για την τέχνη και τη λογοτεχνία, μολονότι δεν αναλύουν ούτε κρίνουν την αισθητική εμπειρία, έθεσαν τέλος στην ηγεμονία του γαλλικού νεοκλασικού λογοτεχνικού προτύπου και υποστήριξαν την ελευθερία του καλλιτέχνη και την απαλλαγή του από τις συμβάσεις και τους κανόνες της υπαγορευμένης τυπικότητας. Ο *Λασκόων* ειδικότερα έδωσε στη νεοκλασική ποιητική μια νέα φιλοσοφική βάση και στήριξε τον κλασικισμό του Γκαίτε* και του Schiller. Αναλυτικό πνεύμα ο Λέσινγκ και θαρραλέος στοχαστής παραμένει μια από τις πιο ενδιαφέρουσες μορφές της γερμανικής λογοτεχνίας και προάγγελος του ρομαντικού κινήματος.

Βιβλιογρ.: Cassirer E., *The Philosophy of the Enlightenment*, μτφρ. από γερμ., Princeton, 1951.- Combrich E. H., *Lessing, Proceedings of the British Academy*, 43 (1957) 133-156.- Harard P., *La Pensée européenne au 18ème siècle: De Montesquieu à Lessing*, Paris, 1946.- Beardsley M., *Ιστορία των αισθητικών θεωριών*, μτφρ. στην ελλ. 1989.

Α. Γλυκοφρύδη - Λεονταΐνη

Λέσχη της Ρώμης. Διεθνής κοινωνική, μη κυβερνητική οργάνωση που συγκεντρώνει επιστήμονες, πολιτικούς και δημόσιες προσωπικότητες πολλών χωρών. Ιδρύθηκε το 1968 με πρωτοβουλία ενός ιταλού οικονομολόγου, επιχειρηματία και δημόσιου παράγοντα, του Α. Πετσέι, που έγινε και πρόεδρος της Λέσχης.

Τα μέλη της δεν αντιπροσωπεύουν επίσημα τα συμφέροντα καμιάς συγκεκριμένης χώρας. Την οργάνωση και τον συντονισμό των δραστηριοτήτων της Λέσχης ανέλαβε μια Εκτελεστική Επιτροπή. Η Λέσχη της Ρώμης οργανώνει ετήσιες συνελεύσεις των μελών της, συμπίοια και σεμινάρια, συναντήσεις με πολιτικούς ηγέτες και με εκπροσώπους του κόσμου των επιχειρήσεων. Οι εργασίες της Λέσχης της Ρώμης στρέφονται προς τη μελέτη σφαιρικών προβλημάτων της επικαιρότητας. Σκοπός της είναι να βοηθήσει στην συνειδητοποίηση των δυσκολιών στις οποίες προσκρούει η ανάπτυξη της ανθρωπότητας, να επηρεάσει, κατά συνέπεια, τη δημόσια γνώμη κ.λπ. Με πρωτοβουλία της πραγματοποιήθηκαν ορισμένα προγράμματα ερευνών των οποίων τα αποτελέσματα δημοσιεύτηκαν υπό μορφή ανακοινώσεων. Ανάμεσα σ' αυτά: *Στρατηγική για το αύριο* (1974), *Στόχοι για την ανθρωπότητα* (1977), *Πέρα από την εποχή της σπατάλης* (1978), *Διάλογος για τον πλούτο και την ευημερία. Μια εναλλακτική άποψη* (1980), *Οι δρόμοι προς το μέλλον. Για πιο αποδοτικές κοινωνίες* (1980) κ.λπ. Γενικά, από τις εργασίες της λείπει η ομοιογένεια, αν και περιλαμβάνουν ένα ευρύ φάσμα συγκεκριμένων επιστημονικών εργασιών και φιλοσοφικών συλλογισμών για την ύπαρξη του ανθρώπου, τις ανθρώπινες αξίες, τις προοπτικές ανάπτυξης της ανθρωπότητας. Οι εργασίες σφαιρικής "μοντελοποίησης", η κατασκευή, με ηλεκτρονικούς υπολογιστές, των πρώτων μοντέλων του κόσμου κ.λπ., όλα τούτα είναι θετικές πλευρές της δράσης της Λέσχης της Ρώμης.

Βιβλιογρ.: A. Peccei, *The Human Qualities* (1978).- B. M. Λεμπιν, *Τα μοντέλα του κόσμου και η μορφή του ανθρώπου* (κριτική ανάλυση των ιδεών της Λέσχης της Ρώμης (1982).

Γιάν. Κρητικός

Λεύκιππος (Αβδηρα; 480;-400; π.Χ.). Κατά την παράδοση θεμελιωτής της αρχαίας Ατομικής* θεωρίας, μαθητής του Ζήνωνα* του Ελεάτη και δάσκαλος του Δημόκριτου*. Η ιστορική ύπαρξη του προσώπου του αμφισβητείται ήδη από την αρχαιότητα, και μάλιστα από τον συνεχιστή της Ατομικής φιλοσοφίας Επίκουρο*. Νεότεροι μελετητές υποθέτουν ότι πρόκειται για φανταστικό πρόσωπο, που μιλάει μέσα στο σύγγραμμα του Δημόκριτου *Μέγας διάκοσμος*, όπως η θεά Δίκη μιλάει μέσα στο έργο του Παρμενίδη* *Περί φύσεως*. Κατά την παράδοση, έργα του Λεύκιππου θεωρούνται ο *Μέγας διακόσμος*,

που περιέχει τη φυσική θεωρία του, και το *Περί νου*, που περιείχε τη γνωσιολογία* του. Από το δεύτερο παραδίδεται ένα και μοναδικό απόσπασμα: "Κανένα πράγμα δεν γίνεται τυχαία, αλλά τα πάντα γίνονται από κάποιο λόγο και από κάποια ανάγκη" ("Ουδέν χρήμα μάτην γίνεται, αλλά πάντα εκ λόγου τε και υπ' ανάγκης"). Φυσικά τα παραπάνω έργα αναφέρονται και στον κατάλογο των συγγραμμάτων του Δημόκριτου. Για την περίπτωση που ο Λεύκιππος μπορεί να θεωρηθεί σαν ιστορικό πρόσωπο, ας σημειωθεί ότι οι βασικές θέσεις του στην Ατομική θεωρία, όπως αυτή έχει εκθεθεί στο λήμμα *Δημόκριτος*, είναι ταυτόσημες με τις θέσεις του Δημόκριτου.

Ε. Ν. Πούσσος

Λεφέβρ (Lefèbvre) Ανρί (γεν. 16.6.1905). Γάλλος φιλόσοφος και κοινωνιολόγος, τυπικός εκπρόσωπος της γαλλικής διάνοησης, προικισμένος με ευρύτατη πνευματική καλλιέργεια* καθηγητής της φιλοσοφίας στα πανεπιστήμια του Στρασβούργου και της Ναντέρ (1965-1973). Στα μέσα της δεκαετίας του 1930 προσχώρησε στο Κομμουνιστικό κόμμα και αφιερώθηκε στη μελέτη του μαρξισμού*, αντιτασσόμενος αποφασιστικά στο παρελθόν, στην κρίση της αστικής κοινωνίας και την αποανθρωποποίηση.

Στο φιλοσοφικό του έργο κεντρική θέση κατέχουν οι κατηγορίες της "ολότητας" και του "αρνητικού" (καθώς και του "πιθανού") και μια ιδιαίτερη προβληματική για την αλλοτρίωση και τη φιλοσοφία της καθημερινής ζωής. "Η ανθρώπινη ουσία βρίσκεται στην ολότητα της κοινωνικής διαδικασίας", υποστηρίζει ήδη στο έργο *Διαλεκτικός Υλισμός* (1939), προτεινόμενος στη φιλοσοφική συζήτηση της εποχής την έννοια του "ολικού ανθρώπου", όχι ως a priori, απόλυτη, μεταφυσική ουσία, αλλά ως τη διαλεκτική ενότητα υποκειμένου και αντικειμένου του γίνεσθαι, ως προαναγγελία μιας λύσης: της αντιστροφής της διασπασμένης προσωπικότητας και της ιδεολογίας που αυτή συνεπάγεται και της άρσης όλων των ανθρώπινων αλλοτριώσεων. Ο άνθρωπος, σήμερα, στέκεται αποξενωμένος κι εχθρικός απέναντι στις ίδιες του τις αντικειμενοποιήσεις. Η ανατροπή - άρνηση αυτής της κατάστασης μεσολαβείται από την έννοια της ανθρώπινης πράξης που ταυτίζεται, κατά τον Λεφέβρ, με την "ολική επαναστατική πράξη".

Στο κοινωνικό επίπεδο η κατηγορία της ολότη-

Λέων Αλλάτιος

τας συνυφαίνεται με την ανάγκη για μια θεωρία ευρύτερη από την κοινωνιολογική - πολιτική - οικονομική ανάλυση, μια "θεωρία του πολιτισμού", που θ' αγκαλιάζει όλες τις πλευρές της κοινωνικής διαδικασίας.

Ο Λεφέβρ διατυπώνει μια θεωρία των "αναγκών" και προχωρεί σε μια φιλοσοφία της "ολικής συμμετοχής" (επανεκτιμώντας ριζικά το στοιχείο του αυθόρμητου), τονίζοντας την αναγκαιότητα της "αυτοδιακυβέρνησης" ως βασικού στοιχείου μιας καθολικής και διαρκούς πολιτισμικής επανάστασης. Έργα του: *Διαλεκτικός υλισμός* (Matérialisme dialectique, 1939)· *Τυπική λογική, διαλεκτική λογική* (Logique formelle, logique dialectique, 1947)· *Τα σημερινά προβλήματα του μαρξισμού* (Les problèmes actuels du marxisme, 1958)· *Πέρα από τον στρουκτουραλισμό* (Au - delà du structuralisme)· *Το δικαίωμα στην πόλη* (Le droit de la Ville)· *Η καθημερινή ζωή στον σύγχρονο κόσμο* (La vie quotidienne dans le monde moderne, 1969)· *Η κοινωνιολογία του Μαρξ* (Sociologie de Marx, 1966)· *Χέγκελ, Μαρξ, Νίτσε* (Hegel, Marx, Nietzsche, 1975).

Αντώνης Οικονόμου

Λέων Αλλάτιος (Χίος, 1586 - Ρώμη, 1669). Πολυγραφότατος Έλληνας λόγιος της Αναγέννησης, γιος του Νικόλαου Βεστάρχη, επονομαζόμενου και Αλλάτζη, και της Σεβαστής Νευρίδου. Τα πρώτα εγκύκλια μαθήματα ο Λέων τα παρακολούθησε στο ρωμαιοκαθολικό σχολείο της Χίου, όπου δίδασκε ελληνικά και ο αδελφός της μητέρας του Μιχαήλ Νευρίδης, ο οποίος είχε ασπασθεί τον Καθολικισμό. Σε ηλικία δεκατριών περίπου ετών ο Αλλάτιος γράφτηκε στο Ελληνικό Κολλέγιο του Αγίου Αθανασίου της Ρώμης, γνωστό επίσης και ως "Ελληνομουσειόν", που τελικά είχε μετατραπεί σε κέντρο προσέλευσης των Ελλήνων στον Ιησουϊτισμό. Εκεί με θαυμαστή ευστροφία πνεύματος σπούδασε Θεολογία και Φιλοσοφία μέχρι το 1610. Ωστόσο, δεν περιορίστηκε στη μελέτη των παραπάνω μόνο μαθήσεων. Μεταβαίνει στη Ρώμη από όπου το 1616 πήρε το δίπλωμα της Ιατρικής.

Από το 1623 έως το 1661 ο Λέων ασχολείται συστηματικά με την έρευνα ελληνικών χειρογράφων και την έκδοση μελετών κλασικών αλλά και βυζαντινών συγγραφέων σε βαθμό που σήμερα να διεκδικεί τον τίτλο του πρώτου βυζαντινολόγου. Ουσιαστικά, ωστόσο, όλη του τη ζωή την ανάλωσε προσπαθώντας να απο-

δείξει πως κατά βάση δεν υφίσταται καμία θεμελιώδης διαφορά ανάμεσα στην Ανατολική και τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία. Ενδεικτικές για το σκοπό αυτό είναι οι παρακάτω μελέτες του, οι μόνες που γράφτηκαν στα ελληνικά: 1. *Εγχειρίδιον περί της εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος*, Ρώμη, 1658. 2. *Σύμβολον του Μεγάλου Αθανασίου*, Ρώμη, 1659. Εάν εξαιρέσει κανείς τη βιβλιοθήκη του Βατικανού, πολλά ιδιόγραφα συγγράμματα, επιστολιμαίες απαντήσεις και διάφορου τύπου σκαλαθύρματα που συνιστούν τους 237 τόμους, σύμμικτης ύλης, του Λέοντα Αλλάτιου, φυλάσσονται από το 1803 στη βιβλιοθήκη Vallicelliana της Ρώμης.

Βιβλιογρ.: Παπαδόπουλος Θωμ., *Αι Carte Allacciane*, "Παρνασσός" 5 (1963), σσ. 35-42· Τατάκης Β., *Η Βυζαντινή Φιλοσοφία*, μτφ. Σ. Καλπουρτζή, εκδ. Σχολής Μωραΐτη, Αθήνα, 1977· Τωμαδάκης Ν., *Λέων Αλλάτιος και άλλοι λατινόφρονες*, "Κλείς της Βυζαντινής Φιλολογίας", τ. 1, 3η εκδ. Αθήνα, 1965, σσ. 72-74.

Π. Φαραντάκης

Λέων ο Μαγεντηνός. Ένας από τους σπουδαιότερους Βυζαντινούς ερμηνευτές και σχολιαστές των έργων του Αριστοτέλη*. Ήκμασε κατά το δεύτερο μισό του ΙΔ' αιώνα. Ασπάσθηκε αρχικά τον μοναχικό βίο, όμως αργότερα χειροτονήθηκε Μητροπολίτης Μυτιλήνης. Από τον Αριστοτέλη σχολίασε το *Περί ερμηνείας* και τα *Πρώτα αναλυτικά*, καθώς και διάφορες άλλες πραγματείες του Σταγειρίτη.

Μαριάντζελα Ιέλο

Λέων ο πυθαγόρειος (περ. 400 π.Χ.). Στους αρχαίους πυθαγόρειους μαθηματικούς και φιλοσόφους αναφέρεται από την παράδοση και ο Λέων, απλώς ως πυθαγόρειος και ως μαθητής του Αλκμαίωνα του Κροτωνιάτη* (D.K. I 214, απόσπ. 1). Κατά μία πληροφορία του Πρόκλου* (5ος μ.Χ.), ο Λέων αναφέρεται ως ένας από τους προδρόμους του Ευκλείδη*, του διάσημου μαθηματικού/γεωμέτρη του 4ου αι. π.Χ., μαζί με δύο άλλους μαθηματικούς, τον Ιπποκράτη και τον Θεόδιο. Στον Λέοντα μάλιστα αποδίδεται έργο με τον ίδιο τίτλο, δηλαδή *Στοιχεία*, όπως του Ευκλείδη.

Βιβλιογρ.: R. E. No 8.- L. Heath, *Euclid's Elements*, Cambridge, 1952, τόμ. I, σελ. 116.

Βασ. Κύρκος

λήθη. Διαδικασία που αφορά στην ψυχική λειτουργία της μνήμης και συνίσταται στη σταδιακή απάλειψη του απομνημονευμένου και απο-

θηκευμένου σε αυτήν υλικού. Οι πρώτες έρευνες σχετικά με τη λήθη πραγματοποιήθηκαν από τον Γερμανό ψυχολόγο Hebbingaus. Εφαρμόζοντας μια σειρά μεθόδων με απομνημόνευση και ανάκλαση από τη μνήμη, μέσω της αναπαραγωγής μη σημασιοδοτημένων λέξεων, αποκάλυψε ότι η διαδικασία της λήθης του απομνημονευμένου υλικού είναι συνάρτηση της συχνότητας της επανάληψης και της διασποράς του υλικού στον χρόνο. Η συνάρτηση αυτή βρήκε την έκφρασή της στην "Καμπύλη της λήθης του Hebbingaus". Η διαδικασία της λήθης έγινε ιδιαίτερο αντικείμενο ανάλυσης στα πλαίσια κυρίως της Γνωστικής Ψυχολογίας* (Cognitive Psychology), όπου διατυπώθηκαν δύο κατά βάση θεωρίες σχετικά με τη λήθη. Η πρώτη είναι γνωστή ως υπόθεση "της αλληλεπίδρασης", σύμφωνα με την οποία η λήθη εκδηλώνεται κατά την απομνημόνευση νέου υλικού, το οποίο ερχόμενο σε επαφή με το ήδη απομνημονευμένο, και σε αλληλεπίδραση μ' αυτό, καταστρέφει τις υπάρχουσες σχέσεις συνειρμού, προκαλώντας την απάλειψη από τη μνήμη ενός τμήματος του αποθηκευμένου υλικού. Σύμφωνα με τη δεύτερη υπόθεση, γνωστή ως υπόθεση της αποδυνάμωσης του ίχνους, η λήθη είναι ένα φυσικό γεγονός το οποίο προέρχεται εξαιτίας της αποδυνάμωσης με τον χρόνο της συνειρμικής σχέσης. Τη στενή σχέση της λήθης με τη σφαίρα την ασύνειδων διαδικασιών ανέδειξε η ψυχανάλυση, στα πλαίσια της οποίας η λειτουργία αυτή κατανοείται ως αποτέλεσμα της λειτουργίας των μηχανισμών άμυνας του εγώ, όπου, κατά τη δραστηριοποίησή τους, απωθείται από το πεδίο της συνείδησης εκείνο το υλικό το οποίο εμφανίζεται ως απειλητικό για την προσωπικότητα. Στα πλαίσια της "θεωρίας του πεδίου" του K. Levin*, η λήθη συνδέεται άμεσα με τη σφαίρα των κινήτρων και των "εν δυνάμει" αναγκών. Γνωστό στο πεδίο της πειραματικής έρευνας, στα πλαίσια της σχολής αυτής, είναι το "φαινόμενο Ζείγκαρνικ" (Zeigarnic effect). Θεωρώντας τη λήθη ως φαινόμενο που αφορά στην ψυχική λειτουργία της μνήμης, η Σοβιετική σχολή ψυχολογίας το ερμήνευσε στα πλαίσια της θεωρίας της δραστηριότητας. Κατά τη γνώμη της σχολής αυτής, η απάλειψη από τη μνήμη ενός υλικού είναι συνάρτηση της θέσης που αυτό καταλαμβάνει στη δομή της δραστηριότητας του υποκειμένου.

Βιβλιογρ.: Atkinson RC-Shiffrin RM, *The control of short-term memory*, Scientific American, 1971.- Zeigarnic B. V., *Das Behalten erledigter und unerledigter Handlungen*,

"Psychol Forsh", 1927 No 9.- Π. Φρενς - Ζ. Πιαζέ, *Πειραματική ψυχολογία*, τόμος IV, Μόσχα, 1973.- Α. Α. Σμυρνόφ, *Ζητήματα ψυχολογίας της μνήμης*, Μόσχα, 1961.

Ευάγγ. Μανουράς

Λήψη του ζητούμενου, βλ. σόφισμα

Λι. Φιλοσοφικός όρος του κινεζικού στοχασμού. Σημαίνει την ιδέα, την αρχή, τον λόγο, τη μορφή. Οι Κινέζοι, παρά την αδυναμία για αφαίρεση ενός πράγματος, πίστευαν ότι πίσω από τον εξωτερικό κόσμο υπάρχει ο κόσμος των ιδεών Li. Κάθε πράγμα του εξωτερικού κόσμου, για να είναι αυτό που είναι, πρέπει να ανταποκρίνεται απόλυτα στην ιδέα (Li). Το Li, η ιδέα, ο λόγος, η αρχή συνδεόμενη με το Ch' i, δηλαδή την ύλη, δημιουργεί αυτόν τον κόσμο, όπως τον βλέπουμε. Παρ' όλα αυτά οι Κινέζοι δεν εμβάθυναν περισσότερο στις παραπάνω έννοιες αλλά παρέμειναν σε μια γενική διατύπωσή τους.

Βιβλιογρ.: Δ. Βελισσαρόπουλος, *Ιστορία της κινεζικής φιλοσοφίας*, τ. Α', εκδ. Δωδώνη, Αθήνα - Γιάννινα, 1981.

Αλέξ. Καριώτογλου

Λι ετικέτα. Έννοια της κινεζικής διαλεκτικής, η οποία επιτάσσει τη συμμόρφωση σε ορισμένους εθιμοτυπικούς κανόνες. Σύμφωνα με την κινεζική σκέψη, η οποία συστηματοποιήθηκε κατ' εξοχήν από τον Κομφούκιο*, μια πράξη για να είναι εναρμονισμένη με τον ρυθμό της φύσης δεν αρκεί να είναι εσωτερικά καλή και σωστή, αλλά πρέπει να εκδηλώνεται σύμφωνα με ένα αισθητικό ιδεώδες, το οποίο οδηγεί σε σωστή κοινωνική συμπεριφορά. Αυτή η συμμόρφωση στους εθιμοτυπικούς κανόνες (Li) δημιουργεί πολιτισμένους υπηκόους ενός πολιτισμένου κράτους. Οι κανόνες αυτοί θεωρούνται απαραίτητο στοιχείο για την τελείωση του ανθρώπου.

Βιβλιογρ.: Δ. Βελισσαρόπουλος, *Ιστορία της κινεζικής φιλοσοφίας*, τ. Α', εκδ. Δωδώνη, Αθήνα - Γιάννινα, 1981.

Αλέξ. Καριώτογλου

Λιβάνιος (314-393 μ.Χ.). Έλληνας ρήτορας και σοφιστής. Σπούδασε στην Αντιόχεια και στην Αθήνα. Ίδρυσε σχολές ρητορικής κατά σειρά στην Κων/λη, στη Νίκαια, στη Νικομήδεια και στην Αντιόχεια. Μαθητές του υπήρξαν ο αυτοκράτωρ Ιουλιανός*, ο Μέγας Βασίλειος* και ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος*. Πίστευε και υπεράσπιζε τα είδωλα και συμμετείχε σε θυσίες στους ναούς του ελληνικού πανθέου. Στο συγγραφικό έργο του ανήκουν οι *Λόγοι* και οι *Επι-*

Λίθος φιλοσοφική

στολές, που αναφέρονται κυρίως στα γεγονότα, στις καταστάσεις και στα ήθη της εποχής του. Στα θέματά του ανήκουν οι διοικητικές μεταρρυθμίσεις, καθώς και οι πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις των αστικών κέντρων με την περιφέρεια. Κατέθεσε, επίσης, σοβαρές παρατηρήσεις και ερμηνείες για την οικονομική ζωή της περιοχής του. Τον απασχολούσε ιδιαίτερος ο ρόλος του εμπορίου, τόσο του χερσαίου όσο και του θαλάσσιου, στην οικονομική ευημερία ενός τόπου, καθώς και το σύνολο των σχέσεων ανάμεσα στους γαιοκτήμονες και στους γεωργούς. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα κείμενά του που περιγράφουν την εκπαιδευτική κατάσταση της εποχής του. Αποτελεί, λοιπόν, μια σημαντικότερη πηγή πληροφοριών για την ερμηνευτική προσέγγιση του 4ου μ.Χ. αιώνα.

Χρ. Τερέζης

Λίθος φιλοσοφική. Λίθος με υπερφυσικές ιδιότητες, την οποία αναζητούσαν οι αλχημιστές και με την οποία πίστευαν ότι θα ήταν δυνατή η μετουσίωση και ο εξευγενισμός των μετάλλων, και ιδίως των αγένων μετάλλων, σε χρυσό και των κοινών λίθων σε πολύτιμους. Πέραν αυτού όμως απέδιδαν σ' αυτήν πλήθος άλλων ευεργετικών ιδιοτήτων, όπως η προφύλαξη και θεραπεία των ανθρώπων από τις ασθένειες, η παράταση της διάρκειας της ζωής και της νεότητας κ.λπ. Η αρχική ιδέα γεννήθηκε μεταξύ των Αλεξανδρινών Ελλήνων και από αυτούς την παρέλαβαν οι Άραβες, οι οποίοι την μετέδωσαν στη μεσαιωνική Δυτική Ευρώπη. Η βάση από την οποία ξεκινούσαν οι αλχημιστές ήταν η ερμητική φιλοσοφία, κατά την οποία το σύμπαν είναι ενιαίο και η ουσία αυτού μία, αποτελούμενη από κράμα θείου, υδραργύρου και άλατος, και συνεπώς θεωρούσαν δυνατή τη μετατροπή του ενός στοιχείου σε άλλο. Οι αρχικές προσδοκίες των αλχημιστών για την εύρεση αυτής της φιλοσοφικής λίθου με τις θαυματουργές ιδιότητες μπορεί να διαψεύστηκαν, οι επίμονες όμως και μακροχρόνιες προσπάθειές τους συνέβαλαν ουσιαστικά στην ανάπτυξη της επιστήμης της χημείας.

Απ. Τζ.

Λίμπερτ (Liebert) Άρτουρ. Γερμανός φιλόσοφος, από τις σημαντικότερες μορφές του νεοκαντιανισμού* (1878-1946). Καθηγητής στο πανεπιστήμιο του Βερολίνου από το 1928 ως το 1939, ο Λίμπερτ προσχώρησε νωρίς στον

κύκλο του Μαρβούργου*, το κέντρο του ευρωπαϊκού λογικοκριτικισμού* η φιλοσοφία του, ωστόσο, επηρεάστηκε εξίσου από την καντιανή φιλοσοφία όσο και από τη νεοεγελιανή διαλεκτική. Στο έργο του *Geist und Welt der Dialektik* (1929), ο Λίμπερτ επισημαίνει τη μετάβαση της διανόησης από τη δεοντολογική σκέψη (Καντ* / Χέγκελ*) στον σχετικισμό του Nietzsche*, τον υποκειμενισμό του Feuerbach* και του Dilthey*, μετάβαση η οποία αιτιολογεί την κρίση της σύγχρονης κουλτούρας.

Παναγ. Πάκος

Λίμπιντο (libido). Είναι η ενστικτώδης ερωτική ορμή στην ψυχανάλυση. Συχνά όμως η λίμπιντο υποδηλώνει κάθε είδους ψυχική ενέργεια. Η λίμπιντο είναι η μορφή ενέργειας που χρησιμοποιούν οι ορμές της ζωής, ώστε να εκπληρώσουν τον σκοπό της επιβίωσης και της διαιώνισης του είδους. Ο Freud* εισάγει την έννοια της λίμπιντο το 1896. Η λίμπιντο εδράζεται στο ασυνείδητο μέρος της ψυχικής ζωής του ατόμου, στο Εκείνο (Id). Είναι η γενετήσια ορμή, η ορμή για ευχαρίστηση, η ορμή για ηδονή. Διακρίνουμε δύο τύπους λίμπιντο: α) τη ναρκισσιστική λίμπιντο ή τη λίμπιντο του εγώ, κατά την οποία το εγώ χρησιμοποιεί ως αντικείμενο το ίδιο το εγώ, και β) τη λίμπιντο του αντικειμένου, όταν το εγώ επενδύει την ενέργειά του σε άλλα άτομα ή αντικείμενα. Αντίθετο προς τη λίμπιντο είναι το ένστικτο της καταστροφής (Todestrieb), το οποίο παράγει παρορμήσεις σκληρότητας και επιθετικότητας. Το Εκείνο, για να ικανοποιήσει την ερωτική ορμή, επιδιώκει την κάθεξη (κατοχή του αντικειμένου που επιθυμεί). Το εγώ αποτελεί τον ρυθμιστή της ικανοποίησης της λίμπιντο. Όταν το εγώ ικανοποιεί τις ανάγκες του Εκείνο, διαχετεύοντας τη λίμπιντο κατά τρόπο αποδεκτό από το Υπερεγώ, τότε εξασφαλίζεται η ψυχική υγεία του ατόμου. Όταν όμως η λίμπιντο συγκρούεται με τις επιταγές του Υπερεγώ ή με την πραγματικότητα, δημιουργείται ενδοψυχική σύγκρουση, η οποία, εάν δεν βρει διέξοδο, λύση από το Εγώ, οδηγεί σε νέκρωση ή ψύχωση ή διαταραχή της προσωπικότητας.

Βασιλική Παπα

Λίμπκνεχτ (Liebknecht) Βίλχελμ (1826-1900). Ένας από τους ιδρυτές του σοσιαλδημοκρατικού κόμματος της Γερμανίας (1869) και ηγέτης του γερμανικού και του διεθνούς επαναστατικού κινήματος. Συνεργάτης των Κ. Μαρξ* και

Φ. Εγγκελς*. Έλαβε ενεργά μέρος στην επανάσταση του 1848-49, ανέπτυξε ευρεία θεωρητική και οργανωτική-πρακτική δραστηριότητα. Το θεωρητικό του έργο αφορά κατ' εξοχήν στην προπαγάνδη της κοινωνικής και πολιτικής φιλοσοφίας του μαρξισμού* (της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας, του επιστημονικού σοσιαλισμού, της στρατηγικής και τακτικής της επαναστατικής σοσιαλδημοκρατίας). Επεξεργάστηκε ευρύ φάσμα ζητημάτων. Ανέπτυξε με επαναστατική συνέπεια τη δραστηριότητά του παρά τις ποικίλες διώξεις που είχε υποστεί. Έργα του: *Zur Grund - und Bodenfrage*, Leipzig, 1876.- *Gegen den Militarismus und gegen die neuen Steuern*, Berlin, 1893 (μαζί με τον Α. Βεβελ).- *Robert Blum und seine Zeit*, Berlin, 1896 κ.ά.

Βιβλιογρ.: Π. Βρανίτσκι, *Ιστορία του μαρξισμού*, τ. 1, Οδυσσέας, Αθήνα, 1976.

Δ. Π.

Λίμπκνεχτ (Liebknecht) Καρλ (1871-1919). Ηγέτης και θεωρητικός του γερμανικού και του διεθνούς επαναστατικού εργατικού κινήματος, γιος του Β. Λίμπκνεχτ*, νομικός. Μαζί με τη Ρ. Λούξεμπουργκ* τέθηκε επικεφαλής της αριστερής τάσης της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας. Από τους ιδρυτές της ομάδας "Σπάρτακος" (1916-1918) και του Κομμουνιστικού Κόμματος της Γερμανίας (1918-1919). Ανέπτυξε ευρεία πολιτική και θεωρητική δραστηριότητα. Ως βουλευτής του Ράιχσταγκ προώθησε τις αντιπολεμικές και διεθνιστικές - επαναστατικές θέσεις. Στράφηκε κατά των ιδεών του εξελικτισμού, του ρεφορμισμού, της εξωιστορικής και "υπερταξικής" ερμηνείας της αστικής δημοκρατίας και της μοιρολατρίας του οικονομικού ντετερμινισμού. Επέκρινε σφοδρά τις θέσεις του "σοσιαλεθνικισμού" και του αντιπολεσεβικισμού (βλ. Κ. Κάουτσκι). Υπήρξε σύμβολο ηρωικής επαναστατικής συνέπειας και αυταπάτησης*. Μετά την καταστολή της επανάστασης του 1919 συνελήφθη και θανατώθηκε μαζί με τη Λούξεμπουργκ (15 Ιανουαρίου). Έργα του: *"Gesammelte Reden und Schriften"* Bd. 1-9, Berlin, 1958-1968.

Βιβλιογρ.: Π. Βρανίτσκι, *Ιστορία του Μαρξισμού*, τ. 1, Οδυσσέας, Αθήνα, 1976.

Δ. Π.

Λίμπμαν (Liebmann) Όττο. Γερμανός νεοκαπτιανός* φιλόσοφος (1840-1912). Καθηγητής διαδοχικά στη Τυβίγγη, στο Στρασβούργο και

στην Ιένα, ο Λίμπμαν διαμόρφωσε τη φιλοσοφία του υπό την ένταση και διαρκή επίδραση του κριτικού ιδεαλισμού. Στο έργο του *Ο Καντ και οι Επίγονοι* (1865), τονίζει τη σημασία της επιστροφής στον καντιανό κριτικισμό και δανείζεται απ' αυτόν τις αρχές του φαινομεναλισμού* και απριוריισμού, για να εξουδετερώσει το κύρος του "Ding an sich" (πράγμα καθαυτό) και να υπονομεύσει τη μεταφυσική*. Τα μεταφυσικά συστήματα, κατ' αυτόν, επιφυλάσσουν για την ουσία του κόσμου μια υποθετική ερμηνεία, στηριγμένη κατά κύριο λόγο στην ενάτηνιση, που στερείται λογικού κύρους και επιστημονικής μεθόδου.

Παναγ. Πάκος

Λιοτάρ (Lyotard) Ζαν-Φρανσουά (γεν. 1924). Γάλλος μεταμοντέρνος φιλόσοφος με έντονες επιδράσεις από τον Φουκώ* και τον Νίτσε*. Επιχειρεί καταγγελία του σημειωτικού κειμένου (discourse) του Καθολικού ως κειμένου της Εξουσίας, θεωρώντας ότι κάθε αξίωση συγκρότησης γενικής ισχύος κανόνων εμπεριέχει τον κίνδυνο της τρομοκρατίας. Απορρίπτει την ύπαρξη καθολικής γλώσσας και καθολικής ορθολογικότητας. Έργα του: *La condition post-moderne*, Paris, 1979 (Ελλην. εκδ. μετ. Κ. Παπαγιώργη, Γνώση, Αθήνα, 1988).- *Le Différend*, Paris, 1983.- *Tombeau de l' intellectuel*, Paris, 1984.- *Απάντηση στο ερώτημα: τι είναι μεταμοντέρνο*, Λεβιάθαν, τ. 2, 1988.- *Να ξαναγράψουμε τη νεοτερικότητα*, στο: "Η διαμάχη. Κείμενα για τη νεοτερικότητα", Πλέθρον, Αθήνα, 1990.

Δ. Π.

Λιούις (Lewis) Τζωρτζ Χένρυ (1817-1878). Βρετανός φιλόσοφος και κριτικός. Ανήσυχη φυσιογνωμία, σπούδασε ιατρική αλλά δεν άσκησε ποτέ το επάγγελμα του γιατρού. Τον απορρόφησε το θέατρο, στο οποίο θήτευσε ως ηθοποιός από το 1841 ως το 1850. Κατόπιν επισκέφθηκε τη Γερμανία, για να ασχοληθεί με τη φιλοσοφία. Δημοσίευσε κυρίως φιλολογικές μελέτες για το θέατρο, όπως: *Ηθοποιός και ηθοποιία* (1875). Ως προς τον φιλοσοφικό στοχασμό του ανήκει στους εκπροσώπους της εξελικτικής φιλοσοφίας. Έργα του: *Βιογραφία του Γκαίτε, Ιστορία της φιλοσοφίας από τον Θαλή μέχρι τον Α. Κοντ, Προβλήματα της ζωής και του πνεύματος*.

Παναγ. Πάκος

Λίππς (Lipps) Χανς (1889-1941). Γερμανός φιλό-

Λιττ

σοφος, φυσιοδίφης και γιατρός. Κατά τη φιλοσοφία του, η οποία συνιστά εκλεκτικό συνδυασμό φυσιολογίας, φαινομενολογίας, υπαρξισμού και ερμηνευτικής, ο πόλεμος είναι η μοίρα του ανθρώπου. Έργα του: *Untersuchungen zu einer hermeneutischen Logik*, Frankfurt/Main, 1936.- *Die menschliche Natur*, Frankfurt/Main, 1940.

Δ. Π.

Λιττ Θεόδωρος (Theodor Litt, Ντύσσελτορφ, 1880 - Βόννη, 1962). Γερμανός φιλόσοφος και εκπαιδευτικός, διδάξε στα πανεπιστήμια της Λιψίας και της Βόννης. Η συγγραφική του δραστηριότητα αφορά ευρύ φάσμα ενδιαφερόντων, κυρίως όμως θέματα πολιτισμού και παιδείας, τις ιστορικές μορφές της οποίας μελέτησε συγκριτικά, με έμφαση στην παιδεία του σύγχρονου τεχνολογικού πολιτισμού. Ο ιδεαλισμός του συγχωνεύει νεοεγγελιανές τάσεις και απόψεις των Ντιλτάι* και Χούσερλ*. Έργα του: *Technisches Denken und menschliche Bildung*, Χαϊδελβέργη, 1964.- *Führen oder Wachsenlassen*, Στουτγάρδη, 1967.- *Ethik der Neuzeit*, Μόναχο, 1968.

Παναγ. Πάκος

Λιττρέ (Litttré) Αιμίλιος (1801-1881). Γάλλος φιλόσοφος και πολιτικός. Σπούδασε ιατρική και αργότερα φιλολογία και ιστορία. Εργάστηκε για μεγάλο διάστημα ως δημοσιογράφος· τάχθηκε από τους πρώτους με το μέρος των θετικιστών και, ως οπαδός του Αυγ. Κοντ*, έκανε γνωστές τις ιδέες του τελευταίου με το έργο *Ερμηνευτική ανάλυση των μαθημάτων θετικής φιλοσοφίας του Κοντ* (1845). Με τη συμβολή του Λιττρέ προστέθηκε στα τρία στάδια της ανθρώπινης εξέλιξης (κατά το δόγμα του Κοντ) κι ένα τέταρτο: αυτό της τεχνολογίας. Αργότερα αποδεσμεύθηκε από το πρόσωπο του Κοντ, όταν ο τελευταίος στράφηκε στον θρησκευτικό μυστικισμό*. Ο Λιττρέ είχε έντονη πολιτική παρουσία και ως μέλος της Εθνοσυνέλευσης από το 1874 (στην παράταξη της Δημοκρατικής Αριστεράς) και ως ισόβιο (από το 1875) μέλος της Γερουσίας. Το 1874 εξελέγη μέλος της Γαλλικής Ακαδημίας. Μετέφρασε στα γαλλικά τα συγγράμματα του Ιπποκράτη* και τη *Φυσική Ιστορία* του Πλίνιου. Άλλα έργα του: *Συντήρηση, Επανάσταση και Θετικισμός* (1852), *Φιλολογία και Ιστορία, Ιστορία της γαλλικής γλώσσας* (1862).

Βιβλιογρ.: Caro, *Litttré et le positivisme*, 1883.- Aquirone, *The life of E. Litttré*, Leyden, 1958.

Παναγ. Πάκος

Λογγίνος Κάσσιος (περίπου 210-273 μ.Χ.). Φιλολόγος και φιλόσοφος, "σχολάρχης" της πλατωνικής Ακαδημίας* στην Αθήνα (περίπου 250-267). Εκτός από τις σπουδές του στην Αθήνα, ο Λογγίνος επιχείρησε μεγάλα ταξίδια, κατά τα οποία γνώρισε σημαντικούς φιλοσόφους της εποχής του, όπως ο Αμμώνιος Σακάς* στην Αλεξάνδρεια. Επίσης, και με τη γενικότερη διδακτική και συγγραφική δράση του προωθούσε, άλλοτε θετικά και άλλοτε αρνητικά, τις πνευματικές ανταλλαγές της πλατωνικής Ακαδημίας στην Αθήνα με τον νεοπλατωνικό κύκλο του Πλωτίνου* στη Ρώμη. Από τους μαθητές του σπουδαιότερος ήταν ο Πορφύριος*, που αργότερα έγινε μαθητής και συνεργάτης του Πλωτίνου. Το 268 αποδέχτηκε πρόσκληση της βασίλισσας της Παλμύρας Ζηνοβίας, την οποία και στήριξε στην αντιρωμαϊκή πολιτική της. Γι' αυτό ο Λογγίνος εκτελέστηκε από τον ρωμαίο αυτοκράτορα Αυρηλιανό. Ως φιλόσοφος, ο Λογγίνος ακολούθησε την παραδοσιακή γραμμή της Ακαδημίας και έτσι θεωρούσε τις πλατωνικές "ιδέες" όχι σαν προιόντα του νου, αλλά σαν αυθυπόστατες οντότητες. Το ερμηνευτικό έργο του πάνω στα πλατωνικά κείμενα είναι κυρίως επεξηγήσεις γλωσσικού και υφολογικού χαρακτήρα και είναι γνωστό από τον Πρόκλο*, που το χρησιμοποίησε. Από τις άλλες φιλολογικές επιδόσεις του είναι γνωστή η έρευνά του πάνω στον Όμηρο και έχουν παραδοθεί τίτλοι σχετικών έργων του: *Απορήματα Ομηρικά, Προβλήματα Ομήρου και λύσεις* και *Ει φιλόσοφος Όμηρος*. Το μοναδικό σωζόμενο έργο του είναι η *Ρητορική τέχνη*, ενώ ένα άλλο σχετικό δοκίμιο του, το *Περί ύψους*, που από λάθος έχει συνδεθεί με το όνομά του, πιστεύεται ότι έχει γραφτεί δύο αιώνες πριν από την εποχή του Λογγίνου.

Ε. Ν. Ρούσσος

λογικά σφάλματα, βλ. *παράλογισμοί*

λογικές αρχές, βλ. *αρχές λογικής*

λογικές πράξεις, λογικοί τελεστές, λογικοί σύνδεσμοι. Πρόκειται για συναρτήσεις οι οποίες από σημασιολογικής πλευράς έχουν ως πεδίο ορισμού τους έναν χώρο αληθοτιμών και ως πεδίο τιμών τους επίσης έναν χώρο αληθοτιμών. Από συντακτικής απόψεως πρόκειται για τους συνήθεις λογικούς συνδέσμους ή τους ποσοδείκτες που στα πλαίσια της λογικής* χρησιμοποιούνται για τον σχηματισμό

συνθέτων προτασιακών τύπων (π.χ. προτασιακός λογισμός*) ή συνθέτων τύπων (formulae, π.χ. κατηγορηματικός λογισμός). Για τη δίτιμη* λογική, στην οποία οι προτάσεις (προτασιακοί τύποι) είναι κατά τρόπο αποκλειστικό είτε αληθείς είτε ψευδείς, οι χρησιμοποιούμενοι σύνδεσμοι είναι οι εξής: (α) η "σύζευξη" (ή "συμπλοκή"), που συμβολίζεται με (Λ) και ερμηνεύει το σύνθημα "και", καθώς και όλα τα συνώνυμα και τις αποχρώσεις του στις φυσικές γλώσσες (π.χ. στη Νεοελληνική γλώσσα): (β) η "διάζευξη", που συμβολίζεται με (V) και ερμηνεύει τον σύνδεσμο που συναντά κανείς στις φυσικές γλώσσες και που εκφράζεται με το "ή", όταν αυτό έχει την περιορισμένη σημασία της μη-αποκλειστικής διάζευξης: (γ) η "άρνηση", που συμβολίζεται με το (¬) και ερμηνεύει τη συνήθη άρνηση ("όχι" ή "μη") στις φυσικές γλώσσες: (δ) η "συνεπαγωγή", που συμβολίζεται με (→) και ερμηνεύει το ρήμα "συνεπάγεται" ή την έκφραση "αν ... τότε ..." ή την έκφραση "από ... έπεται ...": (ε) η "ισοδυναμία", που συμβολίζεται με (↔) και ερμηνεύει εκφράσεις της φυσικής γλώσσας, όπως "αν και μόνο αν", "τότε και μόνον τότε" κ.λπ. Οι χρησιμοποιούμενοι ποσοδείκτες είναι δύο: (1) ο "καθολικός ποσοδείκτης", ο οποίος συμβολίζεται με (∀) και ερμηνεύει τον καθολικό τελεστή των φυσικών γλωσσών "για κάθε" και (2) ο "παρτικικός ποσοδείκτης", ο οποίος συμβολίζεται με (∃) και ερμηνεύει τον υπαρκτικό τελεστή "υπάρχει" των φυσικών γλωσσών. Για άλλα είδη λογικής, όπως η τροπική*, υπάρχουν και άλλες λογικές πράξεις ή λογικοί τελεστές. Τέτοιοι σύνδεσμοι ή τελεστές στην περίπτωση της τροπικής λογικής είναι αυτοί που ερμηνεύουν εκφράσεις των φυσικών γλωσσών όπως "είναι δυνατόν", "είναι αναγκαίον". Επίσης η λειτουργία των συνήθων συνδέσμων και ποσοδεικτών της δίτιμης λογικής* διαφοροποιείται όταν αυτοί θεωρούνται στα πλαίσια άλλων λογικών, όπως, για παράδειγμα, της ενορατικής* (ιντουιονιστικής) λογικής. Η αντιστοιχία από την άλλη μεριά μεταξύ συνδέσμων και ποσοδεικτών των φυσικών γλωσσών και της δίτιμης λογικής δεν είναι αμφιμονοσήμαντη. Έτσι η σημασιολογική λειτουργία των λογικών πράξεων στα πλαίσια της δίτιμης λογικής είναι ακριβέστερη και καθορίζεται από τους πίνακες αληθείας (ή αληθοπίνακες) και τους γενικότερους ορισμούς επαλήθευσης και αλήθειας στα πλαίσια του κατηγορηματικού λογισμού (βλ. *λογισμός των κατηγορημάτων*). Για παράδειγμα,

ο πίνακας αλήθειας της σύζευξης καθορίζει την από σημασιολογικής πλευράς συναρτησιακή λειτουργία της.

Η κλασική δίτιμη προτασιακή λογική μέσω της λογικής των κλάσεων* μεταφέρεται ως δομή (ισομορφικά) στο σύμπαν της θεωρίας των συνόλων με αποτέλεσμα την ύπαρξη πράξεων ανάλογων αυτών της δίτιμης* λογικής. Έτσι, για παράδειγμα, η σύζευξη ερμηνεύεται ως τομή συνόλων, η διάζευξη ως ένωση κ.λπ., το δε συγκεκριμένο σύμπαν των συνόλων εφοδιασμένο με τις πράξεις αυτές αποτελεί μια συνήθη άλγεβρα Μπουλ*.

Διον. Αναπολιτάνος

Λογική τυπική. Είναι η επιστήμη που ασχολείται με τους νόμους, τις δυνατές μορφές και τους δυνατούς τρόπους σκέψης, που αποτελούν τις βασικές προϋποθέσεις για την ορθολογική ανάγνωση, οργάνωση και αξιοποίηση από το έλλογο ον (δηλαδή τον άνθρωπο) του γνωσιακού υλικού που του παρέχεται είτε ως εξωτερική εμπειρία είτε ως αυτοπαρητηρησία. Στις δυνατές μορφές της σκέψης ανήκουν οι έννοιες, οι κρίσεις (αποφατικές ή καταφατικές) καθώς και οι διάφορες συναγωγές. Στους δυνατούς τρόπους της σκέψης ανήκουν οι κανόνες σχηματισμού εννοιών, κρίσεων και συναγωγών, οι ορισμοί και οι συμπερασματοί κανόνες (δηλαδή οι κανόνες που καθορίζουν τις συμπερασματοικές μεταβάσεις από ένα σύνολο προκειμένων σε κάποιο συμπέρασμα), καθώς και οι κανόνες μεταθεωρητικού χαρακτήρα, που καθορίζουν τις μεταβάσεις από ένα σύστημα συμπερασμάτων ή συναγωγών σε κάποιο άλλο αντίστοιχο σύστημα. Τέλος, στους νόμους σκέψης ανήκουν οι γενικές εκείνες αρχές με βάση τις οποίες λειτουργεί ή θα μπορούσε να λειτουργεί το έλλογο ον κατά την ορθολογική γνωσιακή διαδικασία. Ένα παράδειγμα τέτοιας αρχής είναι η "αρχή του αποκλεισμένου τρίτου". Η λογική είναι η επιστήμη της νόησης με την έννοια ότι μελετά τις γενικές αρχές που αναφέρονται στην αναπαράσταση και σπουδή της βασικής δομής της ορθής σκέψης, αυτής δηλαδή που συναντά κανείς κατά τις διαδικασίες παραγωγής διαλογισμών, αποδείξεων ή και αναίρεσεων, οι οποίες ως βασικό τους χαρακτηριστικό έχουν την αδιαμφισβήτητη αναίρεση ορθότητας ή τη μεταφορά ή την πιστοποίηση αλήθειας.

Η παραδοσιακή λογική είχε ως στόχο της την καταγραφή και χρησιμοποίηση ορθών τρόπων

Λογική

διαλογισμού. Αυτό σήμαινε την καταγραφή και χρησιμοποίηση των ορθών τρόπων χειρισμού των προκειμένων για την μέσω συγκεκριμένων συμπερασματικών κανόνων παραγωγή του συμπεράσματος ή των συμπερασμάτων. Η παραγωγή αυτή ως προς τα τελικά της αποτελέσματα όφειλε να είναι μονοσήμαντα καθορισμένη, με την έννοια της μη-δυνατότητας παραγωγής αναληθών συμπερασμάτων από αληθείς προκειμένες. Στο κέντρο της παραδοσιακής λογικής (που μετά τον Καντ* άρχισε να μετασηματίζεται προς την κατεύθυνση αυτού που σήμερα ονομάζουμε "τυπική" λογική) τοποθετείται η αριστοτελική "συλλογιστική". Μετά τον Καντ και ιδιαίτερα κατά τον εικοστό αιώνα, η λογική, ως επιστήμη, διευρύνεται είτε στο μέτρο που διευρύνεται η μελέτη των ιδιαιτεροτήτων των συναγωγών και της αποδεικτικής διαδικασίας είτε στο μέτρο που επιστημολογικές και οντολογικές θεωρήσεις οδηγούν στην αμφισβήτηση αρχών όπως αυτή του "αποκλεισμένου τρίτου", και επομένως στην αμφισβήτηση του διτιμού της παραδοσιακής λογικής, είτε στο μέτρο που η εισαγωγή της χρήσης της έννοιας του απείρου*, στο μεταθεωρητικό επίπεδο, οδηγεί στην ανάγκη δημιουργίας και μελέτης γλωσσών μη-περατοκρατικού χαρακτήρα. Έτσι η λογική αυτή διεύρυνση ή, καλύτερα, η διεύρυνση αυτή της λογικής οδηγεί στη δημιουργία και μελέτη λογικών όπως οι πλειότιμες*, όπως οι κατασκευαστικού τύπου (βλ. *ενορατική* ή *ιντουισιονιστική λογική*) ή όπως οι λογικές των απειρογλωσσών κ.λπ. Ιδιαίτερως θα πρέπει να σταθούμε στο γεγονός ότι η διεύρυνση αυτή οδήγησε ακόμη και στην προσπάθεια δημιουργίας "επαγωγικής" λογικής, παρ' ότι η επαγωγική διαδικασία ως διαδικασία μετάβασης από το ειδικό στο γενικό ή από το λιγότερο γενικό στο περισσότερο γενικό είναι μια γνωσιακή διαδικασία απολύτως αντίθετη προς αυτήν της παραγωγής, που ως διαδικασία μετάβασης από το γενικό στο εξίσου γενικό ή στο λιγότερο γενικό αποτελεί το κατ' εξοχήν αντικείμενο της παραδοσιακής και το κεντρικό σημείο αναφοράς της τυπικής λογικής.

Όπως ήδη ειπώθηκε, η σύγχρονη τυπική λογική αποτελεί τη διάδοχο κατάσταση της παραδοσιακής λογικής. Στα πλαίσια της αναπτύχθηκε και μελετάται μια εξαιρετικά μεγάλη ποικιλία θεωριών και μορφών διαλογισμού. Πολλές απ' αυτές, ίσως οι περισσότερες, έχουν έναν *ad hoc* χαρακτήρα, με την έννοια ότι παρήχθη-

σαν χωρίς την ύπαρξη προφανούς χρηστικής ανάγκης. Η παραγωγή και μελέτη τους υπήρξε το αποτέλεσμα αναγκών μάλλον φιλοσοφικού ή γενικότερου θεωρητικού χαρακτήρα. Για παράδειγμα, στη μελέτη της λογικής των απείρων γλωσσών οδηγήθηκε η επιστημονική κοινότητα από την τάση γενίκευσης μετά την ικανοποιητική, αν και όχι πλήρη, μελέτη των πεπερασμένων γλωσσών. "Πεπερασμένες" γλώσσες είναι αυτές που επιτρέπουν, ως τύπους τους, μόνον πεπερασμένες ακολουθίες συμβόλων τους, ενώ "άπειρες" αυτές που επιτρέπουν ως τύπους τους και άπειρες ακολουθίες συμβόλων τους, όπως είναι, για παράδειγμα, μια σύζευξη απείρων επί μέρους τύπων. Μια ενδιαφέρουσα περίπτωση δημιουργίας και μελέτης λογικής γλώσσας με όχι προφανή τη χρηστική ανάγκη που οδήγησε σε αυτήν, και με αίτιο δημιουργίας της φιλοσοφικές θεωρήσεις καντιανού τύπου ως προς τη μαθηματική δραστηριότητα, είναι αυτή των ενορατικών ή ιντουισιονιστικών μαθηματικών. Είναι γεγονός, ωστόσο, ότι οι συγκεκριμένες φιλοσοφικές θεωρήσεις προέκυψαν από ή, τουλάχιστον, μετά την κρίση στα θεμέλια των μαθηματικών από την ανακάλυψη των συνολοθεωρητικών παραδόξων στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα. Έτσι κανείς θα μπορούσε να ισχυρισθεί ότι η χρηστική ανάγκη που οδήγησε στη δημιουργία της ήταν αυτή της κάλυψης του θεωρητικού ρήγματος στα θεμέλια των μαθηματικών. Παρά ταύτα κάτι τέτοιο δεν είναι απολύτως ακριβές, δεδομένου ότι αυτή η συγκεκριμένη ανάγκη δεν οδήγούσε κατά τρόπο μονοσήμαντα καθορισμένο σε μια τέτοια δημιουργία.

Στα πλαίσια της σύγχρονης τυπικής λογικής βασικό ρόλο παίζει η τυποποίηση των διαφόρων προς εξέταση γλωσσών και η μεταφορά του επίκεντρου της μελέτης και χρήσης τους στους παραγόμενους αντίστοιχους λογισμούς τους. Ένας λογικός λογισμός (*logical calculus*) είναι ένα σύστημα που καθορίζεται από τα εξής: (α) Υπάρχει ένα σύνολο συμβόλων, που αποτελεί το αλφάβητο του λογισμού. Μια ακολουθία συμβόλων του λογισμού –πεπερασμένη αν πρόκειται για λογική με πεπερασμένου μήκους τύπου– καλείται "έκφρασή" του. (β) Υπάρχει ένα σύνολο εκφράσεων, υποσύνολο της κλάσης όλων των εκφράσεων του λογισμού, το οποίο καλείται σύνολο των "τύπων" του. Συνήθως έχουμε μια αποτελεσματική διαδικασία (με την έννοια του πεπερασμένου ε-

λέγχου της και της με πεπερασμένα βήματα περάτωσής της) σχηματισμού, μέσω κανόνων, των τύπων και επομένως μια αποτελεσματική διαδικασία ελέγχου αν μια οποιαδήποτε έκφραση του λογισμού είναι τύπος ή όχι. Οι κανόνες αυτοί ονομάζονται κανόνες σχηματισμού. (γ) Υπάρχει ένα υποσύνολο του συνόλου των τύπων, το οποίο αποτελεί το σύνολο των λογικών αξιωμάτων του λογισμού. Στην περίπτωση, για παράδειγμα, του προτασιακού λογισμού*, λογικά αξιώματα είναι μόνον ταυτολογίες, δηλαδή τύποι οι οποίοι είναι αληθείς για κάθε συνδυασμό αληθοτιμών των προτασιακών μεταβλητών που εμφανίζονται σ' αυτούς. Στην περίπτωση που ο λογισμός χρησιμοποιείται για τη συντακτική έκφραση μιας αξιωματικής θεωρίας, υπάρχει επίσης ένα υποσύνολο του συνόλου των τύπων, που προσιδιάζουν στη θεωρία και ονομάζονται μη-λογικά αξιώματα της θεωρίας. Τα μη-λογικά αξιώματα της θεωρίας έχουν πληροφοριακό περιεχόμενο (ενώ τα λογικά δεν έχουν), με την έννοια ότι δεν μπορούν να καταστούν αληθή ανεξάρτητα από το σύμπαν αντικειμένων, ιδιοτήτων και σχέσεων στο οποίο αναφέρονται. Για τον προσδιορισμό αξιωμάτων (λογικών και μη-λογικών) υπάρχει συνήθως μια αποτελεσματική διαδικασία προς τούτο. Υπάρχει, δηλαδή, συνήθως μια αποτελεσματική διαδικασία για να καθορίσουμε αν ένας τύπος είναι αξίωμα ή όχι. Τέτοια διαδικασία υπάρχει πάντα αν η αναγνώριση των αξιωμάτων έρχεται ως αποτέλεσμα συγκεκριμένου και πεπερασμένου ελέγχιμου μηχανισμού. (δ) Υπάρχει συνήθως ένα πεπερασμένο σύνολο κανόνων συναγωγής συμπερασμάτων, οι οποίοι καλούνται "συμπερασματικοί" ή "αποδεικτικοί" κανόνες. Η διαδικασία μετάβασης από ένα σύνολο προκειμένων μέσω συμπερασματικών κανόνων σε ένα σύνολο συμπερασμάτων καλείται "αποδεικτική". Στα πλαίσια λογισμών όπως για παράδειγμα ο προτασιακός ή ο κατηγορηματικός, μπορούμε να ορίσουμε την έννοια της "απόδειξης" και την έννοια του "θεωρήματος". Έτσι απόδειξη είναι μια πεπερασμένη ακολουθία τύπων τέτοια ώστε καθένας από αυτούς είτε είναι αξίωμα (λογικό ή μη-λογικό) είτε προκύπτει από τους προηγούμενους του στη διάταξη τύπους με χρήση κάποιου αποδεικτικού κανόνα. Θεώρημα, από την άλλη μεριά, είναι ο τελευταίος τύπος που εμφανίζεται σε μια απόδειξη. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να τονισθεί ότι η έννοια του λογικού λογισμού (και του, στα πλαίσια

του, αξιωματικού συστήματος) στα μαθηματικά συνδέεται με τη δυνατότητα γλωσσικής έκφρασης στοιχειωδών και συνθέτων προτάσεων, που κωδικοποιούν τη συνήθη μαθηματική πρακτική. Δύο είναι οι βασικά χρησιμοποιούμενοι προς τον σκοπό αυτό λογισμοί, ο δεύτερος των οποίων είναι αυτός που λύει το πρόβλημα της πλήρους έκφρασης των τεκταινομένων στα συνήθη κλασικά μαθηματικά.

Ο πρώτος λογισμός είναι ο προτασιακός, ο οποίος έχει ένα στοιχειώδες αλφάβητο, αποτελούμενο από τις προτασιακές μεταβλητές, τους συνδέσμους (ή ακριβέστερα τα σύμβολα συνδέσμων) και τις παρενθέσεις. Οι προτασιακές μεταβλητές είναι σύμβολα που χρησιμοποιούνται για την παράσταση στοιχειωδών προτάσεων, οι σύνδεσμοι για την παράσταση λογικών συνδέσμων, όπως για παράδειγμα των "και", "ή", "αν", "τότε" και, τέλος, οι παρενθέσεις είναι σύμβολα που χρησιμοποιούνται ως σημεία στίξεως. Ο προτασιακός λογισμός είναι ένας λογισμός με περιορισμένες δυνατότητες χρήσεως. Είναι σχεδιασμένος ως "προ-λογισμός", με την έννοια του λογισμού που είναι σχεδιασμένος για να μας εξοικειώσει, σε ένα πρώτο στάδιο, με τον πλούσιο κόσμο των λογισμών που τον ακολουθούν. Αυτό που είναι σύγυρο είναι ότι στα πλαίσια του δεν είναι δυνατόν να διατυπωθούν και μελετηθούν τα προιόντα της συνήθους μαθηματικής πρακτικής.

Ο δεύτερος λογισμός είναι ο "πρωτοβάθμιος" ή "κατηγορηματικός", που είναι σχεδιασμένος για την πλήρη αποτύπωση των προιόντων αυτών. Το αλφάβητό του αποτελείται από τις εξής οκτώ ομάδες συμβόλων: (1) "Σύμβολα μεταβλητών", τα οποία χρησιμοποιούνται για την παράσταση μεταβλητών ονομάτων μαθηματικών αντικειμένων. (2) "Σύμβολα συνδέσμων" που, όπως και στην περίπτωση της γλώσσας του προτασιακού λογισμού, χρησιμοποιούνται για την παράσταση λογικών συνδέσμων. (3) "Σύμβολα παρενθέσεων", που παίζουν τον ρόλο σημείων στίξεως. (4) "Σύμβολα ποσοδεικτών", τα οποία χρησιμοποιούνται για τον συμβολισμό λογικών τελεστών όπως οι "για κάθε" και "υπάρχει". (5) "Σύμβολο ισότητας", το οποίο παίζει τον ρόλο της συνήθους ισότητας. (6) "Σύμβολα ιδιοτήτων και σχέσεων" ή, εναλλακτικά, "κατηγορηματικά σύμβολα", τα οποία χρησιμοποιούνται για την παράσταση ιδιοτήτων και σχέσεων. (7) "Σύμβολα συναρτήσεων" ή "συναρτησιακά σύμβολα", τα οποία χρησιμο-

Λογική

ποιούνται για την παράσταση συνήθων συναρτήσεων και, τέλος, (8) "Σύμβολα σταθερών", τα οποία χρησιμοποιούνται για την παράσταση σταθερών (κυρίων) ονομάτων μαθηματικών αντικειμένων. Ο παραπάνω λογισμός λέγεται πρωτοβάθμιος ή κατηγορηματικός λογισμός με ισότητα. Αν δεν υπήρχε το σύμβολο της ισότητας και ήταν απαραίτητο να το εκφράσουμε, θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε οποιοδήποτε διμελές κατηγορηματικό σύμβολο αξιωματικά εφοδιασμένο για τη χρήση του με κατάλληλες ιδιότητες. Ας σημειωθεί ότι ν-μελές κατηγορηματικό σύμβολο λέγεται αυτό που προορίζεται να παραστήσει διμελή σχέση. Από τα παραπάνω έχει καταστεί σαφές ότι ένας λογικός λογισμός είναι ένα "συντακτικό" σύστημα αποτελούμενο από το αλφάβητο των αρχικών συμβόλων, τους κανόνες σχηματισμού των τύπων, τα αξιώματα και τους συμπερασματικούς ή αποδεικτικούς κανόνες του. Από την άλλη μεριά, είναι σαφές ότι ένας ανερμηνεύτος λογισμός έχει πολύ μικρή χρηστική, τουλάχιστον, σημασία. Για να έχουμε ένα τυπικό λογικό σύστημα ολοκληρωμένο απαιτείται να κατασκευάσουμε ή να έχουμε ένα σύμπαν αντικειμένων και παράλληλα ορισμένες αντιστοιχίες που να μας εξασφαλίζουν τον ορισμό της έννοιας της επαλήθευσης και κατ'επέκταση της έννοιας της αλήθειας. Η απόδοση τιμών στα σύμβολα και στους κατάλληλους συνδυασμούς συμβόλων του λογικού λογισμού οδηγεί στον ορισμό της ερμηνείας του λογισμού αυτού και αποτελεί το ερμηνευτικό ή σημασιολογικό ή σημαντικό μέρος της τυπικής λογικής στην οποία ανήκει ο λογισμός. Ανάλογα με τη συντακτική και τη σημασιολογική ή σημαντική πλευρά του ένα τυπικό λογικό σύστημα λέγεται "κλασικό" (προτασιακό ή κατηγορηματικό), "ενορατικό" ή "ιντουισιονιστικό", "κατασκευαστικό", "τροπικό", "δεοντικό", "πλειότιμο", κ.λπ. Σε μεταθεωρητικό επίπεδο, κάποια απ' αυτά τα συστήματα έχουν μια σειρά από σημαντικές ιδιότητες, ενώ άλλα δεν έχουν. Για παράδειγμα, στα πλαίσια της πρωτοβάθμιας λογικής ισχύουν οι πολύ σημαντικές ιδιότητες, της πληρότητας, με την έννοια της ισοδυναμίας των διαδικασιών απόδειξης και επαλήθευσης και της συμπάγειας, με την έννοια της αναγωγής του ελέγχου απείρων οντοτήτων ορισμένου τύπου στον έλεγχο αντίστοιχων πεπερασμένων τμημάτων τους. Περισσότερο συγκεκριμένα, η πρώτη ιδιότητα εκφράζεται από το θεώρημα πληρότητας του K.

Γκέντελ*, σύμφωνα με το οποίο "Μια πρωτοβάθμια πρόταση Φ αποδεικνύεται από μια πρωτοβάθμια θεωρία T , αν, και μόνον αν, η πρόταση Φ είναι αληθής σε κάθε μοντέλο A της T " και η δεύτερη από το θεώρημα συμπάγειας σύμφωνα με το οποίο "ένα σύνολο πρωτοβάθμιων προτάσεων Σ διαθέτει μοντέλο, αν, και μόνον αν, κάθε πεπερασμένο υποσύνολό του έχει μοντέλο". Στα πλαίσια της δευτεροβάθμιας λογικής οι παραπάνω ιδιότητες δεν ισχύουν. Η δευτεροβάθμια λογική διαφέρει από την πρωτοβάθμια στον βαθμό που η πρώτη επιτρέπει τη χρήση ποσοδεικτών επί ιδιοτήτων, ενώ η δεύτερη δεν την επιτρέπει.

Χαρακτηριστικό των κλασικών λογικών είναι ότι γι' αυτές ισχύει η "αρχή του αποκλεισμένου τρίτου". Συνέπεια αυτού του γεγονότος είναι ότι οι τιμές αλήθειας, που είναι δυνατόν να λάβουν οι προτάσεις που διατυπώνονται στα πλαίσια της, είναι μόνον δύο. Έτσι μια πρόταση του πρωτοβάθμιου κλασικού κατηγορηματικού λογισμού είναι δυνατόν να είναι, στα πλαίσια μιας ερμηνείας του λογισμού αυτού (και κατά τρόπο αποκλειστικό οποιασδήποτε άλλης εκδοχής), είτε αληθής είτε ψευδής. Οι γνωσιολογικοί περιορισμοί που απορρέουν από μια τέτοια αντιμετώπιση δεν αποκλείουν τη δυνατότητα οι κλασικές λογικές να είναι ικανές να εκφράζουν τη συνήθη κλασική μαθηματική πρακτική, η οποία έτσι και αλλιώς λειτουργεί στα πλαίσια ενός διτιμου αποφαντικού λόγου. Από την άλλη μεριά καθιστούν αδύνατη τη λειτουργία των λογικών αυτών για άλλες σημασιολογικά περισσότερο σύνθετες γνωσιακές περιοχές. Έτσι ως εναλλακτική λύση σε μια τέτοια αδυναμία είναι δυνατόν να θεωρηθεί κανείς τις πλειότεμες λογικές, οι οποίες και αντιμετωπίζουν κάποιες από τις ανακλύπτουσες περιπτώσεις. Είναι προφανές ότι στα πλαίσια μιας τέτοιας λογικής η αρχή του αποκλεισμένου τρίτου παύει να ισχύει. Άλλες λογικές στις οποίες δεν ισχύει η αρχή του αποκλεισμένου τρίτου είναι, για παράδειγμα, η ενορατική λογική καθώς και διάφορες λογικές κατασκευαστικού χαρακτήρα. Κατά την ενορατική λογική δεν είναι δυνατόν να ισχύει η αρχή του αποκλεισμένου τρίτου, ιδιαίτερα όταν αυτή αναφέρεται σε δειγματοληπτική δεξαμενή με άπειρα ως προς το πλήθος τους στοιχεία. Μια πρόταση, όπως "κάθε άνθρωπος είναι θνητός ή υπάρχει ένας άνθρωπος ο οποίος είναι αθάνατος", όχι μόνον δεν είναι δυνατόν να θεωρηθεί ως αληθής, ως ειδική περίπτωση της αρχής του α-

ποκλειομένου τρίτου, αλλά τουναντίον δεν μπορεί καν να της αποδοθεί οποιαδήποτε αληθοτιμή, διότι κάτι τέτοιο θα προϋπέθετε ύπαρξη και γνώση πεπερασμένου αλγορίθμου πιστοποίησης της αλήθειας μιας τουλάχιστον από τις προτάσεις που διαζευκτικά τη συναποτελούν. Κατά τους ενορατικούς, αλήθεια μιας πρότασης σημαίνει αποδειξιμότητά της. Η έννοια της απόδειξης συνδέεται με την έννοια της κατασκευής, η οποία ως βασικό της συστατικό έχει την ύπαρξη πεπερασμένου κατασκευαστικού ελέγχου για οτιδήποτε ισχυριζόμαστε ότι υπάρχει. Έτσι θεωρούμε, κατά τους ενορατικούς, ότι για μια πρόταση της μορφής $A \wedge B$ (A και B) υπάρχει μια κατασκευαστική απόδειξη, αν υπάρχει μια κατασκευαστική απόδειξη της A και μια κατασκευαστική απόδειξη της B. Για μια πρόταση της μορφής $A \vee B$ (A ή B) υπάρχει μια κατασκευαστική απόδειξη, αν υπάρχει ή μια κατασκευαστική απόδειξη της A ή μια κατασκευαστική απόδειξη της B. Για μια πρόταση της μορφής $A \rightarrow B$ (A συνεπάγεται B) υπάρχει μια ενορατικά αποδεκτή κατασκευαστική απόδειξη της, αν διαθέτουμε μια πεπερασμένη αποτελεσματική διαδικασία μετατροπής οποιασδήποτε απόδειξης της A σε απόδειξη της B. Για μια πρόταση της μορφής $\neg(A)$ (όχι-A) υπάρχει μια ενορατικά αποδεκτή κατασκευαστική απόδειξη της αν διαθέτουμε έναν αποτελεσματικό μηχανισμό μετατροπής οποιασδήποτε απόδειξης της A σε μια απόδειξη κάποιας προφανούς αντίφασης, όπως, για παράδειγμα, $0=1$ (0 ίσον με το 1). Με ανάλογο τρόπο ορίζεται στα πλαίσια της ενορατικής λογικής τι σημαίνει απόδειξη μιας πρότασης της μορφής $A \cdot B$ (A ισοδύναμη του B), $\exists x \varphi(x)$ (υπάρχει x ώστε $\varphi(x)$) $\forall x \varphi(x)$ [υπάρχει x ώστε $\varphi(x)$]. Στην ενορατική λογική ο εξοβελισμός της αρχής του αποκλειομένου τρίτου οδηγεί στην απόρριψη όλων των κλασικών αποδείξεων υπαρκτικών θεωρημάτων στις οποίες χρησιμοποιείται η απαγωγή σε άτοπο. Γενικότερα, η απαγωγή σε άτοπο απαγορεύεται ως μέθοδος απόδειξης. Έτσι για την απόδειξη ενός υπαρκτικού θεωρήματος, δηλαδή ενός θεωρήματος που μας λέγει ότι υπάρχει ένα μαθηματικό αντικείμενο X που ικανοποιεί την ιδιότητα $\varphi(x)$, δεν πρέπει να υποθέσουμε ότι αυτό δεν υπάρχει και καταλήγοντας σε κάποια αντίφαση να συμπεράνουμε ότι υπάρχει. Αντ' αυτής της απόδειξης, στην οποία γίνεται χρήση της απαγωγής σε άτοπο, πρέπει να παραγάγουμε μια απόδειξη στην οποία θα πρέπει να επιδειχθεί

κατασκευαστικά η ύπαρξη του αντικειμένου X με την ιδιότητα $\varphi(x)$.

Η τροπική λογική (modal logic) πλησιάζει ως προς τις θεωρητικές αρχές της τις κατασκευαστικές λογικές. Ως λογική ασχολείται με τη μελέτη "τροπικότητων" ή "τροπισμών" (modalities). Παραδείγματα εισαγωγής και μελέτης τέτοιων τροπικότητων είναι αυτές των τελεστών, που αντιστοιχούν σε εκφράσεις της καθημιλούμενης γλώσσας όπως "είναι δυνατόν", "είναι αναγκαίο". Η "δεοντική" λογική ασχολείται με την τυποποίηση και λογική επεξεργασία της έννοιας του "δέοντος" και, παρά την εξαιρετικά μικρή πρόοδό της, είναι ιδιαίτερα σημαντική για κλάδους όπως η Ηθική και οι Δεοντολογικές επιστήμες. Καθεμιά από τις λογικές αυτές περιλαμβάνει συνήθως έναν λογισμό και μια σημαντική (σημασιολογία). Ακόμη, από πλευράς συστηματικής μελέτης των περιλαμβάνουν μια προτασιακή λογική και μια λογική των κατηγορημάτων ή κατηγορηματική λογική. Οι όροι αυτοί χρησιμοποιούνται, καταχρηστικά και χωρίς άλλα προσδιοριστικά στοιχεία, για να σημάνουν επίσης τους αντίστοιχους κλάδους της κλασικής δίτιμης λογικής. Η πολλαπλότητα λογικών (χρησιμοποιούμενων και μη) δεν σημαίνει και σχετικότητα τους. Οφείλεται, μάλλον, στην πολλαπλότητα των γνωσιακών εκδοχών, όπως αυτές εκφράζουν τη βαθύτερη αντικειμενική λογική των πραγμάτων στη μεγαλύτερη δυνατή γενικότητά τους.

Ιστορία της λογικής. Οι πρώτες προσπάθειες για ανίχνευση των τρόπων και των αρχών με τις οποίες διαλογίζεται το έλλογο ον έγιναν στις χώρες της Άπω Ανατολής (Κίνα και Ινδία). Παρά ταύτα, πατέρας της λογικής θεωρείται ο Αριστοτέλης*. Με τη λογική ασχολήθηκαν οι φιλόσοφοι οι ανήκοντες στη Μεγαρική σχολή*. Ο Αριστοτέλης ανακάλυψε τις "αποφατικές" (αρνητικές) και "καταφατικές κρίσεις" και τις όρισε ως απλές κατηγορικές σχέσεις δύο όρων. Εισήγαγε επίσης την έννοια των "αποδεικτικών συλλογισμών", των σχημάτων τους καθώς και των τρόπων χειρισμού και εκφοράς τους. Θεμελίωσε μια ολοκληρωμένη θεωρία συλλογιστικής παραγωγής και προχώρησε σε μια αρχική ταξινόμηση λογικών σφαλμάτων. Οδηγήθηκε σε μια θεωρία λογικής απόδειξης καθώς και στη λογική θεμελίωση της έννοιας της αλήθειας. Ο Θεόφραστος* και ο Εύδημος*, μαθητές του Αριστοτέλη, προχώρησαν τη θεωρία του, μελετώντας κυρίως "υποθετικούς" και "διαζευκτικούς συλλογισμούς". Ο Διόδωρος ο

Λογική

Κρόνος* και ο μαθητής του Φίλων ο Μεγαρεύς* εργάστηκαν κυρίως πάνω στην έννοια της "συνεπαγωγής", καθώς και στην ανάλυση των λογικών συνδέσμων. Οι βασικές ιδέες της Μεγαρικής σχολής* υιοθετήθηκαν από τους Στωικούς*. Ο Χρύσιππος*, συμφωνώντας με τον Φίλωνα σχετικά με τη συνεπαγωγή και την αρχή του αποκλεισμένου τρίτου, τις θεωρούσε ως οντολογικές προϋπόθεσεις της λογικής. Οι Στωικοί βελτίωσαν αισθητά την έννοια και τη διαδικασία της παραγωγής συμπερασμάτων από προκείμενες. Είναι οι πρώτοι οι οποίοι θεώρησαν ότι η αποδεικτική διαδικασία αποτελεί ασφαλή φορέα αλήθειας, με την έννοια ότι σωστή χρήση συνεπαγωγών από αληθείς προκείμενες οδηγεί σε αληθές συμπέρασμα. Οι Επικούρειοι*, από την άλλη μεριά, αντιμαχόμενοι τους Στωικούς οδηγήθηκαν στη φιλοσοφική αντιπαράθεση της παραγωγικής διαδικασίας με την εμπειρία*, την αναλογία και την επαγωγή*. Θεωρείται ότι έθεσαν τις βάσεις της "επαγωγικής λογικής" και ανέδειξαν τον ρόλο του αντιπαραδείγματος στο πρόβλημα της θεμελίωσης της επαγωγής. Τη σκυτάλη από τους Αρχαίους πήρε ο πρώιμος σχολαστικισμός*. Συνδυάζοντας τον αριστοτελισμό* και τον στωικισμό αντικατέστησαν την ελεύθερη έρευνα με την εξήγηση και ερμηνεία αυθεντικών κειμένων. Κάτι τέτοιο ήταν ιδιαίτερα εμφανές στις χριστιανικές σχολές των νεοπλατωνικών. Στοιχεία λογικής εμφανίζονται στον Βοήθιο*, στον Γαληνό*, στον Πορφύριο*, στον Σέξτο τον Εμπειρικό* και στον δοξογράφο Διογένη τον Λαέρτιο*. Την περίοδο αυτή επέρχεται μια λατινοποίηση της ορολογίας της λογικής, που οφείλεται στον Κικέρωνα* και στις λατινικές μεταφράσεις του αριστοτελικού "Όργάνου** από τον Βοήθιο. Η λογική σκέψη του πρώιμου ευρωπαϊκού Μεσαίωνα υστερεί σε σχέση με την ελληνορωμαϊκή λογική σκέψη. Στην Ευρώπη, κατ' αντίθεση προς τις χώρες του αραβικού πολιτισμού, όπου η φιλοσοφία παραμένει ανεξάρτητη από τη θρησκεία και ο Αριστοτέλης αποτελεί τον φωτεινό φάρο γι' αυτούς, διαμορφώνεται η σχολαστική λογική, η οποία προσαρμόζει στοιχεία της περιπατητικής λογικής στις ανάγκες των δογμάτων της χριστιανικής θρησκείας. Σημαντική εξέλιξη αποτελεί η κατοπινή συστηματοποίηση και τυποποίηση του Αριστοτέλη από την εκκλησιαστική διάνοηση, η οποία οδηγεί στην πρωτότυπη νεοσχολαστική μεσαιωνική λογική, που γίνεται γνωστή με το όνομα "logica modernorum".

Βασικός πρωτεργάτης προς αυτή την κατεύθυνση είναι ο Αβελάρδος*. Ο 13ος και ο 14ος αιώνες οδήγησαν στην οριστική μορφοποίηση των τάσεων αυτών, ιδιαίτερα με τα έργα του Όκκαμ*, του Μπουριντάν* κ.ά. Στην περίοδο αυτή θεωρείται η λογική ως ο τυπικός κλάδος για τις βασικές αρχές κάθε μορφής γνώσης (modi scientiarum omnium). Ως αντικείμενο της θεωρούνται οι "καθολικές έννοιες**" και η θεωρία της παραγωγής θεμελιώνεται σε μια βασική διάκριση ανάμεσα στην υλική και την τυπική ή ταυτολογική συνεπαγωγή. Στους μεσαιωνικούς θωρητικούς της λογικής αποδίδεται η πρώτη προσπάθεια αξιωματικοποίησης της προτασιακής λογικής με ενταγμένες στα πλαίσιά της τις τροπικότητες. Στην ίδια περίοδο γεννάται η ιδέα της μηχανοποίησης σχετικά με τις παραγωγικές συμπερασματικές διαδικασίες και τις αποδείξεις. Κατά την Αναγέννηση η παραγωγική λογική περνά μια περίοδο κρίσης, γιατί θεωρείται ως στήριγμα της σχολαστικής σκέψης, που καθιερώνει τη σχηματοποίηση των συναγωγών και την παραγωγή συμπερασμάτων από προκείμενες οι οποίες καθορίζονται από την αυθεντία της πίστης και όχι της πραγματικής γνώσης. Έτσι τώρα θεωρούν ότι μόνον η εμπειρία* και η επαγωγική μέθοδος οδηγούν στην αλήθεια. Ο Λεονάρντο ντα Βιντσι και ο Φ. Μπέικον* πρωτοστατούν στον εξοβελισμό των παραγωγικών διαδικασιών θεωρώντας ως υπέρτερες αυτών τις επαγωγικές. Μόνον ο Ζαμπαρέλλα (Zambarella) της σχολής της Πάδοβα με το έργο του *Λογικά - Opera Logica* (1578) υποστηρίζει την παραγωγική διαδικασία ως οδηγούσα με ασφαλή τρόπο στην επιστημονική αλήθεια. Η κατάσταση αλλάζει άρδην κατά τον 17ο αιώνα. Κατ' αρχήν ο Γαλιλαίος* και στη συνέχεια ο Θ. Χομπς* και ο Καρτέσιος* οδηγούν την επιστημονική κοινότητα της εποχής στην επανεκτίμηση της σημασίας της παραγωγικής λογικής. Έτσι ο Γαλιλαίος αποκαθιστά το κύρος της λογικής αυτής θεμελιώνοντας την ανάγκη των αφαιρέσεων για τη δημιουργία αξιωματικών συστημάτων ως συστατικών της θεωρητικής γνώσης που συμπληρώνει και εξηγεί τα δεδομένα της εμπειρίας. Ο Καρτέσιος θεωρεί την παραγωγή συμπερασμάτων από αξιώματα ως τη μόνη οδό βέβαιης γνώσης. Ο Π. Γκασσεντι* γράφει την ιστορία της λογικής και οι καρτεσιανοί Α. Αρνό και Ν. Νικόλ το *Λογική ή η τέχνη του σκέπτεσθαι* (*La logique ou l'art de penser*), την ονομαζόμενη λογική του Πορτ-Ρουαγιάλ. Κατ' αυτήν η λογι-

κή θεωρείται εργαλείο για όλες τις άλλες επισημές, εξαναγκάζοντας τη σκέψη σε ασφαλείς και αυστηρές διατυπώσεις. Τη σκυτάλη από τους παραπάνω παίρνει ο Γκ. Λάιμπνιτς* (Leibniz), ο οποίος ευαγγελίζεται τη δημιουργία μιας λογικής καθολικής γλώσσας (characteristica universalis), στα πλαίσια της οποίας θα είναι δυνατόν να λάβουν χώρα όλες οι λογικές διεργασίες συμπερασματικής παραγωγής. Το έργο του Λάιμπνιτς στη λογική υπήρξε μεγάλο παρ' ότι το όνειρό του για τη δημιουργία της καθολικής αυτής γλώσσας δεν μπόρεσε να πραγματοποιηθεί. Σ' αυτόν οφείλεται κατά κύριο λόγο η ιδέα της αλγεβροποίησης της λογικής, ιδέα την οποία έθεσε σε εφαρμογή κατά τον 19ο αιώνα ο Μπουλ*. Η ανάπτυξη της λογικής δεν συνεχίστηκε με τον ίδιο ρυθμό μετά τον Λάιμπνιτς. Εξ αιτίας της αρνητικής επίδρασης των Καντ* και Χέγκελ*, οι οποίοι θεωρούσαν την παραγωγική λογική ως μη έχουσα περαιτέρω ενδιαφέρον, ιδιαίτερα με την αλγεβροποιημένη της μορφή, η ανάπτυξη της λογικής αναστάλη μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα. Η εμφάνιση θεωρητικών της λογικής κατ' αυτήν την περίοδο, όπως του Ο. ντε Μόργκαν και του Τζ. Μπουλ, οδήγησε σε νέα έξαρση του ενδιαφέροντος για τη λογική. Ιδιαίτερα ο Μπουλ με τα μνημειώδη έργα του *Μαθηματική Ανάλυση της λογικής* (The Mathematical analysis of logic, 1847) και *Διερεύνηση των νόμων της σκέψης* (An investigation of the laws of thought, 1854) οδήγησε τη λογική σε νέα αυστηρά μονοπάτια αλγεβροποίησης και τυποποίησης. Ο επόμενος μεγάλος στην ιστορία της λογικής είναι ο Γκ. Φρεγκε* (Frege), ο οποίος οδηγείται στην ιδέα της δημιουργίας τυπικών γλωσσικών συστημάτων για την έκφραση της μαθηματικής πρακτικής και μέσω του έργου του *Λογισμός των εννοιών* (1879) δημιουργεί τον πρώτο προτασιακό λογισμό με αυστηρά αξιωματική μορφή. Η μάχη για τη μαθηματικοποίηση της λογικής κερδήθηκε κατά τις αρχές του 20ού αιώνα και το σύγγραμμα που κυριάρχησε για τα πρώτα 40 χρόνια του αιώνα αυτού ήταν το *Principia Mathematica* (1910-1913) των Μπ. Ράσσελ* (Russell) και Α. Ουάιτχεντ* (Whitehead). Στην επόμενη πεντηκονταετία παρατηρείται μια φρενιτώδης προσπάθεια μελέτης της λογικής από επιστήμονες όπως οι Γ. Λουκασέβιτς* (J. Lukasiewicz), Ε. Ποστ (E. Post), Λ. Ε. Γ. Μπράουερ (L. E. J. Brouwer), Α. Χέιτινγκ (A. Heyting), Π. Μπέρνευς (P. Bernays), Κ. Γκέντελ* (K. Goedel), Ντ. Χίλ-

μπερτ (D. Hilbert), Α. Τάρσκι* (A. Tarski), Λ. Λέβενχαιμ (L. Löwenheim), Τ. Σκόλεμ (T. Skolem), Σ. Κλιν (S. Kleene), Α. Τιούρινγκ (A. Turing), Α. Τσερτς* (A. Church) κ.ά. Η μεγαλύτερη προσφορά στη λογική στα πλαίσια του αιώνα μας οφείλεται στον Κ. Γκέντελ. Μέσω των θεωρημάτων πληρότητας και μη-πληρότητας άνοιξε λεωφόρους για την τυπική λογική, η μαθηματικοποίηση της οποίας (ιδιαίτερα της κλασικής δίτιμης) την καθιστά ιδιαίτερο κλάδο των μαθηματικών. Οι σπουδαιότεροι κλάδοι της μοντέρνας μαθηματικής λογικής είναι η θεωρία αποδείξεων, η θεωρία μοντέλων, η θεωρία αναδρομικών συναρτήσεων, η θεωρία συνόλων καθώς και η ενορατική λογική μαζί με διάφορες κατασκευαστικές και περατοκρατικές λογικές.

Βιβλιογρ.: Δ. Α. Αναπολιτάνος, *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία των Μαθηματικών*, εκδ. Νεφέλη, 1985.- Αριστοτέλης, *Κατηγορίες - Περί Ερμηνείας*, Oxford Classical Texts, Oxford Univ. Press, London, 1980.- του ίδιου: *Αναλυτικά Πρότερα - Αναλυτικά Ύστερα*, Oxford Classical Texts, Oxford Univ. Press, London 1964.- του ίδιου: *Περί των Σοφιστικών Ελέγχων*, Oxford Classical Texts, Oxford Univ. Press, London, 1979.- J. Barnes (Ed.) *The Complete Works of Aristotle: The revised Oxford Translation*, 2 vol., Princeton Univ. Press, Princeton, N. J., 1984.- A. Church, *Introduction to Mathematical Logic*, Princeton Univ. Press, Princeton, N. J., 1956.- H. B. Enderton, *A Mathematical Introduction to Logic*, Academic Press, New York, 1972.- A. A. Fraenkel *Abstract Set Theory*, North - Holland, Amsterdam, 1973.- A. Heyting, *Intuitionism: An Introduction*, North - Holland, Amsterdam, 1956.- W. Kneale - M. Kneale, *The development of Logic*, Oxford Univ. Press, London, 1962.- S. C. Kleene, *Introduction to Metamathematics*, Wolters - Noordhoff, London, 1971.- B. Russell - A. N. Whitehead, *Principia Mathematica*, Cambridge Univ. Press, London, 1950, 1927'.

Διον. Αναπολιτάνος

λογική ακολουθία. Πρόκειται για πεπερασμένη ακολουθία τύπων της λογικής (προτασιακού λογισμού, κατηγορηματικού λογισμού κ.λπ.), η οποία έχει συγκεκριμένη δομή και αποτελεί ειδική περίπτωση αποδεικτικής σχέσης, την οποία μπορούμε να ονομάσουμε "απόδειξη". Πιο συγκεκριμένα, στα πλαίσια μιας συγκεκριμένης αξιωματικής θεωρίας υπάρχει ένα σύνολο προτάσεων της γλώσσας της θεωρίας που ομομάζονται αξιώματα* της θεωρίας. Επίσης υπάρχουν ν-μελείς σχέσεις τύπων της γλώσσας της θεωρίας που εκφράζουν τη λειτουργία της συναγωγής συμπερασμάτων και ονομάζονται αποδεικτικοί κανόνες. Έτσι, για παράδειγμα, ένας ν-μελής αποδεικτικός κανόνας εκφράζει τη δυνατότητα συναγωγής του νιοστού τύπου από τους ν-1 προηγούμενους τύπους,

Λογική διαλεκτική

που εμφανίζονται κατά τη συγκεκριμένη χρήση του κανόνα. Ας διευκρινισθεί ότι πρόταση είναι ειδική περίπτωση τύπου της γλώσσας της θεωρίας. Πρόταση είναι τύπος της γλώσσας χωρίς ελεύθερες μεταβλητές. Ως παράδειγμα αποδεικτικού κανόνα είναι δυνατόν να αναφέρουμε τον, γνωστό με το λατινικό του όνομα *modus ponens*, τριμελή κανόνα, ο οποίος έχει ως εξής ($A, A \rightarrow B, B$). Σύμφωνα με αυτόν, από τις προκειμένες A και $A \rightarrow B$ συνάγεται B . Απόδειξη, λοιπόν, είναι μια πεπερασμένη ακολουθία τύπων της γλώσσας της θεωρίας, τέτοια ώστε κάθε τύπος που εμφανίζεται στην ακολουθία να είναι είτε αξίωμα είτε να προκύπτει από τους προηγούμενους αυτού τύπους της ακολουθίας με χρήση κάποιου αποδεικτικού κανόνα. Ο τελευταίος τύπος μιας απόδειξης λέγεται "θεώρημα". Αν η απόδειξη είναι μια ακολουθία τύπων με ένα μόνον μέλος, τότε ο τελευταίος τύπος της ακολουθίας είναι και πρώτος που σημαίνει ότι είναι αξίωμα. Έτσι με τετριμμένη και προφανή σημασία τα αξιώματα είναι και θεωρήματα. Αν ο τύπος B ακολουθεί λογικά το σύνολο των τύπων A , που σημαίνει ότι υπάρχει απόδειξη του B από το σύνολο τύπων A , τότε αυτό συμβολίζεται με ($A \vdash B$). Αν το σύνολο A είναι το κενό σύνολο, τότε αυτό σημαίνει ότι το B είτε είναι αξίωμα της θεωρίας είτε προκύπτει από τα λογικά αξιώματα που είναι κοινά για όλες τις αξιωματικές τυπικές θεωρίες.

Διον. Αναπολιτάνος

Λογική διαλεκτική, βλ. *διαλεκτική λογική*

Λογική ελαχιστική. Λογικό σύστημα, το οποίο ως στόχο του έχει την ελαχιστοποίηση δυνατοτήτων που ήδη περιέχονται στα ήδη εξασθενημένα λογικά συστήματα της κατασκευαστικής* και της ενορατικής* ή ιντούϊσιονιστικής λογικής. Έτσι, από τα πλαίσια της αποκλείονται αιτήματα όπως η αρχή "από την αντίφαση έπεται οτιδήποτε", καθώς και ο νόμος της διπλής άρνησης σύμφωνα με τον οποίο "από την άρνηση της άρνησης του A έπεται το ίδιο το A ". Στα πλαίσια μάλιστα της ελαχιστικής λογικής ισχύει η αποδεικτική μέθοδος της "εις άτοπον απαγωγής". Η απόρριψη από την ελαχιστική λογική της εις άτοπον απαγωγής οδηγεί στη θετική λογική.

Διον., Αναπολιτάνος

Λογική ενορατική, βλ. *ενορατική λογική*

Λογική επαγωγική (αγγλ. *logic inductive*). Τομέας της λογικής, αντικείμενο του οποίου είναι οι επαγωγικοί διαλογισμοί (κρίσεις*, αποφάνσεις, ισχυρισμοί, συλλογισμοί*), που συνδέονται με τη συναγωγή γενικευμένων συμπερασμάτων, εξηγήσεων, προβλέψεων, περιγραφών κ.λπ. από επιμέρους δεδομένα, τα οποία αποτελούν ή φαίνονται ότι αποτελούν ενδείξεις για τα συναγόμενα συμπεράσματα (βλ. *επαγωγή*). Οι υιοθετούμενες υποθέσεις προσδίδουν ορισμένο βαθμό βεβαιότητας (ορισμένες φορές ταυτιζόμενο με την επαγωγική πιθανότητα) στο συμπέρασμα. Συχνά η αποδοχή κάποιων υποθέσεων συνδέεται με το γεγονός ότι αυτές καθιστούν πιο εύλογη την αποδοχή του συμπεράσματος. Ο παραδοσιακός επαγωγισμός (π.χ. Τζ. Σ. Μιλ*) ανήγαγε την επαγωγική λογική στη σχέση της επαγωγικής ακολουθίας, στην ανάλυση του προσπορισμού γενικής θεωρητικής γνώσης από το μερικό, το μοναδικό, το εμπειρικά δεδομένο. Σύμφωνα με μίαν άλλη εκδοχή η επαγωγική λογική ανάγεται στην ανάλυση των λογικών κριτηρίων επιβεβαίωσης και αποδοχής επιστημονικών αποφάνσεων στα πλαίσια της υποθετικής - επαγωγικής μεθόδου (διατυπώθηκε τον 19ο αι. από τον W. Whewell). Κατά τη σύγχρονη λογική το αντικείμενο της επαγωγικής λογικής διευρύνεται και συμπεριλαμβάνει το σύνολο των λογικών σχέσεων κατά τις οποίες η αλήθεια της ελεγχόμενης γνώσης δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί βάσει αληθών γνώσεων, αλλά μπορεί απλώς να προσδιορισθεί ο βαθμός στον οποίο η μεν επιβεβαιώνεται από τις δε. Έτσι οδηγούμαστε στη χρήση μεθόδων της θεωρίας των πιθανοτήτων και η επαγωγική λογική μετατρέπεται σε "λογική των πιθανοτήτων".

Βιβλιογρ.: A. Getmanova κ.ά., *Logic made simple. A dictionary*, Moscow, 1990.- *The problem of inductive logic*, Amsterdam, 1968.

Δ. Πατέλης

Λογική θετική. Είδος λογικής στην οποία απορρίπτονται οποιοδήποτε τρόποι εισαγωγής άρνησης ακόμη και σε μεθοδολογικό επίπεδο. Έτσι, ακόμη και τεχνικές εμμέσων αποδείξεων, όπως η απαγωγή σε άτοπο που προκύπτει από την αρχή του αποκλεισμένου τρίτου, απορρίπτονται, καθώς και ορισμοί οι οποίοι με εμφανή τρόπο εισάγουν άρνηση. Με άλλα λόγια, θετική λογική είναι η λογική χωρίς άρνηση. Οι νόμοι της λογικής που αντιστοιχούν σε ό,τι είναι αποδεκτό ως ορθό στη θετική λογική είναι ευθέως καταγεγραμμένοι, ώστε να

είναι δυνατός ο αντίστοιχος λογισμός. Έτσι έχουμε τουλάχιστον δύο κατηγορίες προκυπτόντων λογισμών: (1) ο "θετικός συνεπαγωγικός λογισμός", ο οποίος χρησιμοποιεί ως μοναδική λογική πράξη αυτή της συνεπαγωγής· (2) ο "πλήρης θετικός λογισμός", ο οποίος χρησιμοποιεί ως λογικές πράξεις αυτές της σύζευξης, διάζευξης, συνεπαγωγής και ισοδυναμίας. Είναι προφανές ότι ο τρόπος λειτουργίας και το νόημα των πράξεων αυτών καθορίζονται από τα αξιώματα της θετικής λογικής.

Μη-συντηρικές επεκτάσεις –δηλαδή επεκτάσεις που οδηγούν σε ισχυρότερες λογικές– της θετικής λογικής επιτυγχάνονται με διαδοχικές ουσιώδεις επεκτάσεις των αξιωμάτων της ή των συμπερασματικών κανόνων της. Έτσι η προσάρτηση του κανόνα της απαγωγής σε άτοπο (*reductio ad absurdum*) στη συναγωγική θετική λογική οδηγεί στην επέκτασή της, που είναι γνωστή ως ελαχιστική λογική* του Kolmogorov (1925). Αν η προσάρτηση αυτή γίνει στον πλήρη θετικό προτασιακό λογισμό, αυτό οδηγεί στην ελαχιστική λογική του Γιόχανσον (1936). Η προσάρτηση στην ελαχιστική λογική του Γιόχανσον του αξιώματος σύμφωνα με το οποίο από λανθασμένες προκειμένες ή λανθασμένη προκειμένη προκύπτει οποιοδήποτε συμπέρασμα (παράδοξο της υλικής συνεπαγωγής - *material implication*) και του αξιώματος του αποκλεισμένου τρίτου οδηγεί, αντίστοιχα, στην ενορατική* και την κλασική προτασιακή λογική. Αυτό σημαίνει ότι, δεδομένου ότι η ενορατική και η κλασική λογική αποτελούν γνήσιες επεκτάσεις της θετικής λογικής, όλοι οι νόμοι της τελευταίας είναι αποδείξιμοι στα πλαίσια των δύο πρώτων.

Διον. Αναπολιτάνος

Λογική μαθηματική. Ασχολείται με τη μελέτη και εφαρμογή τυπικών λογικών μεθόδων και μορφών που συναντώνται στη μαθηματική πρακτική. Σημαντικό της μέρος αποτελεί η δημιουργία και μελέτη τυπικών γλωσσών για την πλήρη διατύπωση των λογικών προϋποθέσεων, μεθόδων και αποτελεσμάτων που συναντά κανείς στα μαθηματικά. Η δημιουργία και μελέτη αυτή δεν εξαντλείται στο συντακτικό μέρος των τυπικών, τεχνητών αυτών γλωσσών αλλά και στο σημασιολογικό (σημαντικό), όπου οι έννοιες της "δομής" και του "μοντέλου" παίζουν καθοριστικό ρόλο για τον μονοσήμαντο ορισμό της έννοιας της αλήθειας. Στα πλαίσια της μαθηματικής λογικής κίριο ρόλο παίζει η

δημιουργία και εξέταση των λεγομένων πρωτοβαθμίων ή κατηγορηματικών γλωσσών, στις οποίες είναι δυνατόν να αποτυπωθεί όλη η τρέχουσα μαθηματική πρακτική. Οι γλώσσες αυτές έχουν σημαντικές και ενδιαφέρουσες ιδιότητες. Ισχύει γι' αυτές το θεώρημα πληρότητας του Κ. Γκέντελ*, σύμφωνα με το οποίο μια πρόταση είναι αποδειξιμή από ένα σύνολο άλλων προτάσεων αν, και μόνον αν, κάθε μοντέλο του συνόλου αυτού είναι και μοντέλο της πρότασης, όπως και το θεώρημα συμπάγειας, σύμφωνα με το οποίο αν κάθε πεπερασμένο υποσύνολο ενός συνόλου προτάσεων έχει μοντέλο τότε και ολόκληρο το σύνολο έχει μοντέλο. Το πρώτο θεώρημα καθιερώνει ουσιαστικά την ισοδυναμία απόδειξης και αλήθειας στα πλαίσια μιας πρωτοβάθμιας γλώσσας –κάτι που δεν ισχύει γενικά– και το δεύτερο αποτελεί μια γέφυρα ελέγχου του απείρου μέσα από την ολότητα των πεπερασμένων μερών του.

Εκτός αυτών των ιδιοτήτων οι πρωτοβάθμιες γλώσσες διαθέτουν και άλλες ιδιότητες, λιγότερο ευχάριστες, όπως αυτή της μη - αποκρισιμότητας (*undecidability*) θεωριών που περιέχουν σημαντικά τμήματα της κατά Peano αριθμητικής. Σύμφωνα με αυτή την ιδιότητα καμία σχετικά ισχυρή και αναδρομικά ελέγξιμη θεωρία δεν μπορεί να αποδείξει όλες τις αληθείς σε ένα εκάστοτε συγκεκριμένο μοντέλο της. Οι βασικότεροι κλάδοι της σύγχρονης μαθηματικής λογικής είναι αυτοί της θεωρίας αποδείξεων, της θεωρίας μοντέλων, της θεωρίας συνόλων, της θεωρίας αναδρομικών συναρτήσεων καθώς και της ιντουϊσιονιστικής λογικής. Η μαθηματική λογική, παρά το ότι έχει τις ρίζες της στις εργασίες του Λάιμπνιτς*, είναι δυνατόν να θεωρηθεί ότι άρχισε ουσιαστικά να ακμάζει στο δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα μετά τις εργασίες του Τζ. Μπουλ*. Βασικοί πρωταγωνιστές στην ακμή αυτή ήταν οι Γκ. Φρέγκε* και Γκ. Καντόρ*. Τη σκυτάλη πήραν οι Ράσσελ* και Ουάιτχεντ* (*Principia Mathematica*, 1910-1913), καθώς και οι Χίλμπερτ* και Μπράουερ. Αυτός που θεωρείται, βέβαια, ως ο δημιουργός της σύγχρονης μαθηματικής λογικής είναι ο Κ. Γκέντελ*, ο οποίος, μαζί με τους Α. Τάρσκι* και Α. Τσερτς*, κατά τη δεκαετία του 1930 χάραξε διαδρομές έρευνας ισχύουσες μέχρι και σήμερα.

Διον. Αναπολιτάνος

Λογική πλειότιμη. Περιοχή της λογικής στην

Λογική προτασιακή

οποία ο ερμηνευτικός τομέας περιλαμβάνει τιμές αλήθειας περισσότερες των δύο. Είναι δηλαδή περιοχή της λογικής όπου οι προτάσεις δεν είναι τελεσιδικα και μόνον αληθείς ή ψευδείς. Ένα απλό παράδειγμα πλειότιμης λογικής είναι μια τρίτιμη λογική της οποίας η τρίτη τιμή αλήθειας είναι αυτή της άγνοιας (δηλαδή η τρίτη τιμή είναι η "δεν γνωρίζω"). Έτσι στα πλαίσια της, μια πρόταση που αποτελεί τη σύζευξη δύο άλλων προτάσεων A και B λαμβάνει την αληθοτιμή της άγνοιας ("δεν γνωρίζω") αν τουλάχιστον μία εκ των A και B λαμβάνει την ίδια αυτή αληθοτιμή. Άλλες πλειότιμες λογικές είναι δυνατόν να περιέχουν αληθοτιμές που κωδικοποιούν γνωσιακές καταστάσεις όπως "παράλογο", "ακαθόριστο" κ.λπ. Από τυπικής απόψεως οι πλειότιμες λογικές χωρίζονται στις πεπερασμένες πλειότιμες λογικές και στις άπειρες πλειότιμες λογικές. Οι n -τιμες πλειότιμες λογικές είναι δυνατόν να περιγραφούν σημασιολογικά με πεπερασμένους πίνακες αλήθειας ή (αν αυτό είναι θεωρητικά εφικτό αλλά πρακτικά δύσκολο έως αδύνατο) με αληθοσυναρτήσεις ή, αλλιώς, συναρτήσεις αλήθειας. Το σύνθετες για τις άπειρες πλειότιμες λογικές είναι η χρήση αληθοσυναρτήσεων για τη σημασιολογική τους περιγραφή. Ενδιαφέρουσα περίπτωση άπειρης πλειότιμης λογικής είναι αυτή που οι αληθοτιμές της αντιστοιχούν στους πραγματικούς αριθμούς μεταξύ μηδέν και ένα. Οι πλειότιμες λογικές είναι δύσκολες στον χειρισμό τους, διότι δεν διαθέτουν γενικώς χρήσιμες ιδιότητες, όπως αυτές, για παράδειγμα, που καθορίζονται από το θεώρημα πληρότητας του Κ. Γκέντελ* και το θεώρημα συμπάγειας, ιδιότητες που διαθέτει η δίτιμη κατηγορηματική λογική ή δίτιμη λογική των κατηγορημάτων. Η πλειότιμη λογική έχει ευρύτατο πεδίο εφαρμογής στη θεωρία αυτομάτων, στην τεχνητή νοημοσύνη, στη θεωρητική πληροφορική κ.λπ.

Διον. Αναπολιτάνος

Λογική προτασιακή. Πρόκειται για το τμήμα της δίτιμης* λογικής που ασχολείται με τη συντακτική και σημασιολογική δομή των προτασιακών τύπων οι οποίοι κατασκευάζονται από τις προτασιακές μεταβλητές με χρήση συνδέσμων και παρενθέσεων. Τα μοναδικά επιτρεπόμενα σύμβολα της προτασιακής λογικής είναι οι προτασιακές μεταβλητές, οι σύνδεσμοι (άρνηση, σύζευξη, διάζευξη, συνεπαγωγή και ισοδυναμία) και οι παρενθέσεις. Οι προτασια-

κές μεταβλητές παίζουν τον ρόλο στοιχειωδών μη-περαιτέρω αναλύσιμων προτάσεων, οι οποίες είναι δυνατόν να είναι αληθείς ή ψευδείς. Μέσω των πινάκων αληθείας (αληθοπινάκων) των συνδέσμων κατά τρόπο μοναδικό και εξαρτώμενο από τις αληθοτιμές των προτασιακών μεταβλητών, καθίστανται αληθείς ή ψευδείς οι προτασιακοί τύποι. Τα παραπάνω περιγράφουν τη σημασιολογική (ή σημαντική) πλευρά της προτασιακής* λογικής. Αν ένας προτασιακός τύπος καθίσταται αληθής για οποιονδήποτε συνδυασμό αληθοτιμών των προτασιακών μεταβλητών τις οποίες περιέχει, τότε λέγεται "ταυτολογία". Αν ένας προτασιακός τύπος καθίσταται ψευδής για οποιονδήποτε συνδυασμό αληθοτιμών των προτασιακών μεταβλητών τις οποίες περιέχει, τότε λέγεται "αντίφαση" (ή "αντιφατικός προτασιακός τύπος"). Στο συντακτικό επίπεδο, από το σύνολο των προτασιακών τύπων επιλέγονται κάποιοι οι οποίοι είναι δυνατόν να αποτελέσουν τα αξιώματα* ενός αξιωματικού συστήματος. Τα αξιώματα τα οποία είναι ταυτολογίες λέγονται λογικά αξιώματα. Είναι δυνατόν όλες οι ταυτολογίες να αποτελέσουν το σύνολο των λογικών αξιωμάτων του αξιωματικού συστήματος. Η προτασιακή λογική σε επίπεδο λογισμού* είναι εφοδιασμένη με αποδεικτικούς (συμπερασματικούς ή παραγωγικούς) κανόνες, οι οποίοι είναι αλγόριθμοι* περιγραφόμενοι με τη μορφή σχέσεων που καθορίζουν πότε ένας προτασιακός τύπος μορφής B (συμπέρασμα) προκύπτει από ένα σύνολο προτασιακών τύπων A (σύνολο προκειμένων). Στα πλαίσια αυτά ορίζεται η έννοια της απόδειξης*, που είναι μια πεπερασμένη ακολουθία προτασιακών τύπων, καθένας από τους οποίους, κατά τρόπο μοναδικό, είτε είναι αξίωμα είτε προκύπτει από τους προηγούμενους του με χρήση κάποιου αποδεικτικού κανόνα. Ο τελευταίος προτασιακός τύπος σε μια απόδειξη καλείται θεώρημα*. Η προτασιακή λογική είναι ένα είδος λογικής ικανό για μια πρώτη προσέγγιση των λογικών γλωσσών στις οποίες περιγράφονται τα μαθηματικά και οι παραγόμενες από αυτά δομές. Παρά ταύτα δεν είναι αρκετή για την πλήρη έκφραση της μαθηματικής δραστηριότητας, η οποία επιτυγχάνεται στα πλαίσια της λογικής των κατηγορημάτων* ή κατηγορηματικής λογικής.

Διον. Αναπολιτάνος

Λογική συμβολική, βλ. Λογική, λογική μαθηματική

Λογική συνδυαστική. Κλάδος της λογικής, ο οποίος αναλύει έννοιες που στα πλαίσια των λογικών συστημάτων, τόσο της κλασικής όσο και της μη κλασικής λογικής, γίνονται συνήθως αποδεκτές χωρίς περαιτέρω επεξηγήσεις. Τέτοιες, π.χ., είναι οι έννοιες της μεταβλητής, της συνάρτησης, της πράξης της αντικατάστασης κ.ά.

Η συνδυαστική λογική θεμελιώθηκε το 1924 από τον σοβιετικό μαθηματικό Μ. Ι. Σέινφινκελ στο άρθρο του *Για τους πλίνθους του οικοδομήματος της μαθηματικής λογικής και αναπτύχθηκε παραπέρα στις εργασίες των Κάρρυ, Τσερτς, Κλίβι, Ρόσσερ κ.ά.*

Θεμελιώδεις έννοιες της συνδυαστικής λογικής είναι η μονοθεσία "συνάρτηση" και η πράξη "εφαρμογής" συνάρτησης σε όρισμα. Τα μέλη ορισμένης κλάσης πράξεων εφαρμογής σε συναρτήσεις, η οποία είναι κλειστή ως προς την εφαρμογή, ονομάζονται "συνδυαστές". Η συνδυαστική λογική είναι, ακριβώς, ο κλάδος της μαθηματικής λογικής (βλ. *Μαθηματική λογική*) ο οποίος μελετά τους συνδυαστές και τις ιδιότητές τους.

Το τμήμα της συνδυαστικής λογικής το οποίο δεν ασχολείται με τη "λογική", αλλά με τις ιδιότητες των συνδυαστών, ονομάζεται "θεωρία συνδυαστών". Σαν αποτέλεσμα της τυποποίησης η θεωρία αυτή παίρνει τη μορφή διαφόρων λογισμών, οι οποίοι χωρίζονται σε δύο, εξωτερικά διάφορες, κλάσεις: τον "λογισμό συνδυαστών" και τον "λ-λογισμό".

Βιβλιογρ.: Η. Ρ., *The Lambda Calculus, its Syntax and Semantics*, Studies in Logic 103, north - Holland, Amsterdam, 1981.- Γιανόφσκαγια Σ. Α., *Συνδυαστική λογική*, στο βιβ.: "Φιλοσοφική εγκυκλοπαίδεια", τ. 3, σελ. 226-27, Μ., 1964.- Σαμπούνι Α. Β., *Συνδυαστική λογική*, στο βιβ.: "Μαθηματική εγκυκλοπαίδεια", τ. 2, σελ. 970, Μ., 1979.- Schonlinkel M., *Über die Bausteine der mathematischen Logik*, Math. Ann., 192:305 - 316 (1924).

Γιάννης Βανδουλάκης

Λογική της επιστήμης. Ο όρος χρησιμοποιείται για να δηλώσει μια σειρά από πράγματα. (α) Χρησιμοποιείται για να σημάνει τους νόμους και τη δομή ανάπτυξης της επιστήμης και, υπ' αυτή την έννοια, προσδιορίζεται η όλη προσέγγιση ως λογική της επιστημονικής ανάπτυξης. (β) Χρησιμοποιείται για να σημάνει τις μεθόδους, τους κανόνες, τους τρόπους και τις διαδικασίες της επιστημονικής έρευνας. Πιο ειδικά γι' αυτή την περίπτωση γίνεται χρήση του όρου "λογική της επιστημονικής έρευνας". (γ) Χρησιμοποιείται για να υποδηλώσει τη θεω-

ρία των προϋποθέσεων (ψυχολογικών, κοινωνικών, γνωσιολογικών, μεθοδολογικών, φιλοσοφικών) για την επιστημονική ανακάλυψη. Πλέον δόκιμος γι' αυτή την περίπτωση είναι ο όρος "λογική της επιστημονικής ανακάλυψης". (δ) Η κυριότερη σημασία, όμως, του όρου "λογική της επιστήμης" είναι αυτή που προσδιορίζεται από την ύπαρξη και τη μελέτη των εννοιών, των ορισμών, των γλωσσικών μορφών, των σημασιολογικών (σημαντικών) δομών και του τεχνικού μηχανισμού της τυπικής λογικής, καθώς αυτά αντιστοιχούν και χρησιμοποιούνται στην ανάλυση, μελέτη και μεταθεωρητική έρευνα των διαμορφωμένων ή υπό διαμόρφωση συστημάτων της επιστημονικής γνώσης. Οι ειδικοί που ασχολούνται με τον κλάδο της λογικής της επιστήμης είναι κατά κύριο λόγο είτε θεωρητικοί της λογικής (λογικοί) είτε φιλόσοφοι της επιστήμης. Ασχολούνται κυρίως με τη λογική της επιστήμης υπό την έννοια (δ) χωρίς να αποκλείεται και η ενασχόλησή τους με το αντικείμενο υπό τις έννοιες (α), (β) και (γ), αν και με αυτές τις περιοχές ασχολούνται, κυρίως, επιστήμονες με ενδιαφέροντα ειδικότερα, όπως για την ιστορία, την ψυχολογία, την κοινωνιολογία κ.λπ.

Τα βασικά προβλήματα της λογικής της επιστήμης, ιδιαίτερα υπό την έννοια (δ), είναι τα εξής: (1) Αυτά που σχετίζονται με τη μελέτη των λογικών δομών επιστημονικών θεωριών, καθώς και με τη μελέτη, επεξεργασία των λογικών προϋποθέσεων και κατασκευή αυστηρών τυπικών γλωσσικών συστημάτων για τις θεωρίες αυτές. Βασικός στόχος κατά την κατασκευή αυτών των γλωσσικών συστημάτων είναι ο εξοβελισμός των συνήθων πολυσημιών, που παρατηρούνται ιδιαίτερα κατά την αντιστοίχιση σημάτων και σημαινομένων στα πλαίσια των φυσικών γλωσσών. (2) Αυτά που σχετίζονται με τη μελέτη και επεξεργασία διαφόρων ειδών συναγωγών, οι οποίες χρησιμοποιούνται στη συνήθη επιστημονική πρακτική, όπως συναγωγών είτε παραγωγικής είτε επαγωγικής υφής. (3) Αυτά που συναρτώνται με τη σημασιολογική και συντακτική ανάλυση της σχέσης και πιθανής αλληλεξάρτησης των τυπικών δομικών στοιχείων των αρχικών καθώς και των παραγομένων επιστημονικών όρων. Στα πλαίσια, που έτσι προσδιορίζονται, βασικό είναι το πρόβλημα της αναγωγής των θεωρητικών όρων (όρων που καθορίζονται νοηματικά στα πλαίσια μιας φυσικής θεωρίας) σε αντίστοιχους παρατηρησιακούς. (4) Στην τέταρτη

Λογική της ιστορίας

ομάδα προβλημάτων ανήκουν αυτά που αναφέρονται στα φαινόμενα της εννοιολογικής αφαίρεσης, της επιστημονικής εξήγησης, της επαλήθευσης ή διάψευσης καθώς και της πρόβλεψης. Επίσης ανήκουν τα προβλήματα αναγωγής ή προέκτασης των επιστημονικών θεωριών. Η έρευνα που ενδιαφέρει τη λογική της επιστήμης σ' αυτό το επίπεδο αφορά στη μελέτη και ανίχνευση των λογικών προϋποθέσεων και του λογικού περιεχομένου των παραπάνω φαινομένων, τουλάχιστον ως προς τη γνωσιακή και μεθοδολογική τους πλευρά. (5) Τέλος, στην πέμπτη ομάδα προβλημάτων ανήκουν αυτά που αφορούν στη λογική επεξεργασία και τελειοποίηση μεθόδων και πράξεων ευρετικού χαρακτήρα στα πλαίσια της λειτουργίας μιας επιστημονικής θεωρίας ή μιας επιστημονικής περιοχής.

Στο μεθοδολογικό επίπεδο, η λογική της επιστήμης ενδιαφέρεται για τη χρήση, ταξινόμηση και μελέτη μεθόδων παραγωγής επιστημονικής γνώσης. Οι δύο βασικότερες τέτοιες μέθοδοι είναι η "παραγωγική" και η "επαγωγική". Η πρώτη, από την άποψη της λογικής της επιστήμης, αναφέρεται στην τυποποίηση βασικών αρχών οι οποίες λαμβάνουν τη μορφή αξιωμάτων στα πλαίσια ενός αξιωματικού συστήματος, δηλαδή ενός συστήματος στο οποίο κωδικοποιούνται τυπικά οι βασικές αλήθειες μιας θεωρίας ή μιας γνωσιακής περιοχής. Στη συνέχεια, βασικό στοιχείο της παραγωγικής μεθόδου είναι η εισαγωγή και χρήση κανόνων παραγωγής προτάσεων - θεωρημάτων από τα αξιώματα της θεωρίας ή της γνωσιακής περιοχής. Θεμελιώδες χαρακτηριστικό των κανόνων αυτών οφείλει να είναι η χωρίς αμφισβητήσεις μεταφορά αλήθειας από τα αξιώματα στα θεωρήματα, με την έννοια ότι η συγκεκριμένη μηχανιστική παραγωγή των δεύτερων από τα πρώτα συνεπάγεται το αληθές τους υπό την προϋπόθεση ότι τα πρώτα είναι ήδη αληθή. Η δεύτερη μέθοδος παραγωγής επιστημονικής γνώσης είναι η επαγωγική. Χαρακτηρίζει το μέγιστο μέρος των εμπειρικών επιστημών και ιδιαίτερα τη μετάβαση από το εμπειρικό δεδομένο στη θεωρησιακή αποτίμηση και γενίκευσή του. Η επαγωγή, ως μέθοδος, έχει έντονα πιθανοκρατικό χαρακτήρα και δεν αποτελεί ασφαλή τρόπο μεταφοράς της αλήθειας, με την έννοια ότι στις εμπειρικές επιστήμες εμφανίζονται καταστάσεις αβεβαιότητας είτε οντολογικού είτε επιστημολογικού χαρακτήρα.

Η λογική της επιστήμης περιλαμβάνει, όπως

ήδη ειπώθηκε, τη δημιουργία τυποποιημένων γλωσσών και συστημάτων. Μέσω αυτών είναι δυνατή η διερεύνηση κοινών λογικών ιδιοτήτων, τις οποίες είναι δυνατόν να μοιράζονται διαφορετικές θεωρίες εκπεφρασμένες με τον ίδιο φορμαλισμό. Αυτή η εκφραστική κοινότητα οδηγεί σε πλήθος αναλογικών μεταφορών από μια γνωσιακή περιοχή σε άλλη ή από μια θεωρία σε άλλη. Αυτή η αποκάλυψη αναγωγών και κοινών ορολογικών, εννοιακών, ορισμικών, αξιωματικών και μεθοδολογικών προϋποθέσεων οδηγεί στη μεταθεωρητική μελέτη της ίδιας της υφής και της δομής των αξιωματικών συστημάτων. Συνέπειες αυτής της μελέτης μπορεί να είναι η εξέταση της ύπαρξης κοινών λογικών ιδιοτήτων των συστημάτων αυτών, όπως η πληρότητα, η μη-αντιφατικότητα, η αποκρισιμότητα και η σχετική ανεξαρτησία των αξιωμάτων τους. Επίσης μπορεί να είναι η εξέταση των δυνατοτήτων συστηματικής ενοποίησης, απλοποίησης και ανάδειξης των κυριότερων κοινών χαρακτηριστικών διαφόρων γνωσιακών περιοχών ή αξιωματικών συστημάτων.

Στα πλαίσια της λογικής της επιστήμης, ένας άλλος ενδιαφέρων τομέας είναι αυτός της μελέτης των πολλαπλών σημασιών και της καθιέρωσης μονοσήμαντης σημασιολόγησης όρων όπως "γλώσσα", "δομή", "μοντέλο", "σύστημα", "ιδιότητα", "σχέση", "μέτρηση", "γεγονός", "πιθανότητα", "θεωρία" κ.λπ., καθώς και της επιδίωξης εύρεσης αναγωγών ορολογικών, εννοιακών ή και συστημικών. Έτσι μια πολύ σημαντική σειρά προβλημάτων ανέκυψε από τη μη επιθυμητή αποκάλυψη ότι ο αναγωγισμός δεν είναι ο ασφαλής δρόμος για τη σύνδεση θεωρίας και εμπειρικής πραγματικότητας. Τα θεωρητικά κατηγορήματα, για παράδειγμα, που συναντά κανείς στο θεωρητικό αξιωματικό μέρος μιας επιστήμης δεν ανάγονται, συνήθως, σε κατηγορήματα παρατήρησης. Αυτό σημαίνει την εξέταση προσθέτων προβλημάτων, που σχετίζονται με την μετάφραση της γλώσσας της θεωρίας στη γλώσσα των παρατηρήσεων, με την εξέταση και λογική ανάλυση του λεξιλογίου των διαφόρων γνωσιακών περιοχών και με τη σπουδή των σχέσεων αλληλεπίδρασης φυσικών (πολυσήμαντη σημασιολόγηση) και τυπικών, τεχνητών (μονοσήμαντη σημασιολόγηση) γλωσσών.

Διον. Αναπολιτάνος

Λογική της ιστορίας. 1. Τομέας "μεταθεωρητικών" και μεθοδολογικών ερευνών για τη θεμε-

λίωση της ιστορικής έρευνας διαφόρων επιπέδων (λογικά μέσα της εμπειρικής και θεωρητικής ιστορικής γνώσης, της δομής της περιγραφής, της εξήγησης, των ταξινομήσεων, των τυπολογιών, των εννοιολογήσεων, των ερμηνευτικών μοντέλων κ.λπ.).

Βιβλιογρ.: Γ. Τοπόλοκι, *Προβλήματα της ιστορίας και ιστορικής μεθοδολογίας*, Αθήνα, 1983.

2. Θεωρητική και μεθοδολογική σύνθεση, εννοιολογική απεικόνιση της διάθρωσης και της ανάπτυξης της κοινωνίας ως οργανικού όλου, κατά την οποία οι νόμοι (νομοτελείες) και οι κατηγορίες της θεωρίας περί κοινωνικής ανάπτυξης αποκαλύπτονται στην εσωτερική, συστηματική, αμοιβαία συνάφειά τους. Η Λογική της ιστορίας συνιστά μείζονος σημασίας επιστημονικό επίτευγμα του φιλόσοφου Β. Α. Βαζιούλιν*, στο οποίο πραγματοποιείται συστηματική ανάπτυξη της κοινωνικής θεωρίας - φιλοσοφίας του μαρξισμού, βάσει της ανεπτυγμένης μεθοδολογίας του και μέσω της θεωρητικής εξέτασης της ιστορικής διαδικασίας υπό το πρίσμα της ώριμης, της αταξικής - κομμουνιστικής κοινωνίας. Κατά την εν λόγω προσέγγιση η δομή της κοινωνίας ως ολότητας συγκροτεί ένα ιεραρχημένο και διατεταγμένο αναπτυσσόμενο σύστημα, το οποίο απεικονίζεται νοητικά στα επίπεδα: του "είναι" (αλληλεπίδραση των ανθρώπων με το περιβάλλον του είδους), της "ουσίας" (παραγωγική - εργασιακή αλληλεπίδραση με τη φύση και οι συνδεόμενες με αυτήν κοινωνικές σχέσεις παραγωγής), του "φαινομένου" (μορφές κοινωνικής συνείδησης) και της "πραγματικότητας" ως ενότητας ουσίας και φαινομένου (εποικοδόμημα, άνθρωποι ως προσωπικότητες). Για πρώτη φορά διακρίνεται η απλούστερη σχέση (το "είναι") της ανθρώπινης κοινωνίας από την "ουσία" της. Η ιστορική διαδικασία εξετάζεται εδώ ως βαθμιαίος μετασχηματισμός του φυσικού (βιολογικού κ.λπ.) από το κοινωνικό και τελικά ως διαλεκτική άρση* του πρώτου από το δεύτερο. Η προσέγγιση αυτή αίρει τους περιορισμούς και τις σχηματισμένες περιοδολογήσεις (βλ. *κοινωνικοοικονομικός σχηματισμός*), επιτυγχάνοντας μια περιοδολόγηση της ιστορίας στη βάση της αναπτυσσόμενης ενότητας εσωτερικού και εξωτερικού, ουσιώδους και επουσιώδους, κοινωνικού και φυσικού κ.λπ. Διακρίνονται οι προϋποθέσεις της ιστορίας (homo sapiens, κατάλληλες φυσικές συνθήκες και αγελαίος τρόπος ζωής), η πρω-

ταρχική της εμφάνιση (πρωτόγονη κοινότητα), η διαμόρφωσή της (δουλοκτησία, φεουδαρχία, κεφαλαιοκρατία) και η ωριμότητά της, η καθαυτό ανάπτυξή της (αταξική κοινωνία).

Το όλο εγχείρημα συνιστά μοναδική δημιουργική χρησιμοποίηση και ανάπτυξη της "διαλεκτικής λογικής", της μεθοδολογίας του *Κεφάλαιου** του Κ. Μαρξ*, που έχει ως αποτέλεσμα τη διαλεκτική άρση της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας (και μέσω αυτής την αφετηρία μιας άρσης του μαρξισμού), που επιτρέπει τη διακρίβωση των όρων και του πεδίου εφαρμοσιμότητας αυτής της αντίληψης ως επιστημονικού κεκτημένου. Από την οπτική της ώριμης αταξικής κοινωνίας του "βασικό πρόβλημα της φιλοσοφίας" (μετά την άρση της *αντίθεσης χειρωνακτικής και πνευματικής εργασίας*) παύει να υφίσταται, δεν συνιστά πλέον πρόβλημα, γεγονός που αίρει την (περιοριστική) αναγκαιότητα αντιπαράθεσης της επιστημονικής κοινωνικής φιλοσοφίας ως υλιστικής με τη μη επιστημονική (ιδεαλιστική) ερμηνεία της ιστορίας.

Η λογική της ιστορίας θεμελιώνει σε ανώτερο επίπεδο την ανάπτυξη της επαναστατικής πρακτικής και διανοίγει τεράστιες δυνατότητες για την περαιτέρω ανάπτυξη ευρύτατου φάσματος επιστημονικών ερευνών. (βλ. επίσης τα λ.: *ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, ιστορικό και λογικό* και τη σχετική βιβλιογραφία).

Δ. Πατέλης

Λογική του χρόνου (αγγλ. tense logic). Κλάδος της λογικής* ο οποίος ασχολείται με το πρόβλημα της αποτύπωσης και της μελέτης της μεταβολής των αληθοτιμών* των κρίσεων* (αποφάνσεων) κατά τη διάρκεια του χρόνου. Η προτασιακή αποτύπωση των εν χρόνω κρίσεων αποτελεί βασικό συστατικό του συντακτικού μέρους της γλώσσας της λογικής του χρόνου. Η σημασιολογική αποτίμηση μιας τέτοιας γλώσσας εμφανίζει σημαντικές δυσκολίες καθώς μάλιστα εμπλέκεται και με προβλήματα της τροπικής λογικής* (modal logic), η οποία χειρίζεται τροπικούς τελεστές, όπως "είναι δυνατόν" ή "είναι αναγκαίο". Η λογική του χρόνου είναι σχετικά νέος κλάδος της μη-κλασικής λογικής και θεμελιωτής θεωρείται ο άγγλος θεωρητικός της λογικής (λογικός) Α. Ν. Πράιερ, ο οποίος στα έργα του *Χρόνος και τροπικότητα* και *Παρελθόν, παρόν και μέλλον* εκθέτει και καθορίζει τις βασικές αρχές του

Λογική τροπική

κλάδου. Η δυσκολία μελέτης του κλάδου δεν είναι ανιχνεύσιμη μόνο στη μη συστηματικότητα της έκθεσης των βασικών αρχών του από τον Πράιερ αλλά και στην αδυναμία μιας συστηματικής έκθεσης και ενός συστηματικού καθορισμού τους ακόμη και σε μεταγενέστερες εργασίες στον κλάδο. Έτσι το πρόβλημα της ικανοποιητικά συστηματικής έκθεσης και μελέτης των αρχών και προβλημάτων της λογικής του χρόνου δεν έχει μέχρι σήμερα λυθεί.
Διον. Αναπολιτάνος

Λογική τροπική (αγγλ. *logic modal*). Κλάδος της λογικής που εξετάζει τη δομή λογισμών οι οποίοι περιλαμβάνουν τροπικότητες* (τροπικούς τελεστές) του τύπου: "είναι αναγκαίο", "είναι δυνατόν", "είναι πραγματικό", "είναι τυχαίο", καθώς και τις αρνήσεις τους. Ορισμένοι βασικοί ορισμοί και νόμοι της τροπικής λογικής είχαν διατυπωθεί στα έργα του Αριστοτέλη*, των στωικών* και των σχολαστικών.

Η διερεύνηση τροπικότητας με τα μέσα της μαθηματικής λογικής άρχισε από τους C. Lewis* και Lukasiewicz*. Οι τελευταίοι εισήχθησαν συστήματα τροπικής λογικής με απόλυτου χαρακτήρα τροπικότητες (δηλαδή με τροπικούς τελεστές που αποδίδονται στην πρόταση άσχετα με οποιονδήποτε άλλο τελεστή). Η σύγχρονη τροπική λογική εξετάζει συστήματα που περιλαμβάνουν σχετικές τροπικότητες. Ανάλογα με το νόημα που προσδίδεται στους τροπικούς τελεστές διακρίνονται: η λογική των τροπικότητων αλήθειας, η λογική των επιστημολογικών τροπικότητων και η δεοντική λογική.

Βιβλιογρ.: R. Feys, *Modal Logic*, 1965. - G. E. Hughes & M. J. Cresswell, *An Introduction to Modal Logic*, 1968.

Δ. Π.

Λογική των κατηγορημάτων (λογική των ποσοδεικτών). Αποτελεί τον κεντρικό τομέα της μαθηματικής (δίτιμης) λογικής. Και αυτό, διότι απ' ενός στα πλαίσιά της είναι δυνατόν να διατυπωθεί και εξετασθεί όλη η μαθηματική πρακτική και απ' ετέρου, με τα μέσα που αυτή διαθέτει, είναι δυνατόν να οικοδομηθούν πολλοί άλλοι τομείς της με την προσθήκη βέβαια κάποιων κατάλληλων προϋποθέσεων. Η λογική των κατηγορημάτων λέγεται και κατηγορηματική ή πρωτοβάθμια λογική, αποτελεί δε καθαρή επέκταση της προτασιακής λογικής ή λογικής των προτάσεων. Η λογική των κατηγορημάτων διαθέτει ένα σύνολο συμβόλων, το

οποίο διαφέρει απ' αυτό της προτασιακής λογικής κατά το ότι στη θέση των προτασιακών μεταβλητών υπάρχουν τα κατηγορηματικά σύμβολα, τα οποία ερμηνευόμενα παριστάνουν σχέσεις μεταξύ αντικειμένων, συνοδευόμενα (α) από συναρτησιακά σύμβολα, τα οποία ερμηνευόμενα παριστάνουν συναρτήσεις μεταξύ αντικειμένων, (β) από σύμβολα σταθερών, τα οποία ερμηνευόμενα παριστάνουν σταθερά αντικείμενα, παίζοντας έτσι τον ρόλο κυρίων ονομάτων, (γ) από σύμβολα μεταβλητών τα οποία ερμηνευόμενα παίζουν τον ρόλο μεταβλητών επί των αντικειμένων και (δ) από δύο σύμβολα ποσοδεικτών, το ένα εκ των οποίων λέγεται "καθολικός" ποσοδεικτής (∀) και το δεύτερο "υπαρκτικός" (∃). Στα σύμβολα αυτά προστίθεται και το σύμβολο της ισότητας, αν θέλουμε να έχουμε εκ των προτέρων εκπεφρασμένη τη σχέση αυτή. Σε μια τέτοια περίπτωση η χρήση του συμβόλου της ισότητας καθορίζεται από συγκεκριμένα αξιώματα, που προστίθενται στα λογικά αξιώματα τα οποία συνοδεύουν τον λογισμό της συγκεκριμένης λογικής. Στην περίπτωση που το σύμβολο της ισότητας δεν έχει εκ των προτέρων προστεθεί και υπάρχει ανάγκη να εκφράσουμε μια αξιωματική θεωρία στα πλαίσια της οποίας παίζει σημαντικό ρόλο η ισότητα, χρησιμοποιούμε, ως σύμβολο ισότητας, ένα διθέσιο κατηγορηματικό σύμβολο, το οποίο αναγκάζουμε να παίζει τον ρόλο του συμβόλου της ισότητας προσθέτοντας κατάλληλα αξιώματα που καθορίζουν τη χρήση του στα πλαίσια της συγκεκριμένης αξιωματικής θεωρίας. Είναι δυνατόν επίσης η γλώσσα της κατηγορηματικής λογικής να μη διαθέτει συναρτησιακά σύμβολα και σύμβολα σταθερών. Τότε για την έκφραση συναρτήσεων και σταθερών αντικειμένων χρησιμοποιούμε συγκεκριμένα κατηγορηματικά σύμβολα, τα οποία αναγκάζουμε, με κατάλληλα αξιώματα, να παίξουν τους αντίστοιχους ρόλους. Στην περίπτωση n -μελών συναρτήσεων χρησιμοποιούμε $n+1$ -μελή κατηγορηματικά σύμβολα και στην περίπτωση σταθερών αντικειμένων 0-μελή κατηγορηματικά σύμβολα. Για τη δημιουργία και τον σχηματισμό των τύπων της λογικής των κατηγορημάτων απαιτούνται κανόνες σχηματισμού των όρων και κανόνες σχηματισμού των τύπων, οι οποίοι προϋποθέτουν σχηματισμένους τους όρους. Οι όροι παίζουν τον ρόλο ονομάτων (σταθερών ή και μεταβλητών) και οι τύποι τον ρόλο φράσεων με νόημα, που αναφέρονται γενικά ή

και μεμονωμένα σε αντικείμενα του σύμπαντος της εκάστοτε συγκεκριμένης ερμηνείας της γλώσσας της κατηγορηματικής λογικής. Για τη συναγωγή συμπερασμάτων (θεωρημάτων) είτε από τα λογικά αξιώματα της λογικής είτε από τα μη-λογικά αξιώματα της αξιωματικής θεωρίας των οποία επιλέγουμε, υπάρχουν συμπερασματικοί κανόνες, οι οποίοι είναι σαφώς περισσότεροι αυτών της προτασιακής λογικής (τους οποίους και περιλαμβάνουν), διότι απαιτείται ο καθορισμός της συναγωγικής, συμπερασματικής χρήσης των ποσοδεικτών. Επίσης τα λογικά αξιώματα (τα οποία ονομάζονται έτσι γιατί αποτελούν κοινά αξιώματα όλων των αξιωματικών θεωριών) της προτασιακής λογικής συμπληρώνονται με λογικά αξιώματα τα οποία καθορίζουν βασικές ιδιότητες των ποσοδεικτών. Τα μη-λογικά αξιώματα μιας αξιωματικής θεωρίας είναι αξιώματα που προσιδιάζουν σ' αυτήν και επιλέγονται μεταξύ των τύπων της γλώσσας της θεωρίας με συγκεκριμένη στόχευση και προοπτική.

Για την κατηγορηματική ή πρωτοβάθμια λογική έχουν αποδειχθεί, σε μεταθεωρητικό επίπεδο, σπουδαία και σημαντικά μεταθεωρήματα, τα οποία την καθιστούν εξαιρετικά εύχρηστη και σημαντική. Στα πλαίσιά της είναι δυνατόν να εκφραστεί όλη η μαθηματική πρακτική και τα μεταθεωρήματα αυτά την εφοδιάζουν με σημαντικές ιδιότητες. Τέτοια μεταθεωρήματα είναι αυτά της πληρότητας, της συμπάγειας, της μη-πληρότητας κ.λπ. Για παράδειγμα, το θεώρημα πληρότητας εκφράζει στα πλαίσια της κατηγορηματικής λογικής την ισοδυναμία των διαδικασιών απόδειξης και επαλήθευσης και το θεώρημα συμπάγειας τη δυνατότητα ελέγχου ενός απείρου συνόλου τύπων μέσω του ελέγχου όλων των πεπερασμένων υποσυνόλων του.

Διον. Αναπολιτάνος

Λογική των κλάσεων. Τμήμα της λογικής του οποίου βασικό αντικείμενο εξέτασης είναι οι κλάσεις (συλλογές, σύνολα) αντικειμένων. Η περιγραφή των κλάσεων αυτών συντελείται μέσω χαρακτηριστικών ιδιοτήτων, που ικανοποιούν τα αντικείμενα της κλάσης. Έτσι μεταξύ του συνόλου των εξεταζομένων κλάσεων και του συνόλου των αντιστοιχουσών σ' αυτές ιδιοτήτων υπάρχει μια αμφιμονοσήμαντη αντιστοιχία, η οποία καθιστά ευκολότερη τη μελέτη της λογικής των κλάσεων, γιατί έτσι αντ' αυτής είναι δυνατόν να εξετασθεί η ισοδυναμία

της λογική των μονοθέσιων κατηγορημάτων, δεδομένου ότι μια ιδιότητα εκφράζεται με μονοθέσιο κατηγορημα. Η λογική των κλάσεων, υπ' αυτή την έννοια, αποτελεί γνήσιο τμήμα της λογικής των κατηγορημάτων ή, καλύτερα, μπορεί να ερμηνευθεί ως γνήσιο τμήμα της λογικής αυτής. Επίσης, αντιστοιχώντας σε κάθε μονοθέσιο κατηγορημα μια προτασιακή μεταβλητή, είναι δυνατόν να θεωρηθεί κανείς ότι η λογική των μονοθέσιων κατηγορημάτων (και επομένως η λογική των κλάσεων) είναι στοιχειώδης επέκταση της λογικής των προτάσεων ή, όπως αλλιώς λέγεται, της προτασιακής λογικής*. Στα πλαίσια της σύγχρονης λογικής η λογική των κλάσεων είναι δυνατόν να ερμηνευθεί ως ένα είδος άλγεβρας των συνόλων. Είναι δυνατόν, δηλαδή, να ερμηνευθεί ως άλγεβρα του Μπουλ* (Boole) με βασικές πράξεις σ' αυτήν αυτές της ένωσης (άθροισμα) και της τομής (γινόμενο) καθώς και την πράξη του συνολοθεωρητικού συμπληρώματος. Έτσι, στην πράξη της συνολοθεωρητικής ένωσης θα αντιστοιχεί η λογική πράξη της μη αποκλειστικής διάζευξης, στην πράξη της συνολοθεωρητικής τομής η λογική πράξη της σύζευξης και στην πράξη του συνολοθεωρητικού συμπληρώματος η μονοθέσια ή μονομελής πράξη της άρνησης. Με την έννοια αυτή οι πράξεις επί των κλάσεων (συνόλων) μετατρέπονται και μεταφράζονται ως λογικές πράξεις επί των αντιστοιχών ιδιοτήτων που ορίζουν τις κλάσεις αυτές.

Διον. Αναπολιτάνος

Λογική των πιθανοτήτων. Λογική που αναφέρεται σε μια κατάσταση πραγμάτων σύμφωνα με την οποία οι αποδιδόμενες τιμές στις προτάσεις, κρίσεις, ισχυρισμούς δεν είναι μόνον οι τιμές "αληθές", "ψευδές" αλλά και άλλες ενδιάμεσές τους. Έτσι η λογική των πιθανοτήτων αποτελεί ειδική περίπτωση πλειότιμης λογικής*. Σε μια αληθή πρόταση αποδίδεται η αληθοτιμή 1 και σε μια ψευδή αποδίδεται η αληθοτιμή 0. Σε όλες τις άλλες, για τις οποίες δεν είναι σαφής το αληθές ή το ψευδές τους, αποδίδονται αληθοτιμές μεταξύ των 0 και 1. Οι προτάσεις στα πλαίσια της λογικής των πιθανοτήτων σχετίζονται με συμβάντα τα οποία επιδέχονται εμπειρική επαλήθευση ή και διάψευση. Υπ' αυτή την έννοια η λογική των πιθανοτήτων αποτελεί ένα είδος ακριβέστερου προσδιορισμού της επαγωγικής λογικής. Η αντιστοιχία προτάσεων και συμβάντων είναι αμφιμονοσή-

Λογικής ανάλυσης φιλοσοφία

μαντη και η αληθοτιμή κάθε πρότασης εξαρτάται από τον βαθμό επαληθευσιμότητας. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να τονισθεί ότι το σοβαρότερο μειονέκτημα μιας τέτοιας άποψης είναι το γεγονός ότι, ενώ για την πλήρη επιβεβαίωση μιας καθολικής πρότασης - νόμου απαιτούνται άπειρες ως προς το πλήθος τους επαληθεύσεις (δηλαδή όλες οι δυνατές επαληθεύσεις που είναι δυνατόν να γίνουν σε άπειρο χρόνο), ο αριθμός των δυνατών επαληθεύσεων εν χρόνω είναι μόνον πεπερασμένος. Έτσι, ο αριθμός των επαληθεύσεων δεν είναι δυνατόν να αποτελέσει αποτελεσματικό μέσο απόδοσης αληθοτιμής στη συγκεκριμένη πρόταση. Στις τιμές αλήθειας (πιθανότητες) υποθετικών προτάσεων είναι δυνατόν να ορισθούν λογικές πράξεις, όπως η σύζευξη, η οποία αντιστοιχεί στον πολλαπλασιασμό συμβάντων στη θεωρία των πιθανοτήτων, και η διάζευξη, η οποία αντιστοιχεί στην πρόσθεση συμβάντων. Η λογική των πιθανοτήτων αναπτύχθηκε ως συνδυασμός της λογικής, της θεωρίας των πιθανοτήτων και της θεωρίας των πληροφοριών.

Διον. Αναπολιτάνος

Λογικής ανάλυσης φιλοσοφία. Τάση στα πλαίσια της αναλυτικής φιλοσοφίας*, σχετιζόμενη άμεσα με την αναγωγή της εν γένει επιστήμης στα μαθηματικά και την τυπική λογική· έτσι, η φιλοσοφία χάνει την κοσμοθεωρητική της διάσταση, τα προβλήματά της υπάγονται στη λογική ανάλυση της γλώσσας και στη μαθηματική λογική. Η φιλοσοφία της λογικής ανάλυσης αναπτύχθηκε αρχικά από τον Μπ. Ράσσελ* και μετά από τον Βιτγκενστάιν* (*Λογικοφιλοσοφική πραγματεία*, 1921), τον λογικοθετικιστικό κύκλο της Βιέννης* και άλλους (Κουάιν*, Πόππερ*, Λουκασέβιτς*, Αϊντουκέβιτς* κ.λπ.).

Βιβλιογρ.: Wittgenstein L., *Tractatus Logico-philosophicus*, London, 1961 (ελλην. μετάφρ. Αθήνα, 1961).

Ε. Χ.

Λογική των σχέσεων. Τομέας της λογικής που αποτελεί μέρος της λογικής των κατηγορημάτων. Η λογική των κατηγορημάτων ή κατηγορηματική λογική θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι αποτελείται από τη λογική των σχέσεων και τη λογική των ιδιοτήτων, δηλαδή από τη λογική των πολυθέσιων και τη λογική των μονοθέσιων κατηγορημάτων. Οι σχέσεις στα πλαίσια των φυσικών γλωσσών εκφράζονται εντός των ορίων φράσεων που περιέχουν τα σχετιζόμενα και τη γλωσσική έκ-

φραση της περιγραφόμενης σχέσης. Η δομή αυτή διατηρείται και στις τυπικές γλώσσες οι οποίες κατασκευάζονται στα πλαίσια μιας λογικής. Ανάλογα με τον αριθμό των σχετιζόμενων αντικειμένων οι σχέσεις χωρίζονται σε διμελείς, τριμελείς και γενικότερα ν-μελείς. Ιδιαίτερα σημαντικές είναι οι διμελείς σχέσεις. Η συντριπτική πλειοψηφία των εξεταζόμενων σχέσεων στα μαθηματικά είναι διμελείς. Διμελής, για παράδειγμα, είναι η σχέση του "ανήκειν" στη θεωρία των συνόλων, όπως και η σχέση του "περιέχεται". Επίσης με τη χρήση της έννοιας της διμελούς σχέσης ορίζεται η έννοια της μονομελούς συναρτήσεως, η οποία αποτελεί διμελή σχέση ειδικής δομής. Εξαιρετικά χρήσιμη είναι και η κατηγορία των τριμελών σχέσεων μέσω των οποίων ορίζονται όλες οι διμελείς συναρτήσεις. Διμελείς συναρτήσεις αποτελούν στη συντριπτική τους πλειοψηφία οι βασικές πράξεις που συναντώνται στα πλαίσια διαφόρων αξιωματικών θεωριών, όπως, για παράδειγμα, οι συνήθεις πράξεις της πρόσθεσης και του πολλαπλασιασμού. Επίσης διμελείς συναρτήσεις, δηλαδή τριμελείς σχέσεις, αποτελούν οι συνολοθεωρητικές πράξεις της "ένωσης" (άθροισμα) και της "τομής" (γινόμενο). Ακόμη σε επίπεδο διμελών σχέσεων σημαντική είναι κάθε σχέση που μπορεί να ονομασθεί "σχέση ισοδυναμίας". Για να είναι δυνατόν να συμβεί κάτι τέτοιο απαιτείται η ικανοποίηση από μέρους της σχέσεως τριών ιδιοτήτων, οι οποίες εκφράζονται συνήθως με αξιωματικό τρόπο. Οι ιδιότητες αυτές είναι οι εξής: (α) "ανακλαστική". Σύμφωνα με αυτήν κάθε αντικείμενο x είναι R -ισοδύναμο με τον εαυτό του (αυτό εκφράζεται συμβολικά με xRx , όπου R συμβολίζει τη συγκεκριμένη σχέση). (β) "συμμετρική". Σύμφωνα με αυτήν αν το x είναι R -ισοδύναμο με το y , τότε και το y είναι R -ισοδύναμο με το x , (αυτό εκφράζεται συμβολικά, $xRy \rightarrow yRx$). (γ) "μεταβατική". Σύμφωνα με αυτήν αν το x είναι R -ισοδύναμο με το y και το y R -ισοδύναμο με το z , τότε το x είναι R -ισοδύναμο με το z (συμβολικά $xRy \wedge yRz \rightarrow xRz$). Με βάση την αντιστοιχία που όρισε ο Καρτέσιος* μεταξύ των διατεταγμένων ζευγών αριθμών και των σημείων του επιπέδου, κάθε διμελής σχέση μεταξύ πραγματικών αριθμών ή κάθε διμελής σχέση που μπορεί να εκφρασθεί ως σύνολο ζευγών πραγματικών αριθμών είναι δυνατόν να εκφρασθεί με ένα γράφημα στο επίπεδο. Έτσι η θεωρία των διμελών σχέσεων έχει το γεωμετρικό της ανάλογο στη θεωρία των γραφημάτων.

Διον. Αναπολιτάνος

λογικισμός (λογικοκρατία, αγγλ. logicism). Κατεύθυνση της λογικής και φιλοσοφικής θεμελίωσης των μαθηματικών, οι απαρχές της οποίας απαντώνται στη θέση του Λάιμπνιτς* περί αναγωγιότητας των μαθηματικών στη λογική. Ιδρυτές της εν λόγω κατεύθυνσης θεωρούνται οι Φρέγκε* και Ράσσελ*. Ο πρώτος, κατά την πλατωνική ρεαλιστική παράδοση, θεωρούσε τους ορισμούς βοηθητικά μέσα για την αποκάλυψη προϋπαρχόντων λογικών αντικειμένων (π.χ. ανήγαγε την έννοια του φυσικού αριθμού στο εύρος των εννοιών και αποδείκνυε τα θεωρήματα της αριθμητικής μέσω ορισμένου λογικού συστήματος). Ο δεύτερος, μαζί με τον Ουάιτχεντ*, ανέπτυξε μια νομιναλιστικού χαρακτήρα εκδοχή λογικισμού, μέσω της θεωρίας των λογικών τύπων, με την οποία αποφεύγονται τα παράδοξα* που προκύπτουν από την παραδοχή "παράτυπων" ολότητων (τέτοιων οι οποίες υποτίθεται ότι εμπεριέχουν όλα ανεξαιρέτως τα συστατικά στοιχεία ενός συνόλου, όντας οι ίδιες ένα από τα στοιχεία του εν λόγω συνόλου), μέσω ειδικής ιεραρχίας λογικών εννοιών. Στα πλαίσια αυτής της εκδοχής επιχειρείται η συστηματική αναγωγή των μαθηματικών στη λογική. Ο Γκέντελ* καταδεικνύει ότι τέτοιου τύπου συστήματα (αξιωματικά συστήματα, συστήματα της θεωρίας των συνόλων) δεν εκπληρώνουν το ιδεώδες πληρότητας των Ράσσελ - Ουάιτχεντ, δεδομένου ότι με τα μέσα που διαθέτουν είναι αδύνατον να αποδειχθούν ορισμένοι περιεκτικά αληθείς ισχυρισμοί, οι οποίοι διατυπώνονται σε αυτά. Ωστόσο αρκετοί ερευνητές (π.χ. οι A. Church* και W. v. O. Quine*) προβαίνουν σε περαιτέρω βελτιώσεις και τροποποιήσεις αυτής της κατεύθυνσης, αμφισβητώντας την ύπαρξη σαφώς διαγεγραμμένων ορίων μεταξύ μαθηματικών και λογικής.

Βιβλιογρ.: Frege G., *Grundgesetze der Arithmetik*, Bd 1-2 Iena, 1893-1903.- B. Russel - A. Whitehead, *Principia Mathematica*, v. 1-3, 1910-1913.- W. v. O. Quine, *Methods of Logic*, 1950.

Δ. Πατέλης

λογικό και ιστορικό, βλ. ιστορικό και λογικό

λογικοί σύνδεσμοι, βλ. *Λογική προτασιακή*

λογικός ατομισμός. Φιλοσοφική θεωρία των πρώιμων Ράσσελ* και Βιτγκενστάιν*, η οποία βρέθηκε σε περίοδο ακμής κατά τις δεκαετίες του 1910 και του 1920. Η προφάνεια της ανεπάρκειάς της για την εξήγηση του κόσμου ο-

δήγησε και τον Ράσσελ και τον Βιτγκενστάιν στην απόρριψη της γύρω στα 1930. Ήταν φιλοσοφική θεωρία νομιναλιστικής* (ονοματοκρατικής) υφής, οι βασικές θέσεις της οποίας ήταν οι εξής: Σύμφωνα με το πρώτο αίτημά της, ο κόσμος είναι ένα σύνολο εξωτερικά μόνον συνδεδεμένων ατομικών και μη περαιτέρω αναλύσιμων γεγονότων. Η ατομικότητα ήταν στηριγμένη στην απουσία συστατικών μερών. Ο λογικός ατομισμός απέρριπτε κάθε εσωτερική νομοτέλεια στην πραγματικότητα θεωρώντας την ως άθροισμα ατομικών γεγονότων, η γνώση των οποίων απαιτούσε την άπειρη περιγραφή τους. Κάθε προσπάθεια γενίκευσης δεν είχε το αντίστοιχό της σε μια πραγματικότητα εξωγλωσσική. Το δεύτερο αίτημα του λογικού ατομισμού ήταν συνδεδεμένο με την ανάγκη δημιουργίας μιας λογικά αποκαθαρμένης και στηριγμένης σε στοιχειώδεις μη - περαιτέρω αναλύσιμες προτάσεις γλώσσας. Μια τέτοια γλώσσα όφειλε να καθρεφτίζει την πραγματικότητα των ατομικών μη συνδεδεμένων μεταξύ τους γεγονότων. Στα πλαίσια της οι γενικές δεν θα περιέγραφαν μια κρυμμένη εσωτερική νομοτέλεια αλλά την απαραίτητη γλωσσική κωδικοποίηση ασύνδετων (καιτοι παρόμοιων) ατομικών γεγονότων.

Διον. Αναπολιτάνος

λογικός εμπειρισμός, βλ. *λογικός θετικισμός*

λογικός θετικισμός (αγγλ. logical positivism).

1. Με την ευρεία έννοια συνώνυμο του νεοθετικισμού*. 2. Κατεύθυνση του νεοθετικισμού που συγκροτήθηκε ως δέσμη ερευνητικών προγραμμάτων με τον "Κύκλο της Βιέννης*" (Ρ. Κάρναπ*, Ο Νόουρατ*, Φ. Φρανκ*, Γ. Φέιγκλ, Χ. Ράιχενμπαχ* κ.ά.). Διαδίδεται σε ευρεία κλίμακα στα τέλη της δεκαετίας του 1920 - αρχές της δεκαετίας του 1930, ενώ από τα τέλη της δεκαετίας του 1930 το κέντρο του μετατίθεται στις ΗΠΑ, όπου με ορισμένες τροποποιήσεις διαδίδεται ως λογικός εμπειρισμός. Ο λογικός θετικισμός έχει ως θεωρητικές πηγές την παράδοση του θετικιστικού υποκειμενικού ιδεαλισμού (Μπέρκλεϋ*, Χιουμ*, μαχισμός*, εμπειριοκριτικισμός*), με τη χαρακτηριστική άρνηση του κοσμοθεωρητικού και κομματικού χαρακτήρα της φιλοσοφίας, με την αναγωγή της επιστήμης στη μελέτη του "άμεσα δεδομένου" στην εμπειρία του υποκειμένου κ.λπ. και τη μέθοδο της λεγόμενης "λογικής ανάλυσης". Κατά τον λογικό θετικισμό η αυθεντικά επιστη-

Λογικός νόμος

μονική φιλοσοφία είναι εφικτή μόνον ως λογική ανάλυση της γλώσσας της επιστήμης, που επιδιώκει την "κάθαρση" της επιστήμης από κάθε "μεταφυσική" (από το σύνολο του παραδοσιακού φιλοσοφικού προβληματισμού) και τη μελέτη της (τυπικο-) λογικής δομής της επιστημονικής γνώσης. Η τελευταία αποσκοπεί στην αποκάλυψη του "άμεσα δεδομένου" είτε εμπειρικά επιβεβαιώσιμου και ελεγχόμενου περιεχομένου των επιστημονικών εννοιών και προτάσεων. Η φιλοσοφία ανάγεται σε "λογική της επιστήμης", σε "λογική σύνταξη της γλώσσας της επιστήμης" (Κάρναπ) και υπό αυτή την έννοια καλείται να διαδραματίζει τον ρόλο ενός ιδιότυπου λογοκριτή, ενός "διανοητικού αστυνομικού" (Α. Ayer*), που ελέγχει την επιστημονική δραστηριότητα για να αποτρέψει τυχόν παραβιάσεις των ορίων και ένταξη στο πεδίο της "μεταφυσικής". Οι προτάσεις της τελευταίας, κατά τους εκπροσώπους του λογικού θετικισμού, δεν έχουν γνωστική σημασία και δεδομένου ότι δεν αποτελούν ταυτολογίες (όπως οι προτάσεις της τυπικής λογικής, της μόνης λογικής που αναγνωρίζουν, και των μαθηματικών) και δεν συνιστούν εμπειρικές πραγματολογικές προτάσεις, θεωρούνται απλώς ανόητες (άνευ νοήματος, ψευδοπροβλήματα κ.λπ.). Κατ' αυτό τον τρόπο, ο λογικός θετικισμός, δέσμιος της προδιαλεκτικής βαθμίδας της νόησης, της διάνοιας (βλ. *διάνοια και λόγος*), προσδίδει στον επιστημονισμό* του μονόπλευρο και περιορισμένο χαρακτήρα, κινούμενος στα πλαίσια ενός έρποντα εμπειρισμού* - φαινομεναλισμού* αφ' ενός, και μιας (κληροδοτημένης από τον λογικό ατομισμό) άκριτης υποστασιοποίησης, οντολογικοποίησης και άνευ όρων προεκβολής της τυπικής και της μαθηματικής λογικής σε όλα τα πεδία της ανθρώπινης γνώσης. Ταυτόχρονα αποτρέπει τον φιλοσοφικό στοχασμό από τη διερεύνηση της ανακάλυψης νέας γνώσης, περιορίζοντάς τον στην τυπικο-λογική ανάλυση της έτοιμης επιστημονικής γνώσης. Προς τα τέλη της δεκαετίας του 1930 ο λογικός θετικισμός επιχειρεί σχετική άμβλυση ορισμένων από τα αρχικά του δόγματα, την οποία προβάλλει αργότερα ως ανάπτυξη και φιλελευθεροποίηση. Αντικαθιστά λόγου χάρη την αρχή της αναγωγιμότητας της επιστημονικής γνώσης στα εμπειρικά δεδομένα με την αρχή της δυνατότητας εμπειρικής ερμηνείας του συστήματος, την αξίωση της πλήρους επαληθευσιμότητας με τον όρο της δυνατότητας μερικής έμμεσης επιβεβαιω-

σιμότητας. Παρ' όλα αυτά, στον ύστερο λογικό θετικισμό γίνεται πιο έκδηλη η αντιφατικότητα και ο εκλεκτικισμός του όλου εγχειρήματος. Οι ερευνητικοί στόχοι του αποδείχθηκαν μάλλον ανέφικτοι, δεδομένου ότι οι "μεταφυσικές προτάσεις" και η σχετική με αυτές προβληματική αποτελούν εκ των ων ουκ άνευ στοιχεία όχι μόνο της παραδοσιακής φιλοσοφίας αλλά και κάθε βασικής θεωρητικής έρευνας. Ανέφικτη αποδείχθηκε και η πλήρης τυποποίηση της γλώσσας της επιστήμης. Η ίδια η ιδέα της πλήρως τυποποιημένης θεωρίας συνιστά ακραίου τύπου εξιδανίκευση, μη ανταποκρινόμενη στη λειτουργία και ανάπτυξη ούτε των μαθηματικών επιστημών (βλ. *Κουάιν**). Η συνδεόμενη με τα παραπάνω κρίση του λογικού θετικισμού και η συνακόλουθη κάθετη πτώση της απήχσής του (δεκαετίες 1950-1960) οδήγησαν στη μετατροπή του σε μια (μη αυτοτελή πλέον) τάση στα πλαίσια της "αναλυτικής φιλοσοφίας"* και του νεοθετικισμού*. Μετεξελίσσεται αρχικά σε "σημαντικό θετικισμό" (εντάσσοντας στην προβληματική του στοιχεία λογικής σημαντικής, πραγματολογίας κ.λπ.) και αργότερα σε γλωσσολογική ανάλυση (φιλοσοφία της καθομιλουμένης γλώσσας). Άσχετα με τις αρχικές, καθολικού χαρακτήρα, αξιώσεις τους, ορισμένοι εκπρόσωποι του λογικού θετικισμού συνέβαλαν ιδιαίτερα στον τομέα των ερευνών της τυπικής και μαθηματικής λογικής (βλ. επίσης τα λ. *Βιτγκενστάιν*, *Λβοφ-Βαρσοβίας σχολή*, *Πόππερ*, *λογικισμός*, *ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο*).

Βιβλιογρ.: Β. Κραφτ, *Ο κύκλος της Βιέννης και η γένεση του νεοθετικισμού*, Γνώση, Αθήνα.- Σ. Πάνου, *Μεταφυσική και λογικός θετικισμός*, Νέα Σύνορα, Αθήνα, 1980.- Κ. Καρναπ, *Φιλοσοφία και λογική σύνταξη*, Εγνατία, Θεσ/κη [χ.χ.]- *Logical positivism*, ed. by A. J. Ayer, Glencoe, 1960.
Δ. Πατέλης

Λογικός νόμος. Όρος ο οποίος υποδηλώνει γενικά αποδεκτή νομοτέλεια, κανονικότητα με τη μορφή νόμου ή κανόνα. Ο λογικός νόμος είναι αποδεκτός ανεξάρτητα από τα επιμέρους προσιδιάζοντα χαρακτηριστικά που εκφράζουν τα μη-λογικά αξιώματα ενός αξιωματικού συστήματος στα πλαίσια μιας τυπικής γλώσσας. Ως λογικοί νόμοι στα πλαίσια ενός λογισμού* ή μιας λογικής είναι δυνατόν να θεωρηθούν όλα τα λογικά αξιώματα* καθώς και οι συμπερασματικοί κανόνες, οι οποίοι εκφράζουν αιτήματα σχετικά με τη λογική συναγωγή τύπων από άλλους που θεωρούνται ως δεδομένοι. Ακόμη είναι δυνατόν να θεωρηθούν ως λογικοί νόμοι

και όλοι οι τύποι στα πλαίσια μιας λογικής οι οποίοι είναι αληθείς σε κάθε ερμηνεία της γλώσσας της λογικής αυτής.

Έτσι, για παράδειγμα, ως λογικοί νόμοι είναι δυνατόν να θεωρηθούν όλες οι ταυτολογίες στα πλαίσια της προτασιακής λογικής ή όλοι οι λογικά έγκυροι τύποι στα πλαίσια της κατηγορηματικής λογικής. Δεδομένης της αμφισβήτησης παραδοσιακών λογικών νόμων, όπως αυτού που εκφράζεται ως αρχή του αποκλεισμένου τρίτου, από λογικές κατασκευαστικού τύπου (όπως η ιντουίσιονιστική ή ενορατική λογική) καθώς και χρήσης στα πλαίσιά τους ουσιαστών διαφορετικών συμπερασματικών κανόνων από τους κλασικούς, οδηγείται κανείς στο συμπέρασμα ότι οι λογικοί νόμοι, παρά τη φαινομενική τους απολυτότητα, είναι σχετικοί. Παρά ταύτα η έννοια του λογικού νόμου δεν είναι σχετική και αυθαίρετη.

Δεδομένου ενός συστήματος σκέψης ο λογικός νόμος εκφράζει εσωτερικές νομοτέλειες λογικού τύπου, που αφορούν στην ίδια τη δομή του λόγου του συστήματος. Με την παραδοσιακή έννοια, που στηρίζεται στην αρχαία και τη μεσαιωνική ιδιαίτερα παράδοση, λογικοί είναι οι εξής νόμοι της νόησης: (α) Ο νόμος της "ταυτότητας" ("κάθε ουσία ταυτίζεται με τον εαυτό της"), (β) ο νόμος του "αποκλεισμένου τρίτου" ("για οποιαδήποτε κρίση ή αποφαντική πρόταση ισχύει ότι είτε αυτή είτε η άρνησή της είναι αληθής"), (γ) ο νόμος της "αντίφασης" ("καμία κρίση ή αποφαντική πρόταση δεν είναι δυνατόν να είναι ταυτόχρονα αληθής και ψευδής"), (δ) ο νόμος του "αποχρώντος λόγου" ("κάθε προκύπτουσα κρίση ή αποφαντική πρόταση οφείλει να είναι κατάλληλα θεμελιωμένη"). Από τους τέσσερις νόμους, σύμφωνα με τις σύγχρονες αντιλήψεις, μόνον οι δύο (νόμος του αποκλεισμένου τρίτου και της αντίφασης) θεωρούνται ως ανήκοντες στη λογική. Οι υπόλοιποι δύο τοποθετούνται περισσότερο στη θεωρία της γνώσης* και τη μεθοδολογία* της επιστήμης. Ωστόσο, όπως ήδη ειπώθηκε, η αρχή του αποκλεισμένου τρίτου, παρ' ότι έχει την ισχύ λογικού νόμου στα πλαίσια της κλασικής διτιμής λογικής*, αμφισβητείται από λογικές όπως η ενορατική. Αυτή η αμφισβήτηση οδηγεί στην απόρριψη μιας ολόκληρης σειράς κλασικών μεθοδολογικών και λογικών εργαλείων, όπως αυτή της αποδεικτικής μεθόδου της απαγωγής σε άτοπο.

Διον. Αναπολιτάνος

Λογισμός. Στη γενικότητά του σημαίνει τυπικό μηχανισμό χειρισμού συμβόλων, σημάτων, γνώσεων ορισμένου είδους κ.λπ., που στηρίζεται σε σαφείς και χωρίς πολυσημίες διατυπωμένους κανόνες καθώς και σε καλά καθορισμένη γλώσσα, η οποία επιτρέπει την εξαντλητική περιγραφή και διατύπωση προβλημάτων και αλγορίθμων* λύσεων όλων ή και μέρους των προβλημάτων αυτών. Παραδείγματα λογισμών στα πλαίσια των μαθηματικών διαθέτουμε πολλά. Τέτοιοι είναι ο διαφορικός λογισμός, ο ολοκληρωτικός λογισμός καθώς και διάφοροι λογισμοί στα πλαίσια της αριθμητικής, της άλγεβρας και της γεωμετρίας. Λογισμούς όμως έχουμε και σε άλλους κλάδους όπου υπάρχουν ή ανακύπτουν ανάγκες αλγοριθμικού χειρισμού αντικειμένων σπουδής ή έκφρασης του αντίστοιχου κλάδου.

Η ανάπτυξη της μαθηματικής λογικής οδήγησε στην τυποποίηση της έννοιας του λογισμού και στη γενικότερη θεωρητική αντιμετώπισή του. Επιδιώχθηκε η ανάπτυξη μιας γενικής θεωρίας λογισμού και η ανάλογη τυποποίησή της. Σήμερα θεωρείται επαρκής και υιοθετείται μια αντίληψη για τον λογισμό που οφείλεται κατά κύριο λόγο στο Ντ. Χίλμπερτ*. Σύμφωνα με αυτή, ένας λογισμός (προτασιακός, κατηγορηματικός κ.λπ.) ορίζεται από τα εξής πράγματα: Πρώτον, απαιτείται η ύπαρξη ενός καταλόγου συμβόλων ή καλύτερα ενός συνόλου συμβόλων που θα αποτελούν το αλφαβητάριο της γλώσσας του λογισμού. Δεύτερον, απαιτείται η ύπαρξη συγκεκριμένων και αποτελεσματικών κανόνων σχηματισμού των τύπων του λογισμού. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως αυτή του κατηγορηματικού λογισμού, προηγούνται οι κανόνες σχηματισμού των όρων της γλώσσας που σημασιολογικά παίζουν τον ρόλο ονομάτων (κυρίων και μη) της γλώσσας του λογισμού. Κάποιοι από τους τύπους επιλέγονται ανάλογα με τον επιδιωκόμενο σκοπό, ως αξιώματα του λογισμού. Τρίτον, απαιτείται η ύπαρξη συγκεκριμένων και αποτελεσματικών κανόνων συναγωγής τύπων από τα αξιώματα (συμπερασματικοί ή παραγωγικοί κανόνες). Οι έτσι προκύπτοντες τύποι είναι τα θεωρήματα του λογισμού. Πολλές φορές ο όρος "λογισμός" χρησιμοποιείται με την περιορισμένη του σημασία, δηλαδή ως εκφράζων το τμήμα που περιορίζεται στους κανόνες σχηματισμού των τύπων (και των όρων) της γλώσσας του, με την προϋπόθεση ότι η περιγραφή των συμβόλων ανήκει σ' αυτόν. Σε μια τέτοια περίπτω-

Λογισμός προτασιακός

ση το όλο οικοδόμημα που αποτελείται από τον λογισμό, τα αξιώματα, τους συμπερασματικούς κανόνες και τα θεωρήματα ονομάζεται "τυπικό σύστημα". Ένας λογισμός, είτε με την ευρεία σημασία, σύμφωνα με την οποία ταυτίζεται με το τυπικό σύστημα, είτε με την περιορισμένη, έχει μόνο συντακτικό περιεχόμενο και στερείται ερμηνείας με την έννοια της σημασιολογικής αντιστοιχίας των συμβόλων, πεπερασμένων ακολουθιών συμβόλων και διαδικασιών που περιλαμβάνει. Αν σ' αυτόν αντιστοιχηθεί το σημασιολογικό σύμπαν μιας ερμηνείας, τότε προκύπτει μια πλήρης τυποποιημένη γλώσσα, που διαθέτει και συντακτικό και σημασιολογικό (σημαντικό) περιεχόμενο.

Διον. Αναπολιτάνος

Λογισμός προτασιακός. Με τον όρο "προτασιακός λογισμός" εκφράζουμε το τυποποιημένο μέρος της προτασιακής λογικής που ταυτίζεται με τη συντακτική της πλευρά, δηλαδή με την πλευρά που έχει σχέση με τον χειρισμό των συμβόλων και τους κανόνες σχηματισμού των προτασιακών τύπων καθώς και με την παραγωγή των θεωρημάτων* από τα αξιώματα* με χρήση των αποδεικτικών κανόνων. Ο προτασιακός λογισμός είναι πλήρης με την έννοια ότι κάθε αποδείξιμος από τα αξιώματα προτασιακός τύπος είναι αληθής σε όλες τις ερμηνείες που καθιστούν αληθή τα αξιώματα, και αντιστρόφως. Ως συνέπεια τούτου προκύπτει ότι οι ταυτολογίες είναι αποδείξιμοι προτασιακοί τύποι από ένα κατάλληλα επιλεγμένο σύνολο λογικών αξιωμάτων, και αντιστρόφως. Σπανίως ο όρος "προτασιακός λογισμός" (καθώς και "προτασιακή λογική") χρησιμοποιείται με ευρύτερη σημασία απ' αυτή του συγκεκριμένου τμήματος της δίτιμης* λογικής. Σε μια τέτοια περίπτωση θα πρέπει κανείς, όταν ασχολείται με μια αντίστοιχη τυποποίηση, να εντοπίζει και τη γενικότερη περιοχή στην οποία αυτή ανήκει.

Διον. Αναπολιτάνος

Λογισμός των κατηγορημάτων. Ο λογισμός που αντιστοιχεί στη λογική των κατηγορημάτων ή κατηγορηματική λογική. Αναφέρεται στον λογισμό όπου γίνεται χρήση κατηγορηματικών συμβόλων. Η αναφορά των συμβόλων αυτών είναι οι ιδιότητες ή οι σχέσεις μεταξύ αντικειμένων του ερμηνευτικού σύμπαντος της τυποποιημένης κατηγορηματικής γλώσσας. Στα πλαίσια του λογισμού αυτού υπάρχει ένα

σύνολο συμβόλων που περιέχει κατηγορηματικά σύμβολα, σύμβολα μεταβλητών για τα αντικείμενα του ερμηνευτικού σύμπαντος, και δεν περιέχει σύμβολα μεταβλητών για τις ιδιότητες ή σχέσεις μεταξύ των αντικειμένων αυτών. Ο λογισμός των κατηγορημάτων λέγεται και "πρωτοβάθμιος λογισμός". Η ονομασία αυτή οφείλεται στο γεγονός ότι επιτρέπεται η χρήση ποσοδεικτών για αντικείμενα και όχι για ιδιότητες ή σχέσεις αντικειμένων. Οι ποσοδεικτές αυτοί είναι ο υπαρκτικός ($\exists$, υπάρχει) και ο καθολικός ($\forall$, για κάθε). Ο λογισμός των κατηγορημάτων καθώς και η λογική των κατηγορημάτων κατέχουν κεντρική θέση στη τυπική λογική και στη μαθηματική λογική.

Διον. Αναπολιτάνος

Λογισμός των κλάσεων. Ο λογισμός που αντιστοιχεί στη λογική των κλάσεων. Οι κλάσεις ερμηνευτικά περιγράφονται από μονομελή ή μονοθέσια κατηγορήματα και αντιστοιχούν σε ιδιότητες. Από φιλοσοφικής πλευράς ισχύει η γνωστή διάκριση μεταξύ του βάθους μιας έννοιας (ιδιότητας) και του πλάτους της. Η κλάση των αντικειμένων που ικανοποιούν ή διαθέτουν την ιδιότητα αποτελεί το πλάτος της. Ανάλογα με τη φιλοσοφική άποψη που ακολουθεί κανείς, μπορεί να μιλήσει για λογισμό των μονοθέσιων κατηγορημάτων ή για λογισμό των κλάσεων. Οι δύο λογισμοί δεν διαφέρουν παρ' ότι είναι δυνατόν να διαφέρουν οι ερμηνείες των. Έτσι ο λογισμός των κλάσεων αποτελεί καθαρό υποσύνολο του λογισμού των κατηγορημάτων.

Διον. Αναπολιτάνος

Λογιστική. (1). Όρος που, αναφερόμενος στα μαθηματικά των Αρχαίων, σημαίνει τη γνώση και πρακτική χρήση ενός συνόλου γνωστών στην Αρχαιότητα αλγορίθμων*, που αναφέρονται είτε στους αριθμούς (συνήθως ακεραίους, αριθμητική) είτε σε μετρήσιμα μεγέθη (παριστάμενα με πραγματικούς αριθμούς, γεωμετρία). Η λογιστική ήταν νοητή σε αντιπαράθεση με τα θεωρητικά μαθηματικά, που για τους Αρχαίους όφειλαν να αποτελούν τον ουσιαστικό πυρήνα της μαθηματικής πρακτικής. Η λογιστική κατ' αυτούς δεν μπορούσε να αποτελεί τη βασική πνευματική ενασχόληση του σοφού ανθρώπου. (2). Ως αρχαϊκός όρος, προερχόμενος από τον Λάμπνιτς*, η λογιστική σημαίνει το κατά την εποχή του Λάμπνιτς ισοδύναμο της μαθηματικής λογικής.

(3). Ως όρος στα πλαίσια των σύγχρονων σχολών φιλοσοφίας των μαθηματικών είναι δυνατόν να σημαίνει την άποψη της σχολής του Μπ. Ράσσελ* (Λογικισμός) σχετικά με τη μαθηματική λογική και τα θεμέλια των μαθηματικών, καθώς αυτά επανεξετάστηκαν στις αρχές του αιώνα μετά την εμφάνιση των συνολοθεωρητικών παραδόξων. Ακόμη, ως λογιστική μέθοδος μπορεί να θεωρηθεί η μέθοδος κατασκευής λογισμών, τυπικών συστημάτων και σχετικών αλγορίθμων, συνδεδεμένων με την κατασκευή και χρήση τυπικών (τεχνητών) γλωσσών και αντίστοιχων αξιωματικών συστημάτων.

Διον. Αναπολιτάνος

λογιστικόν. Το πρώτο και σημαντικότερο από τα τρία μέρη της ψυχής κατά τον Πλάτωνα*. Στο μέρος αυτό αντιστοιχούν οι δυνάμεις της ψυχής που συνδέονται με την επιστήμη και τη μάθηση. Ο Πλάτων στην *Πολιτεία** του (436 α) καθορίζει τις δυνάμεις της ψυχής και τα αντίστοιχα τρία μέρη ή είδη που αντιστοιχούν στις δραστηριότητες και στα νοητικά έργα του ανθρώπου: "μανθάνομεν μεν ετέρω, θυμούμεθα δε άλλω των εν ημίν, επιθυμούμεν δι' αυ τρίτω τινί" κ.λπ. (ό.π.). Στο "μανθάνομεν" αντιστοιχεί το λογιστικόν μέρος της ψυχής, δηλαδή η δύναμη να αντιλαμβανόμαστε και να συλλογιζόμαστε, ώστε να θεμελιώνουμε επιστημονική γνώση· στο "θυμούμεθα" αντιστοιχεί το θυμοειδές*, που σημαίνει το συναίσθημα και τη βούληση, το βουλητικό μέρος της ψυχής· τέλος στο "επιθυμούμεν" αντιστοιχείται το επιθυμητικόν* μέρος, δηλαδή το αισθησιακό, κατώτερο, κατά τον Πλάτωνα, μέρος της ψυχής, που περικλείει τα ένστικτα και τις ορμές. Από τα τρία αυτά μέρη μόνο το λογιστικό είναι αθάνατο και περικλείει βέβαια το λογικό και τον νου του ανθρώπου, έχει πρωταρχική σημασία και καθοδηγητική αποστολή για την ψυχή. Με το λογιστικό κατορθώνει ή, καλύτερα, πρέπει ο άνθρωπος να συγκρατεί και να πειθαρχεί τα άλλα μέρη της ψυχής. Αυτή την προσπάθεια, τον αγώνα του ανθρώπου, της ψυχής, αναπαριστά με τρόπο δραματικό ο Πλάτων στον *Φαίδρο**, όπου το λογιστικό παρομοιάζεται με τον ηνίοχο ενός άρματος που το σέρνουν δύο άλογα ("θυμοειδές και επιθυμητικόν", 253 C7 κ.έ.). Στην ίδια θέση ομιλεί ο Πλάτων για την τριμερή διαίρεση της ψυχής. Τέλος, το λογιστικό μέρος συχνά αναφέρεται και απλώς ως "λόγος" ή ακόμα ως "φιλόσοφον" και "φιλομα-

θές", "ω μανθάνει ο άνθρωπος", όπως σημειώσαμε ήδη πριν.

Βιβλιογρ.: F. M. Cornford, *The Division of the Soul*, στο περ. Hilbert Journal, 1930, σ. 206-219.- E. Groag, *Zur Lehre vom Wesen der Seele in Platons Phaidros und im Zehnten Buch der Republik*, στο περ. Wiener Studien 1915, σ. 189-222.- Δ. Γεωργούλης, *Ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας*, Αθήνα, 1994².- J. Burnet, *The Socratic Doctrine of the Soul*, στο Proc. Brit. Acad. 7 (1916).

Βασ. Κύρκος

Λογοθέτης Κωνσταντίνος (1883, Ασία Λακωνίας - 1954;, Αθήνα). Σπούδασε στη Φιλοσοφική σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών και αναγορεύθηκε αριστούχος διδάκτορας της ίδιας σχολής το 1905. Συμπλήρωσε τις σπουδές του στη Λιψία της Γερμανίας. Δίδαξε ως καθηγήτης στη Ροβέρτσει σχολή της Κωνσταντινούπολης και στη Ριζάρειο Εκκλησιαστική σχολή της Αθήνας. Το 1923 εκλέχτηκε τακτικός καθηγητής φιλοσοφίας στη Φιλοσοφική Αθηνών, αλλά διορίστηκε μόλις το 1925. Έργα του: *Πέτρου Βράβια Αρμένη, Φιλοσοφικόν Σύστημα*, Αθήνα, 1905.- *Η περί των ιδεών θεωρία του Πλάτωνος*, Αθήνα, 1908.- *Η φιλοσοφία των Πατέρων και του Μέσου αιώνας*, τ. 1, 1930, τ. 2, 1934.- *Η φιλοσοφία του Εγέλου και η επίδρασις αυτής επί την νεωτέραν και σύγχρονον διανόησιν*, τόμοι 2, 1939, κ.ά.

Βιβλιογρ.: Μαρίας Κισσάβου, *Η Φιλοσοφία εν Ελλάδι από της Αναστάσεως του Έθνους*, Αθήνα, 1951, σελ. 58-59.

Γραμμ. Αλατζόγλου - Θέμελι

Λόγος. Η ενδιάθετη στον άνθρωπο ικανότητα έκφρασης του περιεχομένου της διάνοιάς του μέσω της γλώσσας, η ομιλία (oratio)· στη φιλοσοφία και στην Ιστορία των Ιδεών, Λόγος έχει καθιερωθεί να ονομάζεται το διανοεΐσθαι, ο λογισμός (ratio). Ο αρχαιοελληνικός στοχασμός συνένωσε τη γλώσσα και τη σκέψη κάτω από την κοινή ονομασία "Λόγος", ώστε να μη νοείται η μία έννοια ανεξάρτητα από την άλλη· η ομιλία είναι η αποκάλυψη της σκέψης και η σκέψη διαρθρώνεται και ανυψώνεται στη συνείδηση ως γλώσσα (λεκτικό σύστημα). Με λίγα λόγια, η γλώσσα είναι δομικό στοιχείο της σκέψης, επικοινωνιακός διάλογος αλλά και κριτήριο αξιολόγησης της σκέψης, καθώς αντανακλά το διανοητικό επίπεδο στο οποίο βρίσκεται ένα άτομο ή μια γλωσσική κοινότητα.

Η αξία του Λόγου ως τρόπου του διανοεΐσθαι έγκειται στη συναλλαγή του με τον κόσμο. Οι

Λόγος

αισθητικές πληροφορίες, οι εμπειρίες είναι άχρηστες για τον άνθρωπο εάν δεν εκτιμηθούν και εάν, σε τελευταία ανάλυση, δεν αποτελούν αιτία ή ευκαιρία, είτε για τη διαμόρφωση μιας στάσης είτε για τη λήψη μιας απόφασης: συνεισφέρει, το κύρος και η σημασία του Λόγου θεμελιώνονται στην κριτική του δύναμη και σ' αυτήν την ιδιότητά του να μορφοποιεί τα φαινόμενα του κόσμου, να αναλύει και να συνθέτει τις μορφές τους και, εν ολίγοις, να αναπαράγει αυτόν τον κόσμο σε μια συνθετική, συνεπή εικόνα, ένα "λογικό" κοσμοειδωλό. Η ιδιότητα αυτή του Λόγου να μεσολαβεί ανάμεσα ("inter": intellectus) στον άνθρωπο και στον κόσμο —δέν που αποτέλεσε τον ακρογωνιαίο λίθο για την εγγεληνή *Επιστήμη της Λογικής*— ώθησε τους αρχαίους Γνωστικούς (Φίλων ο Ιουδαίος ή Αλεξανδρεύς*) να αναπτύξουν μια οντολογική θεώρηση του Λόγου, κατά την οποία αυτός αποτελεί γέφυρα ανάμεσα στο πεπερασμένο ανθρώπινο πνεύμα και στην άπειρη του Θεού σοφία - ένας δεσμός που εγγυάται τη συμφιλίωση του υπερβατικού με το εγκόσμιο. Αφ' ετέρου ο Λόγος δεν είναι αυθυπόστατος· περιέχει τον κόσμο, τον διατρέχει απ' άκρη σ' άκρη, αλλά δεν είναι κομμάτι του κόσμου: είναι γέννημα θείο, έκφραση της θείας Βούλησης και Σοφίας, η ίδια η Βούληση και Σοφία του Θεού (απόηχος της εναρκτήριας φράσης του κατά Ιωάννην Ευαγγελίου: "εν αρχή ην ο Λόγος, και ο Λόγος ην προς τον Θεόν, και ο Θεός ην ο Λόγος").

Αυτή η θεία προέλευση του Λόγου, ο οποίος, στο μέγεθος που ο άνθρωπος μπορεί να τον συλλάβει, έμοιαζε με θεία παραχώρηση και δωρεά, έκανε πολλούς στοχαστές να ταυτίσουν τον Λόγο με την κοσμική τάξη. Είναι σύστοιχος με την ενότητα του σύμπαντος (ως εγγυητής της). Και καθόσον Ενότητα και Όν είναι έννοιες ταυτόσημες, ο Λόγος συστήνεται ως ο Νόμος του Όντος (βλ. *διαλεκτική, Ηράκλειτος, Hegel*). Αυτός ο Νόμος του Όντος είναι αίδιος και αμετάβλητος, η καθολικότητά του εκφράζεται δε στους δύο ύψιστους των διαλεκτικών με τα επίθετα "Ξυνός" (: κοινός· Ηράκλειτος) και "οικουμενικός" (: allgemein· Hegel). Η ανάρρηση της ανθρώπινης διάνοιας στο ύψος του Λόγου δεν είναι ακόμα γεγονός, αλλά καθήκον· η ανθρώπινη "λογικότητα", ευμετάβλητη, αποσπασματική και κάποτε ασυνεπής, γίνεται συχνότατα τόπος έριδος. Το αίτημα, επομένως, της αναζήτησης του Ορθού Λόγου, του Λόγου της ουσίας των πραγμάτων και όχι της

συμπτωσιακής μορφής τους, διατυπώνεται ήδη από τους Πυθαγόρειους* και τους Ελεάτες*, καθώς και από τον Δημόκριτο*. Διαφορετικού προσανατολισμού στοχαστής ο Σωκράτης*, ωστόσο είναι και αυτός εραστής της αλήθειας που εδρεύει στον ορθό Λόγο και που αποκαλύπτεται δια της διαλεκτικής*. Με το να εισαγάγει ο Αριστοτέλης* την παραγωγή (deductio) ως διαδικασία του λογισμού, δεν έδειξε μόνο το κύρος του ως επιστήμονα λογικού, αλλά και την πίστη του στις γενικές, καθολικές αρχές του Λόγου ως μόνες φερέγγυες αφετηρίες για την επιστημονική - φιλοσοφική έρευνα.

Η Σχολαστική φιλοσοφία*, καίτοι στηριγμένη εξ ολοκλήρου στην αριστοτελική διδασκαλία, εντούτοις νόθευσε το περιεχόμενο του Λόγου με τα χριστιανικά δόγματα περί γνωριμίας του ανθρώπου με τον Λόγο δια της Πίστεως και της Θείας Χάριτος. Αρκετοί, ωστόσο, στοχαστές, με κυριότερο τον Πέτρο Αβελάρδο*, έτρεψαν το "credo ut intelligam" (: πιστεύω για να κατανοήσω) του Ιερού Αυγουστίνου* και του Ανσέλμου* σε "intelligo ut credam". Η αναβίωση της πλατωνικής διδασκαλίας, που δεν κατάφερε ποτέ να απαλλαγεί από τα ιδεοκρατικά της επινοήματα (τα οποία άλλωστε αποτελούν τη βάση της θεωρίας του Πλάτωνα*), παρέμεινε και ως νεοπλατωνισμός* εντός των ορίων της μεταφυσικής*, όντας ασύμβατη με τη μεθοδολογία, τις αρχές και τα πορίσματα της επιστημονικής έρευνας· η αναφορά στον Λόγο από τους νεοπλατωνικούς - σχολαστικούς (Ιωάννης Σκώτος Εριγένης*) βρήκε από μεταφυσικά και μυστικιστικά στοιχεία προσήκοντα σε Γνωστικές δοξασίες. Παρόμοια, ωστόσο, μεταχείριση επιφύλαξαν στον Λόγο τα μεταφυσικά συστήματα του Σπινόζα* και του Λάιμπνιτς*· στον τελευταίο, ο Θεός ταυτίζεται με τον "αποχρώντα Λόγο", την αιτία και τον σκοπό όλων των καθέκαστα, θέση που άπτεται της θωμιστικής παράδοσης, αλλά τώρα είναι σαφώς πολύ περισσότερο ανεπτυγμένη και ενισχυμένη επιχειρηματολογικά (βλ. *Λάιμπνιτς, Μοναδολογία*).

Η περιπέτεια του Όντος υπήρξε, αναπόφευκτα, και περιπέτεια του Λόγου· ο Καντ* επανέφερε την προβληματική του Λόγου στη σφαίρα της ανθρώπινης νόησης, χαρακτηρίζοντάς τον (στην *Κριτική της δύναμης της Κρίσης*) ως ενότητα ιδεοποιητικής διάνοιας και αισθητής εποπτείας. Αυτό, με απλά λόγια, σημαίνει ότι ο Λόγος εξαρτάται μεν από τα εμπειρικά δεδο-

μένα των αισθήσεων, παράγει όμως τις έννοιες και μορφές με τις οποίες συλλαμβάνει τον κόσμο υπό την έννοια αυτή, ο καντιανός Λόγος συμφωνεί με τη "natura quae creatur et creat" (:φύση που δημιουργείται και δημιουργεί) του Εριγένη. Μια τέτοια ερμηνεία του Λόγου αποκαλύπτει τη διαλεκτική του κίνηση αλλά και τη διαμεσολαβητική του δράση ανάμεσα στο Υποκείμενο και στις πεπερασμένες, αντιφατικές μορφές του (βλ. *διάνοια και λόγος*): ο εγγελιανός Λόγος (Vernunft), ο κυβερνήτης του Κόσμου ως Φύσης και ως Ιστορίας, είναι ο Λόγος της "μεσολάβησης" (Vermittlung), ο οποίος, είτε είναι από τη φύση του υπερβατικός ή όχι, μεσολαβεί ανάμεσα στις μεμονωμένες στατικές εμφανίσεις των όντων, συνενώνοντάς τες σε ένα δυναμικό prozess, με σταθμό την πλήρη αποκάλυψη της ουσίας τους και αναγωγή τους στη σφαίρα του Οικουμενικού (*Επιστήμη της Λογικής, Φαινομενολογία του Πνεύματος*).

Βιβλιογρ.: I. Kant, *Kritik der Urteilkraft*, 1790.- W. Nestle, *Vom Mythos zum Logos*, Στουτγάρδη, 1940.- H. Marcuse, *Reason and Revolution*, Νέα Υόρκη, 1941.- G. Lucács, *Die Zerstörung der Vernunft*, Βερολίνο, 1955.

Παναγ. Πάκος

Λόγος, βλ. διάνοια και λόγος

"Λόγος περί της μεθόδου". Μια από τις πλέον αντιπροσωπευτικές πραγματείες του καρτεσιανού φιλοσοφικού στοχασμού: το πρώτο έργο του Γάλλου διανοητή, που εκδόθηκε (1637) μετά από μια σειρά μελετών που παρέμειναν ημιτελείς ή αδημοσίευτες.

Στο σύγγραμμα αυτό που είναι διαρθρωμένο σε έξι θεματικές ενότητες, ο Ντεκάρτ εκθέτει τη μέθοδο και τους βασικούς άξονες της προβληματικής του. Πιο συγκεκριμένα, μετά από σύντομη αναφορά στις σπουδές και τα ταξίδια του και επισημαίνοντας την απογοήτευσή του από το θεωρητικό αδιέξοδο στο οποίο τον οδήγησε ο συγχρωτισμός του με "ανθρώπους διαφόρων ιδιοσυγκρασιών και καταστάσεων", γνωστοποιεί την αμετάκλητη απόφασή του να περιορίσει το ερευνητικό του ενδιαφέρον στη μελέτη των αυστηρά προσωπικών πνευματικών βιωμάτων (§ 15). Ακολούθως παρουσιάζει τις κυριότερες συνισταμένες της επιστημονικής του μεθόδου, ανάμεσα στις οποίες διακρίνεται η σαφής πρόθεση αναγωγής της καθαρότητας και της ευκρινείας σε κριτήριο αλήθειας των προτάσεων (§ 22), η αναγκαιότητα επιμερισμού των προβλημάτων σε τμήματα (§ 23), η πορεία της νοητικής

λειτουργίας από τα απλούστερα δεδομένα σε συνθετότερα συμπεράσματα (§ 24) και η ανάγκη συνεχών ανασκοπήσεων των διαδοχικών πορισμάτων της σκέψης, για να αποφευχθούν κατά το δυνατόν παραλείψεις που καταλήγουν σε αβασάνιστες παραδοχές (§ 25). Με τη βεβαιότητα πως η μέθοδος αυτή μπορεί να εφαρμοστεί και στο ερευνητικό πεδίο της Φιλοσοφίας, ο Ντεκάρτ προχωρεί στο τρίτο μέρος, όπου και διαγράφει τις βασικότερες πρακτικές αρχές της Ηθικής του, τονίζοντας ιδιαίτέρως την αναγκαιότητα εμμονής του στοχαστή στην υλοποίηση των ειλημμένων αποφάσεών του, ακόμη και στην περίπτωση που δεν είναι σε θέση να εγυγηθεί για την αλήθεια τους, προκειμένου τουλάχιστον να παρακάμψει την πιθανότητα εμπλοκής του σε άσκοπες θεωρητικές αναζητήσεις (§ 31). Στο τέταρτο κεφάλαιο του "Λόγου", και με δεδομένη την πρόθεσή του να θεμελιώσει εξ αρχής και πέρα από κάθε αμφιβολία το κύρος των προϊόντων της γνωστικής διαδικασίας, ο Ντεκάρτ αναγνωρίζει, καίτοι στα πλαίσια ενός μεθοδολογικού του τεχνάσματος, το προνόμιο της ασφαλούς γνώσεως και της εγκυρότητας αποκλειστικά στην ανθρώπινη συνείδηση (Cogito ergo sum) (§ 38), για να οικοδομήσει στη συνέχεια παραγωγικά πάνω στη βασική αυτή παραδοχή την αποδεικτική περί της υπάρξεως του Θεού* και της ψυχής θεωρία του (§ 39). Παράλληλα επιδιώκει σε μια απόπειρα συστηματοποίησης των θεμελιωδών σημείων της φυσικής του φιλοσοφίας και επιχειρεί να διαρθρώσει μια ολοκληρωμένη, αν και ξεπερασμένη στις μέρες μας, ερμηνεία τόσο της σύστασης όσο και της λειτουργίας της οργανικής και ανόργανης φύσεως, παραπέμποντας ωστόσο για περισσότερες και εκτενέστερες πληροφορίες σε προγενέστερο αλλά ανέκδοτο τότε έργο του (εννοείται ο *Κόσμος ή πραγματεία περί του Φωτός*) (§ 45). Στον επίλογο, τέλος, του έργου, ο Ντεκάρτ στηλιτεύει εμμέσως τον εκφοβισμό και την καταδίκη πλήθους στοχαστών της εποχής του από την επίσημη κοσμική και εκκλησιαστική εξουσία, επειδή αρνήθηκαν να συμμορφωθούν προς τις άκαμπτες επιταγές της τελευταίας, επισημαίνοντας ταυτόχρονα πως η συνδρομή των επίσημων αρχών και όλων εν γένει των εξωεπιστημονικών κύκλων οφείλει να περιορίζεται αυστηρά στη χρηματοδότηση των ερευνητικών προσπαθειών και να αποφεύγει την ενεργητική παρέμβαση στον επιστημονικό στοχασμό (§ 62).

Βιβλιογρ.: Descartes R., *Λόγος περί της Μεθόδου*, εισα-

Λοκ

γωγή - μετάφραση - σχόλια Χριστόφορου Χρησιτίδη, εκδόσεις Παπαζήση, 1976'. - Collins J., *Descartes' Philosophy of Nature*, Oxford, 1971.- Keeling S., *Descartes*, Oxford University Press, London - Oxford - New York, 1968'.

Σταυρούλα Ν. Σκιαδοπούλου

Λοκ Τζων. Γεννήθηκε το 1632 σε ένα μικρό χωριό κοντά στο Μπρίστολ της Αγγλίας από οικογένεια αγγλικανών της μεσαιάς αριστοκρατίας. Κατ' αρχή σπούδασε στην Οξφόρδη, όπου γνώρισε τη σκέψη του Καρτέσιου* και, λίγο αργότερα, άρχισε σπουδές στην ιατρική τις οποίες ολοκλήρωσε το 1674. Συνδέεται με τον λόρδο Ashley, μελλοντικό κόμητα του Shaftesbury, του οποίου γίνεται προσωπικός γιατρός και πολιτικός σύμβουλος και με τον οποίο αυτοεξορίζεται στην Ολλανδία το 1683, προκειμένου να αποφύγει τη σύλληψή του από το απολυταρχικό καθεστώς των Στιούαρτ λόγω της εκδήλωσής του υπέρ του κοινοβουλίου. Με την επιστροφή του στο Λονδίνο συγγράφει το πιο φημισμένο έργο του, τις *Δύο Τραγαιδιές περί διακυβερνήσεως* (*Two Treatises of Government*), και, ακολούθως, το σπουδαιότερο φιλοσοφικό του σύγγραμμα, τη *Μελέτη για την ανθρώπινη νόηση* (*An Essay Concerning Human Understanding*) και, το 1693, τις *Σκέψεις για την εκπαίδευση* (*Some Thoughts Concerning Education*). Θεωρείται ένας από τους εκπροσώπους του κλασικού πολιτικού φιλελευθερισμού και το έργο του είχε σημαντική επίδραση στις πνευματικές και τις πολιτικές διεργασίες που χάραξαν όχι μόνο τη χώρα του, αλλά και ολόκληρη την ευρωπαϊκή ήπειρο. Πολλές από τις αρχές της σύγχρονης φιλελευθέρης δημοκρατίας μπορούν εύκολα να αναγνωριστούν στη σκέψη του Λοκ, αν και η θεωρία του για την ιδιοκτησία ως προϋπόθεση για τα πολιτικά δικαιώματα τον συνδέει με την περίοδο του ολιγαρχικού κοινοβουλευτισμού, ο οποίος σήμερα θεωρείται παρωχημένος και αντιδραστικός. Για την εποχή του, όμως, ο Λοκ υπήρξε ένα από τα πιο φωτισμένα και πρωτοποριακά πνεύματα. Δεν ήταν τυχαίο, άλλωστε, το γεγονός ότι στην πρώτη πραγματεία του καταφέρθηκε εναντίον της θεωρίας του Φίλμερ, ο οποίος υποστήριζε την ελέω θεού απόλυτη μοναρχία, ενώ στη δεύτερη επιχείρησε την ανασκευή των θέσεων του Χομπς* για το απολυταρχικό κράτος. Η σκέψη του εγγράφεται προφανώς στους αντίποδες του απολυταρχισμού και της τυραννικής άσκησης της εξουσίας και αποτέλεσε σημαντική παρα-

καταθήκη για την ευρωπαϊκή παράδοση των ατομικών και των πολιτικών ελευθεριών. Τόσο το φιλοσοφικό του έργο όσο και η πολιτική του θεωρία τον κατατάσσουν μεταξύ των θεμελιωτών του Διαφωτισμού*.

Στη σκέψη του Λοκ μπορούμε να διακρίνουμε την κοινωνία από την πολιτική κοινότητα και να αποδεχτούμε την ύπαρξη δύο συμβολαίων, σύμφωνα με μια διάκριση που πρώτος έκανε ο Pufendorf. Με το ένα, το κοινωνικό συμβόλαιο, ιδρύεται η κοινωνία και, με το άλλο, το πολιτικό συμβόλαιο, θεμελιώνεται η πολιτική εξουσία ("η ψυχή της κοινωνίας"). Έτσι, σε ένα ενδεχόμενο κενό εξουσίας, η κοινωνία συνεχίζει να υφίσταται, δίνοντας ταυτόχρονα στον λαό τη δυνατότητα ανανέωσης του πολιτικού συμβολαίου μέσα από τον σχηματισμό νέας κυβέρνησης. Χρησιμοποιώντας τη μεσαιωνική αντίληψη του φυσικού δικαίου και της αντίστασης κατά της τυραννικής εξουσίας, ο Λοκ υποστηρίζει την ιδέα ενός συμβολαίου με βάση το οποίο ο κάτοχος της κυριαρχίας, δηλαδή ο λαός, έχει τη δυνατότητα να ανακαλέσει την κυβέρνηση εφόσον καταπάτησε τους όρους του πολιτικού συμβολαίου. Συνεπώς, από τη στιγμή που της παραχωρείται η κυριαρχία, η πολιτική εξουσία δεν είναι απόλυτη, όπως στη σκέψη του Χομπς, και δεν μπορεί να υπερβεί τον σκοπό για τον οποίο συγκροτήθηκε, δηλαδή την ασφάλεια της ιδιοκτησίας και την ελευθερία των ατόμων. Από τη θεωρία του Λοκ απορρέουν δύο καιρίες ιδέες που αποτελούν τον πυρήνα της φιλελευθέρης ιδεολογίας: αφενός η νομιμοποίηση της αντίστασης ή της επανάστασης κατά της παράνομης εξουσίας και, αφετέρου, η αντίληψη του κράτους ως οργάνου εξασφάλισης της ελευθερίας των ατόμων, κάτι που προϋποθέτει τον χωρισμό των εξουσιών. Ο Λοκ αποδίδει την πρωτοκαθεδρία, όπως και ο Μοντεσκιέ* αργότερα, στη νομοθετική εξουσία, αλλά, κατά παράδοξο τρόπο, δεν αναγνωρίζει ρητά τη δικαστική εξουσία την οποία, σύμφωνα με μια ερμηνεία, ενσωματώνει στην εκτελεστική.

Ο Λοκ, αν και εμπνεύστηκε το σύστημά του σε μεγάλο βαθμό από τον χριστιανισμό, πίστευε ότι ένα καθεστώς ελευθερίας δεν μπορούσε να υπάρξει χωρίς την ελευθερία της σκέψης και της συνείδησης, πράγμα που προϋπέθετε την ανεξίθρησκεία και τον χωρισμό του κράτους και της εκκλησίας. Τέλος, η ιδέα της ανοχής, στην οποία αφιέρωσε μέρος των προπαθειών του, θα αναδειχθεί, μέσω του Βολ-

ταίρου*, σε κεντρικό θέμα του Διαφωτισμού.

Βιβλιογρ.: J. W. Gough, *John Locke's political Philosophy*, Οξφόρδη, 1950.- R. Polin, *La politique morale de J. Locke*, Παρίσι, 1960.- Π. Κιτρομηλίδης, *Πολιτικοί στοχαστές των νεότερων χρόνων*, Διάττων, Αθήνα, 1989.

Ευστάθ. Μπάλιας

Λοκαγιάτα. Ο όρος κατά λέξη σημαίνει "ο ανήκων στον κόσμο των αισθήσεων". Πρόκειται για το όνομα ενός υλιστικού φιλοσοφικού συστήματος του ινδουισμού*, του οποίου η ίδρυση οφείλεται κατά παράδοση στον σοφιστή Caruaka (άγνωστη η εποχή κατά την οποία έζησε). Υπάρχουν σαφείς ενδείξεις ότι στην Ινδία, στην προβουδιστική εποχή, υπήρξαν διδασκαλίες ενός καθαρού υλισμού*. Κατά περιόδους οι διδασκαλίες αυτές είχαν αρκετούς οπαδούς. Το σύστημα Λοκαγιάτα αναγνωρίζει ως μέσον γνώσεως μόνο την παρατήρηση και αρνείται το αποτέλεσμα της. Ως μοναδική πραγματικότητα δέχεται τα τέσσερα στοιχεία, δηλαδή την ύλη, και διδάσκει: Όταν ένα σώμα με τη σύμπραξη των στοιχείων της ύλης διαμορφώνεται, τότε δημιουργείται το πνεύμα, όπως ακριβώς η μεθυστική ποιότητα γεννιέται από την ανάμιξη συγκεκριμένων ουσιών. Με την καταστροφή και τον αφανισμό του σώματος επιστρέφει το πνεύμα στο τίποτε.

Αυτό σημαίνει ότι για το υλιστικό αυτό σύστημα είναι χωρίς σημασία η άποψη όλων των φιλοσοφικών ινδουιστικών σχολών, σύμφωνα με την οποία η δύναμη των καλών και κακών πράξεων καθορίζει την τύχη κάθε ατόμου μέχρι τις πιο μικρές λεπτομέρειες. Πρακτικά η φιλοσοφία αυτή οδηγεί σ' έναν καθαρό ευδαιμονισμό. Αρνείται τη βραχμανική παράδοση και τη χρησιμότητα των Βεδών*, τις οποίες θεωρεί καθαρή απάτη.

Δυστυχώς κανένα από τα αντιπροσωπευτικά κείμενα του συστήματος δεν διασώθηκε σήμερα.

Βιβλιογρ.: F. Max Muller, *Six Systems of Indian Philosophy*, London, 1899.

Αλέξ. Καριώτογλου

Λομονόσοφ Μιχάηλ Βασιλίεβιτς (1711-1765). Ρώσος επιστήμονας εγκυκλοπαιδιστής με παγκόσμιο κύρος, μεγάλος στοχαστής και ποιητής, θεμελιωτής της σύγχρονης ρωσικής λογοτεχνικής γλώσσας, οπαδός της πνευματικής ανύψωσης του λαού και της ανάπτυξης της επιστήμης και της οικονομίας της πατρίδας του. Γεννήθηκε στο χωριό Ντενίσοφ (σήμερα Λομονόσοφ) στην περιφέρεια του Αρχαγγέλου.

Σπούδασε στη Σλαβο-ελληνο-λατινική ακαδημία της Μόσχας. Το 1755 με πρωτοβουλία του ιδρύθηκε το Πανεπιστήμιο της Μόσχας που σήμερα φέρει το όνομά του.

Στον τομέα της φυσιογνωσίας, ο Λομονόσοφ ανέπτυξε την ατομομοριακή θεωρία δομής της ύλης, έθεσε τις βάσεις της φυσικής χημείας, εξήγησε τη φύση και την προέλευση πολλών ορυκτών κ.λπ. Στον τομέα της φιλοσοφίας, υποστήριζε τις θέσεις του ντεϊσμού*, αναγνώριζε τον Θεό ως δημιουργό του κόσμου, όχι όμως και ρυθμιστή της τύχης του. Θεωρούσε ότι στη βάση των φυσικών φαινομένων υπάρχει νομοτελειακή κίνηση άμπτων και αδιαπέραστων στοιχείων της ύλης, που έχουν μορφή και έκταση και είναι υποταγμένα στον καθολικό νόμο της φύσης, της διατήρησης της ύλης και της κίνησης. Ταυτόχρονα, έκλινε προς την ιδέα του Λάιμπνιτς* για την "προκαθορισμένη αρμονία". Συνέδεε την πρόοδο της κοινωνίας με την ανάπτυξη της μόρφωσης, της αγωγής και της παραγωγικής δραστηριότητας του ατόμου. Συνέταξε και σχέδια κοινωνικών μεταρρυθμίσεων και οικονομικής ανάπτυξης της Ρωσίας.

Θεοχ. Κεσσίδης

Λομπατσέφσκι Νικολάι Ιβάνοβιτς (1792-1856). Ρώσος μαθηματικός, δημιουργός της μη-ευκλείδειας γεωμετρίας. Η γεωμετρία αυτή (διαμορφώθηκε το 1826, δημοσιεύτηκε στα 1829-30) βασίζεται στις ίδιες αρχές με την ευκλείδεια, με εξαίρεση το αξίωμα για τις παράλληλους. Ενώ στην ευκλείδεια γεωμετρία το αξίωμα αυτό αναφέρει ότι: επί του αυτού επιπέδου, από ένα σημείο εκτός της ευθείας, άγεται μόνο μια παράλληλος προς την ευθεία αυτή, η γεωμετρία του Λομπατσέφσκι δέχεται, αντίθετα, ότι μπορούν να αχθούν περισσότερες από μία παράλληλοι. Στην ιδέα της μη-ευκλείδειας γεωμετρίας είχαν φθάσει, ανεξάρτητα από τον Λομπατσέφσκι, ο γερμανός επιστήμονας Γκάους και ο ούγγρος μαθηματικός Βολγαι. Ωστόσο, μόνο ο δεύτερος είχε αποφασίσει να δημοσιεύσει τα αποτελέσματα των προσπαθειών του, το 1832.

Τα θεωρήματα του Λομπατσέφσκι διαφέρουν από εκείνα του Ευκλείδη. Λογουχάρη, το άθροισμα των γωνιών ενός τριγώνου είναι μικρότερο των δύο ορθών, δύο όμοια τρίγωνα είναι πάντα ίσα μεταξύ τους κ.ά.. Παρά τον επιφανειακό παραλογισμό που παρουσιάζουν αυτά τα συμπεράσματα, η γεωμετρία του Λο-

Λομπρόζο

μπατσέφσκι αποδείχτηκε, από την άποψη της λογικής, απολύτως ορθή, όπως και η ευκλείδεια. Η ανακάλυψη του Λομπασέφσκι άσκησε τεράστια επίδραση στην ανάπτυξη της μαθηματικής σκέψης και επέφερε ριζικές αλλαγές στις αντιλήψεις για τη φύση του διαστήματος και του χώρου: έδειξε πόσο πολύμορφες είναι οι ιδιότητες του χώρου στο σύμπαν και συνεπώς πόσο πολύμορφα είναι και τα γεωμετρικά συστήματα.

Θεοχ. Κεσσιδης

Λομπρόζο Καίσαρ (Lombroso Cesare) (Βερόνα, 1835 - Τορίνο, 1909). Ιταλός ψυχίατρος, ιδρυτής –με τον Ενρίκο Φέρρι και τον Ραφαήλ Γκαροφάλο– της πρώτης εγκληματολογικής σχολής: της Ιταλικής Θετικής Σχολής. Από το 1862 παραδίδει σειρά μαθημάτων για τις ψυχικές ασθένειες στο Πανεπιστήμιο της Παβίας. Το 1871 γίνεται διευθυντής της Ψυχιατρικής Κλινικής του Πεζάρο και το 1896 καθηγητής Ψυχιατρικής στο Πανεπιστήμιο του Τορίνο. Κατά τη διάρκεια της σταδιοδρομίας του, μελετώντας τον εγκληματία, συστηματοποίησε τις έως τότε διασπαρμένες και ατελείς παρατηρήσεις και τις συνέταξε σε ένα σύνολο προσωπικών και πρωτότυπων ερευνών, προωθώντας έτσι την ίδρυση του κλάδου της Εγκληματικής Ανθρωπολογίας. Επηρεασμένος από τις βιολογικές θεωρίες του Λαμάρκ* και του Δαρβίνου*, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο εγκληματίας είναι ασθενής μάλλον παρά ένοχος. Για τον Λομπρόζο ο εγκληματικός τύπος (tipo criminale) είναι ένα ιδιαίτερο ανθρώπινο είδος με ανώμαλη βιολογική εξέλιξη. Η εγκληματικότητα οφείλεται άλλοτε σε στοιχεία που χαρακτηρίζουν ένα κατώτερο βιολογικό είδος (αταβιστική εγκληματικότητα), άλλοτε σε κληρονομικό εκφυλισμό και άλλοτε σε ψυχικές νόσους. Ταξινόμησε τους εγκληματίες σε τέσσερεις τύπους: α) τον γεννημένο ή συστηματικό εγκληματία, β) τον ευκαιριακό εγκληματία, γ) τον εγκληματία από συνήθεια και δ) τον εγκληματία πάθους. Οι θεωρίες του Λομπρόζο για τον γεννημένο εγκληματία είχαν τέτοια απήχηση και προκάλεσαν μια επιστημονική κίνηση που δεν είχε προηγούμενο στις κοινωνικές επιστήμες. Αρκετοί έγιναν φανατικοί οπαδοί του, ενώ άλλοι κατέληξαν σε τελείως αντίθετα συμπεράσματα. Οι απόψεις του ωστόσο, παρά τις υπερβολές τους, απελευθέρωσαν από τον δογματισμό το άκαμποτο έως τότε ποινικό δίκαιο, ανοίγοντας τον δρόμο για νέες πολυπλευρές έρευνες πάνω στην αποκλίνουσα συ-

μπεριφορά*. Έργα του: *L' Uomo Delinquente* (Ο εγκληματίας άνθρωπος, 1876).- *Μεγαλοφυΐα και Παραφροσύνη*, 1864.- *Il Delitto Politico e le Rivoluzioni* (Το Πολιτικό Εγκλημα και οι Επανάστασεις, 1890).- *La Donna Delinquente* (Η εγκληματίας γυναίκα, 1893).- *Grafologia* (Γραφολογία, 1895) κ.ά. Από το 1880 εξέδιδε το "Αρχειό Εγκληματικής Ανθρωπολογίας, Ψυχιατρικής και Ιατροδικαστικής", που συνέχισε να εκδίδεται μετά τον θάνατό του από την κόρη του Τζίνα Λομπρόζο και τον σύζυγό της καθηγητή Καρράρα.

Βιβλιογρ.: Ε. Φερί, *Κοινωνιολογία του Εγκλήματος*, μτφ. Β. Δαρδουμάς, Αθήνα, 1925.- Α. Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, *Εγχειρίδιο Εγκληματολογίας*, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1984.

Θαν. Βασιλείου

Λοπάτιν Λεβ Μιχάηλοβιτς (1855-1920). Ρώσος περσοναλιστής φιλόσοφος, εκδότης του περιοδικού "Βαπρόσι φιλοσοφία ι ψυχολόγκι" ("Ζητήματα Φιλοσοφίας και Ψυχολογίας"), πρόεδρος της Ψυχολογικής εταιρίας της Μόσχας (από το 1899). Στον "δυναμικό" σπριτουαλισμό του είναι φανερή η επιρροή του Λάιμπνιτς*, του Λότσε* και του Σολοβιόφ*.

Ο κόσμος, κατά τον Λοπάτιν, είναι ένα σύνολο υπερχρονικών κέντρων με ενδογενή ενέργεια -ζωντανών μονάδων, που η καθεμιά τους είναι μια ενότητα ουσίας και δύναμης. Απόλυτη αιτία αυτών των έσχατων δυναμικών ουσιών είναι ο Θεός. Πηγή και φορέας της ανθρώπινης συνείδησης είναι η αθάνατη ψυχή, μονάδα με πιο πλούσια εσωτερική ζωή από τις μονάδες που σχηματίζουν τον γύρω μας κόσμο. Η αντικειμενικο - ιδεαλιστική, στο σύνολό της, φιλοσοφία του Λοπάτιν περιλάμβανε υποκειμενιστικές, αγνωστικιστικές τάσεις. Ο άνθρωπος παρατηρεί όχι την αντικειμενική εξωτερική πραγματικότητα, αλλά μόνο το ομοίωμά της, που πλάθεται από το πνεύμα. Μυστικοποιώντας την αιτιότητα, ο Λοπάτιν την ερμήνευε ως βουλητική απορροή του πνεύματος που δημιουργεί τα φαινόμενα. Η φιλοσοφία του είναι απαισιόδοξη. Την έξοδο από το "τρελό χάος" της ζωής τη βλέπει μόνο πέρα από τα όρια της γήινης ύπαρξης. Κύρια έργα του: *Ιστορία της αρχαίας φιλοσοφίας* (1901).- *Ψυχολογία* (1902).- *Φιλοσοφικοί χαρακτηρισμοί και λόγοι* (1911).- *Μαθήματα ιστορίας της νεότερης φιλοσοφίας* (1914).

Βιβλιογρ.: Β. Ι. Λένιν, *Υλισμός και εμπειριοκριτικισμός*. "Απαντα" 5η ρωσ. εκδ. τ. 18.- *Ιστορία της φιλοσοφίας*, τ. 5, σελ. 345-47 (Μόσχα, 1961).

Γιάν. Κρητικός

Λόρεντζ (Lorenz) Κόνραντ (1903-1989). Αυστριακός βιολόγος και φιλόσοφος, ένας από τους ιδρυτές της εξελικτικής επιστημολογίας*. Στην "εξελικτική θεωρία της γνώσης" του αναδεικνύει και τη βιολογική πλευρά του γνωστικού εξοπλισμού του ανθρώπου, υιοθετώντας την άποψη του Βίντελμαντ* για τα στάδια ανάπτυξης της φυσικής επιστήμης. Απορρίπτει τον "ερμηνευτικό μονισμό" προτάσσοντας την "οργανική ολότητα" ως πλέγμα αμφιδρομων αιτιωδών συναρτήσεων. Έργα του: *Die Rückseite des Spiegels*, München, 1971.- *Der Abbau des Menschlichen*, München, Zürich, 1983.

Δ. Π.

Λόρεντσην (Lorenzen) Πολ (γεν. 1915). Γερμανός μαθηματικός, λογικός και φιλόσοφος, εκπρόσωπος της γερμανικής "κατασκευαστικής κατεύθυνσης". Αρχικά θεωρούσε τη γεωμετρία μέρος της "πρωτοφυσικής". Στη συνέχεια την εξέταζε ως θεωρία των μορφών των μαθηματικών σχημάτων. Η "λογική προπαιδευτική" παρέχει κατά τον Λόρεντσην κατασκευαστική θεμελίωση της πρακτικής φιλοσοφίας βάσει της διερεύνησης των τύπων των ηθικών ενεργειών, των μορφών επιχειρηματολογίας και των ανθρώπινων κανόνων. Έργα του: *Konstruktive Wissenschaftstheorie*, Frankfurt / Main, 1974.- *Grundbegriffe der technischen und politischen Kultur*, Frankfurt / Main, 1985.

Δ. Π.

Λόρια (Loria) Αχιλλέας (2.3.1857, Μάντοβα, - 6.11.1943, Λουσέρνο Σαν Τζιοβάνι, Τορίνο). Ιταλός οικονομολόγος - κοινωνιολόγος. Από το 1881 καθηγητής της πολιτικής οικονομίας στη Σιένα, Πάδοβα, Τορίνο.

Τόσο το οικονομολογικό, όσο και το κοινωνιολογικό του έργο είναι ογκώδες. Οπαδός της λεγόμενης Ιστορικής σχολής, επηρεάστηκε από τις μαρξιστικές ιδέες, τον ιστορικό υλισμό*, διαμορφώνοντας ωστόσο μια προσέγγιση διαφορετική από τη μαρξιστική. Χαρακτηριστική είναι στο σημείο αυτό η κριτική του Ένγκελς* για το μηχανιστική αντίληψη του Λόρια αναφορικά με την εξάρτηση των ιδεών, των πολιτικών, θρησκευτικών και κοινωνικών θεσμών από την οικονομική βάση. Ο Λόρια υποστηρίζει τη στενή συνύφανση των εφευρέσεων στον τομέα της "παραγωγικής τεχνικής" με την οικονομική εξέλιξη εν γένει, αγνοώντας τον παράγοντα της ανάπτυξης των μέσων πα-

ραγωγής, και θεωρεί –στον τομέα των σχέσεων παραγωγής– τη γαιοκτησία σημαντικότερη από την ιδιοκτησία βιομηχανικών μέσων παραγωγής. Προτείνει έτσι μια θεωρία της καπιταλιστικής ανάπτυξης, που δε θεμελιώνεται στις έννοιες της υπεραξίας και της υπερεργασίας. Ενδιαφέρον, κυρίως, παρουσιάζουν ορισμένα από τα καθαρά οικονομικά του συγγράμματα: η θεωρία του για την αξία του χρήματος και η θεωρία του για το "υπερκανονικό υποπροϊόν", όπου προαναγγέλλονται, έστω και υπαινικτικά, οι θέσεις του Κέυνς για την "πλήρη απασχόληση" και την αρχή του "πολλαπλασιαστή". Αμφιλεγόμενη παραμένει, όμως, η εμμονή του στη μακροοικονομική ανάλυση και η διαφορά του για τα μικροοικονομικά φαινόμενα (Σούμπετερ). Πέρα από τις πολλαπλές αντιρρήσεις για ένα τέτοιο άνισο έργο, αναμφισβήτητη είναι η συμβολή του Λόρια στα προβλήματα της αγροτικής μεταρρύθμισης. Έργα του: *Η οικονομική θεωρία των πολιτικών θεσμών* (La teoria economica della costituzione politica, 1886).- *Η ανάλυση της κεφαλαιοκρατικής ιδιοκτησίας*, τ. 1-2 (Analisi della proprietà capitalista, 1889).- *Η αξία του χρήματος* (Il valore della moneta, 1891).- *Η κοινωνιολογία: τα καθήκοντά της, οι σχολές της, οι πρόσφατες πρόοδοί της* (La sociologia, il suo compito, le sue scuole, i suoi recenti progressi, 1900).- *Παλιές και νέες αιτιάσεις εναντίον του ιστορικού υλισμού* (Alte und neue Einwände gegen den historischen Materialismus, Tübingen, 1912).- *Οι επιστημονικές βάσεις της οικονομικής μεταρρύθμισης* (I fondamenti scientifici della riforma economica, 1922).- *Το υπερκανονικό υποπροϊόν* (Das übernormale Unterprodukt, Wien, 1932).

Αντώνης Οικονόμου

Λόσιεφ Αλεξέι Φιόντοροβιτς (1893-1988). Ρώσος-σοβιετικός φιλόσοφος πλατωνιστής, αρχαιοδίφης, φιλόλογος, γλωσσολόγος, μεταφραστής στη ρωσική γλώσσα έργων αρχαιοελληνικών φιλοσόφων (Πλάτωνα*, Αριστοτέλη*, Πρόκλου*, κ.ά.). Σε συνθήκες απόλυτης κυριαρχίας του "σοβιετικού" διαλεκτικού υλισμού* και αθεϊσμού*, επεδίωξε να συμβιβάσει την παράδοση της ρωσικής θρησκευτικής φιλοσοφίας με τον μαρξισμό*. Πολυγραφώτατος, δημοσίευσε 460 και πλέον εργασίες, με κυριότερη την οκτάτομη *Ιστορία της αρχαίας Αισθητικής*.

Μεθοδολογική αφετηρία των απόψεων του Λόσιεφ αποτελεί η θέση ότι η αρχαιοελληνική

Λόσκι

κουλτούρα αγνοούσε, ως νοητικές αρχές, το "ιδεατό", το "αίσθημα της Ιστορίας" και της "ελευθερίας", καθώς και την έννοια του ανθρώπου ως "ανεπανάληπτης ατομικότητας". Με βάση αυτό, ο Λόσιεφ θεωρεί ότι "ο άνθρωπος του δουλοκτητικού κοινωνικού σχηματισμού είναι καταδικασμένος να εννοεί οπωσδήποτε καθετί το υπαρκτό είτε ως πράγμα, ως φυσικό σώμα, είτε ως ζωντανό ον ακατανόητο, ά-λογο και απρόσωπο", αλλά πάντως ως ουσιακό ον, και όχι ως κάτι το αφηρημένο, (*Ιστορία της αρχαίας Αισθητικής*, Μόσχα, 1963, σ. 35). Προεκτείνοντας την άποψη αυτή, ο Λόσιεφ συμπεραίνει ότι οι διδασκαλίες και του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη είναι στην ουσία υλιστικές. «Εάν κανείς εξετάσει τις "ιδέες" του Πλάτωνα στο περιεχόμενό τους –γράφει– θα διαπιστώσει ότι δεν είναι αυτές που κυβερνούν τα πράγματα, αλλά, αντίθετα, τα πράγματα κυβερνούν τις "ιδέες"... Το ίδιο ισχύει και για τον Αριστοτέλη, εάν κρίνει κανείς από τη διδασκαλία του για το πρώτον κινούν*... Τυπικά αυτό είναι ιδεαλισμός*, στην ουσία όμως είναι καθαρός υλισμός*...» (ό.π., σ. 45-46).

Στον τομέα της φιλοσοφίας έβλεπε την πλατωνική - εγγελιανή διαλεκτική* ως μέθοδο με την οποία μπορεί κανείς να συλλάβει την πραγματικότητα στη ζώσα και αντιφατική ολότητα της, να διασαφηνίσει το νόημα των πραγμάτων, τα οποία αποτελούν "σύνθεση αντιφατικών χαρακτηριστικών*".

Θεοχ. Κεσσιδης

Λόσκι Νικολάι Ονούφριεβιτς (1870-1965). Ρώσος φιλόσοφος, εκπρόσωπος του ενορατισμού* και του περσοναλισμού*, ιστορικός της φιλοσοφίας. Το 1922 μαζί με άλλους ρώσους διανοούμενους εξορίζεται από την πρώην ΕΣΣΔ ως "δυνάμει" εχθρός του σοβιετικού καθεστώτος (θεωρήθηκε οπαδός της θρησκευτικής κατεύθυνσης στη φιλοσοφία). Έγραψε πλήθος εργασιών που εκδόθηκαν σε διάφορες ευρωπαϊκές γλώσσες: *Θεμελίωση του ιντουιτιβισμού* (Σανκτ - Πέτερμπουργκ, 1906), *Βασικά προβλήματα της γνωσιολογίας* (Μόσχα, 1919), *Ελευθερία βούλησης* (Παρίσι, 1927), *Ιστορία της ρωσικής φιλοσοφίας* (Ν. Υόρκη, στα αγγλικά, 1951, Μόσχα, στα ρωσικά, 1991) κ.ά.

Καθήκον της φιλοσοφίας, κατά τον Λόσκι, είναι η δημιουργία μιας θεωρίας του κόσμου "ως ενιαίας ολότητας*" με βάση τη θρησκευτική εμπειρία. Κεντρικό στοιχείο του κόσμου είναι η ανθρώπινη προσωπικότητα ως υπερχρονικό

και υπερχωρικό υποκείμενο, συνδεδεμένο στενά με το Σύμπαν. Όλα όσα βρίσκονται σε χώρο και σε χρόνο ο Λόσκι τα θεωρεί ως το "υπαρκτό Είναι", ενώ ιδεατό Είναι θεωρεί όλα όσα δεν έχουν χωροχρονικό χαρακτήρα (όπως οι πλατωνικές ιδέες).

Ο ενορατισμός του Λόσκι διακρίνεται από εκείνον του Μπερξόν* κατά το ότι για τον δεύτερο "το πραγματικό Είναι είναι ανορθόλογο", ενώ για τον πρώτο είναι ορθολογικό. Σε συνάρτηση με το αντικείμενο που γνωρίζεται, ο Λόσκι διακρίνει τρία είδη ενόρασης: τη νοητική, την εμπειρική και τη μυστικιστική. Έκανε επίσης λόγο για "βασιλείο του πνεύματος" ή "βασιλείο της αρμονίας", το οποίο αντιπαραθέτε στο βασιλείο του υλικού κόσμου, που τον χαρακτηρίζει φορέα της εχθρότητας και της αναλήθειας. Ήταν, τέλος, οπαδός της διδασκαλίας της μετενσάρκωσης*.

Θεοχ. Κεσσιδης

Λότσε Ρούντολφ Χέρμαν (Lotze Rundolf Herman, 1817-1881). Γερμανός φιλόσοφος, γιατρός και φυσιοδίφης, ένας από τους θεμελιωτές της ψυχοφυσιολογίας. Διαδέχθηκε τον Χέρμπαρτ* στο πανεπιστήμιο της Γοτιγγης. Η ανάπτυξη των φυσικών επιστημών στην εποχή του είχε ως συνέπεια την κρίση των μεταφυσικών συστημάτων και θεωριών. Ο Λότσε πήρε θέση συμβιβαστική στη διαμάχη των ιδεών, προσπαθώντας να γεφυρώσει τις διιστάμενες απόψεις. Στράφηκε κατά της στενής και μονόπλευρης υλιστικής, μηχανοκρατικής εξηγήσεως της ζωής και του κόσμου, την ισχύ της οποίας την περιόρισε μόνο στην ερμηνεία των φυσικών φαινομένων και της ζωής, και παράλληλα υποστήριξε την ανάγκη της τελεολογίας, κατά την οποία τα πάντα στον κόσμο εξαρτώνται από τελικά αίτια, στα οποία υπηρετούν και τα μηχανικά αίτια. Δέχτηκε τη συνεχή και σύμφωνη με νόμους αλληλεπίδραση των όντων, που προϋποθέτει την ύπαρξη μιας ενιαίας και άπειρης ουσίας, που είναι ο Θεός, ο οποίος περιλαμβάνει και ρυθμίζει τα πάντα. Η ηθική, κατά τον Λότσε, σπηρίζεται στο συναίσθημα, το οποίο επιβάλλει στη βούληση το αγαθό και γι' αυτό ο κόσμος είναι η πραγματοποίηση του αγαθού. Την ψυχή τη θεωρεί ως ουσία και όχι απλώς ως ενέργεια. Το θρησκευτικό συναίσθημα είναι εκείνο που μας φέρνει σε σχέση με τον Θεό. Στη θεωρία της γνώσης και της λογικής δεν δέχεται την εξωτερική πραγματικότητα ως αντικατοπτρισμό, αλλά ως κάτι που αντι-

στοιχεί στο περιεχόμενο της συνειδήσεως. Στα φιλοσοφικά του έργα, όπως ο *Μικρόκοσμος* (1856-64), *Σύστημα φιλοσοφίας* (1874-79) κ.ά. ανέπτυξε τις ιδέες του αντικειμενικού ιδεαλισμού*, που είναι παραπλήσιες προς τη διδασκαλία του Λάιμπνιτς*. Άλλα έργα του: *Geschicht der Aesthetik in Deutschland* (1868), *Μεταφυσική* (1879), *Λογική* (1881) κ.λπ.

Βιβλιογρ.: Wentscher M., *Lotze* (1913).- Thomas E., *Lotze's theory of reality* (London, 1921).

Απ. Τζαφερόπουλος

Λου Τσιου - Γιουάν. Κινέζος κομφουκιανιστής φιλόσοφος, ιδρυτής της ιδεαλιστικής λεγόμενης σχολής. Γεννήθηκε στο σημερινό Lin - ch' uan Hsien της επαρχίας Kiangsi το 1139 μ.Χ. Μετά τις σπουδές του διορίστηκε το 1190 αξιωματούχος στο Horei. Παράλληλα δίδασκε και συνέγραφε. Τα "Απαντά" του, χωρισμένα σε τριάντα έξι κεφάλαια, φέρονται με το συγγραφικό όνομα *Lu Hsiang - shan*, με το οποίο είναι περισσότερο γνωστός στην Κίνα.

Στο φιλοσοφικό του σύστημα ο Λου Τσιου - Γιουάν εισάγει την άποψη ότι η αρχή (Λι) ταυτίζεται με τη βασική ουσία του σύμπαντος (Τσι), και τα δύο αυτά ταυτίζονται με τον νου του ανθρώπου. Πιστός στις κομφουκιανικές θέσεις, διδάσκει ότι η αλήθεια εμπεριέχεται στον νου και δεν χρειάζεται να την αναζητήσει κανείς στη μελέτη του εξωτερικού κόσμου. "Αν (ο άνθρωπος)", λέει, "κατορθώσει να αναπτύξει πλήρως την εσωτερη φύση του, θα ταυτιστεί με τον Ουρανό. Ο νους οποιουδήποτε είναι ίδιος με τον νου των άλλων ανθρώπων ... και η πραγματική έρευνα της αλήθειας δεν είναι άλλο από την έρευνα του νου". Η βίωση της αλήθειας, κατ' αυτόν, συνίσταται στην πρακτική εφαρμογή της Jen (ανθρωπιάς - αγάπης) και της I (ορθότητας). Ο ιδεαλισμός του έχει μια μυστικιστική τάση χωρίς να εγγίζει τα όρια της καθαρής μεταφυσικής με τη δυτική σημασία του όρου. Ο Λου Τσιου - Γιουάν χρησιμοποιεί τη φράση "πρωτογενής νους του ανθρώπου" για να προσδιορίσει τη βασική ουσία ή την πρωτογενή φύση του ανθρώπου, τη δοσμένη απ' τον "Ουρανό", προτού συσκοτισθεί ο νους με τις εμπειρίες που δημιουργούν τις παραστάσεις της συνειδήσεως, τους εμπειρικούς της προσδιορισμούς και τις επιθυμίες. Στόχος του φιλοσόφου είναι να μπορέσει ο άνθρωπος να διατηρεί τη φύση του αμόλυνη και στο πνεύμα του να κυριαρχεί η απόλυτη ηρεμία. Σ' αυτό μεγάλης σημασίας αποβαίνει το βίωμα και όχι

η από τα έξω ενίσχυση του νου. Ο άνθρωπος μελετά, ερευνά και βιώνει. "Η φιλοσοφία μου", έλεγε, "διαφέρει από τη φιλοσοφία των άλλων, γιατί κάθε ιδέα που διατυπώνει βγαίνει αυθόρμητα από μέσα μου". Σημασία δεν έχει να υπερπληρώσει κανείς τον νου με περιττές γνώσεις, ακόμα και με τη μελέτη των κλασικών συγγραμμάτων, αλλά να εκφράσει εκείνο που νιώθει μέσα του και που αποτελεί αποτέλεσμα βιώματος και καλλιέργειας του εσωτερικού του κόσμου.

Οι ιδέες - αρχές όλων των βασικών εννοιών της ηθικής, πάνω στις οποίες στηριζόταν η ιεραρχημένη κινέζικη κοινωνία, θεωρούνται απ' αυτόν αιώνιες· γι' αυτό και απέρριπτε την έννοια του μη - όντος. Η φιλοσοφία του Λου Τσιου - Γιουάν επηρέασε βαθύτατα τους μετέπειτα φιλοσόφους στην Κίνα.

Βιβλιογρ.: Δ. Βελισσαρόπουλου, *Ιστορία της κινεζικής φιλοσοφίας*, τ. Β', εκδ. Δωδώνη, Αθήνα - Γιάννινα, 1981.

Αλέξ. Καριώτογλου

Λούβαρης Νικόλαος (1887, Τήνος, - 1961). Καθηγητής της Θεολογικής σχολής της Αθήνας και ακαδημαϊκός. Σπούδασε στη Ριζάρειο Εκκλησιαστική σχολή και στη Θεολογική σχολή του Πανεπιστημίου της Αθήνας. Επίσης, σπούδασε φιλοσοφία σε διάφορα γερμανικά πανεπιστήμια. Το 1925 εκλέχτηκε καθηγητής για την έδρα Εισαγωγής και Ερμηνείας της Καινής Διαθήκης στη Θεολογική σχολή, όπου είχε κάνει τις βασικές σπουδές του. Χρημάτισε γενικός γραμματέας του Υπουργείου Παιδείας (το 1936) και υπουργός παιδείας στην τελευταία κατοχική κυβέρνηση (1943-44). Το 1949 εκλέχτηκε μέλος της Ακαδημίας.

Το έργο του *Αλήθεια και ποίηση* (1970), με πιθανή επίδραση από τον τίτλο του έργου του Γκαίτε *Dichtung und Wahrheit*, εκφράζει μια περίοδο αμφιβολιών και αναζητήσεων φιλοσοφικών του συγγραφέα. Βαθμιαία όμως ο Λούβαρης στράφηκε προς μια αξιολογική θεώρηση των διαφόρων τομέων του πολιτισμού, για να καταλήξει στη φιλοσοφία της θρησκείας και στη διατύπωση μιας κοσμοθεωρίας που ο ίδιος ονομάζει "μεταφυσικό ιδεαλισμό", με συνειδητή αντίθεση προς τη φυσιοκρατία* και τον ορθολογισμό*. Το πιο γνωστό φιλοσοφικό έργο του είναι η *Ιστορία της φιλοσοφίας*, σε δύο τόμους (1933).

Γ. Βασιλείου

"Λουδοβίκος Φόουερμαχ και το τέλος της

Λούθηρος

κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας" ("Ludwig Feuerbach und der Ausgang der Klassischen Deutschen Philosophie"). Έργο που συνέγραψε ο Φ. Ένγκελς (αρχές του 1886) αναφορικά με τη σχέση και τη στάση της μαρξιστικής φιλοσοφίας έναντι της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας (με ιδιαίτερη έμφαση στην αποτίμηση του έργου των Χέγκελ* και Φόουερμπαχ*), με αφορμή το βιβλίο του Δανού φιλοσόφου C. N. Starcke: *Ludwig Feuerbach* (Stuttgart, 1885). Αναφέρεται στη φιλοσοφική επανάσταση που συντελείται με τη γερμανική κλασική φιλοσοφία (κορύφωση της οποίας συνιστά η χεγκελιανή φιλοσοφία) ως βασική θεωρητική πηγή του μαρξισμού*. Περιγράφει τη διαδικασία διάλυσης της σχολής των νεαρών χεγκελιανών, στη βάση της αντίφασης μεταξύ επαναστατικής και συντηρητικής πλευράς της χεγκελιανής φιλοσοφίας, μεταξύ διαλεκτικής μεθόδου* και δογματικού συστήματος*. Η τελευταία πλευρά της αντίφασης, αν και υφίσταται, δεν είναι απόλυτου χαρακτήρα: μέθοδος και σύστημα στην ιδεοκρατική σύνθεση του Χέγκελ συνιστούν οργανική ενότητα εφ' όσον αποτελούν πλευρές μιας ενιαίας αντίληψης. Ωστόσο οι απλουστευτικές διατυπώσεις του Ένγκελς συντέλεσαν στην ανάπτυξη τάσεων, οι οποίες θεωρούσαν αποσπασματικά τη σχέση μεταξύ χεγκελιανής (αλλά και μαρξικής) μεθόδου και συστήματος, και εν πολλοίς μηχανιστικά τα περί "αντιστροφής" της χεγκελιανής μεθόδου (Μαρξ). Εκθέτοντας το "βασικό πρόβλημα της φιλοσοφίας" ως πρόβλημα της σχέσης μεταξύ Είναι* και νόησης*, ο Ένγκελς διακρίνει δύο μεγάλα στρατόπεδα στην ιστορία της φιλοσοφίας: τον υλισμό* και τον ιδεαλισμό*. Παράλληλα συναρτά την ανάπτυξη της φιλοσοφίας με την ανάπτυξη της κοινωνικής πρακτικής* και της γνώσης*, της υλικής παραγωγής* και των επιστημών. Χαρακτηρίζει τον γαλλικό υλισμό του 18ου αι. ως μηχανιστικό, μεταφυσικό και ιδεαλιστικό στην περί ιστορίας αντίληψή του. Παρόμοιο ιδεαλισμό εκδηλώνει και ο υλιστής Φόουερμπαχ στη φιλοσοφία της θρησκείας και στην ηθική του, έναν ιδεαλισμό συνδεδεμένο με τον αφηρημένο και εξωιστορικό ανθρωπισμό του.

Στη συνέχεια ο Ένγκελς αναφέρεται σε βασικές θέσεις του διαλεκτικού υλισμού* και της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας. Ορίζει τη διαλεκτική ως "επιστήμη των γενικών νόμων κίνησης, τόσο του εξωτερικού κόσμου, όσο και της ανθρώπινης νόησης", ως προσέγγιση της

πραγματικότητας από την οπτική της ανάπτυξης, της καθολικής σύνδεσης των φαινομένων και των μεταβολών (στη φύση, στην κοινωνία και στη νόηση). Εκθέτει την αντίθεση μεταξύ διαλεκτικής* και μεταφυσικής*, τους ιστορικούς προσδιορισμούς τους και τον ρόλο που διαδραμάτισαν τρεις μεγάλες ανακαλύψεις των φυσικών επιστημών του 19ου αι. για τη συνειδητοποίηση της συνάφειας των φυσικών διαδικασιών (η ανακάλυψη του κυττάρου, η μετατροπή των μορφών της ενέργειας και η εξελικτική θεωρία του Δαρβίνου*). Στη συνέχεια αναλύει την ιστορική νομοτέλεια*, ορίζοντας παραστατικά την κατεύθυνσή της ως συνισταμένη των θελήσεων και της δράσης των ανθρώπων, η οποία τελικά είναι συνήθως διαφορετική είτε και ευθέως αντίστροφη των επιμέρους θελήσεων και κινήτρων. Αναφέρεται επίσης στις κοινωνικές τάξεις*, στην ταξική πάλη, στη συσχέτιση οικονομίας και πολιτικής*, "βάσης και εποικοδομήματος", στο κράτος*, στο δίκαιο*, στη φιλοσοφία και στη θρησκεία*. Καταδεικνύει το τέλος της φυσικής φιλοσοφίας διακρίνοντας ως μοναδικό εναπομείναν αντικείμενο της φιλοσοφίας το βασίλειο της "καθαρής σκέψης". Ορίζει μάλιστα τη φιλοσοφία ως "διδασκαλία περί των νόμων της ίδιας της διαδικασίας της νόησης, λογική* και διαλεκτική*". Το έργο αυτό του Ένγκελς, που άσκησε σημαντική επίδραση στη μετέπειτα ανάπτυξη του μαρξισμού*, δημοσιεύθηκε αρχικά στο περιοδικό "Die Neue Zeit", αρ. 4, 5 και σε ξεχωριστή έκδοση στη Στουτγάρδη το 1888.

Δ. Π.

Λούθηρος Μαρτίνος (Martin Luther). Ο πρωτοκορυφαίος θεολόγος της Γερμανίας, ηγήτορας της θρησκευτικής Μεταρρύθμισης στον 16ο αιώνα, Μαρτίνος Λούθηρος γεννήθηκε στις 10 Νοεμβρίου 1483 στο Eisleben, σπούδασε νομικά και φιλοσοφία από το 1501 στην Ερφούρτη και μεταστρέφεται στην πίστη μετά από ένα προσωπικό επεισόδιο διάσωσης της ζωής του μέσα στους κεραυνούς μιας θερινής καταιγίδας, το 1505, οπότε αφιερώνεται στο αυστηρό τάγμα των αυγουστινείων ερημητών αδελφών, χειροτονείται ιερέας το 1507 αρχίζοντας σπουδές θεολογίας, για να αναδειχθεί σε καθηγητή της βιβλικής θεολογίας το 1512 στο Wittenberg. Η ρήξη του με τον ρωμαιοκαθολικισμό δρομολογείται με την ανάρτηση των περίφημων 95 θέσεων του δια των οποίων αμφισβητούσε και κατήγγελλε την πρακτική της

χρηματικής εξαγοράς των αμαρτιών ("συγχωροχάρτια", indulgentia), την 31η Οκτωβρίου 1517 στον καθεδρικό ναό της πόλεώς του. Το επόμενο έτος, 1518, βιώνει μια ακόμα ισχυρή εμπειρία παρουσίας του Θεού στη ζωή του με την ανακάλυψη του παροϊμιώδους τριπτύχου της Μεταρρύθμισης: "sola fide, sola gratia, sola scriptura" (μόνο με την πίστη, τη χάρη, την αγία γραφή). Η αντιδικία του με τη ρωμαιοκαθολική εξουσία και οι διωγμοί του από τους παπικούς απεσταλμένους καταλήγουν στην τελική θριαμβευτική επικράτησή του χάρη στην εύνοια των Γερμανών ηγεμόνων, και μάλιστα του αυτοκράτορα Καρόλου Ε', το 1521 στο Worms. Ακολούθησε η μετάφραση της Βίβλου στη γερμανική γλώσσα, ο γάμος του με την αυτοαποσηματισμένη μοναχή Κατερίνα φον Μπόρα, η αντιδικία του με τους αναβαπτιστές εξεγερμένους χωρικούς του Μύνστερ*, η πολεμική του κατά των ανθρωπιστών με επικεφαλής τον Μελάγχθωνα* και η διάδοση όπως και εδραίωση της Μεταρρύθμισης σε όλο τον γερμανόφωνο ευρωπαϊκό χώρο. Ο Λούθηρος τελείωσε τη ζωή του σε ηλικία 63 ετών, την 18η Φεβρουαρίου 1546, ταξιδεύοντας στην ιδιαίτερη πατρίδα του.

Η φιλοσοφική σημασία του Λουθήρου εντοπίζεται στην ιδιοποίηση του ανατέλλοντος ατομικισμού εντός της θρησκείας αυτοσυνειδησίας του ευρωπαϊού ανθρώπου των Νέων Χρόνων. Ηδη ο υστερομεσαιωνικός νομιναλισμός* δρομολόγησε τον ατομικισμό στον ευρωπαϊκό πολιτισμό για πρώτη φορά και ο ανθρωπισμός εγκοιλώθηκε τα νέα ιδεώδη στα γράμματα, τις τέχνες και τις επιστήμες. Ο προτεσταντισμός ακολουθεί ανάλογη πορεία στο πεδίο της θρησκείας. Ο ατομικισμός του νομιναλισμού καθιερώνεται θρησκευτικά χάρη στη Μεταρρύθμιση. Ο προτεσταντισμός είναι ο θεολογικός νομιναλισμός και ο θρησκευτικός ατομικισμός. Ο ίδιος ο Λούθηρος μαθήτευσε στη νομιναλιστική φιλοσοφία, προτού μεταστραφεί στην εκκλησία, όπου θήτευσε στον αυγουστινισμό θεολογικά. Έτσι φιλοσοφικά αρχίζει ως νομιναλιστής και θεολογικά τελειώνει ως αυγουστινιστής (βλ. λ. *αυγουστινισμός*). Από τη φιλοσοφία διδάσκεται τον ατομικισμό και από τη θεολογία υιοθετεί τον ανθρωπομονισμό της αυγουστίνειας κληρονομιάς. Με αυτόν τον τρόπο συρρικνώνεται η θρησκεία αυτοσυνειδησία του νεότερου δυτικοευρωπαϊού ανθρώπου στην "εσωτερικότητα" (innerlichkeit), η οποία απέβη το κύριο χα-

ρακτηριστικό γνώρισμα του προτεσταντισμού και επέσυρε τη φιλοσοφική μήνη στοχαστών της περιωπής ενός Μαξ Σέλερ*, Ερνστ Μπλοχ* και Χέρμπερτ Μαρκούζε*. Η κοινωνία, η φύση και η ιστορία παύουν να έχουν πια σημασία για τον πιστό, ο οποίος αυτοπεριορίζεται στην άσκηση της ιδιωτικής θρησκείας (privatreigion) και στην επίτευξη της ατομικής σωτηρίας. Η ηθική* χάνει τον κοινωνικό της ρόλο και εκκοσμικεύεται στον πρώιμο καπιταλισμό, τον οποίο ευοδώνει ο καλβινιστικός προτεσταντισμός σύμφωνα με τις αναλύσεις του Μαξ Βέμπερ* κ.ά. ερευνητών. Ο ατομικισμός απέβη ακρογωνιαίος λίθος και αχιλλεύας πτέρνα του προτεσταντισμού με πρωτεργάτη τον ηγήτορά του Μαρτίνο Λούθηρο, στον οποίο αποδίδονται χάριτες για την απελευθέρωση από τον ρωμαιοκαθολικό αυταρχισμό αλλά και ευθύνες για τον εγκλωβισμό του χριστιανισμού στον ατομικισμό.

Βιβλιογρ.: Ν. Ματσούκας, *Οικουμενική κίνηση*, Θεσσαλονίκη, 1986.- Μ. Μπέγζος, *Ελευθερία ή θρησκεία*, Αθήνα, 1991.- του ίδιου, *Φιλοσοφική ανθρωπολογία της θρησκείας*, Αθήνα, 1994.- Μ. Φαράντος, *Το περί Θεού ερώτημα*, Αθήνα, 1977.- Γ. Φλωρόφσκυ, "Εργα", τόμος 4, Θεσσαλονίκη, 1979.

Μάριος Π. Μπέγζος

Λουκασέβιτς (Lukasiewicz) Γιαν (21/12/1878, Λβοφ - 13/11/1956, Δουβλίνο). Πολωνός φιλόσοφος και θεωρητικός της λογικής (λογικός). Υπήρξε ένας από τους βασικούς ηγέτες της σχολής Λβοφ - Βαρσοβίας* η οποία ήκμασε κατά τον Μεσοπόλεμο. Υπήρξε μαζί με τον Τάρσκι* ο πρωτεργάτης των ερευνών στη μαθηματική λογική στην Πολωνία. Εγγραψε σημαντικές εργασίες στην πλειότιμη λογική*, στην κατασκευή και αξιωματικοποίηση της προτασιακής λογικής* και της τροπικής λογικής*. Διεμόρφωσε τον συμβολισμό των τύπων της λογικής χωρίς τη χρήση παρενθέσεων (πολωνικός τρόπος γραφής ή συμβολισμού). Επίσης εργάστηκε στην ιστορία της λογικής και ιδιαίτερα στη λογική (συλλογιστική) του Αριστοτέλη*, την οποία και τυποποίησε, και στη λογική των πρώιμων Στωικών*. Φιλοσοφικά ο Λουκασέβιτς χρησιμοποίησε τα αποτελέσματά του στη λογική για να υποστηρίξει και να θεμελιώσει τον ορθολογισμό* σε αντιστάθμισμα του ανορθολογισμού. Αυτό το επιχείρησε και στη φιλοσοφία και στην επιστήμη, παρ' ότι οι φιλοσοφικές αυτές απόψεις του δεν συστηματοποιήθηκαν ποτέ πλήρως. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι επηρεασμένος από τον λογικό ε-

Λούκατς

μπειρισμό* και τον καθολικισμό διατηρούσε ένα κράμα απόψεων, που άφηνε περιθώρια για αποδοχή ορίων της νόησης πέραν των οποίων βρισκόταν, κατ' αυτόν, η περιοχή της πίστης και της θρησκευτικά βιωμένης θέασης.

Διον. Αναπολιτάνος

Λούκατς Γκέοργκ (Lukacs Georg). Ο ούγγρος φιλόσοφος, αισθητικός και κριτικός της λογοτεχνίας γεννήθηκε στις 13.4.1885 στη Βουδαπέστη, όπου και πέθανε στις 4.6.1971. Ο πατέρας του ήταν διευθυντής Τράπεζας και μεγάλωσε σε μεγαλοαστικό και γερμανόφωνο περιβάλλον. Έγινε δόκτωρ Φιλοσοφίας το 1909 με μία διατριβή για το σύγχρονο δράμα. Σπούδασε στη συνέχεια στο Βερολίνο υπό τον G. Simmel* και κατόπιν στη Χαϊδελβέργη, όπου μαθήτευσε πλάι σε ονομαστούς φιλοσόφους της εποχής εκείνης και συνήψε στενή φιλία με τον ονομαστό Ernst Bloch*. Δημοσίευσε το 1911 τη συλλογή δοκιμίων *Die Seele und die Formen* και το 1916 τη μελέτη *Die Theorie des Romans*. Εκείνη την εποχή συνέλαβε την ιδέα μιας συστηματικής Αισθητικής, που όμως δεν πραγματοποιήθηκε ούτε επέτυχε, παρ' όλο που μετά τον θάνατό του δημοσιεύτηκαν τα χειρόγραφα της εποχής της Χαϊδελβέργης, των οποίων οι τίτλοι είναι: *Die Heidelberger Philosophie der Kunst* (1912-14) και *Die Heidelberger Aesthetik* (1916-1918). Το φιλοσοφικό πλαίσιο όλων των έργων μέχρι εδώ είναι η φιλοσοφία της ζωής*, ο υπαρξισμός*, ο πλατωνισμός, η φιλοσοφία του Fichte*, ο Νεοκαντιανισμός* και αργότερα ο Νεοεγγελιανισμός*. Το 1918 έγινε μέλος του Κομμουνιστικού Κόμματος Ουγγαρίας και ακολούθως κομισάριος για την παιδεία της Ουγγρικής Δημοκρατίας των συμβουλίων. Μετά τη νίκη των αντίθετων στην μπολσεβικική κυβέρνηση δεξιών δυνάμεων, ζούσε παράνομα στη Βιέννη. Το 1923 δημοσίευσε τη συλλογή δοκιμίων *Geschichte und Klassenbewußtsein*, που αποτελεί το πρώτο του μαρξιστικό έργο, σταθμό στην ανάπτυξη του δυτικού μαρξισμού και περίφημο για την ανάλυση της πραγματοποίησης*. Στην περίοδο του μεσοπολέμου ταξίδευε ο Lukacs μεταξύ Βιέννης, Βερολίνου και Μόσχας, όπου διάβασε και τα *"Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα του 1844"* του Karl Marx*, που μόλις τότε είχαν ανακαλυφθεί.

Στη διάρκεια του μεσοπολέμου ανέπτυξε έντονα τις ικανότητές του στη λογοτεχνική κριτική, γράφοντας ονομαστές κριτικές, όπως *Tendenz*

oder parteilichkeit? (1932), *Reportage oder Gestaltung? Kritische Bemerkungen anlässlich des Romans von Ottwald* (1932), *Aus der Not eine Tugend* (1932) κ.λπ., ενεπλάκη δε στην πολύ γνωστή διαμάχη σχετικά με τον Εξπρεσιονισμό*, στην οποία συμμετείχαν πολλοί ονομαστοί λογοτέχνες, κριτικοί και φιλόσοφοι. Στο ίδιο διάστημα συνέχισε τις φιλοσοφικές του έρευνες, από τις οποίες προέκυψαν τα έργα *Der junge Hegel* (1947), και αργότερα το *Die Zerstörung der Vernunft* (1954). Το 1945 επέστρεψε στην Ουγγαρία όπου συνέχισε την έρευνα και έτσι πολύ σύντομα δημοσίευσε στα γερμανικά τον πρώτο από τους σχεδιασμένους τόμους της ύστερης Αισθητικής του, που φέρει τον τίτλο *Die Eigenart des Ästhetischen*. Στο έργο αυτό παρουσιάζει το αισθητικό φαινόμενο από τις απαρχές του μέχρι σήμερα, αναπτύσσοντας τη θεωρία της Μιμήσεως και της Καθάρσεως. Η Αισθητική του τον οδήγησε σε βαθύτερες αναλύσεις, που εκφράστηκαν και στο επόμενο δίτομο έργο *Zur Ontologie des gesellschaftlichen Seins*, που μπορεί να θεωρηθεί ως αποτυχία.

Το έργο του Lukacs, πολλές φορές αμφισβητούμενο, έχει κι αυτό τις ατυχείς του στιγμές ή ορισμένα δογματικά στοιχεία. Θα ήταν όμως άδικο για την πνευματική του ακεραιότητα και συνέπεια να χαρακτηριστεί συνολικά δογματικό ή σταλινικό, όπως γίνεται μερικές φορές με απίστευτη ευκολία. Μαζί με τον ιταλό φιλόσοφο Gramsci* ο Lukacs αποτελεί το δίδυμο των στοχαστών εκείνων που ενταγμένοι στο μαρξιστικό κίνημα της εποχής τους μάς πρόσφεραν πρωτότυπες ιδέες και έργα που άντεξαν τον χρόνο. Έχουν μεταφραστεί στα ελληνικά: *Τακτική και Ηθική*, Αθήνα, 1982.- *Μαρξισμός και Σταλινισμός, Πολιτικά κείμενα*, Αθήνα, 1978.- *Αστική και σοσιαλιστική δημοκρατία*, μτφρ. Α. Λίποβατς, Αθήνα, 1987.

Βιβλιογρ.: G. H. R. Parkinson, *Georg Lukacs*, London, 1977.- Χάρης Κράλλης, *Ο ηθικός ουτοπισμός του G. Lukacs και ο Ντοστογιέφσκι*, περ. *Ουτοπία* 4/1992, σελ. 97-104.- Μ. Μητσού - Παππά, *Ο ρεαλισμός στον G. Lukacs ως γνωσιολογικό πρόβλημα*, Κεφάλαια Φιλοσοφίας, Αθήνα, 1979, σελ. 53-99.

Χάρης Κράλλης

Λουκιανός από τα Σαμόσατα της Συρίας (περ. 120-180 μ.Χ.). Σοφιστής, ρητοροδιδάσκαλος και συγγραφέας. Έγραψε πολλά έργα (82), κυρίως σατιρικούς διαλόγους, οι οποίοι τον έκαναν διάσημο. Στη φιλοσοφία μυήθηκε από τον Νιγρίνο, χωρίς όμως να ενταχθεί σε καμιά φι-

λοσοφική σχολή. Υπερασπίστηκε με θέρμη και πίστη την αλήθεια, αλλά δεν προσπάθησε να εμβαθύνει σε μελέτες για την ανεύρεσή της. Στις ηθικές αντιλήψεις ακολούθησε τον Επίκουρο* και τους Στωικούς*, γι' αυτό και έζησε με σύνεση, δεν προσηλώθηκε σε τίποτε ούτε υποδουλώθηκε σε κανέναν. Αντίθετα, ο ορθολογισμός και ο σκεπτικισμός του τον έκαναν να αμφισβητήσει και να σατιρίσει τους πάντες και τα πάντα. Χλευάζει τις θρησκευτικές πεποιθήσεις της εποχής του (*Καρομένιππος, Θεών εκκλησία*), ειρωνεύεται την ανοησία των ανθρώπινων επιθυμιών (*Πλοίων ή Ευχαί*), σκώπτει τους φιλοσόφους (εκτός από τον δάσκαλό του τον Νιγρίνο) για την υπερουσία, τη φιλοχρηματία και την άγονη ηθικολογία τους (*Λαπίθαι, Βίων πράσις*), αποκρούει τη δογματική φιλοσοφία (*Ερμότιμος*) και καταδικάζει τη δεισιδαιμονία και τον χριστιανισμό*, τον οποίο θεωρεί δεισιδαιμονία. Δεν είναι όμως πάντοτε χλευαστικός και επικριτικός. Συχνά η στάση του απέναντι στη ζωή γίνεται θετική, όπως όταν εξυμνεί την αρχαία ελληνική σωματική αγωγή (*Ανάχαρις ή περί γυμνασίων*), την άδολη και ειλικρινή φιλία (*Τόξαρις ή Φιλία*).

Απ. Τζαφερόπουλος

Λουκρήτιος Κάρος, Τίτος (Titus Lucretius Carus, περ. 99-55 π.Χ.). Λατίνος ποιητής και φιλόσοφος, διάσημος κυρίως στους νεότερους χρόνους χάρη στο μοναδικό του ποίημα *De rerum natura* (Περί φύσεως). Για τη ζωή του οι πληροφορίες είναι ελάχιστες και πολλές φορές αντιφατικές. Όσες έχουν ως πηγή τους τον λατίνο ποιητή Σουητώνιο αμφισβητούνται σήμερα από την έρευνα, και εκείνες που προέρχονται από τους εκκλησιαστικούς πατέρες Άγιο Ιερώνυμο και Δονάτο είναι αντιφατικές ή ελλιπείς. Αμφιβολίες έχουμε ακόμη τόσο για τον τόπο καταγωγής του (δεν δεχόμαστε ότι καταγόταν από την Καμπανία), όσο και για την οικογένειά του (ίσως, υπάρχει κι αυτή η θεωρία, προερχόταν από απελεύθερους). Βέβαιο είναι μόνο ότι έζησε σε μια εποχή που σπαρασσόταν από τις εμφύλιες έριδες / πολέμους (Σύλλας και Μάριος). Ήταν σύγχρονος και λίγο μεγαλύτερος από τον Κικέρωνα* και άσκησε μεγάλη επίδραση με το ύφος και τη δύναμη του ποιητικού του λόγου στη μετέπειτα λατινική γραμματεία.

Ο Λουκρήτιος εμπνέεται από τις φιλοσοφικές θεωρίες του Επίκουρου*, του οποίου βέβαια ήξερε όλα τα έργα, που για μας σήμερα μόνο

αποσπάσματα σώζονται (εκτός από τρεις επιστολές του). Κυρίως όμως στο ποίημά του ενσωματώνει και αφομοιώνει την ηθική του Επίκουρου και την παράδοση της ατομικής φυσικής φιλοσοφίας (Λεύκιππο* και Δημόκριτο*). Χάρη στο ποίημα του Λουκρήτιου ξέρουμε σήμερα την ατομική θεωρία του Δημόκριτου και κερδίζουμε μια ολοκληρωμένη άποψη για τη φιλοσοφία του Επίκουρου. Αλλά και από καθαρά λογοτεχνική πλευρά το ποίημα του Λουκρήτιου είναι ένα σπάνιο κείμενο ύψιστης ποιητικής αξίας, πρότυπο διδακτικού ποιήματος, μολονότι ο ίδιος δεν πρόφθασε να του δώσει την τελική μορφή, όπως ήθελε. Την έκδοση του έργου έκανε ο γνωστός ρήτορας και πολιτικός Μ. Τ. Κικέρων (λίγο μετά τον θάνατο του ποιητή/φιλόσοφου). Ο Κικέρων είχε το χειρόγραφο στην κατοχή του και διέκρινε σ' αυτό, όπως λέει σ' ένα γράμμα στον αδελφό του, "σπινθηροβολήματα μεγαλοφυΐας" (*lumina ingenii*) και άρτια τεχνική (*ars*). Πράγματι, εκτός από την επικούρεια ηθική φιλοσοφία, ο Λουκρήτιος αναδεικνύεται με τη σπάνια παρατηρητικότητα του και την πλούσια φαντασία του σε έναν έξοχο μέντορα της ζωής για τον κλονιζόμενο ηθικά (και θρησκευτικά) άνθρωπο της εποχής του. Κατόρθωσε δηλαδή να υπερβεί τον φόβο του θανάτου και να καταπολεμήσει τη δεισιδαιμονία, να βοηθήσει σε τελευταία ανάλυση και να στηρίξει τον άνθρωπο της εποχής του με τις ιδέες και τις φιλοσοφικές παραινέσεις του. Επηρεασμένος προφανώς από τον Επίκουρο υποστηρίζει ότι το ύψιστο αγαθό για τον άνθρωπο είναι η ηδονή, με την έννοια βέβαια της ευχαρίστης διάθεσης της ψυχής και της μακαριότητας του πνεύματος, όπως και στον Επίκουρο. Αυτή την ηδονή, την ευχάριστη κατάσταση, θα την επιτύχει ο άνθρωπος μόνο όταν απαλλαγεί από τον φόβο του θανάτου.

Το φιλοσοφικό/διδακτικό ποίημα του Λουκρήτιου (από 7.413 εξάμετρους στίχους) έχει και άξια λόγου λογοτεχνικά προτερήματα: λεκτικό πλούτο, σύνθετα επίθετα δικής του έμπνευσης και τύπους αρχαίους, που προσδίδουν στο έργο επικό χαρακτήρα και ύφος. Αποτελείται από έξι (6) βιβλία· σε κάθε βιβλίο προτάσσει μια σύντομη αναφορά/εγκώμιο στον Επίκουρο ή στη φιλοσοφία: (1) Στο πρώτο βιβλίο επικαλείται τη θεά Αφροδίτη, ως θεά της δημιουργίας, να μεισιτεύσει στον θεό του πολέμου, τον Άρη, ώστε να σταματήσει τους πολέμους, για να μπορέσει ο ίδιος να συνθέσει το ποίημά του. Στη συνέχεια αντιμετωπίζει κριτικά τις θε-

Λούλλος

ωρίες των προσωκρατικών* φιλοσόφων (Ηράκλειτου*, Εμπεδοκλή* και Αναξαγόρα*) και των Στωικών* και τέλος αναπτύσσει (με συνεχή αναφορά στον Επίκουρο) τη βασική αρχή της φιλοσοφίας του: "τίποτε δεν μπορεί να προκύψει από το μηδέν ή να καταλήξει στο μηδέν". Η θεωρία του για την ύλη είναι βασισμένη στον Επίκουρο επίσης. (2) Στο δεύτερο βιβλίο επαινεί τη φιλοσοφία (θεωρούσε τον εαυτό του φιλόσοφο βέβαια παρά ποιητή) και εκθέτει τις απόψεις του για την κίνηση των ατόμων και την απόκλιση τους. Περιγράφει τα σχήματα, τη σύνθεση και τις ιδιότητες των ατόμων που τα χαρακτηρίζει ως άχρωμα, άοσμα και αόρατα. Οι κόσμοι είναι πολυάριθμοι. (3) Στο τρίτο βιβλίο αναπτύσσει τη θεωρία του για τη φύση της ψυχής. Υποστηρίζει ότι η ψυχή αποτελείται από δύο μέρη: την anima, που διαχέεται σ' όλο το ανθρώπινο σώμα, και τον animus ή mens (= νους), που έχει την έδρα του στο στήθος του ανθρώπου (μ' αυτόν ο άνθρωπος σκέφτεται και αισθάνεται). Η ψυχή αποτελείται από σύνθεση λεπτών ατόμων. Το βιβλίο κλείνει με την προτροπή προς τον άνθρωπο να μη φοβάται τον θάνατο. (4) Το τέταρτο βιβλίο πραγματεύεται θέματα ψυχολογίας και αναλύει την εξέλιξη του πάθους των έρωτα. (5) Στο πέμπτο βιβλίο αναπτύσσει ο Λουκρήτιος τις θεωρίες του για τον άνθρωπο και τον κόσμο: σύμφωνα μ' αυτές, ο κόσμος δεν είναι ούτε τέλειος ούτε αιώνιος, ούτε τον κυβερνούν αμέριμνοι θεοί. Ο άνθρωπος γεννήθηκε από τη γη και βαθμιαία εξελίχθηκε από την πρωτόγονη κατάσταση προς τον πολιτισμό. (6) Στο έκτο και τελευταίο βιβλίο ο φιλόσοφος/ποιητής εξηγεί τα διάφορα φυσικά/μετεωρολογικά φαινόμενα, τις αστραπές, τους σεισμούς, τις πλημμύρες του Νείλου κ.λπ. και κλείνει με εκτενή περιγραφή του λοιμού της Αθήνας κατά τον 5 α. π.Χ. (Πελοποννησιακός πόλεμος). Το έργο του Λουκρήτιου "Περί φύσεως" (De rerum natura) είναι η πλέον αξιόπιστη πηγή μας για τη φυσική φιλοσοφία του Επίκουρου και κατ' επέκταση του Δημόκριτου, δηλαδή των ατομικών φιλοσόφων. Άσκησε μεγάλη επίδραση στη νεότερη φυσική επιστήμη, κυρίως στην επιστημονική προβληματική και την αντίληψη της γνώσης (αιτιοκρατική αντίληψη της επιστημονικής γνώσης).

Βιβλιογρ.: O. Regenbogen, *Lukrez: seine Gestalt in seinem Gedicht*, 1932.- N. W. de Witt, *Epicurus and his Philosophy*, 1954.- C. Bailey, *Lucretius, Text, translation and Commentary*, τομ. 3, 1947.- P. Boyancé, *Lucretius et Epicurisme*, 1963.- D. R. Dudley (εκδ.), *Studies in Latin*

Literature and its Influence: Lucretius, 1965.- G. D. Hadzits, *Lucretius and his Influence*, 1935.

Βασ. Κύρκος

Λούλλος Ραϋμόνδος (Raimundus Lullus). Ισπανός μεσαιωνικός θεολόγος και φιλόσοφος που γεννήθηκε το 1232 στην Πάλμα της Μαγιόρκα και πέθανε το 1315/1316 στην Τύνιδα. Άσκησε ιεραποστολή στους μουσουλμάνους και στους Ιουδαίους της πατρίδας του, δίδαξε ως καθηγητής στο παρισινό πανεπιστήμιο, διακρίθηκε ως ποιητής και μυστικός συγγραφέας, ιεραπόστολος και ανατολιστής. Φιλοσοφικά αντιπαρατάχθηκε στον αβερροισμό* και έμεινε πασιγνώστος με το έργο του *Ars generalis magna* (Μεγάλη Καθολική Τέχνη), που δημιούργησε "σχολή", τους Λουλλιστές, από το όνομά του "Λούλλος", που ασκούσαν τη "Μεγάλη Τέχνη" ή τη "Λουλλική Τέχνη", η οποία συνίστατο στον συνδυασμό των εννοιών από τις γενικές στις ειδικές, έτσι ώστε να συμπεριληφθεί όλο το ανθρώπινο επιστητό σε ένα σαφές και αδιαμφισβήτητο πλέγμα εννοιολογικών κατηγοριών. Με αυτό το έργο του ο Λούλλος θεωρήθηκε πρόδρομος της κλασικής λογιστικής φιλοσοφίας και πρότυπο σχολαστικού διανοούμενου. Τα έργα του: "Opera omnia", εκδ. I. Salzinger, 8 τόμοι, 1721/1742, και σε ανατύπωση: Frankfurt, 1964.

Βιβλιογρ.: E. Gilson, *La philosophie au moyen âge*, Paris, 1944 (1986).- A. Martinez, Thomas, *Raimundo Lullo*, Barcelona, 1925.- E. - W. Platzeck, *Raimund Lull*, 2 τόμοι, Dusseldorf, 1962.

Μάριος Π. Μπέζος

Λούντμπεργκ Τζωρτζ Άντριου (George Andrew Lundberg) (1895-1966). Αμερικανός κοινωνιολόγος, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Ουάσιγκτον και πρόεδρος της Αμερικανικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας το 1943. Θεωρώντας τον εαυτό του "φυσικό επιστήμονα", υπήρξε ο σημαντικότερος εκφραστής του νεοθετικισμού* στην κοινωνιολογία. Προσπάθησε να επανεντάξει τις αρχές των φυσικών επιστημών στην κοινωνιολογική έρευνα ώστε να τεθεί ένα πρόγραμμα με ακριβείς κανόνες εργασίας. Ως αναγκαία προϋπόθεση της επιστημονικής περιγραφής των φαινομένων θεώρησε την εμπειρική-ποσοτική τους επαλήθευση. Προώθησε την ιδέα των "εγχειρηματικών ορισμών" (operational definitions) για τις αφηρημένες έννοιες, υποστηρίζοντας ότι οι εκ των προτέρων ορισμοί δεν έχουν καμία θέση στην επιστήμη παρά μόνον όταν προκύπτουν από εμπειρικές

παρατηρήσεις και διατυπώνονται ποσοτικά. Γι' αυτές όμως τις μεθοδολογικές θέσεις και για τον ακραίο τρόπο που υποστήριξε τον εγχειρηματισμό ως νομοκατασκευαστικό εργαλείο επαλήθευσης γνωστών και αυτονόητων πραγμάτων, επικρίθηκε έντονα –όπως και ο Π. Λάζαρσφελντ– από τον Τσ. Ρ. Μιλς* για "αφηρημένο εμπειρισμό". Έργα του: *Social Research*, 1929.- *Foundations of Sociology*, 1939.- *Can Science Save Us?*, 1947 κ.ά.

Βιβλιογρ.: Ν. Timaschell & G. Theodorson, *Ιστορία Κοινωνιολογικών Θεωριών*, μτφρ. Δ. Τσαούσης, Gutenberg, Αθήνα, 1980.- Τσ. Ρ. Μιλς, *Η Κοινωνιολογική Φαντασία*, μτφρ. Ν. Μακρυνικόλα και Σ. Τσακνιάς, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1985.

Θαν Α. Βασιλείου

Λούξεμπουργκ (Luxemburg), Ρόζα (1871-1919). Προσωπικότητα του γερμανικού και του πολωνικού εργατικού κινήματος, από τα ιδρυτικά στελέχη των κομμουνιστικών κομμάτων της Γερμανίας και της Πολωνίας. Έπαιξε σημαντικό ρόλο στην οργάνωση της επαναστατικής δράσης του γερμανικού προλεταριάτου τον Νοέμβριο του 1918. Αγωνίστηκε με συνέπεια ενάντια στην προετοιμασία και στην έκρηξη του 1ου Παγκόσμιου Πολέμου. Δολοφονήθηκε, μαζί με τον Καρλ Λήμπκνεχτ, στις 15 Ιανουαρίου του 1919, από αντεπαναστάτες. Η πρακτική πολιτική, οργανωτική δράση της Λούξεμπουργκ διαπλέκεται αρμονικά με τον θεωρητικό προβληματισμό, που εκφράζεται ιδιαίτερα στην πολεμική της κατά του "αναθεωρητισμού" και του "νεοκαντιανισμού". Έργα της: *Κοινωνικές μεταρρυθμίσεις ή επανάσταση; (Sozial-reformen oder Revolution?, 1899).*- *Η κρίση της σοσιαλδημοκρατίας (Die Krise der Socialdemokratie, 1916).*- *Η ρωσική επανάσταση (Die rus-sische Revolution, 1918).*- *Η σωσώρευση του κεφαλαίου, 1913.*- *Εισαγωγή στην πολιτική οικονομία κ.λπ.*

Βιβλιογρ.: Α. Warski, *Rosa Luxemburgs Stellung zu den taktischen Problemen der Revolution (1922).*- D. Desanti, *Visages des femmes (1955).*- Β. Kautsky, *Rosa Luxemburg. Eine biographische Skizze*, στο βιβλίο: *R. Luxemburg. Briefe an Freunde (1950).*

Γιάν. Κρητικός

Λούρια Αλεξάντρ Ρομάνοβιτς (1902-1977). Σοβιετικός ψυχολόγος· καθηγητής του Πανεπιστημίου της Μόσχας, μέλος της Ακαδημίας Παιδαγωγικών Επιστημών της ΕΣΣΔ, αντιπρόεδρος της Διεθνούς Ένωσης επιστημονικής ψυχολογίας, μέλος της Εθνικής Ακαδημίας

των ΗΠΑ, της Αμερικανικής Ακαδημίας Επιστημών και Τεχνών. Από κοινού με τον Λ. Σ. Βιγκότσκι* και τον Α. Μ. Λεόντιεφ*, επεξεργάστηκε τη θεωρία της πολιτισμικής και ιστορικής ανάπτυξης και λειτουργίας του ανθρώπινου ψυχισμού. Για την ουσία της θεωρίας αυτής ο Λούρια έγραφε: "Στην κλασική ψυχολογία επί αιώνες επικρατούσε η άποψη ότι οι βασικοί νόμοι της συνείδησης του ανθρώπου παραμένουν για πάντα αναλλοίωτοι" (*Η ψυχολογία ως ιστορική επιστήμη*, "Ιστορία και ψυχολογία", Μόσχα, 1971, σ. 36). "Στην πραγματικότητα όμως", συνεχίζει ο Λούρια, "... η δομή της συνείδησης μεταβάλλεται με την πάροδο της ιστορίας", και ιδιαίτερα, "κατά τη μετάβαση από τον ένα κοινωνικοιστορικό σχηματισμό στον άλλο αλλάζει όχι μόνο το περιεχόμενο της συνείδησης, αλλά και η δομή της" (στο ίδιο). Σε μια σειρά εργασιών του ο Λούρια ερευνήσε τα γενικά μεθοδολογικά προβλήματα της ψυχολογίας, ιδιαίτερα το πρόβλημα του ρόλου του βιολογικού και του κοινωνικού στοιχείου στον καθορισμό του ψυχισμού του ανθρώπου, την αλληλοσχέση εγκεφάλου και ψυχισμού, ψυχολογίας και φυσιολογίας και άλλα. Βασικά έργα: *Ο εγκέφαλος του ανθρώπου και οι ψυχικές διαδικασίες*, τ. 1-2, Μόσχα, 1970.- *Βασικά προβλήματα της νευροψυχολογίας*, Μόσχα, 1973 ("Βαπρόσι φιλοσόφει", αρ. 9, 1970).- *Η θέση της ψυχολογίας στις κοινωνικές και βιολογικές επιστήμες*, (στο ίδιο, 1977, αρ. 9).

Θεοχ. Κεσσιδης

Λύκειο. Τοποθεσία και περιοχή, νοτιοανατολικά της αρχαίας Αθήνας, ανάμεσα στον Λυκαβηττό και στον Ιλυσσό ποταμό, κοντά στον λόφο του Αρδηττού. Εκεί υπήρχε ιερό (ναός και βωμός) του θεού Απόλλωνα. Την περιγραφή της τοποθεσίας μας δίνει ο γεωγράφος Στράβων στα *Γεωγραφικά* του (ΙΧ 397). Πολλοί αρχαίοι συγγραφείς διασώζουν πληροφορίες για το αρχαίο Λύκειο, ως τόπου ιερού και σημαντικού για την άμυνα των Αθηνών (στρατηγική θέση). Στο Λύκειο, εκτός από τις ασκήσεις των ιππέων και τα αγωνίσματα του γυμναστηρίου, δίδασκαν και διάφοροι σοφιστές κ.ά., ιδίως κατά το πρώτο μισό του 4ου αι. Εκεί, σ' αυτό τον χώρο αποφάσισε ο Αριστοτέλης να ιδρύσει τη φιλοσοφική σχολή του, όταν επέστρεψε στην Αθήνα το 335 π.Χ., έπειτα από μακροχρόνια αποδημία δώδεκα (12) ετών μακριά από την Αθήνα και την Πλατωνική Ακαδη-

Λυκούργος ο Νομοθέτης

μία, που διευθυντή είχε τότε τον συμμαθητή του Ξενοκράτη* (Διογ. Λ. 5, 2: "ελέσθαι περίπατον τον εν Λυκείω"). Στην πραγματικότητα ο Αριστοτέλης ως μέτοικος δεν είχε δικαίωμα έγγραφας ιδιοκτησίας στην Αθήνα, σύμφωνα με τους νόμους της πόλεως. Γι' αυτό μάλλον του παραχώρησαν προσωρινά το δικαίωμα να διδάσκει στο Λύκειο. Μόνο μετά τον θάνατό του, όταν σχολάρχης στο Λύκειο ήταν ο μαθητής και φίλος του Θεόφραστος*, τότε με παρέμβαση του Δημητρίου του Φαληρέα* (μαθητή του Θεόφραστου) το Λύκειο έγινε νόμιμο κτήμα της Σχολής και πήρε το όνομα "Περίπατος". Για το όνομα αυτό (Περίπατος) οι αρχαίες πληροφορίες είναι αντιφατικές. Βέβαιο είναι ότι μετά τον θάνατο του Αριστοτέλη η Σχολή του είναι γνωστή κυρίως ως Περίπατος και οι αριστοτελικοί φιλόσοφοι ως "Περίπατητικοί", αν και αναφέρονται μερικές φορές ως "οι από του Λυκείου". Στο Λύκειο ο Αριστοτέλης δίδαξε δεκατρία χρόνια, ως το 323 π.Χ.

Βιβλιογ.: Άρθρο, *Lykeion*, στην RE. του W. Kroll.- I. Düring, *Αριστοτέλης*, τόμ. 1, μτφρ. Π. Κοτζιά - Παντελή, Αθήνα, 1991 (εκδ. ΜΙΕΤ).- E. Zeller, *Die Philosophie der Griechen*, II 2, Darmstadt, 1964.- W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy*, τόμ. 6, Cambridge, 1979.- Κ. Δ. Γεωργούλης, *Ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας*, Αθήνα, 1994.

Βασ. Κύρκος

Λυκούργος ο Νομοθέτης (9ος/8ος αι. π.Χ.): Θεμελιωτής του πολιτεύματος της Σπάρτης, του οποίου η προσωπική ύπαρξη αμφισβητείται από πολλούς ιστορικούς. Με βάση τα δεδομένα της αρχαιότερης πολιτειακής ιστορίας της Σπάρτης και με προϋπόθεση την ιστορικότητα του Λυκούργου, ο νομοθέτης πραγματοποίησε τη μεταρρύθμισή του γύρω από τρεις βασικούς θεσμούς: 1. Χώρισε τους πολίτες όχι μόνο, όπως ως τότε, κατά φυλές αλλά και κατά κώμες, δηλαδή διάρθρωσε τον πληθυσμό πάνω σε γεωγραφική, και όχι σε φυλετική βάση. 2. Συγκρότησε Γερουσία από τριάντα μέλη, τους δύο βασιλείς και άλλους είκοσι οκτώ πολίτες, με αποστολή να διατυπώνει τους νόμους και να τους υποβάλλει στην Εκκλησία του δήμου για έγκριση (όχι όμως και για συζήτηση). 3. Επέβαλε τη σύγκληση της Εκκλησίας του δήμου σε ορισμένο χώρο και σε τακτές ημερομηνίες (σε κάθε πανσέληνο). Ο θεσμός των περιφημων Εφόρων της Σπάρτης, τον οποίο ορισμένες πηγές συνδέουν επίσης με το όνομα του Λυκούργου, είναι οπωσδήποτε

νεότερος από το παραπάνω θεσμικό πλαίσιο.

Βιβλιογ.: W. G. Forrest, *The Date of the Lycourgan Reforms in Sparta*, "Phoenix" 17 (1963).

E. N. Ρούσσος

Λυκόφρων (ακμή περ. 300 π.Χ.). Ποιητής τραγωδιών και σατυρικών δραμάτων και φιλόλογος της αλεξανδρινής Βιβλιοθήκης. Καταγόταν από τη Χαλκίδα και μαθήτευσε κοντά στον συμπατριώτη του (Ευβοέα επίσης, από την Ερέτρια) τον Μενέδημο*, του οποίου υπήρξε και φίλος. Ο Λυκόφρων ανήκει στην "Πλειάδα" των τραγικών ποιητών της Αλεξάνδρειας, δηλαδή των επτά σημαντικότερων ποιητών της εποχής του. Έγραψε τραγωδίες (σώζονται μόνο τίτλοι και ελάχιστοι στίχοι) με θέματα μάλιστα και από τη σύγχρονη εποχή του. Σημαντικότερη θεωρείται η συμβολή του στην αναβίωση του σατυρικού δράματος και κυρίως στη σάτιρα του Μενέδημου, όπως είδαμε. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη Φιλοσοφία έχουν οι απόψεις που αναπτύσσει στο έργο του *Αλεξάνδρα* (σώζονται 1474 στίχοι), όπου αναβιώνει και επαναλαμβάνει την ιδέα του ανταγωνισμού της Ευρώπης και της Ασίας, ο οποίος ξεκινούσε από τον Τρωικό πόλεμο, συνεχιζόταν στους Μηδικούς πολέμους και έφθανε ως τον Μ. Αλέξανδρο. Επιπλέον "προφήτευσε" τις συγκρούσεις Ελλήνων και Ρωμαίων, ίσως προβλέποντας επέκταση των πρώτων ήδη πολέμων της Ρώμης με τους γείτονές της. Το ποίημα, γραμμένο σε σκοτεινό και αινιγματικό ύφος και πολύ δυσνόητο λεξιλόγιο, διαβάστηκε στην εποχή του παρά ταύτα και γνώρισε σχετική διάδοση στους κύκλους των τότε λογίων.

Βιβλιογ.: A. Lesky, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής Λογοτεχνίας*, μτφρ. Αγαπ. Τσοπανάκης, Θεσσαλονίκη, 1972' (σ. 1013-14).- P. E. Easterling - B. M. W. Knox, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής Λογοτεχνίας*, μτφρ. Ν. Κονομής - Χρ. Γρίμπα - Μ. Κονομή, Αθήνα, 1994' (σ. 720-21).- K. Ziegler, *Lykophron*, άρθρο στην R. E. Suppl. XI, στο 888 κ.έ.

Βασ. Κύρκος

Λύκων ο Περιπατητικός (περ. 300-228/25 π.Χ.). Καταγόταν από την πόλη Αλεξάνδρεια της Τρωάδας και παρακολούθησε μαθήματα στη Σχολή του Αριστοτέλη*, τον Περίπατο, όταν στη διεύθυνσή της ήταν ο διάσημος φυσικός Στράτων. Διάδοχος του Στράτωνα του Λαμψακηνού* στη διεύθυνση του αριστοτελικού Περιπάτου. Ο Λύκων δεν ανήκει στους ά-

μεσους μαθητές του Αριστοτέλη, είχε όμως την τύχη να παραμείνει στη διεύθυνση της Σχολής (Περιπάτου) σαράντα τέσσερα ολόκληρα χρόνια, όπως μας πληροφορεί ο Διογένης Λαέρτιος (5, 68). Ο Αντίγονος Καρύστιος*, σύμφωνα με την παράδοση, έγραψε τη βιογραφία του Λύκωνα.

Από τα λιγοστά αποσπάσματα των έργων του, που διέσωσε η παράδοση, μαθαίνουμε ότι ο Λύκων ενδιαφερόταν κυρίως για θέματα παιδείας ("το περί παιδείαν" Διογ. Λαέρτ. 5, 74) και ηθικής, ειδικά με το πρόβλημα της ευδαιμονίας. Για τα παιδευτικά του ενδιαφέροντα έχουμε ακόμα μια ενδιαφέρουσα μαρτυρία του Ιω. Δαμοκλή, που την διασώζει ο Στοβαίος στο *Ανθολόγιό του* (2, 140), ότι δηλαδή "ο Λύκων την παιδείαν έλεγεν είναι ιερόν άσυλον". Τέλος, τα αποσπάσματά του συγκέντρωσε ο F. Wehrli.

Βιβλιογρ.: E. Zeller, *Die Philosophie der Griechen*, τόμ. II 2, Darmstadt, 1963*, σ. 121 κ.έ.- F. Wehrli, *Die Schule des Aristoteles*, τόμ. 6, Zurich, 1952.- A. Lesky, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*, μτφρ. Αγαπ. Τσοπανάκης, Θεσσαλονίκη, 1972*.

Βασ. Κύρκος

Λύσις ο πυθαγόρειος. Καταγόταν από τον Τάραντα (Κ. Ιταλία) και ανήκε στον κύκλο των άμεσων μαθητών των αρχαίων Πυθαγορείων* (Φιλολάου* και Αρχύτα*). Μαζί με τον συμπολίτη του Άρχιππο*, ο Λύσις είναι ίσως οι μοναδικοί Πυθαγόρειοι που διασώθηκαν από την καταστροφή του τελευταίου πυθαγορικού ομίλου (θιάσου) περί το 450 π.Χ. στον Κρότωνα. Κατέφυγε στη Θήβα και εκεί ανέπτυξε διδακτική δραστηριότητα. Ανάμεσα στους μαθητές του ήταν και ο μεγάλος στρατηγός των Θηβαίων ο Επαμεινώνδας ("Λύσιδος εστι του Ταραντίνου Πυθαγορικού, φυγόντος εις Θήβας και Επαμεινώνδου καθηγησαμένου", Διογ. Λαέρτ. 8, 6). Η λεπτομερής εξέταση των πηγών και η διασταύρωση των πληροφοριών μάς επιτρέπει βάσιμα να υποθέσουμε ότι ο Λύσις πρέπει να γεννήθηκε περί το 470/465 και πέθανε (στη Θήβα) κατά την πρώτη ή τη δεύτερη δεκαετία του 4ου αι. π.Χ. Εφόσον βέβαια δεχόμαστε τα χρονικά αυτά όρια, είναι εύκολο να δικαιολογήσουμε τη μαθητεία του Επαμεινώνδα κοντά του (περ. 420/15-362 π.Χ.). Αν και η παράδοση αυτή έχει έναν μυθιστορηματικό τόνο, θεωρείται τελικώς ορθή από την έρευνα σήμερα. Στον Λύση η δοξογραφία αποδίδει μια επιστολή του Πυθαγόρα (Διογ. Λαέρτ., 8, 6). Επίσης άλλη δοξογραφική παράδοση του προσγράφει τα λεγόμενα

Χρυσά έπη (μάλλον κείμενα των νεοπυθαγορείων στους μεταχριστιανικούς αιώνες, 2ο ή 3ο).

Βιβλιογρ.: W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy*, τόμ. I, Cambridge, 1967.- E. Zeller, *Die Philosophie der Griechen*, τόμ. II, Darmstadt, 1963*, (κυρίως 420-421).- "R. E." (Der Kleine Pauly 3).

Βασ. Κύρκος

"Λύσις" του Πλάτωνα. Στον πλατωνικό αυτό διάλογο, ο Σωκράτης* διηγείται τη συζήτηση που είχε με τον Ιπποθάλη, τον Κτήσιππο και μια συντροφιά από νεαρά αγόρια, ανάμεσα στα οποία δεσπόζει ο όμορφος αγαπημένος του Ιπποθάλη Λύσις. Θέμα του διαλόγου είναι η έννοια της φιλίας. Ανήκει στους πρώιμους πλατωνικούς διαλόγους, και σε πολλά σημεία προαναγγέλλει ένα ωριμότερο και διασημότερο έργο του Πλάτωνα, το *Συμπόσιο*.

Επιχειρούνται διάφορες ερμηνείες της ομοφυλοφιλικής φιλίας, όπως ότι είναι έλεξη ομοίων ή έλεξη ανομοίων ή, τέλος, σχέση που βασίζεται στην κοινή επιδίωξη κάποιου καλού ή συμφέροντος για τους δύο φίλους σκοπού (βλ. λ. Πλάτων).

Γραμμ. Αλατζόγλου - Θέμελη

Λύτρωση. Ο σκοπός της θρησκείας* παραμένει η λύτρωση, συνώνυμο της σωτηρίας του ανθρώπου και αντίθετο της αμαρτίας* και της κόλασης*. Κάθε θρησκεία δίνει νόημα στη ζωή του ανθρώπου που συνοψίζεται στην εξασφάλιση της σωτηρίας του. Το απολυτρωτικό στοιχείο είναι πρωταρχικής σημασίας για την ύπαρξη και τη λειτουργία του θρησκευτικού φαινομένου. Ανάλογα με τη διάκριση των θρησκειών σε πολυθεϊστικές και μονοθεϊστικές, που εδράζονται αντίστοιχα στη φύση (κόσμος, σύμπαν, φυσικό περιβάλλον) ή στην ιστορία (χρόνος, εσχολογία), διακλαδίζεται η σωτηριολογία σε κοσμολογική και σε εσχολογική. Η φυσιοκρατική, νατουραλιστική λύτρωση του κοσμολογικού πολυθεϊσμού συνίσταται στην ένωση του ανθρώπου με το σύμπαν, στην εξομοίωσή του με αυτό, δηλαδή στη "φυσικοποίηση" του ανθρώπου. Η εσχολογική, ιστοριοκρατική λύτρωση του μονοθεϊσμού στοχεύει στη "θέωση" του χριστιανού, δηλαδή στην ομοίωση του ανθρώπου προς τον Θεό κατά τις ενέργειες (όχι κατά τη φύση ή την ουσία του Θεού) ή στην ανταμοιβή του ιουδαίου και του μουσουλμάνου με την αιώνια βιοτή στον παράδεισο της τρυφής απολαύοντας τις δωρεές του Θεού προς τους δικαίους ανθρώπους.

λύτρωση

Στον πολυθεϊσμό η λύτρωση σημαίνεται με την αναγωγή του ανθρώπου στη φύση, ενώ στον μονοθεϊσμό με την αναγωγή του στον Θεό.

Βιβλιογρ.: Ν. Ματσούκας, *Δογματική και συμβολική θεολογία*, Θεσσαλονίκη, 1985.- Μ. Μπέγζος, *Δοκίμια φιλο-*

σοφίας της θρησκείας, Αθήνα, 1988 (1991').- του ίδιου, *Φαινομενολογία της θρησκείας*, Αθήνα, 1995.- Σ. Παπαλεξανδρόπουλος, *Δοκίμια ιστορίας των θρησκειών*, Αθήνα, 1994.

Μάριος Π. Μπέγζος

M

μαγεία. Η αντίληψη ότι ο άνθρωπος με τελετουργικές πράξεις και τρόπους συμπεριφοράς μπορεί να επηρεάσει γεγονότα και αντικείμενα, τα οποία φυσιολογικά δεν μπορεί να κατευθύνει. Η μαγεία υπήρξε από πολύ παλιά αντικείμενο στοχασμού. Όλες οι θεωρήσεις των αρχαίων φιλοσόφων, των αλχημιστών και των θεολόγων έχουν καθαρά πρακτικό χαρακτήρα και ανήκουν στην ιστορία της μαγείας. Η μαγεία θεωρείται σήμερα ότι αποτελεί ένα είδος προεπιστήμης. Ο άνθρωπος προσπάθησε μέσω αυτής να κατανοήσει τι κρύβεται πίσω από τον ορατό κόσμο και να ελέγξει δυνάμεις που τυχόν κρύβονταν πίσω από συγκεκριμένα γεγονότα. Για τον λόγο αυτό ο πρωτόγονος μάγος είχε τη θέση του γιατρού της φυλής. Κατά τον Frazer* μαγικές είναι οι ενέργειες που αποβλέπουν σε ειδικά αποτελέσματα με την εφαρμογή των δυο νόμων της ομοιοπάθειας –του νόμου της ομοιότητας και του νόμου της συνάφειας. Σε αντίθεση με τη θρησκευτική σκέψη, σύμφωνα με την οποία ο άνθρωπος εξαρτάται από υπερφυσικές δυνάμεις, ο μάγος πιστεύει ότι μπορεί να κατευθύνει αυτές τις δυνάμεις με συγκεκριμένες ενέργειες. Από τον Μεσαίωνα και πέρα η μαγεία συνδέθηκε με τη θρησκεία στο μέτρο που οι μάγοι προσπάθησαν να ελέγξουν δυνάμεις του κακού, με σκοπό να ιεροποιήσουν τις δαιμονικές δυνάμεις και να προξενήσουν κακό στη ζωή συγκεκριμένων ανθρώπων (μαύρη μαγεία) ή να επηρεάσουν τη συμπεριφορά τους (λευκή μαγεία). Σήμερα η μαγεία δεν έχει φιλοσοφικά ερείσματα, αλλά εξελίχτηκε σε μια παραθρησκευτική ενασχόληση ανθρώπων με ιδιαίτερη ψυχολογική φόρτιση.

Βιβλιογρ.: Marcel Mauss, *Σχεδίασμα μιας γενικής θεωρίας για τη μαγεία*, εκδ. Praxis, Αθήνα, 1990.

Αλέξ. Καριώτογλου

μάγια (Mâyá). Όρος της ινδουιστικής θρησκείας και φιλοσοφίας. Προέρχεται από τη ρίζα ma- που σημαίνει μετρώ, μορφώνω, διαμορφώ-

νω. Αρχικά σήμαινε τη δύναμη που έχει κάποιος θεός, ώστε να παίρνει διάφορες μορφές και να εξαπατά τους ανθρώπους. Στη βεδαντική φιλοσοφία maya σημαίνει την ψευδαίσθηση, η οποία υπερκαλύπτει την πραγματικότητα και είναι αποτέλεσμα της άγνοιας. Η άγνοια για την ουσία κάποιου αντικειμένου μας δημιουργεί την απατηλή εικόνα, ώστε να νομίζουμε ότι πρόκειται για κάτι άλλο απ' αυτό που είναι πραγματικά. Ο Σάνκαρα* (8ος αι. μ.Χ.) ορίζει ολόκληρο τον ορατό κόσμο ως μάγια, δηλαδή ως μια ψευδαίσθηση ή απατηλή εικόνα του ανθρώπου, με την οποία καλύπτει η απατηλή αίσθησή του και το σκοτισμένο του πνεύμα το "όντως ον". Τούτο σημαίνει αυτόματα ότι ο αισθητός κόσμος ως πολλαπλότητα ή ως ενότητα έχει ένα περιορισμένο ορθολογικό κύρος. Κατά την άποψη του Eliade* οι νεοπλατωνικοί* χρησιμοποιούσαν την αρνητική αντίληψη της γοητείας, που μοιάζει με τη μάγια στον βαθμό που στις δυο περιπτώσεις πρόκειται για τη δημιουργία ψευδαισθητικών οικοδομημάτων. Η μάγια στην ινδουιστική παράδοση προσωποποιήθηκε ως θεά "μητέρα των κόσμων" (Shakti - Maya - Devi), προς την οποία έχουν γραφεί ύμνοι από τους ωραιότερους της ινδικής θρησκευτικής ποίησης.

Βιβλιογρ.: Heinrich Zimmer, *Maya*, Zurich, 1952.- του ίδιου, *Mythen und Symbole in indischer Kunst und Kultur*, Zurich, 1951.

Αλέξ. Καριώτογλου

Μάγιο (Mayo) Τζωρτζ Έλτον (Αδελαΐδα, Αυστραλία, 1880 - Σέρυ, Αγγλία, 1949). Αμερικανός ψυχολόγος αυστραλιανής καταγωγής. Υπήρξε πρωτοπόρος στον τομέα της βιομηχανικής ψυχολογίας στις ΗΠΑ και τόνισε από τους πρώτους τη σημασία των μικρών ομάδων στην παραγωγική διαδικασία. Κατά τον Μάγιο δεν υπάρχουν ταξικές αντιθέσεις μεταξύ επιχειρηματιών και μισθωτών· οι εργατικές συγκρούσεις, οι οποίες δεν έχουν ταξικό αλλά ψυχολογικό υπόβαθρο, μπορούν να αποφευ-

Μαγιόροφ

χθούν με κοινωνιολογική προσέγγιση των δύο πλευρών. Η διαδικασία της επικοινωνίας ανάμεσα στο εργατικό δυναμικό και αυτούς που ελέγχουν τα μέσα παραγωγής πρέπει να περιλαμβάνει, εκτός των οικονομικών, και κίνητρα μη οικονομικά για τη βελτίωση της απόδοσης των εργατών. Μια τέτοια προοπτική, γνωστή ως "θεωρία των ανθρωπίνων σχέσεων", προβάλλεται σαν μια αντιπρόταση ενάντια σε τεύλοριστικές πρακτικές, οι οποίες, κατά τον Mayo, είναι κοινωνικά ανάρμοστες. Έργο του: *Τα ανθρώπινα προβλήματα ενός βιομηχανικού πολιτισμού* (1933).

Παναγ. Πάκος

Μαγιόροφ Γκενάντι Γκεοργκίγιεβιτς (1941). Ειδικός στην ιστορία της φιλοσοφίας, καθηγήτης, μέλος της Ακαδημίας Φυσικών Επιστημών της Ρωσίας. Ασχολείται με την έρευνα/ιστορία της παγκόσμιας φιλοσοφίας, της αρχαίας, της μεσαιωνικής και της σύγχρονης φιλοσοφίας (προσδιορισμός των βασικών στοιχείων αρχαιορωμαϊκής νοστορίας, μεταφυσικές προϋποθέσεις της κυριαρχίας του αριστοτελισμού* στον μεσαιωνικό ισλαμικό κόσμο κ.ά.). Έργα: *Διαμόρφωση της μεσαιωνικής φιλοσοφίας (λατινική Πατρολογία)*, Μόσχα, 1979.- *Αρχαίος πολιτισμός και σύγχρονη επιστήμη*, Μόσχα, 1985.- *Κιέρων και αρχαία φιλοσοφία της θρησκείας*, Μόσχα, 1989.

Θεοχ. Κεσσιδης

μάζα (mass). Φυσικό μέγεθος που ορίζεται ως το μέτρο της αδράνειας ενός σώματος και αποτελεί χαρακτηριστική ιδιότητα της ύλης. Γενικότερα αντιπροσωπεύει την αντίσταση που προβάλλει ένα σώμα όταν επιχειρείται σε αυτό μεταβολή της κινητικής του κατάστασης μέσω της εφαρμογής μιας δύναμης πάνω σε αυτό. Η μάζα και το βάρος, παρά το γεγονός ότι συνδέονται στενά, είναι δύο τελείως διαφορετικά φυσικά μεγέθη. Το βάρος ενός σώματος πάνω στη γη είναι η δύναμη με την οποία η μάζα της γης έλκει τη μάζα του σώματος. Κατά συνέπεια το βάρος ενός σώματος μεταβάλλεται από τόπο σε τόπο (αυξάνει όσο ανεβαίνουμε από τον Ισημερινό προς τους πόλους της γης) και από ύψος σε ύψος (μειώνεται όσο απομακρυνόμαστε από την επιφάνεια της γης), ενώ η μάζα ενός σώματος υπό συνθησιμένες θερμοκρασιές παραμένει πάντα σταθερή και ανεξάρτητη του τόπου και του ύψους όπου τοποθετείται. Η ειδική θεωρία της "σχετικότητας" του

Einstein* αναθεώρησε την έννοια της μάζας, που τώρα έχασε την αυτοδυναμία της και έγινε ισοδύναμη με μια ποσότητα ενέργειας, γεγονός που εκφράστηκε από την περίφημη εξίσωση: ενέργεια = μάζα Χ ταχύτητα φωτός². Από την άλλη το φαινόμενο του ελλείμματος της μάζας (η μάζα του πυρήνα ενός ατόμου είναι μικρότερη από το άθροισμα των μαζών των πρωτονίων και νετρονίων που αποτελούν τον πυρήνα του ατόμου) έθεσε γενικότερα τις αντιλήψεις για τη μάζα υπό συνεχή έλεγχο. Η μάζα έχει πάψει να αποτελεί σταθερό και αμετάβλητο φυσικό μέγεθος και η εξάρτησή της από την ταχύτητα έχει καταστεί σήμερα πλέον φανερή. Όσο η ταχύτητα ενός σώματος πλησιάζει την ταχύτητα του φωτός η μάζα του τείνει να γίνει άπειρη.

Γιώργος Οικονόμου

μαζική επικοινωνία, βλ. *επικοινωνία μαζική*

μαζική κοινωνία. Όρος που συνδέεται με τη σύγχρονη προηγμένη κοινωνία με χαρακτηριστικά γνωρίσματα την εκβιομηχάνιση, τον αναπτυξιακό προγραμματισμό και την τυποποίηση της παραγωγής, τη μαζική κατανάλωση, τη γραφειοκρατία και τον εξουσιαστικό ρόλο των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας. Ήδη από τον 19ο αιώνα διάφοροι θεωρητικοί τάχθηκαν εναντίον της διάλυσης των συντεχνιακών κοινωνικών ομάδων προβλέποντας τη μετατροπή της κοινωνίας σε μάζα απομονωμένων ατόμων. Ο Τοκβίλ χρησιμοποίησε τον όρο "μαζική κοινωνία" για να χαρακτηρίσει την αστική κοινωνία, υποστηρίζοντας πως ο συγκεντρωτισμός και η γραφειοκρατία οδηγούν στην επιβολή ελέγχου του αστικού κράτους σε όλες τις σφαίρες της κοινωνικής ζωής. Στο πλαίσιο μιας κριτικής του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού διατυπώθηκαν, μετά τον δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο, απόψεις όπως αυτές των Μιλς*, Φρομ*, Ρίسمαν*, Μαρκούζε* κ.ά., που επέκριναν τις διάφορες πλευρές της αστικής κοινωνίας οι οποίες οδηγούσαν στη μαζικοποίηση, την τυποποίηση των συμπεριφορών, στη γραφειοκρατία και τη ρομποτοποίηση των ατόμων, θεωρώντας όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά της καταπίεσης που ασκεί η προηγμένη μαζική κοινωνία. Ο Ντέιβιντ Ρίسمαν* και η περιγραφή του του *Μοναχικού Πλήθους* (1950), ο Χουάιτ στον *Άνθρωπο της Οργάνωσης* (1956), ο Βανς Πάκαρντ στο έργο του *Η Παράνομη Πειθώ*, όπου καταγγέλλει τις υπερβολές της διαφήμισης, α-

ποτελούν συνοδοιπόρους του Χέρμπερτ Μαρκούζε όταν αυτός περιγράφει στον *Μονοδιάστατο Άνθρωπο* (1964) τη μαζική κοινωνία ως την κοινωνία της αλλοτρίωσης, της ενσωμάτωσης και του κονφορμισμού. Η αλλοτρίωση που επιβάλλει η σύγχρονη μαζική κοινωνία στα άτομα μέσω των μηχανισμών της διαφήμισης, της μόδας κ.λπ., δημιουργώντας τους τεχνητές ανάγκες, είναι για τον Μαρκούζε μια ιδιαίτερα ύπουλη μορφή αλλοτρίωσης, που επιφέρει την απώλεια της αυθεντικής προσωπικότητας και αποξενώνει τον άνθρωπο από την πραγματική του φύση. Η δημιουργία τέτοιων καταπιεστικών δομών, για τον ίδιο μελετητή, δεν διαφοροποιεί το σχίσμα καπιταλισμός - υπαρκτός σοσιαλισμός, όπως πίστευαν οι σοβιετικοί μελετητές, αλλά είναι απόρροια της τεχνολογικής κοινωνίας, η οποία λειτουργεί παντού με τον ίδιο τρόπο.

Δημ. Τσατσούλης

μαζική κουλτούρα. Η έννοια αυτή εφράζει την κατάσταση της κουλτούρας που έχει επικρατήσει στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες που χαρακτηρίζονται "μαζικές". Η μαζική κουλτούρα διαφέρει από τον πολιτισμό μιας κοινωνίας κυρίως ως προς τούτο: αποτελεί μια τεχνητή κουλτούρα, αποτέλεσμα της ανάπτυξης των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας και είναι προϊόν παραγωγής και διάδοσης τυποποιημένων αγαθών. Αντιδιαστέλλεται προς τη γνήσια, την αυθεντική και συλλογική κουλτούρα, η οποία είναι ένα από κοινού προϊόν των επιτευγμάτων και της εξέλιξης των μελών μιας κοινωνικής ομάδας. Η μαζική κουλτούρα δεν δημιουργείται ούτε αφομοιώνεται δυναμικά από τα μέλη αλλά αντίθετα κατασκευάζεται τεχνητά για να καταναλωθεί από τις μάζες, που υπακούουν στους μηχανισμούς αγοράς-πώλησης. Πρόκειται για μια μεταμόρφωση των πολιτισμικών αγαθών σε καθαρά οικονομικά αγαθά. Η μαζική κουλτούρα, επιβάλλοντας ένα τυποποιημένο και ενιαίο στυλ ζωής, από την κατασκευή και την επίπλωση της κατοικίας μέχρι τον τρόπο διασκέδασης, ντυσίματος και κατανάλωσης του ελεύθερου χρόνου, επεμβαίνει σε κάθε τομέα υποχρεώνοντας τα άτομα να ακολουθούν μαζικά πρότυπα συμπεριφοράς και επιλογών που χαρακτηρίζουν τον σύγχρονο πολιτισμό. Πρόκειται, φυσικά, για μια "έξωθεν" επιβολή, που δεν προκύπτει ούτε εναρμονίζεται με τις πραγματικές ανάγκες των ανθρώπων αλλά ούτε και με το φυσικό περιβάλλον στο

οποίο ζουν. Το καλούμενο "κιτς" είναι μια έκφραση που υποδηλώνει αυτή την εξω-κατεύθυνση αποβλέποντας στην ικανοποίηση εμπορικών/καταναλωτικών προτύπων. Ο έτοιμος τρόπος ζωής καταναλώνεται πειθήνια και μαζικά. Η μαζική κουλτούρα μελετήθηκε από τους Σπένγκλερ*, Ορτέγκα-ι-Γκασέτ*, Αντόρνο* αλλά και τους Έρικ Φρομ*, Ρίμαν*, Μαρκούζε*, Ε. Μορέν, οι οποίοι τόνισαν την αλλοτρίωση, καταπίεση και έλλειψη πνευματικής ελευθερίας που αυτή επιφέρει. Αντίθετα, άλλοι θεωρητικοί, όπως ο Τ. Πάρσονς*, στέκονται απολογητικοί του φαινομένου, βλέποντας τις θετικές επιδράσεις της μαζικοποίησης (δυνατότητα πληροφόρησης και μετάδοσης σε ευρείες μάζες των έργων τέχνης και των ιδεών μέσω των ΜΜΕ κ.ά.) και υποστηρίζοντας ότι η μαζική κουλτούρα ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις του σύγχρονου μαζικού καταναλωτή.

Δημ. Τσατσούλης

μάθηση. Είναι το φαινόμενο της απόκτησης πληροφοριών για το περιβάλλον και χαρακτηρίζει όλους τους ζωντανούς οργανισμούς. Η μάθηση συνδέεται με τη διατήρηση και εξέλιξη της ζωής και οδηγεί τους ζωντανούς οργανισμούς στην επιβίωση και την καλύτερη προσαρμογή τους. Το φαινόμενο της μάθησης εξετάζεται από τη "γνωστική ψυχολογία". Επειδή όμως οι εσωτερικοποιημένες λειτουργίες που οδηγούν στη μάθηση δεν είναι δυνατόν να μελετηθούν, η γνωστική ψυχολογία επικεντρώνεται στη μέλετη της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Η μάθηση αναφέρεται στην αλλαγή της συμπεριφοράς που αποκτάται μέσα από την άσκηση και την πείρα. Έτσι, αλλαγές που προκύπτουν από άλλους παράγοντες, όπως π.χ. την ωρίμαση ή μια αρρώστια, δεν θα πρέπει να θεωρούνται ως προϊόν μάθησης. Η απόκτηση πληροφοριών της μάθησης τοποθετείται σε δύο επίπεδα: ένα μακροπρόθεσμο και ένα βραχυπρόθεσμο. Το μακροπρόθεσμο επίπεδο αφορά στις πληροφορίες που αποθηκεύονται στον γενετικό κώδικα των ζωντανών οργανισμών και αποτελούν τη βάση της ενστικτώδους συμπεριφοράς. Στο βραχυπρόθεσμο επίπεδο εντάσσονται όλες οι πληροφορίες που οι οργανισμοί συγκεντρώνουν από το περιβάλλον, τις αποθηκεύουν και τις εκδηλώνουν στη συμπεριφορά τους. Επίσης, η γνωστική ψυχολογία ενδιαφέρεται ιδιαίτερα και μελετά τα συμβολικά συστήματα μέσω των οποίων επιτυγχάνεται η μάθηση και κυρίως τη γλώσσα.

μαθησιακή διαδικασία

Πριν από τη γνωστική ψυχολογία –η οποία εμφανίστηκε στις αρχές της δεκαετίας του '60– κυριαρχούσε ο συμπεριφορισμός*, ο οποίος ισχυρίζεται ότι η μάθηση παίρνει δύο μορφές: α) της κλασικής και β) της συντελεστικής εξαρτημένης αντίδρασης. Ο συμπεριφορισμός παρουσίασε το άτομο ως έρμαιο των περιβαλλοντικών ερεθισμάτων. Η γνωστική ψυχολογία, αντίθετα, στηρίχτηκε στην αρχή ότι ο άνθρωπος επεξεργάζεται τα ερεθίσματα και τις πληροφορίες που δέχεται από το περιβάλλον και ασχολήθηκε με τους γνωστικούς μηχανισμούς με τους οποίους το άτομο επεξεργάζεται και μαθαίνει τις πληροφορίες αυτές.

Βιβλιογρ.: Κ. Δ. Πόρποδας, *Η διαδικασία της μάθησης*, Αθήνα, 1985.- Borger R. - Seaborne, A.E.M., *The psychology of learning*, Middlesex, England, Penguin, 1966.

Βασιλική Παππά

μαθησιακή διαδικασία. Είναι η διαδικασία απόκτησης της γνώσης, με την οποία ασχολείται η γνωστική ψυχολογία. Με τον όρο "μαθησιακή διαδικασία" εννοούμε τις γνωστικές λειτουργίες που οδηγούν στην απόκτηση, οργάνωση και χρησιμοποίηση της γνώσης. Τέτοιες νοητικές λειτουργίες που αποτελούν παράγοντες της μαθησιακής διαδικασίας είναι η αντίληψη, η μνήμη, η σκέψη, η γλώσσα. Η γνώση της μαθησιακής διαδικασίας είναι πολύ σημαντική, διότι γνωρίζοντας "πώς μαθαίνουμε" θα μπορούσαμε να αξιοποιήσουμε όλους τους παράγοντες που οδηγούν στη μάθηση. Έτσι και η μεγαλύτερη δυνατή απόδοση θα επιτευχθεί και λιγότερη νοητική ενέργεια θα δαπανηθεί. Στη διερεύνηση της μαθησιακής διαδικασίας, οι ψυχολόγοι βοηθήθηκαν σημαντικά από τη γνώση του μοντέλου λειτουργίας του ηλεκτρονικού υπολογιστή, ο οποίος βρήκαν ότι μοιάζει εκπληκτικά με τον ανθρώπινο νου (κωδικοποίηση των πληροφοριών, σύνδεση με τις ήδη υπάρχουσες πληροφορίες, αποθήκευση), καθώς και από τη θεωρία της πληροφορικής. Επίσης, η επιστήμη της γλωσσολογίας, με τη θεωρία της για τη δημιουργία της γλώσσας, συνέβαλε σημαντικά στη διερεύνηση της διαδικασίας της μάθησης. Βασική αρχή της γνωστικής ψυχολογίας είναι ότι το άτομο διαδραματίζει ενεργό ρόλο στη διαδικασία της μάθησης, οι δε γνωστικοί μηχανισμοί και οι γνωστικές λειτουργίες της αντίληψης και της μνήμης παίζουν σημαντικό ρόλο στη μαθησιακή διαδικασία. Η διαδικασία της μάθησης χωρίζεται σε φάσεις και στάδια και αυτό γιατί κάτι τέτοιο α-

ποτελεί επιστημονική αναγκαιότητα. Είναι αυτονόητο ότι στην πραγματικότητα η μάθηση αποτελεί μια αδιάσπαστη ενότητα κι ένα περίπλοκο λειτουργικό σύστημα.

Βασιλική Παππά

μαιευτική τέχνη ή μέθοδος. Μαιευτική ονόμασαν οι ερευνητές την τεχνική της σωκρατικής τακτικής των ερωτήσεων προς τους συνομιλητές του, ώστε να τους βοηθήσει σε κάθε δεδομένη περίπτωση, δηλαδή φιλοσοφικό πρόβλημα, να αναζητήσουν και να "βγάλουν" από μέσα τους τη λύση. Αφορμή για τον χαρακτηρισμό αυτό της σωκρατικής φιλοσοφικής μεθόδου έδωσαν τα λόγια του ίδιου του Σωκράτη* στον διάλογο *Θεαίτητος* (150 C): εκεί ο Σωκράτης παρουσιάζεται από τον Πλάτωνα* να λέει ότι δεν κατέχει καμιά γνώση ("άγνος είμι σοφίας") και ότι αυτό που του κατελόγισαν πολλοί ως τώρα, ότι δηλαδή ρωτάει συνεχώς τους άλλους ενώ ο ίδιος δεν απαντά, οφείλεται σε έναν συγκεκριμένο λόγο, έχει μια αιτία: "μαιεύεσθαι με ο θεός αναγκάζει γεννάν δε απεκώλυσεν". Στην ίδια συνοχή εξάλλου κάνει λόγο ο Σωκράτης για τη δική του μαιευτική τέχνη ("η εμή τέχνη της μαιεύσεως") και εξηγεί τις διαφορές της από την κανονική, τη γνωστή τέχνη των μαίων να ξεγεννούν τις γυναίκες: πρώτον ότι αυτός εφαρμόζει την τέχνη του σε άνδρες και όχι σε γυναίκες και δεύτερον ότι η προσπάθειά του και η έρευνά του είχε σκοπό να βοηθήσει τις ψυχές και όχι τα σώματα, θέλει δηλαδή να βοηθήσει τους άνδρες να "γεννήσουν" αυτό που κρύβουν μέσα στην ψυχή τους, χωρίς όμως να το ξέρουν (ακόμα μια διαφορά που δεν επισημαίνει ο Σωκράτης!), κι αυτό είναι η γνώση. Η ομολογία του Σωκράτη άλλωστε στον ίδιο διάλογο (*Θεαίτ.* 149 a) ότι η τέχνη του αυτή έχει να κάνει και με το επάγγελμα της μητέρας του, της Φαιναρέτης, που ήταν μαία ("εγώ είμι υιός μαίας... μάλα γενναίας και βλοσυράς Φαιναρέτης"). Πιστεύει όμως πως οι άνδρες πονούν, δηλαδή κοιλοπονούν, περισσότερο από τις γυναίκες με το βάρος και τον πόνο που τους προκαλούν τα αναπάντητα ερωτήματα που κρύβουν στην ψυχή τους (ό.π. 151 C).

Η μαιευτική τέχνη, η μέθοδος του Σωκράτη, συνδέεται, όπως ήδη επισήμανε η έρευνα, με τη σωκρατική παιδαγωγική και, όπως είπε ο Kierkegaard*, είναι έργο αγάπης και σεβασμού προς τον συνομιλητή του. Επιπλέον η μαιευτική μέθοδος συναρτάται με την πλατωνική θεω-

ρία της "αναμνήσεως" και έμμεσα με τη "θεωρία των ιδεών" και την ερμηνεία της επιστήμης (γνώσης).

Βιβλιογρ.: W. K. C. Guthrie, *Ο Σωκράτης*, μτφ. Τ. Νικολαΐδης, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1990.- Βασ. Τατάκης, *Ο Σωκράτης. Η ζωή του και η διδασκαλία του*, Αθήνα, 1975.- E. Zeller - W. Nestle, (μτφ. Χαρ. Θεοδοωρίδης), *Ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας*, Αθήνα, 1942.- J. L. Fischer, *The Case of Socrates*, Praha, 1969.- Gr. Vlastos, *The philosophy of Socrates*, "A Collection of Critical Essays", N. York, 1971.

Βασ. Κύρκος

Μαϊμονίδης (εβρ.: Μωϋσής μπεν Μαϊμόν, Κόρδοβα, 1135 - Κάιρο, 1204). Εβραϊός φιλόσοφος. Άσκησε μεγάλη επίδραση στη σχολαστική φιλοσοφία της χριστιανικής Δύσης αλλά και στην αραβική σκέψη. Βοήθησε στην ανανέωση της Καθβάλα* και στην εξάπλωσή της στην Ευρώπη. Σημαντικά είναι τα σχόλιά του στη Μισνά, τα οποία διαφωτίζουν τους μελετητές του ιουδαϊκού (ταλμουδικού) δικαίου (Μισνά Τορά). Στο έργο του *Οδηγός των αποπλανηθέντων* (Μορέχ Νεμπουκίμ), επιχειρεί την άρση των αντιθέσεων μεταξύ φιλοσοφίας και ιουδαϊκής πίστης, όπως εκφράζεται μέσα από τον μωσαϊκό νόμο. Η αιφνίδια γνώση (επιφώιτηση) είναι βαθμός μεταφυσικής γνώσεως, και μάλιστα ο υψηλότερος· η φιλοσοφία επομένως ως μεταφυσική γνώση δεν είναι σε θέση να άρει τη σημασία του προφητικού λόγου, ο οποίος αποτελεί αιφνίδια αποκάλυψη της αλήθειας μέσα στη σφαίρα της διάνοιας.

Παναγ. Πάκος

Μαιντε Μπιράν (Maine de Biran, 1766-1824). Γάλλος ιδεαλιστής φιλόσοφος και ψυχολόγος. Η φιλοσοφική του εξέλιξη εμφανίζει τρεις περιόδους. Αρχικά προσχώρησε στο ρεύμα των "ιδεολόγων" (Α. Ντεστύτ ντε Τρασύ* κ.ά.), οι οποίοι ανέπτυξαν την αισθησιοκρατική θεωρία της γνώσης, ακολουθώντας το πνεύμα του Λοκ* και του Κοντιγκά*. Η προσπάθειά του κατευθύνθηκε κυρίως στον καθορισμό της επίδρασης της έξης στη νόηση. Αργότερα επέκρινε την αισθησιарχία και ασχολήθηκε με τα ψυχολογικά ζητήματα, υποστηρίζοντας την άποψη ότι το Εγώ δεν μπορεί να κατανοηθεί με τον τρόπο που κατανοούνται τα όντα του εξωτερικού κόσμου. Τις εκδηλώσεις του Εγώ τις αντιλαμβανόμαστε μόνο μέσω της αυτοπαράτηρησης. Κατά τη δεύτερη αυτή περίοδο, βάση της συνειδησης θεωρεί ο Μπιράν τη βουλητική ενέργεια· ερευνά την ένταση της βού-

λησης και τη θεωρεί ως ουσία του Εγώ, αντικαθιστώντας κατά κάποιον τρόπο το "Cogito ergo sum" ("Σκέπτομαι άρα υπάρχω") του Καρτέσιου* με το "Volo ergo sum" (Θέλω, άρα υπάρχω"). Οι βουλησιарχικές του ιδέες άσκησαν σημαντική επίδραση στην εξέλιξη της ιδεαλιστικής φιλοσοφίας (Β. Κουζέν*, Α. Μ. Λοπάτιν* κ.ά.), καθώς και στον περσοναλισμό* και τον υπαρξισμό*. Τέλος, στράφηκε προς τη χριστιανική μεταφυσική και επιδόθηκε σε θεοσοφικές μελέτες. Στα *Νέα δοκίμια ανθρωπολογίας* (1823-4), διακρίνει τρεις αλληπάλληλες υποστάσεις της ανθρώπινης ζωής: α) την αισθησιακή, που είναι εντελώς παθητική και κατατάσσει τις εντυπώσεις των αισθήσεων (ζωώδης), β) τη βουλητική, που διακρίνει τον άνθρωπο από τα ζώα (ανθρώπινη) και γ) την ερωτική, που ενώνει την ανθρώπινη ζωή με τη θεία (θεική).

Βιβλιογρ.: Κουντριάσεφ Ν., *Η φιλοσοφία του Μαιντε Μπιράν στο αρχικό στάδιο της ανάπτυξης της* (1911).- Cresson D., *Maine de Biran, la vie et son oeuvre* (1950).- Lacroze R., *Maine de Biran* (1970).

Απ. Τζ.

Μάινογκ Αλέξιος φον (Λβοφ, 1853 - Γκρατς, 1920). Αυστριακός ιδεαλιστής φιλόσοφος και ψυχολόγος. Ο Μάινογκ, ξεκινώντας από τις ιδέες του Χιουμ* και του δασκάλου του Μπρεντάνο*, γίνεται ο θεμελιωτής της νέας γνωσιολογικής και μεταφυσικής "θεωρίας του αντικειμένου". Η θεωρία αυτή, έχοντας ως βάση την αναφορικότητα της συνειδησης, ερευνά όχι μόνο τα υλικά αντικείμενα, αλλά και οτιδήποτε μπορεί να γίνει αντικείμενο απριωρικής γνώσεως, δηλαδή τα πιθανά, τα φανταστικά, καθώς και τα αδύνατα ακόμη. Κατά τον Μάινογκ, ένα δεδομένο γίνεται αντικείμενο μόνο στη γνωστική ενέργεια. Η θεωρία του επεκτάθηκε αργότερα και στη θεωρία του Χούσσερλ* και απέκτησε αρκετούς οπαδούς, όπως τον Witrasek, R. Ameseder, N. Frank κ.ά. Έργα του: *Ψυχολογικές και ηθικές έρευνες περί της θεωρίας των αξιών* (1894), *Η θέση της θεωρίας του αντικειμένου στο σύστημα των επιστημών* (1907), *Περί δυνατότητας και πιθανότητας* (1915) κ.ά.

Βιβλιογρ.: Tegen E., *A. von Meinong*, Lund., 1935.- *Meinong Geden - Kschneft*, Graz, 1952.- Lenoci M., *La teoria della conoscenza in Alexius Meinong*, Mil., 1972.

Απ. Τζ.

Μαιστρ (Maistre) Ιωσήφ Μαρι (Σαμπερύ Σαβοΐας, 1753 - Τορίνο, 1821). Γάλλος δημοσιολόγος, πολιτικός και φιλόσοφος. Υπήρξε υπο-

Μακ Άιβερ

στηρικτής και ιδρυτής της πολιτικής ιδέας για την εγκαθίδρυση μιας νέας παγκόσμιας τάξης πραγμάτων, που θα στηρίζεται στη θρησκεία. Πρότυπό του ήταν η μεσαιωνική Ευρώπη του 12ου και 13ου αι. Γι' αυτό πρότεινε την παλιονόρθωση των μοναρχικών κρατών κάτω από τη σκέπη του κύρους του Πάπα. Ήταν φυσικό λοιπόν να ταχθεί κατά της Γαλλικής Επανάστασης, την οποία θεωρούσε θεία τιμωρία για τις αμαρτίες της ανθρωπότητας, όσο και κατά των θέσεων του Ρουσσώ*, τις σχετικές με το Κοινωνικό Συμβόλαιο* και τη φυσική αρετή, αλλά και κατά του βολταιρεϊκού ορθολογισμού. Ως οπαδός της θρησκευτικής θεωρίας περί Θείας Πρόνοιας (Providentialism) υποστηρίζει ότι αυτή είναι που ρυθμίζει την ιστορική εξέλιξη. Τέλος, ως εμπνευστής, μαζί με τον Λ. Μπόνναλτ, του ευρωπαϊκού κινήματος των κληρικών και μοναρχικών, θεωρείται ως απολογητής της βίας και του φανατισμού και εκπροσωπεί τις υπερσυντηρητικές και αυταρχικές αντιλήψεις στην πολιτική. Έργα του: *Στοχασμοί περί της Γαλλίας* (1795), *Δοκίμιο περί της γενεσιουργού αρχής των πολιτικών θεσμών* (1810), *Περί του Πάπα* (1819), *Περί της Γαλλικής Εκκλησίας* (1821), *Εξέταση της φιλοσοφίας του Μπέικον* (έκδ. 1836) κ.ά.

Βιβλιογρ.: Rohden P. R., *J. de Maistre als politischer Theoretiker*, Munch., 1929.- Bayle F., *Les idées Politiques de J. Maistre*, P., 1945.- Dermenghen E., *J. de Maistre Mystique*, Munch., 1946.- Brunello B., *J. de Maistre politico e filosofo*, Bologna, 1967.

Απ. Τζ.

Μακ Άιβερ (MacIver Robert M.) Ρόμπερτ Μ., (1882, Στόρνγχι, Σκωτία - 1970, Νέα Υόρκη). Αμερικανός κοινωνιολόγος. Από το 1927 έως το 1950 διδάξε στο Πανεπιστήμιο Κολούμπια της Νέας Υόρκης, στην έδρα της πολιτικής φιλοσοφίας και κοινωνιολογίας. Το 1963 διορίστηκε πρόεδρος και το 1965 πρύτανης της "Νέας Σχολής Κοινωνικής Έρευνας" (New School of Social Research). Διετέλεσε πρόεδρος της Αμερικανικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας.

Ο Μακ Άιβερ ανέπτυξε και ερεύνησε βασικές κοινωνιολογικές έννοιες. Άσκησε κριτική στην αμερικανική κοινωνιολογία, απορρίπτοντας κυρίως τον άκρατο εμπειρισμό* και θετικισμό* με βάση τη θέση ότι δεν μπορεί να υπάρξει επιστημονική μεθοδολογία χωρίς θεωρία. Απέδειξε ότι ο γραπτός κοινωνιολογικός λόγος μπορεί να είναι ωραίος, εναργής, έντεχνος και φιλοσοφικός. Ασχολήθηκε ιδιαίτερα με τη θε-

ωρία του κράτους και τη δυνατότητα χρησιμοποίησής του για πραγμάτωση κοινωνικών σκοπών. Προσδιόρισε την "κοινωνική ζωή" ως αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης μιας πλειάδας παραγόντων, γεγονός που αποκλείει το να θεωρηθεί μια "αιτία - κλειδί" ως μοναδικός καθοριστικός παράγοντας. Ολόκληρο το έργο του είναι διαποτισμένο από τη σταθερή πεποίθηση ότι ο άνθρωπος είναι ένα δημιουργικό ον, ταυτόχρονα όμως και ένα κοινωνικά και πολιτιστικά διαμορφωμένο ον. Έργα του: *Η κοινότητα* (Community), 1914· *Στοιχεία κοινωνικών επιστημών* (The Elements of Social Sciences), 1921· *Η κοινωνία* (Society), 1931· *Κοινωνική αιτιότητα* (Social Causation), 1942· *Δημοκρατία και οικονομική πρόκληση* (Democracy and the Economic Challenge), 1952· *Η ακαδημαϊκή ελευθερία στην εποχή μας* (Academic Freedom in Our Time), 1955· *Το σύγχρονο κράτος* (The Modern State), 1955· *Ζωή, οι διαστάσεις και οι περιορισμοί της* (Life. Its Dimensions and its Bounds), 1960.

Α. Ανδριανοπούλου

Μακ Λούαν (McLuhan) Χέρμπερτ Μάρσαλ (1911-1980). Καναδός ιστορικός, φιλόλογος, φιλόσοφος και κοινωνιολόγος, θεωρητικός της επικοινωνίας. Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Τορόντο από το 1946 ως τον θάνατό του. Στις μελέτες του για την ιστορία του πολιτισμού, δεσπόζουσα θέση κατέχει η πολύπλευρη διερεύνηση του ρόλου των "μέσων μαζικής επικοινωνίας" (MME, mass media), νοούμενων, με την πλατιά σημασία, ως προεκτάσεων των αισθήσεων ή των λειτουργιών του ανθρώπινου οργανισμού. Ο Μακλούαν διατύπωσε την αρχή ότι "μήνυμα είναι το ίδιο το μέσο ενημέρωσης", εφόσον ρόλος του τελευταίου είναι να διαμορφώνει το είδος και να προσδιορίζει την κλίμακα των ανθρώπινων δραστηριοτήτων και σχέσεων. Απολυτοποιεί, έτσι, σύμφωνα με τη δομιστική μεθοδολογία, τη μορφή της μεταβίβασης του μηνύματος σε βάρος του περιεχομένου του στη διαδικασία της επικοινωνίας. Η ιστορία της ανθρωπότητας, γράφει ο Μακλούαν, γνώρισε χρονολογικά τρεις βασικούς τύπους "κουλτούρας" που προσδιορίζονται από ιδιαίτερα ποιοτικά γνωρίσματα: τον προφορικό, τον οπτικό και τον προφορικό-οπτικό, που έχουν ως κύριο και χαρακτηριστικό μέσο επικοινωνίας, με τη σειρά, την ομιλία, τη γραφή και την τηλεόραση. Αντίστοιχα, η ιστορία της κοινωνίας διανύει τρεις εποχές: τη χει-

ρωνακτική, τη μηχανική και την ηλεκτρονική. Η θεωρία του Μακλούαν αποτελεί, μέσα σε ορισμένα όρια, μια θετική συμβολή: τονίζει τον ρόλο κάποιων παραγόντων μη καθοριστικών αλλά με επίδραση μακράς διάρκειας στη διάπλαση του πολιτισμικού φαινομένου. Κύρια έργα: *Ο γαλαξίας Γουτεμβέργιος* (1962), *Για να καταλάβουμε τα media* (1964), *Το μέσο ενημέρωσης είναι το μήνυμα* (1967), *Πόλεμος και ειρήνη στο σφαιρικό χωρίο* (1968), *Η κουλτούρα είναι δική μας υπόθεση* (1976).

Γιάν. Κρητικός

Μακ Ντούγκαλ (McDougall) Ουίλλιαμ (1871-1938). Άγγλος ψυχολόγος, ο οποίος τόνισε την ιδιαίτερη σημασία των ορμών* και των ενστίκτων* στην ανθρώπινη συμπεριφορά καθώς και στη δημιουργία της προσωπικότητας* του ατόμου. Ο McDougall εργάστηκε αρχικά στο Λονδίνο και αργότερα στην Οξφόρδη, ενώ το 1920 μετανάστευσε στις Ηνωμένες Πολιτείες, όπου δίδαξε σε πολλά Πανεπιστήμια. Ο Freud*, ο οποίος είχε επίσης μιλήσει για τη σημασία των ενστίκτων, πίστευε ότι υπάρχουν δύο ένστικτα: ο έρωτας και ο θάνατος. Ο McDougall, αντίθετα, υποστήριζε ότι υπάρχουν άπειρα ένστικτα που κατευθύνουν την ανθρώπινη συμπεριφορά. Έτσι σύμφωνα με τη θεωρία του των ενστίκτων, για καθεμιά πράξη του ανθρώπου ευθύνεται και κάποιο ανάλογο ένστικτο. Η θεωρία του McDougall προκάλεσε πάρα πολλές αντιδράσεις από πολλούς ψυχολόγους, διότι εξέταζε την ανθρώπινη συμπεριφορά αποκλειστικά μέσα από το πρίσμα των ενστίκτων, απορριπτοντας τον σημαντικότερο ρόλο που παίζει η μάθηση* στη διαμόρφωσή της. Ο McDougall, με το γνωστό του σύγγραμμα με τίτλο *Εισαγωγή στην Κοινωνική Ψυχολογία* (1908), θεωρείται επίσης από πολλούς ως ο θεμελιωτής της Κοινωνικής Ψυχολογίας.

Βασίλική Παπά

Μακ Τάγκαρτ (McTaggart) Τζων Έλλις (1866-1925). Βρετανός φιλόσοφος, εκπρόσωπος του "ριζοσπαστικού περσοναλισμού". Σπούδασε και δίδαξε στο πανεπιστήμιο του Καίμπριτζ. Με βάση την ιδεαλιστική διαλεκτική του Χέγκελ*, ο Μακτάγκαρτ ανέπτυξε έναν πρωτότυπο και απλοϊκά επιχειρηματολογημένο ιδεαλισμό, όπου η πραγματικότητα παρουσιάζεται ως πνευματική στην ουσία της, ως μια σφιχτοδεμένη "πνευματική κοινότητα" (spiritual society) προσώπων, υπερατομική συνείδηση δεν υφί-

σταται, αλλά γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο η ατομική συνείδηση είναι ουσιώδης, αδημιούργητη και ακατάλυτη. Απ' όπου, το συμπέρασμά του για την "αθανασία της ψυχής". Αλλοιώνοντας τη φιλοσοφία του Χέγκελ στο πνεύμα του περσοναλισμού*, ο Μακτάγκαρτ κατηγορεί τον γερμανό φιλόσοφο για "μεγαλοποίηση της αντικειμενικότητας της διαλεκτικής διαδικασίας". Η διαλεκτική, κατά τον Μακτάγκαρτ, είναι απλώς και μόνο η λογική της απόδειξης στη σφαίρα της καθαρής νόησης, με τη βοήθεια της οποίας η ανθρώπινη συνείδηση μαθαίνει την απόλυτη αλήθεια. Ύλη, χώρος και χρόνος εκτοπίζονται στην περιοχή της φαινομενικότητας. Ο Μακτάγκαρτ ανήθηκε την ύπαρξη του Θεού, με την παραδοσιακή έννοια, αλλά, παρά την άποψή του για μη πραγματικότητα του χρόνου, υποστήριξε μια θεωρία περί ατομικής αθανασίας. Κύρια έργα: *Μελέτες στη χεγκελιανή διαλεκτική* (Studies in Hegelian Dialectic, 1896).- *Μελέτες στη χεγκελιανή κοσμολογία* (Studies in Hegelian Cosmology, 1901).- *Σχόλιο πάνω στη Λογική του Χέγκελ* (A Commentary on Hegel's Logic, 1910).- *Η φύση της ύπαρξης*, 2 τόμοι (The Nature of Existence).

Βιβλιογρ.: Ch. D. Broad, *Examination of McTaggart's Philosophy*, 2 τόμοι (1933-38).- M. Dummet, *A defence of McTaggart's proof on the unreality of time*, ("Phil. Rev.", 1960, Oct., vol. 69).

Γιάν. Κρητικός

Μακένζι (Makenzie) Ρόντερικ Ντ. (1885-1940). Αμερικανός κοινωνιολόγος. Εισήγαγε τον όρο "ανθρωποοικολογία" (human ecology) σε διάκριση από τη βοτανολογική και βιολογική χρήση του όρου οικολογία. Με τον όρο ανθρωποοικολογία εννοούσε την εξάρτηση των ατόμων, ομάδων και θεσμών από το γεωγραφικό τους περιβάλλον, το οποίο επηρεάζει τη δομή και συμπεριφορά τους. Υποστήριζε ότι με τον όρο οικολογία θα υπήρχε κίνδυνος να παραμεληθούν πολιτικά και οικονομικά φαινόμενα θεωρούμενα ως φυσικά. Δεν αμφισβήτησε τις βασικές θέσεις της κλασικής οικολογίας. Δεχόταν και αυτός την έννοια του ανταγωνισμού ως τη βασικότερη οικολογική διαδικασία και θεωρούσε ότι η οργάνωση της οικολογικής κοινότητας στηρίζεται στην κυριαρχία της περιοχής του εμπορικού κέντρου.

Ο Μακένζι ήταν από τους πρώτους που συνδύασε την εμπειρική με τη θεωρητική μελέτη. Απομόνωσε και μελετούσε οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά φαινόμενα, και τα πορίσματα της μελέτης του τα διασταύρωνε με πρακτικές

Μακιαβέλλι

παρατηρήσεις μιας συγκεκριμένης περιφέρειας. Έργα του: *Η γειτονιά* (The Neighbourhood), 1923.- *Αναγνώσματα της ανθρωποοικολογίας* (Readings in Human Ecology), 1934.- *Η μητροπολιτική κοινότητα* (The Metropolitan Community), 1937.

Α. Ανδριανοπούλου

Μακιαβέλλι Νικολό (Φλωρεντία, 1469-1527). Ιταλός πολιτικός και συγγραφέας. Μετά από συστηματικές ανθρωπιστικές σπουδές εισήλθε το 1498 στις υπηρεσίες της Φλωρεντινής Δημοκρατίας ως γραμματέας καγγελλαρίας. Η άμεση εμπειρία που απέκτησε κατ' αυτόν τον τρόπο θα αποτελέσει τη βάση του θεωρητικού και ιστορικού στοχασμού του, όταν, με την πώση το 1512 της δημοκρατίας, θα αποκλειστεί από τη δημόσια ζωή. Απομονωμένος στην εξοχή, συνέγραψε από το 1513 έως το 1520 τα έργα *Ο Ηγεμόνας* (Il Principe), *Λόγοι περί της πρώτης δεκάδος του Τίτου Λιβίου* (Discorsi sopra la prima decà di Tito Livio), *Περί της πολεμικής τέχνης* (Dell' arte della guerra) και την κωμωδία *Μανδραγόρας* (La Mandragola). Από το 1520 βρέθηκε στις υπηρεσίες της αυλής των Μεδίκων μέχρι και τον θάνατό του.

Στο κέντρο των ενδιαφερόντων του Μακιαβέλλι τίθεται το πολιτικό πρόβλημα: πώς μπορεί δηλαδή να συσταθεί και να διατηρηθεί μια νέα πολιτεία. Για τη διατήρηση μιας πολιτείας ο Μακιαβέλλι θεωρεί απαραίτητη προϋπόθεση τις αρετές (virtus) του λαού, ενώ για την εγκαθίδρυσή της τις αρετές του ενός. Η έννοια της αρετής, κατά τον Μακιαβέλλι, ωστόσο, δεν συλλαμβάνεται μέσα σε χριστιανικά πλαίσια, αλλά σε πολιτικά: αυτή αφορά στον πολίτη και όχι στην ψυχή του, έχει ως στόχο της την επίγεια ζωή μάλλον παρά την ουράνια, νοείται ως ικανότητα και δύναμη. Για να έχει επιτυχία, ο κυβερνών οφείλει να χρησιμοποιήσει δύναμη και ικανότητα χωρίς να ενδίδει σε ηθικούς ενδοιασμούς. Μπορεί να μετέλθει ακόμη και την απάτη και τη βία για να εξουδετερώσει αντιπάλους του, αφού κάθε μέσον για την επίτευξη των στόχων του νοείται ως θεμιτό ("μακιαβελισμός"). Η θρησκεία θεωρείται από τον Μακιαβέλλι ως όργανο ενισχύσεως της διακυβερνήσεως: αυτή ευνοεί πράγματι την τήρηση υποσχέσεων και όρκων από πλευράς του λαού απαλείφοντας τις αντιθέσεις μεταξύ των πολιτών. Στη βάση αυτής της έννοιας ανιχνεύεται η μεθοδολογία του Μακιαβέλλι: μια αντίληψη για τον άνθρωπο και την πολιτική κατά το μέγι-

στο δυνατόν πραγματιστική, εν αντιθέσει προς τους μύθους και τις ουτοπίες που χαρακτηρίζουν τη θεολογική και φιλοσοφική παράδοση. Η Ιστορία, δάσκαλος ζωής, αποδεικνύει ότι ο άνθρωπος παραμένει πάντοτε ο ίδιος στις διάφορες εποχές και υπό διάφορα πολιτικά καθεστώτα, καθώς και ότι δεν υπάρχει τρόπος να απαλειφθούν σε αυτόν τα πάθη, όπως η απληστία, η φιλοδοξία και η επιθυμία για εξουσία. Ο όρος τύχη προσδιορίζει τις πραγματικές συνθήκες στα πλαίσια των οποίων καμία αξία δεν έχει η ανθρώπινη βούληση και εκλογή. Αν ωστόσο υπάρχει μια υποχρέωση που ο Μακιαβέλλι θεωρεί ανθρώπινη, είναι αυτή του να μην περιμένει κανείς τίποτε από το τυχαίο, αλλά να επεμβαίνει ευθέως στα γεγονότα για να τα καθοδηγήσει και να κυριαρχήσει σε αυτά όσο γίνεται περισσότερο.

Βιβλιογρ.: Chabod F., *Scritti su Machiavelli*, Einaudi, Torino, 1964.- Sasso G., *Studi su Machiavelli*, Morano, Napoli, 1967.- Villari P., *Niccolo Machiavelli ed i suoi tempi*, Hoepli, Milano, 1912.

Μαριάντζελα Ιέλο

Μακοβέλσκι Αλεξάντρ Οσίποβιτς (1884-1969). Ιστορικός της αρχαιοελληνικής φιλοσοφίας* και της φιλοσοφίας των λαών της Εγγύς Ανατολής, ιστορικός της λογικής* και της ψυχολογίας*. Μέλος της Ακαδημίας Επιστημών του Αζερμπαϊτζάν. Μετέφρασε στη ρωσική μια από τις πρώτες εκδόσεις της συλλογής του Γκέρμαν Ντιλς: *Die Fragmente der Vorsokratiker* (Αποσπάσματα Προσωκρατικών), προτάσσοντας, σε διάκριση από τον Ντιλς, σε κάθε απόσπασμα δικά του εισαγωγικά σημειώματα και σχόλια (*Προσωκρατικοί*, μέρη 1-3, Καζάν, 1914-1919).

Το έργο αυτό του Μακοβέλσκι βοήθησε εξαιρετικά στη μελέτη της αρχαιοελληνικής φιλοσοφίας στην πρώην ΕΣΣΔ επί μισό και πλέον αιώνα. Το ίδιο μπορεί να ειπωθεί και για τα έργα του: *Σοφιστές* (Συλλογή 1-2, Μπακού, 1940-1941) και *Αρχαιοέλληνες ατόμικοι* (Μπακού, 1946). Δραστήριος επιστήμονας, έπαιξε σημαντικό ρόλο στη μελέτη και τη διάδοση της φιλοσοφίας στο Αζερμπαϊτζάν.

Θεοχ. Κεσαϊδης

Μακράκης Απόστολος (Σίφνος, 1831-1905). Έλληνας θεολόγος, φιλόσοφος και μαχητικός ιεροκήρυκας με έντονη θρησκευτική και κοινωνική δράση. Το φιλοσοφικό του σύστημα το θεμελίωσε επάνω στις αρχές της χριστιανικής διδασκαλίας και το διατύπωσε κυρίως στο έργο

του *Το Ξύλον της ζωής και το Ξύλον της γνώσεως*, ήτοι η χριστιανική νεωτέρα φιλοσοφία (1864), όπου επικρίνει τη βάση της νεότερης φιλοσοφίας και ιδίως την καρτεσιανή. Με τη *Γραμματομάθειά* του διακήρυξε τις αρχές του εκπαιδευτικού του συστήματος, όπου τη διάπλαση των παιδιών "κατ' εικόνα και ομοίωσιν του θεού" την προβάλλει ως σκοπό της διδασκαλίας. Με τη θεωρία του για το τρισύνθετο του ανθρώπου, δηλαδή τη συγκρότηση του ανθρώπου από τρία στοιχεία: σώμα, ψυχή και πνεύμα άυλο, καθώς και με τις καινοτομίες του σχετικά με τις θρησκευτικές τελετές, και ιδίως με το Μυστήριο της Ευχαριστίας, που δίδασκε στη "Σχολή Λόγου", την οποία ίδρυσε το 1877, ήρθε σε σύγκρουση με την επίσημη Εκκλησία. Κατηγορήθηκε για ανορθόδοξες θεωρίες, διώχθηκε, φυλακίστηκε και η Σχολή του έκλεισε με βίαιο τρόπο. Άλλα έργα του: *Η φιλοσοφία και αι φιλοσοφικά επιστήμια*, *Περί αναιρέσεως του σκεπτικισμού*, *Περί επιστήμης του θεού και εμαυτού*, *Φιλοσοφικόν σύστημα* κ.ά.

Βιβλιογρ.: Μπαλάνου Δ. Σ., *Απόστολος Μακράκης*.

Απ. Τζαφερόπουλος

Μακρόβιος (το πλήρες όνομά του: Macrobius Ambrosius Theodosius). Λατίνος πλατωνικός φιλόσοφος (περί το 400 μ.Χ.), που γεννήθηκε πιθανόν στην Αφρική και έζησε στη Ρώμη. Είχε καταλάβει μεγάλα κοινωνικά και πολιτικά αξιώματα, αν κρίνουμε από την παράδοση, όπου αναφέρεται ως *vir clarissimus et illustris* (άνδρας ονομαστός και επιφανής). Ανέπτυξε συγγραφική δραστηριότητα, παράλληλα προς την πολιτική, και δεν ήταν χριστιανός. Από το συγγραφικό του έργο διασώθηκε (1) ένα υπόμνημα στο έργο του Κικέρωνα* *Somnium Scipionis*. (2) Ένα άλλο με τον τίτλο *Saturnalia*, από επτά βιβλία, που δεν σώθηκαν όλα. Μιμείται ή καλύτερα ακολουθεί στο έργο αυτό τον Αθήναιο* και τον Γέλλιο* και είναι πλούσιο σε φιλολογικές, ιστορικές και άλλες αναφορές στα έργα της ελληνικής και λατινικής κλασικής γραμματείας. Σ' αυτό άλλωστε έγκειται και η αξία αυτού του έργου, στις πληροφορίες που παρέχει για τους παλαιότερους. Οι φιλοσοφικές προτιμήσεις του Μακρόβιου συγκεντρώνονται στην πλατωνική φιλοσοφία, αλλά στα αποσπασμάτα των έργων του συχνά αναφέρει όχι μόνο τον Πλάτωνα* αλλά και τον Πλωτίνο*, που τον θεωρεί *inter philosophiae professores cum Platone principis* (μεταξύ των καθηγητών της φιλοσοφίας πλάι στον Πλάτωνα ηγεμόνας,

ενν. ο Πλωτίνος). Ακόμη αναφέρει τον νεοπλατωνικό φιλόσοφο Πορφύριο* και ξέρει το υπόμνημά του στον *Τίμαιο** του Πλάτωνα. Δεν μνημονεύει όμως τον Ιάμβλιχο* και τους όψιμους νεοπλατωνικούς, πράγμα που μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ήξερε τα έργα των αρχαιότερων νεοπλατωνικών που έζησαν στη Ρώμη (όπως και ο Αυγουστίνος*). Νεοπλατωνικές επιδράσεις στο έργο του (π.χ. *Somn.* I 2, 13 κ.έ.) αναγνωρίζουμε στις απόψεις του ότι οι φιλόσοφοι δεν βρίσκουν τις μυθικές διηγήσεις αξιόπιστες για όλα τα πράγματα. Μερικές εκφράσεις του για το "αγαθόν" ή το "πρώτον αίτιον" (και τον "νου") φανερώνουν τις φιλοσοφικές αναγνώσεις του. Οι απόψεις του άλλωστε για την αιωνιότητα του κόσμου ή την αλληγορική ερμηνεία των μύθων δείχνουν επιδράσεις του Αριστοτέλη* και των Στωικών*. Τέλος, ως τρίτο (3) έργο του αναφέρεται ένα φιλολογικό μάλλον: *De differentiis et societatis Graeci Latiniqve verbi*.

Βιβλιογρ.: E. Zeller, *Die Philosophie der Griechen*, τόμ. III 2, Darmstadt, 1963* (σ. 921).- Άρθρο στο "Oxford Classical Dictionary" σ. 635 και στη R.E.

Βασ. Κύρκος

μακρόκοσμος, βλ. *μικρόκοσμος και μακρόκοσμος*

μαλθουσιανισμός. Θεωρία που διατυπώθηκε στα τέλη του 18ου αιώνα από τον Άγγλο ιερέα και οικονομολόγο Τόμας Ρόμπερτ Μάλθους (Malthus, 1766-1834). Πρόκειται για μια δημογραφική θεωρία σύμφωνα με την οποία ο πληθυσμός αυξάνεται με δυσανάλογα ταχύτερο ρυθμό (με γεωμετρική πρόοδο) σε σχέση με τα μέσα συντήρησης, τα οποία αυξάνονται με αριθμητική πρόοδο. Αυτό οδηγεί στην εμφάνιση της πείνας η οποία, μαζί με τις αρρώστιες, αποτελούν παράγοντες που επιτρέπουν την αποκατάσταση της ισορροπίας μεταξύ πληθυσμού και των μέσων της επιβίωσης. Ο Μάλθους, καθηγητής πολιτικής οικονομίας στο Κολέγιο της Εταιρείας των Ανατολικών Ινδιών, προσπάθησε με τη θεωρία του αυτή να δώσει απάντηση στα προβλήματα που ανεφύοντο από την εξαθλίωση των μαζών στη χώρα του, οι οποίες μαστίζονταν από τις επιδημίες, τους λιμούς και τη φτώχεια. Βλέποντας όλα αυτά ως φυσικούς μηχανισμούς άμυνας στη δημογραφική αύξηση, πρότεινε, επιπλέον, με το δοκίμιό του *Essay on the Principle of Population*, 1798 (ελλ. μεφρ. *Θεωρία περί πληθυσμού*, εκδ. Παπαζήση, 1940) τον συνειδητό έλεγχο των

Μαλινόφσκι

γεννήσεων, ώστε να διατηρείται το μέγεθος σε όρια ισορροπίας με τα μέσα συντήρησης. Πρόβλεψε, μάλιστα, ότι αν οι ρυθμοί γεννητικότητας διατηρηθούν στον ίδιο βαθμό πολύ γρήγορα οι φυσικοί πόροι θα εξαντληθούν. Ο μαλθουσιανισμός, όπως σημειώνει ο Δ. Τσαούσης, υπήρξε η δημογραφική λύση του πληθυσμιακού προβλήματος, στην οποία οι σοσιαλιστές και ιδιαίτερα ο Μαρξ* αντέταξαν τη λεγόμενη οικονομική λύση του πληθυσμιακού προβλήματος: στην προσπάθεια περιορισμού του πληθυσμού στα περιθώρια που επιτρέπει η οικονομία αντιτάσσεται η προσπάθεια επέκτασης της οικονομίας ώστε να ανταποκριθεί αυτή στις ανάγκες του πληθυσμού. Στην ουσία, το πρόβλημα που έθεσε ο Μάλθους, μιλώντας για τη χώρα του και κατ' επέκταση για τον προηγμένο κόσμο, αποδείχτηκε ψευδοπρόβλημα, αφού οι προβλέψεις του δεν επαληθεύτηκαν. Αντίθετα, μάλιστα, η γηραιά Ευρώπη, αντιμετωπίζει πρόβλημα υπογεννητικότητας και το συνακόλουθο πρόβλημα της γήρανσης του πληθυσμού της. Το πρόβλημα, όμως, ανεφάνη έντονα στις χώρες του Τρίτου Κόσμου και τις τελευταίες δεκαετίες οι θιασώτες του Μάλθους ανέσυραν τη θεωρία του, γνωστή τώρα ως νεομαλθουσιανισμός. Κυριότεροι εκπρόσωποι οι Αμερικανοί, οι οποίοι ανεφάνησαν στα Διεθνή Βήματα των Ηνωμένων Εθνών και στις σχετικές συνδιασκέψεις που οργανώθηκαν από αυτά πάνω στο δημογραφικό πρόβλημα ήδη από το 1974 (Συνδιάσκεψη του Βουκουρεστίου) ένθερμοι οπαδοί του ελέγχου της γεννητικότητας στις υπανάπτυκτες χώρες, ως μοναδικής λύσης του προβλήματος της καλπάζουσας αύξησης του πληθυσμού τους. Προχώρησαν, μάλιστα, μονομερώς σε αποστολή βοήθειας τέτοιου τύπου και είναι γνωστά τα σκάνδαλα που προέκυψαν επί παραδείγματι στις Ινδίες. Το παράδειγμα της Ινδίας έδωσε τη δυνατότητα στις άλλες χώρες να αντιπαράταξουν σε μια τέτοια μονομερή βοήθεια, διεπόμενη από μαλθουσιανικές ιδεολογίες, την προσπάθεια ανάπτυξης του γενικού επιπέδου των λαών αυτών, ώστε η μείωση της γεννητικότητας να επέλθει ως φυσικό επακόλουθο της ανόδου του μορφωτικού τους επιπέδου. Έτσι, η πληθυσμιακή έκρηξη των τελευταίων δεκαετιών στον Τρίτο Κόσμο επανεπικαιροποίησε μεν τη μαλθουσιανή θεωρία, απέδειξε όμως ταυτόχρονα ότι η λύση δεν βρίσκεται σε υποχρεωτικές επιβολές ελέγχου: θρησκευτικοί, πολιτιστικοί και άλλοι παράγοντες πρέπει να

ληφθούν υπόψη, ενώ θα πρέπει να γίνει συνείδηση πως η πείνα και η φτώχεια που μαστίζουν τις χώρες της Αφρικής και της Ασίας δεν οφείλονται στην υπεργεννητικότητα αλλά στην άνιση κατανομή, σε διεθνές επίπεδο, των φυσικών πόρων.

Δημ. Τσατσούλης

Μαλινόφσκι Βασίλι Φιοντόροβιτς (Μόσχα, 1765 - Πετρούπολη, 1814). Ρώσος διαφωτιστής και ουτοπικός σοσιαλιστής. Με τα έργα του και την εφημερίδα που εξέδιδε ("Φθινοπωρινές βραδιές") ζητεί κατάργηση της δουλοπαροικίας (*Σημείωμα για την απελευθέρωση των δούλων*, 1802) και συνταγματικό καθεστώς για τη Ρωσία. Επίσης, αναγνωρίζει το δικαίωμα αυτοδιάθεσης των λαών και διακηρύσσει την ανάγκη για μια ομοσπονδιακή ένωση των ευρωπαϊκών κρατών· στο τρίτο μέρος της σχετικής πραγματείας (*Σκέψεις για την ειρήνη και τον πόλεμο*) διατυπώνει ενδιαφέρουσες, και απραγματοποίητες τότε, σοσιαλιστικές ιδέες: κατάργηση της ατομικής έγχειας ιδιοκτησίας, δικαίωμα όλων για την παιδεία κ.ά.

Ε. χ.

Μαλινόφσκι Μπρονισλάβ. Εθνολόγος - ανθρωπολόγος, πολωνικής καταγωγής και υπήκοος της Αυστροουγγρικής Αυτοκρατορίας, γεννήθηκε το 1884 και πέθανε το 1942. Σπούδασε μαθηματικά, φυσική και πολιτικές επιστήμες, ασχολήθηκε όμως ιδιαίτερα με την εθνολογία και την ανθρωπολογία, επιστήμες που τον οδήγησαν σε σημαντικές επιτόπιες έρευνες στα νησιά της Πολωνίας, για τις οποίες έγινε ιδιαίτερα γνωστός. Χαρακτηριστική και ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η επιτόπια έρευνα που αναφέρεται στα Τροβριανά νησιά. Στη μελέτη αυτή, ο Μαλινόφσκι με εργαλείο την ψυχαναλυτική μέθοδο προσπαθεί να απαντήσει στο ερώτημα αναφορικά με τον οικουμενικό χαρακτήρα του οιδιπόδειου συμπλέγματος, όπως αυτό διατυπώθηκε από τον Φρόυντ*. Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει είναι πως σε μητρογαμμικές κοινωνίες, όπως αυτές των Τροβριανών, δεν απαντάται το οιδιπόδειο σύμπλεγμα στην κλασική του μορφή, αλλά η διαφορετική οικογενειακή οργάνωση και οι σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ των μελών δημιουργεί διαφορετικά ψυχοσυμπλέγματα: το αγόρι νιώθει έλξη για την αδελφή και επιθετικότητα για τον μητρικό θείο. Αντίθετα, οι σχέσεις με τον πατέρα –ο οποίος, όπως και ο-

λόκληρη η κοινωνία, αγνοεί την έννοια της φυσικής πατρότητας— είναι φιλικές και με τη μέτρα οικείες, χωρίς ερωτική διάσταση.

Χρ. Νόβα - Καλτσούνη

Μάλκει (Mulkey) Μάικλ (γεν. 1936). Βρετανός κοινωνιολόγος και φιλόσοφος της επιστήμης. Επικεντρώνει την προσοχή του στη μεθοδολογία της κοινωνικής ανάλυσης της επιστήμης επικρίνοντας τον νεοθετικισμό* και την "κανονιστική αντίληψη" της επιστήμης (Μανχάιμ*, Μέρτον* κ.ά.). Έργα: *The Social Process of Innovation*, London, 1972.- *Science and the Sociology of Knowledge*, London, 1979.

Δ. Π.

Μαλμπράνς (Malebranche) Νικολά (1638-1715). Φιλόσοφος, θεολόγος και κύριος εκπρόσωπος του καρτεσιανισμού*. Στο έργο του *Περί αναζητήσεως της αλήθειας* (De la recherche de la vérité) (1674/5) επιχειρήσει, από ιδεαλιστικές θέσεις, να ξεπεράσει τον δυισμό του συστήματος του Ντεκάρτ*, προτείνοντας μια θεωρία για τη σχέση μεταξύ πνεύματος και σώματος, γνωστή ως "οκκαζιοναλισμός" (βλ. λ.). Σε ό,τι αφορά στην αιτιακή αλληλεπίδραση μεταξύ φυσικών αντικειμένων, ο Μαλμπράνς ισχυρίζεται πως όταν δυο σώματα συγκρούονται, η κίνηση του ενός δεν έχει ενέργεια για να επηρεάσει την κίνηση του άλλου, εφόσον δεν υπάρχει αναγκαία σύνδεση ανάμεσα στα δύο (σύγκρ. με Χιουμ*). Ένα συμπέρασμα που βγαίνει από την άποψη του Μαλμπράνς για την αιτία είναι η περιφημη θέση του ότι "βλέπουμε όλα τα πράγματα μέσα στον Θεό" και, εφόσον μια ιδέα δεν μπορεί να παραχθεί από εξωτερικά αντικείμενα, έπεται ότι "όλες οι ιδέες μας βρίσκονται στην τελεσφόρα ουσία της θεότητας". Την περίεργη αυτή θεωρία υποστήριξε ο Μαλμπράνς για να εξηγήσει τις εκλαμβανόμενες από τον ίδιο αιώνιες και αναγκαίες αλήθειες (σύγκρ. με Μπέρκλεϋ*). Κριτική στις αντιλήψεις του Μαλμπράνς έκαναν ο Λοκ* και οι γάλλοι διαφωτιστές του 18ου αι. από τις θέσεις του υλισμού* και της αισθησιοκρατίας*. Έργα: *Oeuvres complètes*, vol. 1-20 (1958-1968).

Βιβλιογρ.: A. Cuvillier, *Essai sur la mystique de Malebranche* (1954).- A. Robinet, *Malebranche et Leibniz* (1955).- E. Callot, *Problèmes du cartésianisme...* (1956).- Daisie Radner, *Malebranche. A Study of a Cartesian System* (1978).

Γιάν. Κρητικός

Μαμρντασβίλι Μεράμπ Κονσταντίνοβιτς (1930

-1990). Γεωργιανός-σοβιετικός φιλόσοφος και ιστορικός της φιλοσοφίας και της επιστήμης, με έντονες επιδράσεις από τη φαινομενολογία* και τον δομισμό*. Κεντρικό θέμα του έργου του είναι η διερεύνηση του φαινομένου της συνειδησης μέσω της ανάδειξης της εξωύποκειμενικής και υποστασιοποιημένης οντότητας των δομών της πνευματικής παραγωγής. Έργα: *Η ανάλυση της συνειδησης στα έργα του Μαρξ*, "Βαπρόσι φιλοσόφει", 1968, Νο 6.- *Μορφές και περιεχόμενο της νόησης*, Μόσχα, 1968.- *Κλασικό και μη κλασικό ιδεώδες ορθολογικότητας*, Τιφλίς, 1984.- *Πώς εννοώ τη φιλοσοφία*, Μόσχα, 1990.- *Φιλοσοφία και συνειδηση*, Εξάντας, Αθήνα, μετ. Δ. Πατέλης.

Δ. Π.

Μαμπλύ (Mably) Γκαμπριέλ Μπανό ντε. Γάλλος πολιτικός στοχαστής (Γκρενόμπλ, 1709 - Παρίσι, 1785). Γόνος αριστοκρατών, ο Μαμπλύ εγκατέλειψε τις ιερατικές σπουδές του για να ασχοληθεί με τη διπλωματία, στην οποία θήτευσε ως το 1746. Κατόπιν, και για το υπόλοιπο του βίου του, ασχολήθηκε με την επιστημονική έρευνα, την πολιτειολογία και τη συγγραφή. Ο Μαμπλύ θέτει ως κέντρο του πολιτικού στοχασμού του την ιδέα του "Κοινωνικού Συμβολαίου", παράλληλα με το Φυσικό Δίκαιο: σύγχρονος του Μορελλύ*, αντιμετωπίζει κι αυτός την ιδιωτική περιουσία ως αιτία δυστυχιών, θεωρώντας την φυσικώς και λογικώς ανεπίτρεπτη. Υπήρξε, ωστόσο, ρεαλιστής, όταν διεκήρυξε πως η κομμουνιστική αρχή της κοινής ιδιοκτησίας, ένα καθ' όλα λογικό σύστημα, συναντά την αντίδραση τόσο των πλουσίων, όσο και του λαού, ο οποίος δεν έχει συνειδητοποιήσει την αρχή της ισότητας, παρά ζητά απλώς να οικειοποιηθεί τον πλούτο των ολίγων. Μόνο η άμβλυση —όχι η εξάλειψη— της οικονομικής ανισότητας μπορεί να επιτευχθεί, με την απομάκρυνση της πολυτέλειας και τον περιορισμό της αυξητικής τάσης των βασικών αναγκών. Οπαδός ενός ασκητικού κομμουνισμού, ο Μαμπλύ δικαιολογεί την επανάσταση, όταν αυτή στρέφεται κατά της ασοδοσίας, του δεσποτισμού και της επίσημης βίας: στο σημείο αυτό προηγείται του Rousseau*, τον οποίο επηρέασε, όπως επίσης και τους Babeuf* και Buonarrotti. Έργα του: *Αιτίες ευημερίας και δυστυχίας των Ελλήνων* (1773), *Περί νομοθεσίας* (1776), *Περί του τρόπου συγγραφής της Ιστορίας* (1783).

Βιβλιογρ.: J. L. Leclerc, *Utopie et réalisme politique chez*

Μάμφορντ

Mably, (συλλογή: "Μελέτες για τον Βολταίρο και τον 18ο αιώνα", τ. 26, Γενεύη, 1963).

Παναγ. Πάκος

Μάμφορντ (Mumford), Λιούις (1895-). Αμερικανός κοινωνιολόγος και φιλόσοφος. Συγγραφέας πολλών βιβλίων με θέματα αρχιτεκτονικής και πολεοδομίας, όπου οι τεχνικές γνώσεις συνδυάζονταν με κοινωνικούς προβληματισμούς και αναφορές στην ιστορία και στις πολιτισμικές ιδιαιτερότητες των πόλεων. Στα έργα του *Τεχνική και υλικοτεχνικός πολιτισμός* (Technics and Civilisation, 1934), *Πολιτισμός των πόλεων* (Culture of Cities, 1938) και, αργότερα, στα βιβλία του *Τέχνη και τεχνική* (Art and Technics, 1952), *Ο μύθος της μηχανής* (The Myth of the Machine, 2 τόμοι, 1967-70), ο Μάμφορντ επισημαίνει ως κύρια αιτία των δεινών της σύγχρονης κοινωνίας το σταθερά διευρυνόμενο ρήγμα ανάμεσα στο επίπεδο της τεχνολογίας και σ' εκείνο του ηθικού βίου, ρήγμα που απειλεί την ανθρωπότητα με υποδούλωση στην απρόσωπη Μεγάλη Μηχανή, δηλαδή στην ακραία ορθολογική τεχνοκρατική οργάνωση της κοινωνίας. Ο Μάμφορντ χαρακτηρίζει την επιστημονική και τεχνολογική πρόοδο από την εποχή του Φ. Μπέικον* και του Γαλιλαίου* ως "διανοητικό ιμπεριαλισμό" με θύματα τον ουμανισμό* και την κοινωνική δικαιοσύνη. Η επιστήμη* υποκατάστησε τη θρησκεία* και δημιούργησε μια νέα κάστα ιερέων, τους επιστήμονες. Για να σωθεί η ανθρωπότητα από τούτο τον "δαίμονα" της τεχνικής και της επιστήμης, ο Μάμφορντ κάνει έκκληση για σταμάτημα της επιστημονικο-τεχνικής προόδου και επιστροφή στον "χρυσούν αιώνα" της ανθρωπότητας, τον Μεσαίωνα (παρόμοιες αντιλήψεις εκφράστηκαν και στον παρθενικό λόγο του Παν. Κανελλόπουλου στην Ακαδημία, 1958, και στο βιβλίο του *Γεννήθηκα το 1402*). Άλλα έργα του: *Η πόλη στην ιστορία* (The City in History, 1961), *Το έργο μου και η ζωή μου: ένα προσωπικό χρονικό* (My Work and Days: A Personal Chronicle, 1979).

Γιάν. Κρητικός

Μαν (Man) Πολ-ντε (1919-1983). Αμερικανός κριτικός της τέχνης και φιλόσοφος. Έργα: *Blindness and Insight*, Minneapolis, 1983.- *The Rhetoric of Romanticism*, New York, 1984.- *Aesthetic Ideology*, Minneapolis, 1987.

Δ. Π.

μάνας. Θεμελιώδης όρος της ινδικής φιλοσο-

φίας, ιδιαίτερα της φιλοσοφικής μεθόδου της Σάνκua*, μιας από τις έξι μεγάλες φιλοσοφικές μεθόδους του ινδουισμού*. Θα μπορούσε, ανάλογα με τη χρήση του, να αποδοθεί ως συνείδηση, σκέψη, κατά κύριο λόγο όμως ικανότητα γνώσεως και πράξεως ή ικανότητα σκέψεως. Κατά τη Σάνκua, βασικός θεμελιωτής της οποίας υπήρξε ο Καπίλα*, υπάρχουν εικοσιπέντε στοιχεία (τάτβας) ή αρχές ή αληθινά στοιχεία, που αντιστοιχούν σε ιεραρχικά κλιμακούμενες βαθμίδες, οι οποίες συνιστούν τη φύση.

Πρώτη τάτβα είναι η Πράκριτι*, δηλαδή η αδιαφοροποίηση και μη εκδηλωμένη υπόσταση της παγκοσμιότητας, από την οποία προέρχονται όλα τα πράγματα με μετάπλαση. Οι άλλες τάτβας παριστάνουν τις μεταπλάσεις αυτής σε διάφορες βαθμίδες. Στην πρώτη βαθμίδα είναι η Buddi ή Mahat, η μεγάλη αρχή, ο καθαρός νους. Σε άλλη βαθμίδα είναι η Ahankara, η συνείδηση της ατομικότητας, η οποία παρέχει τα επόμενα στοιχεία, τα πέντε "τανμάντρας", δηλαδή στοιχειώδεις ασώματους προσδιορισμούς. Αυτά αποτελούν τις αρχές των πέντε "βχούτας" δηλαδή των ενσώματων στοιχείων. Στη συνέχεια ακολουθούν ατομικές ικανότητες που παράγονται από τη διαφοροποίηση της συνείδησης και είναι ένδεκα. Οι δέκα είναι εξωτερικές και η μία εσωτερική. Η εσωτερική ικανότητα είναι το "μάνας", το οποίο είναι ταυτόχρονα ικανότητα γνώσεως και ικανότητα πράξεως και είναι απ' ευθείας ενωμένο με την ατομική συνείδηση.

Βιβλιογρ.: Zimmer H., *Philosophie und Religion Indiens*, Frankfurt am Main, 1973.

Αλέξ. Καριώτογλου

Μανθανάρα, βλ. *Κάλπα*

Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος, βλ. *Κομμουνιστικό μανιφέστο*

Μανιχαισμός. Θρησκεία του μεσανατολικού χώρου στον 3ο μ.Χ. αι. με ηγήτορα τον Μάνη (215-275), θρησκευτικό μεταρρυθμιστή από την Περσία. Κύρια χαρακτηριστικά γνωρίσματά του ήταν ο δυαλισμός και ο γνωστικισμός*, όπως και ο πεσιμισμός*. Στη νεότερη ευρωπαϊκή φιλοσοφία ο όρος "μανιχαιός" έγινε συνώνυμο του "δυσίτης" και απέβη υποτιμητική λέξη. Ο Πασκάλ* μεμφοτόν τους λουθηρανούς ως μανιχαιούς, ο Λάιμπνιτς* κατηγορούσε τον Μπέυλ* για τη διαρχία του και ο Χέγκελ* στιγ-

μάτιζε καθετί δυαλιστικό στη φιλοσοφία ως μανιχαικό. Αληθεύει πάντως ότι σπονδυλική στήλη του μανιχαισμού παραμένει η διαρχία: η πραγματικότητα σύγκειται από το "καλό" και το "κακό", που ενσαρκώνονται αντίστοιχα σε δυο θεούς, τον δημιουργό και τον σωτήρα, που διαρκώς αντιμάχονται. Σε αυτή τη φιλοσοφική βάση επιπροστίθεται το θρησκευτικό ένδυμα του γνωστικισμού, όπου μόνο η γνώση σώζει, ούτε η πίστη ούτε η ηθική ούτε η λατρεία. Με τη γνώση ανάγεται ο πιστός στον υπέρτατο νου, δηλαδή στον Θεό*, κι έτσι σώζεται δια της αυτογνωσίας. Η βιοθεωρία του μανιχαισμού ήταν πεισιμιστική, αφού δεχόταν τον άνθρωπο "ερριμμένον" μέσα στον κόσμο του κακού υπό τη σκέπη ενός θείου ανωτάτου νούς, όπου ανάγεται κάποιος μόνο μέσα από τη γνώση του εαυτού του. Αξιοπρόσκτητη είναι η διάδοση του μανιχαισμού, παρά τους πολλούς διωγμούς που υπέστη από τον Διοκλητιανό, τον Αυγουστίνο* και τον Ιουστινιανό όπως και από το Ισλάμ*. Η εξάπλωση των μανιχαικών δοξασιών αρχίζει από την ιβηρική χερσόνησο και καταλήγει στη σινική θάλασσα, όταν στον 9ο αι. απόλαυε την κρατική αναγνώριση στην Κίνα για να απαγορευθεί κατόπιν. Χριστιανοί μανιχαιοί του Μεσαίωνα ήταν οι Παυλικιανοί* στην Αρμενία, οι Βογόμυλοι* στη Βουλγαρία και οι Καθαροί* στη Γαλλία.

Βιβλιογρ.: Μ. Μπέγζος, *Φαινομενολογία της θρησκείας*, Αθήνα, 1995.- S. Runciman, *The Medieval Manichee*, Cambridge, 1947.- G. Widengren, *Mani und der Manichäismus*, Stuttgart, 1961.

Μάριος Μπέγζος

Μανκόφσκι Λεβ Αλεξάντροβιτς (1900-1964). Σοβιετικός φιλόσοφος, ιστορικός της φιλοσοφίας με σημαντική συμβολή στη διερεύνηση της "διαλεκτικής λογικής" και της μεθοδολογίας του *Κεφαλαίου*. Παρά τις διώξεις που είχε υποστεί από το επίσημο καθεστώς (1938-1944), ανέπτυξε πλούσιο μαρξιστικό παιδαγωγικό και ερευνητικό έργο. Έργα: *Ο Σπινόζα και ο υλισμός*, Μόσχα - Λένινγκραντ, 1930.- *Οι λογικές κατηγορίες στο "Κεφάλαιο" του Κ. Μαρξ*, Μόσχα, 1962.- *Οι κατηγορίες "πράγμα" και "σχέση" στο "Κεφάλαιο" του Κ. Μαρξ*, "Voprosi Filosofii" No 5, 1956.- *Ο γνωσεοθεωρητικός χαρακτήρας της ερευνητικής μεθόδου στο "Κεφάλαιο" του Κ. Μαρξ*, στο: "Διαλεκτική - θεωρία της γνώσης", Μόσχα, 1964.- *Για το ζήτημα της ψυχολογίας της λατρείας του Στάλιν*, "Vopr. Filos.", No 1, 1989.

Δ. Π.

Μανούτιος (Manutius ή Manuzio) Άλδος (Ρώμη, 1449 - Βενετία, 1515). Ονομαστός τυπογράφος και ουμανιστής της ιταλικής αναγέννησης, γόνος οικογένειας καταξιωμένων Ιταλών φιλόλογων και εκδοτών. Σπούδασε λατινικά στη Ρώμη και ελληνικά στη Φερράρα και στη συνέχεια εγκαταστάθηκε αρχικά στη Μιράντολα και ακολούθως στο Κάρπι, όπου και διετέλεσε παιδαγωγός των γιών του τοπικού ηγεμόνα. Ηρθε σε επαφή με δύο από τις πιο γοητευτικές φυσιογνωμίες των Ιταλών ηγεμόνων, τους ουμανιστές Τζιοβάννι Πίκο ντέλλα Μιράντολα και Αλμπέρτο Πίο του Κάρπι, την υποστήριξη των οποίων εξασφάλισε προκειμένου να υλοποιήσει τα τουμηρά για την εποχή σχέδιά του. Στόχος του ήταν να συλλέξει και να αντιπαραβάλει χειρόγραφα, να προβεί στις απαραίτητες διορθώσεις και τελικά να αποκαταστήσει και να τυπώσει το σύνολο των σπουδαιότερων διασωθέντων γραπτών μνημείων, πρώτιστα της κλασικής ελληνικής και κατά δεύτερο λόγο της λατινικής γραμματείας.

Ορμητήριο των τυπογραφικών του επιχειρήσεων έγινε από το 1490 η Βενετία. Ένας μεγάλος αριθμός Ελλήνων και Ιταλών λογίων συνέδραμαν στην ευόδωση του μεγαλόπνοου οράματος του Μανούτιου, μολονότι το ποσοστό συμμετοχής που αντιστοιχεί στον καθένα δεν μπορεί -λόγω έλλειψης πηγών- να εκτιμηθεί με ακρίβεια. Το πιο σίγουρο είναι πως γύρω στο 1502 συστήθηκε, με σημείο αναφοράς τον Μανούτιο και με σκοπό την προώθηση των ελληνικών γραμμάτων, ένας κύκλος διανοούμενων που συναποτέλεσαν την "Νέα Ακαδημία" (Neacademia). Από τα μέλη της τελευταίας μπορούμε με αρκετή ασφάλεια να ονομάσουμε περίπου 40, μεταξύ των οποίων τους: Μάρκο Μουσόυρο, Ιανό Λάσκαρη*, Δημήτριο Δούκα, Πιέτρο Μπέμπο και Ερασμο*.

Το πλήθος των πρώτων εκδόσεων (editiones principes, γνωστές αλλιώς ως Αλδίνες), που τυπώθηκαν στον εκδοτικό οίκο του Μανούτιου από το 1494 έως το 1515, αποτελεί θαυμαστό επίτευγμα. Ανάμεσα σ' αυτές ανήκει το έργο του Μουσαίου (1494), του Θεόκριτου*, του Ησίοδου*, οι πρώτες εκδόσεις του Αριστοτέλη* (1495-1498), του Αριστοφάνη (1498), τα έργα του Θουκυδίδη*, του Σοφοκλή, του Ξενοφώντα*, του Ευριπίδη και του Δημοσθένη (1502-1504), κείμενα του Κικέρωνα*, του Ορατίου κ.λπ.

Σταυρούλα Ν. Σκιαδοπούλου

Μάντβα (1199-1278). Ινδός φιλόσοφος θεμε-

Μάντεβιλ

λιωτής της κινήσεως των Μάντβας, η οποία υπάρχει μέχρι σήμερα. Ήταν βραχμάνος διανοητής και φανατικός στη διάδοση των ηθικών ιδεωδών του. Από τον βιογράφο του Ναραγιάννα θεωρήθηκε ως ενσάρκωση του Βάγιου, θεού του ανέμου, γιου του θεού Βισνού. Είχε επηρεαστεί από το φιλοσοφικό σύστημα Νιάγια*. Κατά τον Μάντβα ο Βισνού είναι η ανώτερη προσωπική αρχή. Ο κόσμος είναι πραγματικός. Η διαφορά μεταξύ Θεού και ψυχής είναι πραγματική. Όλα τα όντα (jivas) υπόκεινται στον Βισνού και ανήκουν σε ανώτερες και κατώτερες τάξεις. Στο σύστημά του βασίζεται η πενταπλή διαφορά των όντων και του θείου, την οποία οφείλουν να κατανοήσουν όσοι επιθυμούν να σωθούν. Αυτή η πενταπλή διαφορά είναι μεταξύ: α. Θεού και ατομικής ψυχής (jiva) β. Θεού και αψύχων (jada) γ. Διαφόρων ατομικών ψυχών (jivas) δ. Των jivas και των αψύχων (jada) και ε. Των διαφόρων αψύχων πραγμάτων.

Βιβλιογρ.: J. Gonda, *Les religions de l' Inde, II. L' hindouisme récent*, Payot, Paris, 1965.

Αλέξ. Καριώτογλου

Μάντεβιλ (Mandeville) Μπέρναρντ (1676-1733). Άγγλος φιλόσοφος και ηθογράφος, γατρός, Γάλλος στην καταγωγή. Οι υλιστικές φιλοσοφικές του αντιλήψεις διαμορφώθηκαν υπό την επίδραση των θεωριών του Χομπς* και του Λοκ*. Υπήρξε φίλος του Φράνκλιν*. Έγραψε πολλά έργα ηθικής, σε μερικά από τα οποία σε ύφος λιβέλου και σάτιρας ειρωνεύεται και σαρκάζει την πλαστή αισιοδοξία της πριν από τον Διαφωτισμό* εποχής, που υποστήριζαν (στις αρχές του 18ου αι.) φιλόσοφοι μεγάλου κύρους, όπως ο Λάιμπνιτς* και ο Σάφτσπερυ*. Κεντρική ιδέα του είναι το ασυμβίβαστο ανάμεσα σε μίαν υποθετική απόλυτα άψογη ηθική συμπεριφορά των ανθρώπων και στην πρόοδο* του υλικοτεχνικού πολιτισμού. Αυτό που κάνει τον υλικοτεχνικό πολιτισμό να προοδεύει προς όφελος όλων είναι τα εγωιστικά συμφέροντα* των ανθρώπων, οι φιλοδοξίες και οι πόθοι τους, η φιληδονία και η επιθυμία τους για πολυτέλεια, που σπρώχνουν στη δράση, στη δημιουργία και, συνακόλουθα, στη δόμηση του υλικοτεχνικού πολιτισμού. Κυριότερα έργα: *Ο μύθος των μελισσών: ή ατομικά βίτσια, δημόσια οφέλη* (The Fable of the Bees: or, Private vices, Public benefits, 1705).- *Ελεύθερες σκέψεις για τη θρησκεία, την εκκλησία και την ευτυχία του έθνους* (Free thoughts on religion, the

church and national happiness, 1723).- *Μια έρευνα για την καταγωγή της τιμής και για τη χρησιμότητα του χριστιανισμού στον πόλεμο* (An enquiry into the origin of honour and the usefulness of Christianity in war, 1732).

Βιβλιογρ.: J. M. Robertson, *Pioneer Humanists* (1907).- R. Stammier, *Mandevilles Bienenlabel* (1918).- P. Munstermann, *Mandevilles Bienenlabel* (1960).

Γιάν. Κρητικός

μαντεία. Η μαντεία είναι άμεσα συνδεδεμένη με την πορεία του ανθρώπου σε όλες τις εποχές και σε όλες τις κοινωνίες. Όπως έχει γράψει ο Ρεύμόν Μπλοχ*, η μαντεία ανταποκρίνεται στην τάση εκείνη που μοιάζει να είναι έμφυτη στο ανθρώπινο πνεύμα, όποιος κι αν είναι ο βαθμός εξέλιξής του, να μάθει με όλα τα μέσα το παρελθόν, το παρόν και κυρίως το μέλλον του. Η μαντεία συμβαδίζει συχνά τόσο με τη θρησκεία όσο και με τη μαγεία. Με τη θρησκεία, όπως και με τη μαντεία, βρισκόμαστε στον χώρο του υπερφυσικού και η θρησκεία συχνά καταφεύγει στη μαντεία για εξυπηρέτηση δικών της σκοπών. Οι μαντευτικές πρακτικές χρησιμοποιούν μεθόδους που προέρχονται από τη μαγεία. Διακρίνονται δύο είδη μαντείας: η εμπνευσμένη μαντεία και η επαγωγική μαντεία. Στην πρώτη περίπτωση, έχουμε μια ιδιάζουσα σχέση μεταξύ του μάντη και των θεϊκών δυνάμεων: μετά από κατάλληλη προετοιμασία, ο μάντης δέχεται την είσοδο του θείου μέσα του και ο θεός μιλάει με το στόμα του. Εδώ εντάσσονται οι διάφορες μορφές καταληψίας και συνήθως τα λόγια που εκφέρονται δεν είναι σαφή, γι' αυτό και χρειάζονται περαιτέρω ερμηνεία. Στη δεύτερη περίπτωση, η μαντεία γίνεται μέσω σημείων. Εδώ συναντάμε μια μεγάλη ποικιλία, τόσο των θεωρούμενων ως σημείων όσο και των ερμηνευτικών διαδικασιών που αυτά επιδέχονται. Υπάρχει μια ολόκληρη συμβολική των σημείων, την οποία ο μάντης είναι ο μόνος που κατέχει. Το όνειρο και η αστρολογία είναι προνομιούχοι τομείς για την άσκηση της μαντικής τέχνης.

Δημ. Τσατσούλης

Μαντσαμικά. Από τις σημαντικότερες φιλοσοφικές σχολές του Μαχαγιάννα Βουδισμού, την οποία θεμελίωσε ο σχεδόν μυθικός Ναγκαρζούνα (περ. 150 μ.Χ.). Το φιλοσοφικό σύστημα Μαντσαμικά ή "σύστημα του μέσου" αρνείται τη βραχμανικής προελεύσεως έννοια της ουσίας και διακηρύσσει ότι όλα τα πράγματα στε-

ρούνται μιας ξεχωριστής ουσίας. Κατά συνέπεια μόνο το "κενό" (shunyata) υπάρχει. Αυτή η υπέρτατη αλήθεια εμπλέκει την ταυτότητα της φαινομενικής ύπαρξης μέσα στα πλαίσια του κενού της "νιρβάνα" και της "σασάρα". Πρόκειται για μια αλήθεια που είναι αντίθετη στην καθημερινή λογικοφανή αλήθεια. Το κενό όμως θεωρείται θετική αρχή· γι' αυτό και χρησιμοποιείται ως μονοδικό, ενεργό μέσον πνευματικής πορείας. "Φιλοσοφικά", γράφει ο Zimmer, "ως μεταφυσική διδασκαλία, οδηγεί η διατύπωση αυτή σ' έναν Δοκητισμό. Ο κόσμος, ο Βούδας και η Νιρβάνα δεν είναι τίποτε άλλο από φιγούρες ενός εντελώς κενού ονείρου". Αυτή όμως η βουδιστική φιλοσοφία δεν επιζητεί να γίνει ένα εργαλείο του νου, αλλά να μεταμορφώσει τον νου σε εμπειρία.

Βιβλιογρ.: H. Zimmer, *Philosophie und Religion Indiens*, Frankfurt am Main, 1973.

Αλέξ. Καριώτογλου

Μαντράς (Mendras) Ανρί (γεν. 1927). Γάλλος κοινωνιολόγος. Σπούδασε στη Σορβόνη και από το 1953 εργάστηκε ως ερευνητής του Εθνικού Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών της Γαλλίας. Ειδικεύθηκε στην Αγροτική Κοινωνιολογία, την οποία διδάξε στο Ινστιτούτο Πολιτικών Σπουδών του Παρισιού. Ως εμπειρογνώμων της ΟΥΝΕΣΚΟ ανέλαβε την οργάνωση στην Ελλάδα του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ), ενώ, τη δεκαετία του '60 ήλθε μαζί με τον Μπερνάρ Κεζέρ στην Ελλάδα και επισκέφθηκαν χωριά της Ηπείρου, επικεφαλής ερευνητικής ομάδας κοινωνιολόγων. Καρπός αυτής της επίσκεψης το βιβλίο του *Six villages d' Epire* (1960). Η μελέτη του *Sociétés paysannes* (1976) παραμένει βασικό εγχειρίδιο για την προσέγγιση της Αγροτικής Κοινωνίας στο σύνολό της. Εδώ διακρίνει τρεις ευρύτερες περιόδους ως απόρροια των τριών σημαντικότερων επαναστάσεων που γνώρισε η ανθρωπότητα: την αγροτική επανάσταση, την αστακή (των πόλεων) και τη βιομηχανική. Στην κάθε περίοδο που ακολουθεί εντοπίζει σημαντικές διαφοροποιήσεις στην εν γένει οργάνωση της αγροτικής κοινωνίας διακρίνοντας τους αντίστοιχους τύπους αγρωτών: τους πρωτόγονους, τους χωρικούς και τους γεωργούς. Εξετάζει αναλυτικά τη δεύτερη περίοδο, εκείνη των χωρικών, που ακολουθεί την αστακή επανάσταση, η οποία και επεκτείνεται στη μεγαλύτερη περίοδο των ιστορικών χρόνων, αρχίζοντας από το 5000 με 4000 π.Χ. περίπου και

φτάνοντας μέχρι τη βιομηχανική επανάσταση, τον 19ο αιώνα. Από τα βιβλία του κυκλοφόρησε στα ελληνικά από το ΕΚΚΕ το 1973 το *Στοιχεία Κοινωνιολογίας Ι*, όπου αναλύονται βασικές κοινωνιολογικές έννοιες.

Δημ. Τασσούλης

Μανχάιμ (Mannheim) Καρλ (1893-1947). Γερμανός φιλόσοφος και κοινωνιολόγος. Διετέλεσε καθηγητής της κοινωνιολογίας στη Φρανκφούρτη και στο Λονδίνο. Υπήρξε μαθητής του Μαξ Βέμπερ*, αλλά οφείλει τη θεωρητική-γνωσιολογική του συγκρότηση στη σχολή του Ρικκερτ* και του Χούσερλ*. Κύριο τομέα έρευνάς του αποτέλεσε η κοινωνιολογία της γνώσης*, την οποία και ίδρυσε επιχειρώντας μια ιδιάτυπη συσσωμάτωση των πορισμάτων της γερμανικής θεωρητικής κοινωνιολογίας με την υλιστική αντίληψη της ιστορίας, αλλά παραμένοντας στον χώρο του ιδεαλισμού.

Ο Μανχάιμ επιδίωξε να μελετήσει συστηματικά τους παράγοντες* που διέπουν τη σκέψη των κοινωνικών ομάδων, θεωρώντας την κοινωνιολογία της γνώσης ως μια "εμπειρική επιστήμη των γεγονότων", που έχει ως θέμα μελέτης την "υπαρκτή σκέψη" των ανθρώπινων ομάδων. Ξεκινώντας από τον ιστορισμό του Τρελτς* (Troeltsch), αλλά και από τον Μαξ* και τον Φρόντ*[†], θεωρούσε την ιδεολογία* ως ψευδή συνείδηση*, ως αυθόρμητα ή ενσυνείδητα παραμορφωμένη ερμηνεία της πραγματικότητας, ερμηνεία που καθορίζεται από τις διαφορετικές κοινωνικές θέσεις των ανθρώπων. Αρνιόταν, έτσι, την πραγματική γνωστική αξία της ιδεολογίας. Ο Μανχάιμ φαντάστηκε κι έναν νέου τύπου άνθρωπο του μέλλοντος, η διάπλαση του οποίου πρέπει να βασίζεται σε "θρησκευτικά πρότυπα". Κυριότερα έργα: *Ιδεολογία και ουτοπία* (1929).- *Το πρόβλημα μιας κοινωνιολογίας της γνώσης* (1925).- *Δοκίμια κοινωνιολογίας και κοινωνικής ψυχολογίας* (1953).- *Δοκίμια κοινωνιολογίας της κουλτούρας* (1956) κ.ά.

Βιβλιογρ.: H. J. Lieber, *Sein und Erkennen. Zur philosophischen Problematik der Wissenssoziologie bei K. Mannheim* ("Z. philos. Forschung", 1949, Bd 3, H. 2).

Γιάν. Κρητικός

Μάξιμος ο Γραικός (το πραγματικό του όνομα Μιχαήλ Τρεβώλης, Άρτα, περ. 1475 - Μονή Αγ. Σεργίου Μόσχας, 1556). Θεολόγος, φιλόσοφος, φιλόλογος. Ήταν μοναχός στον Άθω όταν το 1518 κλήθηκε στη Ρωσία από τον Βα-

Μάξιμος ο Εφέσιος

σίλειο Γ', για να μεταφράσει αρχαίους Έλληνες συγγραφείς. Διεφώνησε με την επίσημη Εκκλησία και οι Σύνοδοι του 1525 και του 1531 τον καταδίκασαν για τις απόψεις του και πέρασε τα υπόλοιπα χρόνια της ζωής του στη φυλακή.

Χαρακτηριστικό της κοσμοθεωρίας του Μάξιμου ήταν η οντολογικοποίηση της ηθικής, η επέκταση της πάλης του καλού και του κακού σ' όλο το Σύμπαν. Γι' αυτό και θεωρούσε ότι το πρακτικό μέρος της φιλοσοφίας είναι πρωτεύον έναντι του θεωρητικού, ότι η τάση για πάλη είναι προτιμητέα έναντι της τάσης για την κατάρτηση της αλήθειας, ενώ την Ιστορία την εννοούσε ως στίβο πάλης του καλού και του κακού. Την κατάρρευση των αυτοκρατοριών της Αθήνας, της Ρώμης και του Βυζαντίου την ερμήνευε ως αποτέλεσμα του εκφυλισμού και της παραβίασης των κανόνων της ηθικής. Την αιτία των κοινωνικών δεινών την έβλεπε στην αχαλίνωτη δίψα του πλουτισμού. Γι' αυτό και κήρυττε την άρνηση των εγκόσμιων αγαθών εν ονόματι των πνευματικών, την κατάργηση της μοναστηριακής ιδιοκτησίας, σπηλίτευε τη μέθη, την αρπαγή, τη δωροληψία και τα άλλα αρνητικά φαινόμενα της ρωσικής ζωής της εποχής του. "Πίστη χωρίς αγαθά έργα, είναι πίστη νεκρή", έλεγε.

Τέκνο του ελληνικού λαού και της εποχής της πρώιμης Αναγέννησης, ο Μάξιμος επεδίωξε να συνενώσει την κληρονομιά της κλασικής Ελλάδας (ιδιαίτερα τη φιλοσοφία του Σωκράτη*, του Πλάτωνα* και του Αριστοτέλη*), την κοσμική εκπαίδευση, με τα δόγματα της χριστιανικής πίστης. Έθετε τη θρησκεία υπεράνω της φιλοσοφίας, ωστόσο αναγνώριζε την αξία της φιλοσοφίας ως όπλου για τη σωστή επιλογή του καλού και την εδραίωσή του. Ο μοναχός του Άθω οραματιζόταν την πολιτική αναγέννηση του Βυζαντίου υπό την ηγεσία ενός ορθόδοξου τσάρου από τη δυναστεία των ηγεμόνων της Μόσχας.

Ο Μάξιμος Γραικός ήταν ένας από τους Διαφωτιστές της Ρωσίας. Ο ρόλος του στην ανάπτυξη της ρωσικής φιλολογίας, ιδιαίτερα της γραμματικής, της φιλοσοφίας και κυρίως της ρωσικής θρησκευτικής σκέψης είναι ισάξιος με τον ρόλο του Θεοφάνη του Γραικού στην ιστορία της ρωσικής ζωγραφικής. Στην πλούσια γραμματολογική κληρονομιά του περιλαμβάνονται επίσης εργασίες για τη διόρθωση των λαθών στις μεταφράσεις θεολογικών και εκκλησιαστικών βιβλίων, έργα λεξικογραφικού

χαρακτήρα, καθώς και διάφορα κείμενα κατά της αστρολογίας και της δεισιδαιμονίας.

Βιβλιογρ.: Γ. Παπαμιχαήλ, *Μάξιμος ο Γραικός, ο πρώτος φωτιστής των Ρώσων*, Αθήνα, 1950. - Μ. Ν. Γκρόμοφ, *Μάξιμος ο Γραικός*, Μόσχα, 1983.

Θεοχ. Κεσαΐδης

Μάξιμος ο Εφέσιος (Εφεσος, ; - Κωνσταντινούπολη, 372 μ.Χ.). Νεοπλατωνικός φιλόσοφος, δάσκαλος και σύμβουλος του βυζαντινού αυτοκράτορα Ιουλιανού* του Παραβάτη. Σπούδασε στην Πέργαμο κοντά στον Αιδέσιο* που, ως μαθητής του Ιάμβλιχου*, ανήκε στον λεγόμενο "ανατολικό" Νεοπλατωνισμό*, δηλαδή τον Νεοπλατωνισμό ανακατεμένο με δεισιδαιμονίες και μαγικές πράξεις. Με αυτό τον χαρακτήρα της φιλοσοφίας ο Μάξιμος επηρέασε τον Ιουλιανό και συντέλεσε σε μεγάλο βαθμό ώστε ο αυτοκράτορας να επιστρέψει στην αρχαία εθνική θρησκεία. Στη γραμμή του ερμηνευτικού έργου των νεοπλατωνικών φιλοσόφων ο Μάξιμος αναφέρεται και ως συντάκτης ενός υπομνήματος στο αριστοτελικό έργο *Κατηγορίαι*. Η βιογραφία του Μάξιμου από τον Ευάπιο* περιέχει πολλά μυθιστορηματικά στοιχεία.

Ε. Ν. Ρούσσος

Μάξιμος ο Ομολογητής (580-655). Ανήκει στις κορυφαίες θεολογικές μορφές του Βυζαντίου. Θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ο στοχαστής που επιτελεί μια κείριας σημασίας θεολογική σύνθεση, υπό την έννοια ότι συνέλαβε τις διήκουσες δογματικές και μεθοδολογικές σταθερές του Χριστιανισμού* και τις παρουσίασε με ενάργεια τόσο κατά την ιδιαίτερη σημασία τους όσο και κατά την αμοιβαία διαπλοκή τους. Υπό μια κατ' οικονομίαν διάκριση, τα έργα του μπορούν να καταταγούν σε τρεις κατηγορίες: σε ηθικά, σε δογματικά και σε εκκλησιολογικά, που εμφανίζουν όμως μεταξύ τους άρρηκτη εσωτερική συνοχή.

Το πιο συστηματικό από τα ηθικά είναι το: *Κεφάλαια περί Αγάπης*. Εδώ ως κύριο στόχο ο Μάξιμος έχει να καταγράψει τους όρους εκείνους που συνθέτουν το ασκητικό ιδεώδες. Τονίζει ότι η φιλαυτία αποτελεί την αφετηρία για την ανάπτυξη εμπάθων διαθέσεων, οι οποίες, κατά το ότι καταργούν την επικοινωνιακότητα, οδηγούν σε μια συνολική υπαρξιακή εκτροπή. Ως αντίδοτο της φιλαυτίας προβάλλει την αγάπη, στην οποία αποδίδει απόλυτο χαρακτήρα, εκλαμβάνοντάς την ως καθολική αναφορι-

κόττητα προς το σύνολο των δημιουργημάτων και προς τον Θεό*. Θεωρεί την αγάπη ως κριτήριο της αλήθειας και υποστηρίζει ότι αυξάνεται όσο ο άνθρωπος απεγκλωβίζεται από τα εγκλωβιστικά πάθη και κατακτά την ελευθερία της συνείδησής του.

Πλήρης από δογματικές θεμελιώσεις είναι η πραγματεία του *Περί διαφόρων αποριών*, όπου ως γενικός στόχος προβάλλεται η αναίρεση του Ωριγένη* στο ζήτημα της δημιουργίας*. Με σπάνια για τις επιλογές της επιχειρηματολογία, ανατρέπει τις ωριγενικές απόψεις, ότι υπήρχε μια αρχική ενότητα λογικών ψυχών και Θεού, ότι αυτή η ενότητα διεσπάσθη λόγω της εκτροπής των ψυχών, ότι ο Θεός τις ενέταξε σε σώματα για να τις τιμωρήσει και ότι η επιστροφή τους στην περιοχή του προϋποθέτει την εγκατάλειψη των σωμάτων. Υποστηρίζει ότι οι ψυχές δεν προϋπάρχουν των σωμάτων και ότι δημιουργήθηκαν μαζί ως θετική πράξη του Θεού. Η δημιουργική κίνηση του Θεού είναι συνολικά καλή και έτσι ανατιμάται στην κλίμακα των αξιών ο κόσμος της εμπειρίας*. Ο Θεός δεν δημιουργεί τον υλικό κόσμο για να τιμωρήσει, αλλά για να εκφράσει, μέσα σ' ένα πλαίσιο απόλυτης ελευθερίας του, την χωρίς όρια αγαπητική διάθεσή του. Ως εκ τούτου, η αναγωγή του ανθρώπου προ τον Θεό δεν καταργεί τα σώματα. Φυσικά μια τέτοια κίνηση απαιτεί να αποκοπεί ο άνθρωπος από την επιφανειακή προσέγγιση των πραγμάτων και από τον ευδαιμονισμό των αισθήσεων. Στην ίδια πραγματεία γίνεται λόγος και για τις ενέργειες του Θεού, οι οποίες κατά το ότι είναι άκτιστες διατηρούν την υπερβατικότητά τους απέναντι στα όντα, ενώ κατά το ότι είναι δημιουργικές βρίσκονται σε σχέση μαζί τους.

Παρά το γεγονός ότι στην πραγματεία του *Μυσταγωγία* ο Μάξιμος επεξεργάζεται ποικίλα θέματα, μπορούμε βάσιμα να υποστηρίξουμε ότι κυρίως στρέφεται στη θεμελίωση της Εκκλησιολογίας του. Εκκινεί από τη βασική θέση ότι στόχος του ανθρώπου και του σύμπαντος κόσμου είναι να ανυψωθούν προς τον Θεό. Η άνοδος αυτή αποτελεί μια δυναμική και προοδευτική αύξουσα κίνηση, διερχόμενη από διάφορα στάδια. Ο κατεξοχήν χώρος εντός του οποίου πραγματώνεται η πορεία προς το θείο είναι η Εκκλησία. Πρόκειται για έναν χώρο που δεν προσδιορίζεται, τουλάχιστον στην αφετηρία του, ανθρωποκεντρικά, αλλά που είναι εξαρχής ενταγμένος στο σχέδιο της θείας οικονομίας. Ως θείο, λοιπόν, κα-

θίδρυμα αναλαμβάνει, σε κλίμακα ιστορικής ανάπτυξης, να φέρει σε άμεση συνάφεια με την Αγία Τριάδα το σύνολο του παραχθέντος κόσμου. Γι' αυτό ουσιαστικά πρέπει να εκλαμβάνεται ως πηγή του κοσμικού πληρώματος.

Ιστορική έμεινε, τόσο για την αγωνιστικότητα της όσο και για τη θεωρητική τεκμηρίωσή της, η στάση του Μάξιμου απέναντι στον μονοθελητισμό*-μονοενεργητισμό. Υποστηρίζει ότι στον ενσαρκωθέντα θείο Λόγο συνυπάρχουν ασυγχύτως το θείο και το ανθρωπινό στοιχείο. Ανάμεσά τους, ωστόσο, δεν υπάρχει καμιά ποσοτική αναλογία, αλλά η συνάφειά τους αντανακλά μια ελεύθερη πράξη του Λόγου να προσλάβει πλήρως την ανθρωπινότητα. Στο πρόσωπο του Ιησού Χριστού το ανθρωπινό στοιχείο διατηρεί την καθαρότητά του και ελεύθερα οικειοποιείται το θείο. Έτσι, συνυπάρχουν δύο θελήσεις και δύο ενέργειες, μ' έναν τρόπο που οριοθετεί την αγάπη και τον σεβασμό του Θεού απέναντι στον άνθρωπο και συγχρόνως προβάλλει εναργέστατα τον βαθμό και τη δυνατότητα θέωσης της ανθρωπίνης φύσης. Συνολικά εκτιμώμενο το έργο του Μαξίμου μπορεί να θεωρηθεί ως μια απειροδύναμη σύνθεση του Χριστιανισμού της Ανατολής. Γι' αυτό και η επίδρασή του συνεχίζεται με αμείωτο τρόπο έως και σήμερα.

Βιβλιογρ.: Ν. Ματσούκα, *Κόσμος, άνθρωπος και κοινωνία κατά τον Μάξιμο Ομολογητή*.- Η. U. von Balthasar, *Kosmische Liturgie*.

Χρ. Τερέζης

Μάξιμος ο Τύριος (Τύρος, περ. 125-185 μ.Χ.). Ρήτορας με φιλοσοφική μόρφωση, αυτοαποκαλούμενος πλατωνικός φιλόσοφος. Δίδαξε στην Αθήνα και στη Ρώμη, αλλά δεν φαίνεται να εκπροσωπούσε καμιά φιλοσοφική σχολή. Από το συγγραφικό έργο του έχουν σωθεί 41 λόγοι ή "διαλέξεις", όπου πραγματεύεται φιλοσοφικά θέματα.

Ε. Ν. Ρούσσος

Μάξιμος Πλανούδης (1260-1310). Ένας από τους κύριους εκφραστές της φιλολογικής αναγέννησης του Βυζαντίου κατά την παλαιολογία περίοδο. Πρόκειται για προσωπικότητα με ευρύτητα γνώσεων, τόσο στον επιστημονικό όσο και στον φιλοσοφικό τομέα. Ήταν ένας από τους ελάχιστους βυζαντινούς στοχαστές που μελέτησαν συστηματικά τη λατινική φιλολογία και τη θεολογία της Δυτικής Εκκλησίας. Μετέφρασε, μάλιστα, πολλά λατινικά κείμενα,

Μαρβούργου

ανάμεσα στα οποία και το *De Trinitate* του Αυγουστίνου*. Ιδιαίτερως ασχολήθηκε με τα Μαθηματικά, τόσο ως σχολιαστής όσο και ως πρωτότυπος ερευνητής. Συγκεκριμένα, σχολίασε επιστημονικές πραγματείες του αλεξανδρινού μαθηματικού Διόφαντου, επεξεργάστηκε τον αριθμό μηδέν με βάση τις μελέτες του στα Μαθηματικά των Ινδών και εισηγήθηκε προτάσεις για την τετραγωνική ρίζα. Τη φήμη του επίσης οφείλει και στις εξαιρετικές για τα επιστημονικά κριτήρια της εποχής του αστρονομικές γνώσεις. Ο χώρος όμως στον οποίο κατέξοχην ανεδείχθη ως στοχαστής ευρύτατου βεληνεκούς ήταν ο φιλολογικός. Στην επιτυχία του αυτή βοηθήθηκε ιδιαίτερα από την εκτενέστατη γνώση που διέθετε της αρχαίας ελληνικής γραμματείας και από τη γόνιμη αφομοίωσή της. Συνέταξε έξοχα σχόλια σε ευάριθμα κείμενα της, ενώ παράλληλα εντυπωσιάζει σε όλες τις σχετικές πραγματείες του για την επιστημονική και κριτική ευαισθησία με την οποία αξιοποιεί την αρχαιογνωσία του. Η ικανότητά του αυτή ιδιαίτερα παρουσιάζεται τόσο στη μορφή διατύπωσης όσο και στο περιεχόμενο της θεματολογίας του. Από αυτά θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι υφολογικά, γλωσσικά και δομικά είναι ένας αξιόλογος συνεχιστής του κλασικού στοχασμού. Επιστημονικώς αξιόλογα είναι και τα κείμενά του *Περί Γραμματικής* και *Περί Συντάξεως*. Ως βυζαντινός ησχολήθη επίσης και με θεολογικά ζητήματα. Συνέταξε, μάλιστα, και ένα κείμενο, στο οποίο διατυπώνει τις αντιρρήσεις του απέναντι στις θεολογικές αντιλήψεις των Δυτικών για την είσοδο του Filioque στο "Σύμβολο της πίστεως". Εκτός από το συγγραφικό έργο του, ασχολήθηκε και με την εκπαίδευση, διδάσκοντας στην Κωνσταντινούπολη βασικές εγκύκλιες σπουδές. Η εν γένει, πάντως, παρουσία του ήταν τέτοια, που αιτιολογούσε το γιατί η επίδρασή του δεν διήρκεσε μόνον όσο η ζωή του Βυζαντίου, αλλά συνεχίστηκε και κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας.

Χρ. Τερέζης

Μαρβούργου, σχολή του. Μαζί με τη Σχολή της Βάδης*, η Σχολή του Μαρβούργου υπήρξε η έδρα του Νεοκαντιανισμού*. Ιδρύθηκε ως κύκλος διανόησης και στοχασμού στα θέματα της γνώσης από τον Herman Cohen*, ο οποίος δίδαξε στο Μαρβούργο μετά το 1870. Στον κύκλο αυτό σύντομα προσχώρησαν οι P. Natorp*, E. Cassirer*, A. Görland και W. Kinkel.

Με το σύνθημα "Επιστροφή στον Kant" και με δηλωμένη την αντίρρησή της στον ρομαντικό ιδεαλισμό που επικρατούσε στη Γερμανία του 1850, η Σχολή του Μαρβούργου στράφηκε σχεδόν ολοκληρωτικά στη μελέτη της επιστημονικής γνώσης, απορρίπτοντας παράλληλα τη μεταφυσική*. Ωστόσο, η εμπιστοσύνη στην επιστημονική γνώση δεν στηρίζεται στο γεγονός ότι η επιστήμη αφορά αντικείμενα της εμπειρίας (εν αντιθέσει προς τη μεταφυσική)· ο λογικός χαρακτήρας της επιστήμης, καθώς και η μέθοδός της είναι που της δίνουν τα πρωτεία και δικαιολογούν την αξία της, όχι το περιεχόμενο των εννοιών της. Η φιλοσοφία, με τη σειρά της, δεν γίνεται θεραπευτής της επιστήμης ούτε αποτελεί ειδική μορφή επιστημονικής γνώσης, αλλά συστηματικός έλεγχος και στοχασμός πάνω στις μεθόδους και στα πορίσματα της επιστήμης.

Τόσο ο Cohen, όσο και ο Natorp ταύτισαν το *Denken* (Νοεΐν) με το *Sein* (Εΐναι), μάλιστα το Εΐναι προκύπτει μέσα από αυστηρά λογικές διαδικασίες, ως αντικείμενο μιας συνειδητέως η οποία προχωρεί βάσει αντικειμενικών μεθόδων. Το "καθ' αυτό πράγμα" (*Ding an sich*) δεν είναι τίποτε, εάν δεν είναι στο βάθος του λογικό, προερχόμενο από τη διάνοια, της οποίας οι κατηγορίες αποτελούν στον υπερβατικό ιδεαλισμό τις βασικές κατηγορίες του Εΐναι. Η Νόηση (*Vernunft*) και η εν τη νοήσει δημιουργημένη γνώση δημιουργούν το αντικείμενο των επιστημών.

Για τη σχολή του Μαρβούργου, η Ηθική* αποτελεί προϊόν της Καθαρής Βούλησης, ενώ η Τέχνη* στηρίζεται στο Καθαρό Συναισθημα. Τόσο η Ηθική, όμως, όσο και η Τέχνη ανήκουν στη σφαίρα του Πρακτικού Λόγου, προς τον οποίο η Σχολή του Μαρβούργου αντιπαραθέτει τον Καθαρό Λόγο, στον οποίο βασίζεται η Επιστήμη. Η απόρριψη του *Ding an sich*, καθ' όσον αυτό δεν προέρχεται από τη σφαίρα του λόγου, και η άρνηση της συμβολής της αισθητικότητας (*Sittlichkeit*) οδηγούν τον λογικό Νεοκαντιανισμό του Μαρβούργου σε άκρατο ιδεαλισμό, που συχνά άπτεται του εγελιανισμού*.

Παναγ. Πάκος

Μαργκόλις (*Margolis*) Τζόζεφ (γεν. 1924). Αμερικανός φιλόσοφος, εκπρόσωπος του "επιστημονικού υλισμού". Υποστηρίζει πρόγραμμα ενότητας της επιστήμης βάσει της άμβλυνσης των αντιθέσεων και της προσέγγισης φιλοσοφικών παραδόσεων, ανθρωπιστικών και φυσι-

κών επιστημών, μεθοδολογίας και ιστορίας της επιστήμης. Έργα: *Persens and Minds. The Prospects of Nonreductive Materialism*, Dordrecht - Boston, 1978.- *Culture and Cultural Entitiet*, Dordrecht - Boston, 1984.

Δ. Π.

Μαρίνος ο Νεαπολίτης (Νεάπολις, σημ. Nablus Παλαιστίνης, 5ος αι. μ.Χ.). Νεοπλατωνικός φιλόσοφος, μαθητής και διάδοχος του Πρόκλου* στη διεύθυνση της πλατωνικής Ακαδημίας* στην Αθήνα (485). Απαρνήθηκε τη θρησκεία της χώρας του, γιατί "τα των Ελλήνων ηγάπησεν". Αλλά και απέναντι στον θρησκευτικό ενθουσιασμό του δασκάλου του τήρησε νηφάλια στάση, και είναι γνωστή σχετικά η χαρακτηριστική φράση του "Μακάρι να ήταν όλα μαθηματικά!". Το μόνο σωζόμενο έργο του, και μάλιστα αποσπασματικά, είναι ο *Πρόκλος ή Περί ευδαιμονίας*, γραμμένο αμέσως μετά τον θάνατο του δασκάλου του (485) και αναφερόμενο σ' αυτόν.

Ε. Ν. Ρούσσος

Μάριος Βικτωρίνος Άφερ (Marius Victorinus Afer, περίπου 275-362). Ρωμαίος ρητοροδιδάσκαλος, φιλόσοφος και θεολόγος. Μετέφρασε στη λατινική τις πραγματείες του Αριστοτέλη*: *Κατηγορίες*, *Περί ερμηνείας*, έργα του Πλωτίνου*, του Πορφύριου*: *Εισαγωγή εις τας Αριστοτέλους κατηγορίας*, και του Ιάμβλιχου*: *Περί θεών*. Σώζονται επίσης μνείες για πολλά άλλα έργα φιλοσοφικού περιεχομένου που ο Βικτωρίνος μετέφρασε από τα ελληνικά. Έγραψε ακόμη σχόλια στο *De inventione* (Περί ευρέσεως) του Κικέρωνα* και έργα: *De definitionibus* (Περί ορισμών) και *De syllogismis hypotheticis* (Περί υποθετικών συλλογισμών). Μεταξύ 353-357 προσχώρησε στον Χριστιανισμό* και έγραψε καθαρά θεολογικά έργα, αντιρρητικά (*Κατά του αρειανού Κανδίλιου*, *Κατά του Αρείου*), σχόλια (σε επιστολές του Απ. Παύλου) και δογματικά (*Η έννοια του ομοουσίου*). Είναι ο πρώτος στους κόλπους της Δυτικής Εκκλησίας που χρησιμοποίησε τα νεοπλατωνικά δόγματα κατά την επεξεργασία του τριαδικού δόγματος. Το έργο του άσκησε σημαντική επίδραση στην πνευματική διαμόρφωση πολλών θεολόγων, όπως ο Αυγουστίνος* κ.ά.

Βιβλιογρ.: Hadot P., *Porphyre et Victorinos*, Paris, 1968.

Απ. Τζ.

Μαριταίν Ζακ (Maritain Jacques). Επιφανής

Γάλλος νεοθωμιστής φιλόσοφος, προσήλυτος Ιουδαίος, που μεταστράφηκε στον ρωμαιοκαθολικισμό και επιχείρησε να επαναθεμελιώσει τον σχολαστικισμό*. Γεννήθηκε 18 Φεβρουαρίου 1882 στο Παρίσι και πέθανε 28 Απριλίου 1973 στην Τουλούζη. Δίδαξε ως πανεπιστημιακός καθηγητής στο Καθολικό Ινστιτούτο των Παρισίων (1913-1940), στο Ινστιτούτο Μεσαιωνικών Σπουδών στο Τορόντο του Καναδά (1940-1944) και στο Πανεπιστήμιο Πρίνστον των ΗΠΑ (1948-). Αφετηρία του παραμένει η κρίση του μοντέρνου κόσμου με την τεχνολογία και την ιδεολογία, τον ατομικισμό και τον ολοκληρωτισμό, που μπορεί να αντιμετωπισθούν με τη στροφή στην παράδοση των Μέσων Χρόνων, όπως αυτή εκπροσωπείται στον ρωμαιοκαθολικισμό και πιο συγκεκριμένα στον θωμισμό* με την προσπάθεια της ανανέωσής του (νεοσχολαστικισμός) για την αναβίωση του Ακινάτη* (νεοθωμισμός*), με τα οποία θα επιτευχθεί η αναπαλαίωση του παραπαιόντος πολιτισμού μας σήμερα. Παρά τον δυναμισμό του στοχασμού του, ο Μαριταίν δεν αποστασιοποιήθηκε από τις εξουσιαστικές δομές του βατικανού αυταρχισμού, τον οποίο δεν κατήγγειλε, αλλά αποσιωπούσε, ακόμα κι όταν καταφερόταν κατά των πρωτοποριακών θεολόγων της λεγόμενης "Νέας Θεολογίας" (Τεγιάρ ντε Σαρντέν*, Ανρί ντε Λυμπά κ.ά.). Με αυτή την έννοια εντάσσεται στους νεοσυντηρητικούς στοχαστές του αιώνα μας, που αποπειράθηκαν χωρίς αποτέλεσμα να αναβιώσουν κλειστά κοσμοθεωρητικά συστήματα του παρελθόντος.

Βιβλιογρ.: H. Bars, *Maritain en notre temps*, Paris, 1959.

Μάριος Μπέγζος

Μάρκοβιτς (Markovic) Σβέτοζαρ (1846-1875). Σέρβος επαναστάτης-δημοκράτης, υλιστής φιλόσοφος και ουτοπικός σοσιαλιστής. Οι ιδέες του ήταν έντονα επηρεασμένες από τις ιδέες των ρώσων επαναστατών-δημοκρατών. Είχε γνωρίσει τον Μαρξ* και προσχώρησε στην 1η Διεθνή (1866) ως αντιπρόσωπός της για τη Σερβία, χωρίς ωστόσο να ξεπεράσει τα όρια του προμαρξικού υλισμού και του ουτοπικού σοσιαλισμού*. Ο Μάρκοβιτς πίστευε πως η Σερβία θα μπορούσε, στηριζόμενη στη "ζαντρούγκα" (τη μεγάλη πατριαρχική οικογένεια) και την αγροτική κοινότητα, μετά τη νίκη της λαϊκής επανάστασης, να περάσει κατευθείαν στον σοσιαλισμό αποφεύγοντας το καπιταλιστικό στάδιο. Θεωρητική βάση των επαναστα-

Μάρκος Αυρήλιος

τικών απόψεων του ήταν η υλιστική φιλοσοφία που εξέθεσε στο έργο του *Η πραγματική κατεύθυνση στην επιστήμη και τη ζωή* (1871-72). Οι αρχές της πίστης και της επιστήμης είναι ασυμβίβαστες. Το έργο του *Σοσιαλισμός ή το κοινωνικό πρόβλημα* δείχνει την επίδραση των ιδεών του μαρξισμού*, αλλά ο Μάρκοβιτς υπερτιμά τον ρόλο των διανοουμένων στην ιστορική εξέλιξη. Οι εργασίες του *Ποίηση και Σκέψη*, *Ρεαλισμός και ποίηση*, *Λαός και συγγραφείς* κ.ά. έβαλαν τις βάσεις του κριτικού ρεαλισμού στη σερβική λογοτεχνία. Για την επαναστατική του δράση, ο Μάρκοβιτς φυλακίστηκε. Πέθανε στην Τεργέστη σε ηλικία 29 ετών.

Βιβλιογρ.: *Ιστορία της φιλοσοφίας*, τ. 2 (ρωσ. έκδοση, 1957).

Γιάν. Κρητικός

Μάρκος Αυρήλιος (Marcus Aurelius Antoninus Augustus, 121-180 μ.Χ.). Ρωμαίος αυτοκράτορας (161-180 μ.Χ) και νεοστωικός φιλόσοφος. Διδάχτηκε τη λατινική και την ελληνική γλώσσα, φιλολογία και φιλοσοφία, ενδιαφέρθηκε για τη ζωγραφική και τη ρητορική και είχε δασκάλους τον ρωμαίο νομομαθή και ρήτορα Φρόντωντα, τον Αθηναίο σοφιστή Ηρώδη τον Αττικό και τον στωικό φιλόσοφο Ιούνιο Ρούστικο.

Ο Μάρκος Αυρήλιος είναι ο τελευταίος αξιόλογος εκπρόσωπος της Στωικής* φιλοσοφίας, και μάλιστα μόνο για το ηθικό μέρος της. Η σκέψη του, διατυπωμένη κυρίως στη μορφή του αφορισμού, συμπυκνώνει και έτσι διασώζει βασικές θέσεις της παλαιότερης στωικής διδασκαλίας, ενώ παρουσιάζει ιδιαίτερες επιδράσεις και από νεότερους εκπροσώπους της, όπως ο Ποσειδώνιος*, ο Σενέκας* και ο Επίκτητος*. Ο Μάρκος έμεινε σταθερά αμέτοχος σε όλα τα ξένα προς τη στωική διδασκαλία ρεύματα της εποχής του, όπως ο Πλατωνισμός*, ο Χριστιανισμός*, ο Γνωστικισμός*, ο Ερμητισμός*, η Αστρολογία κ.λπ. Έτσι, δεν δεχόταν δημιουργό του κόσμου, δεν είδε θρησκευτικά το πρόβλημα της καταγωγής του κακού, αρνήθηκε την αθανασία της ψυχής και δεν δεχόταν καμιά εσχατολογική τελείωση. Στην τελευταία κυρίως δεκαετία της ζωής του, σε ώρες αυτοσυγκέντρωσης κατά την παραμονή του στα στρατόπεδα, έγραψε απευθείας στην ελληνική γλώσσα το έργο του *Τα εις εαυτόν* σε δώδεκα βιβλία (από τα οποία το καθένα δεν ξεπερνά τις 5-6 σελ.). Η βασική θέση του είναι περίπου

η εξής: Η επίγνωση της αδιάκοπης μεταβολής των πραγμάτων μάς οδηγεί στο να μην επιθυμούμε και να μη φοβόμαστε τίποτα το εξωτερικό, να υποτασσόμαστε στη φυσική πορεία των πραγμάτων και να καλλιεργούμε την εσωτερική ελευθερία, που είναι συμφωνη με τη λογική φύση μας.

Βιβλιογρ.: *Marc Aurel*, Hrsg. v. R.Klein, Darmstadt, 1979 (περιέχει μελετήματα ειδικών και διεξοδική βιβλιογραφία για τα θέματα τα αναφερόμενα στην πολιτική και τη στρατιωτική δράση του, καθώς και στην πνευματική κατάσταση της εποχής του και στη φιλοσοφία του).

Ε. Ν. Ρούσσος

Μάρκος Ευγενικός (1391-1443). Θεολόγος, επίσκοπος Εφέσου και συγγραφέας θρησκευτικών και φιλοσοφικών έργων. Μαθητής του Ιωσήφ Βρυεννίου*, του Πλήθωνα* κ.ά., εξελίχθηκε σε έναν από τους πιο φανατικούς πρωταγωνιστές της ανθενωτικής κίνησης κατά τις παραμονές της άλωσης της Κωνσταντινούπολης. Την απαλλαγή από τον τουρκικό κίνδυνο, την οποία υπόσχονταν οι Δυτικοί στο ελληνικό έθνος, τη θεωρούσε εθνική καταστροφή, διότι σε αντάλλαγμα θα ζητούσαν από τους Βυζαντινούς να απαρνηθούν την Ορθόδοξη πίστη τους. Το έθνος, κατά τον Μάρκο, θα έπρεπε να περιμένει τη σωτηρία του από την ηθική του αναγέννηση, καθώς η υποδούλωση στους Τούρκους θα ήταν πρόσκαιρη. Ως φιλόσοφος υπήρξε οπαδός της βουλευσιαρχίας*. Ήταν αντίθετος σε οποιαδήποτε απόλυτη αιτιοκρατία, θρησκευτική ή φιλοσοφική, και υιοθετούσε τη δράση των φυσικών νόμων. Πραγματικά ελεύθερο θεωρούσε τον δίκαιο και αγαθό άνθρωπο, αφού η θέλησή του ταυτίζεται με τη θέληση του Θεού και ο Θεός είναι το ίδιο το αγαθό. Έργα του: *Περί όρων ζωής* και διάφορα θεολογικά και ηθικά - φιλοσοφικά συγγράμματα, δημοσιευμένα από τον Migne στην *Patrologia Graeca* 161, 170, 727 κ.λπ., καθώς και στα "Fragmenta Boissonnade, Anecdota nova", 349-362.

Βιβλιογρ.: Καλογεράς Ν., *Μάρκος Ευγενικός και Βησσαρίων ο Καρδινάλιος*, Αθήνα, 1893.- Μωμώνης Κ., *Μάρκος ο Ευγενικός*, Αθήνα, 1954.- Καρμίρης Ι., "Εκκλησια" (περιοδ.) ΛΒ, 1955.- Τατάκης Β. Ν., *Η Βυζαντινή φιλοσοφία*, Αθήνα, 1977 (σελ. 275-277).

Απ. Τζαφερόπουλος

Μαρκούζε Χέρμπερτ (Marcuse Herbert). Κοινωνιολογικά προσανατολισμένος φιλόσοφος. Γεννήθηκε στο Βερολίνο το 1898. Σπούδασε φιλοσοφία στο Βερολίνο αρχικώς, στο Φράι-

μπουργκ της Γερμανίας στη συνέχεια. Τη μύησή του στο φιλοσοφείν οφείλει στους Χούσερλ* και Χάιντεγκερ*. Υπό την καθοδήγηση του τελευταίου εξεπόνησε την επί υφηγεσία διατριβή του. Θέμα της: *Η οντολογία του Χέγκελ και τα θεμέλια μιας θεωρίας της ιστορικότητας*. Καθοριστική για τη φιλοσοφική του πορεία υπήρξε η γνωριμία του με τον Χόρκχαιμερ*, Διευθυντή ήδη του Ινστιτούτου Κοινωνικών Ερευνών της Φραγκφούρτης. Γίνεται μέλος του Ινστιτούτου και συμμετέχει σε ερευνητικά προγράμμάτα του.

Λίγο πριν από την κατάληψη της εξουσίας από τον Χίτλερ, ο Μαρκούζε καταφεύγει στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, όπου στη συνέχεια καταφεύγουν και άλλα μέλη του Ινστιτούτου Κοινωνικών Ερευνών, μεταξύ των οποίων και οι Χόρκχαιμερ και Αντόρνο*. Συνεργάζεται και πάλι με το μεταστεγασμένο πλέον στις Ηνωμένες Πολιτείες Ινστιτούτο και μετασηματισμένο σε Σχολή, τη γνωστή με την ονομασία "Σχολή της Φραγκφούρτης". Η συνεργασία του διαρκεί μέχρι το 1948, οπότε οι Χόρκχαιμερ και Αντόρνο επιστρέφουν στη Γερμανία, με σκοπό την επαναλειτουργία του Ινστιτούτου στην πόλη ιδρύσεώς του. Ο Μαρκούζε παρέμεινε στις Ηνωμένες Πολιτείες, δεν διέκοψε όμως την επαφή του με το Ινστιτούτο. Στις Ηνωμένες Πολιτείες ανέπτυξε πλούσια συγγραφική και διδακτική δραστηριότητα, ανεδείχθη δε σε ιδεολογικό εκπρόσωπο της "Νέας Αριστεράς".

Ο Μαρκούζε έγινε ευρύτατα γνωστός στην Ευρώπη περί το τέλος σχεδόν της ακαδημαϊκής του δραστηριότητας. Απέβη ο Μέντωρ των φοιτητικών κινημάτων που ανεφάνησαν στη Γερμανία και τη Γαλλία κατά τη δεκαετία του 1960. Απέθανε (1979) στη Γερμανία κατά τη διάρκεια επιστημονικού ταξιδιού.

Ο Μαρκούζε χειραγωγείται στις ζητήσεις του από τους Χέγκελ*, Μαρξ*, Νίτσε* και Φρόντ*. Στόχος του είναι η καταλυτική κριτική του "κατεστημένου", ο όρος θεωρείται δικός του (Establishment), εκείνης δηλαδή της παγιωμένης μορφής του λόγου, κατ' επέκτασιν δε και του κόσμου, που αποτελεί παραχάραξη της ουσίας τους. Πρόκειται για παραχάραξη που άρχισε με τον Φράνσις Μπέικον*, οδήγησε δε στη δημιουργία κοινωνίας, η οποία, ενώ υπερηφανεύεται για την ορθολογική συγκρότησή της, "υποτιμά την ιδέα του λόγου". Είναι εμφανές ότι ο Μαρκούζε τηρεί περιοριστική στάση απέναντι του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Τον κατη-

γορεί για αθέτηση της υπόσχεσής του να απελευθερώσει τον άνθρωπο από τις συνθήκες δουλείας. Ο ευρωπαϊκός πολιτισμός, αντί να πραγματώσει την υπόσχεσή του, συνήργησε στη δημιουργία μιας "μονοδιάστατης κοινωνίας". Η κοινωνία αυτή είναι θεμελιωμένη στην ανελευθερία και την εκμετάλλευση. Παρά ταύτα αποτρέπει κάθε αλλαγή, επειδή περιάγει τα μέλη της στην αποξένωση και την αλλοτρίωση*.

Η μονοδιάστατη κοινωνία δημιούργησε και αναπαράγει τον μονοδιάστατο άνθρωπο. Ο Μαρκούζε ανατέμνει τον άνθρωπο αυτόν, με σκοπό την ανεύρεση τρόπων ανατροπής της κοινωνίας που τον γενεσιουργεί. Προς τούτο εστιάζει την προσοχή του στις έννοιες: δεσποτεία, ορθολογικότητα, διαμαρτυρία. Τις έννοιες αυτές καθιστά άξονες των διανοημάτων του και αρθρωτικούς όρους της εν γένει φιλοσοφίας του.

Ο Μαρκούζε χαρακτηρίζει ανορθολογική τη σύγχρονη κοινωνία, επειδή αυτή χρησιμοποιεί τις ικανότητες των μελών της όχι για τη δημιουργία όρων πρόσφορων προς απόκτηση της ευδαιμονίας*, της ελευθερίας* και της ειρήνης*, αλλά για τη δημιουργία συνθηκών που να παγιώνουν την ανελευθερία και την καταπίεση. Τη δυνατότητα ανατροπής της καταστάσεως αυτής ανευρίσκει στην επανάσταση. Παρατηρεί ωστόσο ότι η εργατική τάξη*, που κατά παράδοσιν αποτελούσε το επαναστατικό υποκείμενο, δεν είναι πρόθυμη να προχωρήσει σε επανάσταση. Διαβρωμένη από την ανορθολογικότητα της κοινωνίας, δέχεται παθητικά τις επιπτώσεις της συμβίωσης με αυτήν. Το γεγονός τούτο δεν αποθαρρύνει τον Μαρκούζε. Τον οδηγεί όμως σε θέσεις που δημιουργούν έντονο σκεπτικισμό. Πεισισμένος αυτός ότι όπου υπάρχει καταπίεση κυοφορείται η επανάσταση*, τοποθετεί την ανατροπή της κρατούσας καταστάσεως στις ομάδες και τις μειονότητες που έχουν καταδικασθεί να ζουν στο κοινωνικό περιθώριο.

Η αλλαγή που οραματίζεται ο Μαρκούζε προϋποθέτει τον ριζικό επαναπροσδιορισμό των σχέσεων ατόμου* και κοινωνίας*, ανθρώπου και φύσεως*. Η απελευθέρωση του ανθρώπου δεν είναι δυνατή χωρίς την απελευθέρωση της φύσεως. Με τη θέση του αυτή ο Μαρκούζε δεν εισηγείται την επιστροφή σε προτεχνολογικά στάδια, αλλά την επανεύρεση των ζωτικών δυνάμεων της φύσεως και τη χρησιμοποίησή τους για την επικράτηση της ελευθερίας. Η

Μαρξ

φύση, υποστηρίζει ο Μαρκούζε, είναι κομμάτι της ιστορίας, πρέπει λοιπόν να παύσει να αποτελεί μέσον προς εκμετάλλευση. Η αλλοίωση της φύσεως συρρικνώνει τον ζωτικό χώρο του ανθρώπου, ενώ συνάμα αδρανοποιεί ορμές και αναστέλλει επιθυμίες που συναποτελούν τον πυρήνα της ύπαρξής του.

Η κεφαλαιοκρατική κοινωνία ειρωνεύεται και απορρίπτει την ιδέα της απελευθέρωσης της φύσης, αποκαλώντας την "δημιούργημα ποιητικής φαντασίας". Αντιμετωπίζει τη φύση ως ύλη μόνο. Χρέος συνεπώς της επιστήμης* είναι η επαναγωγή της φύσεως στην αρχέγονη κατάστασή της. Η φύση δεν είναι μόνο παραγωγική δύναμη. Αποτελεί αξία* καθ' αυτή, συνάμα δε και αξία για τον άνθρωπο. Ο αγώνας για την απελευθέρωση της φύσεως είναι αγώνας για την απελευθέρωση του ίδιου του ανθρώπου. Κατά τον αγώνα αυτόν ο άνθρωπος αποκτά μια νέα αισθητικότητα. Την αισθητικότητα που συναρμονίζει φαντασία και νόηση, για τούτο και συντελεί στη δημιουργία ενός κόσμου στον οποίο τέχνη και πραγματικότητα συναντώνται, με αποτέλεσμα οι ποιότητες της πρώτης να αποτελούν προσδιοριστικούς όρους της δεύτερης.

Η φιλοσοφία του Μαρκούζε, αρθρωμένη με τη θέση ότι "ο ιστός της κυριαρχίας καθίσταται ιστός του λόγου", συνάμα δε ενοφθαλισμένη με την πίστη ότι η ευτυχία, η ελευθερία και η ειρήνη θα αποκτηθούν με την επανάσταση των παντός είδους μειονοτήτων, συνάντησε τον σκεπτικισμό και την έντονη κριτική. Ωστόσο δεν αποτελεί επανάσταση με τις λέξεις. Το ουτοπικό άλλωστε στοιχείο που εμπεριέχει δεν πρέπει να υπερτονίζεται ούτε να ανάγεται σε αποκλειστικό γνώμονα αποτιμήσεώς της. Ορισμένοι αρκετοί είναι οι μελετητές που υποστηρίζουν ότι στις απόψεις του Μαρκούζε, απόψεις που συνιστούν την "Κριτική Θεωρία" του, διαχέεται η αθλιότητα της μονοδιάστατης κοινωνίας, ο παγιδευμένος δε σ' αυτήν άνθρωπος δεν ευρίσκει οδό διαφυγής. Ομολογουμένως, και ο ίδιος ο Μαρκούζε παραδέχθηκε ότι οδηγήθηκε σε αδιέξοδα, δεν τα εθεώρησε όμως οριστικά. Πράγματι, η φιλοσοφία του, ατενιζόμενη ως ολότητα, δεν οδηγεί μόνον σε αδιέξοδα. Υποδεικνύει και διεξόδους, αδιάφορο αν αυτές ευρίσκονται πέρα από την οριακή ακρότητα. Ο Μαρκούζε απευθύνεται προς εκείνους που πιστεύουν ότι η κοινωνία στην παρούσα μορφή της δεν αποτελεί μη ανατρέψιμο δεδομένο, αντλεί δε την ελπίδα ανατροπής

της από αυτούς που δεν έχουν καμία ελπίδα. Σημαντικότερα από τα έργα του Μαρκούζε θεωρούνται τα ακόλουθα: *Λόγος και επανάσταση. Ο Χέγκελ και η γένεση της κοινωνικής θεωρίας*, Νέα Υόρκη, 1941.- *Ερως και πολιτισμός*, Βοστώνη, 1955.- *Σοβιετικός μαρξισμός. Κριτική ανάλυση*, Νέα Υόρκη, 1958.- *Ο μονοδιάστατος άνθρωπος*, Βοστώνη, 1964.- *Το τέλος της ουτοπίας*, Βερολίνο, 1967.

Αρκετά από τα παραπάνω έργα έχουν μεταφρασθεί στα ελληνικά. Μεταξύ αυτών, *Ο μονοδιάστατος άνθρωπος* (μετάφρ. Κ. Λυκούδης), *Λόγος και επανάσταση* (μετάφρ. Γ. Λυκιαρδόπουλος).

Νικόλαος Χρόνης

Μαρξ (Marx) Καρλ Χένριχ (5.5.1818, Τριρ - 14.3.1883, Λονδίνο). Μεγαλοφυής θεωρητικός επαναστάτης, ιδρυτής του μαρξισμού* και των πρώτων διεθνών προλεταριακών οργανώσεων. Γιος δικηγόρου, φοίτησε αρχικά στη Νομική σχολή του Πανεπιστημίου της Βόννης (1835-1836) και στη συνέχεια στο Βερολίνο (1836-41), όπου επιδόθηκε ιδιαίτερα στις φιλοσοφικές και ιστορικές σπουδές. Από τα γυμνασιακά του χρόνια είχε έναν βαθύ ανθρωπιστικό και αλτρουιστικό προσανατολισμό. Το 1837 προσχώρησε στην αριστερή πτέρυγα των νέων χεγκελιανών (οι οποίοι επιχειρούσαν τη θεμελίωση αθεϊστικών και δημοκρατικών θέσεων μέσω της φιλοσοφίας του Χέγκελ*) μέσα από τις έρευνές του στη φιλοσοφία του δικαίου*. Στη διδακτορική διατριβή του (*Διαφορά της Δημοκρατίας και Επικούρειας Φυσικής Φιλοσοφίας*, εκδ. Γνώση), εξετάζει την ιστορία της φιλοσοφίας (αρχαίας και Νέων Χρόνων) από την άποψη των εγχειρημάτων κριτικής της πραγματικότητας και πρακτικών συστημάτων (*Αριστοτέλης**, Χέγκελ κ.ά.). Ο εκ των πραγμάτων αποκλεισμός του νεαρού επαναστάτη από την πανεπιστημιακή σταδιοδρομία τον αναγκάζει να στραφεί στη μαχόμενη δημοσιογραφία από τις σελίδες της αστικοδημοκρατικής "*Rheinische Zeitung*", την αρχιουνταξία της οποίας αναλαμβάνει από τον Οκτώβριο του 1842. Η ενασχόλησή του με τα ζητήματα της λογοκρισίας, της κοινωνικής διαστρωμάτωσης, της κατάστασης των εργαζομένων, της γραφειοκρατίας* κ.ά. τον οδηγεί σε περαιτέρω κριτική επανεπεξεργασία της φιλοσοφίας του Χέγκελ και του Φόουερμαχ* μέσω της εμβάθυνσης, από την κριτική της θρησκείας*, στην κριτική της πολιτικής και της "κοινωνίας των ι-

διωτών", ενώ του κινούν το ενδιαφέρον οι κομμουνιστικές ιδέες. Μετά την παραίτησή του από τη θέση του αρχισυντάκτη (που τελικά δεν απέτρεψε την απαγόρευση της εφημερίδας, 19.1.1843), επιδιώκει στη θεωρητική μελέτη των ζητημάτων που ανέδειξε η εμπειρική δημοσιογραφική του έρευνα. Επεκτείνοντας και εμβαθύνοντας την έρευνά του στα ζητήματα της γραφειοκρατίας, της κρατικής ιεραρχίας*, της εξουσίας* και της διοίκησης*, χρησιμοποιώντας και ξεπερνώντας ουσιαστικά την κριτική του Φόουερμαχ, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι (σε αντιδιαστολή με τις χεγκελιανές απόψεις) το κράτος καθορίζεται από την κοινωνία και την "κοινωνία των ιδιωτών" (*Κριτική της Εγγελιανής φιλοσοφίας του κράτους και του δικαίου*, 1843, ελλην. εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1978). Μελετά την ιστορία υπό το πρίσμα της συσχέτισης κράτους - "κοινωνίας των ιδιωτών" [Κρόιτσαχ, καλοκαίρι 1843, όπου και παντρεύεται την αγαπημένη του, συνοδοιπόρο και βοηθό του Ζέννου Φον Βεσφάλεν (1814-81)]. Μετοικεί στο Παρίσι (Οκτώβριος 1843). Εκεί μελετά τη σοσιαλιστική και κομμουνιστική βιβλιογραφία και την πολιτική οικονομία. Εκδίδει μαζί με τον Α. Ρούγκε το μοναδικό τεύχος της "Γερμανογαλλικής Επετηρίδας" ("*Deutsch - Französische Jahrbücher*", Φεβρ. 1844), στα δημοσιεύματα του οποίου οριστικοποιείται σχετικά η αντιφατική και δημιουργική μετάβαση του Μαρξ από τον (αντικειμενικό) ιδεαλισμό* στον υλισμό* και από τον επαναστατικό (αστικό-δημοκρατικό) ριζοσπαστισμό στον κομμουνισμό*. Εδώ αναδεικνύει την αλλοτρίωση* ως κοινωνική πηγή της θρησκείας και συνδέει την ανθρώπινη χειραφέτηση με την επαναστατική ιστορική αποστολή του προλεταριάτου, στο οποίο η φιλοσοφία βρίσκει "τα υλικά της όπλα", ενώ το προλεταριάτο βρίσκει στη φιλοσοφία "τα πνευματικά του όπλα".

Στα *Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα* (καλοκαίρι 1844, ελλην. εκδ. Γλάρος, Αθήνα, 1975) ο Μαρξ μέσω της κριτικής της πολιτικής οικονομίας εκθέτει σφαιρικά τις τότε απόψεις του για τη φιλοσοφία και τον κομμουνισμό*, αναδεικνύοντας το φαινόμενο της αλλοτρίωσης*-αποξένωσης, της αλλοτριωμένης εργασίας* ως πηγής της ιδιωτικής ιδιοκτησίας* και του κεφαλαίου*. Οι απόψεις αυτές αντανakλούν την αντιφατικότητα του γίνεσθαι της μαρξικής θεωρίας, όπου η περί αυτοαλλοτρίωσης του ανθρώπου αντίληψη (με τις ανθρωπολογικές επιδράσεις του Φόουερμαχ) συνυπάρ-

χει με την πολιτικοοικονομική εξέταση της σχέσης μεταξύ των τάξεων. Με τη συνάντηση του Μαρξ με τον Ένγκελς* στο Παρίσι (Αύγουστος 1844) όπου διαπιστώθηκε ταύτιση απόψεων (στις οποίες ο καθένας τους κατέληξε ανεξάρτητα και με διαφορετικό τρόπο), άρχισε η στενή φιλία και συνεργασία τους, πρώτος καρπός της οποίας ήταν η από κοινού συγγραφή της *Αγίας Οικογένειας* (1844, ελλην. εκδ. Αναγνωστίδη, χ.χ.). Εδώ ασκείται κριτική στους νέους χεγκελιανούς, αναδεικνύονται οι πηγές του υποκειμενικού* ιδεαλισμού τους και προωθούνται οι απόψεις που θα οδηγήσουν στην υλιστική αντίληψη της ιστορίας.

Η πρωσική κυβέρνηση απαιτεί από τη Γαλλία την απέλαση του Μαρξ (λόγω της συμμετοχής του στη γερμανόφωνη εφημερίδα "*Vorwärts*"), ο οποίος μετοικεί στις Βρυξέλλες (Φεβρ. 1845). Στις *Θέσεις για τον Φόουερμαχ* (Απρ. 1845) διατυπώνεται συμπυκνωμένα και αφοριστικά το περιγράμμα της τότε φιλοσοφίας του Μαρξ και η σχέση του με την προγενέστερη φιλοσοφία. Εδώ προσεγγίζεται η ουσία του ανθρώπου* ως το διατεταγμένο σύνολο των κοινωνικών σχέσεων και αναδεικνύεται ο καθοριστικός ρόλος της πρακτικής*. Μαζί με τον Ένγκελς γράφει τη *Γερμανική ιδεολογία* (1845-1846, δεν δημοσιεύθηκε όσο ζούσε, ελλην. εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1979), όπου διατυπώνεται με τη μορφή επιστημονικής υπόθεσης "η πρώτη μεγάλη ανακάλυψη του Μαρξ", η υλιστική αντίληψη της ιστορίας* (ιστορικός υλισμός), η αντίληψη για τη δομή της κοινωνίας και την ιστορία της (βλ. *κοινωνικο-οικονομικός σχηματισμός*). Εδώ μεταξύ άλλων αναδεικνύει ως "απόλυτα αναγκαία πραγματική προϋπόθεση" της άρσης της αλλοτρίωσης τον υψηλό βαθμό ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων*, χωρίς τον οποίο το κομμουνιστικό εγχείρημα είναι ανέφικτο, δεδομένου ότι θα κατέληγε σε γενίκευση της φτώχειας και της στέρησης "και θα αναπαράγονταν αναγκαστικά όλες οι παλιές βρωμιές". Στην *Αθλιότητα της Φιλοσοφίας* (1847, ελλην. εκδ. Αναγνωστίδη, χ.χ.) επικρίνονται οι μικροαστικές απόψεις του Προυντόν* και η μεθοδολογία του, ιδιαίτερα στα ζητήματα της πολιτικής οικονομίας*.

Παράλληλα με τη "ριζική κριτική του συνόλου της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων" και τη διαμόρφωση της επιστημονικής του μεθόδου και του θεωρητικού του συστήματος, ο Μαρξ ανέπτυξε έντονη και πολύπλευρη πολιτική-οργανωτική δραστηριότητα στο διεθνές επαναστα-

Μαρξ

τικό εργατικό κίνημα. Η "Ένωση των Κομμουνιστών", που είχε υιοθετήσει το μαρξικό σύνθημα "Προλετάριοι όλων των χωρών, ενωθείτε!", ανέθεσε στους Μαρξ και Ένγκελς τη συγγραφή του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου*, του πρώτου προγραμματικού κειμένου του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος. Ο Μαρξ έλαβε ενεργά μέρος στα επαναστατικά γεγονότα του 1848-49 και μέσω της εφημερίδας "Neu Rheinische Zeitung", μετά το κλείσιμο της οποίας φεύγει αρχικά στο Παρίσι και τελικά στο Λονδίνο. Στα έργα που αφιέρωσε στη γενίκευση της εμπειρίας της επανάστασης (*Ταξικοί αγώνες στη Γαλλία, 1850.- Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη, 1852 κ.ά.*) ο Μαρξ συγκροτεί μια θεωρία της νικηφόρας επανάστασης*, εκτιμά τους συσχετισμούς των ταξικών δυνάμεων και τις αυταπάτες των τάξεων, καταλήγει στην έννοια της "δικτατορίας του προλεταριάτου" και της διαρκούς επανάστασης. Ωστόσο υπερεκτιμά τον βαθμό ωριμότητας της εργατικής τάξης και των σχέσεων παραγωγής. Κεντρική θέση στην κοινωνική θεωρία του Μαρξ κατέχει το ζήτημα των τάξεων και της ταξικής πάλης. Ο ίδιος επισημαίνει πως απέδειξε τα εξής: "1) ότι η ύπαρξη των τάξεων συνδέεται μόνο με ορισμένες ιστορικές φάσεις ανάπτυξης της παραγωγής, 2) ότι η ταξική πάλη οδηγεί αναγκαστικά στη δικτατορία του προλεταριάτου, 3) ότι η δικτατορία αυτή αποτελεί η ίδια μόνο τη ματάβαση προς την εξάλειψη όλων των τάξεων και την αταξική κοινωνία" (επιστολή προς Ι. Βαιντεμάγιερ, από 5.3.1853).

Από τη δεκαετία του 1850 ο Μαρξ στρέφεται στη συστηματική οικονομική έρευνα (πάντοτε σε συνδυασμό με τις φιλοσοφικές, κοινωνιολογικές και πολιτειολογικές αναζητήσεις του): *Grundrisse...* (πρώτη εκδοχή του *Κεφαλαίου*) 1857-1858 (ελλ. εκδ. Στοχαστής, τ. Α-Γ, Αθήνα, 1989).- *Συμβολή στην κριτική της πολιτικής οικονομίας, 1858-59* (ελλ. εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1978), δεύτερη εκδοχή του *Κεφαλαίου* (1861-63), τρίτη εκδοχή του *Κεφαλαίου* (1863-1865). Επιστέγασμα των τεράστιας έκτασης αδημοσίευτων (εκτός της *Συμβολής...*) μελετών του ήταν ο πρώτος τόμος του θεωρητικού μέρους του *Κεφαλαίου*, την τελική μορφή του οποίου επεξεργάστηκε στα 1866-67 (έκδ. Αμβούργο, 1967· ελλ. εκδ. Σ.Ε.). Εδώ εκτίθεται συστηματικά "η δεύτερη μεγάλη ανακάλυψη του Μαρξ: η θεωρία της υπεραξίας". Πρόκειται παράλληλα για ένα έργο στο οποίο η υλιστική

αντίληψη της ιστορίας μετατρέπεται από υπόθεση σε επιστημονικά θεμελιωμένη θεωρία. Το *Κεφάλαιο* συνιστά την κορύφωση της μαρξικής θεωρίας (κοινωνικής φιλοσοφίας, πολιτικής οικονομίας της κεφαλαιοκρατίας, διαλεκτικής λογικής* και μεθοδολογίας καθώς και επιστημονικής πρόγνωσης για την αταξική κοινωνία του μέλλοντος). Τα αποτελέσματα της έρευνας του Μαρξ εκτίθενται εδώ με τη μέθοδο της "ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο" και ως ενότητα "ιστορικού και λογικού".

Ιδιαίτερα στο οικονομικό έργο του Μαρξ αναπτύσσεται η επιστημονική αντίληψη για την φυσικο-ιστορικού χαρακτήρα νομοτέλεια* που διέπει την ανάπτυξη* της κοινωνίας*. Εδώ δεν πρόκειται βέβαια για κάποιους φυσικούς νόμους, αλλά για νόμους της δραστηριότητας των ανθρώπων, νόμους ιδιότυπους κοινωνικούς, οι οποίοι δρουν σε μian ενότητα με τους φυσικούς. Πρόκειται για νόμους-τάσεις, οι οποίοι εκδηλώνονται ως επιλογή και υλοποίηση, μέσω της δραστηριότητας των ανθρώπων, μιας από τις κατευθύνσεις που εμπεριέχει το φάσμα δυνατοτήτων της εκάστοτε ιστορικής συγκυρίας. Η επιστημονική γνώση της νομοτέλειας αποτελεί αναγκαίο όρο της αποτελεσματικής πρακτικής παρέμβασης των ανθρώπων στην ιστορική ανάπτυξη της κοινωνίας.

Στο έργο του *Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία* (1871, ελλ. εκδ. Στοχαστής, Αθήνα, 1976), ο Μαρξ αναλύει τον ρόλο της πρώτης απόπειρας εγκαθίδρυσης της δικτατορίας του προλεταριάτου (της Παρισινής Κομμούνιας). Ιδιαίτερη σημασία από την άποψη της θεωρίας για την αταξική κοινωνία έχει η *Κριτική του προγράμματος της Γκότα**. Στον βαθμό που ολοκλήρωνε την έρευνα των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής, ο Μαρξ προχωρούσε στη διερεύνηση της ιστορίας της κοινωνίας (όπως μαρτυρούν οι χρονολογικές σημειώσεις του), διότι μόνο κατ' αυτό τον τρόπο –αντίστροφα με την "αναγωγή" στην οικονομική ζωή– μπορούν να συναχθούν οι άλλες σφαίρες της κοινωνικής ζωής ως ολότητα από την οικονομική ζωή. Σ' αυτά τα πλαίσια εντάσσεται και η μελέτη του έργου του Λ. Μόργκαν *Η αρχαία κοινωνία*, που εμπλούτιζε με εμπειρικό υλικό την κοινωνική θεωρία του Μαρξ. Στον ευρύ κύκλο των ιεραρχημένων ερευνητικών προγραμμάτων του Μαρξ περιλαμβάνεται και η φιλοσοφική θεμελίωση του διαφορικού λογισμού.

Η υπερβολικά εντατική εργασία, οι μόνιμες

διώξεις και στερήσεις (παρά τη βοήθεια του Ενγκελς) και ο θάνατος της γυναίκας του κατέβαλαν την υγεία του Μαρξ, ο οποίος –κατά τον Λαφάργκ– “θύσισε όλο τον οργανισμό του για το μυαλό του”. Στο *Βιβλίο των εκμυστηρεύσεων* της κόρης του Τζένης βλέπουμε το περίγραμμα της προσωπικότητας αυτού του μοναδικού επαναστάτη της θεωρίας και της πρακτικής, που σημάδεψε με την παρουσία του τη Νεότερη ιστορία. Ο βαθύς ανθρωπισμός, η επαναστατική συνέπεια και αγωνιστικότητα, η αυτοθυσία και η αυταπάρνησή του συνδέονται οργανικά με την επαναστατική διαλεκτική λογική και τη μεθοδολογία της έρευνάς του. Το έργο του, ως μοναδικό εγχείρημα επαναστατικοποίησης της επιστήμης και της πρακτικής, αποτέλεσε αντικείμενο αδυσώπητων επιθέσεων, στρεβλώσεων και κατασκευοφάντησης από πληθώρα ταξικών εχθρών και “μαρξιστών” επιγόνων (βλ. *Δογματισμός και αναθεωρητισμός*). Αποτελεί όμως ορόσημο στην ιστορία της φιλοσοφίας και των κοινωνικών επιστημών, ένα ορόσημο που, όπως ομολογούν και μη μαρξιστές, εν πολλοίς καθιστά τα “αντιμαρξιστικά” εγχειρήματα και τις απόπειρες “υπέρβασης” του μαρξισμού φαινομενικές αναβιώσεις προμαρξικών ιδεών είτε επαναδιατυπώσεις μαρξικών ιδεών (Ζ. Π. Σαρτρ, *Το πρόβλημα της μεθόδου*, Αθήνα, 1975, σσ. 56). Η διακρίβωση της εμβέλειας και του πεδίου εφαρμοσιμότητας των μαρξικών θεωρητικών κατακτήσεων και η ανάπτυξη της βασικής κατεύθυνσης των ερευνών του σύμφωνα με τις βαθύτερες ανάγκες της κοινωνίας και τη νομιμότητα που διέπει τη θεωρία είναι ο αυθεντικά μαρξιστικός τρόπος προσέγγισης του Μαρξ (βλ. επίσης: *Ενγκελς, Λένιν, Μαρξισμός, Διεθνισμός*). Έργα του: Marx - Engels, “Gesamtausgabe” (MEGA - 1), 50 τόμοι - 54 βιβλία· πλήρεις εκδόσεις στη ρωσική και στην αγγλική. Συνεχίζεται επίσης η πολύτομη έκδοση των Απάντων των Μαρξ - Ενγκελς στις γλώσσες του πρωτότυπου (περίπου 180 τόμοι).

Βιβλιογρ.: Ντ. Ριαζάνοφ, *Μαρξ και Ενγκελς, Μόσχα 1928'* (ελλ. εκδ. “Γράμματα”, Αθήνα, χ.χ.).- Μπ. Νικολάιβεσκι, *Οτ. Μάινχεν-Χέλφεν, Καρλ Μαρξ*, εκδ. Ράππα, Αθήνα, 1979.- Α. Κουτσούκαλη, *Οι θεμελιωτές του μαρξισμού*, Επικαιρότητα, Αθήνα, 1981.

Δ. Πατέλης

μαρξισμός. Ανοικτό και αναπτυσσόμενο σύστημα φιλοσοφικών, οικονομικών και κοινωνικο-πολιτικών αντιλήψεων, βασικό περιεχόμενό του οποίου είναι η θεωρητική θεμελίωση

της μετάβασης της κοινωνίας από την κεφαλαιοκρατία* στον σοσιαλισμό*. Ιδρυτές του μαρξισμού είναι οι Κ. Μαρξ* και Φ. Ενγκελς*. Εμφανίσθηκε στο στάδιο της ωριμότητας της κεφαλαιοκρατίας* κατά το οποίο ωρίμασαν ταυτόχρονα και οι ιστορικοί όροι της κατάρτησής της, που αποτελούν και τις ιστορικές προϋποθέσεις μετάβασης στην πλέον ανεπτυγμένη κοινωνία (αποφασιστικός ρόλος της μηχανοποιημένης παραγωγής*, έναρξη της παραγωγής μηχανών από μηχανές, δυνατότητα διασφάλισης μιας σταθερής αφθονίας υλικών αγαθών, καθοριζόμενος από την υφή των παρηγμένων πλέον μέσων εργασίας κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας* - κοινωνικοποίηση της παραγωγής, και κυρίως: η διαμόρφωση της αντίστοιχα με τα παραπάνω διαπαιδαγωγημένης και συλλογικά συγκροτημένης εργατικής τάξης*). Ο μαρξισμός συνιστά την επιστημονική ιδεολογία της εργατικής τάξης, του υποκειμένου της παγκόσμιας επαναστατικής διαδικασίας μετάβασης από την κεφαλαιοκρατία στον σοσιαλισμό*.

Ιστορικά ανέκυψε μέσα από μια περίπλοκη και αντιφατική δημιουργική διαδικασία κριτικής - επιστημονικής εμβάθυνσης - διερεύνησης του κοινωνικού γίνεσθαι (της φιλοσοφίας, της θρησκείας, της πολιτικής, της “κοινωνίας των ιδιωτών”, των σχέσεων παραγωγής κ.λπ.), παράλληλα με την κριτική αφομοίωση και τη διαλεκτική άρση* των ανώτερων κατακτήσεων του προμαρξικού στοχασμού, που αποτέλεσαν και τις “πηγές” (Λένιν) του μαρξισμού: της γερμανικής κλασικής φιλοσοφίας*, και ιδιαίτερα της ιδεοκρατικής διαλεκτικής* (βλ. Καντ*, Φίχτε*, Σέλλινγκ*, Χέγκελ* και Φόουερμαχ*), της κλασικής αστικής πολιτικής οικονομίας (φυσιοκράτες, Α. Σμιθ*, Ντ. Ρικάρντο* κ.ά.) και των ουτοπιστικών σοσιαλιστικών - κομμουνιστικών ιδεών (C. H. Saint-Simon*, F. M. Ch. Fourier*, R. Owen, E. Cabel, Th. Dézamy κ.ά.). Η εμφάνιση, διαμόρφωση και ανάπτυξη του μαρξισμού συνδέεται οργανικά με τη συνειδητή υιοθέτηση της ταξικής σκοπιάς του προλεταριάτου.

Από την εμφάνισή του ο μαρξισμός επικέντρωσε την προσοχή του κατ' εξοχήν στην έρευνα τριών εσωτερικά αλληλένδετων, πλην όμως σχετικά αυτοτελών γνωστικών αντικειμένων: 1. της ανθρώπινης κοινωνίας και της ιστορίας της· 2. των σχέσεων παραγωγής του κεφαλαιοκρατικού “κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού”* και 3. των προϋποθέσεων της νέας

μαρξισμός

(κομμουνιστικής) κοινωνίας. Φυσικά οι ιδρυτές του μαρξισμού δεν περιορίστηκαν αποκλειστικά στα παραπάνω αντικείμενα (πρβλ. τα εγκυκλοπαιδικά ενδιαφέροντά τους, τη φιλοσοφική - μεθοδολογική θεμελίωση της ιστορίας των φυσικών επιστημών και των μαθηματικών, τη θρησκειολογία κ.ά.). Ωστόσο βάσει αυτών των γνωστικών αντικείμενων, που αποτέλεσαν τον πυρήνα του έργου τους, συγκροτούνται τρία αλληλένδετα ερευνητικά πεδία - επιστήμες: 1. ο ιστορικός υλισμός (βλ. *υλιστική αντίληψη της ιστορίας*), 2. η πολιτική οικονομία της κεφαλαιοκρατίας και 3. ο επιστημονικός σοσιαλισμός (κομμουνισμός*). Το καθένα από τα παραπάνω γνωστικά αντικείμενα συνιστά ένα οργανικό όλο (που χαρακτηρίζεται από την εσωτερική αμοιβαία συνάφεια και αλληλεπίδραση των πλευρών του), το οποίο βρίσκεται στα μέσα του 19ου αι. σε ορισμένο στάδιο της ανάπτυξής του, παρέχοντας αντίστοιχες δυνατότητες διερεύνησής του (βλ. σχετικά: *ιστορικό και λογικό*) και ορίζοντας τελικά το στάδιο θεωρητικής αντίληψής του.

Κατά τις δεκαετίες του 1850 και 1860 η κεφαλαιοκρατία βρίσκεται ήδη στο στάδιο της ωριμότητας της (Αγγλία), ενώ η αστική πολιτική οικονομία είχε ήδη εν πολλοίς ολοκληρώσει την ανάβασή* από το αισθητηριακό συγκεκριμένο στο αφηρημένο. Τα παραπάνω επέτρεψαν στον Μαρξ, βάσει της θεωρίας της υπεραξίας (της δεύτερης επιστημονικής ανακάλυψης του Μαρξ), να συγκροτήσει με τη μέθοδο της "ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο" τη νοητή αναπαράσταση των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής, του κεφαλαιοκρατικού τρόπου εκμετάλλευσης ανθρώπου από άνθρωπο, αίροντας την πολιτική οικονομία της κεφαλαιοκρατίας στο στάδιο της ωριμότητάς της, καθιστώντας την την "πλέον ανεπτυγμένη από την άποψη της «διαλεκτικής λογικής»* και μεθοδολογίας επιστήμη του μαρξισμού". Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι έχουν εξαντληθεί τα περιθώρια περαιτέρω ανάπτυξής της στους τομείς της οικονομικής ιστορίας, της σύγχρονης βαθμίδας της κεφαλαιοκρατίας, του παγκόσμιου κεφαλαιοκρατικού συστήματος κ.λπ. (Ο Μαρξ δεν ολοκλήρωσε ούτε το 1/6 του αρχικού οικονομικού ερευνητικού του προγράμματος, το οποίο βέβαια τροποποίησε μετά τον 1ο τόμο του *Κεφαλαίου*).

Όσον αφορά στην ανθρώπινη κοινωνία, η κεφαλαιοκρατία συνιστά την τελευταία βαθμίδα της διαμόρφωσής της, της "προϊστορίας" της,

κατά τον Μαρξ, ενώ η κλασική αστική κοινωνική φιλοσοφία έχει ήδη επιχειρήσει τη συστηματική εξέταση της κοινωνίας στη βάση της ιδεοκρατικά υποστασιοποιημένης αφηρημένης πνευματικής δραστηριότητας και του κράτους ως ενσάρκωσης της "γενολογικής ουσίας του ανθρώπου" (Χέγκελ*), δηλαδή, από μεθοδολογικής πλευράς, η προμαρξική κοινωνική θεωρία βρίσκεται σε κατώτερη βαθμίδα της διαμόρφωσής της από αυτή της σύγχρονης της αστικής πολιτικής οικονομίας. Αυτή η γνωσιοθεωρητική συγκυρία επέτρεψε στους Μαρξ και Ένγκελς τη συγκρότηση της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας (πρώτη επιστημονική ανακάλυψη του Μαρξ), αρχικά ως υπόθεσης (*Γερμανική Ιδεολογία*), και στη συνέχεια ως αποδεδειγμένης θεωρίας (*Κεφάλαιο*). Βασικά στοιχεία αυτής της θεωρίας είναι η υλιστική διαμεσολαβημένη "αναγωγή" όλων των σφαιρών της κοινωνικής ζωής στην οικονομία (βλ. *κοινωνικό είναι**, *κοινωνική συνείδηση**, *βάση και εποικοδόμημα** κ.λπ.) και η αντίστοιχη αντίληψη για τη δομή της κοινωνίας: ανάγκες* - παραγωγικές δυνάμεις* - σχέσεις παραγωγής* - διανομής - ανταλλαγής - κατανάλωσης* - μορφές κοινωνικής συνείδησης (ηθική*, πολιτική*, δίκαιο*, αισθητική*, θρησκεία*, φιλοσοφία*) - εποικοδόμημα. Βάσει αυτής της αντίληψης για τη δομή της κοινωνίας συγκροτείται η θεωρία των "κοινωνικο-οικονομικών σχηματισμών" και η αντίστοιχη περιοδολόγηση της ιστορίας κατά σχηματισμούς (πρωτόγονος κοινοτικός, δουλοκτητικός, φεουδαρχικός, κεφαλαιοκρατικός, κομμουνιστικός), η οποία συνυπάρχει με την τριαδική περιοδολόγηση (προταξική - ταξικές - αταξική κοινωνία). Η υλιστική αντίληψη της ιστορίας συνιστά τη μέγιστη δυνατή θεωρητική αφομοίωση της κοινωνίας όσο αυτή βρίσκεται στην τελευταία φάση της διαμόρφωσής της, η οποία, από μεθοδολογικής πλευράς, ολοκληρώνει το στάδιο της διαμόρφωσης της κοινωνικής θεωρίας (φιλοσοφίας) και ταυτόχρονα δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την ώριμη κοινωνική θεωρία (και τη συγκρότησή της με τη μέθοδο της "ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο"). Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι εξαντλούνται οι δυνατότητες περαιτέρω ανάπτυξης επιμέρους ζητημάτων του ιστορικού υλισμού στα πλαίσια που έθεσαν οι ιδρυτές του. Ο ιστορικός υλισμός ανέκυψε και αναπτύχθηκε ως θεωρία στα πλαίσια της κεφαλαιοκρατίας* και τα επιστημονικά κεκτημένα του ισχύουν και θα ισχύουν όσο βασικό περιε-

χόμενο της εποχής μας παραμένει η επαναστατική μετάβαση από την κεφαλαιοκρατία στον σοσιαλισμό*, η οποία αρχικά προβάλλει ως εναλλαγή σχηματισμών, ως άρνηση της κεφαλαιοκρατίας από τον σοσιαλισμό. Η περαιτέρω ανάπτυξη της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας συνδέεται: 1. με την απόπειρα θεωρητικής γενίκευσης των νέων δεδομένων των ιστορικών επιστημών της εποχής —L. H. Morgan, M. Kovalevsky, E. B. Tylor κ.ά.—, η οποία οδηγεί μεν στην επισήμανση των προϋποθέσεων της κοινωνίας και της αφετηριακής σχέσης της κοινωνίας, χωρίς ωστόσο η τελευταία να διακρίνεται ρητά από την ουσία της κοινωνίας [πρβλ. την επισήμανση της ύπαρξης δύο ειδών "παραγωγής"—αναγκαίων βιοτικών αγαθών και ανθρώπων (συνέχισης του γένους)— χωρίς να αναδεικνύεται η μεταξύ τους ιστορική και λογική συνάφεια, στο *Η καταγωγή της οικογένειας ...* του Ένγκελς]. 2. με την εμπάθνηση των σχετικών με το *Κεφάλαιο* ερευνών του Μαρξ, οι οποίες τον οδήγησαν στη συνειδητοποίηση: α) του γεγονότος ότι ο κομμουνισμός είναι το προϊόν ανάπτυξης της παγκόσμιας ιστορίας, η "άρση" αταξικής και ταξικής κοινωνίας (η "καθαυτό ανθρώπινη κοινωνία" που ξεπερνά την "προϊστορία" της ανθρωπότητας) και β) της αναγκαιότητας - αντίστροφης προς αυτήν της "αναγωγής"- "εξαγωγής" (συναγωγής) από την οικονομική ζωή της κοινωνίας των υπολοίπων σφαιρών και επιπέδων της κοινωνίας. Ωστόσο η υλιστική αντίληψη της ιστορίας φέρει ανεξίτηλη τη σφραγίδα της θεωρητικής αντίληψης για την κεφαλαιοκρατική κοινωνία και της συγκριτικής αντιπαροχής (προεκβολής) της με την προγενέστερη ιστορία.

Η πλέον δυσμενής γνωσιοθεωρητική συγκυρία χαρακτηρίζει τον επιστημονικό σοσιαλισμό δεδομένης της απουσίας εμπειρικά υπαρκτού γνωστικού αντικειμένου και του εικότολογικού - ουτοπιστικού χαρακτήρα των σχετικών προμαρξικών και σύγχρονων του Μαρξ αντιλήψεων. Οι σχετικές θεωρητικές θέσεις των Μαρξ και Ένγκελς συνιστούν πρωτοφανή και ιδιοφυή επιστημονική πρόβλεψη τεράστιας θεωρητικής και πρακτικής (επαναστατικής) σημασίας, μέσω της διερεύνησης των σχετικών τάσεων, νομοτελειών, αντιφάσεων και των "εμβρύων" της νέας (ώριμης, αταξικής) κοινωνίας στα πλαίσια της παλαιάς, δηλαδή αποκλειστικά στη βάση των ιστορικών προϋποθέσεων της νέας κοινωνίας. Ιδιαίτερη σημασία αποκτά ο ε-

πιστημονικός σοσιαλισμός από την άποψη της θεωρητικής θεμελίωσης των νικηφόρων επαναστατικών αγώνων της εργατικής τάξης (βλ. *επανάσταση κοινωνική, επαναστατική κατάσταση, δικτατορία του προλεταριάτου*).

Η μετά τους ιδρυτές του μαρξισμού πορεία αυτής της παράδοσης συνδέεται εν πολλοίς με ποικίλες ερμηνείες (βλ. *επιγονισμός*) δογματικού ή αναθεωρητικού χαρακτήρα (βλ. *δογματισμός και αναθεωρητισμός*) αλλά και με επιδράσεις διαφόρων ρευμάτων της αστικής φιλοσοφίας (βλ. *οικονομικός ντετερμινισμός, ηθικός σοσιαλισμός, αυστρομαρξισμός, Κάουτσκι κ.λπ.*). Εξαιρετικά γόνιμη, δημιουργική και θεμελιώδους θεωρητικής και πρακτικής σημασίας είναι η επαναστατική - κριτική προσέγγιση του μαρξισμού από τον Β. Ι. Λένιν*, ο οποίος αντιλαμβάνεται ότι η ανάπτυξη του μαρξισμού στις νέες ιστορικές συνθήκες είναι ο μοναδικός τρόπος ύπαρξης αυτού του συστήματος (βλ. *ιμπεριαλισμός, διαλεκτική κ.λπ.*). Η επίσημη σοβιετική ιδεολογία υπό τον όρο "μαρξισμός - λενινισμός" εννοούσε ένα άμορφο, εσωτερικά μη διαφοροποιημένο και ιστορικά απροσδιόριστο συνονθύλευμα εργαλειακά χρησιμοποιούμενων θέσεων και "τσιτάτων", χωρίς να λαμβάνει υπόψη το επίπεδο θεωρητικής ανάπτυξης, το μεθοδολογικό βάθος, την ιδιότητα και τις διαφορές προσέγγισης θεωρητικών και πρακτικών ζητημάτων στον καθένα από τους κλασικούς του μαρξισμού, καθώς και την ιδιομορφία των ζητημάτων που διευθετούσε ο καθένας τους σε διάφορα στάδια ιστορικής ανάπτυξης του μαρξισμού. Από την άλλη πλευρά οι συνδεδεμένες με τα ρεύματα του λεγόμενου "δυτικού μαρξισμού" (βλ. *νεομαρξισμός*) απόπειρες αντιπαράθεσης των κλασικών (στους οποίους οπωσδήποτε συμπεριλαμβάνεται και ο Λένιν) ανάγον ουσιαστικά τον λενινισμό σε μια από τις πολλές (ιστορικά και γεωγραφικά περιορισμένες) ερμηνείες του μαρξισμού, γεγονός που οδηγεί ουσιαστικά στην απόσπαση της θεωρίας από την επαναστατική πολιτική πρακτική, στον εκφυλισμό του μαρξισμού σε ακαδημαϊκή, "καθηγητική" (Μαρξ), "νόμιμη" και ανώδυνη για τις εκμεταλλευτικές τάξεις ενασχόληση. Η σοβιετική φιλοσοφική παράδοση, πέρα από τα κυρίαρχα δογματικά και απολογητικά ιδεολογήματα —και συχνά σε αντιπαράθεση με αυτά—, προώθησε σημαντικές πλευρές της θεωρίας του μαρξισμού και ιδιαίτερα της διαλεκτικής λογικής* και μεθοδολογίας του (βλ. Ε. Β. Ιλιένκοφ*, Β. Α. Βαζιούλιν* κ.ά.).

Μαρσέλ

Η μοναδική στην ιστορία εμπειρία μακροχρόνιας σοσιαλιστικής οικοδόμησης (ιδιαίτερα στην τ έως ΕΣΣΔ), η συσχέτιση επανάστασης και αντεπανάστασης*, η εδραίωση της τελευταίας σε χώρες του πρώτου ρεύματος σοσιαλιστικών επαναστάσεων (κεφαλαιοκρατική παλινόρθωση) και η συνακόλουθη κρίση του μαρξισμού, καθιστούν ζωτικής σημασίας ζητούμενο της εποχής μας τη διαλεκτική ανάπτυξη - άρση του μαρξισμού, που δεν θα συνιστά πλέον απλώς θεωρία της άρνησης του παρελθόντος (αρνητικά προσδιοριζόμενη από αυτό το παρελθόν) αλλά θα εξετάζει την ανθρωπότητα από τη σκοπιά του κομμουνισμού. Η πρώτη επιστημονική θεμελίωση αυτής της άρσης συνδέεται με το εγχείρημα της "Λογικής της Ιστορίας".

Βιβλιογρ.: Φ. Εγγκελς, *Ουτοπιστικός και επιστημονικός σοσιαλισμός*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1980.- του ίδιου, *Αντι-Ντύρινγκ*, Αναγνωστίδης, [χ.χ.]- Β. Ι. Λένιν, *Οι τρεις πηγές και τα τρία συστατικά του μαρξισμού*, "Απαντα", τόμ. 23.- του ίδιου, *Οι ιστορικές τύχες της διδασκαλίας του Κ. Μαρξ*, "Απαντα", τ. 23.- Β. Α. Βαζιούλιν, *Το γίνεσθαι της μεθόδου επιστημονικής έρευνας του Μαρξ*, Μόσχα, 1975.- Π. Βρανιάτσι, *Ιστορία του μαρξισμού*, τόμ. 1-2, Οδυσσεύς, Αθήνα, 1976.- Δ. Πατέλης, *Φιλοσοφική και μεθοδολογική ανάλυση του γίνεσθαι της οικονομικής επιστήμης*, Μόσχα, 1991.

Δ. Πατέλης

Μαρσέλ (Marcel) Γκαμπριέλ - Ονορέ (Παρίσι, 7/12/1889 - Παρίσι, 8/10/1973). Επιφανής Γάλλος διανοητής, θεμελιωτής της υπαρξιακής φιλοσοφίας στη Γαλλία, με πλούσια φιλοσοφική, θεατρική και κριτική παραγωγή. Σπούδασε στη Σορβόνη και διέτελεσε καθηγητής στα Λύκεια του Vendôme, Sens και Montpellier έως το 1923 που αφιερώθηκε ολοκληρωτικά στη σύνταξη των συγγραμμάτων του.

Στις πρωταρχές της φιλοσοφικής του παραγωγής είναι εμφανής ο ιδεαλιστικός προσανατολισμός που επέβαλαν στη σκέψη του οι θεωρητικές αναζητήσεις των Hegel*, Schelling*, Royce* και Hocking. Καθοριστικότερη όμως αποδείχθηκε η επίδραση του Bergson*, καθώς και η προσχώρηση του Marcel στον Καθολικισμό (1929), που σηματοδότησε τη θεωρητική του αναδιπλώση και μεταστροφή από τον ιδεαλισμό* σε μια κατεύθυνση της φιλοσοφίας υπαρξιακή με σαφείς χριστιανικές αποκλίσεις, την οποία ο ίδιος ονόμασε "νεοσωκρατική".

Σε μια εποχή όπου στη Γαλλία η σκέψη των Kierkegaard* και Jaspers* ήταν ακόμη άγνωστη, πρώτος ο Marcel αντιπαράθετε στην αντικειμενικότητα της διασκεπτικής λειτουργίας

την υποκειμενικότητα της ανθρώπινης ύπαρξης και αναγνωρίζει τα πρωτεία της "ύπαρξης" σε βάρος της "νόησης". Παραδέχεται συνεπώς την προτεραιότητα της εσωτερικής βίωσης και της εμπειρίας, που είναι σε θέση να εγγυηθούν το μυστήριο και τη γνησιότητα της ύπαρξης, έναντι της αφηρημένης διάνοιας και του λογισμού, που νοθεύουν την υπαρξιακή αμεσότητα. Η έννοια της εμπειρίας, ωστόσο, εντοπίζεται αυστηρά μέσα στα πλαίσια της διυποκειμενικότητας, που προϋποθέτει αφενός την ενεργητική συμμετοχή του "εγώ" στον κόσμο μέσω της "ενσάρκωσώς" του (incarnation) και αφετέρου το υπαρξιακό του άνοιγμα προς το "εσύ".

Προοδευτικά, η αρχική αντιδιαστολή της ύπαρξης προς την αντικειμενικότητα εξελίχθηκε σε ρητή διάκριση ανάμεσα στο "Είναι" (Etre) και στο "Έχειν" (Avoir), ανάμεσα δηλαδή στην πραγματική ουσία της ανθρώπινης ύπαρξης και στα αντικείμενα της κτήσης -υλικά και πνευματικά- που απειλούν την ύπαρξη με έκπτωση στον κόσμο της υποδούλωσης και της "αγωνίας".

Η τελευταία, όμως, συνιστά αφετηρία πνευματικής διέγερσης και εσωτερικής μεταστροφής, που ενδυναμώνει την "ελπίδα" και την πίστη προς το Υπέρατο Ον, για να οδηγήσει μέσω μιας διττής υπέρβασης, τόσο "κάθετης" (σε ό,τι αφορά στη σχέση με τον Θεό) όσο και "οριζόντιας" (σε ό,τι αφορά στη σχέση με τους άλλους), στη λύτρωση και ενδυνάμωση των απελπισμένων υπάρξεων, στην άρση της ανθρώπινης τραγικότητας. Έργα του: *Journal Métaphysique*, Paris, Gallimard, 1927.- *Etre et Avoir*, Paris, Aubier, 1934.- *La mystère de l'être*, Paris, Aubier, 1951, vol. 1-2.- *Les hommes contre l'humain*, Paris, La Colombe, 1951.- *L'Homme Problématique*, Paris, Aubier, 1955.

Βιβλιογρ.: Bernard Michel, *La Philosophie religieuse de Gabriel Marcel*, 1952.- Gallagher Kenneth T., *The Philosophy of Gabriel Marcel*, New York, 1962.- Miceli Vincent P., *Ascent of Being. Gabriel's Philosophy of Communion*, New York, 1965.

Σταυρούλα Ν. Σκιαδοπούλου

Μαρσίλιος Φικίνος (Marcilio Ficino). Ιταλός αναγεννησιακός φιλόσοφος, πρωτεργάτης του νεοπλατωνισμού* στο ανθρωπιστικό κίνημα, γεννήθηκε 19 Οκτωβρίου 1433 και πέθανε 1 Οκτωβρίου 1499 στη Φλωρεντία, όπου έδρασε σε όλη τη ζωή του μέσα στην αυλή των Μεδίκων ηγεμόνων. Μεταφραστής του Πλάτωνα* και του Πλωτίνου*, διηύθυνε τη Φλωρεντινή

Ακαδημία και κατήυθνε τον ανθρωπισμό φιλοσοφικά στοχεύοντας στην άρθρωση μιας νέας βιοθεωρίας που θα υποκαθιστούσε τη χριστιανική μεσαιωνική θρησκευτικότητα και θα αναβίωνε το προχριστιανικό κοσμοειδωλό θρησκευτοφιλοσοφικά με επίκεντρο την εκκοσμηκευμένη θεώρηση του ανθρώπου.

Βιβλιογρ.: V. Conant, *The Philosophy of M. Ficino*, New York, 1943.- G. Saitta, *M. Ficino e la filosofia dell' Umanesimo*, Bologna, 1954³.

Μάριος Μπέγζος

Μασδαισμός. Πρωταρχική ονομασία της περσικής θρησκείας με βάση την πίστη στον θεό Αχούρα Μάσδα ή Ωρομάσδη, τον "Υπέρτατο Κύριο" ή κατά λέξη: "Σοφό Κύριο". Πρόκειται για το αρχαιότερο υπόστρωμα της ιρανικής θρησκευτικότητας, το οποίο μεταρρυθμίζεται από τον ζωροαστρισμό* περί τις αρχές της πρώτης προχριστιανικής χιλιετίας. Με την κάθοδο των ινδοευρωπαϊκών φύλων από τον ψυχρό βορρά στον θερμό νότο σημειώνεται μια σειρά ανακατατάξεων στον ιρανικό γεωπολιτιστικό χώρο. Η παραδοσιακή μασδαική φυσιολατρία μετατοπίζεται στον προφητικό ζωροαστρισμό με την έντονη ιστοριοκρατία του, ο νομαδικός βίος μετασχηματίζεται σε αγροτικό, η οικονομία μεταστρέφεται από κυνηγετική - κτηνοτροφική σε γεωργική - οικιακή με έμφαση στη ζωολατρία (π.χ. λατρεία της αγελάδας ως ιερού ζώου). Θεμελιώδης δοξασία του μασδαισμού είναι ο δυαλισμός, η πίστη στην αέναη αντιπαλότητα δυο εναντίων αρχών, του "καλού" και του "κακού", προσωποποιημένων αντίστοιχα στις ύπατες θεότητες του Αχούρα Μάσδα και του Αριμάν. Η τελική κατίσχυση του "καλού" θεού επί του "κακού" είναι ο πυρήνας γύρω από τον οποίο αναπτύσσεται το τελετουργικό, λειτουργεί το ιερατείο και δομείται η σωτηριολογία του μασδαισμού.

Βιβλιογρ.: Μ. Μπέγζος, *Φαινομενολογία της θρησκείας*, Αθήνα, 1995.- G. Widengren, *Die Religionen Irans*, Stuttgart, 1965.

Μάριος Μπέγζος

Μάσλου (Maslow) Αβραάμ (1908-1970). Αμερικανός ψυχολόγος της ουμανιστικής κατεύθυνσης, ιδιαίτερα γνωστός για τη θεωρία που διατύπωσε σχετικά με τις ανάγκες και τα κίνητρα του ανθρώπου, τα οποία ενέταξε σ' ένα ιεραρχημένο σύστημα. Σύμφωνα με τον Maslow, στη βάση της πυραμίδας των αναγκών του ανθρώπου βρίσκονται οι βιολογικές ανάγκες (πείνα, δίψα, ύπνος, γενετήσιο ένστικτο, ανα-

πνοή), οι οποίες χρήζουν άμεσης ικανοποίησης και βρίσκονται σε προτεραιότητα. Στη δεύτερη βαθμίδα, ο Maslow τοποθετεί τις ανάγκες για ασφάλεια και προστασία, στην τρίτη τις ανάγκες για αγάπη και κοινωνική επαφή, ενώ ακολουθούν οι ανάγκες για κοινωνική αποδοχή και αναγνώριση. Στην κορυφή της πυραμίδας βρίσκονται οι ανάγκες για αυτοπραγμάτωση και αυτοπροσδιορισμό, η εκπλήρωση των οποίων εξασφαλίζει ευτυχισμένη ζωή στον άνθρωπο. Ο Maslow ασχολήθηκε περισσότερο με το ώριμο και "υγιές" άτομο, καθώς και με το πώς αυτό θα κατορθώσει να φτάσει στην αυτοπραγμάτωση, να γίνει δηλαδή δημιουργικό, αξιοποιώντας όλες τις δυνατότητες και τις ικανότητές του. Κύριο έργο του: *Motivation and personality*, New York, Hasper & Row, 1970.

Βασιλική Παππά

ματεριαλισμός, βλ. υλισμός

Μαυροκορδάτος Νικόλαος. Έλληνας λόγιος και πολιτικός. Γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1680 και πέθανε στο Βουκουρέστι το 1730. Ήταν γιος του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου του "εξ απορρήτων", γνωστού από το έργο του *Φροντισματα*. Υπήρξε συνεχιστής τόσο του πνευματικού όσο και του πολιτικού έργου του πατέρα του. Αναδείχθηκε ηγεμόνας της Μολδαβίας το 1709 και αργότερα της Βλαχίας το 1716. Τα έτη 1716-1718 παρέμεινε φυλακισμένος από τους Αυστριακούς στο Karlsburg κι εκεί έγραψε τα δύο σημαντικότερα έργα του, το *Περί των καθηκόντων* (1719) και τα *Φιλοθέου Πάτερνα* (1800). Χαρακτηριστικός εκπρόσωπος του κινήματος των Φαναριωτών, προσέφερε πολλά στην πνευματική αναγέννηση του νεοελληνικού στοχασμού και θεωρείται πρόδρομος των Νεοελλήνων Διαφωτιστών. Η προσφορά του συνίσταται στη διεύρυνση των φιλοσοφικών ενδιαφερόντων της εποχής του, μιας και -συνεχίζοντας το έργο του πατέρα του- στρέφεται προς την ηθική* και πολιτική φιλοσοφία*, αμφισβητώντας τα πρωτεία της μεταφυσικής*. Κατά δεύτερο λόγο ήταν από τους πρώτους που επισήμαναν την ανάγκη της αναγνώρισης της προσφοράς και της ανωτερότητας της νεότερης ευρωπαϊκής σκέψης και την άρση της εμπιστοσύνης στα αριστοτελικά "δόγματα", που υπό τη μορφή του κορυδαλισμού κυριαρχούσαν στην εποχή του. Επίσης επισημάνει την παιδευτική αξία του πλατωνισμού* κι επανεκτιμά το πλα-

Μαυρόπουλος

τωνικό έργο που ήταν εντελώς παραμελημένο στην εποχή του λόγω της ταύτισής του από την Εκκλησία, τον κύριο φορέα παιδείας, με την ειδωλολατρία". Η επανεκτίμηση του πλατωνισμού* και η ανάγκη να ανοιχτούν νέοι ορίζοντες στη νεοελληνική σκέψη με τη βοήθεια του ευρωπαϊκού "νεωτερικού" στοχασμού αποτελούν τα κύρια χαρακτηριστικά του έργου του.

Βιβλιογρ.: Α. Αγγέλου, *Πλάτωνος τύχαι*, Ερμής, Αθήνα, 1985.- Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμής, Αθήνα, 1985.

Αθην. Κοκολόγος

Μαυρόπουλος Ιωάννης ο Ευχαΐτης (11ος αιώνας). Βυζαντινός στοχαστής, εισηγητής μιας ρεαλιστικής και μετριοπαθούς στάσης για τη σχέση του Χριστιανισμού* με τον Ελληνισμό. Στις προτάσεις του ανήκει η εκτίμηση ότι η Αρχαία Ελληνική Φιλοσοφία αποτελεί απαραίτητο στοιχείο για τη βελτίωση της παιδείας. Και ο ίδιος ήταν βαθύς γνώστης των κλασικών γραμμάτων και δίδαξε φιλοσοφία στην Κωνσταντινούπολη. Η ευρυμάθειά του υπήρξε εντυπωσιακή. Εκτός από φιλοσοφία, είχε σπουδάσει μαθηματικά, φυσικές επιστήμες και νομικά. Οι σπουδές του αυτές του έδωσαν τη δυνατότητα να διαγνώσει νηφάλια το μέγεθος των Ελλήνων στοχαστών. Και όχι μόνον αυτό, αλλά συνέταξε και επίκληση στον Θεό για τη σωτηρία του Πλάτωνα* και του Πλούταρχου*, επειδή πίστευε ότι οι θεωρίες τους παρουσίαζαν ευρύτατη θεματική συγγένεια με τη χριστιανική διδασκαλία. Στους δύο αυτούς φιλοσόφους, μάλιστα, αφιέρωσε και επιγράμματα. Η φήμη του επίσης ενισχύθηκε και από τους περίφημους ύμνους που συνέθεσε. Η δράση του υπήρξε ανάλογη. Οπαδός της μετριοπάθειας εισηγήθη τον εορτασμό των τριών Ιεραρχών, επιχειρώντας έτσι να ανακόψει τις διαμάχες ανάμεσα στους οπαδούς τους. Συγχρόνως η εισήγησή του αυτή αντανάκλουσε τις απόψεις του και ευρύτερα το πνευματικό κλίμα της εποχής του για την αναζήτηση των κοινών στοιχείων της χριστιανικής με την ελληνική σκέψη. Από τα ανωτέρω καθίσταται σαφές γιατί επηρέασε ευρύτατα την αναγέννηση των κλασικών γραμμάτων στο Βυζάντιο. Σημειωτέον ότι μαθητής του υπήρξε ο Ι. Ψελλός*, ένας από τους κατεξοχήν ελληνοιστές της ύστερης βυζαντινής περιόδου.

Χρ. Τερέζης

Μαχ Ερνστ (Mach, 1838-1916). Αυστριακός

φυσικός και φιλόσοφος, ένθερμος οπαδός του εμπειριοκριτικισμού*. Ο Μαχ απέρριπτε τις νεότερες κατακτήσεις των θετικών επιστημών, μολονότι αναγνώριζε τις μεγάλες προόδους της νεότερης φυσικής. Αρνιόταν την ύπαρξη εξωτερικού κόσμου ανεξάρτητου από τη συνείδηση του ανθρώπου και δίδασκε ότι η ουσία, από την οποία συγκροτείται και ο εξωτερικός και ο εσωτερικός κόσμος, είναι τα αισθήματα ή οι παραστάσεις μας, δηλαδή τα χρώματα, οι ήχοι, οι οσμές, ο χώρος, ο χρόνος κ.λπ., πέρα από τα οποία δεν μπορούμε να προχωρήσουμε, και ότι συμπλέγματα των στοιχείων της εμπειρίας* είναι τα πράγματα. Ουσιαστικά ο Μαχισμός αποτελεί ανανέωση των αντιλήψεων του Μπέρκλεϋ* (υποκειμενικός ιδεαλισμός*), του Χιουμ* (ψυχολογισμός) και του Λάιμπνιτς* (φαινομενολογική φυσική). Η ακτινοβολία του παρ' όλα ταύτα υπήρξε έντονη και η επιρροή του ευρύτατη. Ο Μαχισμός απέκτησε πλήθος οπαδών, όπως ο Αντλερ*, Μπάουερ*, Μπογκτάνοφ*, Μπαζάροφ, Βαλεντινοφ κ.ά., και είχε μεγάλη διάδοση μεταξύ των φυσικών επιστημόνων του σύγχρονου "φυσικού ιδεαλισμού". Ήταν όμως και φυσικό να έλθει σε αντίθεση με τον φιλοσοφικό υλισμό* γενικά και με τον ιστορικό υλισμό* ειδικά, και για τον λόγο αυτό να δεχθεί σκληρή κριτική από τους εκφραστές των αντίπαλων αυτών φιλοσοφικών συστημάτων, και ιδίως τον Λένιν*, ο οποίος στο βιβλίο του *Υλισμός και εμπειριοκριτικισμός*, μεταξύ άλλων, τον κατηγορεί ότι παραδίδει τις επιστήμες στη θεοκρατία. Έργα του: *Οι κατευθύνσεις της γνωσιολογίας μου στις φυσικές επιστήμες και οι σύγχρονοί μου* (Λίψια, 1919), *Ανάλυση των αισθημάτων* (1885), *Γνώση και πλάνη* (1905) κ.ά., καθώς και πολλά συγγράμματα φυσικής.

Βιβλιογρ.: Henning H., *E. Mach als Philosoph, Physiker und Psychologe* (1915).- Heller K. D., *E. Mach* (1964).- Thirring H., *Ernst Mach als Physiker* (1966).

Απ. Τζαφερόπουλος

Μαχαγιάνα. Μία από τις τρεις μεγάλες σχολές του βουδιστικού συστήματος (οι άλλες δύο είναι η Χιναγιάνα* ή Τεραβάντα και η Βατζραγιάνα). Η εμφάνιση του Μαχαγιάνα Βουδισμού ανάγεται μεταξύ του 1ου αι. π.Χ. και του 1ου αι. μ.Χ. Ο όρος σημαίνει "μεγάλο όχημα" και θέλει να τονίσει τον ευρύτερο και ανώτερο χαρακτήρα της διδασκαλίας αυτής.

Το φιλοσοφικό σύστημα της Μαχαγιάνα στηρίζεται στην τεράστια συλλογή κειμένων με τον τίτλο Prajnaparamita Sutra (=Το πλήρωμα της

Μεγαρικοί φιλόσοφοι (Μεγαρική σχολή)

σοφίας), που σηματοδότησαν το πέρασμα σε ένα ιδανικό τελείωσης διαφορετικό από αυτό του Χιναγιάννα Βουδισμού. Ενώ ο βουδιστής του Χιναγιάννα συστήματος φιλοδοξεί να γίνει ένας "αρχάτ", δηλαδή ένα ον στην κατάσταση του φωτισμού, από την οποία ποτέ δεν θα εξέλθει για να επιστρέψει στη "σαμσάρα", τον κύκλο των μετενσαρκώσεων, ο βουδιστής του Μαχαγιάννα συστήματος επιθυμεί να γίνει ένας Μποντισιάτβα. Αυτό σημαίνει ένα ον που, αν έχει φτάσει στη φώτιση, θυσιάζει την αγαθή του ύπαρξη προς όφελος ολόκληρης της ανθρωπότητας, προτιμώντας να παρουσιάζεται μέσα στον κόσμο παρά να αναπαύεται στο "νιρβάνα". Είναι ένας Βούδας σιωπηλός, φωτισμένος, που πράττει και έρχεται να βοηθήσει τους δυστυχισμένους.

Από φιλοσοφική άποψη μπορούμε να πούμε ότι ο Μαχαγιάννα Βουδισμός μπορεί να θεωρηθεί ότι παρουσιάζει πραγματικά πλήρη γνωσιακή διδασκαλία, που περιέχει και το μεταφυσικό στοιχείο, το οποίο αποτελεί το ανώτερο και κεντρικό μέρος του. Κεντρικό στοιχείο του Μαχαγιάννα συστήματος παραμένει η περί "κενότητας" (*sunyata*) διδασκαλία, την οποία επεξεργάστηκε θεωρητικά ο φιλόσοφος Ναγκαρτζούνα προς το τέλος του 2ου μ.Χ. αι. και τη συστηματοποίησε η σχολή *Madhyamika* (Μέση οδός). Ο Ναγκαρτζούνα αντιμετώπισε με σκεπτικισμό όλες τις παραδοσιακές φιλοσοφικές απόψεις (ντρασι), ασκώντας μια κριτική του παραλόγου (πρασάγκα). Αρνήθηκε τη βραχμανικής καταγωγής έννοια της ουσίας, διακηρύσσοντας ότι όλα τα πράγματα στερούνται μιας ξεχωριστής ουσίας και κατά συνέπεια υπάρχει μόνο η "κενότητα". Η ύπαρξη είναι φαινομενική, δεμένη στους καρμικούς κύκλους και στη διακοπή τους.

Στη μεγάλη σχολή του Μαχαγιάννα, τη Γιογκατσάρα*, υποστηρίζεται ότι το σύμπαν είναι μια νοητική κατασκευή και δεν διαθέτει επομένως καμιά "πραγματικότητα" αλλά είναι απλά μια παραίσθηση. Υπάρχει μια "αιθεριακή συνείδηση", όπου συσσωρεύονται όλες οι εμπειρίες με τη μορφή καρμικής σκουριάς και καθορίζουν τις διαδοχικές υπάρξεις. Ο Μ. Eliade ονομάζει τη μαχαγιανική λογική "αποφατική λογική", στην πραγματικότητα όμως πρόκειται για μια μη αριστοτελική λογική, που, χωρίς ν' αναγνωρίζει το αξίωμα του αποκλεισμού του τρίτου δρόμου, υπερβαίνει ταυτόχρονα και την κατάφαση και την άρνηση. Ανάλογες απόψεις είχαν διατυπώσει οι αρχικοί γνωστικιστές, ρι-

ζοσπάστες του νεοπλατωνισμού*. Στην Ανατολή, όπως και στη Δύση, το πρόβλημα είναι να κατορθώσουμε να "κάψουμε" δίχως ίχνη αυτή τη σκουριά που μας κρατά στον κόσμο. Ο Μαχαγιάννα Βουδισμός γνωρίζει πολλές εκφράσεις στον χώρο της βόρειας Ασίας.

Βιβλιογρ.: J. Takakusu, *The Essentials of Buddhist Philosophy*, Honolulu, University of Hawaii, 1956.

Αλέξ. Καριώτογλου

μαχισμός, βλ. *Μαχ Ερνστ*

μεγαλοκρατικός σωβινισμός, βλ. *σωβινισμός*

μεγαλοφυΐα. Όρος που αποδίδεται σε άτομα τα οποία διακρίνονται για τις εξαιρετικές διανοητικές και δημιουργικές τους ικανότητες. Ο L. Terman, ο οποίος πρώτος και επί πολλά έτη επιδόθηκε στη μελέτη των ευφυών ατόμων, κατέταξε τα μεγαλοφυΐ άτομα στην ανώτατη βαθμίδα των ευφυών (αυτός όρισε τρεις βαθμίδες ευφυών: τους απλώς ευφυείς, τους εξαιρετικώς ευφυείς και τους μεγαλοφυείς, με νοητικό πηλίκο μεγαλύτερο του 145). Στην κατηγορία αυτή είπε ότι ανήκει το 0,01% του γενικού πληθυσμού. Σήμερα, όμως, με τις νέες θεωρήσεις για τη δομή της νοημοσύνης (Guilford), πιστεύεται ότι ο καθορισμός μιας μεγαλοφυΐας με μόνο κριτήριο το νοητικό πηλίκο είναι ελλιπής. Το νοητικό πηλίκο αποτελεί αναγκαία, όχι όμως και επαρκή συνθήκη. Έτσι, ως μεγαλοφυΐα θεωρείται όχι μόνο το άτομο που έχει εξαιρετικές διανοητικές ικανότητες αλλά και εκείνο που διακρίνεται από ιδιαίτερες δημιουργικές ικανότητες (π.χ. στον καλλιτεχνικό τομέα κ.α.), οι οποίες αντικατοπτρίζονται σε αντίστοιχες μορφές συμπεριφοράς. Ωστόσο, στη διαμόρφωση αυτών των συμπεριφορών επιδρούν μια σειρά παραγόντων τόσο ενδογενών (π.χ. τα κίνητρα του ατόμου, η ιδιοσυγκρασία του) όσο και εξωγενών, δηλαδή οι περιβαλλοντικές συνθήκες κάτω από τις οποίες ενεργοποιείται η εκάστοτε συμπεριφορά μιας μεγαλοφυΐας. Έτσι, άλλες συνθήκες μπορεί να ευνοούν στην εκδήλωση μιας τέτοιας συμπεριφοράς και άλλες όχι.

Βιβλιογρ.: Terman L., *Genetic studies of genius*, Stanford University Press, Stanford, California, 1925-1959. - Ι. Ν. Παρασκευόπουλου, *Ψυχολογία ατομικών διαφορών*, Αθήνα, 1982.

Βασιλική Παππά

Μεγαρικοί φιλόσοφοι (Μεγαρική σχολή). Οι οπαδοί του ιδρυτή της μεγαρικής φιλοσοφικής

Μεγιερόν

σχολής Ευκλείδη* (450-380 περ. π.Χ.) και συγχρόνως εκπρόσωποι της σχολής αυτής. Ο Ευκλείδης ήταν μαθητής του Σωκράτη* και κάτοχος της φιλοσοφίας των Ελεατών*. Γι' αυτό η φιλοσοφία του ήταν κράμα ελεατικών απόψεων και σωκρατικής διδασκαλίας. Βασική αρχή π.χ. της σκέψης του ήταν η ενότητα των όντων ("εν το αγαθόν"): εταύτιζε το αγαθό με τη φρόνηση, τον θεό ή με τον νου. Με τη διδασκαλία του μετέβαλε τη σωκρατική ηθική εξέταση σε διαλεκτικό έλεγχο.

Μαθητής του υπήρξε ο Ευβουλίδης* ο Μιλήσιος, πολέμιος του Αριστοτέλη*, γνωστός για τα περίφημα σοφίσματα. Τα σημαντικότερα είναι: "ο ψευδόμενος", "Ηλέκτρα ή εγκεκαλυμμένος", "ο φαλακρός" και "ο κερατίνης" (κατ' άλλους και ο "σωρείτης" (συλλογισμός του σωρού, για να αναιρέσει την πολλότητα των όντων). Στους οπαδούς της μεγαρικής σχολής συγκαταλέγεται επίσης ο Διόδωρος Κρόνος* από την Ίασο της Καρίας (πέθανε περ. το 307), επίσης σφοδρός αντιπαλος του Αριστοτέλη και ειδικά πολέμιος της αριστοτελικής θεωρίας για το "ενεργεία και δυνάμει ον". Το βασικό επιχείρημά του είναι γνωστό με την επωνυμία "κυριεύων" (δηλαδή λόγος): ακαταμάχητο επιχείρημα. Μάλλον όμως η πολεμική εναντίον της αριστοτελικής θεωρίας του "δυνάμει όντος" ήταν προγενέστερη του Διοδώρου* ο ίδιος την έκανε οξύτερη και διατύπωσε το αξίωμα: "δυνατόν είναι μόνον το πραγματικό". Μερικοί ανάγουν την περίφημη απόφαση του Hegel* "παν το πραγματικόν είναι και λογικόν" σε παρόμοιες αντιλήψεις των αρχαίων Ελλήνων.

Μετά τον θάνατο του Διοδώρου Κρόνου αρχηγός της μεγαρικής σχολής έγινε ο Στίλπων* από τα Μέγαρα (περ. 380-300), διάσημος σ' όλο τον ελληνικό κόσμο για τη σοφιστική του και τη διαλεκτική του ικανότητα (εριστική δύναμη). Με τη διδασκαλία του αναίρεσε τις πλατωνικές ιδέες ("ανήρει τα είδη"). Είναι γνωστός κυρίως από τη σημασιολογική ερμηνεία των λέξεων. Με τη διδασκαλία του επηρέασε τους στωικούς φιλοσόφους (τον Ζήωνα*, ιδρυτή της Στοάς). Τέλος, μαθητής του Στίλωνα ήταν ο Αλεξίνος*, γνωστός εριστικός φιλόσοφος, που τον ονόμασαν "Ελεγιζό".

Βιβλιογρ.: Ed. Zeller, *Die Philosophie der Griechen*, Darmstadt, 1964*, II1,σελ. 246 κέ.- W. Nestle, *Die Sokratischer*, Berlin, 1922.- Kl. Döring, *Die Megariker. Kommentierte Sammlung der Testimonien*, Amsterdam, 1972.- P. - M. Schuhl, *Le dominateur et les possibles*, Paris, 1960.- W. K. C. Guthrie, *A History of Greek*

Philosophy, vol. 3, Cambridge, 1969.- N. Hartmann, *Der megarische und der aristotelische Möglichkeitsbegriff. Ein Beitrag zur Geschichte des ontologischen Modalitätsproblem* (1937).- Βασ. Α. Κύρκος, *Ο Αριστοτέλης και οι Μεγαρικοί*, "Φιλοσοφία", 10/11 (1980-81), σ. 346-362.- Κ. Δ. Γεωργούλης, *Ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας*, Α', Αθήνα, 1975, σ. 149-154.

Βασ. Κύρκος

Μεγιερόν (Meyerson), Εμίλ (1859-1933). Γάλλος φιλόσοφος πολωνικής καταγωγής. Το έργο του είναι αφιερωμένο στη θεωρία της γνώσης. Άσκησε συστηματική κριτική στον θετικισμό* του Mach*, του Comte* και του Πέστολντ* και στη συναφή μ' αυτόν σχετικοκρατία*. Η θεωρία του μπορεί να οριστεί ως ένας "επιστημονικός ρεαλισμός", που ασχολείται ιδιαίτερα με επιστημολογικά προβλήματα. Κεντρική έννοια της επιστημολογίας του Μεγιερόν είναι η έννοια της "εξήγησης" που, κατά την άποψή του, έχει χαρακτηριστή "λογικής αναγκαιότητας", ενώ οι νόμοι των φαινομένων έχουν καθαρά εμπειρικό χαρακτήρα. Το ιδεώδες κάθε εξήγησης είναι, κατ' αυτόν, η συνθετική "ταυτότητα" (όχι η ταυτολογία), επομένως η διατύπωση που δεν εξαλείφει τη "διαφορότητα". Η ανακάλυψη της ταυτότητας συμπίπτει με την ανακάλυψη της αιτιότητας*, και η ανακάλυψη της "αιτιότητας" είναι βασική λειτουργία της επιστήμης. Ανάμεσα στην επιστήμη και τη φιλοσοφία δεν υπάρχουν, κατά τον Μεγιερόν σχέσεις αποκλεισμού, αφού η μεταφυσική* (με την έννοια της φιλοσοφίας) είναι μια αναγκαιότητα του πνεύματος. Για τον Μεγιερόν η πράξη της εξήγησης είναι πάντοτε περιορισμένη από την ύπαρξη του "ανορθολογισμού". Η πρόοδος της εξήγησης ισοδυναμεί με την άνοδο σε "εκλογίκευση", αλλά θα υπάρχουν αιώνια άλογοι παράγοντες (που δεν μπορούν να εξηγηθούν με τα υπάρχοντα μέσα και εργαλεία). Ο οντολογικός υψής ορθολογισμός του Μεγιερόν προβάλλει την ιδέα της ασυνέχειας της προόδου της επιστημονικής γνώσης, χωρίς ωστόσο να φτάνει σε μιαν ολοκληρωτικά επιστημονική αντίληψη για τη γνώση. Κύρια έργα: *Ταυτότητα και πραγματικότητα* (Identité et réalité, 1908).- *Περί εξήγησης στις επιστήμες* (De l' explication dans les sciences, 2 τόμοι, 1921).- *Πραγματικότητα και ντετερμινισμός στην κβαντική φυσική* (Réel et déterminisme dans la physique quantique, 1933).

Βιβλιογρ.: A. Einstein, *A propos de "La déduction relativiste" de M. E. Meyerson*, "Rev. Philos. de la France et de l' Étranger", 1928, t. 105 No 3-4.- G. Mourellos, *L' épistémologie positive et la critique meyersonnienne* (1962).

Γιάν. Κρητικός

Μεγκρελίτζε Κ. Ρ. Γεωργιανός φιλόσοφος, από τους πρωτοπόρους στην μαρξιστική κοινωνιολογική διερεύνηση της γνώσης (δεκαετίες 1920-1930). Κύριο έργο του: *Τα βασικά προβλήματα της κοινωνιολογίας της γνώσης*, Τιφλίς, 1973².

Δ. Π.

μέθεξις. Κυριολεκτικά "μέθεξις" σημαίνει κοινωνία, μετοχή, συμμετοχή σε κάτι (από το μέτεχθαι). Το φιλοσοφικό της νόημα όμως γίνεται κατανοητό μόνο στα πλαίσια της θεωρίας των ιδεών του Πλάτωνα*, διότι πρώτος ο Πλάτων μίλησε για μέθεξις και στη δική του φιλοσοφική θεωρία των ιδεών ο όρος αυτός απέκτησε φιλοσοφικό περιεχόμενο (είναι άλλωστε δικό του γλωσσικό δημιουργήμα). Σύμφωνα, λοιπόν, με την πλατωνική θεωρία των ιδεών, ο κόσμος των αισθητών πραγμάτων, των όντων, είναι αντανάκλαση, απεικασμα και είδωλα των ιδεών, δηλαδή των νοητών αντικειμενικών οντοτήτων, που συνιστούν τον κόσμο των ιδεών. Αυτός είναι σε αδρές γραμμές ο πλατωνικός δυϊσμός. Οι ιδέες ευρίσκονται εις τον "υπερουράνιον τόπον" (*Φαίδρ.* 247c). Οι ιδέες εν σχέσει με τα όντα είναι οι αποκορυφώσεις τελειότητας, ως ιδανικά έσχατα, στα οποία δεν μπορούν ποτέ να φθάσουν τα συγκεκριμένα αισθητά όντα. Η ύπαρξη των ιδεών όμως επηρεάζει και την ύπαρξη των (αισθητών) όντων, γιατί αυτά αντλούν τη μορφή τους από τις ιδέες, αφού είναι απεικασμάτα τους, όπως είπαμε. Τα όντα δηλαδή είναι αυτά που είναι (και όπως είναι) είτε διότι μέσα σ' αυτά υπάρχει, είναι παρούσα ("παρούσια", είναι ο πλατωνικός όρος, *Φαίδρ.* 100d) μια ιδέα είτε διότι αυτά παίρνουν μέρος, συμμετέχουν στις ιδέες ("μετοχή", "κοινωνία" και "μέθεξις", είναι οι όροι της πλατωνικής φιλοσοφίας). Αυτή είναι η οντολογική σημασία των ιδεών στην πλατωνική φιλοσοφία. Τα όντα αντλούν τη μορφή τους από τις ιδέες, αφού μετέχουν σ' αυτές· συγχρόνως όμως χωρίζονται απ' αυτές λόγω της ατέλειάς τους, (άλλοι όροι: μετάληψις, μεταλαμβάνειν, μετέχειν, κοινωνία των ιδεών). Έτσι ο κόσμος των αισθητών μετέχει στον κόσμο των νοητών και οι ιδέες ως κάτι ενιαίο συνιστούν τον αντίποδα στην πολλαπλότητα των αισθητών και ως αμετάβλητες οντότητες την αντίθεση προς τη μεταβλητότητα των όντων.

Βιβλιογρ.: E. Zeller, *Die Philosophie der Griechen*, τόμ. II1, Darmstadt, 1963³, σ. 643 κ.έ.- W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy*, τόμ. IV και V, Cambridge, 1975 και

1978.- W. J. Prior, *Unity and Development in Plato's Metaphysics*, La Salle, Illinois, 1985.- W. D. Ross, *Plato's Theory of Ideas*, Oxford, 1951.- A. E. Taylor, *Plato. The Man and his Work*, Cleveland, 1956 (1952¹). Ελλην. μτφρ. Ιορδ. Αρχόγλου, Πλάτων ο άνθρωπος και το έργο του, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1990.- P. Natorp, *Platons Ideen lehre, Eine Einführung in den Idealismus*, Hamburg, 1961². Ελλην. μτφρ. Μιχ. Τσαμαδός, Αθήνα, 1929.- E. Patig, *Platons Ideen lehre, Kritisch betrachtet*, στο: "Antike und Abendland" 16 (1970).

Βασ. Κύρκος

Μεθόδιος Ανθρακίτης. Λόγιος κληρικός της πρώιμης περιόδου του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, εισηγητής και σημαντικός διδάσκαλος της νεότερης φιλοσοφίας και των θετικών επιστημών στον ελληνικό χώρο κατά τον 18ο αιώνα. Ο Ανθρακίτης γεννήθηκε στην Καμινιά Ζαγορίου το 1660 και πέθανε στα Γιάννενα το 1749 περίπου. Στα Γιάννενα έλαβε και τα πρώτα εγκύκλια μαθήματα, ενώ το 1697 μεταβαίνει για σπουδές στη Βενετία. Εκεί σπουδάζει μαθηματικά, γεωγραφία, αστρονομία, φυσική και φιλοσοφία κι έρχεται σε επαφή με τη σύγχρονη του ευρωπαϊκή φιλοσοφία και τα επιτεύγματα των θετικών επιστημών. Το 1708 επιστρέφει στην Ελλάδα και διδάσκει φιλοσοφικά μαθήματα στην Καστοριά, στη Σιάτιστα και τα Γιάννενα.

Κατά μία πληροφορία μεταφράζει Malebranche* και Descartes*, τους οποίους χρησιμοποιεί και στις παραδόσεις του. Η μη πήρση εκ μέρους του του παραδοσιακού προγράμματος σπουδών, που επιβάλλει τη διδασκαλία της αριστοτελικής αυθεντίας, και η αμφισβήτηση της αυθεντίας αυτής εγείρουν εναντίον του την αντίδραση των συντηρητικών κύκλων και υφίσταται διώξεις.

Αυτές οι περιπέτειες του Ανθρακίτη αποτελούν το πρώτο παράδειγμα της σύγκρουσης της νεωτεριστικής φιλοσοφίας του πρώιμου νεοελληνικού διαφωτισμού και της αριστοτελικής/κορυδαλικής αυθεντίας. Οι ειδικότερες κατηγορίες είναι: α) ο Μεθόδιος και οι μαθητές του νομίζουν ότι τα ζώα στερούνται αισθησεως και ότι ο νους μόνον "ορά και ακούει" και αυτός μόνον "αισθάνεται γλυκύτητα και πικρότητα" αλλά και "αντιλαμβάνεται"· β) ισχυρίζεται ότι τα πάντα είναι "ουσία Θεού" και ότι "ο Θεός ουσιωδώς ενυπάρχει εκάστω ως μη δεχόμενος θείαν ενέργειαν"· γ) ο κυρ-Μεθόδιος "τρίγωνα και τετράγωνα διδάσκει τους μαθητάς του και την άλλην πολυάσχολον ματαιοπovίαν της μαθηματικής, - της γραμματικής το ουδέν". Οι κατηγορίες αυτές, μαζί με τις υπό-

μέθοδοι συγκεκριμένης κοινωνιολογικής έρευνας

νοιες για εισαγωγή του καρτεσιανισμού και τις υποψίες για πανθεισμό*, αντικαθρεφτίζουν τη γενικότερη σύγκρουση νεωτερισμού και συντήρησης και προφητεύουν ανάλογες περιπτώσεις που θα ακολουθήσουν σε όλον τον 18ο αι.

Το έργο του Ανθρακίτη (τουλάχιστον αυτό που έχει σωθεί) δεν φαίνεται ιδιαίτερα ριζοσπαστικό· όμως πρέπει να φανταστούμε ότι κυρίως ενόχλησαν οι διδασκαλίες του και οι προσωπικές διαφορές που υπήρχαν με άλλους δασκάλους ή ιερωμένους. Η εκπαιδευτική "ανταρσία" του Ανθρακίτη γρήγορα και εύκολα θα κατασταλεί από την Εκκλησία. Όμως η πυρά που έκαψε τα έργα του γρήγορα θα αποτελέσει τη σπίθα για νέες εστίες συγκρούσεων και την εισαγωγή της νέας φιλοσοφίας, που θα εμφανιστούν λίγα χρόνια αργότερα με τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό*.

Με το όνομα του Ανθρακίτη έχουν σωθεί τα εξής συγγράμματα: 1) *Οδός Μαθηματικής*, εκδόθηκε το 1749 από τον μαθητή του Μπαλάνο Βασιλόπουλο. 2) *Λογική ελάττων Μεθοδίου*, χειρόγραφη λογική. 3) *Εισαγωγή εις την Λογικήν*. 4) *Βοσκός λογικών προβάτων*.

Αθην. Κοκολόγος

μέθοδοι συγκεκριμένης κοινωνιολογικής έρευνας. Οι συγκεκριμένες ή ειδικές μέθοδοι εξυπηρετούν τη μελέτη ενός ιδιαίτερου αντικείμενου της κοινωνικής επιστήμης, σε αντίθεση με τις γενικές λογικές διαδικασίες της επαγωγής*, της απαγωγής* και των υποθετικών μεθόδων. Στην κατηγορία των συγκεκριμένων κοινωνιολογικών ερευνών ανήκει κάθε μέθοδος που υποδεικνύει στον ερευνητή έναν συγκεκριμένο και συστηματικό τρόπο επιστημονικής έρευνας*, που χαρακτηριστικό της είναι ο περιορισμός σ' ένα συγκεκριμένο θέμα ή αντικείμενο. Οι έρευνες διακρίνονται σε άμεσες και έμμεσες. Στις άμεσες, η παρατήρηση γίνεται με τη φυσική παρουσία του ερευνητή στον χώρο που διεξάγεται η έρευνα. Η διαδικασία της άμεσης έρευνας μπορεί να στηρίζεται στη φανερή συμμετοχή του ερευνητή στη ζωή και τη δράση των ατόμων και των ομάδων, μπορεί όμως να είναι φανερή μη-συμμετοχική. Και στις δύο περιπτώσεις, η ιδιότητα του ερευνητή άλλοτε είναι γνωστή στον χώρο όπου γίνεται η έρευνα και άλλοτε είναι μυστική ή παραπλανητική. Στις έμμεσες έρευνες σημαντικά στοιχεία είναι ο προβληματισμός, η επιλογή του θέματος, ο σχεδιασμός, η τεχνική ανάλυσης, τα

στάδια της έρευνας, η συλλογή και η επεξεργασία του υλικού, η εξαγωγή συμπερασμάτων κ.λπ. Η συγκριτική μέθοδος στηρίζεται στη σύγκριση του αντικείμενου της έρευνας όπως αυτό εκδηλώνεται από τόπο σε τόπο, από κοινωνία σε κοινωνία, αλλά και διαχρονικά. Η πειραματική μέθοδος χαρακτηρίζεται από τις αυστηρά επιλεγμένες και "κατασκευασμένες" συνθήκες κάτω από τις οποίες διεξάγεται η έρευνα, προκειμένου να μελετηθούν οι αιτιώδεις σχέσεις και οι επιδράσεις ορισμένων παραγόντων που αποτελούν και το αντικείμενο της έρευνας. Τα τεστ, οι συνεντεύξεις, τα ερωτηματολόγια –ειδικότερα δε ο τύπος και ο σχεδιασμός των συνεντεύξεων και των ερωτηματολογίων και οι ψυχολογικές τεχνικές που χρησιμοποιούνται στη σύνταξη και διατύπωση των ερωτήσεων– αποτελούν θεμελιώδη "εργαλεία" διεξαγωγής των ειδικών κοινωνιολογικών ερευνών, δεδομένου ότι επιτρέπουν την ποσοτική και ποιοτική αποτίμηση των στοιχείων και των αποτελεσμάτων της έρευνας, όπως αυτά προκύπτουν από την περιγραφή, την παρατήρηση, τη συμμετοχή, τη σύγκριση και το πείραμα.

Βιβλιογρ.: Μ. Duverger, *Μέθοδοι κοινωνικών επιστημών*, μτφρ. Ν. Παπαδόδημα, εκδ. ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1976.- Σπουδαστήριο Κοινωνιολογίας ΠΑΣΠΕ/ΕΚΚΕ, *Εισαγωγή στη μεθοδολογία και τις τεχνικές των κοινωνικών ερευνών*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1977.- Ιωάννα Λαμπίρη - Δημάκη, *Η κοινωνιολογία και η μεθοδολογία της*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα, 1990.

Θαν. Βασιλείου

Μεθοδολογία (Methodology). Ο όρος μεθοδολογία στην αρχική και ακριβολογική του χρήση σήμαινε μια υποδιαίρεση της λογικής και είχε ως αντικείμενο την εξέταση των μεθόδων σύμφωνα με τις οποίες αποκτάται, καθορίζεται και ταξινομείται η επιστημονική γνώση με την οποία συγκροτούνται οι διάφορες επιστήμες. Παρά το γεγονός ότι ο όρος συναντάται συχνά στον χώρο της φιλοσοφίας της επιστήμης, ωστόσο, σύμφωνα με την ειδική βιβλιογραφία, δεν είναι καθιερωμένη με ακρίβεια η χρήση του. Ο όρος υποδηλώνει σκέψεις (θεωρήσεις) που συγγενεύουν περισσότερο με την πραγματική πρακτική της επιστήμης, π.χ. αποτελέσματα που συνδέονται με τον στατιστικό έλεγχο, παρά με μερικά από το πολύ γενικά προβλήματα της φιλοσοφίας της επιστήμης, όπως ρεαλισμός*, φορμαλισμός* κ.λπ. Συχνά με τον όρο αυτό δηλώνονται τα ιδιαίτερα χαρακτηρι-

στικά που κάνουν διαφορετική την περιοχή και τη φύση μιας επιστήμης από μια άλλη, π.χ. η μεθοδολογία της φυσικής, όταν συγκριθεί με τη μεθοδολογία της κοινωνιολογίας. Αντίθετα προς τη "λογική της επιστήμης", η μεθοδολογία περιλαμβάνει ίσως ευρετικές σκέψεις ή άλλες θεωρήσεις του περιεχομένου μιας έρευνας ή μιας εφεύρεσης. Είναι κατά κάποιον τρόπο η μεθοδολογία η συστηματική και λογική μελέτη των αρχών που διέπουν την επιστημονική διερεύνηση. Η μεθοδολογία δεν πρέπει να συγχέεται α) με την ουσιαστική θεωρία, η οποία ενδιαφέρεται για τους λόγους ισχύος θεωριών και όχι για το περιεχόμενό τους, β) με αυτές καθεαυτές τις ερευνητικές διαδικασίες, δηλαδή τους γενικούς τρόπους διερεύνησης και τις τεχνικές τους, επειδή ο μεθοδολόγος κρίνει και αξιολογεί τις διαδικασίες και τις πρακτικές αναφορικά με τον βαθμό που κατορθώνουν να παρέχουν βέβαιες γνώσεις. Στην αρχή η μεθοδολογία ήταν κλάδος της Λογικής*. Επειδή όμως δεν μπόρεσε να δώσει απαντήσεις σε σπουδαία πρακτικά προβλήματα στους κοινωνικούς επιστήμονες, οι τελευταίοι άρχισαν να δημιουργούν δική τους μεθοδολογία. Έτσι στις κοινωνικές επιστήμες η μεθοδολογία γίνεται αντιληπτή περισσότερο ως "νοοτροπία" που συνδέεται περισσότερο με το "παράδειγμα" και λιγότερο ως ανεξάρτητος φιλοσοφικός κλάδος. Με τη διευρυμένη σημασία του ο όρος κατέληξε να σημαίνει οτιδήποτε έχει κάποια σχέση με τις διαδικασίες ή τις τεχνικές της επιστημονικής διερεύνησης.

Δια μέσου των M. Weber* και T. Parsons* ο ορισμός της μεθοδολογίας, όπως διαμορφώθηκε από τους μετακαντιανούς φιλοσόφους, επηρέασε τη σύγχρονη χρήση του. Έτσι έφθασε να νοείται ως μελέτη και έλεγχος της αποτελεσματικότητας των διαφόρων μεθόδων για την απόκτηση της επιστημονικής γνώσης. Έτσι ο μεθοδολόγος εξετάζει συστηματικά κάθε εργαλείο έρευνας που χρησιμοποιείται από τις βασικές παραδοχές μέχρι τις ειδικές ερευνητικές τεχνικές. Ο T. Parsons δεν αποδέχεται ότι ο ρόλος της μεθοδολογίας είναι κυρίως η μελέτη των ειδικών προβλημάτων της συγκεκριμένης κάθε φορά διερεύνησης, όπως της στατιστικής, της περιπτώσιολογικής μελέτης, της συνέντευξης και άλλων, αλλά ότι αποστολή της μεθοδολογίας είναι η θεώρηση των γενικών λόγων για τους οποίους ισχύουν οι επιστημονικές διαδικασίες. Γι' αυτό ο Parsons υποστηρίζει πως η μεθοδολογία δεν είναι αυ-

στηρά ούτε επιστημονικός ούτε φιλοσοφικός κλάδος. Ο Lakatos* αναφέρει πως οι στοχαστές του 17ου και 18ου αιώνα με τον όρο μεθοδολογία εννοούσαν ένα συνταγολόγιο μηχανικής επίλυσης προβλημάτων, ενώ οι σύγχρονες μεθοδολογίες ή "λογικές της ανακάλυψης" αποτελούνται απλά από ένα σύνολο αξιολόγησης των ήδη περατωμένων, διαρθρωμένων θεωριών.

Βιβλιογρ.: A. Companion to Epistemology, (eds) J. Dancy, E. Sosa, Blackwell, Oxf., 1994.- Γέμου Π., *Μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών*, τ. 1-2, Αθήνα, 1987.- Lacey A. R., *A Dictionary of Philosophy*, London, 1980.

I. Γ. Δελλής

μέθοδος. (A method, F. Méthode). Ετυμολογικά η λέξη είναι σύνθετη (μετά+οδός), παράγεται από το ρήμα "μετέρχομαι" και σημαίνει "καταδίωξη": επιδίωξη απόκτησης γνώσης· η αναζήτηση, εξέταση κάποιου επιστημονικού αντικειμένου. Με τη σημασία της έρευνας ο όρος εμφανίζεται τόσο στον Πλάτωνα* (*Σοφιστής*, 218d) όσο και στον Αριστοτέλη* (*Φυσικά*, Γ1. 200b13), ενώ και από τους δύο η λέξη χρησιμοποιείται και με τη σημασία της θεωρίας, της διδασκαλίας, της εξηγητικής αρχής, ακόμα και της ίδιας της επιστήμης* (Πλάτ. *Θεαίτ.* 183c· Αριστοτ., *Φυσ.* ζ1. 251a7). Ο Αριστοτέλης κάνει πολλές φορές λόγο περί μεθόδου (βλ. H. Bonitz, *Aristotelicus Index*, 1955*, σσ 449-50) και θεωρεί κυρίως τη μέθοδο ως "οδόν επί τι" και "τρόπον ζητήσεως", ενώ σε πολλά σημεία των κειμένων του συνεκφέρει παράλληλα τους όρους "μέθοδος και ζήτησις". Απλούστερα μπορούμε να ορίσουμε τον όρο "μέθοδος" με δύο τρόπους. Πρώτον, μέθοδος είναι ο τρόπος με τον οποίο φτάνουμε σ' ένα ορισμένο αποτέλεσμα κι όταν ακόμα αυτός ο τρόπος δεν είχε καθοριστεί από πριν μ' έναν εσκεμμένο και εκούσιο τρόπο. Δεύτερο, ως μέθοδο ορίζουμε ένα πρόγραμμα που καθορίζει μια σειρά ενεργειών που έχουμε να εκτελέσουμε και επισημαίνει ορισμένους τρόπους που πρέπει να αποφύγουμε με σκοπό να φθάσουμε ένα καθορισμένο αποτέλεσμα. Με τον δεύτερο αυτό ορισμό φαίνεται πως συμφωνεί ο Descartes* όταν γράφει "... οι απόψεις και τα γνωμάτια με τα οποία σχημάτισα μια μέθοδο, με την οποία φαίνεται ότι απέκτησα το μέσο να αυξήσω βαθμιαία τη γνώση μου και να την ανυψώσω σιγά - σιγά στο πιο υψηλό σημείο, στο οποίο θα μου επιτρέψουν να φθάσω η μετρίότητα του πνεύματός μου και η σύντομη διάρκεια της ζωής μου" (*Λόγος περί Μεθόδου*, I, 3). Ο ίδιος

Μελάγχθων

ορίζοντας την επιστήμη ως "εναργή και βέβαιη γνώση" υποστηρίζει πως η μέθοδος "είναι αναγκαία για την ανεύρεση της αληθείας". Η μέθοδος αποτελεί για το λογικό "αίτημα", γιατί χωρίς μέθοδο ο άνθρωπος δεν μπορεί να κατανοήσει και να λύσει προβλήματα ή να σκεφθεί. Η μέθοδος είναι *conditio sine qua non* δεν μπορεί να συντελεστεί κάποια λογική διεργασία και πνευματική δραστηριότητα. Η μέθοδος είναι το μέσο που οδηγεί το ανθρώπινο λογικό από τη βασανιστική και συγχυτική αταξία στην τάξη. Γι' αυτό σε κάθε περίπτωση ο άνθρωπος την αισθάνεται ως ανάγκη από τη μια μεριά για την πνευματική του αυτοεπιβεβαίωση και από την άλλη ως μέσο με το οποίο πραγματώνει την έμφυτη ανάγκη του για γνώση.

Θεμελιώδεις μέθοδοι έρευνας είναι: η Ανάλυση, η Σύνθεση, η Επαγωγή, η Παραγωγή και η Αναλογία. Ανάλυση είναι η διαίρεση του όλου στα μέρη του, ενώ Σύνθεση το αντίθετο. Διακρίνουμε δύο μορφές Ανάλυσης και κατά συνέπεια δύο αντίστοιχες μορφές Σύνθεσης: την πραγματική και τη λογική. Κατά την πραγματική ή στοιχειώδη ανάλυση, ένα όλο, που είναι πραγματικό, το χωρίζουμε στα μέρη ή τα στοιχεία του. Η περιγραφή των μερών με τη βοήθεια επιστημονικών οργάνων είναι αναπόσπαστο μέρος αυτής της μεθόδου. Πραγματική σύνθεση είναι η συνένωση πραγματικών καθορισμένων μορφών. Κατά τη λογική ανάλυση διακρίνουμε έννοιες των αντικειμένων και των φαινομένων, εξετάζουμε τις αιτιώδεις σχέσεις τους και στη συνέχεια φθάνουμε σε έννοιες ανώτερες με μια πορεία από τις μερικές στις γενικές και από τα αποτελέσματα στις αιτίες. Κατά τη λογική σύνθεση έχουμε ως αφηρητία το όλο, στο οποίο υπάγουμε τις έννοιες των επί μέρους αντικειμένων, φαινομένων ή γεγονότων. Επαγωγική είναι η μέθοδος σύμφωνα με την οποία από την εξέταση των επί μέρους οδηγούμαστε στη συναγωγή προτάσεων καθολικής ισχύος. Θεμέλιο της επαγωγικής μεθόδου είναι α) η ατομική πρόταση ή διαπίστωση, β) περισσότερες διαπιστώσεις, γ) διατύπωση υποθέσεων, δ) διατύπωση νόμων, ε) διατύπωση θεωρίας. Της αναλογικής μεθόδου λογική αφηρητία είναι η διαπίστωση πως ό,τι ισχύει για κάτι (Α) ισχύει και για ένα άλλο (Β) που έχει τις ίδιες ιδιότητες. Αναλογία ισχύει ανάμεσα στις επί μέρους επαγωγές της επαγωγικής μεθόδου. Υπάρχουν πολλές μορφές αναλογίας. Στην παραγωγική μέθοδο από μια πρόταση καθολικής ισχύος συνάγουμε συμπερά-

σμα για τα επί μέρους. Ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι η παραγωγή και η επαγωγή είναι θεμελιώδεις μέθοδοι που αλληλοσυμπληρώνονται: "μανθάνομεν ή επαγωγή ή αποδειξί· έστι δ' η μεν απόδειξις εκ των καθόλου η δ' επαγωγή εκ των κατά μέρος" (*Αναλυτ. ύστ.*, Α18, 81, 40). Στα νεότερα χρόνια στη φιλοσοφία όσο και στις εφαρμοσμένες επιστήμες επινοήθηκαν εξειδικευμένες μέθοδοι.

Βιβλιογρ.: Βορέα Θ., *Λογική*, Αθήνα, 1972'. Bunge, *Scientific Research*, τ. I-II, Ν. York, 1967'. Αυγελή Ν., *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία της Επιστήμης*, Θεσ/νίκη, 1976'. Descartes R., *Λόγος περί της Μεθόδου*, μτφρ. Χρ. Χρηστίδη, Αθήνα, 1976'. Lalande A., *Λεξικό της Φιλοσοφίας*, (ελ. μτφρ.), Αθήνα, 1955'. A. R. Lacey, *A Dictionary of Philosophy*, London, 1980'. Μουρέλου Γ., *Παραγωγή - Επαγωγή*, Θεσ/νίκη, 1968'. Popper K., *The Logic of Scientific Discovery*, London, 1972'.

Ι. Γ. Δελλής

Μελάγχθων Φίλιππος (1497-1560). Γερμανός ουμανιστής και θεολόγος, οπαδός της Μεταρρύθμισης*. Καταγόταν από εύπορη και λόγια οικογένεια της Βάδης. Ως μαθητής γυμνασίου εντυπωσίασε με την ευχέρειά του στα λατινικά τον διάσημο ανθρωπιστή και συγγενή του Ι. Ρόιχλιν* (J. Reuchlin), ο οποίος για τον λόγο αυτό του εξελλήνισε το επώνυμο από Schwarzzerdt σε Μελάγχθωνα. Ο Μελάγχθων σπούδασε αρχαίους κλασικούς και θεολογία στα πανεπιστήμια Χαϊδελβέργης και Τυβίγγης. Στο πνεύμα αυτό ασχολήθηκε ιδιαίτερα με τα συγγράμματα του Εράσμου* και την αρχαία ελληνική γλώσσα. Στο πανεπιστήμιο της Τυβίγγης διδάξε αργότερα ρητορική και στην ίδια πόλη δημοσίευσε ένα σημαντικό του έργο με ευρύτατη απήχηση, την πρώτη γερμανόγλωσση γραμματική της αρχαίας ελληνικής (*Institutiones linguae graecae*, 1518). Εδώ δίδασκε τη νεοελληνική προφορά για τα φωνήεντα η, ι, υ και τις διφθόγγους ει, ιι, υι της αρχαίας ελληνικής (=ι), με αποτέλεσμα να προκαλέσει τη σφοδρή διαμαρτυρία του Εράσμου*. Αμέσως μετά (1518), ο Μελάγχθων ανέλαβε, με συνηγορία του Ρόιχλιν, καθηγητής της αρχαίας ελληνικής στο νεοσύστατο τότε πανεπιστήμιο της Βιτεμβέργης, όπου διδάξε και κείμενα της Βίβλου*. Εκεί γνώρισε τον Λούθηρο*, από τον οποίο επηρεάστηκε βαθύτατα, χωρίς όμως να απαρνηθεί τις ουμανιστικές του καταβολές. Ο Μελάγχθων προσπάθησε να συμβιβάσει τη Μεταρρύθμιση με τις ιδέες του Εράσμου. Δεχόταν δηλαδή ότι η πίστη ήταν ο μόνος δρόμος για τη χριστιανική αλήθεια, την οποία έβρισκε μόνο στη Βίβλο* (*sola fides, sola scriptura*),

παράλληλα όμως αναγνώριζε και την αξία της αρχαίας παράδοσης και της φιλοσοφίας. Με το έργο του *Loci communes* (=Οι κυριότερες έννοιες, τρίτη επεξεργασία 1559) έδωσε μια εύχρηστη εισαγωγή στη θεολογία της Μεταρρύθμισης, βασισμένη στην ουμανιστική του παιδεία, και θεμελίωσε την προτεσταντική ερμηνευτική, η οποία αργότερα θα επιδρούσε και στην ερμηνευτική της κλασικής φιλολογίας. Στα μετέπειτα χρόνια ο Μελάγχθων συνέχισε να διδάσκει στη Βιτεμβέργη. Παράλληλα συνόδεψε τον Λούθηρο σε μετακινήσεις του και έγραψε διάφορα έργα, με τα οποία υπερασπίστηκε τη Μεταρρύθμιση. Από τον Ερασμο αποκλήθηκε "πιο λουθηρανός από τον ίδιο τον Λούθηρο". Υπήρξε όμως και εμπνευσμένος πανεπιστημιακός δάσκαλος. Με την προσωπικότητά του κατόρθωσε να θεμελιώσει τη σπουδή της αρχαίας ελληνικής στα γερμανικά πανεπιστήμια, απέκτησε πολλούς μαθητές και έλαβε την επωνυμία *praecceptor Germaniae*. Από τον Λούθηρο είχε ονομασθεί "ο μικρόσωμος Έλληνας" (*graeculus*), για την εξαιρετική του οικειώση με την αρχαία ελληνική. Ο Μελάγχθων ανήκει και στους πρωτοπόρους για την εποχή του ερμηνευτές του Αριστοτέλη*.

Αλέξ. Κεσισογλου

Μελέαγρος από τα Γάδαρα της Κοίλης Συρίας (1ος π.Χ. αι.). Ποιητής και κυνικός* φιλόσοφος. Ως ποιητής, εκτός από τα πρωτότυπα έργα του, κατάρτισε την πρώτη στο είδος της ανθολογία από στίχους διαφόρων ποιητών με τίτλο "Στέφανος", από την οποία κυρίως είναι και γνωστός. Ως φιλόσοφος ανέπτυξε σε ύφος παιγνιώδες τις φιλοσοφικές αρχές του συμπατριώτη του κυνικού Μενίππου* (3ος π.Χ. αι.).

Απ. Τζ.

"Μελέτη για την ανθρώπινη νόηση" (An essay concerning human understanding, 1690). Πρόκειται για το κυριότερο φιλοσοφικό έργο του Τζων Λοκ*, όπου αναπτύσσει τη γνωσιολογική του θεωρία, σύμφωνα με την οποία η εμπειρία* αποτελεί τη βασική προϋπόθεση για τη γνώση*. Η αλήθεια εδράζεται στο πνεύμα, εφόσον αυτό αποκαθιστά τις σχέσεις μεταξύ των πραγμάτων, αλλά η επαφή με τον πραγματικό κόσμο είναι αναγκαία προκειμένου να συλλεχθούν οι εντυπώσεις, τις οποίες στη συνέχεια θα επεξεργαστεί και θα οργανώσει το πνεύμα. Η αλήθεια είναι το αποτέλεσμα της σκέψης πάνω στα δεδομένα της εμπειρίας που αποκτά

μέσα από τη συνολική του ζωή το γινώσκον υποκείμενο. Ο δυϊσμός εμπειρία/ πνεύμα, που αποτελεί τη θεμελιακή δομή της σκέψης του Λοκ, αν και από πρώτη ματιά φαίνεται εύλογος και θεμιτός, θέτει όμως ένα δυσεπίλυτο πρόβλημα, όταν τίθεται το ερώτημα σχετικά με το πώς το πνεύμα επικοινωνεί με την πραγματικότητα. Η απάντηση που έδωσε ο Λοκ στο ερώτημα αυτό είναι ότι το περιεχόμενο της συνείδησης του υποκειμένου διαμορφώνεται μέσα από τον συνδυασμό της δράσης και της βούλησης. Θεωρεί τη βούληση ως ανεξάρτητη από τη νόηση αλλά υποκείμενη στη δυναμική της συνείδησης, η οποία, ως ζώσα εσωτερικότητα, είναι ακριβώς εκείνη που προσφέρει στο άτομο την ικανότητα της βούλησης, ορίζοντας συγχρόνως την ηθική ως το κατ' εξοχήν πεδίο δράσης της. Το σκεπτόμενο άτομο υπερβαίνει έτσι τους καταναγκασμούς του αισθητού κόσμου και μεταλλάσσεται σε ηθικό υποκείμενο που επιλέγει με ευθύνη τις πράξεις του και δίνει περιεχόμενο στην ελευθερία του. Μέσα από την ελευθερία της συνείδησής του, το υποκείμενο κατευθύνει τη βούλησή του, επιλέγοντας μεταξύ των δυνατοτήτων που του προσφέρει η ζωή με γνώμονα τις ηθικές έννοιες του καλού και του κακού. Οι εμπειρικές ενδείξεις μπορεί να το εγκλωβίζουν σε εσφαλμένες επιλογές και να το εξωθούν στην παραιτήση ή ακόμα και στην παρέκβαση από τον ηθικό σκοπό, αλλά χάρη στην ελευθερία του το δρων υποκείμενο διαθέτει τη δυνατότητα της εξέτασης και το όπλο της κρίσης, που του επιτρέπουν να υπερβεί την ουδετερότητα ή την παθητικότητα και να λάβει ενεργό μέρος στα δρώμενα. Συνεπώς, η εμπειρία, ως πραγματωμένη σχέση με τον αισθητό κόσμο, προϋποθέτει και συγχρόνως συνυφαινεται με τη δράση και κατ' επέκταση με τη γνώση. Είναι, όμως, από την αρχή μέχρι το τέλος της γνωστικής διαδικασίας, υπόλογος στην κρίση του ατόμου, επειδή ακριβώς η κρίση προσδίδει στην ελευθερία του τον σκοπό και τα όριά της. Η ηθική συνείδηση αποτελεί προφανώς τον αποφασιστικό κρίκο που συνδέει τον κόσμο της εμπειρίας με το πνεύμα και τη σκέψη σε όλες τις εκδηλώσεις της ζωής του ατόμου, συμπεριλαμβανομένης της πολιτικής. Για τον λόγο αυτό, η φιλοσοφία του Λοκ δεν είναι απλώς μια πρόταση για την ευκαία πολιτική οργάνωση, αλλά ένα σύστημα που συνδέει την ελεύθερη πολιτική κοινότητα με έναν αντίστοιχο ανθρώπινο τύπο, που μπορεί να την καταστήσει εφικτή και λειτουργική. Η *Μελέτη για*

Μελιέ

την ανθρώπινη νόση είχε λοιπόν ευρύτερες κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις και, κυρίως, πρόβαλλε τη σημασία της χειραφέτησης του ανθρώπινου πνεύματος από τον μεσαιωνικό σχολαστικισμό*, η οποία υπήρξε μια από τις σημαντικότερες συμβολές του Λοκ στον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό*.

Βιβλιογρ.: J. R. Aaron, *John Locke's Political Philosophy*, Νέα Υόρκη, 1960.- R. Polin, *La politique morale de J. Locke*, Παρίσι, 1960.

Ευστάθ. Μπάλιας

Μελιέ (Meslier), Ζαν (1664-1729). Γάλλος υλιστής φιλόσοφος, άθεος, πρωτοπόρος της επαναστατικής τάσης στον γαλλικό ουτοπικό* σοσιαλισμό, αγροτικός ιερέας από το 1669. Η τραγωδία της ζωής του συνίστατο στο γεγονός ότι, λόγω της θέσης του, υποχρεωνόταν να κηρύττει ιδέες, για τις οποίες ήταν πεπεισμένος πως ήταν ψευδείς. Για να αποφύγει τον διωγμό, ο Μελιέ αποφάσισε να εκθέσει τις απόψεις του, λίγο πριν τον θάνατό του, στο μοναδικό έργο του *Η Διαθήκη* (Le Testament), όπου διατυπώνει τη διδασκαλία του για την κοινωνία και την κοινωνική ζωή. Αναλύοντας το φαινόμενο της θρησκείας και τον ρόλο της Εκκλησίας, καταλήγει σε συμπεράσματα καθαρά υλιστικά και αθεϊστικά. Η κριτική του κατά της κοινωνικής αδικίας συνοδεύεται από μιαν έκκληση για συγκρότηση μιας κοινωνίας θεμελιωμένης στη συλλογική ιδιοκτησία. Η ένωση των εργαζομένων, η εξέγερσή τους εναντίον των καταπιεστών είναι, κατ' αυτόν, υπόθεση του ίδιου του λαού και ο απαραίτητος όρος για τη μετάβαση σε μια νέα κοινωνία, όπου δεν θα υπάρχουν πλούσιοι και φτωχοί, ούτε καταπιεστές και καταπιεζόμενοι, ούτε ακαμάτηδες και άνθρωποι αποκαμωμένοι από μιαν εξαντλητική εργασία. Η πλήρης έκδοση της *Διαθήκης* έγινε το 1864, αλλά αντίγραφα των χειρογράφων της κυκλοφορούσαν ήδη στη Γαλλία τον 18ο αι. Στους αναγνώστες και προπαγανδιστές των ιδεών του Μελιέ συγκαταλέγονταν εκπρόσωποι των διαφόρων ρευμάτων της γαλλικής σκέψης: από τους "ντεϊστές" του πρώτου μισού του 18ου αι. και τον Βολταίρο* ως τους υλιστές-εγκυκλοπαιδιστές και τους οπαδούς του ουτοπικού κομμουνιστή Μπαμπέφ* (1760-1795) που, ξεπερνώντας τον διαφωτιστικό χαρακτήρα των αντιλήψεων των προγενέστερων κομμουνιστών, έβλεπε στη λαϊκή εξέγερση το μέσον για την εγκαθίδρυση μιας "κοινωνίας των ίσων".

Βιβλιογρ.: E. Peluttils, *Un socialiste-révolutionnaire au*

commencement du XVIIIe siècle. J. Meslier (1908).- A. Morehouse, *Voltaire and J. Meslier* (1936).

Γιάν. Κρητικός

Μελιούχιν Σεραφίμ Τιμοφέγιεβιτς (1927). Ακαδημαϊκός, ειδικός στα θέματα της οντολογίας* και της γενικής θωρίας της διαλεκτικής*. Ασχολείται με τα προβλήματα της σύγχρονης αντίληψης για την ύλη, τις διάφορες μορφές του ντετερμινισμού* (δομικού, συστημικού, γενετικού, λειτουργικού, πληροφορικού κ.ά.), καθώς και με τα προβλήματα της διαμόρφωσης της σύγχρονης επιστημονικής φιλοσοφίας και των σχέσεών της με τις συγκεκριμένες επιστήμες. Έργα: *Το πρόβλημα του πεπερασμένου και του άπειρου*, Μόσχα, 1958.- *Η υλική ενότητα του κόσμου στο φως της σύγχρονης επιστήμης*, Μόσχα, 1967.- *Οι φιλοσοφικές βάσεις της φυσιογνωσίας*, Μόσχα, 1977 κ.ά.

Θεοχ. Κεσαϊδης

Μέλισσος ο Σάμιος (Σάμος, ακμή περ. 440 π.Χ.). Προσωκρατικός* φιλόσοφος, ο τελευταίος από τους κύριους εκπροσώπους της λεγόμενης Ελεατικής* σχολής, πολιτικός ηγέτης της ιδιαίτερης πατρίδας του και ναύαρχος του σαμιακού στόλου κατά την αποστασία της Σάμου από την Αθηναϊκή συμμαχία (440). Ο Μέλισσος είναι γνωστός ως συγγραφέας ενός έργου *Περί φύσεως ή περί του όντος*, το οποίο πιστεύεται ότι προκάλεσε ιδιαίτερα την ειρωνική και μηδενιστική αντίδραση του Γοργία*, που γι' αυτό ακριβώς έγραψε το έργο του *Περί του μη όντος ή περί φύσεως*.

Ο Μέλισσος, όπως και ο Ζήνων* ο Ελεάτης πριν από αυτόν, υπερασπίστηκε την οντολογική θεωρία του Παρμενίδη* στην επιμέρους προβληματική της, αναπτύσσοντας κυρίως την αρχέγονη συλλογιστική του, που επιχειρούσε να καταδείξει λογικά αδύνατη την αρχή και το τέλος, τη γένεση και τον θάνατο, την αύξηση και τη φθορά, την κίνηση και τη μεταβολή, τη διαιρετότητα και την ασυνέχεια του όντος. Ωστόσο, με αυτή την επεξεργασία του παρμενίδειου προβληματισμού, ο Μέλισσος οδηγήθηκε στην ανάγκη να τροποποιήσει ως ένα βαθμό την έννοια του όντος, όπως αυτή είχε διατυπωθεί από τον αρχηγό της Ελεατικής σχολής. Συγκεκριμένα ο Μέλισσος, αντίθετα από τον Παρμενίδη, ανακάλυψε επιχειρήματα για το ότι το ον δεν μπορεί να έχει "σώμα" και "πέρατα". Εγκαταλείποντας όμως την ιδέα του "τετελεσμένου", ενός απαρτισμένου και συμμετρικού όγκου, και προσθέτοντας τα γνωρι-

σματα του "απειρού" και του "ασωμάτου", ο Μέλισσος συνέβαλε στο να νοηθεί το ον περισσότερο υπερβατικά από όσο το είχε φανταστεί ο Παρμενίδης, και αυτό είχε τεράστια σημασία για την εξέλιξη της Μεταφυσικής* στην αρχαία Ελλάδα.

Βιβλιογρ.: Τα σωζόμενα αποσπάσματα του Μέλισσου, σε κριτική έκδοση και μετάφραση Ε. Ν. Ρούσσου, συνοδευόμενα από ιστορική εισαγωγή και επιλογή βιβλιογραφίας, έχουν δημοσιευτεί στο περιοδικό "Δευκαλιών" 33/34 (1981).

Ε. Ν. Ρούσσος

μελλοντολογία. Τον όρο μελλοντολογία (Futurologie) πρότεινε, το 1943, ο γερμανός κοινωνιολόγος Όσιπ Φλεχτχάιμ (Flechtheim), που έβλεπε στη μελλοντολογία μια "φιλοσοφία του μέλλοντος" υπερταξική, αντίθετη στην ιδεολογία* και στην ουτοπία*. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 η έννοια αυτή διευρύνθηκε στη Δύση για να γίνει τελικά μια "ιστορία του μέλλοντος", μια "επιστήμη του μέλλοντος", που σκοπός της ήταν να διερευνήσει τις μελλοντικές λειτουργίες όλων των επιστημονικών κλάδων. Επειδή όμως η μελλοντική εξέλιξη των κοινωνικών διαδικασιών θ' αποτελούσε αντικείμενο μεγάλου αριθμού επιστημών, ο όρος μελλοντολογία, όρος πολυσήμαντος και ασαφής, περί τα τέλη της δεκαετίας του '60 εκτοπίστηκε από την έννοια "διερεύνηση (investigation) του μέλλοντος", που καλύπτει τη θεωρία και την πρακτική της μελέτης των τεχνικών, επιστημονικών, οικονομικών και κοινωνικών αιτιών που επιταχύνουν την εξέλιξη του σύγχρονου κόσμου και της πρόβλεψης* των καταστάσεων που θα μπορούσαν να προκύψουν από τις συνδυασμένες επιδράσεις τους (prospective). Στη μελλοντολογία διακρίνονται διάφορα ρεύματα, το απολογητικό (του καπιταλιστικού συστήματος), το ρεφορμιστικό, το αριστερό ριζοσπαστικό κ.λπ. Το πρώτο, που επικράτησε στη δεκαετία του '60, πρόβαλε τη "θεωρία της μεταβιομηχανικής κοινωνίας" (Ντ. Μπελ*, Χ. Καν*, Ρ. Αρόν*, Μπ. ντε Ζουβενέλ*). Οι ρεφορμιστές πρότειναν τη θεωρία της "σύγκλισης" (Φ. Μπάαντερ*, Φ. Πόλακ). Οι αριστεροί ριζοσπάστες πρόβλεψαν τον αναπόφευκτο ολικό αφανισμό του "δυτικού πολιτισμού" συνεπεία της "επιστημονικοτεχνικής επανάστασης" (Α. Βασκόβ) (βλ. και *μεταβιομηχανική κοινωνία, Λέσχη της Ρώμης*).

Βιβλιογρ.: Ο. Κ. Flechtheim, *Futurologie - Moglichkeiten und Grenzen* (1968).- Β. de Jouvenel, *L' Art de la*

Conjecture (1964).- Η. Kahn and A. J. Wiener, *The Year 2000* (1967).

Γιάν. Κρητικός

Μενάγιας Ιωάννης (1800, Κεφαλονιά - 1870, Κεφαλονιά). Έκανε βασικές σπουδές στην Ιόνιο Ακαδημία, νομικές σπουδές στην Πίζα της Ιταλίας και φιλοσοφικές σπουδές στο Βερολίνο της Γερμανίας. Δεν πρόλαβε να ακούσει τον Χέγκελ* (Hegel), που είχε μόλις πεθάνει, αλλά έζησε και αγάπησε το φιλοσοφικό κλίμα που αυτός είχε δημιουργήσει στο Βερολίνο. Έτσι, έγινε βαθύς γνώστης και θαυμαστής της φιλοσοφίας του Χέγκελ. Γύρισε στο Αργοστόλι και δίδαξε με πολλή θέρμη τον χεγκελιανισμό* στο "Λύκειον" του Αργοστολίου (1850-1870). Αρνήθηκε την έδρα φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών που του πρότεινε ο φίλος και συμμαθητής του Παύλος Καλλιγιάς. Μαθητές του, χεγκελιανοί κι αυτοί, ο Θ. Καρούσος και ο Π. Γρατσιάτος*. Γραπτά του δεν υπάρχουν.

Βιβλιογρ.: *Νεοελληνική Φιλοσοφία*, Β'. "Βασική Βιβλιοθήκη" 36, επιμέλεια Ε. Π. Παπανούτσου, Αθήνα, σελ. 11.

Γρ. Θέμελη - Αλατζόγλου

Μενγκ Τσε (Μέγκκιος, 372:-289; π.Χ.). Κινέζος κομφουκιανός φιλόσοφος, μαθητής των μαθητών του Τζε Σου, εγγονού του Κομφούκιου*. Το ομώνυμο (*Meng Tse*) έργο του αποτελείται από επτά βιβλία, που το καθένα τους χωρίζεται σε δύο τμήματα. Ο Μενγκ-Τσε κατεπολέμησε τις ιδέες του Γιανγκ Τσου και του Μο Τσε και εστήριξε τη διδασκαλία του Κομφούκιου, που χάρη σ' αυτόν κυρίως κατέκτησε την κεντρική θέση στην κινεζική φιλοσοφία. Έτσι, και ως προς τον Μο Τσε, αντιτάσσει την "υϊκή" στροφή στην "πανανθρώπινη αγάπη" και το κριτήριο της "αρετής" σ' αυτό της "ωφέλειας", ενώ κατακρίνει την εγωιστική απομόνωση του ατόμου που δίδασκε ο Γιανγκ Τσου. Ο Μέγκκιος εμπνέεται από το παρελθόν, δέχεται ότι ο άνθρωπος είναι φύσει καλός και ξαναβρίσκει την πραγματική φύση του με την καλλιέργεια και ότι το κακό οφείλεται στις εξωτερικές συνθήκες, στην ψυχή, δηλαδή το επίπλαστο πεδίο της συνείδησης, ενώ οι τέσσερις βασικές αρετές (ανθρωπιάς, ορθότητας, σωστών τρόπων, σοφίας) είναι έμφυτες στη φύση του ανθρώπου, η οποία βρίσκεται στα έγκατα του "είναι" του και στη συνέχεια αναλύει αυτές τις τέσσερις βασικές αρετές.

Ο Μενγκ Τσε διδάσκει ότι ο άρχοντας πρέπει να έχει την αγάπη και την εμπιστοσύνη του

Μενέδημος ο Ερετριεύς

λαού, να διοικεί με την αρετή και όχι με τη βία, να μην επιβάλλει βαριά φορολογία στον λαό και να φροντίζει για τη μόρφωση του λαού του· ακόμη, δέχεται ότι το βασιλικό αξίωμα δεν πρέπει να είναι κληρονομικό αλλά να το κατέχει ο αξιότερος, ότι η "ουράνια εντολή" στον βασιλιά εξαρτάται από την ποιότητα του έργου του, ότι ο λαός έχει το δικαίωμα της επανάστασης εναντίον του κακού βασιλιά. Ο Μέγκιος διδάσκει ακόμη την ανισότητα των ανθρώπων και την αποφυγή του επιθετικού πολέμου. Ως προς την καθαρή φιλοσοφική σκέψη, κατά τη διδαχή του, ο άνθρωπος πρέπει με την καρδιά του –που είναι το κέντρο του ανθρώπινου όντος, πάνω από τον νου– να συλλάβει βιωματικά τον ρυθμό του σύμπαντος και του ηθικού νόμου, να προτιμήσει το καθήκον (= ηθικό νόμο) από τη ζωή (= ικανοποίηση σωματικών ορμών)· υπάρχει ενότητα ανθρώπου και σύμπαντος, Ουρανού, και ο άνθρωπος έχει το αιθέριο, άυλο στοιχείο στην καρδιά του: "ολόκληρο το σύμπαν", θα πει ο Μέγκιος, "είναι πλήρες μέσα μου" (Mencius, 7A4)· στην "αρχή" του σύμπαντος (Li), αντιστοιχεί η "αρχή" κάθε πράγματος (Li), κάτι το αντίστοιχο με την πλατωνική "ιδέα"· σκοπός του ανθρώπου είναι ακριβώς αυτή η ανακάλυψη και βίωση του μυστικού του δεσμού με το σύμπαν.

Βιβλιογρ.: Βελισσαρόπουλος Δ., *Ιστορία της κινεζικής φιλοσοφίας*, Δωδώνη, Αθήνα - Γιάννινα, 1981, τόμ. Α', σσ 211-245.

Ε. Χ.

Μενέδημος ο Ερετριεύς (Ερέτρια, περίπου 340-265 π.Χ.). Ιδρυτής μιας από τις λεγόμενες σωκρατικές σχολές, της Ερετρικής ή Ερετριακής*. Ήταν μαθητής του μεγαρικού φιλόσοφου Στίλπωνα* και ίσως δέχτηκε ορισμένα ερεθίσματα από ακαδημαϊκούς και κυνικούς* φιλόσοφους. Εξεπρόσωπησε τα συμφέροντα της ιδιαίτερης πατρίδας του στην ταραγμένη περίοδο των διαδόχων του Μ. Αλεξάνδρου και υπερασπίστηκε τις δημοκρατικές ελευθερίες των συμπολιτών του στον βαθμό που επέτρεπε η μακεδονική πολιτική. Παραδίδεται ότι η τύχη της πατρίδας του τον οδήγησε σε εκούσιο θάνατο. Η επαφή του με την πρακτική ζωή τον προφύλαξε από τα αφηρημένα σχήματα σκέψης· έτσι η καταφατική και απλή εκφορά των προτάσεων κρίσης είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα του πνεύματός του. Στον τομέα της λογικής και της διαλεκτικής φαίνεται ότι κινήθηκε στο πλαίσιο της λεγόμενης "Εριστικής", που είχε αναπτυχθεί από τη Μεγαρική σχολή*, ενώ

στην ηθική* εκπροσωπούσε τη θέση ότι κάθε "αγαθόν" θεμελιώνεται στον "νου", πράγμα που σημαίνει ότι η ηθική στάση μας απέναντι στα πράγματα δεν είναι άλλο από μια λογική απόφασή μας. Ο ίδιος δεν άφησε γραπτή τη διδασκαλία του, η οποία μας είναι γνωστή αποσπασματικά μόνο από μεταγενέστερες δοξογραφικές μαρτυρίες. Ο κύκλος των μαθητών του ήταν μεγάλος, ωστόσο δεν είναι τίποτα γνωστό για την τύχη της σχολής του ύστερα από τον θάνατό του.

Βιβλιογρ.: Β. Α. Κύρκος, *Ο Μενέδημος και η Ερετρική σχολή*, Αθήνα, Εταιρεία Ευβοϊκών Σπουδών, 1980, σελ. 227.

Ε. Ν. Ρούσσος

Μενέδημος ο κυνικός (3ος αι. π.Χ.). Κυνικός φιλόσοφος. Ξεκίνησε ως μαθητής του επικυρίου Κολώτη* του Λαμψακηνού και είναι γνωστός κυρίως από μίαν έντονη φιλονικία με τον δάσκαλό του. Μετά έγινε μαθητής του επίσης Λαμψακηνού κυνικού Εχεκλή. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του ήταν ο σκληρός και ανηλεής έλεγχος των ανθρώπινων σφαλμάτων.

Απ. Τζ.

"Μενέξενος" του Πλάτωνα. Ο διάλογος αυτός αποτελεί στην πραγματικότητα έναν επιτάφιο λόγο, τον οποίον ο Σωκράτης* ισχυρίζεται ότι άκουσε από την Ασπασία, τη σύντροφο του Περικλή, και τον οποίο διηγείται στον Μενέξενο. Αφορμή στάθηκε το γεγονός ότι η αθηναϊκή βουλή θα διάλεγε ρήτορα για να εγκωμιάσει του νεκρούς του Κορινθιακού πολέμου κατά την ταφή τους, ενώ, με την ευκαιρία αυτή, γίνονται αναφορές στη δύναμη που η ρητορική διαθέτει, όταν πρόκειται να επαινέσει ή να κατηγορήσει κάποιον. Ο Σωκράτης, αν και ειρωνεύεται όπως πάντα τους ρήτορες, δηλώνει μαθητής της Ασπασίας στη Ρητορική (βλ. λ. Πλάτων).

Γραμμ. Αλατζόγλου - Θέμελη

Μένιππος ο Γαδαρνός (Γάδαρα Α. Ιορδανίας, σημ. Umm ger, 3ος αι. π.Χ.). Κυνικός φιλόσοφος. Η παράδοση ότι ο Μένιππος έζησε σαν δούλος στη Σινώπη του Πόντου πλάστηκε από την ανάγκη να συνδεθεί το πρόσωπό του με τον αρχηγό των κυνικών Διογένη τον Σινωπέα*, ενώ η πληροφορία ότι τερμάτισε τη ζωή του με εκούσιο θάνατο δεν είναι αξιόπιστη. Ως έργα του αναφέρονται οι *Διαθήκαι*, οι *Επιστολαί* και η *Νέκυια*, που περιγράφει ένα φαντα-

στικό ταξίδι στον κάτω κόσμο. Ως εκφραστικό του τρόπου μεταχειρίστηκε το λεγόμενο "ποικιλόμετρον", δηλαδή πεζό λόγο ανάμεικτο με έμμετρο σε ποικίλα μέτρα. Πίσω από κάθε περιγραφή και κάθε θέση του κρύβεται η χαρακτηριστική κυνική ειρωνεία. Η επίδραση της μορφής και του περιεχομένου του λόγου του ήταν πολύ μεγάλη στη συγγραφική παραγωγή των ελληνιστικών και των ρωμαϊκών χρόνων. Ιδιαίτερα του οφείλουν πολλά ο Ουάρρων, ο Σενέκας*, ο Λουκιανός* και ο Βοήθιος*.

E. N. Ρούσσος

Μένκιος, βλ. Μενγκ - Τσε

Μέντελσον Μωυσής (Ντεσσάου, 1729 - Βερολίνο, 1786). Γερμανοεβραίος φιλόσοφος του Διαφωτισμού*. Σπούδασε γερμανική φιλολογία και λατινικά στο Βερολίνο. Κυριότερα έργα του είναι οι *Φιλοσοφικές συζητήσεις* (1755) και οι *Επιστολές για τις αισθήσεις* (1756). Ο Μέντελσον επιχείρησε να συγκροτήσει ένα σύστημα σκέψης σύμφωνα με την παράδοση του ορθολογισμού* της Aufklärung (=Διαφωτισμού), θεμελιώνοντάς το στον συσχετισμό της αλήθειας του ανθρώπινου λόγου με την αλήθεια της εμπειρίας που προσφέρουν οι αισθήσεις. Έγινε γνωστός από την αντιπαράθεσή του με τον J. K. Lavater, ο οποίος διατύπωσε τη θεωρία της ανωτερότητας του χριστιανισμού σε σχέση με τον ντεϊσμό* (deismus) που προσιδιάζει στο πνεύμα του Διαφωτισμού*. Ως εβραίος, αγωνίστηκε για την εμπέδωση καλών σχέσεων μεταξύ της εβραϊκής κοινότητας και των αρχών, επιδιώκοντας παράλληλα την αναγνώριση της ιδιαίτερότητας της εβραϊκής πίστης στους κόλπους ενός χριστιανικού κράτους. Ασχολήθηκε επίσης με το ζήτημα της αθανασίας της ψυχής στο έργο του *Φαίδων* (1767), καθώς και με τη σχέση του ιουδαισμού με τον Διαφωτισμό. Ήταν από τους πρώτους, μαζί με τον Καντ*, που προσπάθησε να ορίσει το περιεχόμενο και τους στόχους του Διαφωτισμού.

Βιβλιογρ.: A. Altmann, *Moses Mendelssohn. A Biographical Study*, University Alabama, 1973. - Mendelssohn, Kant, Hamann κ.ά. *Τί είναι διαφωτισμός*, Κριτική, Αθήνα, 1989.

Ευστάθ. Μπάλιας

Μένων ο Θεσσαλός (Φάρσαλα Θεσσαλίας, περ. 420 - Σούσα Περσίας, περ. 400 π.Χ.). Στρατιωτικός και πολιτικός ηγέτης και σοφιστής, μαθητής του Γοργία*. Ο Μένων μορφώθηκε στο πε-

ριβάλλον του Γοργία, που για ένα διάστημα είχε την έδρα του στη Λάρισα. Από έμμεσες ειδήσεις, που περιέχονται κυρίως στον πλατωνικό διάλογο *Μένων*, εξάγεται ότι ο Μένων είχε διδαχτεί από τον Γοργία τη φυσική και την ψυχολογία του Εμπεδοκλή*, φιλολογία και μαθηματικά, κυρίως όμως πολιτικές επιστήμες, που ταιρίαζαν περισσότερο στις φιλοδοξίες του για πολιτική δράση. Αρχές του 401 επήρε μέρος στην "Κύρου ανάβαση", οδηγώντας ένα εκστρατευτικό σώμα από 1.500 Δόλοπες, Αιλιάνες και Ολυνθίους. Ύστερα από την κακή τροπή που πήραν τα πράγματα για τους Έλληνες μετά τα Κούναξα, ο Μένων εγκατέλειψε το ελληνικό στρατόπεδο και προχώρησε στους αντίπαλους του Κύρου. Ίσως να ενέχεται και στην επακολουθήσασα δολοφονία των ελληνικών στρατηγών, αλλά και ο ίδιος αργότερα οδηγήθηκε στην περσική πρωτεύουσα και εκεί εκτελέστηκε από τον Αρταξέρξη σαν επικίνδυνος.

Στη συνομιλία του με τον Σωκράτη* ο Μένων παρουσιάζεται να περιγράφει το φαινόμενο της αρετής όχι ως ενιαία ιδιότητα των ανθρώπων, αλλά ως προσδιοριστική ικανότητα της συμπεριφοράς του καθενός ξεχωριστά, δηλαδή ως δεξιότητα που μπορεί να διαθέτει ο καθένας για να συμπεριφέρεται ανάλογα με τις απαιτήσεις του φύλου του, της ηλικίας του, της κοινωνικής θέσης του, της οικογενειακής κατάστασής του και του έργου που αυτός έχει αναλάβει. Όλες οι σχετικές απόπειρες του Μένωνα να ορίσει την αρετή (1. "Ευ διοικείν", 2. "Αρχειν οίον είναι των ανθρώπων", 3. "Επιθυμούντα των καλών δυνατόν είναι πορίζεσθαι") έχουν κοινό γνώρισμα την προσήλωση στην εμπειρική πραγματικότητα και απηχούν την κοινωνική και πολιτική αντίληψη της αρετής, σε αντίθεση με το Σωκράτη*, που κινείται πάντα σε αρίστι δοσμένα νομοκρατικά σχήματα και ηθικολογικές πεποιθήσεις.

Βιβλιογρ.: E. N. Ρούσσος, *Μένων, ο μαθητής του Γοργία*, "Φιλοσοφία" I (1971) 229-251.- E. N. Ρούσσος, *Η πολιτική σκέψη στη Θεσσαλία τον 5ο αι. π.Χ.*, "Αρχαίο Θεσσαλικών Μελετών" I (1972) 1-22.

E. N. Ρούσσος

Μένων ο περιπατητικός (4ος/3ος αι. π.Χ.). Μαθητής του Αριστοτέλη*, κατά την παράδοση, που αφετηρία της έχει μια πληροφορία του Γαληνού* (130-200 μ.Χ.). Γιατρός ο ίδιος έγραψε, κατ' εντολή του Αριστοτέλη, μια ιστορία της Ιατρικής (*Ιατρική συναγωγή*) σε πολλά βιβλία. Ο τίτλος του έργου μας παραπέμπει στην ια-

"Μένων"

τρική δοξογραφία της ελληνιστικής εποχής και μάλιστα της όψιμης, όταν ο όρος "συναγωγή" δήλωνε την κωδικοποίηση και τη σύνοψη διασπαρτων, εξειδικευμένων όμως, γνώσεων. Συγκεκριμένα, βρέθηκε το 1892 ένας μεγάλος πάπυρος του 2ου αι. μ.Χ. (Anonymus Londnensis, ο Ανώνυμος του Λονδίνου), που περιείχε επιτομές (= περιλήψεις) από την ιστορία της Ιατρικής του Μένωνα. Από τον πάπυρο αυτό αντλούμε την πληροφορία ότι ο Ιπποκράτης* στήριζε την αιτιολογία μερικών ασθενειών στους ατμούς που σχηματίζονται στο σώμα καθώς χωνεύουμε. Ο ίδιος πάπυρος του Μένωνα επίσης είναι για μας η καλύτερη πηγή πληροφοριών για τον φιλοσώφωνα από τους Λοκρούς, έναν από τους σημαντικότερους γιατρούς της σικελικής σχολής. Ο πάπυρος αυτός, τέλος, συνιστά αναμφισβήτητα μια σημαντική πηγή για την ιστορία της αρχαίας ελληνικής Ιατρικής, αλλά η προσωπικότητα του αριστοτελικού Μένωνα εξακολουθεί να αποτελεί πρόβλημα για την έρευνα.

Βιβλιογρ.: Α. Lesky, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής Λογοτεχνίας*, μτφρ. Αγαπ. Τσοπανάκη, Θεσσαλονίκη, 1972'. - E. Zeller, *Die Philosophie der Griechen*, τόμ. II 2, Darmstadt, 1963', σ. 897'. - R. E. *Der kleine Pauly*, τόμ. 3. Βασ. Κύρκος

"Μένων" του Πλάτωνα. Ο "Μένων" ως διάλογος ανήκει στην περίοδο της ωριμότητας του Πλάτωνα*, την οποία και, κατά τη γνώμη πολλών πλατωνιστών, εγκαινιάζει.

Ο Σωκράτης* συνομιλεί με τον Άνυτο, τον Μένωνα και με τον δούλο του Μένωνα, τον οποίο λίγο πολύ οι συνομιλητές χρησιμοποιούν ως πειραματόζωο, για να επαληθεύσουν τη "θεωρία της ανάμνησης". Κεντρικό θέμα του διαλόγου είναι ο ορισμός της αρετής. Επειδή όμως, όπως γίνεται σε πολλούς πλατωνικούς διαλόγους, οι ορισμοί που δίδονται αποδεικνύονται ανεπαρκείς, ο Σωκράτης εισάγει τη θεωρία της ανάμνησης και θεμελιώνει μ' αυτήν τη γνώση της αρετής. Ο διάλογος λοιπόν αυτός, αν και τυπικά αναφέρεται στην αρετή και στο αν αυτή διδάσκεται ή είναι έμφυτη, ουσιαστικά ανήκει στους διαλόγους –μαζί με τον *Θεαίτητο** και την *Πολιτεία**– στους οποίους ο Πλάτων επεξεργάζεται και απαντά στο πρόβλημα "τι είναι γνώση". Έτσι καταδεικνύεται και η στενή –κατά τον Πλάτωνα– σχέση αρετής και γνώσης (βλ. και λ. *Πλάτων*).

Γραμμ. Αλατζόγλου - Θέμελης

μέριμνα, βλ. Χάιντεγγερ

Μέρινγκ Φραντς (Mehring, 1846-1919). Γερμανός φιλόσοφος, ιστορικός και κριτικός της λογοτεχνίας. Εκπρόσωπος του διαλεκτικού και ιστορικού υλισμού*, ένθερμος οπαδός της μαρξιστικής κοσμοθεωρίας και ένας από τους ιδρυτές του κομμουνιστικού κόμματος της Γερμανίας. Μεγάλη προσοχή έδωσε στην κλασική γερμανική φιλοσοφία, και ιδιαίτερα στον Καντ*, αλλά πολέμησε τον νεοκαντιανισμό*, τις θεωρίες των Χάρτμαν*, Σοπενχάουερ*, Νίτσε* και τον μαχισμό*. Το συγγραφικό του έργο αναφέρεται στις φυσικές επιστήμες, τον υλισμό*, τον δαρβινισμό* και τις σχέσεις μαρξισμού* - θρησκείας*. Σημαντική θεωρείται η συμβολή του στην επεξεργασία των προβλημάτων της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας, καθώς και στη διαμόρφωση της μαρξιστικής θεωρίας και κριτικής της λογοτεχνίας και της τέχνης γενικότερα και στον προσδιορισμό των γενικών αρχών της μαρξιστικής αισθητικής. Έργα του: *Gesammelte Schriften*, 1972-73.- *Karll Marx. Η ιστορία της ζωής του*, 1957 κ.ά.

Βιβλιογρ.: Γκαγκάριν Α., *Ο Φραντς Μέρινγκ και οι φιλοσοφικές του απόψεις*.- Σλούτσκι Α. Γκ., *Φραντς Μέρινγκ, ο επιστήμονας, ο επαναστάτης, ο δημοσιολόγος*, 1979. Απ. Τζ.

μερισμός. Όρος που χρησιμοποιείται για να σημαίνει τη διαδικασία και το αποτέλεσμα της διαίρεσης ή διάσπασης ενός όλου σε μέρη. Τα μέρη αυτά συναποτελούν το όλον. Στα μαθηματικά αντί του όρου "μερισμός" χρησιμοποιείται συχνότερα ο όρος "διαμέριση". Οι ιδιότητες του μερισμού (ή της διαμέρισης), οι οποίες στην περίπτωση των μαθηματικών διατυπώνονται με ιδιαίτερη προσοχή και ακρίβεια, είναι οι εξής: (α) Τα μέρη του μεριζόμενου όλου συνεχόμενα αποτελούν το όλον. Σε μαθηματική γλώσσα αυτό εκφράζεται ως ακολούθως: Η ένωση των μερών ενός όλου (τα οποία προκύπτουν από μια πράξη μερισμού ή διαμέρισης του όλου) είναι ίση με το όλον. (β) Τα μέρη ενός μεριζόμενου όλου είναι ξένα μεταξύ των. Αυτό σημαίνει, σε αυστηρή μαθηματική γλώσσα, ότι η τομή, ανά δύο, των μερών ενός μεριζόμενου συνόλου ταυτίζεται με το κενό σύνολο, δηλαδή με το σύνολο που δεν διαθέτει στοιχεία. Η ιδιότητα αυτή εκφράζει το γεγονός ότι τα παραγόμενα μέρη δεν έχουν κοινά στοιχεία και ότι κατά την πράξη του μερισμού αποφεύγονται οι αλληλοεπικαλύψεις. Η πρώτη ιδιότητα εκφράζει το γεγονός ότι κατά την πράξη του μερισμού δεν υπάρχουν στοιχεία του αρχικού όλου τα οποία να μην περιέχονται

σε κάποιο από τα προκύπτοντα μέρη του. Η έννοια του μερισμού είναι κεντρική στα μαθηματικά και ιδιαίτερα στη θεωρία συνόλων.

Ενας μερισμός οδηγεί στην εισαγωγή μιας σχέσης ισοδυναμίας μεταξύ των στοιχείων ενός μεριζόμενου συνόλου και στην ταύτιση των προκυπτόντων μερών με αντίστοιχες κλάσεις ισοδυναμίας, ως εξής: Δύο στοιχεία που ανήκουν στο αυτό μέρος (στο αυτό υποσύνολο) του αρχικού συνόλου λέγονται "ισοδύναμα" και το αντίστοιχο μέρος ή υποσύνολο "κλάση ισοδυναμίας" των αντίστοιχων στοιχείων του. Μια σχέση ισοδυναμίας, από την άλλη πλευρά, η οποία εισάγεται μεταξύ των στοιχείων ενός συνόλου οδηγεί σε μια αντίστοιχη μοναδική διαμέριση του συνόλου αυτού. Μια σχέση P ονομάζεται σχέση ισοδυναμίας αν ικανοποιούνται οι εξής τρεις ιδιότητες: (1) Ένα στοιχείο α είναι P -ισοδύναμο με τον εαυτό του. (2) Αν ένα στοιχείο α είναι P -ισοδύναμο με ένα στοιχείο β , τότε και το β είναι P -ισοδύναμο με τα α . (3) Αν ένα στοιχείο α είναι P -ισοδύναμο με ένα στοιχείο β και το στοιχείο β είναι P -ισοδύναμο με ένα στοιχείο γ , τότε το στοιχείο α είναι P -ισοδύναμο με το γ . Με τον συμβολισμό " P -ισοδύναμο" εννοούμε ότι τα συνδεόμενα στοιχεία είναι ισοδύναμα σύμφωνα με τη σχέση P .

Διον. Αναπολιτάνος

Μερλό-Ποντύ (Merleau-Ponty, Maurice, 1908-1961). Γάλλος φιλόσοφος, εκπρόσωπος της φαινομενολογίας*, η οποία ως πηγή της υπαρξιακής φιλοσοφίας τον έφερε κοντά στον υπαρξισμό* και σε μια παροδική σχέση προς τον Ζ. Π. Σαρτρ*. Ο Μερλό στην "προθετικότητα" (αναφορικότητα), όπως την καθόρισε ο ιδρυτής της φαινομενολογίας Χούσερλ*, έδωσε μιαν ευρύτητα που υπερβαίνει τα στενά όρια του χαρακτηριστικού της συνείδησης και συμπεριλαμβάνει όλη την ανθρώπινη σχέση προς τον κόσμο. Σ' αυτόν ανήκει η έννοια της "σωματικής" (προσυνειδησιακής) ύπαρξης, που είναι ανοιχτή προς τον κόσμο και δεν κλείνεται στον εαυτό της, όπως συμβαίνει με τα πράγματα. Το υποκείμενο, κατά τον Μερλό, βρίσκεται σε έναν συνεχή και ατέλειωτο διάλογο με τον κόσμο, δεδομένου ότι υποκείμενο και κόσμος αποτελούν δύο πόλους ενός ενιαίου "φαινομενικού πεδίου". Έργα του: *Phénoménologie de la perception*, 1945.- *Les aventures de la dialectique*, 1955.- *Eloge de la philosophie et autres essais*, 1965.- *La structure du comporte-*

ment, 1967.- *Le visible et l'invisible*, 1971.

Βιβλιογρ.: De Weihens P. A., *Une philosophie de l'ambiguïté*, Paris, 1968.- Kwant R. C., *The phenomenological philosophy of Merleau-Ponty*, Pittsburg, 1963.

Απ. Τζ.

μέρος και όλο. Φιλοσοφικές κατηγορίες οι οποίες δηλώνουν τη σχέση μεταξύ ενός συνόλου αντικειμένων (είτε στοιχείων ορισμένου αντικειμένου) και της συνάφειας που ενώνει αυτά τα αντικείμενα. Η συνάφεια αυτή προσδίδει στα εν λόγω αντικείμενα (μέρη) ιδιότητες* και νομοτέλειες* μη προσιδιάζουσες στα εκτός αυτής της συνάφειας μεμονωμένα αντικείμενα, και συγκροτεί ένα όλο απαρτιζόμενο από επιμέρους αντικείμενα - συστατικά στοιχεία (μέρη). Ο τρόπος και το επίπεδο διάγνωσης και αναπαράστασης της συσχέτισης μέρους και όλου εξαρτώνται: 1) από την υφή, τον χαρακτήρα και το επίπεδο ανάπτυξης του γνωστικού αντικειμένου*, και 2) από το επίπεδο ανάπτυξης της γνωστικής διαδικασίας* του εν λόγω αντικειμένου. Τα μέρη και το όλο που συνιστούν γνωστικά αντικείμενα ποικίλλουν, ανάλογα με τη μορφή κίνησης - συγκρότησης της ύλης και το είδος της αλληλεπίδρασης: από τυχαίες, μηχανικές, εξωτερικές αλληλεπιδράσεις μέχρι περίπλοκα ιεραρχημένα και διατεταγμένα αυτοαναπτυσσόμενα συστήματα με κύριο γνώρισμα την εσωτερική αμοιβαία συνάφεια των μερών τους (οργανικό όλο). Σε κάθε βαθμίδα της ανάπτυξης του οργανικού όλου προσιδιάζει ορισμένους τύπους μερών, όλου και μεταξύ τους συνάφειας. Η αφετηρία της γνωστικής διαδικασίας (κατ' αίσθηση αντίληψη, ζωντανή εποπτεία) χαρακτηρίζεται από τη χάωδη περί του όλου αντίληψη που αποτελεί και την αφετηρία της ανάβασης από το αισθητηριακά συγκεκριμένο στο νοητά αφηρημένο, της βασικής κατεύθυνσης της διάνοιας (βλ. *διάνοια και λόγος*). Στο επίπεδο της διάνοιας η γνωρίζουσα νόηση κινείται κατ' εξοχήν μέσω της ανάλυσης*, επαγωγικά, διαμελίζοντας το αντικείμενο, αποσπώμενη βαθμιαία από τη συνάφεια των μερών, γεγονός που έχει ως επακόλουθο την απόσπαση από την ανάπτυξη, την εξέταση του αντικειμένου (μέρους και όλου) ως δεδομένου, έτοιμου, στατικού και αμετάβλητου. Η περί του όλου αντίληψη και η αντίληψη περί της σχέσης μέρους και όλου εξαρτώνται από το είδος της σύνθεσης* που επιτελείται σε κάθε βαθμίδα της γνωστικής διαδικασίας. Κατ' αυτό τον τρόπο η (καθοριζόμενη από την ανάλυση) σύνθεση της διάνοιας προσ-

Μερσέν

λαμβάνει ως όλο την εξωτερική συνάφεια (ομοιότητα) ουσιαστικά διαμελισμένων μερών και είτε προβαίνει σε άμεση ταύτιση (αναγωγή*) μέρους και όλου (βλέποντας τη συνάφεια ως άμεσα ενυπάρχουσα στα ίδια τα μεμονωμένα μέρη, π.χ. θεωρώντας την αξία του εμπορεύματος αποτέλεσμα των φυσικών του ιδιοτήτων) είτε εξετάζοντας τις ικανότητες* της προσωπικότητας ως αποκλειστικό αποτέλεσμα της βιολογίας του ατόμου). Στη βαθμίδα του λόγου μέσω της εσωτερικής ενότητας των πολλαπλών προσδιορισμών απεικονίζεται και η εσωτερική ενότητα της πολυμορφίας που χαρακτηρίζει τη σχέση μέρους και όλου, ως στιγμών της ενιαίας αναπτυξιακής διαδικασίας, αμοιβαία διαμεσολαβούμενων και αλληλοπροσδιοριζόμενων (π.χ. η συσχέτιση ατομικών κεφαλαίων και κοινωνικού κεφαλαίου επί κεφαλαιοκρατίας).

Στην ιστορία της φιλοσοφίας αντανακλώνται όλες οι βαθμίδες συνειδητοποίησης της εν λόγω σχέσης. Στην αρχαιότητα η ενότητα των μερών του κόσμου ως ολόκληρο του κόσμου θεωρείται δεδομένη και αδιαμφισβήτητη. Ο Πλάτων* προτάσσει το όλο έναντι των μερών, ενώ ο Αριστοτέλης* συνδέει την υπαγωγή των μερών στο όλο με την έννοια της εντελέχειας*. Το συνδεδεμένο με την εμπειρική φυσιογνωσία και την πειραματική έρευνα αναλυτικό στάδιο της φιλοσοφίας προσκρούει στα προαναφερθέντα προβλήματα της διάνοιας, προτάσσοντας μηχανιστικά τα μέρη και (είτε) μυστικοποιώντας το όλο (βλ. *εμπειρισμός, μηχανικισμός, αναγωγισμός*). Η θέση: "το όλο είναι κάτι περισσότερο από άθροισμα μερών" είναι επίσης δέσμια της ποσοτικής, μηχανιστικής και αθροιστικής περιόχης του όλου αντίληψης. Οι πρώτες απόπειρες διαλεκτικής διευθέτησης του προβλήματος συνδέονται με τη γερμανική κλασική φιλοσοφία (Σέλλινγκ*, Χέγκελ*), οι ιδεοκρατικοί περιορισμοί της οποίας χαρακτηρίζουν και πολλές μετέπειτα προσεγγίσεις (νεοβιταλισμός, ολισμός, ενορατισμός*, γκέσταλτ ψυχολογία* κ.ά.). Η μαρξική έρευνα του κεφαλαιοκρατικού "κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού" διευθετεί το πρόβλημα σε υλιστική - διαλεκτική βάση. Η "λογική της ιστορίας" διερευνά τη σχέση μέρους και όλου στην ανθρωπότητα ως ολότητα. (Βλ. επίσης: *διαλεκτική λογική, ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, διάνοια και λόγος, ιστορικό και λογικό* και τη σχετική βιβλιογραφία).

Δ. Πατέλης

Μερσέν Μαρέν (Mersenne Marin, 1588-1648). Γάλλος κληρικός, φυσικός και φιλόσοφος. Ιησουΐτης, μέλος του τάγματος του Αγίου Φραγκίσκου, όπου δίδαξε φιλοσοφία και θεολογία. Ως φυσικός ασχολήθηκε με τη μουσική ακουστική και είναι ο πρώτος που προσδιόρισε την ταχύτητα του ήχου στην ατμόσφαιρα. Επίσης πρότεινε ένα σχέδιο για την κατασκευή ενός κατοπτρικού τηλεσκοπίου. Ανέπτυξε στενή φιλία με τον Καρτέσιο*, με τον οποίο αλληλογραφούσε συχνά, καθώς και με άλλους σημαντικούς επιστήμονες, όπως ο Γαλιλαίος*, ο Παस्कάλ*, ο Γκασεντί* κ.ά.

Απ. Τζ.

Μέρτον Ρόμπερτ Κινγκ (Merton, Φιλαδέλφεια, 1910). Αμερικανός κοινωνιολόγος που αν και υπήρξε μαθητής του Τ. Πάρσονς* διαφοροποιήθηκε από αυτόν ως προς τη δημιουργία γενικών θεωριών, αντιπροτείνοντας την ιδέα των "ενδιάμεσων θεωριών". Πρόκειται για θεωρίες που βρίσκονται μεταξύ των ελασσόνων προτάσεων εργασίας και των ευρύτερων καθολικών υποθέσεων, με βάση κάποιο εννοιολογικό σχήμα το οποίο θεωρείται ότι θα αποκαλύψει έναν σημαντικό αριθμό σταθερών μορφών συμπεριφοράς. Ο Μέρτον ακολούθησε στη θεωρία του το μοντέλο του λειτουργισμού*, αν και γνωρίζει πως υπάρχουν όρια στη θεωρία αυτή. Άλλη σημαντική έννοια που οφείλεται στον Μέρτον και εντάσσεται στα πλαίσια της κριτικής που αυτός άσκησε στον λειτουργισμό είναι εκείνη της "δυσλειτουργίας". Η έννοια δηλώνει τις αρνητικές συνέπειες που υφίσταται το ίδιο το σύστημα από τη συνύπαρξη μέσα του αντικρουόμενων αντιλήψεων και αξιών. Έτσι, για παράδειγμα, υπάρχουσες εθνικές διακρίσεις ανάγονται σε δυσλειτουργικές για μια κοινωνία που τάσσεται υπέρ της ελευθερίας και της ίσης ευκαιρίας. Σημαντική υπήρξε η ανάλυση που έκανε στην έννοια της "ανομίας", που πρώτος εισήγαγε ο Ντυρκαίμ*, προσθέτοντας σ' αυτήν και μια νέα διάσταση. Σύμφωνα με τον Μέρτον, ανομία είναι η ιδιαίτερη εκείνη κατάσταση της ατομικής και κοινωνικής συνειδησίας που χαρακτηρίζεται από την αποσύνθεση του συστήματος αξιών και το κενό ιδανικών των ατόμων μελών ενός κοινωνικού συνόλου. Ως αιτία της ανομίας ο Μέρτον θεωρεί την αντίφαση που δημιουργείται μεταξύ των σκοπών που θέτει το άτομο, ωθούμενο από τις κοινωνικές επιταγές, και των μέσων που αυτό διαθέτει προκειμένου να φθάσει

τους στόχους του. Έτσι, π.χ., η ανάγκη για επιτυχία και εξουσία, η οποία προβάλλεται ως δυνατή για όλους, τελικά αποδεικνύεται ότι αφορά μόνο σε λίγους, με αποτέλεσμα τα άτομα, στην προσπάθειά τους να επιτύχουν τους στόχους τους, να υιοθετούν μια "εγκληματική" συμπεριφορά ή να περιπίπτουν σε καταστάσεις απάθειας και απογοήτευσης.

Δημ. Τσατσούλης

μεσαία στρώματα, βλ. *κοινωνική στρωμάτωση*

μεσαίος και νέος μεσαίος τάξης θεωρίες, βλ. *κοινωνική στρωμάτωση*

Μέσος πλατωνισμός. Ο Μέσος πλατωνισμός, όπως ο Νεοπυθαγορισμός*, χαρακτηρίζεται για τον εκλεκτικισμό και για την προετοιμασία του Νεοπλατωνισμού*. Από τους Περιπατητικούς δανειζεται τη λογική· όμως τη χρησιμοποιεί για να πολεμήσει τους Περιπατητικούς* και τους Στωικούς*, υπεραυτόνομος του Πλάτωνος* και κυρίως του *Τιμαίου** και των υπομνηματιστών. Στην προσπάθειά του όμως αυτήν ο Μέσος πλατωνισμός δεν απέφυγε την επίδραση των θρησκευτικών τάσεων και απαιτήσεων της εποχής, όπως ακριβώς συνέβη με τους Νεοπυθαγορείους. Τούτο συνάγεται από την έμφαση που ο Μέσος πλατωνισμός έδωσε στην υπερβατικότητα του θείου, στα ενδιάμεσα όντα και στον μυστικισμό*. Απ' αυτήν την άποψη ο Μέσος πλατωνισμός αποτελεί το δεύτερο, μετά τους Νεοπυθαγορείους, στάδιο προς τον Νεοπλατωνισμό.

Οι σπουδαιότεροι εκπρόσωποι του Μέσου πλατωνισμού είναι ο Εϋδωρος* ο Αλεξανδρεύς (περ. το 25 π.Χ.), ο Πλούταρχος* από την Χαιρώνεια (45-125), ο Αλβίνος* (δεύτερος μ.Χ. αι.) και ο Αττικός* (περ. 176 μ.Χ.).

Βιβλιογρ.: Αλβίνου, *Διδασκαλικός*, έκδ. Ρ. Louis, 1945.- του ίδιου, *Επιτομή*, έκδ. Κ. F. Hemmann, τόμ. 6.- Πλουτάρχου, *Παράλληλοι βίοι και Ηθικά*.- Κ. Γεωργούλη, *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*, τόμ. Β., Αθήνα, 1975.- Fr. Coplston, *A history of philosophy*, N.Y., 1962.- A. H. Armstrong, *The Cambridge history: Later Greek and early medieval philosophy*, Cambridge University Press, 1970.

Λεων. Κ. Μπαρτζελιώτης

μεσότης. Την αφετηρία της μεσότητας επισημαίνουμε καταρχήν στους αρχαίους Πυθαγορείους* ως κοσμική και μαθηματική αρχή ή μέτρο. Η μεσότης έχει την εφαρμογή της στις γεωμετρικές και αριθμητικές σχέσεις, κατά τους Πυθαγορείους. Η ιπποκρατική ιατρική ο-

ρολογία χρησιμοποιεί τη μεσότητα στη Διαιτητική και Θεραπευτική. Από τους Ιπποκρατικούς επιρεάζονται βαθύτατα ο Δημόκριτος*, ο Πλάτων* και ο Αριστοτέλης*. Ήδη ο Δημόκριτος ορίζει την ευεξία του θμικού ως μεσότητα ανάμεσα στην υπερβολή και την έλλειψη (Απόσπ. 105 και 191). Ο Πλάτων όμως πρώτος μετέφερε ουσιαστικά την έννοια και την αντίληψη της μεσότητας στο πεδίο της ηθικής φιλοσοφίας, ως βασική αρχή της ηθικής και της πολιτικής, αλλά και ως οντολογική και κοσμολογική αρχή της φιλοσοφίας του. "Φυσική" και "ηθική αρετή", ηδονή και λύπη, τα υλικά αγαθά, το πολίτευμα της πόλεως, όλες οι "τέχνες" και η ίδια η φύση και ο κόσμος υπόκεινται στη θεμελιακή αρχή του μέτρου ("μέσον"), που αντιβαίνει (εναντίον) στις άκρατες θέσεις ("άκρα", "έσχατα").

Ο Αριστοτέλης καθιέρωσε τον όρο της μεσότητας στη φιλοσοφία και κυρίως βέβαια στην Ηθική* και ιδιαίτερα στη θεωρία του περί αρετής. Είναι το τρίτο χαρακτηριστικό της αρετής σύμφωνα με τον περίφημο ορισμό της αρετής στο έργο του *Ηθικά Νικομάχεια* (Β6, 1106 b 36): "έστιν άρα η αρετή έξις προαιρετική, εν τη μεσότητι ούσα τη προς ημάς". Ο Αριστοτέλης αρθροίζει, κατά κάποιο τρόπο, τα βασικά χαρακτηριστικά των ηθικών (μόνο) αρετών: έξις, προαιρετική, μεσότης. Η θεωρία / άποψη, ωστόσο, ότι η αρετή είναι κάτι το ενδιάμεσο (όχι το μέσο!) συνάπτεται με την ελληνική αντίληψη γενικά του μέτρου (ή μέσου). Τη θεωρητική θεμελίωση της έννοιας της μεσότητας και τον προσδιορισμό της αρετής ως μεσότητας αναπτύσσει ο φιλόσοφος στο 1ο, στο 2ο και ως το 6ο κεφ. του 2ου βιβλίου των "Ηθικών Νικομαχείων". Αργότερα ολοκληρώνει την εξέταση όλων των προσδιορισμών της αρετής (έξις, προαιρετική, μεσότης) στο 3ο βιβλ. (κεφ. 9) και στο 5ο βιβλίο (κεφ. 15). Κατ' αρχήν αναγνωρίζει ότι ο προσδιορισμός του "μέσου", την έννοιας του μέτρου, είναι εξαιρετικά δύσκολη υπόθεση, ("του μέσου τυχείν άκρως χαλεπόν", 1109a 34), τον βοηθεί όμως η μεγάλη φιλοσοφική παράδοση των Ελλήνων, ό,τι είχε προηγηθεί και κυρίως βέβαια ο Πλάτων. Η έννοια της μεσότητας ή του μέσου προσδιορίζεται πάντοτε προς μία σταθερά: "προς ημάς" (1106 b 7). Κάθε γνώστης των πραγμάτων βέβαια αποφεύγει την υπέρβαση και την έλλειψη, επιζητών αντ' αυτού το μέτρο· και αυτό ασφαλώς προτιμά, όχι ίσως το μέσο σημείο ενός πράγματος αλλά πάντοτε σε σχέση προς ημάς, σε αναφορά δηλαδή προς τον συγκεκριμένο "άν-

Μεσσαλιανοί

θρωπο" (1106 b 5-7). Στα πράγματα το μέσο σημείο είναι αυτό που απέχει εξίσου από τα δύο ακραία σημεία του, αυτό ισχύει για όλα τα πράγματα ασφαλώς. Δεν συμβαίνει όμως το ίδιο με τον άνθρωπο ("προς ημάς"): στην περίπτωση του ανθρώπου μέσον είναι αυτό που ούτε περισσεύει ούτε λείπει· αυτό όμως ούτε είναι κάτι σταθερό ούτε το ίδιο για όλους. Στην περίπτωση του ανθρώπου δηλαδή δεν ισχύει η αριθμητική αναλογία. Η μεσότης (ή το μέσον) έχει την έννοια του ενδιάμεσου μεταξύ δύο ακραίων θέσεων σε δεδομένη περίπτωση και όχι του μέσου σημείου μεταξύ των (δύο) σταθερών άκρων. Μ' αυτή την έννοια η αρετή ορίζεται τώρα ως μεσότης (B 6, 1106b27): "μεσότης τις άρα εστίν η αρετή, στοχαστική γε ούσα του μέσου" (συνεπώς η αρετή είναι μια μορφή μεσότητας που αποβλέπει πάντοτε στην επίτευξη του μέσου). Στην ίδια συνοχή, του βου κεφ. τώρα, ακολουθεί ο ορισμός της αρετής που αναφέραμε πιο πάνω, με την προσθήκη ότι η μεσότης καθορίζεται σύμφωνα με την κοινή λογική και όπως θα την ορίζει ένας συνετός άνθρωπος (1106b36). Προσθέτει, τέλος, ο Αριστοτέλης λίγο πιο κάτω (1107a5 κ.έ.) ότι η αρετή πρέπει να θεωρείται και ως μεσότης αλλά και ως ακρότης, και επεξηγεί: από την άποψη της οντολογικής της ουσίας ("το τι ην είναι") είναι βέβαια μεσότης, όπως είδαμε, από αξιολογική άποψη όμως, δηλαδή αξία ηθική, είναι ακρότητα· θέλει να πει, κάτι που δεν επιδέχεται περισσότερη ένταση, ανύψωση.

Η έννοια της μεσότητας δεν βρήκε ανταπόκριση στη φιλοσοφική ηθική των Στωικών*, οι οποίοι μεταξύ των δύο ακραίων θέσεων προτιμούν τα "αδιάφορα" ή "ουδέτερα" (Ζήνων, SF. II, απόσπ. 190 και 191). Αντίθετα φαίνεται να βρήκε κάποια αποδοχή στη σκέψη των Ρωμαίων η μεσότης ως "medium" ή "mediocritas", όπως θα τη συναντήσουμε στους Λατίνους Πατέρες. Η μεσότης επανέρχεται στη φιλοσοφική ηθική με τον Αλβέρτο* τον Μέγα (11ος/12ος αι.) και τον Θωμά Ακινάτη* (13ος αι.), ο οποίος επεκτείνει το νόημά της και στις "διανοητικές" αρετές.

Βιβλιογρ.: H. J. Kramer, *Arele bei Platon und Aristoteles*, Heidelberg, 1959.- H. Schilling, *Das Elter der Mesotes*, 1930.- D. S. Hutchinson, *The Virtues of Aristotle*, London, 1986.- K. M. Καλλίας, *Η αριστοτελική "μεσότης" και το "κέντρο"*, Αθήνα, 1987.- Γ. Κουσουλάκου, *"Μεσότης" και "μέτρον" εν τη ελληνική διανοήσει*, στον τόμο III "Ξένιον" für Zepos", Αθήνα, 1973.- Κ. Δ. Γεωργούλης, *Αριστοτέλης ο Σταγειρίτης*, Θεσσαλονίκη, 1962.- K. Zeller, *Die Philosophie der Griechen*, Darmstadt, 1963*.

Βασ. Κύρκος

Μεσσαλιανοί, βλ. *Θεραπευτές*

"Μετά τα Φυσικά". Ο τίτλος αυτός του έργου δεν ανήκει στον Αριστοτέλη*, είναι μεταγενέστερος και τον συναντούμε πρώτη φορά στον αριστοτελικό φιλόσοφο του 1ου αι. π.Χ. Νικόλαο Δαμασκηνό*. Η ονομασία του έργου, που εμείς ξέρουμε ως "Μετά τα Φυσικά" οφείλεται στον πρώτο εκδότη των έργων του Αριστοτέλη, τον Ανδρόνικο το Ρόδιο* (περί το 40 π.Χ.). Το έργο δεν υπήρχε καν ως ξεχωριστή πραγματεία πριν από την έκδοση του Ανδρόνικου. Ο Αριστοτέλης ονόμαζε, πιθανότατα, το σύνολο των σχετικών με οντολογικά προβλήματα έργων του "Πρώτη φιλοσοφία", ο μαθητής του Θεόφραστος* "Περί πρώτης φιλοσοφίας" ή "Η περί των πρώτων θεωρία". Υποθέτουμε και δεχόμαστε σήμερα, ότι ο Ανδρόνικος, κατά την κατάταξη και την οριστική διάταξη των έργων του Αριστοτέλη πριν από την έκδοσή τους, παρατήρησε τη φανερή χαλαρότητα της συνοχής των σχετικών έργων και αποφάσισε να τα διατάξει μετά τα φυσιογνωστικά συγγράμματα του φιλοσόφου (τα *Φυσικά* και όχι μετά την *Φυσικήν ακρόασιν*). Έτσι πιθανώς, χωρίς να έχει πλήρη συνείδηση του γεγονότος, έδωσε έναν τίτλο και ονόμασε έναν από τους βασικούς κλάδους της Φιλοσοφίας, διότι από τον τίτλο αυτό προέκυψε βέβαια ο όρος "μεταφυσική" (Metaphysik), όπως είναι γνωστό.

Το έργο *Μετά τα Φυσικά* αποτελούν 13 βιβλία. Στο 1ο βιβλίο συναριθμούμε και το Άλφα έλαττον, που αποδίδεται στην επέμβαση του Ανδρόνικου και είναι μάλλον συμπλήρωμα από "αδέσποτα" κομμάτια. Αμφισβητείται επίσης και η γνησιότητα του 9ου βιβλίου (του Κ) που θεωρείται μεταγενέστερο συμπλήρωμα αριστοτελιστών. Το αντικείμενο/περιεχόμενο των βιβλίων, εν συντομία, είναι το ακόλουθο: 1. Στο Α' βιβλίο τίθεται το ερώτημα τι είναι φιλοσοφία, και δίνεται η απάντηση: η γνώση των πρώτων αρχών και αιτιών των όντων (αρχή: πάντοτε αρχή τινός ή τινων). Συζητεί το πρόβλημα της μεθόδου, η οποία προδικάζει ως ένα βαθμό και το αποτέλεσμα της έρευνας. Στη συνέχεια γίνεται κριτική επισκόπηση της σκέψης των προγενέστερων (των Προσωκρατικών* και του Πλάτωνα*). Συνεχίζει τη συζήτηση για το πρόβλημα της μεθόδου. Στο Α' έλαττον: "αδύνατον εις άπειρον ιέναι". 2. Στο Β' βιβλίο, διατυπώνει δέκα τέσσερις απορίες, ενώ αρχίζει με μια επισκόπηση των βασικών προβλημάτων της φιλοσοφίας περί των πρώτων αρχών και

αιτιών. 3. Στο Γ' το θέμα επικεντρώνεται στο πρόβλημα: "περί της ουσίας η πέφυκε" ή με άλλη διατύπωση: "το ον η ον και τα τούτω υπάρχουντα καθ' αυτό", δηλαδή πώς εννοούσε την έννοια της ουσίας και του όντος καθ' αυτά, τι είναι αυτό που όταν υπάρχει σ' ένα οποιοδήποτε ον/πράγμα του δίνει τη δυνατότητα να είναι πραγματικό. Επίσης συζητείται η αρχή της αντιφάσεως και οι δυσκολίες της, καθώς και ο σχετικισμός των σοφιστών με ήπιους τόνους. 4. Το Δ' βιβλίο είναι ουσιαστικά ένα λεξικό ή κατάλογος φιλοσοφικών όρων: "πολλαχώς λεγόμενον". 5. Το Ε' είναι συρραφή διαφόρων, γνήσιων αποσπασμάτων αριστοτελικών κειμένων, ίσως προέκυψε από πρωτοβουλία του Ανδρόνικου. Στα βιβλία 6, 7 και 8 (Ζ, Η, Θ) γίνεται διεξοδική ανάλυση των προβλημάτων που συνδέονται με το θέμα: "περί της κατά τον λόγον ουσίας", περί των αισθητών ουσιών: πώς εξηγεί κανείς την ευμετάβλητη ουσία. 9. Στο βιβλίο Ι (9ο βιβλίο) κεντρικό θέμα αποτελεί η διδασκαλία για το ον και κυρίως το εν ("πολλαχώς λέγεται"): "πάντων μέτρον το εν" (1053 α 18). 10. Το Κ (10ο βιβλίο) είναι μάλλον μια μετααριστοτελική σύνθεση, πιστεύει σήμερα η έρευνα, με θέμα την "πρώτη φιλοσοφία". 11. Στο Λ (11ο βιβλίο) το θέμα είναι: "περί της ουσίας η θεωρία" (1-5 κεφ.), και στη συνέχεια εξετάζονται τα αισθητά (6-8 κεφ.), οι αρχές του είναι και της κίνησης, η αντίθεσή του προς τον Πλάτωνα (9-10). 12. Στο Μ (12ο βιβλίο) πρώτο το ερώτημα: υπάρχει ένα αμετάβλητο και αιώνιο Είναι δίπλα στα αισθητά; Κριτική στη θεωρία για τον χωρισμό (Πλάτων) των ιδεών. 13. Στο Ν (βιβλίο 13ο), συνεχίζεται η κριτική της θεωρίας ή διδασκαλίας (της Ακαδημίας) περί "αρχών", περί του ενός, περί ιδεατών αριθμών κ.λπ.

Βιβλιογρ.: I During, *Ο Αριστοτέλης. Παρουσίαση και ερμηνεία της σκέψης του*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα, τόμ. Α' 1991, (μτφρ. Π. Κοτζιά - Παντελή), τόμ. Β' 1994 (μτφρ. Α. Γεωργίου - Κατσιβέλα).- του ίδιου, *Notes on the History of the Transmission of Aristotle's Writings*, στο "Acta Univ. Goteborg" 56 (1950).- W. Jaeger, *Studien zur Entstehungsgeschichte der Metaphysik des Aristoteles*, Berlin, 1912.- H. Reiner, *Die Entstehung und ursprüngliche Bedeutung des Namens Metaphysik*, στο ZPh. F. 8 (1954), σ. 210-237.- E. Merlan, *Metaphysik: Name und Gegenstand*, στο JHS. 57 (1957), σ. 87-92.- Κ. Δ. Γεωργούλης, *Αριστοτέλης ο Σταγυρίτης*, Θεσσαλονίκη, 1962.

Βασ. Κύρκος

"μεταβιομηχανική κοινωνία". Τον όρο επινόησε ο αμερικανός κοινωνιολόγος Ντ. Μπελ* για να ονομάσει τις νέες κοινωνικές δομές που,

κατά τη γνώμη του, αναπτύσσονται στις βιομηχανικές κοινωνίες στα τέλη του 20ου αι. και που δείχνουν, όπως πιστεύει, τον δρόμο προς την εμφάνιση μιας νέας μορφής κοινωνίας στις ΗΠΑ, στην (πρώην) ΕΣΣΔ, στην Ιαπωνία και στη Δυτική Ευρώπη τον περασμένο αιώνα. Αυτό που ο Μπελ ονομάζει "αξονική αρχή" (axial principle) της μεταβιομηχανικής κοινωνίας είναι "η κεντρική θέση (centrality) της θεωρητικής γνώσης ως πηγής των καινοτομιών και διαμόρφωσης της πολιτικής για την κοινωνία". Στον οικονομικό τομέα, αυτή την κοινωνία θα χαρακτηρίζουν η μετατόπιση του κέντρου βάρους από μια παραγωγή αγαθών σε μίαν οικονομία υπηρεσιών (από τον δευτερογενή τομέα στον τριτογενή), η υπεροχή της "τάξης" των ειδικών και τεχνικών στα κέντρα λήψης αποφάσεων με τη δημιουργία μιας νέας "διανοητικής τεχνολογίας".

Τον ίδιο όρο χρησιμοποιούν άλλοι συγγραφείς, που δίνουν διαφορετική έμφαση στα χαρακτηριστικά της μεταβιομηχανικής κοινωνίας, π.χ. η αναζήτηση από τους νέους ενός κόσμου πέρα από τον υποταγμένο στις υλικές απολαύσεις σημερινό κόσμο (Κέννεθ Κέννιτον, Πωλ Γκούντμαν) ή η εκτόπιση (συνεπεία της τεχνολογικής αλλαγής) της εργατικής τάξης από τον ρόλο που της αποδίδουν οι μαρξιστές ως τον ιστορικό φορέα της κοινωνικής αλλαγής (διάφοροι "νεομαρξιστές"). Άλλοι όροι που χρησιμοποιήθηκαν για να μεταδώσουν την ίδια ιδέα για μια νέα μορφή κοινωνίας είναι: "μετα-οικονομική", "μετακαπιταλιστική" (Ρ. Ντάρεντορφ), "μετα-ωριμότητας" (Γ. Γ. Ρόστοου) και "τεχνητρονική" (Ζ. Μπρεζίνσκι). (Βλ. και *Μελλοντολογία*).

Βιβλιογρ.: Daniel Bell, *The Coming of Post - Industrial Society* (1974).

Γιάν. Κρητικός

μεταγλώσσα. Είναι η γλώσσα που χρησιμοποιείται για να πραγματοποιηθεί η περιγραφή ή η μελέτη μιας άλλης "γλώσσας". Στο κλασικό επικοινωνιακό σχήμα του Γιάκομπσον* η μεταγλωσσική λειτουργία είναι εκείνη που αναφέρεται στον κώδικα μέσω του οποίου μεταφέρεται το μήνυμα από τον πομπό στον δέκτη. Με αυτήν καθορίζεται η σημασία των σημείων, ώστε να γίνουν αντιληπτά από τον δέκτη. Σε ένα λεξικό η εξήγηση που δίνεται της ξένης λέξης από τη μητρική γλώσσα αποτελεί μια μεταγλώσσα. Το ίδιο ισχύει και για ένα λεξικό, π.χ., φυσικής, όπου εξηγούνται οι διάφορες επιστημονικές έννοιες: οι λέξεις με τις οποίες

μεταδομισμός

γίνεται η εξήγηση αποτελούν μια μεταγλώσσα. Η γλώσσα αποτελεί το τελειότερο σύστημα επικοινωνίας και γι' αυτό λειτουργεί ως μεταγλώσσα πολλών άλλων σημειωτικών συστημάτων, όπως της ζωγραφικής, της φωτογραφίας κ.λπ., ενώ μπορεί, ακόμη, να αποτελεί τη μεταγλώσσα ενός κινησιακού ή μουσικού κώδικα τον οποίο προσπαθούμε να αποδώσουμε με λέξεις. Όμως και τα άλλα σημειωτικά συστήματα μπορούν να λειτουργήσουν ως μεταγλώσσα: μια χειρονομία, για παράδειγμα, μπορεί να επεξηγή ένα τεμάχιο λόγου.

Δημ. Τσατσούλης

μεταδομισμός, βλ. *ερμηνεία*

μεταθεωρία. Ο όρος (*metatheory*) χρησιμοποιείται για να δηλωθεί η διαδικασία κριτικής και αξιολόγησης και γενικά ο λόγος που γίνεται πάνω σε διατυπωμένες ήδη θεωρίες για κάποιο αντικείμενο, που εξετάζεται με επιστημονική πρόθεση και προοπτική. Η μεταθεωρία δεν έχει ως αντικείμενο την πραγματικότητα, αλλά τις θεωρίες που έχουν διατυπωθεί γι' αυτήν από τις διάφορες επιστήμες. Ο K. Popper* υποστηρίζει ότι η επιστημολογία* δεν είναι θεωρία* για την πραγματικότητα, αλλά μεταθεωρία της επιστήμης. Αν οι επιστήμες είναι θεωρίες για τον κόσμο, τότε η επιστημολογία είναι θεωρία των θεωριών. Μια μεταθεωρία της παιδείας* εξετάζει τις θεωρίες που έχουν διατυπωθεί για διάφορα προβλήματα της παιδείας από λογική και μεθοδολογική άποψη. Στην περίπτωση αυτή ως μεταθεωρία νοείται η εφαρμογή της λογικής* στις εκπαιδευτικές θεωρίες. Μια μεταθεωρία είναι μια περιγραφική, κριτική και κανονιστική θεωρία για προτασιακά συστήματα που ασχολούνται με ένα καθορισμένο επιστημονικό αντικείμενο. Είναι δηλαδή η μεταθεωρία μια πολυεπίπεδη μορφή ελέγχου μιας θεωρίας, με σκοπό την αξιολόγηση του βαθμού στον οποίο αυτή προσεγγίζει την αλήθεια. Αναγκαία στοιχεία γι' αυτό τον έλεγχο είναι κριτήρια, κανόνες και μέτρα. Για την εύρεση αυτών των κριτηρίων η μεταθεωρία κάνει συγκρίσεις με σκοπό την εύρεση πλεονεκτημάτων και μειονεκτημάτων.

Βιβλιογρ.: Brezinka W., *Philosophy of Educational Knowledge*, Kluwer Ac. publ. 1992.- Γέμου Π., *Μεθοδολογία των Κοινωνικών Επιστημών*, τόμ. Ι-ΙΙ, Αθήνα, 1976'.

Ι. Γ. Δελλής

μεταλογική. Κλάδος της λογικής* σχετικός με

τη μελέτη των δομικών στοιχείων και αρχών των διαφόρων λογικών θεωριών. Συνιστά τη συνολική θεωρία της λογικής, δηλαδή μια "μεταθεωρία", η οποία δεν εξετάζει το κύρος* και τη δομή* μεμονωμένων, εξειδικευμένων προτάσεων, αλλά γενικευτικά σχήματα και όρους που εκφράζουν λογικές σχέσεις ("μεταγλώσσα"). Η μεταλογική συναρτά δύο πεδία έρευνας: το "πεδίο της σύνταξης", στο οποίο εξετάζονται η παραγωγικότητα και η αποδεικτικότητα (θεωρία τοπικών αποδείξεων - "μεταμαθηματικά"), και το "πεδίο της σημαντικής", στο οποίο υπάγονται οι έννοιες της συνέπειας και της λογικής αλήθειας και στο οποίο εξετάζονται οι θεωρίες του νοήματος* και της αναφοράς. Εξέλιξη της μεταλογικής, στην ανάπτυξη της οποίας συνέβαλε το έργο των νεότερων λογικών (Frege*, Wittgenstein*, Tarski* κ.ά.), είναι ο κλάδος της λεγόμενης "πραγματικής".

Παναγ. Πάκος

Μεταρρύθμιση. Το μεγαλύτερο σχίσμα του δυτικοευρωπαϊκού χριστιανισμού σημειώνεται στον 16ο αι. επί του εδάφους του γερμανικού γεωπολιτιστικού χώρου και ονομάζεται Μεταρρύθμιση (*Reformation*). Το τμήμα του χριστιανισμού που συστοιχεί στη Μεταρρύθμιση τιτλοφορείται "προτεσταντισμός" (*Protestantismus*) και εμπρικλείει πλειάδα υποδιαίρεσεων, εκκλησιών, ομολογιών και θρησκευτικών ομάδων, που έχουν ως κοινό παρονομαστή τη διαμαρτυρία (γερμανικά *Protest*) κατά του ρωμαιοκαθολικισμού, το αίτημα για ριζική αλλαγή (γερμανικά *Reform*, *Reformation*) και την εμμονή στην ατομικιστική εκδοχή της χριστιανικής πίστης. Αυτό το τελευταίο, ο ατομικισμός, είναι το κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα της Μεταρρύθμισης, που συνιστά το φιλοσοφικού ενδιαφέροντος σημείο αναφοράς του προτεσταντισμού.

Η κλασική γερμανική φιλοσοφία σχετίζεται αμεσότατα με τη Μεταρρύθμιση και τη θρησκευτική καθιέρωση του ατομικισμού. Ο ιδεαλισμός των 18ου - 19ου αι. εκκοσμικεύει την προτεσταντική ηθική: ο Καντ* μαθητεύει σε πιετιστικό σχολείο, ο Χέγκελ* συμπαιθεί το ευσεβιστικό κίνημα της Βυρτεμβέργης και ο Σέλλινγκ* επηρεάζεται από τον Οέτινγκερ (1702-1782), τον λεγόμενο "φιλόσοφο του πιετισμού". Η κριτική επί της θρησκείας στη γερμανική φιλοσοφία προϋποθέτει τη Μεταρρύθμιση και αντιδρά σε αυτήν: ο Φόουερμπαχ* με την ανθρωπολογία του εκκοσμικεύει τον Λούθηρο*, γι' αυτό επο-

νομάζει τον εαυτό του "Λούθηρος Νούμερο 2", ενώ ο Νίτσε* θητεύει στο προτεσταντικό περιβάλλον του πατέρα του πάστορα και επικρίνει τη Μεταρρύθμιση προκρίνοντας την Αναγέννηση για να αντικαταστήσει τον ωχρό Εσταυρωμένο του προτεσταντισμού με τον αρχαιοελληνικό Διόνυσο. Χωρίς τη Μεταρρύθμιση είναι ακατανόητη (ίσως αδιανόητη κιόλας) η νεότερη γερμανική φιλοσοφία.

Ο ατομικισμός διασυνδέει τον προτεσταντισμό με τη φιλοσοφία. Κεντρική πεποίθηση που τον διαφοροποιεί από τον ρωμαιοκαθολικισμό είναι η δυνατότητα και η αποκλειστικότητα της ατομικής σωτηρίας του πιστού με απευθείας σύνδεσή του προς τον Θεό, χωρίς τη διαμεσολάβηση της κοινότητας (εκκλησία, μυστήρια, ιερατείο) ή της παράδοσης (δόγματα, πατέρες, σύμβολα), και με επικέντρωση στην ανθρωπολογία (εσωτερικότητα του ανθρώπου: Innerlichkeit), την ηθική (ηθικολογία, ηθικισμός, ευσεβισμός, πιετισμός, πουριτανισμός) και την πράξη (διασύνδεση καλντισμού και καπιταλισμού*). Μεταφυσική προϋπόθεση παραμένει ο ατομικισμός, τον οποίο εκπροσωπεί ο ηγέτης της Μεταρρύθμισης Μαρτίνος Λούθηρος* και συμμερίζονται ανεξάρτητα από αυτόν οι άλλοι πρωτοκορυφαίοι του προτεσταντισμού, όπως ο Καλβίνος* και ο Ζβίγγλιος. Ο ίδιος ο Λούθηρος είχε μαθητεύσει στη φιλοσοφία του νομιναλισμού*, που για πρώτη φορά εισάγει τον ατομικισμό στην ευρωπαϊκή παράδοση, σε αντίθεση προς τον ολοκληρωτισμό του σχολαστικισμού*. Ό,τι εγκαινιάζεται φιλοσοφικά με τον νομιναλισμό καθιερώνεται θεολογικά με τον προτεσταντισμό: το άτομο αναγορεύεται σε αρχιμήδαιο στήριγμα της σωτηρίας της ανθρωπότητας. Η αυγουστίνηια ανθρωπολογία συνάπτει μεταφυσικό γάμο με τη νομιναλιστική ατομοκρατία για να δώσει έναν τόκο που επονομάζεται προτεσταντισμός. Αυτή η διαδικασία επιτελείται μέσα στη θρησκευτική Μεταρρύθμιση.

Βιβλιογρ.: Από τα ελληνικά βοηθήματα προτείνουμε τα εξής: Ν. Μασσούκας, *Οικουμενική κίνηση*, Θεσσαλονίκη, 1986.- Μ. Μπέγζος, *Δοκίμια φιλοσοφίας της θρησκείας*, Αθήνα, 1991' (1988).- του ίδιου, *Ελευθερία ή θρησκεία*; Αθήνα, 1991.- του ίδιου, *Φιλοσοφική ανθρωπολογία της θρησκείας*, Αθήνα, 1994.- Ν. Νησιώτης, *Η απολογία της ελπίδος*, Αθήνα, 1975.- Μ. Φαράντου, *Το περί Θεού ερώτημα*, 2 τόμοι, Αθήνα, 1977.-Γ. Φλωρόφοκ, "Έργα", τόμοι ΙΙΙ και ΙV, Θεσσαλονίκη, 1979/1983. Για περισσότερη ξενόγλωσση βιβλιογραφία βλ. το άρθρο Μ. Μπέγζου *Η σύγχρονη δυτική θεολογία*, στο περιοδικό "Καθ' Οδόν" 6/1993, 21-29.

Μάριος Π. Μπέγζος

μεταφορά. Σχήμα λόγου, λεκτικός τρόπος, κατά τον οποίο η λέξη από την κύρια σημασία της μεταφέρεται σε άλλη έννοια, λόγω μικρής ή μεγάλης, ουσιαστικής ή τυπικής ομοιότητας. Στη μεταφορά οι παραλληλιζόμενες λέξεις είναι σαν να συγχωνεύονται, π.χ. στήθος μάρμαρο, ενώ στην παρομοίωση διατηρούν την ανεξαρτησία τους, π.χ. στήθος σαν μάρμαρο. Μεταφορική μπορεί να είναι η χρήση οποιουδήποτε μέρους του λόγου, όπως ουσιαστικού, επίθετου, μετοχής, ρήματος κ.λπ. Τα είδη των μεταφορών είναι πολλά: α) "άμεση μεταφορά", όπου τα παραλληλοζόμενα αντικείμενα μπορεί να είναι ζεύγη, με κοινό χαρακτηριστικό τους το χρώμα, το σχήμα κ.λπ. β) "λογική μεταφορά", με έννοιες που αλληλοεξαρτώνται, γ) "ψυχολογική μεταφορά", ως συνειρμός παραστάσεων, που αναφέρονται στο σύνολο των αισθήσεων, λ.χ. γλυκιά ονειροπόληση, δ) "μεταφορά στην κριτική", όπου διαπιστώνεται η εξάρτησή της από τη δημιουργικότητα, τη λογοτεχνική τάση και την πολιτιστική συγκρότηση του καλλιτέχνη. Η μεταφορά χρησιμοποιείται στην καθημερινή ομιλία, στη δημοσιογραφία, στην εκλαϊκευτική επιστήμη, στις λαϊκές δημιουργίες (παροιμίες, αινίγματα κ.λπ.) και ιδιαίτερα στη λογοτεχνία. Η μεταφορά, που υπαγορεύεται από λόγους ψυχολογικούς ή αισθητικούς, προσδίδει ζωντάνια και παραστατικότητα στον λόγο και αποτελεί δείγμα ευφυΐας.

Απ. Τζαφερόπουλος

Μεταφυσική. Πρόκειται περί του θεμελιώδους φιλοσοφικού κλάδου που ασχολείται με το Είναι". Διακρίνεται εδώ ο αγώνας του φιλοσόφου να γνωρίσει την όπισθεν των αισθητών όντων κρυμμένη εσχάτη πραγματικότητα, την αιτία δηλαδή και το θεμέλιο του αισθητού κόσμου. Η Μεταφυσική συνιστά έτσι θεμελιώδη επιστήμη, από την οποία αντλούν όλοι οι άλλοι φιλοσοφικοί κλάδοι. Πρόκειται για την Οντολογία ή Πρώτη Φιλοσοφία, που ασχολείται με τον έσχατο λόγο και το νόημα του όντος, ερευνά τα στοιχεία και τις βασικές προϋποθέσεις κάθε όντος, ερμηνεύει τις εσώτερες συναρτήσεις και αναζητεί το σταθερό και αναλλοίωτο, το μόνο αληθές, το όντως ον μέσα στο σύνολο των μεταβολών και των φανερώσεων. Η Μεταφυσική, ως φιλοσοφική επιστήμη ασχολούμενη με τις γενικότερες αρχές και τους όρους του Είναι, συνιστά Οντολογία, όρος που όμως χρησιμοποιείται και με ειδικότερη έννοια. Κατ' αυτόν τον τρόπο η Μεταφυσική ως

Μεταφυσική

Οντολογία αποτελεί τη θεωρία για τα όντα, ως Κοσμολογία την θεωρία για την ουσία του κόσμου, ως Ανθρωπολογία τη φιλοσοφική επιστήμη για τον άνθρωπο και ως Θεολογία τη διδασκαλία για την ύπαρξη και την ουσία της τελικής αιτίας του κόσμου, δηλαδή του Θεού. Παρόμοια διάκριση σε επί μέρους περιοχές μεταφυσικής έρευνας, ωστόσο, όχι μόνον δεν αναιρεί την ταύτιση της Μεταφυσικής με την Οντολογία, αλλά τουναντίον την επιβεβαιώνει, δεδομένου ότι ο χαρακτήρας του Όντος αναγνωρίζεται εξίσου σε κόσμο, άνθρωπο, Θεό.

Τα όντα δεν είναι, βεβαίως, της αυτής ουσίας, της αυτής φύσεως, αφού η ψυχική πραγματικότητα είναι διάφορη της φυσικής ή κοινωνικής πραγματικότητας. Διάφορες είναι και οι περιοχές προς τις οποίες στρέφεται ο φιλοσοφικός στοχασμός (φύση, ψυχή, κοινωνία, ιστορία, πολιτισμός), για να οικοδομήσει έτσι, ως προς τον χώρο μεν της ανόργανης και οργανικής ύλης ή της ψυχικής πραγματικότητας τη Φιλοσοφία της φύσεως, ως προς το πεδίο δε των πολιτισμικών δημιουργημάτων τη Φιλοσοφία του ανθρώπινου πολιτισμού (Φιλοσοφία του δικαίου και της πολιτείας, της κοινωνίας και της θρησκείας, της γλώσσας και της ιστορίας).

Ο όρος "Μεταφυσική" ανάγει την αρχή του στην κατάταξη των έργων του Σταγειρίτου από τον αριστοτελικό φιλόσοφο Ανδρόνικο* τον Ρόδιο (70 π.Χ.), από τον οποίο η "πρώτη φιλοσοφία" εντάχθηκε στα μετά τα *Φυσικά* συγγράμματα. Επρόκειτο για ασφαλώς όχι τυχαία τοποθέτηση, δεδομένου ότι το αντικείμενο έρευνας της "πρώτης φιλοσοφίας" είναι το περιεχόμενο ακριβώς της Μεταφυσικής, ήτοι οι πρώτες αρχές και αιτίες των όντων. Παρά ταύτα η Μεταφυσική είναι ως επιστήμη σαφώς αρχαιότερη, αφού συνιστά τις απαρχές αυτής εν γένει της φιλοσοφίας. Πρώτοι μεταφυσικοί ήταν οι Προσωκρατικοί*, οι οποίοι έθεσαν ουσιαστικά και το ερώτημα για την πρώτη αρχή και αιτία υπάρξεως των όντων. Η Μεταφυσική ορίστηκε περαιτέρω ως η περί του Είναι θεωρία από τον Πλάτωνα*, από τον οποίο και διακρίθηκαν τα είδη του Είναι βάσει της ταξινόμησής των πραγμάτων στις κατηγορίες των αισθητών και των νοητών. Ως αισθητό Είναι, περαιτέρω διακρινόμενο σε άψυχο και έμψυχο, ύλη και ζωή, ορίζεται εδώ το φθειρόμενο ή μεταβαλλόμενο, ενώ ως νοητό το σταθερό και αναλλοίωτο, το "όντως ον", οι ιδέες* που συνιστούν και το γνώρισμα της Ζωής, ίδιον του πραγματικού Είναι. Στα πλαίσια εν συνεχεία

της αριστοτελικής επεξεργασίας του προβλήματος του Είναι θα υπογραμμισθούν από τον Σταγειρίτη τόσο η αξία –πρόκειται πράγματι για κεντρικό περί του όντος ερώτημα– όσο και η σκληρότητα και δυσκολία του προβλήματος: ("το πάντων χαλεπότερον και πλείστην απορίαν έχον").

Λόγω της ίδιας της φύσεως και της ιστορίας του προβλήματος του Είναι, έντονη πολεμική κριτική και αμφισβήτηση, από πλευράς κυρίως του εμπειρισμού* και του θετικισμού*, συνόδευσαν πάντοτε τη Μεταφυσική, η οποία μάλιστα ορίσθηκε από τον Kant* ως η επιστήμη των ορίων του ανθρώπινου νου, πέρα των οποίων η επιστημονική συνείδηση εμπλέκεται σε "αντινομίες". Πράγματι, ενώ οι θετικές - εμπειρικές επιστήμες τοποθετούν την πηγή της βέβαιης και τεκμηριωμένης γνώσεως στον χώρο της εμπειρίας*, οι μεταφυσικές προτάσεις είναι αδύνατον, για τον ίδιο δε τον μεταφυσικό μάλιστα περιπτώ, να ελεγχθούν και να επιβεβαιωθούν πειραματικά - εμπειρικά. Εξ άλλου, τα εμπειρικά γεγονότα υπερβαίνονται είτε μέσω άλλου είδους εμπειρίας (θέαση, ενόραση, αιφνίδια έκλαμψη), είτε μέσω παραγωγικής διατύπωσης συμπερασμάτων από ανώτατες αρχές, είτε τέλος μέσω επαγωγικής διαδικασίας, και ως εκ τούτου η τεκμηρίωση μεταφυσικών προτάσεων προϋποθέτει ανώτατα αξιώματα ή έμφυτη γνώση.

Αναλόγως προς τις χρησιμοποιούμενες μεθόδους διακρίνονται τρεις τύποι Μεταφυσικής: α) Η λεγομένη Παραγωγική Μεταφυσική, γενική θεωρία για το Είναι και το Επέκεινα, η οποία στηρίζει την επίφαση ακριβείας της στο γεγονός ότι ορμάται από μείζονες προτάσεις. β) Η Επαγωγική Μεταφυσική, που οικοδομείται επί επιστημονικών γνώσεων και νοεί την υπέρβαση ως προσπάθεια υπερφαλαγγίσεως της γνώσεως των ειδικών επιστημών, με την έννοια της συνθέτουσας και σχεδιάζουσας υποθέσεις λειτουργίας της φιλοσοφίας. γ) Η Ενορατική Μεταφυσική, τα ερείσματα της οποίας εγγράφονται στον χώρο της εσωτερικής συναισθηματικής βεβαιότητας (θέαση, ενόραση, έκλαμψη, Αποκάλυψη).

Τα ακόλουθα, αναλόγως προς το αντικείμενο, είδη Μεταφυσικής διακρίνονται, τέλος, από τον Stegmuller: α) Υπερβατική Μεταφυσική, β) Έμμονος Μεταφυσική (Οντολογία), γ) Αντικειμενική προϋπόθεση των επί μέρους επιστημών και δ) Υποθετική Μεταφυσική.

Βιβλιογρ.: Κωσταράς Γ., *Φιλοσοφική Προπαιδεία*, Αθήνα.

1994'. Stegmuller W., *Metaphysik, Skepsis, Wissenschaft*, Berlin, 1969'.

Γρηγ. Φ. Κωσταράς

Μεταφυσική του Φωτός. Φιλοσοφικό σύστημα δοξασιών που δέχονται το φως ως οντολογική αρχή. Το "άκτιστον φως" της χριστιανικής ορθοδοξίας, η ευαγγελική διακήρυξη περί της ταυτότητας του Θείου Λόγου και της Αλήθειας με το Φως (Κ.Δ. *Κατά Ιωαν.* α' 5 - ιβ' 35, 36), η γνωστικιστική και μανιχαϊστική αντίληψη για την κοσμική διαρχία Φωτός - Σκότους, το αντίστοιχο πυθαγόρειο ζεύγος αντιθέτων, αποτελούν μερικές επιμέρους μορφές μιας βαθιάς και πλατιά διαδεδομένης μυστικιστικής παράδοσης. Ο Ιερός Αυγουστίνος* και ο Ρ. Γκροσσετέστε αναδείχθηκαν σε κορυφαίες φυσιογνώμεις, καθώς μάλιστα άσκησαν καταλυτική επίδραση στους συνεχιστές της "μεταφυσικής του Φωτός", Ρ. Βάκωνα*, Αλβέρτο τον Μεγάλο*, Μποναβεντούρα* και στον νεότερο Ιάκ. Μπαίμε*. Με τον Γκροσσετέστε αρχίζει η συστηματική περιγραφή της κοσμικής δημιουργίας: το φως (*lux*), πρώτο απ' όλα τα θεία δημιουργήματα, εξαπολύεται προς όλες τις κατευθύνσεις οριοθετώντας την υλική πραγματικότητα, μέσα από αλληπάλληλες αντανακλάσεις του στο κέντρο του: εκεί το φως συγκεντρώνεται σε μια σφαίρα άπειρης πυκνότητας, ενώ στις παρυφές της πραγματικότητας η ύλη αραιώνεται δραστικά, αγγίζοντας το κενό. Οι Βάκων και Μποναβεντούρα απόρριψαν την υλική υπόσταση που απέδιδε ο Γκροσσετέστε στο φως, ωστόσο διατήρησαν το μεγαλύτερο μέρος της διδασκαλίας του: ο Μποναβεντούρα, στο έργο του *Breviloquium* αναφέρει τρεις διαφορετικές εμφανίσεις του φωτός, το φως - βάση των οντικών μορφών (*lux*), την ακτινοβολία των σωμάτων (*lumen*) και το χρώμα. Στη δράση του φωτός αποδίδει τόσο την ουσία όσο και την κίνηση και μεταβολή των σωμάτων.

Βιβλιογρ.: Μποναβεντούρα, *Breviloquium*.- Ρ. Γκροσσετέστε, *De Luce, De Motu corporali et Luce*.

Παναγ. Πάκος

μετεμψύχωση, βλ. επαναγέννηση

μετενσάρκωση, βλ. επαναγέννηση

Μετζέρ (Metzer) Ελέν (1889-1944). Γαλλίδα ιστορικός και φιλόσοφος της επιστήμης, που πρόωθησε ένα από τα πρώτα "μη συσσωρευτικά" μοντέλα ανάπτυξης της επιστήμης. Έργα της: *La genèse de la science des cristaux*, Paris,

1918.- *Les conceptions de la science*, Paris, 1926.- *Les doctrines chimiques en France*, Paris, 1927.- Newton, Stahl, Boerhave et la doctrine chimique, Paris, 1930.

Δ. Π.

Μετοχίτης Θεόδωρος, βλ. Θεόδωρος ο Μετοχίτης

μέτρηση. Διαδικασία με γνωστικό σκοπό και περιεχόμενο, που οδηγεί στον αριθμητικό καθορισμό της σχέσης ενός μεγέθους προς ένα άλλο ομοειδές του μέγεθος, το οποίο θεωρείται σταθερό και παίζει τον ρόλο της μονάδας μέτρησης. Το πρώτο μέγεθος είναι το μετρούμενο μέγεθος, το οποίο θα πρέπει να υπόκειται σε μέτρηση (μετρήσιμο). Το αποτέλεσμα της μέτρησης είναι συνήθως ένας αριθμός, ο οποίος αποτελεί το (σχετικά) ακριβές περιεχόμενο της σχέσης του μετρούμενου μεγέθους προς τη μονάδα μέτρησης. Ο αριθμός αυτός είναι πάντοτε ακέραιος και θετικός όταν η μέτρηση αφορά πλήθος, δηλαδή σύνολο διακεκριμένων μεταξύ τους μοναδιαίων αντικειμένων, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ένα τέτοιο αποτέλεσμα δεν θα μπορούσε να υπάρξει στην περίπτωση μέτρησης ενός μεγέθους το οποίο δεν έχει τα χαρακτηριστικά του πλήθους. Το αποτέλεσμα της μέτρησης ενός μεγέθους που δεν είναι πλήθος είναι (σχετικά) ακριβές, διότι κάθε μέτρηση συντελείται εντός κάποιων ορίων σφάλματος, τα οποία είναι δυνατόν να βελτιωθούν χωρίς να μπορεί να εξαφανισθούν. Οι συνήθειες πηγές σφαλμάτων είναι τα αισθητήρια όργανά μας και οι προεκτάσεις τους (κατασκευασθέντα ειδικά όργανα παρατήρησης), καθώς και οντολογικής και επιστημολογικής υφής αναντιστοιχίες μεταξύ θεωρητικών κατασκευών και παρατηρησιακών δεδομένων.

Τα είδη μετρήσεων που διαθέτουμε είναι δύο: πρόκειται για τις άμεσες μετρήσεις και τις έμμεσες μετρήσεις. Παραδείγματα άμεσων μετρήσεων έχουμε στις περιπτώσεις συνήθων μετρήσεων χωρικών ή χρονικών διαστημάτων. Στην περίπτωση έμμεσων μετρήσεων δεν μετράται άμεσα το μετρούμενο μέγεθος αλλά κάποιο άλλο το οποίο συνδέεται μαζί του με συγκεκριμένη μαθηματική σχέση. Έτσι η τιμή του μετρούμενου μεγέθους προκύπτει έμμεσα από τη μετρούμενη τιμή του βοηθητικού μεγέθους και τη συγκεκριμένη μαθηματική σχέση που εκφράζει τη διασύνδεσή τους. Η έμμεση μέτρηση επιβάλλεται είτε για οντολο-

μέτρηση

γικής είτε για επιστημολογικής υφής λόγους. Στην πρώτη περίπτωση το μετρούμενο μέγεθος αποτελεί θεωρητική κατασκευή που συνεπάγεται τη μη άμεση παρατηρησιμότητά του. Στη δεύτερη το μετρούμενο μέγεθος μετράται εμμέσως όχι γιατί είναι αναγκαία μη παρατηρήσιμο αλλά γιατί είναι αισθητά ευκολότερη η έμμεση από την άμεση μέτρησή του.

Η μέτρηση είτε με τη μια της μορφή είτε με την άλλη αποτελεί συστατικό στοιχείο της παρατήρησης, συγκροτώντας την αναγκαία σπονδύλωση της εμπειρικής βάσης για τον έλεγχο (με τη μορφή είτε της επαλήθευσης είτε της διάψευσης) των επιστημονικών θεωριών. Η μέτρηση απετέλεσε αντικείμενο στα πλαίσια και επιστημονικών και μεταεπιστημονικών (φιλοσοφικών) συζητήσεων. Έτσι, για παράδειγμα, σύμφωνα με τους λογικοθετιστές είναι η μέτρηση που οδηγεί με την παρατηρούμενη επαναληψιμότητα των αποτελεσμάτων της στην αντίληψη περί φυσικών νόμων και φυσικών μεγεθών. Κατά τους οπερασιοναλιστές τρ περιεχόμενο των φυσικών εννοιών και νόμων είναι πραξιακό, με την έννοια των θεωρητικά επενδεδυμένων και οντολογικά πρότερων πράξεων μέτρησης.

Διον. Αναπολιτόνος

μέτρηση στην κοινωνιολογική έρευνα. Σημαντικό στοιχείο της επιστημονικής έρευνας*. Οι πρόδρομοι των μετρήσεων (Α. Κετελέ*, Φ. Λεπλέ* κ.ά.) συνέβαλλαν ώστε να εδραιωθούν οι μαθηματικοί - στατιστικοί προσανατολισμοί αξιολόγησης των φαινομένων που μελετά η κοινωνιολογία*. Οι τεχνικές των μετρήσεων αναπτύχθηκαν από το 1930, κυρίως στις ΗΠΑ, αφού είχε πρώτα κατακτηθεί ένα ευρύ πεδίο ποιοτικών παρατηρήσεων κι ένας μεγάλος αριθμός θεωριών*, σχολών και μεθόδων έρευνας. Μέσα από ερωτηματολόγια και συνεντεύξεις μετρούνται ποιοτικά και ποσοτικά οι εκδηλώσεις της κοινωνικής συμπεριφοράς, οι στάσεις, η κοινή γνώμη, η πολιτική προτίμηση κ.λπ. Από τις τεχνικές των μετρήσεων σημαντικές είναι οι κλίμακες των στάσεων, η σφυγμομέτρηση της κοινής γνώμης του G. Gallup, οι μελέτες των rannels που ανέπτυξε ο Π. Λάζαρσφελντ*, οι μελέτες των τάσεων και των κατευθύνσεων, η κοινωνιομετρική μέθοδος του J. Moreno κ.ά. Καλύτερη ή ξεπερασμένη μέθοδος μέτρησης δεν υπάρχει. Το είδος και η μέθοδος είναι συνάρτηση του αντικειμένου έρευνας. Αυτό, όμως, που διαφοροποιεί τις κοι-

νωσιολογικές μετρήσεις από τις απλές δημοσιεύσεις και τους σχολιασμούς των δημοσκοπήσεων είναι ο επιστημονικός χαρακτήρας των πρώτων και ο δημοσιογραφικός χαρακτήρας των δεύτερων.

Βιβλιογρ.: M. Duverger, *Μέθοδοι Κοινωνικών Επιστημών*, μτφρ. Ν. Παπαδόδημα, εκδ. Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα, 1976.- Σπουδαστήριο Κοινωνιολογίας ΠΑΣΠΕ / Ε.Κ.Κ.Ε., *Εισαγωγή στη Μεθοδολογία και τις Τεχνικές των Κοινωνικών Ερευνών*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1977.

Θαν. Α. Βασιλείου

μετριοπάθεια. Ρυθμιστική αρχή της Ηθικής φιλοσοφίας, που επιζητούσε την περιστολή των ανεξέλεγκτων ανθρώπινων παθών και η οποία ταυτίστηκε συν τω χρόνω με την έννοια της σύνεσης και της μετριοφροσύνης. Οι πλέον επιδέξιοι χειριστές του όρου αναδείχθηκαν μέσα από τον κύκλο της Περιπατητικής Σχολής* και κατά τη διαδικασία αποκαταστάσεως του κύρους της αριστοτελικής "μεσότητας" ("και δια ταύτα ουν της μεν κακίας η υπερβολή και η έλλειψις, της δ' αρετής η μεσότης", *Ηθικά Νικομάχεια*, 2 Ε), η οποία είχε μετατραπεί -όπως εξάλλου και πλείστες άλλες φιλοσοφικές έννοιες- σε αποδέκτη σθεναρής πολεμικής καθ' όλη τη διάρκεια των ταραγμένων ελληνιστικών χρόνων και κάτω από την πίεση του επικρατούντος κλίματος ανασφάλειας και παραίτησης. Η παντελής εγκατάλειψη, σε συνδυασμό με την πλήρη καταστολή των παθών, που κάτω από τον ενιαίο όρο "απάθεια" αποτέλεσε την πρόταση των Στωϊκών* στο επιτακτικό αίτημα της εποχής τους για επανάκτηση της χαμένης ψυχικής ευφορίας, συνιστούσε για τους Περιπατητικούς ακρότητα ανεπίτρεπτη και εν ολίγοις καταδικαστέα. Στη θέση, λοιπόν, του προαναφερθέντος στωϊκού ιδεώδους, η αριστοτελική σχολή αντέτεινε την έννοια της "μετριοπάθειας", όρο που υπεράσπισε και ικανός αριθμός μεταγενέστερων στοχαστών, μεταξύ των οποίων ο Κράντωρ*, ο Φίλων ο Ιουδαίος* και ο Πλούταρχος* ("ουδέ όσον ην φρόνιμοι τη ψυχή μετά πραότητος και μετριοπαθείας", Πλούταρχου *Ηθικά*, 102 D).

Βιβλιογρ.: Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια*.- Πλούταρχου, *Ηθικά*.

Σταυρούλα Ν. Σκιαδοπούλου

μέτρο. Φιλοσοφική κατηγορία που εκφράζει την οργανική - διαλεκτική ενότητα ποιοτικών και ποσοτικών προσδιορισμών ορισμένου αντικειμένου (φαινομένου). Στην ποιοτική ιδιότητα κάθε αντικειμένου προσιδιάζει ορισμένη

ποσότητα. Το μέτρο εκφράζει το ανώτατο (ή κατώτατο) όριο (άκρο, τέρμα) μεταβολής των ποσοτικών προσδιορισμών εκτατικών και εντατικών στα πλαίσια της εν λόγω ποιοτικής ιδιοτυπίας, οριοθετεί δηλαδή το σημείο μετάπτωσης των ποσοτικών αλλαγών σε ποιοτικές. Πρωταρχική προσέγγιση του μέτρου χαρακτηρίζει την εμπειρική βαθμίδα ανάπτυξης της "γνωστικής διαδικασίας" (μετρική, "ακριβείς επιστήμες") ως στοιχείο ποσοτικού - μετρικού προσδιορισμού των συγκριτικά αντιπαραβαλλόμενων δεδομένων της ανάλυσης*, ως κανόνας (γνώμονας), κριτήριο και τρόπος διάγνωσης, κατάταξης, ταξινόμησης και τυπολογίας. Οι απαρχές της ανθρωποκεντρικής ερμηνείας του μέτρου συνδέονται με τον Πρωταγόρα* ("πάντων χρημάτων μέτρον άνθρωπον είναι"). Η πρώτη κατηγοριακή επεξεργασία του μέτρου απαντάται στο έργο του Χέγκελ*. Η συστηματική επεξεργασία του μέτρου ως ορίου ποιοτικών και ουσιαδών προσδιορισμών του οργανικού όλου, που διαφορίζουν το παρόν από το παρελθόν και το μέλλον της αναπτυξιακής διαδικασίας, χαρακτηρίζει τη μεθοδολογία του Μαρξ*. (Βλ. επίσης: *ποιότητα, ποσότητα, εξέλιξη, ανάπτυξη*).

Δ. Π.

Μέτσνικοφ Λιεφ Ιλγίτς (1838-1888). Ρώσος κοινωνιολόγος, γεωγράφος και δημοσιολόγος. Οπαδός της γεωγραφικής κατεύθυνσης στην κοινωνιολογία. Υποστήριζε ότι η ανάπτυξη της κοινωνίας καθορίζεται από το φυσικό - γεωγραφικό περιβάλλον και κυρίως από την υδροσφαιρα. Γι' αυτό και η ιστορία της ανθρωπότητας χωρίζεται στις εξής περιόδους: α) στην "περίοδο των ποταμών", που περιλαμβάνει τους αρχαίους πολιτισμούς: της Αιγύπτου στον Νείλο, της Μεσοποταμίας στον Τίγρη και Εφράτη, της Ινδίας στον Ινδό και τον Γάγγη, της Κίνας και Ιαπωνίας στον Γιανγκ-τσε και Χουάν-Χε· β) στην "περίοδο των θαλασσών" (τη μεσογειακή), κατά την οποία ο πολιτισμός καθορίζεται από τους θαλάσσιους δρόμους επικοινωνίας· γ) στην "περίοδο των ωκεανών", που αρχίζει με την ανακάλυψη της Αμερικής και στην οποία πρέπει, επιτέλους, να επικρατήσουν τα ιδανικά της ελευθερίας, της δικαιοσύνης και της συνεργασίας των λαών. Κριτήριο της κοινωνικής προόδου θεωρούσε την ανάπτυξη της κοινωνικής αλληλεγγύης και τον βαθμό της ελευθερίας στην κοινωνία. Έργα: *Ο πολιτισμός και οι μεγάλοι ιστορικοί ποταμοί,*

Σανκτ-Πέτερμπουργκ, 1898· πληρέστερη έκδοση 1924.

Θεοχ. Κεσσίδης

μη αντιφατικότητα (συνέπεια). Πρόκειται για ιδιότητα ενός τύπου (ή μιας πρότασης) ή ενός συνόλου τύπων (ή ενός συνόλου προτάσεων) στα πλαίσια μιας γλώσσας. Η μη-αντιφατικότητα αποτελεί βασικό ζητούμενο για τους τύπους και τα σύνολα τύπων (αξιωματικών συστημάτων ή θεωριών) στα πλαίσια ιδίως τυπικών ή τεχνητών γλωσσών. Ως ιδιότητα η μη-αντιφατικότητα συνίσταται στο εξής: δεδομένων των τύπων της αξιωματικής θεωρίας και των συμπερασματικών κανόνων του λογισμού της, η αξιωματική θεωρία είναι μη-αντιφατική (συνεπής) αν "δεν" είναι δυνατόν να αποδειχθεί (δηλαδή να συναχθεί από τα αξιώματα) ένας τύπος Α καθώς και η άρνησή του $\neg A$. Αυτό αντιστοιχεί στη μη δυνατότητα απόδειξης της σύζευξης του Α και του $\neg A$. Στην περίπτωση που η θεωρία έχει ένα μόνον αξίωμα, αναγόμαστε στην έννοια της μη-αντιφατικότητας ενός μόνον τύπου. Στα πλαίσια της κατηγορηματικής (δίτιμης πρωτοβάθμιας) λογικής* αποτελεί γεγονός (είναι μεταθεώρημά της) το εξής: Μια αντιφατική (μη συνεπής) αξιωματική θεωρία μπορεί να έχει ως θεώρημά της οποιονδήποτε τύπο της γλώσσας στην οποία γράφεται. Απλουστεύοντας αυτή τη διατύπωση, θα λέγαμε ότι από κάτι αντιφατικό αποδεικνύεται οτιδήποτε. Έτσι, αντιστρέφοντας το συμπέρασμα, ισχυριζόμαστε ότι είναι γεγονός ότι αν ένας τύπος στα πλαίσια της γλώσσας μιας αξιωματικής θεωρίας δεν είναι αποδειξιμος από τη θεωρία, τότε η θεωρία είναι μη-αντιφατική (συνεπής). Η αντιφατικότητα μιας θεωρίας την καθιστά αποδεικτικά τετριμμένη. Η μη-αντιφατικότητα μιας χρήσιμης θεωρίας είναι βασικό χαρακτηριστικό της. Μόνο έτσι είναι δυνατόν να έχει εμπειρικό περιεχόμενο (αν πρόκειται για θεωρία εμπειρικής επιστήμης) ή μαθηματικό περιεχόμενο (αν πρόκειται για μαθηματική θεωρία). Η ανακάλυψη παραδόξων στα πλαίσια της καντοριανής θεωρίας των συνόλων στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα κατέδειξε τη σημασία της εξασφάλισης της μη-αντιφατικότητας μιας θεωρίας. Η ανακάλυψη αυτή οδήγησε σε μια φρενιτώδη προσπάθεια αντιμετώπισης των αδυναμιών, η οποία είχε τουλάχιστον δύο σκέλη. Έτσι αφ' ενός δημιουργήθηκαν εναλλακτικές απόψεις σχετικά με τη μαθηματική δρα-

στηριότητα, οι οποίες οδήγησαν στη δημιουργία νέων σχολών φιλοσοφίας των μαθηματικών, και αφ' ετέρου τροποποιήθηκαν κατάλληλα τα θεωρητικά πλαίσια της καντοριανής θεωρίας των συνόλων οδηγώντας στην κατά Ζερμέλο - Φρένκελ (Zermelo - Fraenkel) αντιστοιχία θεωρία και στον εξοβελισμό των παραδόξων. Οι νέες αυτές σχολές φιλοσοφίας των μαθηματικών (Λογικισμός, Φορμαλισμός, Ιντουισιονισμός, Κατασκευαστικές και Περστροκρατικές σχολές) πρότειναν νέα περιεχόμενα στην έννοια της μη-αντιφατικότητας και κατ' ανάγκην νέους τρόπους λύσης στο πρόβλημα της απαλοιφής των εσωτερικών αντιφάσεων. Στο πρώτο ήμισυ του αιώνα που διανύουμε, έγιναν προσπάθειες για την απόδειξη της μη-αντιφατικότητας των βασικών αξιωματικών θεωριών στην περιοχή των μαθηματικών. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα μη-πληρότητας (in-completeness) του Γκέντελ* (Gödel), η μη-αντιφατικότητα ενός αξιωματικού συστήματος είναι αδύνατον να αποδειχθεί από το ίδιο το σύστημα ή από ασθενέστερό του, υπό την προϋπόθεση ότι αυτό είναι αναδρομικά ελέγξιμο και περιέχει ένα ικανό μέρος των αξιωμάτων της κατά Πεάνο (Peano) αριθμητικής.

Διον. Αναπολιτάνος

Μη Ον. Πρόκειται για μια έννοια σχεδόν άγνωστη στη δυτική φιλοσοφία ή, μάλλον, που χρησιμοποιείται με τη σημασία του μη υπάρχοντος, σε αντίθεση δηλαδή με το υπάρχον, το ον. Αυτή π.χ. είναι η χρήση του όρου στον Παρμενίδη*, στον Πλάτωνα* και στον Αριστοτέλη*. Χρήση του όρου με τη σημασία του Μη Εκδηλωμένου, υπονοούμενη ή και ρητά αναφερόμενη, θα βρούμε αργότερα στους μυστικούς φιλοσόφους: στους Γνωστικούς (βλ. λ. γνωστικισμός) με τις έννοιες "βυθός" και "σιγή", στον Διονύσιο Αρεοπαγίτη* με τον "θείον γνώφον" στο *Περί Μυστικής Θεολογίας* του, -που θεμελιώνει και την αποφατική θεολογία*, η οποία ουσιαστικά είναι προσπέλαση του θείου ως μη όντος- και στους σχολαστικούς του Μεσαίωνα, ιδιαίτερα με τη "Θειότητα" του Μάιστερ Έκχαρτ*. Σαφέστατα όμως προβάλλει η θεώρηση της έννοιας του Μη Όντος στον ινδουισμό*. Έτσι, σύμφωνα με τις ινδουιστικές γνωσιακές διδασκαλίες, ως Μη Ον θεωρείται το Μη Εκδηλωμένο, ολόκληρη η περιοχή της παγκόσμιας Δυνατότητας, η οποία περιλαμβάνει δυνατότητες εκδηλώσιμες, αλλά

και άλλες που θα παραμείνουν ανεκδηλωτες, ενώ το Ον είναι απέναντί του κάτι το απειροελάχιστο και, αν επιτρέπεται η έκφραση, ασυγκρίτως κατώτερο ως προς αυτό· εδώ βρισκόμαστε πράγματι στο πεδίο της μεταφυσικής*, που ολόκληρη η δυτική φιλοσοφία ούτε και την υποψιάζεται και την έχει υποκαταστήσει με την οντολογία. Το Μη Ον (ινδ. adwaita = μη διττότητα) δεν επιδέχεται βέβαια κατηγορήματα, προσδιορισμούς· για να εκφρασθούμε, όμως, με την ατελή και διακρίνουσα ανθρώπινη γλώσσα, μπορούμε να αναφερθούμε στις από τη σκοπιά μας όψεις του: στο "Κενό", που εμπεριέχει την αρχή του χώρου και της μορφής, στη "Σιγή", που εμπεριέχει την αρχή του Λόγου, στη Μη Δράση κ.λπ. Άλλος όρος: "μεταφυσικό" Μηδέν (για διάκριση από το "μαθηματικό" Μηδέν, που δηλώνει μόνο την έλλειψη αριθμού) κ.λπ. Από το Μη Ον προέρχεται, απορρέει η όλη Εκδήλωση, πραγμάτωση μικρού μόνον αριθμού των δυνατοτήτων του, οι διάφορες βαθμίδες της όλης Υπάρξεως· και ο Θεός, εκτός βέβαια της όλης Εκδηλώσεως ως αρχή της, είναι το βεβαιωμένο μη Ον (βλ και λ. *ινδουισμός, αντιβίαια*). Το ανθρώπινο ον μπορεί -ακόμα και κατά τη διάρκεια της γήινης υπαρξής του, αφού πραγματώσει την ανθρώπινη κατάσταση των διελθει τις βαθμίδες της όλης Υπάρξεως- να φθάσει στην κατάσταση του Μη Όντος, τη λύτρωση (μόκσα)· την ίδια κατάσταση προβάλλει και ο βουδισμός με τη διδασκαλία του περί "νιρβάνα", ενώ και στην κινεζική φιλοσοφία (Τάο, Τάι Τσι) βασική, πρώτη έννοια αποτελεί το Μη Ον. Τέλος, αξ σημειωθεί ότι το Μη Ον και το Ον μαζί αποτελούν ό,τι θα μπορούσαμε, συμβατικά, να ονομάσουμε "Παγκοσμιότητα".

Βιβλιογρ.: Guénon R., *Les états multiples de l' Etre*, ed. Véga, Paris, 1984, chap. III, σσ 25-30.- του ίδιου, *Γενική εισαγωγή εις τας επί της Γνώσεως ινδουιστικές διδασκαλίας*, μτφρ. Ανδρ. Δελιγιάννη, βιβλιοθ. "Σφιγγός", Αθήνα, 1968, σσ 98-170.- Coomaraswami A., *Hindouisme et Bouddhisme*, idées - Gallimard, Paris, 1949, σσ 13-65.- Βελισσαρόπουλου Δ., *Ιστορία της κινεζικής φιλοσοφίας*, Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1989, τόμ. Α', σσ 370-392 και τόμ. Β' σσ 36-38.

Ε. Χωραφός

Μη πραγματικό. Ρευστή φιλοσοφική έννοια, το περιεχόμενο της οποίας διαφοροποιείται ανάλογα με τις σημασιολογικές μεταβολές που υφίσταται ο όρος "πραγματικό" στις επιμέρους φιλοσοφικές σχολές. Από τις τελευταίες, κάποιες υποτιμούν (αντικειμενικός ιδεαλισμός*) ή και αμφισβητούν καθ' ολοκληρίαν (υποκειμε-

νικός ιδεαλισμός*, Μπέρκλεϋ*) την αυτοτέλεια της εξωτερικής εμπειρικής πραγματικότητας ανάγοντας τα πάντα σε προϊόντα νοητικών διαδικασιών, ενώ άλλες (υλισμός*) δεν αναγνωρίζουν την αυθυπόστατη οντότητα του πνεύματος, που κατά την ίδια θεωρία συνιστά απλώς στοιχείο παράγωγο, που απορρέει μέσα από μια διαδικασία μετασχηματισμού της ύλης. Η αδυναμία συνεπώς των διαφόρων φιλοσοφικών σχολών να συνομολογήσουν έναν κοινώς αποδεκτό ορισμό της πραγματικότητας, δυσχεραίνει συνακόλουθα και την προσπάθεια οριοθέτησης του μη-πραγματικού. Με τον όρο, ωστόσο, έχει επικρατήσει να θεωρείται το αντίθετο του πραγματικού, ότι δηλαδή δεν υφίσταται αντικειμενικά, παρά συνιστά εν πολλοίς κατασκευάσμα αναληθές και φανταστικό.

Σταυρούλα Ν. Σκιαδοπούλου

Μηδέν. Με τον όρο εννοούμε, στην καθομιλουμένη, την ανυπαρξία αντικειμένων, την ανυπαρξία αποτελέσματος, την ανυπαρξία διαδικασιών, την ανυπαρξία ορθότητας ή ακόμη και την ανυπαρξία καθ' εαυτήν. Στα μαθηματικά ο όρος "μηδέν" χρησιμοποιείται για να σημάνει το ουδέτερο στοιχείο εκείνο –στα πλαίσια μιας αλγεβρικής δομής στην οποία έχει ορισθεί η πράξη της πρόσθεσης –το οποίο προστιθέμενο σε οποιοδήποτε άλλο στοιχείο το αφήνει αναλλοίωτο. Αυτό εκφράζεται συμβολικά ως εξής: $a+0=a$, όπου το 0 είναι το χρησιμοποιούμενο σύμβολο για το μηδέν. Αντίστοιχη ιδιότητα προς αυτήν του μηδενός έχει ως προς την πράξη του πολλαπλασιασμού το "ένα" ή αλλιώς η "μονάδα", η οποία συμβολίζεται με το 1.

Σε μια αλγεβρική δομή όπου έχουν ορισθεί και η πράξη της πρόσθεσης και η πράξη του πολλαπλασιασμού, το μηδέν καλείται και απορροφητικό στοιχείο, με την έννοια ότι πολλαπλασιαζόμενο με οποιοδήποτε άλλο στοιχείο α δίνει ως αποτέλεσμα το μηδέν. Αυτή του η ιδιότητα έχει ως συνέπεια την πιθανή ύπαρξη αντιστρόφου στοιχείου για κάθε στοιχείο α πλην του μηδενός. Δηλαδή για κάθε α με $a \neq 0$ υπάρχει β τέτοιο ώστε $a \cdot \beta = 1$. Το μηδέν από πλευράς διάταξης έπεται κάθε θετικού ακεραίου αριθμού και προηγείται κάθε αρνητικού ακεραίου αριθμού, στα πλαίσια του γραμμικά διατεταγμένου συνόλου των ακεραίων αριθμών. Το εντελώς αντίστοιχο αυτού ισχύει στα πλαίσια του συνόλου των πραγματικών αριθμών,

δηλαδή το μηδέν έπεται κάθε θετικού αριθμού και προηγείται κάθε αρνητικού. Το συνολοθεωρητικό αντίστοιχο του μηδενός είναι το κενό σύνολο, δηλαδή το σύνολο το οποίο δεν διαθέτει στοιχεία. Όπως το μηδέν προστιθέμενο σε οποιοδήποτε αριθμό α τον αφήνει αναλλοίωτο, έτσι και το κενό σύνολο, όταν ενώνεται με οποιοδήποτε άλλο σύνολο, το αφήνει αναλλοίωτο. Στη συνολοθεωρητική αναπαράσταση των αριθμών, το κενό σύνολο αναπαριστά το μηδέν με τον ίδιο τρόπο που το σύνολο που περιέχει ως μοναδικό του στοιχείο το κενό σύνολο αναπαριστά την μονάδα.

Διον. Αναπολιτάνος

Μηδέν μεταφυσικό, βλ. *Μη Ον*

Μηδενισμός. Όρος με ευρεία σημασία, που άπτεται του αρχαίου γνωσιολογικού και ηθικού μηδενισμού του Γοργία* και του Πρωταγόρα*, του σκεπτικισμού* και της άρνησης της εκλογής στους στωικούς*, αλλά και δυναμικών τρόπων έκφρασης της άρνησης ενός δεδομένου κοινωνικοπολιτικού συστήματος* αυτή η τελευταία σημασία είναι που διαδόθηκε μαζί με τον όρο "μηδενιστής" για να χαρακτηρίσει τον νέο τύπο αποφασιστικού και ριψοκίνδυνου επαναστάτη - αναρχικού: τον Μπαζάρφ, κεντρικό ήρωα του μυθιστορήματος του Τουργκένιεφ *Πατέρες και Γιοι* (1862). Η αντίδραση στο τσαρικό καθεστώς έγινε θεσμός με ιδεολογικό άξονα τον αναρχισμό* και μέθοδο την τρομοκρατία: το αντιδραστικό κίνημα βρήκε σταδιακά διέξοδο στην αντιεξουσιαστική σκέψη του Κροπότκιν* και του Μπακούνιν*.

Ο μηδενισμός μπορεί να νοηθεί ως σύμπτωμα της τελεσίδικης παρακμής ενός πολιτισμού και της αποστροφής προς την ύπαρξη, αλλά και ως σύμπτωμα ενδυνάμωσης της θέλησης για δύναμη και ζωή: ο μηδενιστικός πεσσιμισμός του Σοπενάουερ* συναντά το αντίβαρό του στον αξιολογικό μηδενισμό του Νίτσε*, έναν μηδενισμό της δύναμης - έναυσμα για μια νέα πορεία για τον άνθρωπο, ο οποίος πλέον οφείλει να ξεπεράσει τον εαυτό του. Το νιτσεικό μηδέν είναι τόσο τέλος όσο και αρχή: είναι ο κρίκος που διασφαλίζει την ενότητα και απρόσκοπτη συνέχεια της κοσμικής "αιώνιας επιστροφής".

Ο μηδενισμός είναι απότοκος μιας αγωνιώδους κρίσης, ενός μετέωρου βήματος πάνω από τον ορίζοντα μιας αντιφατικής πραγματικότητας, η επιχειρηματολογική διαπίστωση

Μητρόδωρος ο Λαμψακηνός

της οποίας ανάγεται ήδη στους στωικούς και στους επικούρειους*. Η αδυναμία ή απροθυμία συμβιβασμού, η αντίσταση, με δύο λόγια, σε μια τέτοια πραγματικότητα, εξελίσσεται σε δυναμική άρνηση της τελευταίας και θεμελιώνεται κατά τέτοιον τρόπο, ώστε συνιστά πλέον μια νέα θέση, η επικράτεια της οποίας στέκεται πέρα και πάνω από τα όρια της πραγματικότητας. Ωστόσο, από τον δημιουργικό μηδενισμό του Στίρνερ*, έως τον μοιρολατρικό του Κίρκεγκαρντ*, ο *homo vacui* (: τρόμος του κενού) είναι αυτός που θέτει τον άνθρωπο ενώπιον του μηδενός, ενώπιον, δηλαδή, της απόφασης: "είτε" της απελπισίας, της ολοκληρωτικής παραίτησης, με συνακόλουθη την ατραπό της αυτοκτονίας, "είτε" του άλματος στον Θεό (Κίρκεγκαρντ, *Enten - Eller*, 1843), ή στον Υπεράνθρωπο (Νίτσε, *Also sprach Zarathustra*). Μπροστά στον τρόπο του κενού, το ίδιο το μηδέν γίνεται αιτία και αυτοουργός ενός ξεπεράσματος του δεδομένου: πολύ περισσότερο: μπορεί να προσλάβει περιεχόμενο ουσιαστικό, εφόσον νοηματοδοτεί μια ύπαρξη η οποία αναζητά έναν σκοπό που να τη δικαιολογεί. Από την άποψη αυτή, ακόμα και η επιθυμία του μηδενός συνιστά εκδήλωση μιας σαφούς θέσης, ενώ η μηδένιση της επιθυμίας είναι ακραιφνής άρνηση, απόλυτο κενό: αυτό το τελευταίο είναι που τρομάζει τον άνθρωπο, ο οποίος "προτιμά να επιθυμεί το τίποτε, από το να μην επιθυμεί τίποτε" (Νίτσε, *Γενεαλογία της Ηθικής*). Ο αθεϊστικός υπαρξισμός του Χάιντεγκερ* της α' περιόδου (*Είναι και Χρόνος*, 1927) και ο αντίστοιχος του Σαρτρ* (*Είναι και Μηδέν*) είναι στο βάθος τους μηδενολογικοί, καθώς το Είναι αποδεικνύεται επινόημα ("βιτρίνα") για να συγκαλυφθεί η μηδενιστική ακαθοριστία της πραγματικότητας. Το Μηδέν* προϋπάρχει της δημιουργίας, είναι αυθύπαρκτο και το μόνο για το οποίο μπορεί να εγγυηθεί κανείς, τόσο γνωσιολογικά όσο και βιωματικά ("είναι προς θάνατον").

Βιβλιογρ.: Helmut Thielicke, *Nihilism*, London, 1962.- Herman Rauschning, *The Revolution of Nihilism*, London, 1939.- Ernst Benz, *Westlicher und ostlicher Nihilismus*, Stuttgart, 1948.- Albert Camus, *The Rebel*, New York, 1956.

Παναγ. Πάκος

Μητρόδωρος ο Λαμψακηνός (5ος π.Χ. αι.). 1. Φιλόσοφος, μαθητής του Αναξαγόρα*. Ερμήνευσε τους ομηρικούς θεούς και ήρωες κατά τρόπο αλληγορικό, σύμφωνα με την παράδοση που είχε δημιουργήσει ο Θεαγένης* ο Ρηγίνος (6ος αι. π.Χ.) και την είχαν ακολουθήσει ο Αναξαγόρας και ο Παρμενίδης*. Ο Μητρόδωρος υ-

ποστήριζε ότι η κοινωνία των θεών του Ολύμπου συμβολίζει την ανθρώπινη κοινωνία και οι θεοί φυσικά σώματα και πνευματικές έννοιες. Για τους ήρωες πάλι του Ομήρου έλεγε ότι συμβολίζουν άστρα ή φυσικές δυνάμεις. Αναφέρεται ως ερμηνευτής του Ομήρου από τον Πλάτωνα* (*Ιων*, 530), μαζί με τον Σπησιμβροτο τον Θάσιο και τον Γλαύκωνα.

Απ. Τζ.

Μητρόδωρος ο Λαμψακηνός (330-277 π.Χ.). 2. Επικούρειος* φιλόσοφος και πολυγραφότατος συγγραφέας. Στην πρώτη "επικούρεια κοινότητα", της οποίας ήταν μέλος, τον τιμούσαν εξίσου με τον δάσκαλό του Επίκουρο* και τον θεωρούσαν "καθηγεμόνα", δηλαδή διευθυντή της Σχολής, ενώ ο Κικέρων* τον αποκαλούσε "δεύτερο Επίκουρο". Έργα του: *Περί αισθήσεων*, *Περί Επικούρου αρρωστίας*, *Περί ευγενείας*, *Περί την επί σοφίας πορείαν*, *Περί της μεταβολής*, *Περί μεγαλοψυχίας* κ.ά. Και επιστολές: *Προς σοφιστάς*, *Προς Δημόκριτον*, αλλά και προς τον αδελφό του, Τιμοκράτη, επικούρειο επίσης φιλόσοφο. Τα δύο αδέρφια, κατά τον Λουκιανό*, ήρθαν σε σύγκρουση και αντάλλαξαν εχθρικές μεταξύ τους επιστολές. Σε μίαν από αυτές ο Μητρόδωρος εκφράζει κατά τρόπο χονδροειδή τον αισθησιαρχικό ηδονισμό των επικούρειων. Τα έργα του Μητρόδωρου μνημονεύει ο Διογένης ο Λαέρτιος*, αλλά μόνο μερικά αποσπάσματα σώζονται από τους Πλούταρχο*, Σενέκα* κ.ά. Ο Μητρόδωρος επέκρινε με σφοδρότητα τον πλατωνικό διάλογο *Γοργία**. Αλλά και ο ίδιος δέχθηκε τα πυρά του Πλουτάρχου για κάποιες από τις ιδέες του.

Απ. Τζαφερόπουλος

Μητρόδωρος ο Χίος (5ος - 4ος π.Χ. αι.). Έλληνας φιλόσοφος, πρόδρομος της Σχολής των Σκεπτικών*. Μαθητής κατ' άλλους του ατομικού φιλοσόφου Δημόκριτου* –τον οποίο ακολουθεί σε γενικές γραμμές, αλλά σε βασικά σημεία εμφανίζει μια τάση σκεπτική– και κατ' άλλους των Νέσσου του Χίου και του Ανάξαρχου* του Αβδηρίτη. Αναφέρεται από τον Διογένη τον Λαέρτιο* (βιβλ. ΙΧ). Δίδασκε ότι η γνώση της αλήθειας είναι αδύνατη και ότι ο άνθρωπος επί πλέον αγνοεί πως τα πάντα τού είναι άγνωστα. Μαθητής του ήταν ο Ναυσιφάνης*, ο δάσκαλος του Επικούρου*. Το σύγγραμμά του *Περί φύσεως* εκτιμήθηκε πολύ από τους αρχαίους, αλλά δεν σώζεται.

Απ. Τζ.

μηχανιστική αντίληψη ή μηχανοκρατία

Μητροκλής ο Μαρωνείτης (4ος αι. π.Χ.). Κυνικός* φιλόσοφος και συγγραφέας, μαθητής του Αντισθένη* και αδελφός της φιλοσόφου επίσης Ιππαρχίας. Κατά τον Διογένη τον Λαέρτιο*, ο Μητροκλής έγραψε το έργο *Χρείαι*, από το οποίο ελάχιστα αποσπάσματα σώζονται. Τον αναφέρουν επίσης ο Πλούταρχος* (*Ηθικά VI*) και ο Στοβαίος* στο "Ανθολόγιό" του. Ο Μητροκλής έλεγε ότι από τα πράγματα άλλα είναι δυνατόν να τα αποκτήσει κανείς με χρήματα, όπως λ.χ. ένα σπίτι, και άλλα καταβάλλοντας ως αντίτιμο τον χρόνο και την επιμέλεια, όπως η παιδεία. Ενώ για τον πλούτο έλεγε ότι αυτός είναι βλαβερός, αν κανείς δεν τον χρησιμοποιεί όπως πρέπει.

Απ. Τζ.

μηχανικισμός, βλ. μηχανιστική αντίληψη

μηχανιστές. Οπαδοί του μηχανιστικού υλισμού, που έκαναν την εμφάνισή τους κατά τη δεκαετία του 1920 στη Σοβιετική Ένωση (Άεελροντ, Βάριος, Σαραμπίνοφ, Στεπάνοφ, Τιμιριάζεφ κ.ά.), οι οποίοι επιχείρησαν να αναπαράγουν στη μαρξιστική φιλοσοφία ορισμένες ιδέες της μηχανιστικής αντίληψης, που είχε κυριαρχήσει από τον 16ο-18ο αιώνα στην Ευρώπη στην κατεύθυνση της φιλοσοφικής θεώρησης της φύσης (Γαλιλαίος*, Νεύτων*, Λαπλάς* κ.ά.) και την υιοθέτησαν σε διάφορα συστήματα και οι ιδεαλιστές φιλόσοφοι (Χομπς*, Καρτέσιος*, Σπινόζα*). Κατά την αντίληψη αυτή, της οποίας τα πρώτα σπέρματα τα συναντούμε στον Δημόκριτο*, η μηχανική μορφή κίνησης της ύλης είναι η μόνη αντικειμενική και μπορεί να μεταφερθεί στον χώρο της φυσικής, της χημείας και της βιολογίας και να ερμηνεύσει με μηχανιστικό πνεύμα φιλοσοφικές κατηγορίες, όπως την αιτιότητα, την αμοιβαία σχέση κ.λπ., αλλά και τις κινήσεις της ψυχής και του κόσμου. Με βάση τις αντιλήψεις αυτές οι σοβιετικοί μηχανιστές του 20ού αιώνα πρότειναν την υποκατάσταση της φιλοσοφίας με τα συμπεράσματα της φυσιολογίας, την αναγωγή των ανώτατων μορφών της ύλης στη μηχανική και φυσικοχημική αλληλεπίδραση, την υποκατάσταση της διαλεκτικής με τη θεωρία της ισορροπίας κ.λπ. Οι απόψεις όμως αυτές των μηχανιστών συνάντησαν την αντίδραση των μαρξιστών, διότι ήρθαν σε αντίθεση με τον διαλεκτικό υλισμό*, ο οποίος διεκδικούσε την αποκλειστικότητα στη σύνδεση φιλοσοφίας - φύσης και στην κατανόηση της πραγμα-

τικής, διαλεκτικής, σύνθετης φύσης της κίνησης και της δομής του φυσικού κόσμου. Η αντίδραση και η πολεμική των μαρξιστών ήταν τόσο σφοδρή, ώστε οι σοβιετικοί μηχανιστές να εξοδεδερωθούν πλήρως και η κίνησή τους να εκλείψει στις αρχές του 1930.

Βιβλιογρ.: Νάροκι Ι. Σ. - Σουβόροφ Α. Ν., *Ο θετικισμός και η μηχανιστική αναθεώρηση του μαρξισμού*, Μόσχα, 1962.- Βισλομπόκοφ Α. Ντ., *Η μαρξιστική διαλεκτική και η σύγχρονη μηχανιστική αντίληψη*, Μόσχα, 1962.

Απ. Τζαφερόπουλος

μηχανιστική αντίληψη ή μηχανοκρατία (mechanismus). Φιλοσοφική θεωρία η οποία ως κύριο στόχο της έχει να ερμηνεύσει καθετί που συμβαίνει με βάση το σχήμα αίτια - αποτέλεσμα. Ο όρος χρησιμοποιείται για να δηλώσει τη γνωστική μέθοδο που βασίζεται στην ιδέα ότι η μηχανική μορφή κίνησης της ύλης είναι η μόνη που μπορεί να οδηγήσει σε αντικειμενική γνώση της πραγματικότητας. Οι μηχανιστικές αντιλήψεις τοποθετούν στη βάση της ανάπτυξής τους τη σταθερή και αμετάβλητη σε ιδιότητες ύλη και επιχειρούν την ερμηνεία των φαινομένων με την αναγωγή τους στις αρχές της κίνησης και της ύλης. Η μηχανιστική αντίληψη εναντιώνεται σε κάθε είδους τελεολογικές θεωρήσεις που χαρακτηρίζονται από αυτήν ως αποκλήματα ανθρωπομορφικών και αποκρυφιστικών ιδεών. Η μηχανοκρατία εξηγεί τις ιδιότητες των οργανισμών με βάση το μοναδικό για αυτήν σχήμα αίτια - αποτέλεσμα, το οποίο καθίσταται υπεύθυνο για την ποσοτική μόνο διαφορά μεταξύ ανόργανης και οργανικής ύλης, αφού ποιοτική διαφορά δεν υφίσταται. Πρώτα στην ατομική θεωρία των Λεύκιππου* και Δημόκριτου* και πολύ αργότερα στον μεσαιωνικό νομιναλισμό* διακρίνουμε χαρακτηριστικά γνωρίσματα μηχανιστικών αντιλήψεων. Στο διάστημα που μεσολάβησε μεταξύ 16ου - 18ου αιώνα η μηχανιστική αντίληψη απετέλεσε κυρίαρχη κατεύθυνση της φιλοσοφίας*, γεγονός που οφείλεται αφ' ενός στην εξέχουσα θέση που κατείχε η Μηχανική ως επιστήμη και αφ' ετέρου στο ότι έτυχε ολοκληρωμένης και συστηματικής μελέτης καθώς και πλατιάς πρακτικής εφαρμογής νωρίτερα από κάθε άλλη επιστήμη.

Η μηχανοκρατία καθιερώθηκε από τις θεωρίες των πρώτων μεγάλων φυσικών φιλοσόφων (Descartes*, Callileo*, Newton*, Laplace* κ.ά.), ενώ μεγάλη υποστήριξη βρήκε από τους υλιστές φιλοσόφους (Lametrie*, Hobbès*) και μερικούς ιδεαλιστές. Ο Descartes εξομοίωνε

Μιθραϊσμός

τους οργανισμούς με μια αυτόματη μηχανή, ενώ ο Wolf* υποστήριζε ότι η γνώση της αλήθειας είναι δυνατή επειδή ο κόσμος είναι μία μηχανή. Ο Kant* υποστήριζε ότι η υπόθεση της μοναδικότητας της μηχανικής σχέσης είναι απαραίτητη προϋπόθεση της Φυσικής. Αργότερα, κατά το 19ο αιώνα, η μηχανιστική ερμηνεία της φύσης βρήκε υποστηρικτές στα πρόσωπα μεγάλων φιλοσόφων όπως Dühring*, Moleschott*, Büchner* κ.ά.

Η μηχανοκρατία έπαψε να αποτελεί κυρίαρχη τάση από τα τέλη του 19ου αιώνα και ύστερα, όπου σταδιακά άρχισε η έρευνα στον χώρο ειδικών επιστημών (Χημεία, Βιολογία), ενώ δέχτηκε το κείμενο χτύπημα από την κβαντομηχανική στις αρχές του 20ού αιώνα, η οποία απέδειξε, εκτός των άλλων, ότι δεν υπάρχει απόλυτος μηχανικός προκαθορισμός των φυσικών φαινομένων, κατά συνέπεια το σχήμα αιτία - αποτέλεσμα δεν αποτελούσε ικανό και αναγκαίο κριτήριο για την ερμηνεία της πραγματικότητας.

Γιώργος Οκονόμου

Μιθραϊσμός. Σύστημα θρησκευτικό και μυστηριακό, που προήλθε εξελικτικά από τη λατρεία της περσικής θεότητας με το όνομα Μίθρας. Ξεκίνησε από την Περσία και διαδόθηκε σε πολλές χώρες της Ανατολής και της Δύσης φθάνοντας στο αποκορύφωμά του τον 1ο αι. π.Χ. και τους τρεις πρώτους αιώνες μ.Χ., όπου συνταυτίστηκε με τον Ήλιο και την έννοια του Φωτός, δηλαδή του Αγαθού.

Ο Μίθρας ήταν γνωστός στους ανώνυμους συγγραφείς των Βεδών* και στη διδασκαλία του Πέρση Ζωροάστρη. Φέρεται ως δημιουργηματο του Ορμούζδ με θεία υπόσταση και άρχι του ουρανού, της γης και των νεκρών. Γνωρίζει όλες τις κρυφές πτυχές της ανθρωπίνης ύπαρξης. Αναφέρεται ακόμα ως πολεμιστής που νικά τον ταύρο και ταυτίζεται αργότερα με τον ήλιο. Οι Πέρσες ιδιαίτερα τον λάτρευαν ως θεό των πολεμιστών και εγγυητή του όρκου, της τήρησης των υποσχέσεων, της πιστής τήρησης των συμφωνιών και κάθε λόγου τιμής που δινόταν από άνθρωπο σε άνθρωπο. Στην ελληνιστική εποχή ο μιθραϊσμός διαδόθηκε σ' όλη τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία με μια σημαντική αλλαγή. Μετατράπηκε σε μυστηριακή θεώρηση της ζωής. Τα μυστήρια του θεού Μίθρα, που ήταν πολύ σπουδαία στους στρατιωτικούς κύκλους της αυτοκρατορίας και διέθεταν μίαν ιεραρχία βασισμένη στα μυστικά

της αστρολογίας, γιορτάζονταν στα λεγόμενα μίθραια που χτίζονταν κατ' απομίμηση ενός σπηλαίου. Η μύηση είχε επτά βαθμούς με αντίστοιχη κηδεμονία επτά πλανητών: Κόρακας - Ερμής, Νυμφίος - Αφροδίτη, Στρατιώτης - Άρης, Λέων - Ζεός, Πέρσης - Σελήνη, Ηλιοδρόμος - Ήλιος, Πατήρ - Κρόνος.

Σύμφωνα με τη θεολογία του Μιθραϊσμού, κυριότερη θεία έννοια και θεία δύναμη ήταν ο Άπειρος Χρόνος, που περικλείει, δημιουργεί και καταστρέφει τα πάντα. Απ' αυτόν πηγάζουν ο Ουρανός, η Γη, οι αστέρες, ο Ωκεανός και οι άπειρες άλλες δυνάμεις που μετέχουν και αυτές της έννοιας του θείου με τη μορφή του Αγαθού. Σ' αυτά τα αγαθά στοιχεία αντιτίθενται οι δυνάμεις του σκότους και οι δαίμονες, οι οποίοι μάχονται την ανθρωπότητα και μεταβάλλουν τη γη σε τόπο δυστυχίας και αθλιότητας. Οι δυνάμεις του αγαθού με τον συνεχή αγώνα τους εμποδίζουν την τελική καταστροφή του γένους των ανθρώπων, ενώ ο Μίθρας μεσιτεύει ως προστάτης και σωτήρας στις δυνάμεις του Αγαθού υπέρ της απολύτρωσης των θνητών. Οι άνθρωποι είναι φορείς της ψυχής, η οποία είναι αθάνατη, ζούσε αρχικά στους ουραμούς και βαθμιαία κατέβηκε από αστέρι σε αστέρι μέχρι τη γη. Το τυπικό του Μιθραϊσμού δανείστηκε πολλά στοιχεία από τη βαβυλωνιακή θρησκεία και των άλλων μυστηρία λαών της Ανατολής και των Ελλήνων, ιδιαίτερα από το μυστηριακό τυπικό της Ρέας Κυβέλης ή Μεγάλης Μητέρας των θεών.

Βιβλιογρ.: Ugo Bianchi (εκδ.), *Mysteria Mithrae*, Leiden, 1979.

Αλέξ. Καριώτογλου

μικρή ομάδα, βλ. *κοινωνικές ομάδες*

μικροαστική τάξη. Σύμφωνα με τον συνήθη, μαρξιστικής προέλευσης, ορισμό των τάξεων, η μικροαστική τάξη περιλαμβάνει τα μεσαία στρώματα της αστικής κοινωνίας. Ο ακριβής ορισμός της μικροαστικής τάξης είναι δυσχερής λόγω έλλειψης αυστηρών κριτηρίων για τον καθορισμό της ταυτότητας και των ορίων της. Κατά τη μαρξιστική θεωρία, η ταξική συγκρότηση της αστικής κοινωνίας είναι συνάρτηση των σχέσεων με την παραγωγή, μέσω των οποίων τα άτομα διαμορφώνουν μια αντίστοιχη ταξική συνείδηση. Ανάμεσα στην αστική τάξη, κάτοχο των μέσων παραγωγής, και την εργατική τάξη, κάτοχο της εργατικής της δύναμης, εμφανίστηκε και αναπτύχθηκε σταδιακά ένα

πλήθος αυτοαπασχολούμενων μικρών παραγωγών χωρίς σαφή ταξική συνείδηση, καθώς και διάφορες εισοδηματικές κατηγορίες που οι περισσότεροι κοινωνιολόγοι (και ο ίδιος ο Μαρξ*) αποκαλούν μεσαία τάξη (ή μεσαίες τάξεις). Στις σύγχρονες αστικές κοινωνίες, όπου παρατηρείται σημαντική αύξηση του τομέα των υπηρεσιών και των ελεύθερων επαγγελμάτων, η τάξη αυτή τείνει να συμπεριλάβει την πλειοψηφία του πληθυσμού. Ορισμένοι κοινωνιολόγοι, προκειμένου να περιγράψουν την κοινωνική στρωμάτωση, χρησιμοποίησαν την έννοια της "κοινωνικής θέσης" του Μ. Βέμπερ*, η οποία αναφέρεται στις καταναλωτικές συνήθειες, στο κοινωνικό και επαγγελματικό γόητρο και γενικά στον τρόπο ζωής. Η μεσαία τάξη διακρίνεται από την τάση να αποστασιοποιηθεί από τον τρόπο ζωής και τις αξίες της εργατικής τάξης και να μιμηθεί την καθεαυτή αστική τάξη, εξ ου και ο ορισμός της ως "μικρο" αστικής. Οι μικροαστοί χαρακτηρίζονται από μια αντιπαραγωγική και, κυρίως, συντεχνιακή νοοτροπία, στην οποία τους οδηγεί η ανασφάλεια και η αβεβαιότητα για την κοινωνική τους θέση. Για τον ίδιο λόγο, οι πολιτικοί τους προσανατολισμοί είναι ασταθείς, φτάνοντας ακόμα και στην υποστήριξη λαικιστικών ή και φασιστικών κινήσεων, ενώ αποδέχονται τις υπάρχουσες κοινωνικές ιεραρχήσεις. Σήμερα, η μικροαστική τάξη αποτελεί σε μεγάλο βαθμό την κοινωνική βάση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, στην οποία έχει δώσει το στίγμα της.

Βιβλιογρ.: G. Gurvitch, *Etudes sur les classes sociales*, Gonthier, Παρίσι, 1966.- Β. Φίλιπς, *Δοκίμια κοινωνιολογίας*, εκδ. Μπουκουμάνη, Αθήνα, 1976.

Ευστάθ. Μπάλιας

μικροκοινωνιολογία. Πεδίο της κοινωνιολογικής θεωρίας, επίκεντρο της ανάλυσης του οποίου αποτελεί η δράση του κοινωνικού υποκειμένου ή της κοινωνικής ομάδας και όχι η κοινωνία ως σύστημα. Δηλαδή η μικροκοινωνιολογική προσέγγιση δεν μελετά και δεν αναλύει συνολικές κοινωνικές διαδικασίες, κοινωνικές τάξεις, δομή και λειτουργία των κοινωνικών θεσμών, όπως η μακροκοινωνιολογία, αλλά περιορίζεται στις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ των διαντιδρώντων κοινωνικών υποκειμένων. Στην κατηγορία αυτή των θεωρητικών προσεγγίσεων εντάσσεται η Συμβολική Διαντίδραση, η Εθνομεθοδολογία, η Θεωρία της δράσης κ.λπ.

Χρ. Νόβα - Καλτσούνη

μικρόκοσμος και μακρόκοσμος. 1. στη Φυσική. Με τον όρο μικρόκοσμος στη Φυσική εννοούμε τον χώρο της μικροφυσικής, το απειροστό μικρό που ενυπάρχει και διαδραματίζεται στις βαθύτερες δομές του μακρόκοσμου, ο οποίος σε αντιδιαστολή με τον μικρόκοσμο αντιπροσωπεύει ό,τι υπάρχει γύρω από τον άνθρωπο και γίνεται αντιληπτό σε αυτόν με τις αισθήσεις του. Ο Pascal* έχει περιγράψει παραστατικά αυτό τον διαχωρισμό της Φυσικής λέγοντας πως η ανθρώπινη παρουσία κείται μεταξύ του απείρου και του απειροστού. Η επαφή του φυσικού επιστήμονα με τον μικρόκοσμο δεν είναι οπτική, ενώ η αφαιρετική σκέψη του, η διαισθησή του και τα πειράματα που αυτός πραγματοποιεί είναι τα μοναδικά εργαλεία εξερεύνησης και μελέτης του ατομικού και υποατομικού επιπέδου. Ο μακρόκοσμος γίνεται αντικείμενο άμεσης παρατήρησης και η εκτέλεση πειραμάτων για την εξαγωγή συμπερασμάτων ασυγκρίτως ευκολότερη από ό,τι στη περίπτωση του μικρόκοσμου, γεγονός που δικαιολογεί και την πρώιμη ενασχόληση του ανθρώπου με αυτόν. Η ραγδαία όμως ανάπτυξη της Φυσικής κατά τον 20ό αιώνα, η οποία κατάφερε να θρυσματίσει το άτομο που κρατιόταν αδιαίρετο από την εποχή του Δημόκριτου*, άνοιξε διάπλατα τις πόρτες εξερεύνησης του μικρόκοσμου. Η σύγχρονη Φυσική, με τη χρήση όλο και πιο μεγάλων επιταχυντών, έχει καθορθώσει να φτάσει στις έσχατες δομικές μονάδες της ύλης, χωρίς αυτό να υποδηλώνει και το τέλος της έρευνάς της, μιας και η επίτευξη ολοένα και μεγαλύτερων ποσών ενέργειας καθιστά το ζήτημα τελείως ανοικτό σε κάθε μελλοντική προσπάθεια.

Γιώργος Οικονόμου

μικρόκοσμος και μακρόκοσμος. 2. στη Φιλοσοφία. Φιλοσοφικός όρος που χαρακτηρίζει τον άνθρωπο ως έναν "μικρό κόσμο", στον οποίο ανακλάται ο εξωτερικός κόσμος, μακρόκοσμος ή Σύμπαν. Η ιδέα αυτή έχει τις ρίζες της στα μυθολογήματα της Ανατολής, ενώ η εισαγωγή της στη δυτική φιλοσοφία χρονολογείται από την εποχή του Σωκράτη*. Ταυτόχρονα συναντάται και στον Δημόκριτο* τον Αβδηρίτη, ο οποίος πρώτος χρησιμοποίησε για τον άνθρωπο την παρομοίωση "μικρός κόσμος". Η ιδέα αυτή του παραλληλισμού μικρόκοσμου και μακρόκοσμου βρίσκεται και στον *Τίμαιο** του Πλάτωνα*. Η διάσωση και διάδοση της οφείλεται κυρίως στους Νεοπλατωνικούς*,

Μιλ

ενώ οι Γνωστικοί* και οι Χριστιανοί φιλόσοφοι ήταν και αυτοί υπεύθυνοι για τη διατήρηση της αντίληψης δια μέσου των αιώνων. Κατά τη διάρκεια των 17ου και 18ου αιώνων, οι εμπνευστές της νέας επιστήμης (Κεπλέρ*, Γασσέντι* κ.ά.) ήρθαν σε ανοιχτή σύγκρουση με τους υποστηρικτές της υλοζωιστικής διδασκαλίας του μικρόκοσμου και μακρόκοσμου, παρά ταύτα όμως ο G. W. Leibniz*, ακολουθώντας τους Πλωτίνιο*, Αναξαγόρα* και Κουζάνο*, προσέδωσε οντολογικό χαρακτήρα στην έννοια του μικρόκοσμου. Στο περίφημο έργο του *Μοναδολογία** ο Leibniz θεώρησε τη μονάδα ως κέντρο αντανάκλασης του Σύμπαντος. Στη διάρκεια του 19ου αιώνα ο μαθησιακός φιλόσοφος R. Lotze* επέλεξε τον όρο "μικρόκοσμος" ως τίτλο του σημαντικότερου έργου του σχετικά με τη θεωρία της γνώσης και της πραγματικότητας.

Γιώργος Οικονόμου

Μιλ (Mill) Τζων Στούαρτ (1806-1873). Άγγλος εμπειριστής φιλόσοφος, λογικός και οικονομολόγος. Γνώρισε, μέσω του πατέρα του Τζέιμς, τον Μπένθαμ*, Ρικάρντο* και άλλους φιλόσοφους ριζοσπάστες (βλ. λ. *ριζοσπαστισμός*). Υποστήριξε τον θετικισμό του Κοντ*, διαφωνώντας μόνο με τις απόψεις του για τον κοινωνικό σχεδιασμό, για τον λόγο ότι αυτές θα έθεταν σε κίνδυνο την ατομική ελευθερία.

Το σπουδαιότερο έργο του Μιλ, αυτό που εδραίωσε τη φήμη του και που η επιρροή του συνεχίστηκε και στον 20ό αι. (όπως το δείχνουν οι εργασίες του Φρέγκε* και του Ράσσελ* μεταξύ άλλων) ήταν το *Σύστημα Λογικής* (1843), με το οποίο τελειοποίησε τις επαγωγικές μεθόδους έρευνας της "αιτιότητας" αλλά και απολυτοποίησε την "επαγωγή" αποκόβοντάς την από την "απαγωγή". Και όχι μόνο η Λογική του Μιλ αλλά και η Ηθική του βασίζεται στην επαγωγή, αφού θεωρεί ότι η προέλευση των ηθικών εννοιών βρίσκεται στην εμπειρία*. Ο Μιλ υπήρξε, μετά τον Μπένθαμ, ο κύριος εκπρόσωπος του ωφελισμού*, τροποποιώντας τη θεωρία του δασκάλου του: προσπάθησε να δείξει ότι το ατομικό συμφέρον είναι ανεπαρκές κριτήριο για την αρετή και ότι οι έννοιες του χρέους και του καθήκοντος μπορούν να συμβιβάζονται με την αρχή της μέγιστης ευτυχίας. Τις κοινωνικο-πολιτικές απόψεις του, ως αστού φιλελεύθερου, ο Μιλ τις εκθέτει στο έργο του *Περί Ελευθερίας* (1859). Έργα του: *System of Logic* (1843).- *Utilitarianism* (1861).- *On Liberty* (1859).

Γιάν. Κρητικός

Μιλήτου σχολή, βλ. *Ιωνική φιλοσοφία*

Μιλς (Mills) Τσαρλς Ράιτ (1916-1962). Αμερικανός κοινωνιολόγος, γνωστός κυρίως από τις μελέτες του "πολιτικής κοινωνιολογίας" και "κοινωνιολογίας της κοινωνιολογίας", καθώς και για την έντονα κριτική στάση του έναντι του αμερικανικού καπιταλιστικού συστήματος και έναντι της θέσης των κοινωνικών επιστημών στις ΗΠΑ. Δέχτηκε την ισχυρή επίδραση των έργων του Κ. Μαρξ* και του Μαξ Βέμπερ*, συμβάλλοντας σημαντικά στη στροφή προς μια κριτική κατεύθυνση της αμερικανικής κοινωνιολογίας και στην εμφάνιση του σημερινού "κοινωνιολογικού ριζοσπαστισμού" στις ΗΠΑ. Ο Μιλς επέκρινε αυστηρά τις θεωρίες του Τ. Πάρσονς*, τον απολιτικισμό στην κοινωνιολογία και τον μύθο μιας επιστήμης τάχα "απαλλαγμένης από αξιολογικές κρίσεις". Αρνήθηκε, ωστόσο, τον ρόλο της εργατικής τάξης στον μετασχηματισμό της καπιταλιστικής κοινωνίας, αποθέτοντας τις ελπίδες του στη μεταμορφωτική επίδραση της γνώσης πάνω στην πραγματικότητα. Κύρια έργα: *Οι χαρτογιακάδες* (White Collar, 1951).- *Η ελίτ της εξουσίας* (The Power Elite, 1956).- *Οι αιτίες του 3ου Παγκόσμιου Πολέμου* (The Causes of World War Tree, 1958).- *Η κοινωνιολογική φαντασία* (The Sociological Imagination, 1959).

Βιβλιογ.: Pablo Gonzales Casanova, C. Wright Mills. *An American Conscience*, στο "The New Sociology" N.Y., 1964, p. 74.- *The new sociology. Essays in Social science and Social theory*, "In honor of C. Wright Mills", N.Y., 1964.

Γιάν. Κρητικός

Μιμάμσα. Μία από τις έξι φιλοσοφικές μεθόδους/οδούς (Νταράνας*) του ινδουισμού*. Είναι συγγενής με τη Βεντάντα* στο μέτρο που αποτελεί, όπως η Βεντάντα, έναν ευρύ σχολιασμό των Βεδών*. Κατά λέξη σημαίνει "βαθύς διαλογισμός". Χωρίζεται στην *ruina - mimamsa*, δηλαδή πρώτος στοχασμός (ή karma - mimamsa, δηλαδή σπουδή τελετουργικών πράξεων), και στην *uttara - mimamsa*, δηλαδή δεύτερος στοχασμός (ή brahma - mimamsa, δηλαδή θεωρία πάνω στο Μπράχμαν). Πρόκειται για ένα είδος σχολαστικής επιστήμης του ιερατείου, η οποία κυριαρχεί στις ορθόδοξες μορφές της βραχμανικής τελετουργίας. Η σύνοψη αυτής της εμπειρίας δίνεται μεταξύ του 200 και 450 μ.Χ. από τον Jaimini στο έργο του *Purvamimamsa - sutra*. Η μέθοδος που χρησιμοποίησε ο Jaimini μπορεί να θεωρηθεί όμοια με τη σχολαστική μέθοδο της

Summa Theologica του Θωμά Ακινάτη*. Στη αρχή τίθεται ένα ζήτημα. Στη συνέχεια εκτίθεται η αμφιβολία για την ορθότητά του. Σε τρίτη φάση καταδεικνύονται οι λανθασμένες μέθοδοι διαπραγμάτευσης του θέματος. Σε τέταρτη φάση απορρίπτονται, και η τελική πέμπτη φάση περιλαμβάνει την αληθινή λύση του ζητήματος ως αναγκαστική συνέπεια.

Η Μιμάμσα αντιπροσωπεύει τη θεωρία για το αλάθητο των Βεδών και τη θεωρία για τις σημασίες που έχει ο ήχος. Η σανσκριτική, η ιερή γλώσσα των Βεδών, δεν είναι μια ιστορική γλώσσα που στηρίζεται στο γεγονός της γενικευμένης χρήσης της, αλλά η ακτινοβολία του είναι (sat) στον ήχο (shabda). Από αυτή τη διαπίστωση εκπηγάει η δύναμη των ιερών "μάντρας" (φράσεων με ειδική χρήση στον διαλογισμό, γιόγκα* κ.λπ.) και των βεδικών ύμνων να συναντούν τη ζώσα αλήθεια και να επενεργούν μαγικά. Από αυτές τις απίθανες δυνατότητες εκπηγάζει και η αποτελεσματικότητα των θυσιών και όχι από θεϊκή επενέργεια. Οι διδασκαλίες αυτές της Μιμάμσα οδήγησαν πολλούς ερευνητές να πιστεύουν ότι το φιλοσοφικό αυτό σύστημα δεν δέχεται την ύπαρξη του θεού. Παρ' όλα αυτά τόσο η Μιμάμσα όσο και η επίσης αθεϊστική San Khya* λίγο μπόρεσαν να ενοχλήσουν την πλούσια σε μεταφυσικές ανησυχίες ινδική πίστη. Η Μιμάμσα αρνείται την άποψη για την περιοδική δημιουργία και καταστροφή του σύμπαντος. Δέχεται όμως τη σταθερή λειτουργία του γίνεσθαι και της φθοράς χωρίς τη συστηματική κυκλική εμφάνισή της.

Βιβλιογρ.: H. Zimmer, *Philosophie und Religion Indiens*, Frankfurt an Main, 1973.

Αλέξ. Καριώτογλου

μίμηση. Το ρήμα "μιμείσθαι" συναντάμε για πρώτη φορά στον ομηρικό ύμνο *Εις Απόλλωνα* (στιχ. 163), όπου περιγράφεται ο χορός των Δηλιάδων (αδελφών νήσων της Δήλου). Η πρώτη χρήση του όρου αυτού, λοιπόν, προέρχεται από την περιοχή της ορχηστικής. Ο Πλάτων* όμως μεταχειρίστηκε πρώτος τη μίμηση ως βάση για την επιστημονική θεωρία της τέχνης. Φαίνεται ότι τη χρήση του όρου αυτού παραλαμβάνει από τη μουσική του 5ου π.Χ., ίσως από τον Δάμωνα, διάσημο μουσικό της εποχής. Με τον όρο μιμητική ή μιμήσεις ο Πλάτων αρχικά εννοεί τη μουσική και τη γυμναστική, διευρύνει όμως στο 2ο και 3ο βιβλίο της *Πολιτείας** του το νόημα και εννοεί όλες τις

μορφές της τέχνης με πρώτη την ποίηση (373 b 5 κέ.). Ο όρος βέβαια μίμηση εκφράζει τόσο την ενέργεια του καλλιτέχνη (του ποιητού) (το μιμείσθαι), όσο και το αποτέλεσμα, τα προϊόντα της μίμησης (στον πληθυντικό αριθμό συνήθως: μιμήσεις). Ο Πλάτων βέβαια θα αποτιμήσει το έργο της ποίησης (καθώς και όλων των καλών τεχνών) με μέτρο τις ιδέες. Όπως είναι γνωστό, ο κόσμος των αισθητών, κατά τον Πλάτωνα, είναι "ειδωλον" (=μίμηση) του αληθινού κόσμου των ιδεών. Αυτόν τον κόσμο των αισθητών μιμούνται οι καλλιτέχνες, το μίμημα του αληθινού, ώστε τα έργα τους είναι μίμηση μιμήσεως (598b) και ο καλλιτέχνης, επομένως, είναι "τρίτος από της αληθείας" (597e). Μολονότι στα έργα του Πλάτωνα η έννοια της μίμησης έχει διάφορες αποχρώσεις και διαφορετικό περιεχόμενο, είναι σαφές ότι έχει αρνητική σημασία και αποβαίνει εις βάρος της τέχνης ο χαρακτηρισμός της ως μιμητικής. Σε μερικές περιπτώσεις, η μίμηση έχει τη σημασία της συμβολικής παράστασης ή γενικώς της έκφρασης συναισθημάτων, όπως π.χ. συμβαίνει με τη γλώσσα, η οποία εκφράζει τα πράγματα (ηχητική ή φωνητική απομίμηση: *Κρατύλ.* 423) ή συναισθήματα της ψυχής: *Πολιτ.* 382 b: "το εν τοις λόγοις μίμημά τι του εν τη ψυχή εστίν παθήματος". (Στην ίδια γραμμή στο σημείο αυτό κινείται και ο Αριστοτέλης*: *Περί ερμ.** 16α 26 και *Ρητορ.* 1404α 21). Βασική αντίληψη του Πλάτωνα, λοιπόν, είναι ότι η μίμηση είναι πάντοτε απομίμηση ή αναπαράσταση, όχι πάντως δημιουργική ενέργεια του καλλιτέχνη ή γενικότερα της ψυχής.

Όπως σε πολλά άλλα έτσι και στο θέμα της μίμησης ο Αριστοτέλης παραλαμβάνει την έννοια και τη χρήση της μίμησης από τον Πλάτωνα, την χρησιμοποίησε όμως τελείως διαφορετικά, της προσέδωσε περιεχόμενο και νόημα βαθύτερο και καθόλα θετικό για την αποτίμηση της τέχνης. Δεν υπάρχει βέβαια στο σύστημα του Αριστοτέλη η μεταφυσική βάση, δηλαδή οι ιδέες, που ανάγκαζε τον Πλάτωνα να καταδικάσει τη μίμηση. Έτσι, ως πρώτο βήμα, όταν ο καλλιτέχνης μιμείται τα αισθητά, δεν είναι πια "τρίτος από της αληθείας", όπως τον έβλεπε ο Πλάτων, αλλά "μιμείται", δηλαδή αναπαριστάνει δημιουργικά τα ίδια τα πράγματα με την αλήθεια τους, ή τις πράξεις, δηλαδή τα ηθικά ενεργήματα του ανθρώπου, χωρίς τη διαμεσολάβηση κάποιου άλλου. Ο Αριστοτέλης όχι μόνο δεν καταδικάζει τη μίμηση, αλλά τη θεωρεί ουσιαστικό γνώρισμα του ανθρώπου και

μίμηση

του ζώου γενικότερα ως γένους· ο άνθρωπος μάλιστα χαρακτηρίζεται ως "μιμητικώτατον των ζώων και τας μαθήσεις ποιείται διά μίμησης τας πρώτας" (*Ποιητ.* 4, 1448b 7-8). Σ' αυτό το βασικό ένστικτο της μίμησης στηρίζεται ο φιλόσοφος την ερμηνεία και τη γένεση της τέχνης, ιδιαίτερα της τραγωδίας, την οποία θεωρεί ως "μίμησην πράξεων και βίου" (1450a 16). Η μίμηση βέβαια στην τέχνη δεν νοείται ως ρεαλιστική αναπαράσταση εξωτερικών τύπων, αλλά του ήθους των δρώντων προσώπων/των πραττόντων, προκειμένου περί της τραγωδίας, ή "του είδους του εν τη ψυχῇ", όπως λέγει ο Αριστοτέλης (*Μεταφ.* 1032b 23). Έτσι ο σταγυρίτης φιλόσοφος ανήγαγε τη μίμηση σε θεμελιώδη χαρακτηριστικό της τέχνης γενικώς και της προσέδωσε καλλιτεχνική αξία και ερμηνευτική δύναμη.

Η έννοια της μίμησης ως απλής αναπαράστασης εξωτερικών τύπων ή και ως απομίμησης εξακολούθησε ασφαλώς να υπάρχει και μετά την καταξίωσή της από τον Αριστοτέλη. Στη μετακλασική εποχή, και κυρίως στη Ρητορική, η μίμηση (ως *imitatio* πια στους Ρωμαίους) σημαίνει τη μίμηση κλασικών προτύπων, στην περίπτωση του λόγου των Αττικών ρητόρων κ.λπ. (απικισμός). Με το ίδιο νόημα συναντάμε τον όρο αυτό και στην Αναγέννηση, καθώς και στη νεότερη εποχή.

Βιβλιογρ.: H. Koller, *Musik und Dichtung im alten Griechenland*, 1963. του ίδιου, *Die Mimesis in der Antike. Nachahmung, Darstellung, Ausdruck*, 1954. - W. Weidlé, *Vom Sinn der Mimesis*, στο "Eranos" 31 (1962), σ. 249-273. - G. Sorbom, *Mimesis and Art*, Uppsala, 1966. - P. Maraux, *La Mimesis dans les théories anciennes de la danse, de la musique et de la poésie*, στο "Etud. class", Namur 1955, σ. 3-13. - L. Golden, *Mimesis and katharsis*, στο "Class. Philol." 64 (1969), σ. 145-153.

Βασ. Κύρκος

μίμηση στην ψυχολογία. Μίμηση είναι η αντιγραφή της συμπεριφοράς ενός ατόμου, το οποίο αποτελεί πρότυπο. Η μίμηση μπορεί να γίνεται είτε συνειδητά είτε ασυνειδητά. Πειράματα που έχουν γίνει τόσο με ζώα όσο και με ανθρώπους έχουν δείξει ότι η παρατήρηση της συμπεριφοράς ενός προτύπου οδηγεί τον παρατηρητή στην αναπαραγωγή παρόμοιας συμπεριφοράς. Στη μίμηση μιας συμπεριφοράς συχνά παίζει ρόλο η αμοιβή ή τιμωρία που ακολουθεί τη συμπεριφορά του προτύπου. Οι Bandura και Walters ασχολήθηκαν ιδιαίτερα με τη μιμητική μάθηση (*imitation learning*) και τόνισαν τη σημασία της. Πιστεύοντας ότι οι θεωρίες του συμπεριφορισμού¹ για την αντανά-

κλαστική και τη συντελεστική εξάρτηση δεν δίνουν επαρκή ερμηνεία για τη διαμόρφωση της συμπεριφοράς, διατύπωσαν τη "θεωρία της κοινωνικής μάθησης" (*social learning*). Σύμφωνα με τον Bandura, υπάρχουν συμπεριφορές οι οποίες δεν μαθαίνονται με κανένα είδος ενίσχυσης· μπορούμε να μάθουμε παρατηρώντας απλώς τη συμπεριφορά άλλων ανθρώπων και τα αποτελέσματα αυτών των συμπεριφορών, μέσω δηλαδή μιας αντιπροσωπευτικής ενίσχυσης (*vicarious reinforcement*)—όπως την ονόμασε. Έτσι ο Bandura μελέτησε πώς τα μικρά παιδιά μαθαίνουν την επιθετική συμπεριφορά από τους μεγάλους, εκδηλώνοντας και τα ίδια επιθετικότητα. Στο πείραμα που έκανε, έβαλε παιδιά να παρατηρήσουν ενηλίκους επιθετικούς και μη επιθετικούς και στη συνέχεια εξέτασε τον βαθμό που τα παιδιά μιμήθηκαν τη συμπεριφορά που προηγουμένως είχαν παρατηρήσει. Με τη διεξαγωγή του πειράματος αυτού ο Bandura επιβεβαίωσε τις υποθέσεις του για τη μιμητική μάθηση. Τα παιδιά εκδήλωσαν παρόμοια συμπεριφορά μ' αυτή που είχαν παρατηρήσει. Χαρακτηριστικό είναι ότι βρέθηκε πως το φύλο του προτύπου επηρεάζει τα παιδιά, όπως επίσης και η σχέση τους με το πρότυπο (όσο περισσότερο ένα παιδί εκτιμά το πρότυπο τόσο πιο πολύ θα μιμηθεί τη συμπεριφορά του). Είναι γεγονός ότι η μίμηση παίζει πολύ σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της προσωπικότητας του ατόμου.

Βιβλιογρ.: Bandura A., *Social learning theory*, Englewood Cliffs, Prentice Hall, 1977. του ίδιου, *Aggression: A social learning analysis*, Englewood Cliffs, Prentice Hall, 1973. Bandura A. - R. Walters, *Social learning and personality development*, Holt, Rinehart & Winston, 1963.

Βασιλική Παπα

Μινγκ Τσια. Φιλοσοφική σχολή στην κινέζικη σκέψη, γνωστή με το όνομα "σχολή των ονομάτων" ή "σχολή των διαλεκτικών" ή και "σχολή των σοφιστών". Οι εκπρόσωποι της σχολής αυτής χρησιμοποιούσαν μια σειρά παράδοξων συλλογισμών για να αποδείξουν τη σχετικότητα της ορθότητας προτάσεων, που το κύρος τους δεν μπορούσε να αμφισβητηθεί. Παράλληλα ήβελαν να τονίσουν την ανάγκη μεγαλύτερης ακρίβειας στην έκφραση. Είναι αλήθεια ότι οι σοφιστές με τον τρόπο αυτό αποδείκνυαν στους ανθρώπους ότι δεν έπρεπε να εμπιστεύονται τους συνανθρώπους τους ως προς την ικανότητα των γνώσεών τους. Σημαντικότεροι εκπρόσωποι της σχολής αυτής είναι ο Jui Shih και ο Kung-sun Lung. Πολλοί ιστορι-

κοί της κινεζικής φιλοσοφίας τους συγκρίνουν με τους αρχαίους Έλληνες σοφιστές.

Βιβλιογρ.: Δ. Βελισσαρόπουλου, *Ιστορία της Κινεζικής φιλοσοφίας*, τ. Α', εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1981.

Αλέξ. Καριώτογλου

Μινκόφσκι Χέρμαν (Minkowski Hermann 1864-1909). Μεγάλος Γερμανός μαθηματικός, λιθουανικής καταγωγής. Υπήρξε καθηγητής της Ελβετικής Ομοσπονδιακής Πολυτεχνικής Σχολής της Ζυρίχης (ETH) από το 1896 έως το 1902.

Περίφημη ήταν η εργασία του σχετικά με τη θεωρία των τετραγωνικών μορφών, που τον οδήγησε παραπέρα στην ανάπτυξη μιας γεωμετρικής θεωρίας αριθμών. Σπουδαιότερη όμως ήταν η επινόηση από τον Minkowski της έννοιας του "χώρο-χρόνου" (Space-time), που αποτέλεσε τη βάση ανάπτυξης της θεωρίας της "σχετικότητας", γεγονός που ομόλογησε και ο ίδιος ο Einstein. Σύμφωνα με μια παρατήρηση του ίδιου του Minkowski, που έκανε τον Σεπτέμβριο του 1908, ο χώρος και ο χρόνος δεν μπορούν να νοηθούν ως δύο χωριστές οντότητες αλλά αυτό που θα διατηρήσει μια ανεξάρτητη πραγματικότητα είναι ένα είδος συνένωσης αυτών των δύο. Ο μαθηματικός φορμαλισμός της έννοιας του χωρο-χρόνου συνίσταται στις τρεις διαστάσεις του χώρου και στην τέταρτη διάσταση του χρόνου, που εισέρχεται στους νόμους της φύσης, όπως ακριβώς και οι χωρικές διαστάσεις. Το συνεχές με τις τέσσερις διαστάσεις ονομάστηκε από τον Minkowski "κόσμος" και το σημείο-γεγονός αυτού του συνεχούς "σημείο" του κόσμου.

Γιώργος Οικονόμου

Μιντ (Mead) Μάργκαρετ (1901-1978). Αμερικανίδα ανθρωπολόγος και ενεργό στέλεχος του φιλειρηνικού, αντιρατσιστικού, οικολογικού και οικουμενικού κινήματος. Βάσει των ερευνών της (περί απουσίας κρίσης της εφηβείας σε αρχαϊκές κοινωνίες κ.λπ.) υιοθετεί τη θέση περί κοινωνικού - πολιτισμικού προσδιορισμού φαινομένων που στην παράδοση, π.χ. του φρουδισμού, θεωρούνται a priori βιολογικά προκαθορισμένα (οιδιπόδειο σύμπλεγμα, σεξουαλική συμπεριφορά κ.λπ.). Συγκρότησε ουτοπικό σχέδιασμα οικουμενικού "πολιτισμού της συμμετοχής". Έργα της: *Coming of Age in Samoa*, New York, 1928.- *Growing up in New Guinea*, New York, 1930.- *Sex and Temperament in Three Primitive Societies*, New York,

1935.- *Toward more vivid utopia*, New York, 1970.

Δ. Π.

Μιντ (Mead) Τζωρτζ Χέρμπερτ (27/2/1863, Μασσαχουσέτη - 26/4/1931, Σικάγο). Αμερικανός κοινωνιολόγος και κοινωνικός ψυχολόγος, θεωρούμενος ως ο πρόδρομος της Σχολής της Συμβολικής Διαντίδρασης, γνωστής και ως "Σχολής του Σικάγου", στο Πανεπιστήμιο του οποίου ο Μιντ ήταν καθηγητής. Η βασική θέση της Σχολής είναι ότι η κοινωνία μεταβάλλεται διαρκώς με την αλληλόδραση (διαντίδραση) μεταξύ των μελών της. Οι σημασίες των πραγμάτων δεν είναι δεδομένες αλλά προκύπτουν από τη χρήση των πραγμάτων που κάνουν οι άνθρωποι. Έτσι, η σημασία προκύπτει από τις συμβολικές ερμηνείες των χρηστών των πραγμάτων. Για τον Μιντ, μέσω της ανταλλαγής των σημασιώντων συμβόλων, όπως αυτά της γλώσσας, επιτυγχάνεται η κοινωνική δράση. Ως προς τη διαμόρφωση του εαυτού, ο Μιντ διατύπωσε μια παρεμφερή προς εκείνη του Κούλεϋ* θεωρία: ο εαυτός δεν υπάρχει εξ αρχής αλλά διαμορφώνεται μέσα από τη διαδικασία της κοινωνικής εμπειρίας και δραστηριότητας. Ο εαυτός είναι ταυτόχρονα υποκείμενο και αντικείμενο (*Mind, Self and Society*, 1934). Διέκρινε δύο όψεις του εαυτού: το "εμέ" (Me), την αντικειμενική όψη, δηλαδή τον κοινωνικά διαμορφούμενο εαυτό, στατικό και προβλέψιμο, και το "εγώ" (I), που εκπροσωπεί τα έμφυτα χαρακτηριστικά, απρόβλεπτο και ενστικτώδη, που αναπτύσσεται κάτω από την επίδραση του "εμέ". Η κοινωνικοποίηση του παιδιού πραγματοποιείται με την υιοθέτηση του τρόπου συμπεριφοράς που έχουν οι άλλοι και μέσα από την εικόνα που βλέπει να σχηματίζουν οι άλλοι γι' αυτό. Ο Μιντ διέκρινε τους "άλλους" σε δύο βασικές κατηγορίες: τους "σημαντικούς άλλους" (του άμεσου οικογενειακού περιβάλλοντος) και τους "γενικευμένους άλλους" (άτομα άλλων ομάδων με τις οποίες έρχεται σταδιακά το παιδί σε επαφή). Ο Μιντ τόνισε τη σημασία της συμπεριφοράς των "σημαντικών άλλων" για τη διαμόρφωση της προσωπικότητας του παιδιού. Η διάκρισή του αυτή είναι από τις μεγάλες συνεισφορές του στην κοινωνιολογική θεωρία. Επίσης ο Μιντ έδωσε μεγάλη σημασία στο παιχνίδι, διακρίνοντας τρία στάδια (μυμητικό, ελεύθερου παιχνιδιού και οργανωμένου παιχνιδιού) ανάλογα με τον δημιουργικό ρόλο του παιδιού σ' αυτό. Ο Μιντ τόνισε ακριβώς

Μίτιν

αυτόν τον δημιουργικό ρόλο του ατόμου ως υποκειμένου που δρα και όχι απλά αντιδρά στις κοινωνικές συνθήκες. Για τον Μίτιν, όπως και τον Κούλευ, η διαμόρφωση της ταυτότητας του ατόμου είναι αδιανόητη εκτός κοινωνίας και κοινωνικής διαντίδρασης.

Δημ. Τσατσούλης

Μίτιν Μαρκ Μπορίσοβιτς (1901-1987). Ο επίσημος ηγέτης της σοβιετικής φιλοσοφίας στις δεκαετίες 1930-1950, Ακαδημαϊκός. Κατά την άποψή του, το καθήκον της σοβιετικής φιλοσοφίας ήταν η υπηρετήση του κόμματος, η ερμηνεία και ο σχολιασμός των έργων των κλασικών του μαρξισμού, η θεωρητική δικαίωση της πολιτικής των ηγετών του ΚΚΣΕ και της σοβιετικής κυβέρνησης. Ο ίδιος έγραψε ότι κατά την εξέταση οποιουδήποτε φιλοσοφικού προβλήματος είχε ως γνώμονα την εξής αρχή: "να καταλάβει όσο το δυνατόν καλύτερα κάθε λέξη και κάθε σκέψη του σοφού ηγέτη Στάλιν και να την εφαρμόσει στην επίλυση των φιλοσοφικών θεμάτων" (*Τα μαχητικά καθήκοντα της υλιστικής διαλεκτικής*, Μόσχα, 1936, σ. VIII). Αυτό το πνεύμα του δογματισμού και της επιφανειακής αφομοίωσης των κειμένων, καθώς και η πολιτικοποίηση και ο εκσταλινισμός της φιλοσοφίας που καλλιέργησαν ο Μίτιν και οι ομοιοδέατες του επέδρασε αρνητικά στη φιλοσοφική σκέψη της ΕΣΣΔ και επί δύο δεκαετίες περιόρισε την ιδεολογική έρευνα στη χώρα. Ο Μίτιν υπήρξε ένας από τους συγγραφείς και αρχισυντάκτες της *Ιστορίας της Φιλοσοφίας* (τ. 1-5, Μόσχα, 1957-62), καθώς και του πολύτομου έργου *Η Μαρξιστική - λενινιστική διαλεκτική*. Από τα έργα του: *Η πείρα του Οκτώβρη και οι νομοτέλειες της σοσιαλιστικής επανάστασης*, Μόσχα, 1967.

Θεοχ. Κεσσιίδης

Μιτρόχιν Λιεφ Νικολάγιεβιτς (1930). Ρώσος φιλόσοφος και θρησκειολόγος, καθηγητής. Διευθυντής του περιοδικού "Ομπσέστβενιγιε ναούκι" ("Οι κοινωνικές επιστήμες") της Ακαδημίας Επιστημών. Στα έργα του ερευνά τη θέση του χριστιανισμού στο σύστημα της ευρωπαϊκής κουλτούρας, την ιστορία και τη σημερινή κατάσταση του προτεσταντισμού και άλλων παραλλαγών του χριστιανισμού. Ασκει κριτική στον Μαρξ* και τον Ένγκελς* για τις απόψεις τους για τη θρησκεία, που τις θεωρεί μονόπλευρες, και για την αγνόηση εκ μέρους τους των υπαρξικών προβλημάτων που έχουν σχέση με τη θρησκεία. Ταυτόχρονα θεωρεί ότι

η μαρξική διδασκαλία για την ιδεολογία και τη συνείδηση ("φετιχιζμός του εμπορεύματος", κ.ά.) αποτελεί πολύτιμη συμβολή στη μελέτη των θρησκειμάτων. Προσπαθεί επίσης να φωτίσει τις κοινωνικές-οντολογικές και ιστορικές ρίζες της θρησκείας, τη θέση της στο σύστημα της κουλτούρας (αντιπαράθεση με την επιστήμη, την ηθική, την πολιτική, την τέχνη), θεωρώντας τη θρησκεία ως έναν από τους τρόπους για την επίλυση των θεμελιωδών υπαρξικών προβλημάτων του ανθρώπου. Έργα: *Διάλογος μαρξιστών και χριστιανών*, Μόσχα, 1974.- *Μαρξιστές και Χριστιανοί*, Μόσχα, 1988.

Θεοχ. Κεσσιίδης

Μιχαήλ Αποστόλης. Έλληνας λόγιος του 15ου αιώνα. Γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1422 και πέθανε στην Κρήτη το 1480. Υπήρξε μαθητής του Ιωάννη Αργυρόπουλου*, τον οποίο και διαδέχτηκε στην έδρα της ελληνικής φιλολογίας του Μουσείου του Ξενώου στην Κωνσταντινούπολη. Ήταν από τους πιο αδιάλλακτους οπαδούς του Γεωργίου Γεμιστού - Πλήθωνα* και ένθερμος πλατωνιστής· γι' αυτό και κατηγορήθηκε ότι πίστευε στους αρχαίους θεούς και αναγκάστηκε να υποβάλει ομολογία πίστεως. Μετά την άλωση βρήκε καταφύγιο στην Κρήτη όπου ιδρύει, στη Γόρτυνα, ένα αντιγραφικό εργαστήριο και ασχολείται με την αντιγραφή έργων της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, και κυρίως έργων του Πλάτωνα* και του Πλήθωνα. Το 1461 λαμβάνει ενεργά μέρος στη διαμάχη πλατωνικών - αριστοτελικών με το έργο του *Προς τας υπέρ Αριστοτέλους περί ουσίας κατά Πλήθωνος Θεοδώρου του Γαζή αντιλήψεις*, όπου ασκει δριμεία κριτική στο ομώνυμο έργο του αριστοτελικού φιλοσόφου Θεοδώρου Γαζή*. Η επίθεσή του αυτή καταδικάστηκε ακόμη κι από τον ίδιο τον Βησσαρίωνα*, ήπιο πλατωνιστή φιλόσοφο, την εύνοια του οποίου προσπάθησε ο Αποστόλης να εξασφαλίσει με το έργο του. Στην κριτική του απάντησε ο Ανδρόνικος Κάλλιστος* με το έργο του *Προς τας Μιχαήλου Αποστόλου κατά Θεοδώρου αντιλήψεις*, χρησιμοποιώντας ακόμη και ύβρεις εναντίον του.

Βιβλιογρ.: Ν. Κ. Ψημμένος, *Η ελληνική φιλοσοφία*, τ. Α' (Γνώση, Αθήνα, 1988).- Χ. Γ. Πατρινέλης, *Νόθα, ανύπαρκτη και συγγεόμενα προς άλλα έργα του Μιχαήλ Αποστόλη*, "Επετηρίς της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών", 30 / 1960 σσ. 202-213.

Αθαν. Κοκολόγος

Μιχαήλ Εφέσιος (11ος μ.Χ. αι.). Αριστοτελικός

φιλόσοφος. Ανήκει στην ομάδα των φιλοσόφων της Βυζαντινής Αναγέννησης (Μιχαήλ Ψελλός*, Ιωάννης Ιταλός*, Ευστράτιος Νικαίας* κ.ά.), η οποία προσπαθεί να επανασυνδέσει τη βυζαντινή φιλοσοφία και παιδεία με την αρχαία ελληνική πνευματική κληρονομιά. Ο Μιχαήλ, ως σχολιαστής του Αριστοτέλη*, πίστευε ότι μόνον η αρχαία μέθοδος ερμηνείας του αριστοτελικού έργου μπορεί να οδηγήσει στην καθαρή γνώση του Σταγειρίτη φιλοσόφου. Με την αντίληψη αυτή υπομνημάτισε έναν μεγάλο αριθμό πραγματειών του Αριστοτέλη: Λογική, Ρητορική, τα Μεταφυσικά*, τα Ηθικά, τα Πολιτικά. Είναι ο πρώτος που σχολίασε τους *Σοφιστικούς ελέγχους*, έχοντας υπόψη του τους νεοπλατωνικούς σχολιαστές του Αριστοτέλη, τον Θεμιστιο* και τον Πρόκλο*. Στα σχόλιά του στα *Ηθικά Νικομάχεια**, βρίσκει την ευκαιρία να διατυπώσει πολύ ενδιαφέρουσες απόψεις και για την αγωγή των νέων, που θυμίζουν παιδαγωγικές αντιλήψεις του Pestalozzi. Προτείνει την ψήφιση νόμων που να διέπουν την αγωγή των παιδιών, ώστε οι πατέρες, οι οποίοι γνωρίζουν καλύτερα από οποιονδήποτε άλλον τη φύση των παιδιών τους, να μπορούν να τα κατευθύνουν με τρόπο σύμφωνο προς τις ικανότητες και τον χαρακτήρα τους, και όχι όπως στην εποχή του, χωρίς καμιά βοήθεια από μέρους της πολιτείας, να αυτοσχεδιάζουν και να παραπαίουν.

Βιβλιογρ.: Praechter K., *Michael von Elessos und Psellos* (1931).- Τατάκης Β. Ν., *Η Βυζαντινή φιλοσοφία* (1977), σελ. 206-7.

Απ. Τζαφερόπουλος

Μιχαήλ Ιταλικός (12ος αι. μ.Χ.). Βυζαντινός ιερωμένος και νεοπλατωνικός* φιλόσοφος. Δίδαξε στο πανεπιστήμιο της Κωνσταντινούπολης φιλοσοφία κατά την εποχή του Ιωάννη Κομνηνού (1118-1143). Ο σύγχρονός του Θεόδωρος Πρόδρομος* τον αποκαλεί μισητή του Πλάτωνα* και δεύτερο Πλάτωνα. Για τη φιλοσοφία έλεγε ότι αυτή είναι ένας ερημίτης, που ασχολείται "περί κόνιν και γραμμάς", επιτρέποντας στον εαυτό της να εκφράζεται με βεβαιότητα για πράγματα που δεν γνωρίζει. Για τη θεολογία πίστευε ότι αυτή μαθαίνει τα άρρητα και πως, όταν κανείς την πλησιάσει, ρίχνει στη θάλασσα όλες τις "απορίες", με τις οποίες η κοσμική σοφία έχει γεμίσει την ψυχή του.

Βιβλιογρ.: Treu M., *Michael Italicos*, Β. Ζ. (1895) 1-22.- Cramer (εκδ.), "Anecdota graeca Oxoniensia", III, 158-203, *Αλληλογραφία Μιχαήλ Ιταλικού*.

Απ. Τζ.

Μιχαήλ Κηρουλάριος (περ. 1000-1058). Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (1043-1058). Στις μέρες του συντελέστηκε το σχίσμα της Δυτικής από την Ανατολική Εκκλησία (1054). Οι πληροφορίες για την πνευματικότητά του προέρχονται κυρίως από τον Μιχαήλ Ψελλό*, ο οποίος τον επικρίνει για πολλά. Τον κατηγορεί ότι είχε προσχωρήσει στην αστρολογία και τον αποκρυφισμό* και ότι επηρεαζόταν από μυστικές ονειροφαντασίες, δηλαδή από έναν μυστικισμό, που τον έκαμνε δογματικά άκαμπτο. Με διαταγή του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Μονομάχου, ο οποίος ήταν αντίθετος προς την αστρολογία, διότι πίστευε ότι με την επίδρασή της οι πιστοί έχαναν την ελπίδα τους στον Θεό, κατηγορήσε τον Κηρουλάριο "επ' ελληνισμό", δηλαδή για ειδωλολατρία, και συγκεκριμένα για τη δοξασία της θείας έμπνευσης με ενδιάμεσο την Πυθία, και "επί χαλδαιισμό", δηλαδή για μαντική, αστρολογία, μαγεία*, δαιμονολογία και θεουργία. Ο Ψελλός βεβαιώνει επίσης ότι πιστεύει σε υλικά πνεύματα και τον ψέγει, που δεν μπόρεσε να φέρει σε επαφή κατά τρόπο φιλοσοφικό τις αλήθειες του χριστιανισμού με τις δοξασίες και τα ήθη των Ελλήνων, ξεχνώντας ότι δεν υπάρχει παρά ένα θείο και άυλο πνεύμα. Τέλος, αποκαλεί την επιστήμη του Κηρουλαρίου "απόρρητον και τελεστικήν" και προσθέτει ότι αυτός αγνοεί την επιστήμη που ηγάζει από τον λόγο και την κατάλληλη θεώρηση.

Βιβλιογρ.: Ψελλός Μ., *Προς την Σύνοδον κατηγορία του αρχιερέως*, εκδ. L. Brehier, *Accusation du patriarche Michel Cérulaire* (1903).- Σκαμπαλάνοβιτς Ν., *Το Βυζαντινό κράτος και η εκκλησία κατά τον 11ο αι.* (1984).- Michel A., *Humbert und Kerularios* (1925-1930).- Τατάκης Β. Ν., *Η Βυζαντινή φιλοσοφία* (1977) σελ. 166, 170 κ.λπ.

Απ. Τζαφερόπουλος

Μιχαήλ Ψελλός, βλ. *Ψελλός Μιχαήλ*

Μιχαήλοφ Φέλιξ Τροφιμοβιτς (1930). Σοβιετορώσος φιλόσοφος, ειδικός στον τομέα της επιστημολογίας. Καθηγητής, μέλος της Ακαδημίας Φυσικών Επιστημών της Ρωσίας. Οι ιδέες που αναπτύσσει σχετίζονται με το πρόβλημα της βασικής αιτίας της ψυχικής, διανοητικής, πνευματικής δομής του ανθρώπου και της κουλτούρας του. Ερευνά επίσης τις πηγές και τους τρόπους ανάπτυξης της συνείδησης και ιδιαίτερα των δημιουργικών ικανοτήτων της προσωπικότητας. Έργα του: *Το καθήκον του ανθρώπινου "Εγώ"*, Μόσχα, 1976.- *The riddle of the self*, N.Y., 1978.- *Κοινωνική συνείδηση*

Μιχαηλόφσκι

και αυτοσυνειδηση του ατόμου, Μόσχα, 1990.-
*Παρ' όλα αυτά, η Ιστορία ακολουθεί τον δρόμο
που χάραξε ο Μαρξ*, στη συλλογή "Ο Μαρξισ-
μός - τα υπέρ και τα κατά", Μόσχα, 1992.

Θεοχ. Κεσσιδης

Μιχαηλόφσκι Νικολάι Κονσταντίνοβιτς (1842-1904). Ρώσος φιλόσοφος και κοινωνιολόγος, δημοσιολόγος και θεωρητικός του ναροντνικισμού. Άσκησε μεγάλη επίδραση στην κοινωνική σκέψη και στο επαναστατικό κίνημα της Ρωσίας. Δέχτηκε την επίδραση του Λαβρόφ και του Χέρτσεν.

Στις θεωρητικές του απόψεις η ηθική κατέχει, όπως και σε πολλούς Ρώσους στοχαστές, πρωτεύουσα θέση. Στο κέντρο των ανθρωπολογικών/περσοναλιστικών, κοινωνιολογικών και ηθικών αντιλήψεών του βρίσκεται η ολική, αρμονικά αναπτυγμένη και ελεύθερη προσωπικότητα. Στη γνωσιολογία, η θέση του καθορίζεται από τη θετικιστική αντίληψη ότι όλες οι γνώσεις προέρχονται από την εμπειρία*, έχουν συμβατικό χαρακτήρα και ότι είναι αδύνατον να διεισδύσουμε στην κρυμμένη ουσία των πραγμάτων (Έργα, τ. 1, σ. 24). Από την άποψη αυτή είναι αδιάφορο αν "η γνώση για τη φύση είναι αληθινή ή απατηλή": σημασία έχει η διαδικασία της γνώσης να εξυπηρετεί τις ανάγκες του ανθρώπου". Εγγύηση για την αποφυγή αυθαίρετων απόψεων είναι "το κριτήριο της αλήθειας", που κατά τη γνώμη του αποτελεί αντανάκλαση των συμφερόντων της συντριπτικής πλειονότητας των ανθρώπων. Αυτό το κριτήριο είχε ως πυξίδα η ανθρωπότητα από "τα βάθη των αιώνων" (όπ. τ. 2, σ. 347).

Στον τομέα της ιστορίας της φιλοσοφίας, ο προσανατολισμός στην προσωπικότητα οδήγησε τον Μιχαηλόφσκι στην "υποκειμενική μέθοδο" της κοινωνιολογίας, στην άποψη ότι η διαδικασία της γνώσης της κοινωνικής ζωής συνοδεύεται από υποκειμενικές εκτιμήσεις, συνδέεται με συμφέροντα, συμπάθειες ή ιδανικά. Η προσέγγιση της ιστορίας από την άποψη του ηθικού, του δίκαιου και του δέοντος, σημαίνει ότι η επιστημονική αλήθεια είναι αξεχώριστη από την ηθική αλήθεια, από τα ευγενικά ιδανικά που πιστεύει και τη θέληση που διαθέτει η προσωπικότητα, ο φορέας αυτής της ελευθερίας και της ευθύνης. Με άλλα λόγια, το υπάρχον (η αντικειμενική πορεία των πραγμάτων) και το δέον (τα ιδανικά) συμπίπτουν, αλλά με κέντρο του βάρους στο πρόπεον έναντι του υπάρχοντος. Απ' εδώ και το

βολονταριστικό σύνθημα του Μιχαηλόφσκι: "Κάνε ιστορία, κίνησέ την προς την κατεύθυνση των δικών σου ιδανικών, γιατί αυτό είναι η επιταγή των νόμων της ιστορίας" (ό.π., τ. 1, σ. 69). Κατά τον Μιχαηλόφσκι, η στενή ειδίκευση οδηγεί στη "μονομορφία" της προσωπικότητας, στην ασυνεννοησία, στην απάθεια, ακόμη και στην εχθρότητα των ανθρώπων μεταξύ τους. Όταν ο άνθρωπος γίνεται εξάρτημα της κοινωνικής μηχανής, χάνει την ευτυχία και το νόημα της ζωής του. Διέξοδο από την κατάσταση αυτή, και ιδιαίτερα υπέρβαση των προστριβών μεταξύ προσωπικότητας και κοινωνίας, αποτελεί, κατά τη γνώμη του Μιχαηλόφσκι, ο σοσιαλισμός*. Έργα: "Απαντα", τ. 1-8, 4η έκδ. Σανκτ-Πέτερμπουργκ, 1906-1914.

Θεοχ. Κεσσιδης

Μίχελς (Michels) Ρόμπερτ (1876-1936). Γερμανο-ιταλός ιστορικός και οικονομολόγος, από τους θεμελιωτές της πολιτικής κοινωνιολογίας. Σοβαρή επίδραση στο έργο του άσκησαν οι Σορέλ*, Παρέτο*, Μόσκα* και εν μέρει ο Βέμπερ*. Βάσει της ιδέας του αναπόφευκτου του ολιγαρχικού εκφυλισμού όλων των δημοκρατικών κομμάτων και συστημάτων, διατύπωσε τον λεγόμενο "σιδερένιο νόμο της ολιγαρχίας", κατά τον οποίο "οι μεγάλες οργανώσεις δίνουν στους αξιωματούχους τους το μονοπώλιο της δύναμης". Κατά τον Μίχελς, τους χαρακτηριστικούς ηγέτες διαδέχονται οι απλοί γραφειοκράτες, τους επαναστάτες οι συντηρητικοί και οι ιδιοτελείς δημαγωγοί, ενώ η ηγετική ομάδα μετατρέπεται βαθμιαία σε ελίτ, σε "ενεργό μειοψηφία". Η έμφαση στις οργανωτικές αξιώσεις διαφορίζει τον Μίχελς από τον ψυχολογισμό της ιταλικής θεωρίας των ελίτ (Μόσκα, Παρέτο). Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Γκράμσι*, παρόμοιου τύπου νόμοι παρατηρούνται θεωρητικού - ερμηνευτικού νοήματος, δεδομένου ότι συνιστούν ταυτολογικές - μηχανιστικές γενικεύσεις περιγραφικού χαρακτήρα, αντίκανες ν' αποκαλύψουν αιτιώδη συνάφεια και νομοτέλεια. Ενώ αρχικά ο Μίχελς αξιολογούσε αρνητικά τον εν λόγω "νόμο" (από την οπτική της σοσιαλδημοκρατίας και ενός ιστορικά πεσιμιστικού ουτοπικού αναρχοσυνδικαλισμού), μετά τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο άρχισε να τον ερμηνεύει θετικά ως μονόδρομο για την ανάδειξη των "αρίστων" και εκλεκτών, προσχωρώντας σε αυταρχικές και φιλοφασιστικές θέσεις. Έργα του: *Zur Sociologie des Parteiwesens in der modern Demokratie*, Berlin,

1970.- *Antologia di scritti sociologici*, Bologna, 1980.

Δ. Πατέλης

μνήμη. Η μνήμη αποτελεί μια βασική γνωστική λειτουργία. Οι γνωστικές διαδικασίες που συντελούν στη συγκράτηση των πληροφοριών, έτσι ώστε αυτές να αποτελέσουν "γνώσεις", συνιστούν τη λειτουργία της μνήμης. Μνήμη είναι η ικανότητα που έχει το άτομο να συγκρατεί και να αναπαράγει μια πληροφορία μετά από κάποιο χρονικό διάστημα. Ο ρόλος της μνήμης κατά τη μαθησιακή διαδικασία είναι πρωταρχικός. Η μνήμη, εξάλλου, αποτελεί σημαντικό παράγοντα στην αξιολόγηση της νοημοσύνης του ατόμου. Η Γνωστική Ψυχολογία* ασχολήθηκε διεξοδικά με τη λειτουργία της μνήμης: με το πώς συγκρατούνται οι πληροφορίες και πώς ανασύρονται ευκολότερα. Η συγκράτηση και η ανάσυρση των πληροφοριών αποτελούν τα δύο βασικά στάδια της μνημονικής λειτουργίας. Η συγκράτηση των πληροφοριών επηρεάζεται τόσο από ενδογενείς παράγοντες (μηχανισμοί συγκράτησης, διαδικασίες ελέγχου) όσο και από εξωγενείς παράγοντες. Από την αρχαιότητα, η λειτουργία της μνήμης απασχόλησε σοβαρά τον άνθρωπο (Πλάτων* κ.ά.) και πιο συστηματικά από τον 17ο αι. Ουσιαστικές όμως απαντήσεις στα ερωτήματα της μνημονικής λειτουργίας έδωσε η Γνωστική Ψυχολογία από τα τέλη του 19ου αι. Συγκεκριμένα, πρώτος ο H. Ebbinghaus, το 1879, μελέτησε πειραματικά τη μνήμη. Έως τότε η μνήμη αποτελούσε ένα κατεξοχήν φιλοσοφικό πρόβλημα. Ο Ebbinghaus θέλησε να μελετήσει τους παράγοντες συγκράτησης των προσλαμβανόμενων πληροφοριών. Η πειραματική τεχνική που χρησιμοποίησε ήταν οι "ψευδολέξεις", δηλαδή σύνολα γραμμάτων χωρίς σημασιολογικό περιεχόμενο. Με τις μελέτες που έκανε κατέληξε στο συμπέρασμα ότι τόσο περισσότερες πληροφορίες συγκρατούνται όσο περισσότερος χρόνος αναλώνεται για την απόκτησή τους. Οι μελέτες αυτές υπήρξαν αναμφίβολα πρωτοποριακές και έδωσαν σημαντικότητα στην μελέτη της μνημονικής λειτουργίας, στερούνταν όμως ενός ευρύτερου θεωρητικού πλαισίου. Επιπλέον ο Ebbinghaus παρουσίασε κάπως μονοδιάστατα τη μνήμη, αγνοώντας τον πολύπλοκο χαρακτήρα της. Λίγο αργότερα ο F. Bartlett συνέχισε τη μελέτη της μνήμης, ασκώντας δριμύτατη κριτική στον Ebbinghaus. Ο Bartlett τόνισε την ε-

νεργητική συμμετοχή του ατόμου στη συγκράτηση των πληροφοριών και κατηγόρησε τον Ebbinghaus για αγνόηση του σύνθετου χαρακτήρα της μνήμης, η οποία δεν μπορεί να μελετηθεί μόνο με "ψευδολέξεις". Η μνήμη, κατά τον Bartlett, στηρίζεται κατεξοχήν στην απόκτηση και συγκράτηση πληροφοριών με εννοιολογικό περιεχόμενο, ισχυρισμός ο οποίος απετέλεσε τη βάση των μελετών του. Η πειραματική μέθοδος του Bartlett βασίστηκε στη "σταδιακή αναπαραγωγή των προσληφθεισών πληροφοριών". Π.χ., το άτομο καλούνταν να αναπαράγει ό,τι είχε μάθει ή ακούσει αμέσως, μετά από λίγο, μετά από μερικές ώρες, μετά από μία βδομάδα κ.λπ. Από αυτές τις μελέτες ο Bartlett συμπεράνε ότι η μνήμη χαρακτηρίζεται από μια τάση περιληπτικής συγκράτησης και πρότεινε τη "θεωρία των σχημάτων", όπου ως "σχήματα" ορίζονται τα γνωστικά πλαίσια τα οποία επηρεάζουν την απόκτηση και συγκράτηση των πληροφοριών. Και η θεωρία του Bartlett (ο οποίος δημοσίευσε το 1932 το βιβλίο του *Remembering*) άσκησε πολύ μεγάλη επίδραση στη μελέτη της μνήμης παρά την ασάφειά της και τις αδυναμίες που παρουσιάζει. Ο Ebbinghaus και ο Bartlett αποτελούν τους εκπροσώπους των δύο βασικών θεωρητικών κατευθύνσεων στον χώρο της μνήμης. Άλλοι ερευνητές όπως οι Hebb, Broadbent, Peterson και άλλοι, πρότειναν ένα πολυδομικό μοντέλο μνήμης, το οποίο αποτελείται από τρία στάδια: α) το στάδιο της αισθητηριακής συγκράτησης, β) το στάδιο της βραχυπρόθεσμης μνήμης και γ) το στάδιο της μακροπρόθεσμης μνήμης. Το στάδιο της αισθητηριακής συγκράτησης (οπτική, ακουστική, γευστική, οσφρητική, απτική μνήμη) χαρακτηρίζεται από μεγάλη ικανότητα αλλά από περιορισμένη χρονική διάρκεια της συγκράτησης. Ο Neisser ονόμασε το στάδιο αυτό "εικονική μνήμη" (iconic memory). Στο στάδιο της βραχυπρόθεσμης μνήμης γίνεται η αναγνώριση μερικών πληροφοριών του σταδίου της αισθητηριακής συγκράτησης. Η διάρκεια συγκράτησης των πληροφοριών στη βραχυπρόθεσμη μνήμη είναι σύντομη (30" περίπου). Για να μη χαθούν οι πληροφορίες, πρέπει να περάσουν στο στάδιο της μακροπρόθεσμης μνήμης, κάτι που επιτυγχάνεται με μια λειτουργία εσωτερικής επανάληψης των πληροφοριών.

Βιβλιογρ.: Bartlett F. C., *Remembering*, Cambridge University Press, 1932.- Neisser U., *Memory observed: Remembering in Natural Contexts*, Freeman, 1982.- Κ. Δ. Πόρποδας, *Η διαδικασία της μάθησης*, Αθήνα, 1985.

Βασλική Πατριά

Μνήσαρχος

Μνήσαρχος (2ος αι. π.Χ.). Στωικός φιλόσοφος. Υπήρξε μαθητής του Παναίτιου* του Ρόδιου, του θεμελιωτή της Μέσης Στοάς. Ελάχιστα είναι τα αποσπάσματα από το έργο του Μνήσαρχου που σώζονται στο "Ανθολόγιο" του Στοβαίου (Ηθικά - Φυσικά Ι, σελ. 23).

Απ. Τζ.

Μο Τσε. Κινέζος φιλόσοφος, ιδρυτής μιας από τις σημαντικότερες φιλοσοφικές σχολές της αρχαίας Κίνας. Εξήσε μεταξύ του 479 και του 381 π.Χ. Λίγα στοιχεία έχουν διασωθεί για τη ζωή του. Το οικογενειακό του όνομα ήταν Μο και το όνομά του Τι, στην ιστορία όμως έμεινε γνωστός ως Μο Τσε, που σημαίνει ο "δάσκαλος Μο". Στα πρώτα χρόνια της δράσης του διδασκε περιοδεύοντας την Κίνα και καλούμενος από άρχοντες να αναπτύξει τις διδασκαλίες του κατά τη συνήθεια της εποχής. Αργότερα σταμάτησε τις περιοδείες και πέρασε την υπόλοιπη ζωή του διδάσκοντας.

Υπήρξε πρωτότυπος στον στοχασμό του, ειλικρινής, δυναμικός και απλός στη ζωή του. Θεωρείται εισηγητής του ωφελιμιισμού*. Σε αντίθεση με τον Κομφουίκο*, ο οποίος τόνιζε την ανάγκη συμμόρφωσης του κόσμου στις επιταγές που υπαγόρευε μια ανώτερη πνευματική αρχή, υποστήριζε την ανάγκη επικράτησης της ηθικής* για ωφελιμιστικούς λόγους. Πυρήνας της διδασκαλίας του υπήρξε η πίστη του στην "πανανθρώπινη αγάπη" και στην αναγκαιότητα άκρας λιτότητας και απλότητας, απόψεις εξαιτίας των οποίων ήλθε σε ρήξη με τον κομφουκιανισμό*, που οι οπαδοί του πίστευαν στην ιεράρχηση των ανθρώπων σε τάξεις και ομάδες. Ο Μο Τσε θεωρείται ότι είναι ο πρώτος εισηγητής στην κινεζική φιλοσοφία στοιχείων γνωσιολογίας και λογικής, εννοιών αγνώστων στην κινεζική σκέψη. Το φιλοσοφικό του σύστημα, ο Μοϊσμός, δεν βρήκε ιδιαίτερη απήχηση στην Κίνα και μόνο από τον 18ο αι. έγινε αντικείμενο ιδιαίτερης μελέτης από τους ερευνητές.

Βιβλιογρ.: Δ. Βελισσαρόπουλος, *Ιστορία της Κινεζικής φιλοσοφίας*, τ. 1, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα - Γιάννινα, 1981.

Αλέξ. Καριώτογλου

Μοδεράτος από τα Γάδεира (β' μισό 1ου αι. μ.Χ.). Νεοπυθαγόρειος* φιλόσοφος. Προσπάθησε να εξηγήσει τις κύριες αρχές της μεταφυσικής θεωρίας του Πλάτωνα* με την πυθαγόρεια διδασκαλία. Για τους παλαιούς πυθαγόρειους υποστήριζε ότι χρησιμοποίησαν τους α-

ριθμούς ως σύμβολα, επειδή τους έλειπε η ικανότητα να εκφράζουν τα διανοήματά τους με λέξεις. Κατά τον Μοδεράτο η μονάδα είναι το σύμβολο της ηρεμίας και της αρμονίας και η δυάδα της αλλαγής (μεταβολής) και του πολλαπλασιασμού. Την "περί αριθμών" θεωρία του Πυθαγόρα* τη συγκέντρωσε σε 11 βιβλία. Αποσπάσματα των έργων του μας σώζουν οι Πορφύριος* (*Βίος Πυθαγόρου*, σελ. 87) και Στοβαίος* (*Ηθικά - Φυσικά Ι*, σελ. 8, "Εκ των Μοδεράτου Πυθαγορείου").

Απ. Τζ.

Μοίρα και **μοιρολατρία**. Η Μοίρα (από το "μειρομαι": μοιράζω ή παίρνω το μερίδιό μου), συνώνυμη της Τύχης, της Ανάγκης και της Νεμέσεως, απαντάται στον Όμηρο* ("Μοίρα" και "Αΐσα") ως υπέρτατη θεά, σύνθρονη του Διός. Στον Ησίοδο* αντικαθίσταται από τρεις, υποδεέστερες των Ολυμπίων, θεότητες, την Κλωθώ, τη Λάχεση και την Άτροπο, από τις οποίες η πρώτη γνέθει το νήμα της ζωής, ενώ η τρίτη κόβει το νήμα. Αυτή η έκπτωση της Μοίρας, που οδηγεί στην αποδυνάμωσή της με την τριχοτόμηση της δύναμής της σε τρεις θεότητες, και η ταυτόχρονη αντικατάστασή της από τον προσωπικό θεό ("προσωπικό" με την έννοια ότι εμφανίζεται με ορισμένο όνομα και ιδιότητες, και ίσως με κάποια σταθερά φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά), συμπίπτει με την έξοδο του ανθρώπου από την άλογη πίστη στις άδραστες δυνάμεις της φύσης στην ελευθερία του λόγου. Ο λόγος, η διάνοια, έδωσε στον άνθρωπο τη δυνατότητα να θέσει υπό τον έλεγχό του τις πράξεις του, να καταστεί υπεύθυνος, ενώ η παρουσία της προσωπικής θεότητας διευκόλυνε στη γνωριμία του ανθρώπου με το υπερβατικό, ή ακόμα και στην ένωσή του με απρόσιτη φύση του πεπρωμένου. Αυτό που οπωσδήποτε δεν εξέπεσε ήταν, αφ' ενός η έννοια του έργου της Μοίρας, δηλαδή ο καθορισμός και η τήρηση των γεγραμμένων, και αφ' ετέρου η ανθρώπινη πίστη στη μοίρα, στο ριζικό, ανεξάρτητο από το αν ο νομείς της μοίρας του καθενός θεωρείται η Μοίρα ή, από ένα σημείο κι ύστερα, ο Θεός*.

Η ειμαρμένη, το πεπρωμένο είναι αυτό που ανέκαθεν πλημμύριζε τον άνθρωπο με δέος, πρώτα γιατί ήταν αδύνατον να γίνει γνωστό (αληθινό βασανιστήριο για ένα ον στο οποίο η γνώση είναι εξίσου απαραίτητη με την τροφή), και έπειτα, ως συνέπεια του πρώτου, γιατί ως

άγνωστο και απροσπέλαστο δεν δίνει στον άνθρωπο περιθώριο επέμβασης ή εκλογής. Και οι δύο αυτές παράμετροι που χαρακτηρίζουν το *fatum stoicorum* (: η μοίρα κατά τους στωικούς*, ιδία κατά τον Χρύσιππο*) έμελλε να διατηρηθούν και μετά την εμφάνιση του Χριστιανισμού*. Μπορεί ο Τατιανός να έγραφε, αναφερόμενος στους χριστιανούς αδελφούς του, "ειμαρμένης εσμέν ανώτεροι", ωστόσο ανάμεσα στην ειμαρμένη και στον άνθρωπο μεσολαβούσε ο Θεός, του οποίου "άγνωστοι αι βουλαί". Και ενώ η ορθοδοξία δεν τόλμησε ποτέ να αμφισβητήσει σοβαρά την ανθρώπινη ελευθερία, στη Δύση η ετεραρχία έγινε επίκεντρο στοχασμού και θεμέλιος λίθος συστημάτων όπως του Σπινόζα* και του Χομπς* (λογικός φатаλισμός), καθώς και του Λάιμπνιτς* (προδιατεταγμένη αρμονία) και του Μαλμπράνς* (συμππτωσιαρχία).

Μετά την έξαρση του ρομαντισμού* κατά τον 18ο και 19ο αιώνα (Φίχτε*, Νοβάλις*), όπως και στον διαλεκτικό υλισμό*, οι άνθρωποι αναγνωρίστηκαν ως δημιουργοί της Ιστορίας τους και εγγυητές της ίδιας της Ελευθερίας, και ενώ σιγούσαν οι ύμνοι στη Μοίρα (Schicksal) του Γκαίτε* και του Χαίλντερλιγκ, η αγωνιώδης αναζήτηση του Θεού από τον Κίρκεγκαρντ* και η συγκλονιστική ανακοίνωση του θανάτου του Θεού από τον Νίτσε* αποκαλύπτουν στον άνθρωπο για άλλη μια φορά το μέγεθος της μικρότητάς του, τη ματαιότητα της ύπαρξής του και την κενότητα των επιδιώξεών του· το νέο πλήγμα θα παραμείνει ανεξάλειπτο ως τις μέρες μας, μέσα από την κριτική ανάλυσή του από τους υπαρξιστές και τους φαινομενολόγους, στους οποίους και αυτή ακόμα η έννοια της ελεύθερης εκλογής έχει αναγκαστικό χαρακτήρα, σύστοιχο με αυτόν της τραγικής μοίρας (Σαρτρ*).

Παναγ. Πάκος

Μοισιόδαξ ΰσηπος (περ. 1725-1800). Κορυφαίος εκπρόσωπος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού* και πρόμαχος της νεότερης ορθολογικής φιλοσοφίας στην ελληνική παιδεία του 18ου αιώνα. Γεννήθηκε στην Τσερναβόδα της Δοβρουτσάς γύρω στο 1725. Σπούδασε σε μερικά από τα σημαντικότερα εκπαιδευτικά κέντρα του υπόδουλου ελλητισμού, τη Θεσσαλονίκη, τη Σύμρνη και την Αθωνιάδα Σχολή του Αγίου Όρους, όπου υπήρξε μαθητής του Ευγένιου Βούλγαρη* στα χρόνια 1753-1755. Μεταξύ του 1759 και του 1762 σπούδασε στην Ια-

τροφιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου της Πάδοβας, όπου παρακολούθησε ιδίως μαθήματα θετικών επιστημών. Κατά την παραμονή του στη Βενετία και την Πάδοβα εξέδωσε το πρώτο του βιβλίο, μια δίτομη ελληνική μετάφραση του έργου του Antonio Muratori *Ηθική Φιλοσοφία* (Βενετία, 1761-1762).

Μετά τις σπουδές του, και αφού επισκέφθηκε τη Βιέννη και περιηγήθηκε τις ελληνικές κοινότητες της Ουγγαρίας, επέστρεψε στις παρίστριες χώρες, όπου το 1765 διορίστηκε "φιλοσοφικός διδάσκαλος" της Αυθεντικής Ακαδημίας του Ιασιού από τον ηγεμόνα της Μολδαβίας Γρηγόριο Γκίκα. Το 1766 αποχώρησε από την Αυθεντική Ακαδημία για λόγους υγείας, αλλά ιδίως λόγω των αντιδράσεων συντηρητικών στοιχείων κατά της διδασκαλίας των νεότερων μαθηματικών που εγκαινίασε. Τα επόμενα δέκα χρόνια ιδιώτευσε στο Βουκουρέστι, αλλά το 1776 ο Γρηγόριος Γκίκας τον Ξανακάλεσε στο Ιάσιο για να διαδεχθεί τον Νικηφόρο Θεοτόκη* στη διεύθυνση της Ακαδημίας. Δίδαξε και πάλι μαθηματικά και γεωγραφία, αλλά το επόμενο έτος οι αντιδράσεις και οι συκοφαντίες εναντίον του τον ανάγκασαν να παραιτηθεί και να αναχωρήσει σε μια νέα τετράχρονη περιπλάνηση στην Ουγγαρία, την Αυστρία και την Ιταλία. Κατά την περίοδο αυτή δημοσίευσε τα σπουδαιότερα έργα του: *Παραλλαγή του προς Νικοκλέα λόγου περί βασιλείας του Ισοκράτους ή Κεφάλαια Πολιτικά* (Βενετία, 1779), νεοελληνική παράφραση του ισοκρατικού κειμένου με παράλληλη γαλλική απόδοση, *Πραγματεία περί Παιδων Αγωγής ή Παιδαγωγία* (Βενετία, 1779), μεγάλο μέρος του οποίου στηρίζεται στο έργο του John Locke* *Some Thoughts concerning Education, Apologia* (Βιέννη, 1780), όπου ανασκευάζει τις κατηγορίες των εχθρών του και εκθέτει μαχητικά τη φιλοσοφία του Διαφωτισμού*, και, τέλος, *Θεωρία της Γεωγραφίας* (Βιέννη, 1781), σημαντική και πλούσια τεκμηριωμένη επιστημονική πραγματεία, όπου εκθέτει τις νεότερες αστρονομικές θεωρίες, ακολουθώντας τον Γαλιλαίο* και τον Νεύτωνα*.

Μετά την επιστροφή του στο Βουκουρέστι το 1781-1782, εξέδωσε το σύντομο φυλλάδιο *Σημειώσεις Φυσιολογικά* (1784), όπου πραγματεύεται μετεωρολογικά φαινόμενα και το θέμα των παλιρροιών. Στο Βουκουρέστι έζησε τις δύο τελευταίες δεκαετίες της ζωής του ως τον θάνατό του, που τοποθετείται στο 1800. Στην περίοδο αυτή η παρουσία του έγινε αισθητή

Μοϊσμός

στην έντονη πνευματική ζύμωση του Διαφωτισμού στο Βουκουρέστι και οι προοδευτικές επιστημονικές, φιλοσοφικές και πολιτικές απόψεις του επηρέασαν τα ενδιαφέροντα και τους προσανατολισμούς πολλών νεότερων εκπροσώπων του κινήματος.

Στις φιλοσοφικές του απόψεις ο Μοισιόδαξ υπήρξε πολέμιος του αριστοτελισμού* και της σχολαστικής λογικής και μαχητικός θιασώτης της νεότερης επιστημονικής σκέψης, του ορθολογισμού* και του εγκυκλοπαιδισμού. Φιλοσοφική του τοποθέτηση ήταν η "υγιής φιλοσοφία", που ισοδυναμούσε με τον εμπειρισμό* και τον μαθηματικό λογισμό στις φυσικές επιστήμες και την κριτική γνωσιολογία στη φιλοσοφία, ενώ αναβάθμιζε την ηθική*, τη μελέτη δηλαδή της ανθρώπινης πράξης, ως την κορυφαία ενασχόληση του φιλοσοφικού στοχασμού. Ο ηθικός ωφελιμισμός της σκέψης του την απαλλάσσει από οποιαδήποτε μεταφυσικά κατάλοιπα και καθιστά τη φιλοσοφία του αποκλειστικά εγκόσμια και ανθρωποκεντρική, ώστε ν' αποτελεί μία από τις γνησιότερες και πληρέστερες εκφράσεις του Διαφωτισμού στον πολιτισμό της Νοτιανατολικής Ευρώπης.

Βιβλιογρ.: Κιτρομηλίδης Π. Μ., *Ίωσηπος Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18ο αιώνα*, Αθήνα, 1985 (όπου και λεπτομερής παράθεση της προγενέστερης βιβλιογραφίας).

Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης

Μοϊσμός. Το φιλοσοφικό σύστημα που ανέπτυξε ο ιδρυτής της σχολής Μο Τσε (479-381 π.Χ.) και οι μαθητές του. Βασική πηγή των διδασκαλιών θεωρείται το βιβλίο *Μο Τσε*, που έχει δεκαπέντε μέρη, τα οποία διαιρούνται σε εβδομήντα ένα κεφάλαια. Είναι από τα μοναδικά βιβλία του κινέζικου στοχασμού του οποίου οι ιδέες έχουν αποδεικτικό τρόπο διαπραγμάτευσης. Κεντρική ιδέα του Μοϊσμού είναι η "πανανθρώπινη αγάπη", που έρχεται σε αντίθεση με την κομφουκιανική ιεραρχημένη αγάπη. Οι ανθρώπινες ομάδες και κοινωνίες διέρχονται κρίση, επειδή επικρατεί στην οργάνωση της ζωής τους η μερικότητα και όχι η καθολικότητα, κατά λέξη η "παγκοσμιότητα". Η "μερικότητα" φορτίζεται με τη "μεροληπτική" αγάπη ή "αγάπη με διακρίσεις". Η "παγκοσμιότητα" περικλείει το στοιχείο της "πανανθρώπινης αγάπης". Η έννοια της "πανανθρώπινης αγάπης" δεν επιβάλλεται από κάποια ανώτερη αρχή, δεν έχει επομένως μεταφυσικά ερείσματα, αλλά είναι καθαρά ωφελιμιστικής υφής. Ο Μοϊσμός θεωρεί ότι μια τέτοια τοποθέτηση είναι

δυνατόν να λύσει πρακτικά προβλήματα των ανθρώπινων κοινωνιών για την κοινή ωφέλεια. Πολύ περισσότερο θεωρείται ιδανική για τους αξιωματούχους, οι οποίοι πρέπει να εργάζονται για την κοινή και μόνο ωφέλεια και να επιλέγονται με μόνο κριτήριο το πόσο άξιοι είναι γι' αυτό που θα προσφέρουν.

Η κοσμολογία του μοϊσμού υπαγορευόταν από την αντίληψη ότι ο κόσμος διοικείται από τον Ουρανό και από τα πνεύματα, που επιβάλλουν ποινές ή απονέμουν αμοιβές ανάλογα με τις πράξεις των ανθρώπων. Σε αντιστοιχία με τον Άρχοντα του Ουρανού υπάρχει ο άρχοντας στη γη, ο οποίος πρέπει να επιβάλλει την τάξη για το καλό και την ωφέλεια όλων. Το καθεστώς που οραματιζόνταν οι μοϊκοί ήταν ένα απολυταρχικό καθεστώς με πολλά χαρακτηριστικά αστυνομικού κράτους. Δέχονταν την ύπαρξη "Ουράνιας Βούλησης", ενώ ο Μο Τσε αντιλαμβάνονταν το θείο περισσότερο ως προσωπική ύπαρξη, σε αντίθεση με τους αγνωστικιστές κομφουκιανούς. Ο Ουρανός κατά τους μοϊκούς καθορίζει τα όρια καλού και κακού επιβραβεύοντας τους ανθρώπους όταν αγαπούν την ορθότητα και φέρνοντας συμφορές στους κακούς. Είναι ένα "μάτι" που φροντίζει για την τάξη. Οι συνέπειες των πράξεων των ανθρώπων είναι πρακτικές έξω από κάθε πλαίσιο ατομικής ηθικής συνείδησης. Ο μοϊσμός εξελίχθηκε στα πλαίσια των διδασκαλιών των μαθητών του Μο Τσε και διασπάστηκε σε τρεις σχολές. Βασικά θέματα με τα οποία ασχολήθηκαν ήταν η ωφέλεια ως πηγή ευδαιμονίας, η γνώση ως λειτουργία και περιεχόμενο της συνείδησης, καθώς και με μια στοιχειώδη αλλά σημαντική για τον χώρο της Κίνας ανάπτυξη της λογικής. Έμειναν γνωστοί στην ιστορία του κινέζικου στοχασμού με το όνομα "διαλεκτικοί ή σοφιστές".

Βιβλιογρ.: Alfred Forke, *Geschichte der alten chinesischen Philosophie*, Cram, de Gruyter & Co, Hamburg, 1964.

Αλέξ. Καριώτογλου

μόκσα. Ο τέταρτος και τελευταίος στόχος της ζωής κατά την ινδουίστική φιλοσοφία. Οι προηγούμενοι τρεις είναι τα υλικά πράγματα (artha), η ικανοποίηση και αγάπη (kama), οι θρησκευτικές και ηθικές υποχρεώσεις (dharma).

Η λέξη "μόκσα" προέρχεται από τη ρίζα *mus*, δηλαδή απελευθερώνω, αφήνω να φύγει, αποδεσμεύω, ελευθερώνω και σημαίνει την απελευθέρωση, την καταφυγή, τη σωτηρία, τη διά-

ωση. Η μόκσα μαζί με τις έννοιες "apavarga", "niruritti" ή "niruitti", (που σημαίνουν αντίστοιχα στρέφω προς άλλη κατεύθυνση, καταστρέφω και εξαφανίζω, πληρώ, ολοκληρώνω, απελευθερώνω), χαρακτηρίζουν τον οριστικό και ύψιστο στόχο που πρέπει ο άνθρωπος να πετύχει. Το στοιχείο της απελευθέρωσης από τα δεσμά του κόσμου τούτου καθορίζει και την υφή της μόκσα, η οποία είναι πάνω και ενάντια στις άλλες τρεις έννοιες - στόχους της ανθρώπινης ζωής.

Για να πετύχει ο άνθρωπος στη μόκσα έχει τη δυνατότητα να την αναζητήσει μέσα από τρεις δρόμους πορείας προς αυτή, οι οποίοι ταυτόχρονα πλαισιώνονται από τα έξι φιλοσοφικά συστήματα (ντάρσανας). Οι τρεις θρησκευτικοί δρόμοι είναι η "κάρμα - μάργκα", δηλαδή η οδός των έργων, η "τζνάνα - μάργκα", δηλαδή η οδός της γνώσης, και η "μπάκτι - μάργκα", δηλαδή η οδός της αφοσίωσης σε κάποια θεότητα. Η κάρμα - μάργκα υιοθετήθηκε από τον Βεδισμό* και τον Βραχμανισμό* και συνίσταται στην ακριβή τήρηση του τυπικού των θυσιών και των υπόλοιπων τελετουργικών έργων. Η τζνάνα - μάργκα βασικά διδάσκεται μέσα στα ιερά βιβλία των "Ουπανισάδ*" (7ος αι. π.Χ.). Σύμφωνα με τη διδασκαλία των Ουπανισάδ ο κύριος στόχος του ανθρώπου είναι η εκμηδένιση του κάρμα, του φορτίου των κακών πράξεων, και η ταύτιση του ατομικού εγώ, του "άτμαν" με το "Βράχμαν", που αποτελεί την έκφραση του απόλυτου, της ολότητας. Σ' αυτή την περίπτωση περιπίπτει στη μόκσα, τη "λύτρωση", και απελευθερώνεται από τον αβάσταχτο κύκλο των μετενσαρκώσεων δηλαδή τη "σαμσάρα". Έτσι ο άνθρωπος λυτρώνεται και βιώνει τη μόκσα.

Βιβλιογρ.: A. BB. Keith, *The Religion and Philosophy of the Veda and Upanisads*, London, Oxford University Press, 1925. - Δ. Κ. Βελισσαρόπουλος, *Ιστορία της Ινδικής Φιλοσοφίας*, Αθήνα, Δωδώνη, 1975.

Αλέξ. Καριώτογλου

Μόλεσοτ (Moleschott) Γιάκομπ (1822-1893). Γερμανός φυσιολόγος και φιλόσοφος, ένας από τους θεμελιωτές του χυδαίου υλισμού*. Γεννήθηκε στην Ολλανδία, σπούδασε ιατρική και φυσιολογία στο πανεπιστήμιο της Χάιντελμπεργκ, όπου και διετέλεσε υφηγητής από το 1847, και επιδόθηκε σε έρευνες στο εργαστήριο που οργάνωσε ο ίδιος. Μετά την έκδοση, στις αρχές της δεκαετίας του 1850, μιας σειράς βιβλίων, κατηγορήθηκε για προπαγάνδα υπέρ του υλισμού* και της αθεΐας και κατέφυ-

γε στη Ζυρίχη, όπου διδάξε στην εκεί Πολυτεχνική Σχολή. Το 1861 ανέλαβε την έδρα της φυσιολογίας στο Τορίνο και, αργότερα, απέκτησε την ιταλική υποκοότητα. Από το 1879, δίδαξε στο Πανεπιστήμιο της Ρώμης.

Ο Μόλεσοτ αντιλήφθηκε την πραγματικότητα ως διηλεκτή αλλαγή μιας πρωταρχικής ύλης, που έχει ως "αεχωρίστη ιδιότητα" την ενδιάθετη σ' αυτήν ενέργεια. Ταύτισε ουσιαστικά τη φιλοσοφία* με τη φυσιολογία, θεωρώντας την πρώτη απλά ως "την νοητική έκφραση του συνόλου των παρατηρήσεων που έκαναν οι άνθρωποι σε ορισμένη χρονική περίοδο" (*Ο κύκλος της ζωής*). Ο Μόλεσοτ ανήγαγε τη σκέψη στην κατ' αίσθηση αντίληψη, έβλεπε τη σκέψη ως έναν απλό φυσιολογικό μηχανισμό και έψαχνε σοβαρά να βρει την εσωτερική σχέση ανάμεσα στο είδος της τροφής και στην "πνευματική ζωή των λαών" (*Σχεδιάγραμμα φυσιολογίας*). Απέρριπτε την άποψη ότι υπάρχουν "πράγματα καθ' εαυτά" (Καντ*) και πίστευε πως τα πράγματα υπάρχουν μόνο "το ένα για το άλλο". Υποστήριζε ότι ο κόσμος είναι γνώσιμος και η ανάπτυξη της επιστήμης απεριόριστη. Ωστόσο, ανάγοντας τη λογική γνώση στην αισθητηριακή, δεν μπόρεσε ν' αποφύγει ορισμένες αγνωστικιστικές διατυπώσεις (π.χ. στο *Ο κύκλος της ζωής*). Οι θεωρίες του άσκησαν κάποιαν επίδραση στην ιταλική επιστημονική κουλτούρα (τέλη του 19ου αι.) και ιδιαίτερα στη σχολή εγκληματολογικής ανθρωπολογίας του Λομπρόζο*. Έργα: *Ο κύκλος της ζωής* (*Der Kreislauf des Lebens*, 1852).- *Φως και ζωή* (*Licht und Leben*, 1856).- *Η ενότητα της ζωής* (*Die Einheit des Lebens*, 1864).- *Σχεδιάγραμμα φυσιολογίας* (*Physiologisches Skizzenbuch*, 1861).

Βιβλιογρ.: P. Janet, *Le matérialisme contemporain en Allemagne* (1864).- F. A. Lange, *Die Geschichte des Materialismus und Kritik seiner Bedeutung in der Gegenwart* (2 τόμοι, 1866).

Γιάν. Κρητικός

Μόλτμαν Γιούργκεν (1926). Γερμανός θεολόγος. Έγινε γνωστός με το έργο του *Θεολογία της Ελπίδας* (1965), στο οποίο προσπάθει να συμφιλιώσει την παραδοσιακή χριστιανική εσχολογία με τις ιδέες της κοινωνικής θεολογίας. Κατά τον Μόλτμαν το βασικό ερώτημα της χριστιανικής θεολογίας είναι το "πρόβλημα του μέλλοντος", που λύεται με την πίστη στη Δευτέρα Παρουσία. Ο Μόλτμαν δεν ερμηνεύει το μέλλον μόνο από την εσχολογική σκοπιά. Κατά τη γνώμη του, η ελπίδα για την Θεία ε-

Μονάδα

πέμβαση πρέπει να συνοδεύεται με την μεταμόρφωση της κοινωνίας και του ίδιου του ανθρώπου στο πνεύμα των χριστιανικών αρχών. Στη *Θεολογία της Ελπίδας*, επηρεασμένος από τη μαρξιστική υπαρξιστική φιλοσοφία του Ernst Bloch*, παραφράζει την γνωστή θέση του Μαρξ* για τον Φόουερμπαχ* γράφοντας: "Οι θεολόγοι μέχρι σήμερα ερμηνεύουν τον κόσμο σκοπός είναι να τον αλλάξουμε". Στο άλλο του μεγάλο έργο ο *Εσταυρωμένος Θεός* στρέφεται στην κριτική θεωρία του Horcheimer* και στη "Negative Dialektik" του Adorno*, και ιδιαίτερα στα μοτίβα "ο πόνος του αρνητικού" και ο "πόνος για κάτι το ολότελα άλλο". Το κέντρο της χριστιανικής θεολογίας, κατά τον Μόλτμαν, είναι ο θάνατος του Ιησού στον Σταυρό, γεγονός που τον οδηγεί στην άρνηση του απάθους Θεού της κλασικής μεταφυσικής και στη θέση ότι ο Εσταυρωμένος είναι Θεός. Έτσι, κατά τον θεολόγο της ελπίδας, το "Είναι" του Θεού υπάρχει μέσα στον πόνο και ο πόνος υπάρχει μέσα στο "Είναι" του ίδιου του Θεού, επειδή ο Θεός είναι αγάπη. Η επανάσταση αυτή στην έννοια του Θεού δίνει, κατά τον Μόλτμαν, το κατάλληλο θεολογικό θεμέλιο για τη χριστιανική δικαίωση αυτών που αγωνίζονται για την ελευθερία και την κοινωνική δικαιοσύνη. Έργα: *Theologie der Hoffnung, Der Mensch* κ.ά.

Θεόδ. Κοκάλας

Μονάδα. Όρος οντολογικών και κοσμολογικών θεωριών, που σημαίνει (άλλοτε παραδεγμένη ως υλική, άλλοτε ως πνευματική) την απλούστερη ουσία του σύμπαντος, τη μη δυνάμενη να διαιρεθεί ή να αναχθεί σε κάποια άλλη απλούστερη δομική ουσία. Ωστόσο, η εξήγηση της κοσμικής δημιουργίας απαιτεί τη θεώρηση της Μονάδας ως δυναμικής και αυτοεξελισσόμενης ουσίας, η οποία, ως Ενότητα, συμπεριλαμβάνει τα πάντα. Ο αριθμός 1, για τους Πυθαγόρειους* σύμβολο της νοήσεως, είναι ταυτόχρονα Ενότητα και Πολλαπλότητα αργότερα, ο Πλάτων* στον *Φίληβο** χρησιμοποιεί τον όρο "Μονάδα" για να τον ταυτίσει με τις Ιδέες*-μορφές, και με τον ιδεαλιστικό αυτόν χαρακτήρα η Μονάδα φθάνει πλέον, στους στωικούς* και νεοπλατωνικούς*, να αντιστοιχεί με την έννοια του Θεού*. Ο Ιερός Αυγουστίνος* (*De Trinitate*) ταύτισε τη Μονάδα με την Ψυχή, άποψη που ανέπτυξαν ο Βοήθιος* και ο Ντεκάρτ*. Η στωική - νεοπλατωνική άποψη για τη Μονάδα, η οποία συνίστατο στη

σύμπτωση ελαχίστου και μεγίστου στο πρόσωπο του Θεού, υιοθετήθηκε από τους Δυτικούς Μυστικούς Μάιστερ Εκχαρτ* και Νικόλαο Κουζάνο*, για να πάρει μια πιο σαφή και συστηματοποιημένη μορφή στη διδασκαλία του G. Bruno*: τα *minima* ή *monades* για τον Bruno συνιστούν υλικά άτομα - στοιχεία του κόσμου, παρόλο που υφίστανται ως πνευματικές ανακλάσεις της θείας ουσίας. Ο ίδιος ο Θεός είναι Μονάδα, και ως *maximum*, επειδή περιλαμβάνει τα πάντα, και ως *minimum*, καθώς τα πάντα ανάγονται σε αυτόν. Οι ουσίες - πράγματα του Bruno γίνονται ουσίες - υποκειμένα στον Λάιμπνιτς*, ο οποίος, ενώ σε γενικές γραμμές υιοθετεί τις θέσεις του Bruno, εντούτοις, με την προσθήκη της αντίληψης ως *multorum* in *uno* *expressie* (έκφραση του πολλαπλού στο εν), ανάγει τη Μονάδα σε στοιχείο ταυτόχρονα φυσικό και μεταφυσικό, αυτοπροσδιοριζόμενο και αυτενεργό, δομική ουσία του κόσμου αλλά και κόσμο αυτούσιο (*Μοναδολογία*). Η σχετικοποιημένη ερμηνεία της Μονάδας στην προκριτική *Φυσική Μοναδολογία* του Καντ*, κατά τον οποίο οι Μονάδες συνιστούν πηγές και αιτίες κίνησης στον Νευτώνιο χώρο, αναπτύχθηκε από τον Ρενουβιέ* (*Charles Renouvier, La nouvelle monadologie, 1899*) στον σχετικοποιημένο μοναδισμό του τελευταίου, ο Husserl*, στους *Καρτεσιανούς Στοχασμούς*, αντιπαρέθεσε τον τύπο της μονάδας - "έμμεσης εμπειρίας", η οποία μετέρχεται δικούς της τρόπους επαλήθευσης και συνιστά εν γένει "σφαίρα μοναδολογικής δι-υποκειμενικότητας".

Βιβλιογρ.: Heinz Heimsoeth, *Atom, Seele, Monade. Historische Ursprung und Hintergrunde von Kant's Antinomie der Teilung*, Wiesbaden, 1960.- A. N. Whitehead, *Process and Reality*, New York, 1929.- W. Cramer, *Die Monade*, Stuttgart, 1954.

Παναγ. Πάκος

"Μοναδολογία". Φιλοσοφική θεωρία και ομώνυμο έργο του G. W. Leibniz* (1646-1716), γραμμένο στα γαλλικά το 1714 και δημοσιευμένο μετά τον θάνατό του. Αποτελεί την αποκρυστάλλωση της θεωρίας των μονάδων ή των ατομικών ουσιών, έτσι όπως διατυπώνεται από τον Leibniz υπό τη μορφή 90 προτάσεων - συλλογισμών, καθώς και την ανάπτυξη ενός ολοκληρωμένου φιλοσοφικού συστήματος βασισμένου πάνω στην έννοια της ουσίας. Το χειρόγραφο του έργου βρέθηκε στη βιβλιοθήκη του Αννόβερου χωρίς τίτλο και πρωτοδημοσιεύτηκε μεταφρασμένο στα γερμανικά το 1720. Ακολούθησε μια μετάφρασή του στα Λατινικά

το 1721, ενώ το αυθεντικό χειρόγραφο στη γαλλική γλώσσα δημοσιεύθηκε το 1840 από τον Erdmann, ο οποίος και το τιτλοφόρησε *Μοναδολογία*. Από την αλληλογραφία του Leibniz συμπεραίνουμε ότι το έργο είχε γραφτεί για να σταλεί στον Πρίγκηπα Ευγένιο της Σαβοΐας ως μια ανάλυση των φιλοσοφικών θέσεων του Leibniz, γεγονός που δικαιολογεί και τη συνοπτική και αφοριστική μορφή του κειμένου. Στις 90 προτάσεις της *Μοναδολογίας* ο Leibniz παρουσιάζει τη θεωρία των μονάδων, εκθέτει τη φύση τους, τον βαθμό της τελειότητάς τους. Πραγματεύεται το ζήτημα της ύπαρξης του Θεού* ως της ανώτερης ιεραρχικά μονάδας, τελειοποιώντας το οντολογικό επιχείρημα, καθώς και το πρόβλημα της επικοινωνίας των μονάδων με τη διατύπωση της θεωρίας για την "προδιατεταγμένη αρμονία". Αξίζει να σημειωθεί ότι στη *Μοναδολογία* για πρώτη φορά ο Leibniz παρουσιάζει τη φιλοσοφία του υπό τη μορφή μιας "θεωρίας των μονάδων". Μέχρι τότε πολύ λίγες φορές χρησιμοποιούσε την έννοια της "μονάδας", ενώ συχνά αναφερόταν στη θεωρία του ως το "σύστημα της προαποκαταστημένης αρμονίας". Η έννοια της μονάδας στον Leibniz παίρνει τη μορφή μιας δυναμικής ουσίας, ανεξάρτητης, μεταφυσικά αδιαπέραστης, που έχει όχι φυσική αλλά πνευματική υπόσταση. Ο κόσμος αποτελείται από τέτοιες μονάδες που, παράλληλα την αυτονομία τους, καθεμιά ξεχωριστά αποτελεί έναν "καθρέφτη του κόσμου", ενώ ταυτόχρονα διατηρεί μια ξεχωριστή ατομικότητα. Οι καταστάσεις τους είναι παραστάσεις, αλλά διαφέρουν στον βαθμό καθαρότητας και ευκρίνειας με τον οποίο καθεμιά από αυτές "αναπαριστά το σύμπαν". Υπάρχει μια ιεραρχία και μια ανοδική πορεία των μονάδων, ανάλογα με τον βαθμό ευκρίνειας και καθαρότητας των παραστάσεών τους: έτσι από τις πιο απλές μονάδες ανεβαίνουμε στις ψυχές και τα πνεύματα. Ανώτατη μονάδα, που παριστάνει κατά τέλει το σύμπαν, είναι ο Θεός. Αν και οι μονάδες είναι αυτόνομες και ξεχωριστές ατομικότητες, δημιουργείται η εντύπωση της επενέργειας της μιας πάνω στην άλλη χάρη στην "προκαταστημένη (ή: προδιατεταγμένη) αρμονία".

Η *Μοναδολογία* αποτελεί ίσως τη σημαντικότερη προσφορά του Leibniz στη φιλοσοφική έρευνα και τη συνοπτική ανάπτυξη μιας μεταφυσικής θεωρίας, που επηρέασε στον μέγιστο βαθμό τη σύγχρονη φιλοσοφία και έδωσε τις δικές της απαντήσεις σε θεμελιώδη ερωτήμα-

τα των στοχαστών του 17ου αιώνα. Είναι χαρακτηριστικό, τέλος, ότι το κείμενο της *Μοναδολογίας* δεν αποτελεί παρά ένα σχέδιασμα προς κάποιον φίλο ή "πνευματικό προστάτη" και δεν είχε γραφτεί από τον Leibniz με σκοπό την επιμελημένη δημοσίευσή του, ούτε φαίνεται ο ίδιος να είχε απόλυτη γνώση της σπουδαιότητας και των καινοτομιών που το έργο του θα επέφερε.

Βιβλιογρ.: Herbert Wildon Carr, *Leibniz*, Dover, New York, 1929.- Nicholas Rescher, *The philosophy of Leibniz*, Prentice Hall, New Jersey, 1967.

Αθαν. Κοκολόγος

μοναρχία. Μορφή πολιτεύματος, στο οποίο φορέας της πολιτικής εξουσίας είναι ένα φυσικό πρόσωπο, ο μονάρχης, που μπορεί να είναι βασιλιάς ή αυτοκράτορας. Διακρίνεται: 1) σε κληρονομική ή αρετή, ανάλογα με τον τρόπο εκλογής του μονάρχη, και 2) σε απόλυτη ή περιορισμένη, ανάλογα με τον τρόπο άσκησης της πολιτικής εξουσίας. Η περιορισμένη μοναρχία υποδιαιρείται σε συνταγματική και κοινοβουλευτική. Η μοναρχία άρχισε να γνωρίζει κρίση ήδη μεταξύ 16ου και 17ου αιώνα στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης και οι διανοούμενοι διαιρέθηκαν σε μοναρχικούς και αντιμοναρχικούς. Μεταξύ των υποστηρικτών της μοναρχίας συγκαταλέγεται ο Άγγλος φιλόσοφος Θ. Χομπς*, ο οποίος διατεινόταν ότι από όλες τις μορφές του κράτους προτιμότερη είναι η μοναρχία, διότι σ' αυτήν υπάρχει ενότητα κρατικής θελήσεως και δυνατότητα μεγαλύτερης επιβολής. Άλλοι όμως συγγραφείς και δημοσιολόγοι εκδηλώθηκαν κατά της μοναρχίας, όπως ο J. Althusius στη Γερμανία, ο G. Buchan στη Σκωτία, ο S. Boucher στη Γαλλία κ.ά., οι οποίοι αρνούνταν τη θεική προέλευση της βασιλικής εξουσίας και θεωρούσαν ότι η κυριαρχία ανήκει στον λαό.

Απ. Γζ.

μοναχισμός. Μορφή ζωής που απαντάται σε όλες σχεδόν τις θρησκευτικές παραδόσεις με κύρια χαρακτηριστικά την αγαμία, την ακτημοσύνη και την υπακοή. Υποδιαιρέσεις του μοναχικού βίου είναι ο κοινοβιακός και ερημικός: στον πρώτο συμβιώνουν οι μοναχοί σε ένα κοινόβιο (μονή), ενώ στο άλλο εγκαταβιώνουν ερημικά σε ατομικά κελιά, μακριά από τις μονές, μέσα στην έρημο, επισκεπτόμενοι κάποιον ναό για την τέλεση της λειτουργίας κατά διαστήματα. Η αγαμία σημαίνει την άρνηση

μονισμός

της κτήσης εμψύχων αγαθών, η ακτημοσύνη (πενία, πτωχεία) δηλώνει την αρνησικτησία αψύχων αγαθών και η υπακοή πραγματώνει την άρνηση του ίδιου εγώ, του ατομικού θελήματος, της κτητικής βούλησης που συμπαράδωλύνουν τον εγωκεντρισμό, την ατομοκρατία και την κτητικότητα. Ο μοναχός (συνώνυμα: αναχωρητής, ασκητής) διασυνδέεται με έναν άλλον μοναχό, ανώτερό του, συνθήτως γηραιότερο, πάντως σπουδαιότερό του, τον επονομαζόμενο "πνευματικό πατέρα" του ("γέροντας" ή "στάρετς" στα ρωσικά), τον οποίο υπακούει απόλυτα για όσο χρόνο τον αναγνωρίζει ως πνευματικό πατέρα του, δηλαδή ελεύθερα επιλεγμένο, σε αντίθεση προς τον "φυσικό πατέρα" του, που δεν τον έχει επιλέξει ποτέ στη ζωή του και εξαναγκάζεται στην υϊκή υπακοή στον βιολογικό του γεννήτορα. Με αυτή την έννοια ο μοναχισμός αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ως κίνημα ελευθερίας του ανθρώπου από το άτομό του, απόπειρα αντικατάστασης του εγωισμού από τον αλτροϊσμό και λειτουργεί ως φορέας προφητικών, κριτικών και ανατρεπτικών ("αναρχικών") ιδεών κατά του θρησκευτικού ή και του πολιτικού κατεστημένου. Σύμφωνα με την αρχέγονη χριστιανική ασκητική παράδοση, η έρημος πολιείται (γεμίζει από πολίτες), όταν η πόλη ερημώνεται από ανθρώπους.

Βιβλιογρ.: Μ. Μπέγζος, *Φιλοσοφική ανθρωπολογία της θρησκείας*, Αθήνα, 1994.

Μάριος Π. Μπέγζος

μονισμός. Ο όρος παραπέμπει σε σύνολο φιλοσοφικών συστημάτων, που αντιδιαστέλλονται σαφώς προς κάθε δυϊστική ή πλουραλιστική άποψη και πρεσβεύουν πως η έσχατη δημιουργική πηγή της πραγματικότητας είναι μία, ανεξάρτητα από το πλήθος και την πολυμορφία των πραγμάτων που τη συναπαρτίζουν, τα οποία κατά την ίδια άποψη συνιστούν εκφάνσεις μιας και μόνο ουσίας. Προϊούσης της φιλοσοφικής διανόησης, ο μονισμός με τις ποικίλες θεωρητικές μορφές του μετατράπηκε σε καίρια φιλοσοφική στάση, που επιχειρώντας να αποτρέψει τον κατακερματισμό της πραγματικότητας σε δύο αντιτιθέμενους κόσμους, έναν υλικό και έναν πνευματικό, ισχυρίστηκε τη δυνατότητα αναγωγής και των δύο στην ίδια θεμελιώδη αρχή. Οι υπέρμαχοι του υλιστικού μονισμού (από τους υλοζωϊστές Θαλή* και Ηράκλειτο* μέχρι τους διαλεκτικούς υλιστές Μαρξ* και Ενγκελς*) αποδίδουν την ποικιλία των ψυχοφυσικών εκδηλώ-

σεων σε μορφές ή στάδια οργάνωσης της ύλης. Στον αντίποδα της προαναφερθείσας άποψης κινείται ο ιδεαλιστικός μονισμός (πρβ. Χέγκελ*), που με αίτημα τη δυνατότητα ομογενοποίησης του σύμπαντος παράγει όλα τα φαινόμενα, τόσο υλικά όσο και πνευματικά, από την ίδια οντολογική αρχή, το πνεύμα. Στα νεότερα χρόνια, ωστόσο, και σε μια απόπειρα διεύρυνσης της έννοιας του μονισμού, καταβλήθηκε από πλήθος διανοούμενων μια συνειδητή προσπάθεια να αναζητηθεί η έσχατη ενότητα και η πρωταρχική ουσία της πραγματικότητας έξω από τα στενά πλαίσια της αντιπαράθεσης ύλης - πνεύματος, σε μια ανεξάρτητη αρχή. Ο Σπινόζα*, για παράδειγμα, προέβαλε την έννοια του Θεού* ως υπέρτατη αιτία της πραγματικότητας, ενώ ο "ουδέτερος" μονισμός και οι θιασώτες του (Μαχ*, Πήρσον*, Κλίφορντ, Τζαϊνμς*, Ράσελ*) ισχυρίστηκαν πως ύλη και πνεύμα δεν συνιστούν δύο κατά βάση διακεκριμένες ουσίες παρά μόνο στον βαθμό που διαφέρει ο τρόπος διάρθρωσης της "ουδέτερης" συστατικής αρχής τους. Στις αρχές του εικοστού αιώνα, ο Νομπελίστας Βίλχελμ Όστβαλντ γηγήθηκε μιας σύντονης επιστημονικής προσπάθειας να συστηματοποιηθεί μια ενεργειακού τύπου ερμηνεία της πραγματικότητας και λίγο αργότερα τα πορίσματα της μικροφυσικής και δη της θεωρίας των κβάντα (Πλανκ*, Χάϊζενμπεργκ*) ανασκεύασαν το βασικό δόγμα του υλισμού*, επισημαίνοντας τη δυνατότητα περαιτέρω διάσπασης του ατόμου σε έσχατα σωματίδια, που ωστόσο στερούνται ολοκληρωτικά των δύο βασικών γνωρισμάτων της ύλης: του όγκου και του βάρους.

Μνημονεύουμε εδώ τη διδασκαλία της ανατολικής (ινδικής, κινεζικής) σκέψης, σύμφωνα με την οποία το "πνεύμα" και η "ύλη" αποτελούν τις δύο όψεις ενός και του αυτού πράγματος.

Βιβλιογρ.: Ernst Haeckel, *Der Monismus als Band zwischen Religion und Wissenschaft*, Bonn, 1893.- A. E. Taylor, *Elements of Metaphysics*, London, 1902.- A. Worsley, *Concepts of Monism*, London, 1907.

Σταυρούλα Ν. Σκιαδοπούλου

Μονό Γαβριήλ (Gabriel Monod). Γάλλος ιστορικός (1844-1912). Το 1876 ίδρυσε την "Ιστορική Επιθεώρηση". Μέλος της Ακαδημίας Ηθικών και Πολιτικών Επιστημών από το 1897, ο Μονό υπήρξε κυρίως θεωρητικός της ιστορικής επιστήμης και ιστοριογραφίας. Έργα του: *Les origines de l' historiographie*, 1877.- *Bibliographie de l' histoire de France*, 1888.- *La vie et la pensée de Jules Michelet*, 1923.

Παναγ. Πάκος

μονοθεϊσμός. Μία από τις δύο κύριες εκδοχές της θρησκείας είναι η πίστη σε μια θεότητα (μονοθεϊσμός), που σημαίνει την αποδοχή ενός προσωπικού Θεού, σε αντίθεση προς την άλλη μορφή, τον πολυθεϊσμό, ο οποίος συνδηλώνει την υιοθέτηση πληθυντικής θεότητας. Πέρα από την απλή αριθμητική διαφορά τους υφίσταται μεταφυσική διαφοροποίηση μεταξύ τους: ο μονοθεϊσμός είναι εσχατολογικός, ενώ ο πολυθεϊσμός παραμένει κοσμολογικός· ο πρώτος βασίζεται στην ιστορία και την προσωπική πρωτοβουλία του ανθρώπου μέσα στη φύση, ενώ ο άλλος αρκείται στην αποθέωση του φυσικού σύμπαντος και στην εξομοίωση του ανθρώπου με τον κόσμο που ταυτίζεται προς τον θεό ("πάντα πλήρη θεών"). Κοιτίδα του μονοθεϊσμού είναι η Μέση Ανατολή, από τα ανατολικά παράλια της Μεσογείου μέχρι τα υψίπεδα του Ιράν, έχοντας ως άξονες τους τρεις ποταμούς, τον Ιορδάνη, τον Τίγρη και τον Ευφράτη. Σε αυτό τον γεωπολιτιστικό χώρο διακηρύσσεται για πρώτη φορά ο μονοθεϊσμός με τον Μωυσή και την Εξοδο των Εβραίων από την Αίγυπτο, μεταξύ 1250-1230 π.Χ., επικυρώνεται με τον Ιησού Χριστό στην Παλαιστίνη κατά τον 1ο αι., για να επανεπιβεβαιωθεί από τον Μωάμεθ στην αραβική χερσόνησο στον 7ο μ.Χ. αι. (622 μ.Χ. "εγίρα"). Οι τρεις κλασικές μορφές του μονοθεϊσμού είναι ο ιουδαϊσμός, ο χριστιανισμός και ο μουσουλμανισμός. Η εβραϊκή συναγωγή, η χριστιανική εκκλησία και το μουσουλμανικό τέμενος αποτελούν τα επίκεντρα λατρείας της μονοθεϊστικής θρησκευτικότητας.

Θεμελιώδης έννοια του μονοθεϊσμού είναι η ιστορία, δηλαδή η παρέμβαση του ανθρώπου μέσα στη φύση και η πρωτοβουλία του έμψυχου έναντι του άψυχου, του έλλογου αντί του αλόγου. Δεν είναι η φύση το περιέχον και ο άνθρωπος το περιεχόμενο, όπως στον πολυθεϊσμό, αλλά αντιθέτως στον μονοθεϊσμό είναι ο άνθρωπος με την ιστορία του το περιέχον μέσα στο οποίο υπάρχει η φύση ως περιεχόμενο, υποκείμενο σε πρωτοβουλίες ατομικές ή κοινωνικές και οπωσδήποτε υποδεέστερη έναντι του ανθρώπου, της ιστορίας ή του πολιτισμού. Με αυτή την ιεράρχηση αλλάζει η αντίληψη για τον θεό, τον κόσμο και τον άνθρωπο. Προηγείται ο θεός ως ποιητής του κόσμου και του ανθρώπου και ως κριτής τους στα έσχατα της ιστορίας. Ο κόσμος υπόκειται στον δημιουργό του και διαφορίζεται αισθητά πια, έτσι ώστε ανακλύπει η διάκριση ανάμεσα στο φυσικό

και στο υπερφυσικό, στο ενδοκοσμικό (immanent) και στο υπερβατικό (transcendent). Η φύση είναι για τον μονοθεϊσμό ανοικτή ενόπτη με γραμμική εξέλιξη προς τα πρόσω, ιστορικότητα και μη αναστρεψιμότητα των γεγονότων. Ο άνθρωπος δεν είναι ο παθητικός συμμετοχος του κοσμικού σύμπαντος, αλλά αποβαίνει ο δραστήριος συνδημιουργός του Θεού, συνεργός και συνεργάτης του πρωτεργάτη Κυρίου της ιστορίας. Η τελείωση του πιστού συνίσταται στην ανάληψη ιστορικής πρωτοβουλίας για την αλλαγή του κόσμου, την καινοποίηση της κοινωνίας, την άρση του ιστορικού κακού και τη βελτίωση του παρόντος προς χάρη του μέλλοντος. Γι' αυτό άλλωστε στον μονοθεϊσμό είναι που ακμάζει ο προφητισμός, ενώ αντιθέτως ο μυστικισμός πρυτανεύει στον πολυθεϊσμό και απλώς συνυπάρχει στον μονοθεϊσμό. Οι πολυθεϊστικές θρησκείες αγνοούν το προφητικό φαινόμενο με την κριτική και ανατρεπτική του λειτουργία εντός της θρησκευτικότητας. Ο προφητισμός συνεπάγεται ιστορική πρωτοβουλία του ανθρώπου ενάντια στη φύση και ελαύνεται από την εσχατολογία, την έγχρονη οντολογία (με προτεραιότητα του χρόνου προ των όντων). Υπέρτατο ιδεώδες του μονοθεϊσμού δεν είναι η ενότητα, όπως συμβαίνει στον πολυθεϊσμό, αλλά η ελευθερία του ανθρώπου από την αναγκαιότητα της φύσης, μέσα του και γύρω του, εσώτερης φύσης και φυσικού περιβάλλοντος. Έτσι αναβλαστάνει ο προφητισμός με τον απελευθερωτικό του οίστρο που διακρίνει τον μονοθεϊσμό, στο έδαφος του οποίου, δηλαδή στην Ευρώπη, σημειώθηκαν οι περισσότερες και σημαντικότερες επαναστάσεις (από τη γαλλική μέχρι τη ρωσική και από την αγγλική, ή βιομηχανική, μέχρι την αμερικανική) έχοντας ως πρότυπο την ιουδαϊκή Εξοδο από την Αίγυπτο και ακροτελεύτιο όριο την ισλαμική "εγίρα".

Βιβλιογρ.: Μ. Μπέζος, *Φιλοσοφική ανθρωπολογία της θρησκείας*, Αθήνα, 1994. - του ίδιου, *Φαινομενολογία της θρησκείας*, Αθήνα, 1995.

Μάριος Π. Μπέζος

μονοθελητισμός. Αίρεση που εμφανίστηκε τον 7ο αιώνα στο Βυζάντιο, με ιδρυτή τον επίσκοπο Ρώμης Ονώριο. Στην ουσία, επρόκειτο για μια ad hoc υπόθεση, ως πρόταση συμβιβαστική ανάμεσα στον μονοφυτισμό (βλέπε αντίστοιχο λήμμα) και στο ορθόδοξο δόγμα. Σε μια προσπάθεια του επίσημου κράτους να επιστρέψουν οι μονοφυσίτες στην Ορθοδοξία, στα ταραγμένα χρόνια της βασιλείας του Ηρακλείου,

μονοφυτισμός

ο μονοθελητισμός έμοιαζε με όρο και υπαναχώρηση των μονοφυσιτών: αποδοχή μεν του ορθόδοξου δόγματος των δύο ανεξαρτήτων φύσεων του Ιησού, αλλά μετάθεση του προβλήματος της "μοναδικότητας" από τις φύσεις στις θελήσεις του Θεανθρώπου. Κατά τον μονοθελητισμό, ο Ιησούς είχε δύο φύσεις και, συνεπώς, δύο θελήσεις, εκ των οποίων όμως η θεία είχε εξουδετερώσει ("απορροφήσει") την ανθρώπινη. Η ΣΤ' Οικουμενική Σύνοδος της Κωνσταντινούπολης (680-681) καταδίκασε τον μονοθελητισμό και διατύπωσε το ορθόδοξο δόγμα, κατά το οποίο οι θελήσεις του Θεανθρώπου είναι ισόκυρες και ισοδύναμες· εντούτοις, η ανθρώπινη θέληση υποτάσσεται εκουσίως στη θεία, όπως μαρτυρεί και το χωρίο του Κατά Ματθαίον Ευαγγελίου (ΚΣΤ' 39): "Πάτερ μου, παρελθέτω απ' εμού το ποτήριον τούτο· πλην ουχ ως εγώ θέλω, αλλ' ως συ".

Παναγ. Πάκος

μονοφυτισμός. Χριστιανική αίρεση που εμφανίστηκε στις ανατολικές επαρχίες του Βυζαντίου κατά τον 5ο και 6ο αιώνα. Ιδρυτής της υπήρξε ο αρχιμανδρίτης Κωνσταντινοπόλεως Ευτυχής ("Ευτυχιανισμός": η άλλη ονομασία του μονοφυτισμού), ο οποίος δίδασκε ότι ο Θεάνθρωπος Ιησούς είχε μία φύση, θεία και ανθρώπινη μαζί. Συνεπώς το σώμα του Ιησού ήταν μεν ανθρώπινο στην όψη και στην αφή, αλλά διέφερε από τα σώματα των υπολοίπων ανθρώπων. Παραλλαγή της διδασκαλίας αυτής, σε μια γενικότερη αδυναμία σύγκλισης των διαφόρων δοξασιών και απόψεων επί του θέματος, συνιστούσε ο "λεκτικός" μονοφυτισμός του Σεβήρου Αντιοχείας, κατά τον οποίο η Ιησούς είχε μία φύση, αλλά προσωπική και συγκεκριμένη, συνώνυμη μιας υποστάσεως πέραν της θείας και της ανθρώπινης. Η καταδική του μονοφυτισμού, μετά από αλληπάλληλες Συνόδους (448 και 449) κατέστη τελεσιδική με τη Δ' Οικουμενική Σύνοδο της Χαλκηδόνος, που συνήλθε με πρωτοβουλία του αυτοκράτορα Μαρκιανού το 451. Σύμφωνα με το ορθόδοξο δόγμα, όπως αυτό διακηρύχθηκε στη Σύνοδο, ο Ιησούς έχει δύο φύσεις, ανθρώπινη και θεία, οι οποίες είναι μεν συνηνωμένες και αποδίδονται σε ένα και το αυτό πρόσωπο, διακρίνονται δε μεταξύ τους (κατά το πρότυπο της ένωσης των τριών αδιαιρέτων αλλά όχι συγχεομένων προσώπων της Τριάδος). Η σκληρότητα την οποία επέδειξαν οι επίσημες αρχές κατά των μονοφυσιτών, σε συνδυα-

σμό με τη βαριά φορολογία που έπληττε τους τελευταίους, κατέστησε απρόθυμο τον πληθυσμό της νοτιοανατολικής μεθορίου της αυτοκρατορίας να αμυνθεί ενάντια στους Άραβες εισβολείς και εύκολη υπόθεση την κατάκτηση των επαρχιών αυτών. Ο μονοφυσιτισμός εξακολούθει και σήμερα να υφίσταται, αν και έχει προσλάβει πλέον εθνικό χαρακτήρα, σε περιοχές της Αιγύπτου, ως επίσημη Κοπτική Εκκλησία, στην Αρμενία, στη Συρία και στο Ιράκ (Ιακωβιτική Εκκλησία).

Παναγ. Πάκος

Μονταίν (Montaigne) Μιχαήλ (1533-1592). Διάσημος Γάλλος ηθικός φιλόσοφος και μεγάλος σκεπτικιστής. Ο Μονταίν ήταν γόνος αριστοκρατικής οικογένειας, σπούδασε νομικά και υπήρξε σύμβουλος στο κοινοβούλιο του Μπορντώ (1557), αλλά αποσύρθηκε σύντομα προκειμένου να αφιερωθεί στη συγγραφή. Το έργο του περιλαμβάνει τα περίφημα *Δοκίμια* (1580) σε τρεις εκδόσεις μέχρι τον θάνατό του, όπου αναγγέλλεται η επινόηση του σύγχρονου "υποκειμενισμού", του οποίου τη θεωρία θα ολοκληρώσει αργότερα ο Καρτέσιος. Γεννημένος στον αιώνα του ουμανισμού, ο Μονταίν ανήκει σε μια μεταβατική εποχή βαθιάς πολιτικής και πνευματικής κρίσης, που θέτει σε αμφισβήτηση τις παραδοσιακές γνώσεις και, κυρίως, την αντίληψη για την ανθρώπινη φύση όπως τη σφουρηλάτησε ο φεουδαρχικός Μεσαίωνας. Απορρίπτοντας την αντίληψη αυτή και, ταυτόχρονα, αμφιβάλλοντας για τις αρχές μιας οικουμενικής επιστήμης, ο Μονταίν στρέφει τη σκέψη του σε μια ενδοσκοπήση του ίδιου του ψυχικού του κόσμου, που τον οδηγεί σε μια ανανέωση του σωματικού σκεπτικισμού* και στην προβολή του αιώνια ανοιχτού ερωτήματος "Τι γνωρίζω;" Είχε, μάλιστα, την πεποίθηση ότι αυτή η ενδοσκοπήση καθιστούσε δυνατή τη διατύπωση νόμων καθολικής ισχύος σχετικά με τον ανθρώπινο χαρακτήρα, πεποίθηση η οποία συμπυκνώθηκε στη θέση του ότι "κάθε άνθρωπος έχει ως τέτοιος την πλήρη μορφή της ανθρώπινης μοίρας". Περιγράφοντας και συγκρίνοντας τις εμπειρίες του με τα αναγνώσματα και τα ίδια τα κείμενά του, διαπιστώνει τους κινδύνους της φαντασίας και τη ματαιότητα του ανθρώπινου λόγου και συμπεραίνει ότι δεν μπορούν να αποκαλύψουν ούτε τη δικαιοσύνη ούτε την αλήθεια. Από αυτόν τον μετριοπαθή σκεπτικισμό απορρέει η ηθική του Μονταίν, επίκεντρο της οποί-

ας είναι η αυτογνωσία, η αυτοκυριαρχία και η εσωτερική ελευθερία, μέσω των οποίων ο άνθρωπος μπορεί να ελέγξει τα πάθη του και να πραγματοποιήσει τους σκοπούς που του επιτάσσει η φύση του. Το έργο του συζητήθηκε ήδη από τον 17ο αιώνα και επιδέχτηκε διάφορες ερμηνείες, που ξεκινούν από την καταγγελία της "ματαιοδοξίας" του από τον Πασκάλ* ή της "ψεύτικης ελικρινείας" του από τον Ρουσσό* και φτάνουν μέχρι τον ενθουσιώδη εγκωμιασμό του Βολταίρου*.

Βιβλιογρ.: Α. Τουμον, *Montaigne en toutes lettres*, Παρίσι, 1989.- Δ. Κοτρόγιαννος, *Ο Montaigne και η φιλοσοφική παράδοση*, στο "Αξιολογικά" No 5.

Ευστάθ. Μπάλιας

Μόνταγκιου (Montagu) Francis Ashley (Λονδίνο, 1905). Αγγλο-αμερικανός ανθρωπολόγος, γνωστός ως εκλαϊκευτής των φυσικών επιστημών και της ανθρωπολογίας. Έγινε κυρίως γνωστός από το έργο του *Statement on Race* (1950), το οποίο εκδόθηκε από την Ουνέσκο και αποτελεί σύγχρονη και αποκαλυπτική προσέγγιση του ζητήματος των φυλετικών διακρίσεων. Έργα του: *Ο πιο επικίνδυνος ανθρώπινος μύθος: η πλάνη της φυλής* (1942), *Η φύση της ανθρώπινης επιθετικότητας* (1976), *Επιστήμη και δημιουργισμός* (1983), *Η κοινωνιοβιολογία υπό εξέταση* (1980).

Παναγ. Πάκος

μοντέλο (γαλ. modèle, αγγλ. model από το λατινικό modulus, που σημαίνει μέτρο, πρότυπο, νόρμα). Ο όρος έχει πολλαπλές σημασίες, μερικές από τις οποίες είναι οι παρακάτω: (α) Ένα μοντέλο είναι δυνατόν να είναι ένα ισομορφικό ή ομομορφικό ομοίωμα ενός πρωτότυπου, που κατασκευάζεται είτε για να παρασταθεί ακριβώς και μέσω της παράστασης να εξετασθεί το πρωτότυπο είτε για να απεικονισθεί κατ' αναλογίαν το πρωτότυπο, έτσι ώστε εξιδανικευμένο και χωρίς περιττά χαρακτηριστικά να μελετηθεί ως προς τα ενδιαφέροντα σημεία του. (β) Ένα μοντέλο είναι ένα πρότυπο που, ανεξάρτητα από την προέλευσή του, είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθεί για την αναπαραγωγή και αντιγραφή του. (γ) Ένα μοντέλο, στα πλαίσια των επιστημών, είναι μια κατασκευή που μπορεί μέσω αναλογικών τρόπων σκέψης να μεταφερθεί από μια επιστημονική περιοχή σε μια άλλη και να χρησιμοποιηθεί παράγοντας νέα γνώση στα πλαίσια του νέου γνωσιακού περιβάλλοντος. (δ) Ένα μοντέλο μπορεί

να είναι μια κατασκευή που παίζει τον ρόλο πρακτικής ή θεωρητικής αναπαράστασης μιας εξήγησης ή ενός εξηγητικού μηχανισμού που αναφέρεται σε ένα σύνολο φαινομένων. Τέτοια μοντέλα, για παράδειγμα, είναι τα συστήματα μαθηματικών ισχυρισμών (αξιωμάτων), τα οποία, εφοδιασμένα με συγκεκριμένο πληροφοριακό και, πολλές φορές, εμπειρικό περιεχόμενο, χρησιμοποιούνται για την περιγραφή και εξήγηση κάποιας περιοχής εμπειρικών ή νοητικών αντικειμένων και σχέσεων. Τέτοιες περιοχές μπορεί να είναι η φυσική, η κοσμολογία, η οικονομία κ.λπ. (ε) Στα πλαίσια της λογικής, η έννοια του μοντέλου ανήκει στα σημασιολογικά (ή σημαντικά) περιεχόμενα μιας τυπικής γλώσσας. Στη συντακτική πλευρά της γλώσσας αυτής ανήκουν η περιγραφή των συμβόλων της, των κανόνων σχηματισμού των όρων και τύπων της, των αξιωμάτων, λογικών ή μη-λογικών, καθώς και των συμπερασματικών κανόνων της. Στην πλευρά αυτή, δηλαδή, ανήκουν όλα τα χαρακτηριστικά μιας τυπικής γλώσσας, τα οποία συνδέονται με την έννοια της απόδειξης. Στη σημασιολογική πλευρά της ανήκουν εκείνα τα χαρακτηριστικά που συνδέονται με την έννοια της αλήθειας.

Στα πλαίσια αυτά ορίζεται η έννοια της δομής ή ερμηνείας της τυπικής γλώσσας. "Δομή" ή "ερμηνεία" μιας τυπικής γλώσσας είναι ένα σύστημα που αποτελείται από ένα μη-κενό σύνολο αντικειμένων (το οποίο ονομάζεται και σύμπαν της ερμηνείας), ένα σύνολο σχέσεων μεταξύ των αντικειμένων αυτών, που αντιστοιχούν ακριβώς στα κατηγορηματικά σύμβολα της τυπικής γλώσσας, ένα σύνολο συναρτησεων ορισμένων πάνω στα αντικείμενα του σύμπαντος, που αντιστοιχούν ακριβώς στα συναρτησιακά σύμβολα της τυπικής γλώσσας, και, τέλος, ένα υποσύνολο του συνόλου των αντικειμένων, που αντιστοιχούν ακριβώς στα σύμβολα σταθερών της γλώσσας. Στα πλαίσια αυτά ορίζεται με τρόπο αναδρομικό (επαγωγικό) η έννοια της επαλήθευσης ενός τύπου στα πλαίσια μιας δομής, καθώς και η έννοια της αλήθειας στα ίδια πλαίσια.

Δεδομένου ενός αξιωματικού συστήματος, μοντέλο των αξιωμάτων του είναι μια δομή της γλώσσας στην οποία είναι διατυπωμένο το σύστημα και στην οποία είναι αληθή τα συγκεκριμένα αξιώματα.

Στη λογική μια ολόκληρη περιοχή έρευνας αναφέρεται στα μοντέλα και είναι γνωστή ως θεωρία των μοντέλων. Ένα από τα βασικότερα

μοντέλου

θεωρήματα αυτής της περιοχής είναι το "θεώρημα πληρότητας" του Κ. Γκέντελ* (K. Gödel), σύμφωνα με το οποίο ένας τύπος της γλώσσας ενός συνόλου αξιωμάτων είναι αποδειξιμος από τα αξιώματα αυτά αν, και μόνον αν, κάθε μοντέλο των αξιωμάτων είναι και μοντέλο του τύπου αυτού.

Διον. Αναπολιτάνος

μοντέλου, κατασκευή του (μοντελοποίηση). Πρόκειται για διαδικασία διερεύνησης, μέσω κατασκευής προτύπου, των αντικειμένων και των σχέσεών τους στα πλαίσια της γνωσιακής προσπέλασης μιας περιοχής. Οι μορφές και οι τρόποι κατασκευής μοντέλου ποικίλλουν. Εξαρτώνται από το γνωσιακό αντικείμενο, από την προσδοκώμενη χρήση και από τη σφαίρα εφαρμογής του μοντέλου.

Οι κατασκευές μοντέλων διακρίνονται σε δύο βασικές κατηγορίες: (α) σε κατασκευές υλικών μοντέλων και σε (β) κατασκευές ιδεατών μοντέλων. Σχετικά με την πρώτη κατηγορία, η κατασκευή έχει ως βασικό της χαρακτηριστικό την αναπαραγωγή και αναπαράσταση γεωμετρικών, φυσικών, δυναμικών και λειτουργικών χαρακτηριστικών του αντικειμένου της μοντελοποίησης. Σχετικά με τη δεύτερη κατηγορία, δηλαδή την κατασκευή ιδεατού μοντέλου, ως υλικά για την κατασκευή αυτή χρησιμοποιούνται σχήματα, σχέδια, τύποι, φράσεις σε κάποιο αλφάβητο φυσικής ή τεχνητής γλώσσας, εννοιακά συστήματα κ.ά. Βασικά χαρακτηριστικά της δεύτερης αυτής κατηγορίας είναι η σχηματοποίηση, η εξιδανίκευση, η μεταφορά, κ.ά. Σχετική με τη μεταφορά από μια γνωσιακή περιοχή σε άλλη είναι η ειδική περίπτωση της κατασκευής αναλογικού μοντέλου. Χαρακτηριστικό της κατασκευής αυτής είναι η περιγραφική πρωτοτύπου και μοντέλου με τις ίδιες μαθηματικές σχέσεις. Δηλαδή, η ίδια ομάδα, για παράδειγμα, διαφορικών εξισώσεων είναι δυνατόν να περιγράψει φυσικές συμπεριφορές σε διαφορετικά γνωσιακά πεδία. Έτσι ηλεκτρικά μοντέλα (με την έννοια των ταυτόσημων διαφορικών εξισώσεων) χρησιμοποιούνται για τη μελέτη μηχανικών, υδροδυναμικών, ακουστικών κ.ά. φαινομένων. Βασική ομάδα κατασκευών ιδεατών μοντέλων είναι αυτή που αναφέρεται στα μαθηματικά και στη λογική*. Εκεί με υλικά ιδεατής προέλευσης και με σημείο εκκίνησης τη συντακτική δομή μιας τυπικής γλώσσας κατασκευάζονται συστήματα που αντιγράφουν, κατά κάποιον τρόπο, τη γνωσιακή δομή της α-

πόδειξης, μετατρέποντάς την συγχρόνως σε γνωσιακή δομή επαλήθευσης. Δεδομένου ότι οι πράξεις με σύμβολα συνδέονται με την κατανόηση και αντίστοιχη έκφραση των συμβολικών κατασκευών και των μετασχηματισμών τους, η κατασκευή αντίστοιχων ιδεατών μοντέλων αφορά στη νοητική και εποπτική παράσταση των συμβόλων και των πράξεών τους, έτσι ώστε αυτά να αποτελούν το σημασιολογικό αντίστοιχο του συντακτικά προσδιορισμένου παιχνιδιού των συμβόλων.

Διον. Αναπολιτάνος

μοντερνισμός, βλ. νεοτερικότητα

Μοντεσκιέ (Montesquieu) Κάρολος ντε Σεκοντά. Θεωρείται ο πατέρας του σύγχρονου πολιτικού φιλελευθερισμού και ένας από τους θεμελιωτές της πολιτικής σκέψης του Διαφωτισμού*. Γεννήθηκε το 1689 στον πύργο της Μπρεντ κοντά στο Μπορντώ από οικογένεια βαρόνων και πέθανε στο Παρίσι το 1755. Σπούδασε αρχαία ελληνικά και λατινικά στο κολλέγιο του Ζυλί και νομικά στο Μπορντώ. Υπήρξε πρόεδρος του τοπικού κοινοβουλίου του Μπορντώ και μέλος της Γαλλικής Ακαδημίας. Εκτός από το *Πνεύμα των νόμων* (De l' esprit des lois, 1748), σημαντικά έργα του είναι επίσης οι *Περσικές επιστολές* (1721) και οι *Εκτιμήσεις για τις αιτίες του μεγαλείου και της πτώσης των Ρωμαίων* (1734). Αν και η θεωρία του για τη διάκριση των εξουσιών τον εντάσσει στο "προοδευτικό" ρεύμα του Διαφωτισμού, ήδη από τον 18ο αιώνα ο Βολταίρος*, ο Ελβέτιος* και ο Κοντορσέ* του προσήψαν συντηρητισμό, ενώ ο Λ. Αλτουσέρ* τον χαρακτήρισε ως "δεξιό αντίπαλο της απόλυτης μοναρχίας". Η αμφισβησία αυτή συναντάται στο ίδιο το έργο του Μοντεσκιέ και έδωσε τροφή σε πολλές αναγνώσεις και διχογνωμίες. Κατ' αρχήν είναι σαφές ότι στο *Πνεύμα των νόμων* επιχειρεί τη διατύπωση μιας νεοτερικής για την εποχή του ερμηνείας του δικαίου φαινομένου, ξεκινώντας από τον αρχαίο κόσμο και φτάνοντας μέχρι τη συγκρότηση του σύγχρονου κράτους τον 16ο και 17ο αιώνα. Σπριζόμενος στη νομική και τη φιλοσοφική του παιδεία, εμβαθύνει την ανάλυση του πολιτικού προβλήματος συνδέοντάς το κατ' αρχήν με το ανθρώπινο ήθος και την ανθρώπινη φύση, της οποίας ο ειρηνικός και μετριοπαθής χαρακτήρας αναγορεύεται σε βασική πολιτική αρχή. Η μετριοπάθεια στην άσκηση της εξουσίας είναι

η βασική προϋπόθεση της πολιτικής ελευθερίας και συγχρόνως το κριτήριο για τη διάκριση των πολιτευμάτων. Ο Μοντεσκιέ κάνει διάκριση ανάμεσα στη μοναρχία, τη δεσποτεία και την αβασίλευτη δημοκρατία, υπερβαίνοντας την παραπλήσια τυπολογία του Αριστοτέλη*, ο οποίος διέκρινε τα πολιτεύματα με βάση το αριθμητικό κριτήριο ("πόσοι κυβερνούν": βασιλεία, αριστοκρατία, δημοκρατία). Ο Μοντεσκιέ πρόβαλλε, αντίθετα, ένα ποιοτικό κριτήριο, δηλαδή τον τρόπο άσκησης της εξουσίας, που αντιστοιχεί στη "θεμελιώδη αρχή" κάθε πολιτεύματος. Η μετριοπάθεια είναι δυνατή στο μοναρχικό και το δημοκρατικό πολίτευμα, ενώ αποκλείεται στη δεσποτεία, που έχει ως θεμελιώδη αρχή τον φόβο. Στη μοναρχία, την οποία φαίνεται να προτιμά όχι μόνο για θεωρητικούς αλλά και για ταξικούς λόγους, θεμελιώδης αρχή είναι το αίσθημα της τιμής και στη δημοκρατία η αρετή, αλλά δεν πρόκειται καθόλου για έννοιες ηθικού χαρακτήρα. Πρόκειται, αντίθετα, για κοινωνικο-πολιτικές κατηγορίες που κρυσταλλώνονται σε συλλογικές στάσεις και συμπεριφορές χαρακτηρίζοντας την κάθε κοινωνία ως ολότητα.

Με τον τρόπο αυτό, η πολιτειολογία του Μοντεσκιέ στρέφεται σε μια προσέγγιση περισσότερο κοινωνιολογική, πράγμα που τον κατατάσσει στους προδρόμους της κοινωνιολογίας*. Συμπληρώνεται από μια ανάλυση των πολιτευμάτων με κοινωνιολογικούς όρους, μέσω των οποίων αναδεικνύεται η ιδιαίτερη κινητήρια δύναμη των κοινωνιών, δηλαδή αυτό που ο Μοντεσκιέ θεωρεί ως το πνεύμα που συνέχει την καθεμιά από αυτές και τους προσδίδει την ταυτότητά τους. Το πνεύμα αυτό είναι το αποτέλεσμα πολλαπλών αλλά αδιαβάθμητων και αλληλοεξαρτώμενων παραγόντων, όπως είναι τα ήθη, το κλίμα, η θρησκεία, οι παραδόσεις, οι τρόποι συμπεριφοράς και οι αρχές της διακυβέρνησης. Το "γενικό πνεύμα" της κοινωνίας αποτυπώνεται στους ίδιους τους νόμους, πράγμα που δεν συνεπάγεται μια μηχανιστική ή ντετερμινιστική αντίστιξη μεταξύ τους, η οποία θα σθερούσε στους ανθρώπους την ελευθερία να τους τροποποιούν και να τους προσαρμόζουν στις ανάγκες τους. Αν και κάθε κοινωνία έχει τους νόμους που της αρμόζουν, άρα οι νόμοι της μιας δύσκολα ταιριάζουν στις ανάγκες της άλλης, σε κάθε περίπτωση το πολίτευμα που προσφέρει στους πολίτες την ασφάλεια και την ελευθερία είναι αυτό στο οποίο κυβερνούν οι νόμοι. Η ελευθε-

ρία ενέχει ωστόσο περιορισμούς που τίθενται από τους ίδιους τους νόμους, οι οποίοι προστατεύουν συγχρόνως τους πολίτες από την κατάχρηση της εξουσίας. Η εξουσία πρέπει λοιπόν να διαιρείται, ώστε να μη μονοπωλείται από ένα κέντρο και να μην καθίσταται απόλυτη. Έτσι, ο Μοντεσκιέ καταλήγει στη διατύπωση της περίφημης θεωρίας του για τη διάκριση των εξουσιών, που αποτελεί μια από τις βασικές αρχές της σύγχρονης δημοκρατίας.

Βιβλιογρ.: R. Aron, *Les étapes de la pensée sociologique*, Gallimard, Παρίσι, 1967 (ελλ. μτφ. *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης*, Αθήνα, 1984).- Π. Κιτρομηλίδης, *Πολιτικοί στοχαστές των νεότερων χρόνων*, Διάπων, Αθήνα, 1989.- Π. Κονδύλης, *"Εισαγωγή" στο Πνεύμα των νόμων*, Γνώση, Αθήνα, 1994.

Ευστάθ. Μπάλιας

Μορ Τόμας (1477-1535). Άγγλος ανθρωπιστής, φιλόσοφος και πολιτικός. Με το έργο του *Ουτοπία*, έγινε ο ιδρυτής του ουτοπικού σοσιαλισμού*. Μεγάλη επίδραση στον Μορ άσκησαν οι αντιλήψεις του ιταλού φιλοσόφου Πίκο ντέλα Μιραντόλα*, ιδιαίτερα η φιλοσοφία του για τον άνθρωπο. Το 1497 γνωρίζεται με τον Έρασμο*, ο οποίος στη συνέχεια του αφιέρωσε το έργο του *Μωρίας Εγκώμιον*. Στη μεγάλη και ποικίλη λογοτεχνική κληρονομιά του Μορ περιλαμβάνονται μεταφράσεις διαλόγων του Λουκιανού*, έργων του Πίκο ντέλα Μιραντόλα καθώς και λατινικών ποιημάτων. Στο βιβλίο του *Ουτοπία*, ασκεί έντονη κριτική στην κοινωνία της εποχής του σκιαγραφώντας την άθλια οικονομική κατάσταση των λαϊκών στρωμάτων στην Αγγλία. Στον κόσμο της εκμετάλλευσης και της αδικίας ο Μορ αντιπρόθεσε την ιδανική κοινωνία της νήσου "Ουτοπία", στην οποία δεν υπάρχει ατομική ιδιοκτησία και η εργασία στην αγροτική οικονομία, στη βιοτεχνία καθώς επίσης η παιδεία και η κατανομή των αγαθών διευθετούνται από το Κράτος. Όλοι οι πολίτες της "Ουτοπίας" είναι υποχρεωμένοι να εργάζονται έξι ώρες την ημέρα, ενώ παράλληλα παρέχεται η δυνατότητα σε άνδρες και γυναίκες να ικανοποιούν τις υλικές και πνευματικές τους ανάγκες. Απαγορεύεται ο θρησκευτικός καταναγκασμός και επικρατεί το πνεύμα της ανεξίθρησκείας. Στην *Ουτοπία* αποδεικνύεται ότι το οικονομικά ελεύθερο άτομο μπορεί να αναπτυχθεί ολόπλευρα μέσα σ' ένα ελεύθερο και δίκαιο κοινωνικό σύστημα. Στο έργο του Μορ προβάλλεται το αίτημα της ριζικής μεταμόρφωσης των κοινωνικών σχέσεων, με σκοπό την πραγμάτωση

μοραλισμός

των πανανθρώπινων και πανδημοκρατικών ιδανικών. Γενικά, η *Ουτοπία* του Μορ δεν είναι χιλιαστική αλλά ορθολογιστική κοινωνική ουτοπία, αφού και ο ίδιος γράφει ότι πολλά από τον τρόπο διακυβέρνησης των ουτοπιστών εισήχθησαν στην κοινωνία της εποχής του. Ένας από τους μεγαλύτερους φιλοσόφους της εποχής μας, ο Ernst Bloch*, στο έργο του *Das Prinzip Hoffnung* (σελ. 603) γράφει: «Η "Ουτοπία" είναι η πρώτη νεότερη εικόνα του δημοκρατικού κομμουνιστικού ονείρου που την πραγμάτωσή του επιθυμεί ο άνθρωπος. Για πρώτη φορά η κολλεκτιβοποιημένη οικονομία συνδέθηκε με το ανθρώπινο νόημα της δημοκρατίας, με το νόημα της ελευθερίας της γνώμης και της ανεξίτηρσκείας, ιδανικά που πάντοτε βρίσκονται κάτω από την απειλή της γραφειοκρατίας και των κληρικών». Έργα: *Complete Works*, Los Ang., 1957.

Βιβλιογρ.: Campbell W. E., *More's Utopia and his social teaching*.- Johnson R. S., *More's Utopia: ideal and illusion*, New Haven, 1969.- Ernst Bloch, *Das Prinzip Hoffnung*. Θεόδ. Κοκάλας

μοραλισμός, βλ ηθικοκρατία

Μόργκαν (Morgan) Λιούις - Χένρυ (1818-1881). Ο Morgan -Αμερικανός εθνολόγος, αρχαιολόγος και ιστορικός, μελετητής της πρωτόγονης κοινωνίας -έγινε πολύ γνωστός από τις μελέτες του πάνω στην ιστορία και τα ήθη των ινδιάνικων φυλών της Αμερικής. Είναι ο πρώτος που υπογραμμίζει την επίδραση της κοινωνίας στη μορφή οργάνωσης και λειτουργίας της οικογένειας.

Η οικογένεια, κατά τον Morgan, δεν παραμένει αμετάβλητη, αλλά ακολουθεί την πορεία ανάπτυξης της κοινωνίας. Περνά από μια κατώτερη σε μια ανώτερη μορφή, στον βαθμό που η κοινωνία αναπτύσσεται από ένα κατώτερο σε ένα ανώτερο επίπεδο.

Την εξέλιξη της ανθρωπότητας ο Morgan την ταξινομεί στα έργα του (*Συστήματα ομαιμοσύνης και συγγένειας της ανθρώπινης οικογένειας*, 1869, *Η αρχαία οικογένεια*, 1877) σε τρία στάδια: της άγριας κατάστασης, της βαρβαρότητας και του πολιτισμού. Καθένα από αυτά τα στάδια τα υποδιαιρεί σε κατώτερο, μεσαίο και ανώτερο. Ασχολείται διεξοδικά με τη μελέτη των δύο πρώτων σταδίων (άγρια κατάσταση, βαρβαρότητα), ενώ το τρίτο στάδιο (πολιτισμός) τον ενδιαφέρει μόνο στον βαθμό που αυτό τον εξυπηρετεί για να περιγράψει τη μετάβαση από τη βαρβαρότητα στον πολιτισμό.

Σε καθένα από αυτά τα στάδια αντιστοιχεί και ένας τύπος οργάνωσης της οικογενειακής ζωής.

Κατά το στάδιο της "άγριας κατάστασης" κυριαρχούν οι "ελεύθερες σεξουαλικές σχέσεις", όπου κάθε γυναίκα ανήκε σε κάθε άνδρα και το αντίστροφο, ενώ πολύ νωρίς εμφανίζεται η "αιματοσυγγενική" οικογένεια, στην οποία αποκλείονται, διαδοχικά, οι σεξουαλικές σχέσεις γονέων - παιδιών, μέχρι που φθάνουμε στην "πουναλουανή" οικογένεια, όπου αποκλείονται οι σχέσεις αδελφών, αρχικά των ομομήτριων. Στο στάδιο της "βαρβαρότητας" (αγγειοπλαστική, εξημέρωση ζώων, καλλιέργεια φυτών), έχουμε τη "ζευγαρωτή" οικογένεια, δηλαδή υπάρχει ένα ζευγάρι (ένας άνδρας - μία γυναίκα), για να φτάσουμε, στο ανώτερο στάδιο της βαρβαρότητας, στη "μονογαμική" οικογένεια.

Χρ. Νόβα - Καλτσούνη

Μορελλύ (Morelly). Γάλλος ουτοπιστής του 18ου αιώνα. Οι πληροφορίες γύρω από το πρόσωπό του εξαντλούνται στον προσδιορισμό του χρόνου έκδοσης των κυριότερων έργων του. Για τη ζωή του πολύ λίγα μάς είναι γνωστά: από τους συγχρόνους του αγνοήθηκε σχεδόν τελείως, ίσως λόγω των πολιτικών του θέσεων που δεν ξέφευγαν από την κοινή νεωτερικιστική γραμμή της εποχής του. Θιασώτης της ιδέας μιας αταξικής, φυσικής κοινωνίας, ο Μορελλύ έβλεπε τον θεσμό της ατομικής ιδιοκτησίας ως λογικό και φυσιολογικό ατόπημα. Η επιστροφή στη φυσική κατάσταση (κομμουνισμός) οφείλει να σχεδιαστεί και να συντελεστεί με γνώμονα την εξάλειψη του φαινομένου της ιδιοκτησίας και να καταστεί συνειδητή ως αναγκαία λύση στο κοινωνικοπολιτικό αδιέξοδο της εποχής.

Στον "κομμουνισμό του μέλλοντος", οι νόμοι προβλέπουν κατοχύρωση του δικαιώματος της εργασίας σε όλους τους πολίτες, υποχρέωση των τελευταίων να απασχολούνται σε έργα κοινής ωφέλειας και αξιοκρατικά κριτήρια καταλληλότητας για την κατάληψη θέσεως εργασίας. Οι ιδέες του Μορελλύ επηρέασαν, στη διαμόρφωση των πολιτικών τους ιδεών, τον Babeuf*, τον Cabet και τον Proudhon*. Έργα του: *Essai sur l' esprit humain*, Παρίσι, 1743.- *Essai sur le coeur humain*, Παρίσι, 1745.

Βιβλιογρ.: Reverdy A., *Morelly: idées philosophiques, économiques et politiques*, Πουατιέ, 1909.

Παναγ. Πάκος

Μορένο (Moreno) Τζάκομπ Λεβί (20/5/1892, Βουκουρέστι - 14/5/1974, Νέα Υόρκη). Γεννήθηκε στη Ρουμανία αλλά άρχισε την επαγγελματική του σταδιοδρομία στην Αυστρία, αφού δημοσίευσε στα γερμανικά το έργο του *Πρόσκληση σε σύσκεψη* και εκλήθη για να συμβάλει στην αναδιοργάνωση μιας κοινωνικά προβληματικής κοινότητας κοντά στη Βιέννη. Ψυχίατρος, κοινωνικός ψυχολόγος και θεμελιωτής της "κοινωνιομετρίας" (*Sociometry and the Cultural Order*, N.Y., 1943, *Sociometry and the Science of Man*, N.Y., 1956), ο Μορένο μετανάστευσε στις ΗΠΑ το 1925 και το 1934 δημοσίευσε το έργο του *Ποιος θα επιζήσει*, όπου εξέθετε τις κοινωνιομετρικές του έρευνες που είχε πραγματοποιήσει σε δημόσια σχολεία και αναμορφωτήρια. Στηριζόμενος στην ψυχανάλυση* και στην γκεσταλτψυχολογία*, ο Μορένο υποστήριξε πως η ψυχική υγεία του ατόμου εξαρτάται από τη θέση του στα πλαίσια της μικροομάδας στην οποία ανήκει και στο σύστημα έλλξεων και απωθήσεων που διαμορφώνεται μεταξύ των μελών της. Αυτοί οι μη-ορατοί δεσμοί, η άτυπη δηλαδή δομή της ομάδας, μπορούν να αποκαλυφθούν με την κοινωνιομετρική δοκιμασία και να καταγραφούν στο κοινωνιόγραμμα. Ασχολήθηκε με την ομαδική ψυχοθεραπεία και επινόησε το θεραπευτικό θέατρο ήδη στα 1920, το οποίο, με τη μορφή του ψυχοδράματος, αποτελεί μια από τις κύριες μεθόδους της κοινωνιομετρίας (*Sociodrama, a Method for the Analysis of Social Conflict*, N.Y., 1944). Τόσο το ψυχόδραμα όσο και το κοινωνιόγραμμα (τα οποία στηρίζονται στη θεωρία των ρόλων και στο φαινόμενο της κάθαρσης μέσω του παιγνιδιού) ασκούν διαγνωστικές και θεραπευτικές λειτουργίες, όπως θεραπεία νευρώσεων, μετρίαση συγκρούσεων, αύξηση παραγωγικότητας κ.λπ. Για τον Μορένο, η κοινωνιομετρία αποτελεί μία από τις τρεις κύριες κατευθύνσεις των κοινωνικών επιστημών: οι άλλες δύο είναι η κοινωνιολογία και ο επιστημονικός σοσιαλισμός. Προσπάθησε λανθασμένα να υποστηρίξει ότι οι ψυχολογικές σχέσεις που παρατηρούσε σε μικρο-κοινωνιολογικό επίπεδο ομοιογενών ομάδων μπορούσαν να επεκταθούν και στο σύνολο της κοινωνίας. Ίδρυσε το περιοδικό "Κοινωνιομετρία" το 1937 και διατέλεσε διευθυντής του επί είκοσι χρόνια. Αργότερα, το περιοδικό πήρε τη μορφή επιθεώρησης κοινωνικής ψυχολογίας*.

Δημ. Τσατσούλης

μορφές κίνησης της ύλης, βλ. *ύλη, κίνηση*

μορφή, βλ. *περιεχόμενο και μορφή*

μορφή (και ύλη). Το γνωστό "είδος και ύλη" σχήμα της φυσικής φιλοσοφίας του Αριστοτέλη* απαντάται και ως "μορφή και ύλη". Δεν είναι όμως ακριβώς το ίδιο, ούτε ο όρος "είδος" είναι συνώνυμος του όρου "μορφή", σπάνια συμβαίνει τούτο. Είδος ονομάζει ο Αριστοτέλης το ενυπάρχον στα αισθητά όντα, στα υπαρκτά πράγματα ενοποιητικό και ενεργητικό στοιχείο, το οποίο μπορεί να γίνει κατανοητό (να το "δει" με τη νόησή του ο άνθρωπος) με την ενόραση. Το είδος είναι ο ουσιαστικός πυρήνας των πραγμάτων και πάντοτε συναρτάται με την ύλη*, είναι συστατικό της ύλης εφόσον μόνο μέσα από την ύλη και μέσω της ύλης γίνεται ορατό. Η ύλη (όρος που εισήγαγε ο Αριστοτέλης στη φιλοσοφία) είναι επιδεκτική μιας μορφής, μπορεί να μορφοποιηθεί και να λάβει οποιοδήποτε αισθητό σχήμα. Το είδος είναι νοητό ως αρχή που μέσω της ύλης οδηγεί στη μορφή. Ο καλλιτέχνης π.χ. έχει στη νόησή του, στην "ψυχή" του (*Μεταφ.* 1032b 23), το είδος αγάλματος που προτίθεται να κατασκευάσει με μάρμαρο ή χαλκό, μια ορισμένη και συγκεκριμένη ύλη. Όταν το κατασκευάσει, δουλεύοντας το υλικό του, τότε το είδος "παιρνει", αποκτά τη μορφή του αγάλματος. Το μάρμαρο ή ο χαλκός είναι δυνάμει αγάλμα, μπορεί να λάβει τη μορφή αγάλματος έπειτα από μια ορισμένη επεξεργασία. Η μορφή δηλαδή είναι το "έσχατον" στη διαδικασία του σχήματος είδος - ύλη, η απόληξη μιας διαδικασίας που εξελίσσεται από το "δυνάμει ον" στο "ενεργεία ον" και την εντελέχεια. Ο χαλκός ή το μάρμαρο (το ξύλο όταν έχουμε ξύλινα σκεύη) είναι ύλη άμορφη πριν γίνει αγάλμα (*Φυσ.* 121 α 8 κέ.). Η ύλη δηλαδή είναι νοητή και αισθητή κατά δύο τρόπους: είτε ως κάτι υλικό άμορφο είτε ως κάτι υλικό που έχει τη μορφή ενός αισθητού και συγκεκριμένου αντικειμένου (*Φυσ.* 199α 31). Υπάρχουν περιπτώσεις στα κείμενα του Αριστοτέλη ωστόσο, που φαίνεται να αντικαθιστά ο όρος μορφή το είδος, ή τουλάχιστον να χρησιμοποιείται αδιακρίτως (*Μεταφ.* 1045α 23, *Περί ψυχ.* Β1, 412α 6 κέ.).

Βιβλιογρ.: Ε. Zeller, *Die Philosophie der Griechen*, τόμ. ΙΙ2, Darmstadt, 1963*. - Κ. Δ. Γεωργούλης, *Αριστοτέλης ο Σταγίριτης*, Θεσσαλονίκη, 1962. - I. Düring, *Ο Αριστοτέλης*, τόμ. Β' μτφ. Α. Γεωργίου - Κασιβέλα, έκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1994. - G. A. Seeck, *Die Naturphilosophie des Aristoteles*, Darmstadt, 1975. - W. Wieland, *Die aristotelische Physik*, Göttingen, 1962.

Βασ. Κύρκος

μορφολογική ψυχολογία

μορφολογική ψυχολογία, βλ. *γκεσάλτ-ψυχολογία*

μόρφωση, βλ. *παιδεία*

Μόσκα (Mosca Gaetano) Γκαετάνο (1858-1941). Ιταλός πολιτικός, κοινωνιολόγος. Ανέπτυξε τη θεωρία της "κυβερνώσας τάξης", που αποτέλεσε την πρώτη συστηματική διατύπωση της θεωρίας των ελίτ.

Το κοινωνικό περιβάλλον όπου αναπτύχθηκε η προβληματική του Μόσκα χαρακτηρίζεται από το κενό πολιτικής εξουσίας στην Ιταλία του τέλους του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού, σε μια ιστορική συνάφεια όπου κλονίζονταν και κατέρρεαν οι παραδοσιακές κλειστές ιεραρχικές δομές. Η ανατροπή της παραδοσιακής ισορροπίας καθιστά δυνατή τη διεκδίκηση πρόσβασης στην πολιτική εξουσία νέων κοινωνικών δυνάμεων, τις οποίες συγκροτούν κοινωνικές οντότητες με πολλαπλούς δεσμούς συμφερόντων, χωρίς ωστόσο να είναι ικανές να επιβάλουν μια αυτόνομη στρατηγική οικονομικής, πολιτισμικής και πολιτικής ηγεμονίας. Το "laissez faire", ως κοινωνικό και πολιτικό αίτημα της αστικής τάξης, οργανώνεται σε πολιτικό λόγο και πολιτική θεωρία, δομημένο στη βάση των παραδοσιακών αντιλήψεων περί κοινωνικής ιεραρχίας, που εγγυώνται τη θωράκιση του πεδίου της εξουσίας από τις πολιτικές διεκδικήσεις των λαϊκών μαζών. Σ' αυτή τη συνάφεια αναπτύσσεται ένας ιδιόμορφος ιταλικός χεγκελιανισμός, που, κάτω από το βάρος της μακιαβελλικής παράδοσης, επιχειρεί να συγκροτήσει μια "ρεαλιστική πολιτική θεωρία" στον αντίποδα της μαρξικής κριτικής.

Μέσα σ' αυτό το κλίμα ο Μόσκα επιχειρεί μια ανάλυση της "κυβερνώσας τάξης", μελετώντας τη σύνθεση της ελίτ που οργανώνει και διευθύνει τις οικονομικές, πολιτισμικές και πολιτικές μεταβολές. Πρόκειται για μια οργανωμένη μειοψηφία που αντλεί τη δύναμή της τόσο από την ανωτερότητα των ατόμων που την αποτελούν, όσο και από την ικανότητά τους να αντιπροσωπεύουν τα πολυάριθμα και διαφορετικά κοινωνικά συμφέροντα και να εκφράζουν την "ηθική ενότητα της κοινωνίας". Εξασφαλίζοντας την κυριαρχία του νόμου.

Η "κυβερνώσα τάξη" συνδέεται στενά με την κοινωνία μέσω μιας πλατιάς "πολιτικής τάξης" υπαλλήλων, τεχνικών και διανοουμένων, η ικανότητα και η δραστηριότητα της οποίας εγγυώνται τη σταθερότητα κάθε πολιτικού οργανισμού. Η ετε-

ρογένεια αυτού του στρώματος (της "πολιτικής τάξης") εξασφαλίζει, σύμφωνα με τον Μόσκα, την αντιπροσώπευση συμφερόντων και σκοπών όλων των σημαντικών κοινωνικών κατηγοριών. Την "πολιτική τάξη" αποτελούν άτομα που, ανεξάρτητα από παραδοσιακές προνομιακές καταστάσεις, έχουν αποκτήσει την ικανότητα πολιτικής προσταγής, που νομιμοποιείται εξασφαλίζοντας τη συναίνεση της κοινωνίας. Πρόκειται για μια σχέση αλληλεπίδρασης ανάμεσα στη "πλειοψηφία και στην άρχουσα μειοψηφία", που είναι ωστόσο ανοιχτή στην παρέμβαση εκπροσώπων νέων τεχνολογικών ή οικονομικών συμφερόντων.

Η θεωρία του Παρέτο* για την κυκλοφορία των ελίτ φαίνεται να έχει σημαντικά επηρεαστεί από τον διάλογό του με τον Μόσκα. Έργα του: *Sulla teoria dei governo e sul governo parlamentare*, 1884· *Elementi di scienza politica*, 1896· *The Ruling Class*, 1923.

Νίκος Θεοτοκάς

Μοσχόπουλος Μανουήλ (1265; - 1328;). Συγγραφέας και φιλόλογος, σχολιαστής και ίσως εκδότης κλασικών Ελλήνων ποιητών. Στοιχεία για τη ζωή του αντλούμε από την αλληλογραφία του με συγχρόνους του λόγιους, όπως τον Θεόδωρο Μετοχίτη*, τον Κωνσταντίνο Ακροπολίτη και άλλους. Ο σχολιασμός αρχαίων Ελλήνων –Πίνδαρος*, Ησίοδος*, Όμηρος, Σοφοκλής, Ευριπίδης, Αριστοφάνης– καθώς και η συγγραφή της περίφημης ελληνικής γραμματικής του (*Ερωτήματα Γραμματικά*), τον εντάσσουν στο κίνημα του ανθρωπισμού που διατρέχει την Ευρώπη αλλά και το Βυζάντιο κατά τον 13ο και 14ο αιώνα. Υπήρξε λοιπόν μέλος του πνευματικού κινήματος του Βυζαντίου, που, προσδεδεμένο στην επιστημονική παράδοση της αρχαιότητας, προσπάθησε να αντιμετωπίσει τις πρακτικές ανάγκες του Βυζαντίου. Ο Μοσχόπουλος συνδέθηκε με σπουδαιούς εκπροσώπους της επιστήμης του Βυζαντίου του 14ου αιώνα, όπως με τον Μάξιμο Πλανούδη*, του οποίου υπήρξε οπαδός. Η επιρροή αυτού του τελευταίου στον Μοσχόπουλο ήταν σημαντική, καθώς ο Πλανούδης υπήρξε εκτός των άλλων και μελετητής των μαθηματικών, για τα οποία και εισήγαγε νέες ιδέες και συστήματα στο Βυζάντιο. Έτσι ο Μοσχόπουλος, εκτός από την ενασχόλησή του με τα κλασικά γράμματα, συνέγραψε και μια πραγματεία για τα μαγικά τετράγωνα, που την πηγή της δεν έχουμε ακόμη ανακαλύψει.

Βιβλιογρ.: *The Oxford Dictionary of Byzantium*, τόμ. 2· Β. Ν. Τατάκη, *Η Βυζαντινή φιλοσοφία*, Αθήνα, 1977.

Νικ. Οικονομίδης

Μοτροσίλοβα Νέλλι Βασιλιεβνα (γεν. το 1934). Σοβιετική φιλόσοφος, ιστορικός της φιλοσοφίας και της θεωρίας της γνώσης. Έργα της: *Αρχές και αντιφάσεις της φαινομενολογικής φιλοσοφίας*, Μόσχα, 1988.- *Γνώση και κοινωνία*, Μόσχα, 1969.- *Επιστήμη και επιστήμονες στη σύγχρονη κεφαλαιοκρατία*, Μόσχα, 1976.- *Studien zur Geschichte der westlichen Philosophie*, Frankfurt a/M., 1986.- *Delineation of Gegenständlichkeiten* in Ed. Husserl's 2 v., "Logical Investigation", *Analecta Husserliana*, 1992.

Δ. Π.

Μουνιέ (Mounier) Εμμανουέλ. Γάλλος φιλόσοφος, ηγήτορας του περσοναλισμού*. Γεννήθηκε 1.4.1905 στην Γκρενόμπλ και πέθανε 22.3.1950 στο Παρίσι νεότετος. Διαμέσου του κοσμοθεωρητικού περιοδικού "Esprit" (Πνεύμα), που εξέδιδε σε όλη τη ζωή του, άσκησε επιρροή στη γαλλόφωνη πολιτιστική ζωή, συνδυάζοντας την ανθρωπολογία με τα πιο προοδευτικά στοιχεία του ρωμαιοκαθολικισμού και κατευθύνοντάς την προς τον ουτοπικό σοσιαλισμό με ανθρώπινο πρόσωπο κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου. Αποτέλεσμα των ρηξικέλευθων ιδεών του ήταν η απαγόρευση της κυκλοφορίας του περιοδικού του από τις αρχές κατοχής και τη φασιστική κυβέρνηση της πατρίδας του από το 1941 έως το 1944, καθώς και οι ποικιλόμορφες διώξεις του. Μεταπολεμικά γνώρισε ακμή η σκέψη του, ιδίως σε νεανικούς και πρωτοποριακούς κύκλους διανοουμένων με αυξημένη ανθρωπολογική ευαισθησία και θεολογική προπαιδεία. Ο περσοναλισμός του Μουνιέ μαζί με τον Λακρουά* προτάσσει τον άνθρωπο ως πρόσωπο και όχι ως άτομο, για να προσφέρει εναλλακτική λύση πέρα από τον ατομικισμό και τον ολοκληρωτισμό που αντιστοιχίζονται στον αστικό φιλελευθερισμό και στον σταλινικό (δογματικό, "ορθόδοξο") μαρξισμό. Ο άνθρωπος ως πρόσωπο συγκεφαλαιώνει την ανθρωπότητα, γι' αυτό η εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο συνεπάγεται την αλλοτρίωση της ανθρωπότητας, τόσο του "κυρίου" όσο και του "δούλου", του εκμεταλλευτή και του θύματος της εκμετάλλευσης. Κυριότερα έργα του είναι: *Révolution personaliste et communautaire* (1934), *Manifeste au service du personalisme* (1936), *Introduction aux existentialismes* (1946, 1962), *Qu'est-ce que le personalisme* (1947), *Personalisme* (1949) και συγκεντρωμένα σε τέσ-

σερεις τόμους (Paris, Seuil, 1961/1962).

Βιβλιογρ.: *Mounier et sa génération*, Paris, 1954.- R. Garaudy, *Perspectives de l'homme*, Paris, 1969*.

Μάριος Π. Μπέγζος

Μουρ (Moore) Τζωρτζ Εντουαρντ (1873-1958). Άγγλος ιδεαλιστής φιλόσοφος, ένας από τους βασικούς εκπροσώπους του νεορεαλισμού*. Επέκρινε τον αγγλικό απόλυτο ρεαλισμό* και τη θεωρία του Μπέρκλεϋ* και προέβαλε τον φιλοσοφικό ιδεαλισμό* στην ουσία δηλαδή αντικατέστησε τη μια μορφή του ιδεαλισμού με κάποια άλλη. Κατά τον Μουρ, το αίσθημα, -του οποίου διακρίνει δύο πλευρές, τη συνείδηση και το αντικείμενο-, είναι το πρωταρχικό στοιχείο της γνώσης. Με την αναγωγή αυτή της πραγματικότητας στα αισθήματα συμπίπτει, κατά κάποιον τρόπο, με τη θεωρία της φαινομενολογίας*. Ο Μουρ απορρίπτει την υλιστική θεωρία της αντανάκλασης, με το επιχείρημα ότι είναι αντίθετος προς τον δυισμό* (άποψη περί υπάρξεως ύλης και πνεύματος) των υλιστών, οι οποίοι ξεχωρίζουν τα πραγματικά όντα και φαινόμενα, που υπάρχουν αντικειμενικά, από την αντανάκλασή τους στη συνείδηση. Και έτσι ο μονισμός του αποτελεί την ιδεαλιστική ταύτιση του Είναι* και της συνείδησης, απολυτοποιεί τα στοιχεία της αμεσότητας στη διαδικασία της γνώσης και προβλέπει τη δημιουργία της νεορεαλιστικής αντίληψης της "εσωτερικότητας του υπερβατού". Έργα του: *Principia ethica* (1903)· *Some main problems of philosophy* (1958)· *Philosophical studies* (1959)· *Philosophica papers* (1959)· *Essays retrospect*, ed. by A. Ambrose and M. Lazarowitz, London, 1970.

Βιβλιογρ.: Μπογκκόλοφ Α. Σ., *Η αγγλική αστική φιλοσοφία του 20ού αι.* (1973).- *The philosophy of G. E. Moore*, ed. by P.A. Schilpp, Evanston, Chi., 1942.

Απ. Τζαφερόπουλος

Μουσουλμανισμός, βλ. *Ισλάμ*

Μουσώνιος Ρούφος (Gaius Musonius Rufus), (περ. 30-100 μ.Χ.). Ρωμαίος νεοστωικός φιλόσοφος, γνώστης και της ελληνικής γλώσσας, δάσκαλος του Δίωνα* του Χρυσόστομου και του Επίκτητου*. Δίδαξε στη Ρώμη, εξορίστηκε στα Γιούρα από τον Νέρωνα το 65, ανακλήθηκε ίσως από τον Γάλβα το 69, εξορίστηκε για δεύτερη φορά από τον Βεσπασιανό το 71 και ανακλήθηκε από τον Τίτο με πολλές τιμές το 81. Ο Μουσώνιος δεν άφησε γραπτή τη διδασκαλία του. Αυτή είναι γνωστή από σημειώσεις

Μουταζιλίτες

του μαθητή του Λούκιου, τις οποίες διέσωσε ο Στοβαίος". Ο Μουσώνιος, όπως και οι περισσότεροι Νεοστωικοί, ασχολήθηκε κυρίως με το ηθικό μέρος της Στωικής* φιλοσοφίας και πραγματεύτηκε ειδικότερα θέματα, αναφερόμενα στην ανθρώπινη συμπεριφορά και επικοινωνία, στη θέση της γυναίκας και στον οικογενειακό προγραμματισμό. Η σκέψη του δεν είναι πρωτότυπη, έχει όμως σημασία για την παράδοση της στωικής Ηθικής*.

Ε. Ν. Ρούσσος

Μουταζιλίτες (Mu'tazila). Με το όνομα αυτό έμειναν γνωστοί οι πρώτοι "διανοητές θεολόγοι" του Ισλάμ*, οι οποίοι έδωσαν την αρχική συστηματική μορφή στην "επιστήμη της ισλαμικής θεολογίας" (α'ιλμ αλ-καλάμ). Οργανωμένοι από τις αρχές του 8ου μ.Χ. αιώνα στη Βασόρα ως θρησκευτική κίνηση με πολιτικούς συγχρόνως σκοπούς, σύντομα απέκτησαν και δεύτερο μεγάλο κέντρο στη Βαγδάτη και ανέπτυξαν μίαν ολόκληρη θεολογική σχολή σκέψης, η οποία κυριάρχησε στον θεολογικό κόσμο του Ισλάμ κατά τον 9ο και 10ο μ.Χ. αιώνα και προκάλεσε μεγάλες θεολογικές συζητήσεις και διαμάχες.

Επειδή απέκλιναν από ορισμένες επίσημες αρχές ερμηνείας του Ισλάμ, γι' αυτό οι αντιπαλοί τους θεολόγοι του Ισλάμ τους ονόμασαν "Μουτάζιλα", δηλαδή "διαφοροποιημένους", "απομακρυσμένους" από την πίστη. Οι ίδιοι ονόμαζαν τους εαυτούς τους "ανθρώπους της δικαιοσύνης και της ενότητας του Θεού" ("άχλ αλ - 'αδλ ουά λ - Ταουχίντ"), διότι κύριο μέλημά τους ήταν να περιφρουρήσουν την απόλυτη ενότητα και δικαιοσύνη του Θεού. Επειδή χρησιμοποίησαν μεθόδους της ελληνικής διαλεκτικής και τόνισαν τον ρόλο του λόγου ('aql) στην έκθεση των αξιών της ισλαμικής πίστης, θεωρώντας συγχρόνως τον λόγο ως κριτήριο (mizân) του θρησκευτικού νόμου (Κορανίου), γι' αυτό μερικοί ευρωπαίοι ισλαμολόγοι τους χαρακτήρισαν ως "λογοκράτες" θεολόγους του Ισλάμ.

Πέντε ήταν οι θέσεις τους, από τις οποίες θεμελιώδεις είναι οι δύο πρώτες: η δικαιοσύνη του Θεού και η απόλυτη ενότητα και μοναδικότητά του. Οι τρεις άλλες ασχολούνται με ηθικά θέματα. Για να περιφρουρήσουν την ιδέα του ενός Θεού από τους ανθρωπομορφισμούς που δημιουργούν τα ονόματα που δίνει το Κοράνιο στον Θεό, παρέλαβαν τους αριστοτελικούς όρους "ουσία" και "συμβεβηκός" και έκαναν διάκριση ανάμεσα στη θεία ουσία και τις ιδιό-

τητές της, δηλαδή τα διάφορα ονόματα που αποδίδουμε στον Θεό. Η ουσία του Θεού, έλεγαν, είναι μία απολύτως, απρόσιτη και ακατάληπτη και δεν έχει σχέση με τα ονόματα και τις ιδιότητες που δίνουμε στον Θεό, όπως σοφός, παντοδύναμος, καθισμένος στον θρόνο κ.λπ. Τα ονόματα αυτά και οι ιδιότητες είναι κτιστά "συμβεβηκόντα" (δηλαδή τυχαία ονόματα) που προστίθενται στην ουσία του Θεού απ' έξω. Η διδασκαλία όμως αυτή οδηγούσε σ' ένα μεγάλο πρόβλημα για το Ισλάμ. Ο Θεός κατά το επίσημο Ισλάμ έχει ονόματα και ιδιώματα, και ο λόγος του Θεού, το Κοράνιο, είναι ένα από τα αιώνια ιδιώματά του.

Οι Μουταζιλίτες δέχονταν ότι το Κοράνιο δεν είναι "άκτιστο" και "αδημιούργητο", αλλά κτιστό και δημιουργημένο αμέσως από τον Θεό. Έτσι προκάλεσαν σάλο στην ισλαμική κοινότητα. Και όπως ακριβώς οι χριστιανοί έτσι και οι μουσουλμάνοι επιστράτευαν τα επιχειρήματά της ελληνικής φιλοσοφίας, ιδιαίτερα της αριστοτελικής Λογικής*, για να υποστηρίξουν τις θέσεις τους.

Οι Μουταζιλίτες θριάμβευσαν από την εποχή του φωτισμένου χαλίφη αλ - Μαμούν (813-833) ως το 850. Τότε δημιουργήθηκε και η λεγόμενη "μίχνα", εξέταση των φρονημάτων της πίστης, και σπουδαίοι νομοδιδάσκαλοι του Ισλάμ, όπως ο Ιμπν Χαμπάλ, που δεν δέχονταν τις αρχές των Μουταζιλιτών, καταδιώχθηκαν. Το 850 ο χαλίφης Μουταουκίλ υποστήριξε το παραδοσιακό Ισλάμ και οι Μουταζιλίτες καταδιώχθηκαν με τη σειρά τους και με το μέτρο που αυτοί είχαν εφαρμόσει κατά των αντιπάλων τους. Λίγο μετά, τις θέσεις τους τις αναίρεσε ο αλ - Ασαρή (873-935), ένας σπουδαίος θεολόγος που είχε ανατραφεί στις τάξεις των Μουταζιλιτών. Έτσι η μουταζιλιτική σκέψη ατόνισε σιγά σιγά και γύρω στον 13ο αιώνα έπαψε εντελώς να υπάρχει. Η συμβολή τους όμως στη συστηματοποίηση της ισλαμικής θεολογίας ήταν σπουδαία: αυτοί έβαλαν τον πρώτο θεμέλιο λίθο. Ένα είδος "νεο-μουταζιλισμού" παρατηρείται από τα τέλη του περασμένου αιώνα ως τις ημέρες μας, ανάμεσα σε "προοδευτικούς" μουσουλμάνους θεολόγους, που έχουν τον ζήλο να αναζωπυρώσουν την πίστη του Ισλάμ και να τη συμφιλιώσουν με υγιείς αρχές του σύγχρονου κόσμου.

Βιβλιογρ.: Louis Gardet, *Islam*, Köln, 1967, σ. 171-173.- Άρθρο *Mu'tazila* στην "Encyclopaedia of Islam", New Edition (1979).- Γρηγ. Ζιάκας, *Ο Αριστοτέλης στην αραβική παράδοση* (1979-80), σ. 41-43.

Γρηγ. Ζιάκας

Μουτσόπουλος Ευάγγελος (1930). Έλληνας καθηγητής της Φιλοσοφίας στο πανεπιστήμιο Αθηνών, ακαδημαϊκός και ερευνητής σε πολλά πανεπιστήμια και ιδρύματα ερευνών στην Ευρώπη και στις ΗΠΑ. Υπήρξε διευθυντής και εκδότης των φιλοσοφικών περιοδικών "Διοτίμα" (διεθνές) και "Φιλοσοφικοί δρόμοι", καθώς και του "Corpus Philosophorum Graecorum Recentiorum". Έργα του: *Νόησις και πλάνη* (1961).- *Η κριτική του πλατωνισμού παρά Μπερζόν* (1966).- *Η συνείδησις του χώρου* (1969).- *Η πορεία του πνεύματος* (1974) κ.ά.

Απ. Τζ.

Μπάντερ Φραντς Ξαβέρ Μπενεντίκτ φον (Franz Xaver Benedict von Baader). Γερμανός φιλόσοφος (Μόναχο, 1765-1841). Γιατρός αρχικά, αφιερώθηκε για ένα διάστημα στη χημεία και στην ορυκτολογία, για να καταλήξει στη φιλοσοφία, την οποία υπηρέτησε με επιτυχία. Αυτοδίδακτος στις θεωρητικές σπουδές, κατέκτησε τον τίτλο του καθηγητή της φιλοσοφίας και της θεολογίας στο πανεπιστήμιο του Μονάχου το 1826. Η φήμη του ξεπέρασε τα όρια της Γερμανίας, απέκτησε φίλους και υποστηρικτές σε όλη την Ευρώπη· ο ίδιος παρέμεινε απομονωμένος, χωρίς να επιδιώξει επαφές ή να δημιουργήσει κύκλο σπουδαστών ή συνεργατών. Η αποσπασματικότητα και η απουσία συνοχής που χαρακτηρίζουν το έργο του επιβεβαιώνουν ότι πρόθεση του Μπάντερ δεν ήταν να ανυψώσει τη φιλοσοφία του σε σύστημα· κύριο στόχο του θεωρούσε την καλλιέργεια της διψας για γνώση στους ανθρώπους και όχι τη δημιουργία μιας ακόμα φιλοσοφίας. Η ανθρώπινη σκέψη στο σύνολό της καθρεφτίζει τη θεία σοφία και μια μεμονωμένη φιλοσοφική θεωρία δεν μπορεί να εξισωθεί με αυτή.

Η χριστιανική μυστική διδασκαλία του Μεσαίωνα και η φιλοσοφία της φύσης, όπως εκφράστηκαν μέσα από τις θεοσοφικές διδασκαλίες των Μπαίμε* και ντε Σαιν Μαρτέν*, υπήρξαν ο κύριος προσανατολισμός της θεολογικής έρευνας του Μπάντερ. Η επίδρασή του στο έργο του Νοβάλις* και του Σέλλινγκ* τον κατατάσσει στους πρωτοπόρους του θρησκευτικού ρομαντισμού. Έργα του: *Fermenta cognitionis*, 1822-1825.- *Vorlesungen über Spekulative Dogmatik*, 1827-1838.

Βιβλιογρ.: Baumgart D., *Franz von Baader und die philosophische Romantik*, Halle, 1927.

Παναγ. Πλάκος

Μπαγκαβάτ γκιτά. Ιερό βιβλίο του ινδουί-

σμού*. Στην πραγματικότητα πρόκειται για το τελευταίο μέρος του ενός από τα έπη "Ιτιχάσας", που είναι η Μαχαμπάρατα. Κατά λέξη σημαίνει το άσμα (Γκιτά) του Υπέροχου ή του Κυρίου (Μπαγκαβάτ). Από άλλους μεταφράζεται "Θεσπέσιον Μέλος" (Δ. Γαλανός) ή "Το θείο τραγούδι" (Γ. Ζωγραφάκης). Χρονολογείται από την 3η χιλιετηρίδα π.Χ.

Πρόκειται για ποίημα φιλοσοφικό και ταυτόχρονα μυστικιστικό, μέσα στο οποίο μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι συνοψίζεται ολόκληρη η διδασκαλία του ινδουισμού* για τον Θεό, τον κόσμο, τον άνθρωπο και δίδονται οι βασικότερες κατευθύνσεις για την ασκητική της θρησκείας των Ινδών.

Βασικά πρόσωπα του ποιήματος είναι ο Αρζούνα, ένας ινδός βασιλιάς, και ο θεός Κρίσνα. Ο Αρζούνα ετοιμάζεται να δώσει μια μάχη εναντίον συγγενών του. Στο πεδίο της μάχης στο Κουρουκσέστρα και λίγο πριν από τη σύρραξη έχει μια συνομιλία με τον αρματηλάτη του, τον Κρίσνα, που ενσαρκώνει την υπέρτατη Ουσία. Ο Αρζούνα επαναστατεί στη σκέψη του πολέμου και του φόνου. Βλέπει στο αντίπαλο στρατόπεδο πολλούς γενναίους πολεμιστές που είναι συγγενείς του. Η συζήτηση από το προσωπικό πρόβλημα του Αρζούνα περνάει σε συζήτηση πάνω σε φιλοσοφικά προβλήματα για το ατομικό καθήκον, την κοινωνική συμπεριφορά και θέματα γενικής ηθικής. Τι είναι η θέληση, τα έργα, η θυσία, υπάρχει ντετερμινισμός* στη φύση, τι είναι η ανθρώπινη φύση, το υπέρτατο θείο, η λατρεία, η γνώση και ο λόγος. Τι είναι ο χρόνος, η ύλη και το πνεύμα. Σε ποια σχέση βρίσκεται η πίστη με τα έργα. Πώς μέσα από την άσκηση του γιόγκα* μπορεί ο άνθρωπος να απελευθερωθεί από τα δεσμά της ύλης. Το υπέρτατο μυστικό που προτείνει η *Μπαγκαβάτ Γκιτά* είναι η πλήρης αφοσίωση στο θείο, γιατί "εγκαταλείποντας τις πράξεις, καταφεύγοντας στο γιόγκα της θελήσεως και της διάνοιας" βρίσκεται κανείς στην καρδιά του και στη συνείδηση του Ενόχ.

Η πρώτη μετάφραση της *Μπαγκαβάτ Γκιτά* στην ελληνική έγινε από τον Δημήτριο Γαλανό το 1802 και εκδόθηκε για πρώτη φορά από τον Γεώργιο Κ. Τυπάλδο το 1848.

Βιβλιογρ.: J. Gonda, *Les religions de l'Inde* I και II, Paris, 1965.- Α. Καριώτογλου, *Άσκηση και λύτρωση κατά την Μπαγκαβάτ Γκιτά*, "Σύναξη" 27 (1988), σσ 41-50.

Αλέξ. Καριώτογλου

Μπαίμε (Boethie) Γιάκομπ. Ο σημαντικότερος Γερμανός φιλόσοφος του 17ου αι., γνωστός

Μπακλ

ως "Philosophus Teutonicus" ("Τεύτονας φιλόσοφος"), γεννήθηκε το 1575 και πέθανε 16 Νοεμβρίου 1624 στη Γερμανία, ζώντας ως υποδηματοποιός με τον θαυμασμό των οπαδών του Παρακέλσου* και τον διωγμό των ακραιφνών προτεσταντών εξαιτίας του μυστικισμού της φιλοσοφίας του. Επειτα από τον υπαρξιακό του συγκλονισμό εξαιτίας του κακού μέσα στον κόσμο, υφίσταται βιωματική μεταφυσική μεταστροφή το 1600 και περιπίπτει σε πολυετή περισυλλογή για να συγγράψει αργότερα το πολύτιμο έργο του που εκδόθηκε μεταθανάτιως. Η επιρροή που άσκησε σε φιλοσόφους της περιωπής ενός Χέγκελ* ή ενός Σέλλινγκ*, ο οποίος τον αποκάλεσε "ένα θαύμα στην ιστορία της ανθρωπότητας", ενός Γκαίτε* ή ενός Μπερντιάεφ* υπήρξε τεράστια, παρότι η γλώσσα και το ύφος του είναι σκοτεινά και στριφνά. Χρησιμοποιεί το συμβολικό και μυθικό οπλοστάσιο παραδόσεων σαν την Καββάλα*, την αλχημεία* ή τον Παράκελσο*, καταφεύγει στη χρήση εικόνων, σχημάτων, αριθμήσεων και παρομοιώσεων, όπως επίσης συνδυάζει θρησκεία* και φιλοσοφία* με έμφαση στη μυστική παράδοση. Θεμελιώδης είναι η διάκρισή του ανάμεσα στο "Grund" (βάση, βάθρο) και στο "Ungrund" (απύθμενο, αβάσιμο). Το πρωταρχικό στοιχείο είναι το "απύθμενο", που ταυτίζεται με την ελευθερία και αντιστοιχίζεται στη θεότητα. Δευτερεύον και παράγωγο του "απύθμενου" είναι το "βάσιμο", που σημαίνεται με την αναγκαιότητα και τον προσωπικό Θεό. Πρόκειται για τη βασικότερη μεταφυσική ιδέα του Μπαίμπε που υιοθετήθηκε ένθερμα από τον γερμανικό ιδεαλισμό και αξιοποιήθηκε επίσης από τη ρωσική θρησκευτοφιλοσοφική σκέψη.

Βιβλιογρ.: Ε. Μπλοχ, *Η φιλοσοφία της Αναγέννησης*, Αθήνα, χ.χ.- Μ. Μακράκης, *Ιστορία της φιλοσοφίας της θρησκείας*, Αθήνα, 1994.

Μάριος Π. Μπέγζος

Μπακλ Χένρυ Τόμας (Henry Thomas Buckle) (1821-1862). Άγγλος ιστορικός. Κληρονόμος μεγάλης περιουσίας, περιήλθε πολλές χώρες αφιερωμένος ολόψυχα σε επιστημονικές μελέτες. Επηρεασμένος από τις θεωρίες του Α. Κετλέ* και του Φ. Λεπλέ*, θεωρείται από τους πρωτοπόρους του κοινωνικού στοχασμού. Στο πρωτότυπο έργο του εισήγαγε την ακραία και μονιστική γεωγραφική θεωρία*, που συνδέει την κοινωνική εξέλιξη με συνθήκες όπως το έδαφος, το κλίμα, το φυσικό περιβάλλον, τα τοπία κ.ά. Αν και η επίδραση του γεωγραφικού

περιβάλλοντος* είχε τονισθεί πριν από άλλους διανοητές, ο Μπακλ τη διατυπώνει με εκπληκτική σαφήνεια στη φιλοσοφία του περί ιστορίας, λειτουργώντας για πολλούς ως αφετηρία για τη συγκρότηση μιας επιστήμης της κοινωνίας και ασκώντας μια μεγάλη επιρροή στους κύκλους των διανοουμένων της εποχής του. Αν και ο μονόπλευρος γεωγραφικός ντετερμινισμός του Μπακλ απορρίφθηκε από τους κοινωνιολόγους, στις κοινωνικές επιστήμες δεν αμφισβητήθηκε ποτέ ο περιορισμός που θέτει το γεωγραφικό περιβάλλον σε κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα. Έργα του: *The History of Civilization in England*, 1857-1861, που δεν ολοκληρώθηκε λόγω του προώρου θανάτου του. Έγραψε επίσης την *Ιστορία του Καρόλου Α'*, 1863, και άλλα ιστορικά συγγράμματα.

Βιβλιογρ.: Ν. Timascheff & G. Theodorson, *Ιστορία Κοινωνιολογικών Θεωριών*, μτφ. Δ. Τσαούσης, Gutenberg, Αθήνα, 1980.

Θαν. Α. Βασιλείου

Μπακούιν Μιχαήλ Αλεξάντροβιτς (1814-1876). Ρώσος επαναστάτης, ένας από τους θεμελιωτές του αναρχισμού*. Το 1840 μετέβη στη Δυτική Ευρώπη, όπου μελέτησε φιλοσοφία και ιδιαίτερα τη θεωρία του Χέγκελ*, του οποίου έγινε θερμός οπαδός. Δέχθηκε επίσης, σε κάποιο βαθμό, την επίδραση των ιδεών του Φόουερμπαχ*. Το 1844 συνδέθηκε με τον Μαρξ* και έδειξε ενδιαφέρον για τον κομμουνισμό*. Πήρε μέρος στην Α' Διεθνή, αλλά επιτέθηκε με σφοδρότητα κατά του Μαρξ και του επιστημονικού υλισμού, με αποτέλεσμα να διαγραφεί (1872).

Κατά τον Μπακούιν, η ιστορία είναι μια εξελικτική διαδικασία, μια πορεία από την κατάσταση του ζώου στην κατάσταση της ελευθερίας. Στο πρώτο από τα δύο αυτά στάδια η θρησκεία* και το κράτος* αποτελούν την κατώτατη βαθμίδα του ανθρώπου. Η διαφορά του ανθρώπου από το ζώο είναι η νόηση, η οποία δημιουργεί τη θρησκεία. Η πλάνη στην ύπαρξη Θεού*, με τη σειρά της, οδηγεί στη διαμόρφωση του κράτους, που αποτελεί την προσωποποίηση της τυραννίας και της εκμετάλλευσης. Την κοινωνία* του μέλλοντος, αντίθετα, ο Μπακούιν την οραματίζεται ως ένα καθεστώς απόλυτης ελευθερίας* του ατόμου, ιδανικό το οποίο αντιπροσωπεύει τον υπέρτατο σκοπό της κοινωνίας και της προόδου της ανθρωπότητας.

Με βάση τις ιδέες του αυτές, ο Μπακούιν είχε ταχθεί εναντίον κάθε μορφής κράτους, ακόμη

και αυτού της δικτατορίας του προλεταριάτου*, γι' αυτό και είχε απορρίψει την πάλη των τάξεων* από τον πολιτικό αγώνα. Στη θέση αυτής αντιπαρέθετε την κοινωνική πάλη και επανάσταση*, που τις φανταζόταν ως άμεση καταστροφή του κράτους, ως επανάσταση των φτωχών και των αγρωτών, εναποθέτοντας τις ελπίδες του στο λούμπεν προλεταριάτο, δηλαδή στους αγρότες και τους βιομηχανικούς εργάτες. Υλιστής, αθεϊστής και θετικιστής του κλίματος του Κοντ*, ερμήνευε τον μαρξισμό* με το πνεύμα του οικονομικού υλισμού.

Εξουθενωτική υπήρξε η κριτική που άσκησαν εναντίον των θεωριών του Μπακουίν οι Μαρξ, Λένιν*, Πλεχάνοφ*, οι οποίοι επεσήμαναν τις συνέπειες αποδιοργάνωσης, που οι θεωρίες του προκαλούσαν στο εργατικό κίνημα, και χαρακτήρισαν τον εμπνευστή τους εχθρό του εργατικού κινήματος, ο οποίος κάτω από την κάλυψη της "Ένωσης των Σοσιαλιστών επαναστατών", που είχε ιδρύσει, καταπολεμούσε τον μαρξισμό. Έργα του: *Θεός και επανάσταση, Καταστατικό της Διεθνούς Αδελφότητας της σοσιαλιστικής δημοκρατίας, Κράτος και αναρχία* κ.ά.

Βιβλιογρ.: Ένγκελς Φ., *Οι μπακουινιστές επί το έργον*. - Μαρξ Κ., *Περίληψη του βιβλίου του Μπακουίν "Κράτος και αναρχία"*. - Λένιν Β., *Αναρχισμός και σοσιαλισμός*. - Πλεχάνοφ Γκ. Β., *Αναρχισμός και σοσιαλισμός*.

Απ. Τζαφερόπουλος

Μπακράντζε Κωνσταντίν Σπιριντόνοβιτς (1898 -1970). Γεωργιανός φιλόσοφος, καθηγητής του Πανεπιστημίου της Τιφλίδας, ακαδημαϊκός. Παρακολούθησε μαθήματα του Χούσερλ* και σεμινάρια του Χάιντεγκερ*. Ειδικοεύθηκε στον τομέα της Ιστορίας της φιλοσοφίας* (κυρίως στον γερμανικό κλασικό ιδεαλισμό) και στη Λογική*. Έγραψε *Το σύστημα και η μέθοδος της φιλοσοφίας του Χέγκελ* (Τιφλίδα, 1958). Με τις έρευνές του έδειξε ότι η ανάπτυξη της γερμανικής κλασικής φιλοσοφίας αποτελεί ενιαία διαλεκτική διαδικασία, στην οποία τα διάφορα συστήματα λειτουργούν ως επί μέρους στοιχεία του συνόλου.

Ο Μπακράντζε, ως δεινός γνώστης της διαλεκτικής μεθόδου, είχε το θάρρος να θέσει υπό αμφισβήτηση την ύπαρξη της λεγόμενης διαλεκτικής λογικής* ως "Λογικής" και μάλιστα "διαλεκτικής". Έδειξε ότι η παραδοχή αντιφάσεων στις κρίσεις* (και γενικά στη νόηση) είναι παραλογισμός*, δηλαδή άρνηση της λογικής. Κατά τον Μπακράντζε, υπήρξε και υπάρχει μία και μόνη Λογική, που περιλαμβάνει τα πάντα

και είναι υποχρεωτική για τους πάντες: Είναι η Λογική εκείνη που τις βάσεις της έθεσε ο Αριστοτέλης*. Έργα: *Το πρόβλημα της διαλεκτικής στον γερμανικό ιδεαλισμό* (1929). - *Για τις σχέσεις λογικής και διαλεκτικής*, "Βαπρόσι Φιλοσόφει", 1950, αρ. 2. - *Κατά της ανεπιστημονικής και μη καλοπροαίρετης κριτικής*, στο ίδιο, 1956, αριθ. 2.

Θεοχ. Κεσσιδής

Μπάκτι. Με τον όρο "Μπάκτι" κατανοείται κατά βάση ένας συγκεκριμένος τρόπος σύλληψης και βίωσης της θρησκείας στον Ινδουισμό*. Η αγαπητική λατρεία μιας θεότητας και η παράδοση με απόλυτη εμπιστοσύνη στο έλεος του Θεού με στόχο την εσωτερική, μυστική ένωση μ' αυτόν είναι τα χαρακτηριστικά της μπακτικής λατρείας. Η λατρεία Μπάκτι, παρά το ότι ευρίσκει έναν απόηχο σε πολλούς βεδικούς ύμνους, καθιερώθηκε μέσα από τις *Puranas* και μάλιστα τη σπουδαιότερη, τη *Bhagavata - Purana*, ιερό κείμενο των Ινδών, του οποίου η σύνθεση κατά πάσα πιθανότητα δεν μπορεί να τοποθετηθεί πριν από τον 9ο ή 10ο αι. μ.Χ. Μαζί με τη *Μπαγκαβάτ Γκίτ*ά, εισάγεται η Μπάκτι θρησκευτικότητα και καθιερώνεται ως μια μορφή υψηλής ποιότητας και ιδιαίτερων αξιώσεων. Η Μπάκτι καθιέρωσε μια μονοθεϊστική αντίληψη της θρησκείας με πανθειστικές και θεϊστικές αποχρώσεις, ανθρωπιστικό και ασκητικό χαρακτήρα.

Κύρια χαρακτηριστικά της είναι η βαθιά αγάπη προς τον Θεό, η πλήρης παράδοση του ανθρώπου στο θέλημα και το έλεος του, η διαρκής δοξολογία του και η με απόλυτο τρόπο λατρεία του. Για την πρακτική εφαρμογή της λατρείας γίνεται χρήση των ασκήσεων της γιόγκα.

Βιβλιογρ.: J. Gonda, *Les religions de l' Inde, II, "L' Indouisme recent"*, Paris, 1965.

Αλέξ Καριώτογλου

Μπαλλάνς (Ballanche) Πιερ Σιμόν. Γάλλος συγγραφέας (1776-1847). Αρχικά εργάστηκε ως τυπογράφος και δοκιμογράφος, για να εκδώσει, στην ωριμότητά του πλέον, δική του εφημερίδα, στην οποία δημοσίευσε πολλά από τα φιλολογικά του δοκίμια. Τα έργα του διακρίνονται από μια έντονη μυστικιστική ατμόσφαιρα, που αποκαλύπτει μια βαθιά βιωμένη μύηση στις αρχές του ρομαντισμού. Έργα του: *Ορφεύς, Η πόλη του εξιλασμού, Δοκίμιο κοινωνικής παλιγγενεσίας*.

Παναγ. Πάκος

Μπαλμές

Μπαλμές Ιάκωβος - Λουκιανός (1810-1848). Ισπανός καθολικός μοναχός από την Καταλωνία, φιλόσοφος, δημοσιολόγος και συγγραφέας. Υπήρξε ένας από τους πλέον ένθερμους υπερασπιστές του συστήματος της μοναρχίας, όμως διαχώριζε πάντα τη θρησκεία* από την πολιτική. Το 1840 δημοσίευσε την πρώτη πραγματεία του με θέμα *Μελέτη κοινωνικο-πολιτικο-οικονομική περί της ιδιοκτησίας του κλήρου*. Αργότερα εξέδωσε την εφημερίδα "El pensamiento de la nación", όργανο του συντηρητικού και του εκκλησιαστικού κόμματος. Ανάμεσα στα έργα του ξεχωρίζουν τα *El Criterio* (Το κριτήριο), *Filosofia Fundamental* (Βασική φιλοσοφία) και *Προτεσταντισμός και καθολικισμός σε σχέση με τον πολιτισμό της Ευρώπης*.

Βιβλιογρ.: "Grand Larousse Encyclopedique", τόμ. J, 1960.

Νικ. Οικονομίδης

Μπάνσεν Ιούλιος - Φρειδερίκος. Γερμανός φιλόσοφος (1830-1881), που υπήρξε μαθητής και οπαδός του Σοπενάουερ*. Στα έργα του *Beitrag zur Charakterologie* (Συμβολή στη χαρακτηρολογία, 1867), και *Der Widerspruch im Wissen und Wesen der Welt* (Η αντίθεση στη γνώση και την ύπαρξη του κόσμου, 1882), ανέπτυξε τις θεωρίες του Σοπενάουερ για τη βούληση*, την ιδέα* και την εμπειρία*, και επιχείρησε να τις συνδέσει με τον ατομικισμό.

Νικ. Οικονομίδης

Μπανταραγιάννα. Η Vedanta Sutra ή Brahma Sutra (ή Uttara Mimamsa κ.λπ.) είναι ένα κείμενο όπου συστηματοποιείται κάπως η διδασκαλία των Upanishads και η σύνθεσή του αποδίδεται στον Μπανταραγιάννα (αλλά και σε άλλους = Vyasa κ.λπ.)· η πραγματεία αυτή πρέπει να έχει συνταχθεί μεταξύ 500 και 200 π.Χ. Αυτή, λοιπόν, η Brahma Sutra του Μπανταραγιάννα με τους 555 λακωνικούς και εξαιρετικά δυσνόητους αφορισμούς χωρίζεται σε τέσσερα μέρη, που το καθένα τους διαφείνεται σε άλλα τέσσερα. Η Brahma σούτρά έναντι των Upanishads κατέχει, περίπου, τη θέση των πατερικών κειμένων έναντι του Ευαγγελίου. Το Brahman και η σχέση του με τον εξωτερικό κόσμο, η αρμονία των ουπανισαδικών διδασκαλιών, η μονιστική διδασκαλία για το Brahman, που είναι η μία και μόνη ουσία, οι μέθοδοι της απόκτησης της γνώσεώς του και τα αποτελέσματα αυτής της "γνώσης" ή "λύτρωσης" είναι

τα θέματα με τα οποία ασχολείται η Brahma Sutra του Μπανταραγιάννα, ο οποίος ίσως είναι μη υπαρκτό πρόσωπο.

Βιβλιογρ.: Δ. Βελισσαρόπουλος, *Ιστορία της ινδικής φιλοσοφίας*, Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1992*, σσ 224-226. Ε. Χ.

Μπάουερ (Bauer) Μπρούνο (6.9.1809, Eisenberg - 13.4.1882, Rixdorf bei Berlin). Ο Γερμανός θεολόγος Bruno Bauer υπήρξε νεοεγγελιανός και συνεχιστής του θεολογικού έργου του Strauss, τον οποίο υπερέβη στη ριζοσπαστικότητα των απόψεών του. Σπούδασε θεολογία στο Βερολίνο και υπήρξε ορθόδοξος μαθητής του Hegel*, για να περάσει στη συνέχεια στους αριστερούς Νεοεγγελιανούς*. Υπήρξε φίλος και συνεργάτης του Karl Marx* με τον οποίο διαφώνησε οριστικά το 1843. Σε διάκριση προς τον Strauss έγινε στη συνέχεια αθεϊστής, στα πλαίσια μιας υποκειμενικής - ιδεαλιστικής φιλοσοφικής αντίληψης, θέτοντας τα θεμέλια για μια ριζοσπαστικοποίηση και παράπέρα ανάπτυξη του χεγκελιανισμού*. Η πιο δημιουργική του περίοδος χωρίζεται σε τρεις φάσεις: τη φάση της "θεωρησιακής θεολογίας" (1835-1839), τη φάση της "φιλοσοφίας της αυτοσυνειδησίας" (1839-1843) και τη φάση της "καθαρής κριτικής" (1843-1845). Κυριότερα έργα του: *Die Posaune des jüngsten Gerichts über Hegel den Atheisten und Antichristen* (1841), *Kritik der evangelischen Geschichte der Synoptiker* (1841/42), *Christus und die Cäsaren. Der Ursprung des Christentums aus dem römischen Griechentum* (1877) κ.λπ.

Βιβλιογρ.: Α. Schweitzer, *Ιστορία της έρευνας του βίου του Ιησού. Βασικές αγιογραφικές μελέτες*, 5, κέντρο "Άρτος Ζωής", Αθήνα, 1982.

Χάρης Κράλλης

Μπαουμγκάρτεν (Baumgarten) Αλεξάντρ - Γκότλιντ (17.6.1714, Berlin - 26.5.1762, Frankfurt a.d. Oder). Ο Γερμανός Baumgarten υπήρξε σημαντικός φιλόσοφος της Αισθητικής* και διαφωτιστής. Ήταν μαθητής του Wolff* και θεμελίωσε την Αισθητική ως αυτοτελή φιλοσοφική επιστήμη, συστηματοποίησε τη φιλοσοφία του Leibniz* και του Wolff, συνεχίζοντας και την εννοιολογική και γλωσσική απόδοση των φιλοσοφικών εννοιών από τα λατινικά στα γερμανικά, και προετοίμασε το έδαφος για την εμφάνιση του Kant*.

Αρχικά σπούδασε θεολογία, αργότερα άλλαξε, υπό την επίδραση του δασκάλου του Wolff, κατεύθυνση και κατέληξε στη φιλοσοφία. Στα

1735-1740 δίδαξε στη Χάλλε Αισθητική, κατόπιν το 1740 έγινε καθηγητής και δίδασκε στη Φρανκφούρτη του Όντερ μέχρι τον θάνατό του. Επηρεάστηκε πολύ από τη φιλοσοφία των συγχρόνων του βρετανών αισθησιοκρατών Shaftesbury*, Francis Hutcheson* και Edmund Burke. Κυριότερα έργα: *Ethica philosophica*, *Aesthetica*, *Philosophia generalis* κ.λπ.

Χάρης Κράλλης

Μπούουχ (Bauch) Μπρούνο. Γερμανός νεοκατιανός* φιλόσοφος. Γεννήθηκε το 1877 και πέθανε το 1942. Ο υπερβατολογισμός ("Transzendentalismus") του Μπούουχ θεωρήθηκε ως μια προσπάθεια γεφύρωσης των διαφορών που χώριζαν τις δύο γνωστές σχολές του νεοκατιανισμού*, δηλαδή τη "σχολή του Marburg" (H. Cohen*, P. Natour*, E. Cassirer*) και τη "σχολή της Βάδης" ή "νοτιοδυτική γερμανική σχολή" (W. Windelband*, H. Rickert*, E. Lask). Δίδαξε ότι το σύστημα των κατηγοριών είναι σύστημα ανοιχτό, ενώ η αλήθεια, η αξία και η πραγματικότητα συγχέονται σε ένα σύστημα, την Ιδέα. Γνωστά έργα του είναι: *Ηθική, Λούθηρος και Καντ* και *Η Ιδέα*.

Παναγ. Πάκος

Μπάρκλεϋ Τζωρτζ, βλ *Μπέρκλεϋ Τζωρτζ*

Μπάρντο Τοντόλ. Ο τίτλος (Bardo=ενδιάμεση κατάσταση + thos=άκουσμα, grol=απελευθέρωση) σημαίνει: Η απελευθέρωση μέσω του ακούσματος κατά τη διάρκεια της ενδιάμεσης κατάστασης (που ακολουθεί τον θάνατο). Πρόκειται για την ονομαζόμενη στη Δύση *Θιβετιανή Βίβλο των Νεκρών*, που αποτελείται από: α) το Μπάρντο της ώρας του θανάτου, β) το Μπάρντο του Dharmata: Οι ημέρες θεότητας γ) το Μπάρντο του Dharmata: Οι αγριωπές θεότητες, δ) το Μπάρντο της επαναγέννησης. Ως προς το περιεχόμενό του θα πρέπει να παρατηρηθεί ότι δεν αναφέρεται, με σχετικές οδηγίες, μόνον στον θάνατο αλλά και στη ζωή. Η αποκάλυψή του αποδίδεται στον "Πολύτιμο Διδάσκαλο" Padma Sambhava, που έζησε τον 8ο αι. μ.Χ.

Βιβλιογρ.: Padma Sambhava, *Η Θιβετιανή Βίβλος των Νεκρών*, μετάφρ.-σχόλια Ευστ. Λιακόπουλου, έσοπτρον, Αθήνα, 1992.

E. X.

Μπαρτ (Barth) Καρλ (Βασιλεία, 1886-1968). Γερμανός θεολόγος, από τους σημαντικότε-

ρους εκπροσώπους της διαλεκτικής θεολογίας*. Πρωτοεμφανίστηκε νεαρός πάστορας στην Ελβετική Εκκλησία, το 1919, με ένα κείμενο - σχόλιο στην "Προς Ρωμαίους Επιστολή" του Παύλου. Το έργο αυτό εξέφραζε την ανάγκη και σηματοδοτούσε τη στροφή προς το ανανεωτικό θεολογικό ρεύμα της "διαλεκτικής θεολογίας" ή της "θεολογίας της κρίσεως". Η εκκοσμίκευση της παροδοσιακής προτεσταντικής εκκλησίας και ο ανθρωποκεντρικός της χαρακτήρας είχαν οδηγήσει την εκκλησία σε μια συμμόρφωση προς εξω-εκκλησιαστικά, αστικά ηθικά πρότυπα του 19ου αιώνα. Ο Μπαρτ εισηγήθηκε την επιστροφή στην πίστη ενός Θεού παρόντος και δρώντος, όχι ενός απομακρυσμένου θεματοφύλακα των ηθικών παραδόσεων. Κλονισμένη η Ευρώπη από τον όλεθρο του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και στο έλεος μιας υποψίας για έναν δεύτερο Αρμαγεδώνα, δεν έβρισκε στο πρόσωπο της τότε εκκλησίας καταφύγιο ή, πολύ περισσότερο, εγγύηση για μια μελλοντική αδιατάρακτη γαλήνη και ειρήνη.

Ο Θεός είναι Δημιουργός, Θεραπεία και Παραμυθία, γεμάτος Αγάπη σε τέτοιο βαθμό, ώστε να αποτελεί προσωποποίησή της. Η ενσάρκωση της Αγάπης αναγνωρίζεται στον Ιησού Χριστό, ο οποίος συνιστά τον ενδεδυμένο με σάρκα Λόγο του Θεού. Έργα του: *Die Theologie und die Kirche*, Munich, Kaiser, 1928.- *God, Gospel and Grace*, Edinburgh, Oliver and Boyd, 1959 κ.ά.

Βιβλιογρ.: Geoffrey W. Bromiley, *Introduction to the Theology of Karl Barth*, Eerdmans, 1979.

Παναγ. Πάκος

Μπαρτ (Barthes) Ρολάν (Μπαγιόν, 1915 - Παρίσι, 1980). Ένας από τους σημαντικότερους διανοητές της εποχής μας, του οποίου το έργο επεκτείνεται σε ποικίλους τομείς, από την κοινωνιολογική κριτική μέχρι τη σημειολογία* και τον αποδομισμό*, προσεγγίσεις που εφαρμόζει σε διαφορετικούς τομείς, τη λογοτεχνία, την εικόνα, τη μόδα κ.ά. Από το 1977 διδάσκει Σημειολογία της Λογοτεχνίας στο Κολλέγιο της Γαλλίας (Collège de France). Βασικό μέλος της Γαλλικής Δομιστικής Σχολής, επηρεασμένης από τη Γλωσσολογία του Σωσσύρ* αλλά και τη Δομιστική Ανθρωπολογία του Λεβί-Στρως*, συμβάλλει στη μόλις αναπτυσσόμενη σημειολογική σκέψη με το άρθρο του *Στοιχεία σημειολογίας* και το βιβλίο του *Σύστημα Μόδας* (1967). Έχει προηγηθεί το βιβλίο του *Ο βαθμός μηδέν της γραφής* (1953), όπου μελε-

Μπάρτζες

τώνται οι σχέσεις λογοτεχνίας και εξουσίας. Στο *S/Z* (1970), ο Μπαρτ εισάγει τη διάκριση μεταξύ του "γραφόμενου" και του "αναγνώσιμου", ενώ οι προσεγγίσεις του στο λογοτεχνικό φαινόμενο και τον Λόγο γενικότερα συμπληρώνονται από τα έργα του *Κριτική και Αλήθεια* (1966), *Σαντ, Φουριέ, Λογιόλα* (1971), *Η απόλαυση του κειμένου* (1973) κ.ά. Στα πρόσφατα έργα του περνάει σταδιακά από την καθαρά σημειολογική προσέγγιση σε εκείνη που χρησιμοποιεί αποδομιστικά στοιχεία. Ενδεικτική η σύγκριση που προκύπτει από τα δύο βιβλία του που αναφέρονται στη φωτογραφία και την εικόνα γενικότερα: στο *Εικόνα, Μουσική, Κείμενο* (L' *Obvie et L' Obscur*) η σημειολογική του ανάλυση δίνει ένα συμπαγές θεωρητικό κείμενο πάνω στην εικόνα, θέτοντας τις βάσεις για μετέπειτα προσεγγίσεις, ενώ ο *Φωτεινός θάλαμος* (1980), παρά τις σημαντικές παρατηρήσεις που περιλαμβάνει σε σχέση με τον χώρο και τον χρόνο του φωτογραφικού δοκιμίου, αναγει την προσληψιμότητα της εικόνας στις βλαμτικές προσλαμβάνουσες του εκάστοτε υποκειμένου, μια καθαρά δηλαδή αποδομιστική προσέγγιση. Ο Ρολάν Μπαρτ θα χάθει πρόωρα σε αυτοκινητιστικό δυστύχημα.

Δημ. Τσατσούλης

Μπάρτζες (Burgess) Έρνεστ Γουάτσον (1886-1966). Αμερικανός κοινωνιολόγος, από τους ιδρυτές της "Οικολογικής σχολής του Σικάγου". Στα πρώτα του έργα επιχειρεί τη μελέτη της οικογένειας, την οποία ορίζει ως "ενότητα διαντιδρώντων προσώπων". Από το 1916 ως το 1951 διδάσκει στο Πανεπιστήμιο του Σικάγου. Συνεργάζεται στενά με τον Ρόμπερτ Παρκ, με τον οποίο το 1921 εκδίδει την *Εισαγωγή στην επιστήμη της κοινωνιολογίας*. Στο έργο αυτό χρησιμοποιείται για πρώτη φορά ο όρος "Οικολογία του ανθρώπου" και διατυπώνονται οι βασικές θέσεις της Οικολογικής σχολής.

Σύμφωνα με τον Μπάρτζες, οι ανθρώπινοι πληθυσμοί οργανώνονται ταυτόχρονα στο βιοτικό επίπεδο και στο πολιτισμικό πεδίο. Το πρώτο είναι το επίπεδο όπου ως βασική σχέση δεσπόζει ο ανταγωνισμός, αλλά και η κατανομή της εργασίας. Αυτή η "ανταγωνιστική συνεργασία" οδηγεί στην οργάνωση του βιοτικού επιπέδου και προσδιορίζει την κατανομή του ανθρώπινου στοιχείου στον χώρο. Το πολιτισμικό πεδίο, που όμως δεν αποτελεί αντικείμενο έρευνας της οικολογίας του ανθρώπου, είναι το επίπεδο της επικοινωνίας και της συναίνεσης,

βάσει των οποίων πραγματοποιείται αυτόματα η ανταγωνιστική συνεργασία. Στη βάση αυτών των απόψεων ο Μπάρτζες αναπτύσσει τη θεωρία ανάπτυξης των πόλεων κατά ομόκεντρες ζώνες (1925). Μελέτησε, τέλος, τη σχέση ηλικίας και ρόλου του "οικουμενικού υποκειμένου" (γεροντοκοινωνιολογία). Έργα του: *The family as a Unity of interacting personality*, *Introduction to the Science of Sociology* (συνεργ. R. E. Park) (1921), *The City* (συνεργ. R. Park, D. R. McKenzie και L. Wirth) (1925) κ.ά.

Νίκος Θεοτοκάς

Μπασσάρ (Bachelard) Γκαστόν (Μπαρ-συρ-Ομπ, 1884 - Παρίσι, 1962). Γάλλος φιλόσοφος, θεμελιωτής του νεοορθολογισμού". Η θεωρία του στηρίζεται στην αλληλεπίδραση μεταξύ καθαρού λόγου και καθαρής εμπειρίας (ορθολογικού και εμπειρικού), αλληλεπίδραση που επιφέρει την υλική ενσάρκωση των ορθολογικών/θεωρητικών κατασκευών της επιστήμης. Διακρίνει διαφορετικά στάδια ανάπτυξης της γνώσης: την "προεπιστημονική" βαθμίδα, την επιστημονική και εκείνη του νέου επιστημονικού πνεύματος, όπου κυριαρχεί η απόρριψη των οποιωνδήποτε οριστικών αληθειών (αρνητική φιλοσοφία). Η συνθετική δημιουργική ικανότητα του ανθρώπου οφείλεται στο αυθόρμητο της κοινής συνείδησης, που αποτελεί την κοινή πηγή επιστήμης, ποίησης και άλλων νοητικών μορφών. Η επίδραση του Μπασσάρ στον τομέα της παιδαγωγικής φαίνεται να είναι σημαντική, αν και σχετικά άγνωστη εκτός Γαλλίας. Παρ' όλο που η θεωρία του δεν επικοινωνήσε ποτέ με εκείνη του Κuhn της "δομής των επιστημονικών επαναστάσεων", φαίνεται πως ο Μπασσάρ προηγήθηκε κατά δύο δεκαετίες στα θέματα αυτά διατυπώνοντας μια θεωρία της "ρήξης" με τα προηγούμενα βιώματα και γνώσεις, προκειμένου να παραχθεί επιστημονική γνώση. Συλλαμβάνει την εκπαιδευτική διαδικασία από τη σκοπιά της παραγωγής και όχι της αναπαραγωγής της γνώσης και αυτό, πιθανώς, οφείλεται στην έλλειψη κοινωνιολογικής οπτικής που τον διακρίνει. Ωστόσο, όπως και ο Κuhn, αποδίδει πρωταρχική σημασία στην επιρροή των επιστημονικών χειριδίων και στην παιδαγωγική της επιστήμης που συντελείται μέσω αυτών.

Δημ. Τσατσούλης

Μπατίσεφ Γκένριχ Στεπάνοβιτς (1932-1990). Σοβιετικός φιλόσοφος ειδικευμένος σε ζητή-

ματα θεωρίας της γνώσης*, "διαλεκτικής λογικής" και ηθικής". Έργα του: *Η αντίφαση ως κατηγορία της διαλεκτικής λογικής*, Μόσχα, 1963.- *The problem of the Universal: its historical-cultural meaning*, "Philosophical investigations in the USSR", Boston, 1975.- *Η διαλεκτική της δημιουργίας*, Μόσχα, 1984.- *Humanisation and axiologisation of Knowledge*, "VII International Congress of logic methodology and philosophy of science", Μόσχα, 1987.

Δ. Π.

Μπάφινκ Βερνάρδος (Bavink Bernhard, 1879-1947). Γερμανός φιλόσοφος, οπαδός του γερμανικού ιδεαλισμού*. Με την τετρασδιάστατη κοσμοθεωρία του, την οποία συναρτά με μian περιοριστική χριστιανική κοσμοθεωρία, προσπαθεί να λύσει το μεταφυσικό πρόβλημα της αθανασίας και της προϋπάρξεως. Συνδύασε την έννοια του χώρου και του χρόνου με τη στατιστική αντίληψη των φυσικών νόμων, με τον πανζωισμό (vitalismus), με τη θεωρία της αλληλεπίδρασης και με την παραδοχή ενός ελεύθερου χαρακτήρα. Και με τρόπο εξαιρετικά επαγωγικό, μέσα από την επιστημονική έρευνα στον τομέα της φυσικής, οδηγήθηκε στη γνωστική θεογονωσία και στο συμπέρασμα ότι η ατομική ψυχή είναι εξωχρονική, άχρονη όπως το σύμπαν, το οποίο είναι δημιούργημα της ασυνείδητης ενεργητικότητας της. Στην υπερβατική αυτή φιλοσοφική θεώρηση του προβλήματος της αθανασίας επηρεάστηκε από τον Πλάτωνα*, τους νεοπλατωνικούς*, τον Σέλλινγκ* κ.ά.

Απ. Τζ.

Μπαχμανιάρ Αμπούλ Γκασάν Μαρζουμπάν Ογκλί (-1065). Αζερμπαϊτζανός φιλόσοφος. Υπήρξε μαθητής του Ιμπν Σίνα* Αμπού - Αλή (980-1037), του επιλεγόμενου "πρίγκιπα των σοφών" και συγκρινόμενου προς τον Αριστοτέλη*. Ο Μπαχμανιάρ προσπάθησε να χρησιμοποιήσει τον αριστοτελισμό* και τον νεοπλατωνισμό* για τη θεμελίωση του ισλαμικού δόγματος. Ειδικότερα εξετάζει τα ζητήματα του "Είναι" και της γνώσης*. Επίσης πραγματεύεται στα έργα του ζητήματα λογικής* και προβλήματα ηθικής*. Έργα του: *Μεταφυσική, Ιεραρχία των όντων, Απόκτηση γνώσεων, Κόσμημα, Ομορφιά και ευτυχία*.

Βιβλιογρ.: Ζακούγεφ Ε. Κ., *Μπεχ μενιανιν φελεσφι κερνονσερί*, Μπακί, 1958.

Απ. Τζ.

Μπαχόφεν (Bachofen) Γιόχαν-Γιάκομπ (1815-1887). Ελβετός φιλόσοφος που ασχολήθηκε ιδιαίτερα με την έρευνα αρχαίων κλασικών κειμένων στην προσπάθειά του να αποδείξει την υπόθεσή του, πως πριν από το πατρικό δίκαιο οι αρχαϊκές κοινωνίες είχαν γνωρίσει το μητρικό δίκαιο. Τα πορίσματά του εκδόθηκαν για πρώτη φορά το 1861 με τίτλο *Το μητρικό δίκαιο*, έργο που θεωρείται κλασικό στην Κοινωνιολογία της οικογένειας και επηρέασε σε μεγάλο βαθμό και τον επίσης Ελβετό ψυχαναλυτή Κ. G. Jung*. Οι βασικότερες θέσεις του έργου αυτού συνοψίζονται στα εξής:

- Στα πρώτα στάδια εξέλιξης του ο άνθρωπος ζούσε σε μια κατάσταση που χαρακτηρίζεται ως "εταϊρισμός". Τέτοιου είδους όμως σχέσεις καθιστούσαν δύσκολη την αναγνώριση της πατρότητας των παιδιών, γεγονός που αναγκαστικά επέβαλε το μητρικό δίκαιο, αφού η μητρότητα είναι κάτι αναμφισβήτητο. Η σύγυρη μητρότητα ήταν αυτό που τελικά επέβαλε την εκτίμηση και τον σεβασμό των γυναικών, αφού αυτές μόνο θεωρούνταν ως οι μόνοι βέβαιοι και γνωστοί γονείς. Αυτός ο σεβασμός οδήγησε στην απόλυτη κυριαρχία των γυναικών.

- Με τη μετάβαση στη μονογαμία συντελείται η παράβαση μιας πανάρχαιας θρησκευτικής εντολής, της πολυγαμίας ή πολυανδρίας. Και πρόκειται για παράβαση, γιατί η αποκλειστικότητα στο ζευγάρι της γυναίκας όχι μόνο δεν είναι φυσικός νόμος, αλλά αντίθετα αποτελεί προσβολή της θεικότητάς της. Η παράβαση αυτή έπρεπε να εξευμενιστεί ή να εξαγοραστεί, πράγμα που έγινε με την καθιέρωση της ιεράς πορνείας. Η γυναίκα με την ανοχή του άνδρα και της κοινωνίας εκδιόταν για ένα περιορισμένο χρονικό διάστημα στους ναούς των θεοτήτων.

Από τα πιο ενδιαφέροντα σημεία στο έργο αυτό είναι η ερμηνεία των όσων διαδραματίζονται στην τριλογία του Αισχύλου *Ορέστεια* και δίνουν με τον πιο αποκαλυπτικό τρόπο τη μετάβαση από το μητρικό στο πατρικό δίκαιο. Έργο του: *Das Mutterrecht*, Frankfurt - Μ., 1982.

Βιβλιογρ.: Λεντάκης Α., *Ιερά πορνεία*, εκδ. Δωρικός, Αθήνα, 1990.

Χρ. Νόβα - Καλτσούνη

Μπαχτίν Μιχαήλ Μιχάλοβιτς (1895-1975). Σοβιετικός φιλόσοφος, αισθητικός, ειδικός στα θέματα του πολιτισμού και της φιλοσοφίας. Θεωρείται ένας από τους σημαντικότερους ρώσους στοχαστές του 20ού αιώνα.

Μπέικον

Κύριο καθήκον της φιλοσοφίας, κατά τον Μπαχτίν, είναι η μελέτη του προβλήματος της ύπαρξης του ανθρώπου και του προορισμού του. Περσοναλιστής στις κατευθύνσεις του, εναντιωνόταν "στις κοσμοθεωρίες που τελικό σκοπό τους είχαν τη συγχώνευση και διάλυση των συνειδήσεων σε μία συνείδηση και την απάλειψη της ατομικότητας" (*Αισθητική ...*, Μόσχα, 1979, σ. 313). Το βιβλίο του *Προβλήματα της ποιητικής του Ντοστογιέφσκι*, που η πρώτη του έκδοση έγινε το 1929, παραμένει στην ιστορία της ρωσικής σκέψης ως φλογερό μανιφέστο ενός περσοναλιστή που υπερασπίζεται την ιδέα της προσωπικότητας ως ανεπαζήτητη ατομικότητας. Η θέση της "ανολοκλήρωσης" της προσωπικότητας και της "μη-σύμπτωσης" της με τον εαυτό της αποτελεί θεμελιακή γραμμή της θεωρίας του. "Ο άνθρωπος ποτέ δεν ταυτίζεται με τον εαυτό του", γράφει. "Σ' αυτόν δεν μπορεί να εφαρμοστεί ο τύπος το Α είναι Α" (ό.π., σ. 68). Η "ανολοκλήρωση" της προσωπικότητας σημαίνει το δικαίωμα της στην επιλογή των σκέψεων, των ενεργειών και των αξιών. Η συμπεριφορά, κατά τη γνώμη του, είναι αποτέλεσμα υπεύθυνης εκλογής και όχι έξωθεν επιβολής. Ο Μπαχτίν αναζητά τον δρόμο που θα οδηγούσε στη συνένωση, σε ένα ενιαίο σύνολο, τον κόσμο της κουλτούρας και τον κόσμο του ανθρώπου, καθώς και στην επίλυση του προβλήματος του "δέοντος" και του "όντως". Σημαντική θέση στη δημιουργία του Μπαχτίν κατέχει η φιλοσοφία της γλώσσας καθώς και η "σκωπτική" κουλτούρα (βλ. Μπαχτίν, *Η δημιουργία του Φρανσουά Ραμπιλέ και η λαϊκή κουλτούρα του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης*, Μόσχα, 1965).

Θεοχ. Κεασίδης

Μπέικον Ρότζερ (Bacon Roger, 1215-1294). Άγγλος φυσιοδίφης και φιλόσοφος, ένα από τα φωτεινότερα και γονιμότερα πνεύματα του Μεσαίωνα. Υπήρξε εχθρός του σχολαστικισμού* και καυτηρίαζε τις πλάνες του, καθώς η ενασχόλησή του με τις φυσικές επιστήμες τού απεκάλυπτε νέους δρόμους στη φιλοσοφική έρευνα, με συνέπεια όμως να καταδιωχθεί από τους αντιπάλους του με την κατηγορία της μαγείας* και της μαγγανείας και να φυλακιστεί σε ένα μοναστήρι. Για τον Αριστοτέλη* αισθανόταν βαθύτατο σεβασμό, αλλά επαναστατούσε με τη δουλική προσκόλληση των σχολαστικών* επάνω στη διδασκαλία του και την υπερεκτίμηση της Λογικής*. Ο ίδιος, απαλλαγμένος

από την προσωπολατρία και την αυθεντία του Αριστοτέλη, έστρεψε την προσοχή του στην άμεση παρατήρηση της φύσεως, τη μελέτη της φυσικής και των μαθηματικών και την εμπειρία*, για την οποία διακήρυττε ότι χωρίς αυτήν τίποτε δεν είναι δυνατόν να μάθει κανείς ικανοποιητικά. Την εμπειρία τη διέκρινε: 1) σε ανθρώπινη και φιλοσοφική, που συμπίπτει με τη λεγόμενη εξωτερική ή φυσική εμπειρία και, 2) στην εσωτερική εμπειρία του φωτισμού (*illuminatio*), που εκπηγάζει από τον Θείο Λόγο. Με τον τρόπο αυτό συνδύαζε τον φιλοσοφικό εμπειρισμό* με τη διδασκαλία του Αυγουστίνου* περί θείου φωτισμού. Θεωρούσε το πείραμα* ως τη μοναδική εγγύηση της αλήθειας και πίστευε ότι με την αύξηση των επιστημονικών γνώσεων αυξάνεται και η κυριαρχία του ανθρώπου στη φύση. Τρία είναι τα βασικά συγγράμματα του Ρ. Μπέικον: 1) *Opus majus* (Το μεγαλύτερο έργο), 2) *Opus minus* (Το μικρότερο έργο) και 3) *Opus tertium* (Το τρίτο έργο), γραμμένα και τα τρία μεταξύ 1266-1268, κατόπιν παραγγελίας του πάπα Κλήμη Δ', που τον θαύμαζε και τον προστάτευε και ήθελε να μάθει με πληρότητα και ακρίβεια τις απόψεις του. Άλλα του έργα ήταν το *Compendium Philosophiae* (Επιτομή της φιλοσοφίας, 1272), το *Speculum astronomiae* (Κάτοπτρο αστρονομίας) κ.λπ.

Βιβλιογρ.: F. Charles, *R. Bacon: sa vie, ses ouvrages, sa doctrine* (1861).- R. Carton, *L'expérience physique chez R. Bacon* (1924).- Th. Crowley, *R. Bacon* (1950).- St. Easton, *R. Bacon and his Search for a universal science* (1952).

Απ. Τζαφερόπουλος

Μπέικον (Bacon) Φράνσις (1561-1626). Άγγλος φιλόσοφος και πολιτικός, πνευματικός πατέρας του Χομπς* και θεμελιωτής της νεοτερικής σκέψης. Σπούδασε στο Κάιμπριτζ, υπήρξε μέλος του Κοινοβουλίου και Μέγας Καγκελάριος του Κάρολου Α', την απόλυτη εξουσία του οποίου υπερασπίστηκε με συνέπεια. Κατηγορηθείς για διαφθορά από τη Βουλή των Κοινοτήτων, απομονώθηκε και αποχώρησε οριστικά από την πολιτική ζωή. Επιχείρησε να συγγράψει μια εγκυκλοπαίδεια των γνώσεων της εποχής του (*Instauratio Magna*), αλλά δεν κατάφερε να υλοποιήσει παρά ένα μέρος της. Ο Μπέικον ανέπτυξε τη σκέψη του με αφετηρία την κριτική της αριστοτελικής μεθόδου, την οποία απέρριψε λόγω του φορμαλισμού της, προβάλλοντας ταυτόχρονα την αξία της εμπειρικής έρευνας. Επινόησε επίσης μια κατάταξη των επιστημών από την οποία εμπνεύστηκε αργότερα ο Γάλλος φιλόσοφος του Δια-

φωτισμού* ντ' Αλαμπέρ* για τη σύνταξη του *Προλόγου της Εγκυκλοπαιδείας*. Η κατάταξη αυτή έχει ως κριτήριο τις ιδιότητες του ανθρώπινου νου και περιλαμβάνει την Ιστορία (ή επιστήμη της μνήμης), την Ποίηση (ή επιστήμη της φαντασίας) και τη Φιλοσοφία (ή επιστήμη του λόγου). Η Φιλοσοφία* περιέχει τα αξιώματα και τις αρχές που αποτελούν τα θεμέλια των ειδικότερων επιστημών, οι οποίες έχουν ως αντικείμενα τον Θεό, τη φύση και τον άνθρωπο. Η επιστήμη της φύσης διαιρείται σε δύο κλάδους, στη φυσική και τη μεταφυσική, ενώ η επιστήμη του ανθρώπου περιλαμβάνει τη λογική, την ηθική και την επιστήμη των κοινωνιών. Η πρόοδος της επιστήμης* μπορεί να επιτευχθεί, σύμφωνα με τον Μπέικον, μέσα από την έρευνα των γεγονότων, τα οποία, παρά την πολλαπλότητά τους, προσφέρουν στον ερευνητή τη δυνατότητα να αποκαλύψει τις σταθερές μορφές, δηλαδή την ουσία των φαινομένων που μπορούν να θεωρηθούν ως νόμοι της φύσης. Η μέθοδος του αποδίδει πρωτεύοντα ρόλο στην εμπειρία*, η οποία μπορεί να οδηγήσει στη γνώση των φυσικών αιτιών και, στη συνέχεια, στη δράση του ανθρώπου επί της φύσης. Αν και ο Μπέικον δεν επεξεργάστηκε σε βάθος τα επιστημονικά κριτήρια της εμπειρικής του μεθόδου και δεν εκτίμησε τη σημασία των μαθηματικών στην ανάπτυξη της φυσικής, η μέθοδος του τον εντάσσει στους θεμελιωτές της νεότερης επιστήμης. Όμως, η κύρια συμβολή του στη σύγχρονη επιστήμη συνίσταται στο εγχείρημά του να αναθεωρήσει την αριστοτελική αντίληψη της επιστήμης.

Βιβλιογρ.: J. Trabucco, *Francis Bacon. Introduction et notes*, εκδ. La renaissance du livre, Παρίσι, 1961.- Μερτίνος Κ. (επιμ.), *Μπέικον Φ.: Πολιτικά και ηθικά δοκίμια*, εκδ. Αναγνωστίδη, 1973.

Ευστάθ. Μπάλιας

Μπεκαρία Κάισαρας, Μαρκήσιος Μπονεζάνα (Beccaria, Cesare Bonesana Marquis de). Γεννήθηκε στο Μιλάνο το 1738, όπου και πέθανε το 1794. Ο κορυφαίος του Διαφωτισμού* στην Ιταλία. Γόνος αριστοκρατικής οικογένειας, εισέρχεται το 1746 στο Κολλέγιο των Ιησουιτών της Πάρμας και το 1758 ολοκληρώνει τις νομικές του σπουδές στο Πανεπιστήμιο της Παβίας. Αφιερώνεται έκτοτε στη φιλοσοφία και μελετά τους Γάλλους διαφωτιστές, κυρίως δε τον Ζ. Ζ. Ρουσσώ* και τον Μοντεσκιέ*. Εμπνευσμένος από τους Εγκυκλοπαιδιστές* και με την παρακίνηση των διανοουμένων φίλων του αδελφών Βέρρι, ο Μπεκαρία συντάσσει, μόλις 25 ετών (1763-1764), το μικρό σε όγκο αλλά

μεγάλο σε απήχηση έργο *Περί εγκλημάτων και ποινών* (*Dei Delitti e delle Pene*), ένα έργο που επηρέασε όσο κανένα άλλο τα πνεύματα της εποχής του κάνοντάς τον διάσημο σε ολόκληρη την Ευρώπη. Η πρώτη δημοσίευση έγινε στο Λιβόρνο τον Ιούλιο του 1764, ανώνυμα, λόγω του επαναστατικού περιεχομένου του κειμένου. Με το έργο αυτό εγκαινιάζεται επίσημα ο αγώνας κατά του φεουδαρχικού - βαρβαρικού συστήματος απονομής της δικαιοσύνης, που βασιζόταν στα μαρτυρικά βασανιστήρια. Στο έργο αυτό διατυπώνονται οι βασικές αρχές για το νόημα της ποινής και της απονομής της δικαιοσύνης. Σύμφωνα με τον Μπεκαρία, ο σκοπός της ποινής θα πρέπει να είναι ο σωφρονισμός του αποκλίνοντος και όχι η εκδίκηση εις βάρος του. Η ποινή θα πρέπει να είναι δημόσια, άμεση, καθορισμένη από τους νόμους και ανάλογη προς το αδίκημα. Δια μέσου της ποινικής διαδικασίας θα πρέπει να εντυπώνεται στον αποκλίνοντα μια συνειρμική σχέση μεταξύ εγκλήματος και ποινής, ώστε να αποφεύγονται οι άδικες πράξεις. Το αδίκημα, τέλος, αποτρέπεται όταν υπάρχει η βεβαιότητα μιας μικρής έστω ποινής, παρά όταν επισείεται μια αυστηρή αλλά αβέβαιη τιμωρία. Το δοκίμιο του Μπεκαρία μεταφράστηκε το 1766 στα γαλλικά από τον φιλόσοφο Αββά Μορελλέ με σχόλια του Ντιντερό* και κρίσεις που αποδίδονται στον Βολταίρο*. Στα ελληνικά μεταφράστηκε από τον εκφραστή του ελληνικού διαφωτισμού Αδαμάντιο Κοραή* στο Παρίσι (α' έκδ., 1802). Τη δόξα του Μπεκαρία στην προσπάθεια εξανθρωπισμού της ποινικής δικαιοσύνης δεν εκάλυψε η δόξα κανενός άλλου. Οι άλλοι ανήκουν στην ιστορία της επιστήμης του δικαίου και των κλάδων της. Ο Μπεκαρία ανήκει στην ιστορία του πνεύματος και του ηθικού ευρωπαϊκού πολιτισμού. Κύρια έργα του: *Del Disordine e de' rimedii delle monete nello stato di Milano nell' anno 1762* (Περί της αταξίας και της θεραπείας του νομίσματος του κράτους του Μιλάνου το 1762).- *Dei Delitti e delle pene* (Περί εγκλημάτων και ποινών, 1764).- *Ricerche intorno alla natura dello stile* (Έρευνα περί της φύσεως του ύφους, 1770).- *Elementi di economia pubblica*, (Στοιχεία Δημόσιας Οικονομίας, 1804, έκδ. μετά θάνατον).

Βιβλιογρ.: C. Beccaria, *Περί Αδικημάτων και Ποινών*, μτφ. Αδ. Κοραή, επανέκδοση Νομική Βιβλιοθήκη.- Ε. Ferrì, *Κοινωνιολογία του Εγκλήματος*, μτφ. Β. Δαρδουμάς, Αθήνα, 1925.- Α. Γιωτοπούλου - Μαραγκοπούλου, *Εγχειρίδιο Εγκληματολογίας*, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1984.- Παν. Κανελλόπουλος, *Ιστορία του Ευρω-*

Μπελ

παικού Πνεύματος, Έ τ., έκδ. Γαλλέλης, Αθήνα, 1976.
Θαν. Α. Βασιλείου

Μπελ (Bell) Ντάνιελ (γεν. 1919). Αμερικανός κοινωνιολόγος, πολιτειολόγος και μελλοντολόγος, από τους ιδρυτές της θεωρίας της "μεταβιομηχανικής κοινωνίας", κατά την οποία η επιστημονικοτεχνική πρόοδος καθιστά περιττή την κοινωνική επανάσταση (βλ. *επανάσταση κοινωνική*). Πρόκειται για μια άκρως εκλεκτικιστική θεώρηση, μεθοδολογική βάση της οποίας συνιστά η αρχή της "ως προς άξονα" ερμηνείας των κοινωνικών φαινομένων, η οποία επιτρέπει στον κοινωνιολόγο, ανάλογα με τους γνωστικούς στόχους του, να κατασκευάζει διάφορους ιδεότυπους παράλληλα συνυπαρχόντων είτε αλληλοδιαδεχόμενων συστημάτων. Αναγνωρίζοντας σχετική νομιμότητα στη μαρξική ανάλυση της κοινωνικής ανάπτυξης "ως προς άξονα" για την ιδιοκτησία (βλ. *κοινωνικο-οικονομικός σχηματισμός*), ο Μπελ της αντιπαράθετει μια τεχνοκρατικού χαρακτήρα (βλ. *τεχνοκρατία*) διαβάθμιση (προβιομηχανική, βιομηχανική, μεταβιομηχανική κοινωνία) ως περιεκτικότερη και επιστημονικά γονιμότερη. Οι μελλοντολογικές του προβλέψεις εδράζονται στις αρχές της οικονομίας των υπηρεσιών, της "πλουραλιστικής δημοκρατίας" και της "αξιοκρατίας". Στην ουσία πρόκειται για εξιδανικευμένο μοντέλο της αναπτυσσόμενης κρατικο-μονοπωλιακής κεφαλαιοκρατίας*. Εξετάζει την οικονομία, την πολιτική και τον πολιτισμό (που θεωρεί ότι δομούνται βάσει των αρχών της αποδοτικότητας, της ισότητας και της αυτοπραγμάτωσης) ως αυτοτελείς τομείς της κοινωνικής ζωής. Θιασώτης της θεωρίας της "αποιδεολογικοποίησης", αρχικά (1960) σε μια άκρως κονφορμιστική εκδοχή της (που θεωρούσε ότι έχουν εξαντληθεί οι αριστερές ιδέες και πρακτικές), στη δεκαετία του 1970 αμβλύνει τις θέσεις του υπογραμμίζοντας τον ρόλο ορισμένων στοιχείων της ιδεολογίας. Ενώ ξεκίνησε προπολεμικά από αριστερές - ριζοσπαστικές θέσεις, αυτοαποκαλείται "σοσιαλιστής στην οικονομία, φιλελεύθερος στην πολιτική και συντηρητικός στον πολιτισμό", όντας σήμερα ένας από τους κύριους ιδεολόγους του νεοσυντηρητισμού. Έργα του: *The end of ideology*, New York, 1960.- *The coming of post - industrial society. A venture in social forecasting*, New York, 1973.- *The winding passage: Essays on sociological journeys*, 1960-1980. Cambridge, AB books, 1980.

Δ. Πατέλης

Μπελέτσκι Ζινόβι Γιάκοβλεβιτς (1901-1969). Καθηγητής της φιλοσοφίας. Άσκησε μεγάλη επίδραση στις τύχες της σοβιετικής φιλοσοφίας στις δεκαετίες του 1940 και 1950. Αν και δημοσίευσε ελάχιστες εργασίες, η δράση του στον τομέα της φιλοσοφίας αποτελεί τώρα αντικείμενο συζητήσεων στη Ρωσία. Κατά τον Μπελέτσκι, η φιλοσοφία, εκφράζοντας τα συμφέροντα του κράτους και των τάξεων, δεν είναι παρά πολιτική μεταφερμένη στη σφαίρα των γενικών νοητικών παραστάσεων και αντιλήψεων. Οι νέες ιδέες δεν αποτελούν απλή συνέχεια των προηγούμενων ιδεών, αλλά διαμορφώνονται με βάση τις συγκεκριμένες - ιστορικές συνθήκες της υλικής ζωής. Γι' αυτό και δεν μπορεί να κατανοήσει κανείς τον μαρξισμό* από την ιστορία της φιλοσοφίας, αλλά, αντίθετα, με βάση τον μαρξισμό μπορεί να κατανοήσει και να ερμηνεύσει όλη την προηγούμενη φιλοσοφία. Ουσία της υλιστικής διαλεκτικής, κατά τον Μπελέτσκι, είναι η ανάλυση της συγκεκριμένης - ιστορικής πραγματικότητας και η απαλλαγή της από νοητικές κατασκευές και γενικά εξωιστορικά σχήματα. Τόνιζε την αποφασιστική επίδραση που ασκούν στη γνώση όχι μόνο η πρόοδος των φυσικών επιστημών, αλλά και το κοινωνικό περιβάλλον.

Θεοχ. Κεσσιδής

Μπέμπελ (Bebel) Άουγκουστ (1840-1913). Ηγετική προσωπικότητα του γερμανικού και διεθνούς εργατικού κινήματος. Υπήρξε μέλος της 1ης Εργατικής Διεθνούς και ένας από τους ιδρυτές και ηγέτες του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος της Γερμανίας. Ως βουλευτής στο Ράιχσταγ (1871), υπεράσπισε την Κομμούνα του Παρισιού και κατάγγειλε τον μιλιταρισμό και την αποικιοκρατία. Προικισμένος δημοσιολόγος, πολέμησε με ταλέντο τα οπορτουνιστικά (Λασσάλ*), αναρχικά και αναθεωρητικά (Μπερνστάιν*) ρεύματα της εποχής του. Ο Μπέμπελ υπεράσπισε τον δαρβινισμό* ενάντια στους συντηρητικούς και ιδεαλιστές επικριτές του, πολέμησε τον μαλθουσιανισμό*, κατέδειξε τον δεσμό μεταξύ ιδεαλισμού* και θρησκείας* και υποστήριξε με συνέπεια τη χειραφέτηση της γυναίκας. Σημαντικότερα έργα του: *Η γυναίκα και ο σοσιαλισμός* (1878), (ελληνική έκδοση: *Γυνή και κοινωνισμός*).- *Από τη ζωή μου* (3 τόμοι, 1910-1914).

Βιβλιογρ.: Γκ. Πλεχάνοφ, *Άουγκουστ Μπέμπελ*, Έργα τ. 16 (ρωσ. 1928).

Γιάν. Κρητικός

Μπένεκε Φρειδερίκος (Bencke Friedrich, 1798-1854). Γερμανός φιλόσοφος, ένθερμος οπαδός του εμπειριοκριτικισμού*. Το 1832 διαδέχθηκε τον Χέγκελ* στο πανεπιστήμιο του Βερολίνου. Ο Μπένεκε αντιτάχθηκε τόσο στον ισχυρισμό του Καντ* ότι η ψυχολογία δεν μπορεί ποτέ να γίνει επιστήμη –επειδή δεν είναι δυνατόν να εφαρμοστούν τα μαθηματικά στα εσωτερικά, ψυχικά φαινόμενα, όπως αυτό συμβαίνει με τα φυσικά, και κατά συνέπεια η ψυχολογία ανήκει στη μεταφυσική– όσο και στον Herbart*, που, στην προσπάθειά του να ανασκευάσει τον ισχυρισμό του Καντ, έδινε μαθηματική διατύπωση σε όλες τις σχέσεις των παραστάσεων. Θέση του Μπένεκε ήταν ότι η θεμελίωση της ψυχολογίας επάνω στη μεταφυσική ή τα μαθηματικά δεν ήταν δυνατόν να σταθεί. Αντίθετα, η ψυχολογία μπορεί να στηριχθεί μόνο στην εσωτερική εμπειρία και δεν είναι τίποτε άλλο παρά φυσική επιστήμη της ανθρώπινης ψυχής. Ως θετική λοιπόν επιστήμη, η ψυχολογία έπρεπε να χρησιμοποιεί θετικές μεθόδους έρευνας. Μια τέτοια άποψη ήταν εύλογο να έχει μεγάλη απήχηση σε μια εποχή που ανθούσε η φυσική επιστήμη. Παρ' όλα αυτά, στη συνέχεια οι φιλοσοφικές θεωρίες του Μπένεκε δεν βρήκαν πολλούς οπαδούς.

Απ. Τζ.

Μπένθαμ Τζέρεμυ (1748-1832). Άγγλος νομικός, ιδρυτής της θεωρίας του ωφελισμού*. Με το πρώτο του ανώνυμο σύγγραμμα *A Fragment on Government* (1776), ο Μπένθαμ διαπίστωσε τη δυσκαμψία και δυσλειτουργία του πολιτεύματος της Βρετανίας σε βάρος των πολιτών της. Η σκέψη του κατευθυνόταν ήδη στην κατάδειξη της ανάγκης που επέτασσε ότι το καθεστώς οφείλει να διασφαλίζει την ευτυχία των περισσότερων πολιτών ενός κράτους. Η *Εισαγωγή στις αρχές της ηθικής και της νομοθεσίας* (An introduction to the principles of morals and legislation), το 1789, υπήρξε το έργο μέσα στο οποίο σχηματοποιήθηκε και ορίστηκε η βασική αρχή της πολιτικής του σκέψης: η αρχή της ωφελιμότητας. Δανειζόμενος από το έργο του Gesare Beccaria* *Dei delitti e delle pene* την αρχή της "μεγαλύτερης ευτυχίας για τον μεγαλύτερο αριθμό πολιτών", ο Μπένθαμ προσδιόρισε την ωφελιμότητα ως τη μεγιστοποίηση της ηδονής και την ελαχιστοποίηση του πόνου. Άλλα έργα του: *Panopticon, or the inspection house*, 1791· *Traité de la légi-*

slation civile et pénale, 1801· *Plan of a parliamentary reform*, 1817· *Radical reform*, 1819, και *Constitutional code*, 1830.

Βιβλιογρ.: Πασχάλη Κιτρομηλίδη, *Πολιτικοί στοχαστές των νεώτερων χρόνων*, Αθήνα, 1992.· *Encyclopédie de la Pléiade, Ιστορία της φιλοσοφίας, 19ος - 20ός αιώνας: η εξελικτική φιλοσοφία, εθνικές φιλοσοφικές σχολές*, Αθήνα, 1982.

Νικ. Οικονομίδης

Μπεντά (Benda) Ζυλιέν (Παρίσι, 1867 - Fontenay-aux-Roses, 1956). Πολυγραφότατος Γάλλος διανοούμενος που καταπιάστηκε με τη σύνταξη πλήθους φιλοσοφικών δοκιμίων και λογοτεχνικών κριτικών. Το 1930 εντάχθηκε στους κόλπους του κομμουνισμού*, χωρίς ωστόσο να επιστρατεύσει τη σκέψη του στην υπηρεσία της πολιτικής ιδεολογίας του, προκειμένου να διασφαλίσει τη γνησιότητα και αυτονομία της.

Εξαιτίας της άκρατης ρασιοναλιστικής του τοποθέτησης, εξαπέλυσε σφοδρή επίθεση προς την ευδιάκριτη τάση ανορθολογισμού* και σχετικοκρατίας* που ήρθε να σημαδέψει τη διάνοηση της εποχής του, ως επακόλουθο –μεταξύ άλλων– του κλίματος σύγχυσης και ανασφάλειας που επικράτησε μετά το τέλος των δύο Παγκοσμίων πολέμων. Στο στόχαστρο της πολεμικής του βρέθηκε κυρίως ο Μπερξόν*, με τη θεωρία του περί ενοράσεως, που, κατά τον Μπεντά, υποτίμησε τη συμβολή του λογισμού στην επίτευξη της αλήθειας, και ο Υπαρξισμός*, που, επισημαίνοντας την απροσπέλαστη από τη νόηση υποκειμενική φύση του βιώματος, εισηγήθηκε την προτεραιότητα του τελευταίου σε βάρος της γνωστικής διαδικασίας*.

Στον τομέα της λογοτεχνίας, ο απολογητής του ορθολογισμού* έστρεψε τα πυρά του προς τα καλλιτεχνικά εκείνα κινήματα που, ανάγοντας σε αυταξία το υποσυνείδητο και την εσωτερική όραση, επιχείρησαν να διαμελίσουν την πραγματική εικόνα του σύμπαντος και να παρακάμψουν κάθε λογικό ή αισθητικό έλεγχο στην τέχνη. Έργα του: *Le Bergsonisme: Ou une philosophie de mobilité*, Paris, Editions Mercure de France, 1912.· *La trahison des clercs*, Paris, Les Cahiers Verts, Grasset, 1927.· *Tradition de l'existentialisme: Ou les Philosophies de la vie*, Paris, Grasset, 1947.

Βιβλιογρ.: Niess R. & Arbor A., *Julien Benda*, University of Michigan Press, 1956.· Nichols R., *Treason, Tradition and the intellectual: Julien Benda and Political Discourse*, Regents Press of Kansas, 1978.

Σταυρούλα Ν. Σκιαδοπούλου

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟ - ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΟ ΛΕΞΙΚΟ

Εκδοτική επιμέλεια: ΠΑΝΟΣ Κ. ΚΑΠΟΠΟΥΛΟΣ

Τόμος Γ': Καβάσιλας – Μπεντά

Σελίδες: 320, χαρτί γραφής Σαμοά των 100 γρ., σχήμα 70x100 - 1/16

Φωτοσύνθεση - φιλμ: ΚΩΣΤΑΣ ΚΑΣΤΡΙΤΣΗΣ
Αθήνα, Θεμιστοκλέους 53, τηλ. 36 47 131 - 38 11 806

Μοντάζ: ΣΥΜΒΟΛΟ
Ν. Λιόσια, Δολιανών 18 & Σάσωνος 2, τηλ. 26 91 397

Εκτύπωση - Offset: ΝΑΠΟΛΕΩΝ ΚΑΡΕΝΤΖΟΣ
Περιστέρι, Μονή Δαμάστας 6, τηλ. 57 33 244

Βιβλιοδεσία: Ι. ΜΟΥΤΣΗΣ
Αιγάλεω, Εμμ. Παπά 6, τηλ. 34 63 702 - 34 75 445

Ο τρίτος τόμος δόθηκε στην κυκλοφορία τον Ιούλιο 1995

